

ΠΑΝΤΩΝ
ΧΡΗΜΑΤΩΝ
ΜΕΤΡΩΝ
ΑΝΘΡΩΠΟΣ
ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ (ΕΚΕ)
HELLENIC SOCIOLOGICAL SOCIETY (HSS)

ΤΡΙΤΟ ΤΑΚΤΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ – ΠΡΑΚΤΙΚΑ

***ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ 1975-2010:
ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ, ΑΝΑΚΑΤΑΤΑΞΕΙΣ, ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ***

Επιμέλεια

Μαρία Αντωνοπούλου, Σωκράτης Κονιόρδος

3-5 Νοεμβρίου 2011, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα

ΠΑΝΤΩΝ
ΧΡΗΜΑΤΩΝ
ΜΕΤΡΩΝ
ΑΝΘΡΩΠΟΣ
ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ (ΕΚΕ)
HELLENIC SOCIOLOGICAL SOCIETY (HSS)

ΤΡΙΤΟ ΤΑΚΤΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ – ΠΡΑΚΤΙΚΑ

***ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ 1975-2010:
ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ, ΑΝΑΚΑΤΑΤΑΞΕΙΣ, ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ***

Επιμέλεια

Μαρία Αντωνοπούλου, Σωκράτης Κονιόρδος

3-5 Νοεμβρίου 2011, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα

ISBN: 978-960-9596-01-5

ΤΡΙΤΟ ΤΑΚΤΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ – ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Ελληνική κοινωνία 1975-2010: Μετασχηματισμοί, ανακατατάξεις, προκλήσεις

Επιμέλεια: Μαρία Αντωνοπούλου, Σωκράτης Κονιόρδος

Copyright © Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία (ΕΚΕ)

Περιεχόμενα

Προοίμιο — <i>Μαρία Αντωνοπούλου</i>	7
Πρόγραμμα συνεδρίου	9
ΠΡΑΚΤΙΚΑ (με αλφαβητική σειρά των συγγραφέων)	19
<i>Αλεξάκης, Μανώλης</i> – «Παγκόσμια Οικονομική Κρίση και Ελλάδα: Ευκαιρία για μια νέα μεταπολίτευση;»	21
<i>Μαράτου-Αλιπράντη, Λάουρα</i> – «Οικογένεια στη Σύγχρονη Ελλάδα: Εξελίξεις και μετασχηματισμοί»	31
<i>Βλάχου Βίκυ</i> – «Η Ενδοοικογενειακή Βία στην Ελληνική Κοινωνία: Μεταρρυθμίσεις, προκλήσεις και προοπτικές σε θεσμικό και κοινωνικό επίπεδο»	43
<i>Βούλγαρη Αικατερίνη Δ.</i> – «Ταυτότητα και Μετεωριζόμενη Συνείδηση σε Περιόδους Μετάβασης. Το παράδειγμα του <i>Διπλού Βιβλίου</i> του Δημήτρη Χατζή»	49
<i>Γούγα Γ. και Καμαριανός Ι.</i> – «Η Κρίση Χρέους ως Κρίση Κοινωνικής Συνοχής: Οι διαχειριστικές λογικές και η αναγκαιότητα της επικοινωνιακής λογικότητας»	57
<i>Δερμιτζάκη Νεκταρία, Πετούση Βασιλική & Παπαδάκη Μαρίνα</i> – «Κοινωνικές και Αξιακές Συνισταμένες της Αποδοχής/Απόρριψης των Γενετικά Τροποποιημένων Τροφίμων: Αποτελέσματα έρευνας σε δείγμα φοιτητών/τριών ελληνικών Πανεπιστημίων»	69
<i>Ζακοπούλου Έρση</i> – «Κατακερματισμένη Κοινωνία Παροχών και η Αδυναμία του Μεταρρυθμιστικού Εγχειρήματος»	83
<i>Ζάχου Χρυσάνθη</i> – «Robert Merton και Paul Lazarsfeld: Ένας Διάλογος Ανάμεσα στη θεωρία και την έρευνα»	91
<i>Θεριανός Κώστας & Φωτόπουλος Νίκος</i> – «Επιλογή Σχολείου και Στρατηγικές των Κοινωνικών Τάξεων. Θεωρητική προσέγγιση και εμπειρική διερεύνηση»	101

<i>Καδδά Αναστασία Κ.</i> – «Ο Κοινωνικός Ρόλος της Τεχνολογίας στη Βελτίωση της Ποιότητας της Φροντίδας Υγείας»	113
<i>Καναβέλη Ελιάννα</i> – «Οι Αναπαραστάσεις της Επίθεσης Εναντίον της Κωνσταντίνας Κούνεβα στον Τύπο: Φύλο, φόβος και δημόσιος χώρος»	119
<i>Κατσάπης Κώστας</i> – «Από το 'Πρόβλημα-Νεολαία' στη Θεσμική Αναγνώριση της Νεότητας. Λόγος περί νεολαίας και κρατική πολιτική στην κυβέρνηση της Αλλαγής (1981-1985)»	125
<i>Καφφές Γεώργιος</i> – «Πόσο Απέχει η Στρατιωτική Κουλτούρα από την Ελληνική Κοινωνία»	135
<i>Κοβάνη Ελένη</i> – «Όψεις Διαχρονικής Κρίσης: Μελέτες και έργα»	141
<i>Κονιόρδος Σωκράτης Μ.</i> – «Η Πολιτική Τάξη και ο Νέο-φιλελευθερισμός στη Δημιουργία της Τρέχουσας Κρίσης»	151
<i>Κουγιουμουτζάκη Φωτεινή & Καλαματιανού Αγλαΐα</i> – «Πτυχιούχοι Κοινωνιολογίας: Ικανοποίηση από τις Σπουδές και Παράγοντες που Εμπλέκονται»	163
<i>Κουμανταράκη Άννα</i> – «Αναλύσεις και Συμπεράσματα από ένα Δυναμικό και Μαζικό Αγώνα: Οι κινητοποιήσεις των εκπαιδευτικών μετά την κατάργηση της επετηρίδας»	179
<i>Κυρίδης Αργύρης & Καλεράντε Ευαγγελία</i> – «Κοινωνικά Πεδία και Δομές Πολιτικής Ευκαιρίας σε ένα Νεανικό Διαδουκτικό 'Ρεπερτόριο' Κινηματικών Δράσεων»	191
<i>Λαγουμιτζή Γεωργία</i> – «Κρίση Νομιμοποίησης, Συγκρουσιακά Πλαίσια και τα Νέα Κοινωνικά Κινήματα σε Δημόσιους Χώρους»	201
<i>Λάλλας Δημήτρης</i> – «Ενθυλακωμένες Ζωές σε Υπερασπίσιμους Χώρους: Οι περιφραγμένες κοινότητες και οι σύγχρονοι εμπορικοί πολυχώροι ως παραδείγματα σύμμιξης ιδιωτικού και δημόσιου χώρου 'σε συσκευασία'»	207
<i>Λιότζης Ευάγγελος</i> – «'Live your Myth in Greece'. Το Viagra ως Όψη της Πορνογραφικοποίησης»	219
<i>Μαδεμλής Ηλίας</i> – «Το Φύλο ως Προσδιοριστικός Παράγοντας Επιλογής Επαγγέλματος: Η περίπτωση της Ελλάδας τα τελευταία	

20 χρόνια»	225
<i>Μαργαρώνη Μαίρη</i> – «Κατασκευές της Έτερότητας» σε μια Σύγχρονη Πολυπολιτισμική Κοινωνία: Το παράδειγμα των Μαρτύρων του Ιεχωβά στην Ελλάδα»	237
<i>Μαρμάνη Φωτεινή</i> – «Πρόσφυγες: Η διάσταση του φύλου, τα προβλήματα και οι κοινωνικές προεκτάσεις του θέματος»	249
<i>Μαυρίδης Ηρακλής</i> – «Κοινωνική Επιστήμη και Κοινωνική Κρίση: Σκέψεις για τους Ρόλους της Κοινωνικής Έρευνας»	255
<i>Μουζακίτης Άγγελος</i> – «Κοινωνική Μεταβολή και Νεωτερικότητα: Εκφάνσεις και αινίγματα»	265
<i>Νάτσης Χρήστος</i> – «Διανοούμενοι και Δομές Δημοσιότητας στην Μεταπολιτευτική Ελλάδα: Η περίπτωση της διαμάχης Παναγιώτη Κονδύλη – Ριχάρδου Σωμερίτη»	275
<i>Νιώτη Στέλλα</i> – «Αποένταξη, Επανένταξη και Αποκλεισμός από την Αγορά Εργασίας: Η περίπτωση των περιοχών Ν.Δ. Πειραιά»	283
<i>Παπαγγελοπούλου Πολυξένη</i> – «Κοινωνιολογική Έρευνα Ασθενών στο Μυοσκελετικό Ογκολογικό Κέντρο του Πανεπιστημίου Αθηνών, Πανεπιστημιακό Γενικό Νοσοκομείο 'Αττικόν'».	315
<i>Πάσχου Μαρία</i> – «Βιωσιμότητα και η Κατασκευή Πράσινης Γνώσης στην Αρχιτεκτονική»	329
<i>Πατρώνα Μαριάννα</i> – «Δημοσιογράφος ή Αναλυτής; ο Δημοσιογραφικός Λόγος στο Κεντρικό Δελτίο Ειδήσεων της Ιδιωτικής Τηλεόρασης»	337
<i>Πενταράκη Μαρία & Σιακαβέλλα Ελένη</i> – «Η Βία που Υφίστανται οι Νόμιμα Εκδιδόμενες Γυναίκες»	347
<i>Πετροπούλου Ευγενία</i> – «Φτώχεια και Διαχείριση του Εδάφους – Συσχετισμοί. Από μια Αγροτική Περιοχή της Νότιας Ελλάδας»	357
<i>Ρεθυμιωτάκη Ελένη</i> – «Οικογένεια και Δίκαιο στην Ελλάδα του 21 ^{ου} αιώνα: Τάσεις εξατομίκευσης και συμβατικοποίησης;»	373
<i>Σαρρής Νίκος</i> – «Ο θεσμός των Συμβουλίων Ένταξης Μεταναστών ως πολιτική ένταξης των μεταναστών στην Ελλάδα»	397

<i>Τσέκερης Χαράλαμπος – «Ζητήματα Μεταθεωρίας: Επιστήμη, Κριτική, Μεθοδολογία»</i>	407
<i>Τσιλιγγίρη Βασιλική – «Γυναίκες και Δημόσιος Χώρος. Η περίπτωση των μειονοτικών γυναικών της Ξάνθης»</i>	417
<i>Φούσκας Θεόδωρος – «Χαμηλού Κύρους Εργασία και Αποσυλλογικοποίηση: Η περίπτωση των μεταναστών απο την Παλαιστίνη στην Αθήνα»</i>	425
<i>Χάλαρη Αθανασία – «Πως Αλλάζει η Ελληνική Κοινωνική Πραγματικότητα και γιατί; Μια εμπειρική μελέτη της υποκειμενικότητας των πολιτών»</i>	439

ΤΡΙΤΟ ΤΑΚΤΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ – ΠΡΑΚΤΙΚΑ 3-5 Νοεμβρίου 2011, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα

ΠΡΟΟΙΜΙΟ

Στις 3-5 Νοεμβρίου 2011 πραγματοποιήθηκε στο Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο στην Αθήνα το **Τρίτο Τακτικό Συνέδριο** της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας, **Ελλάδα 1975-2010. Μετασχηματισμοί, ανακατατάξεις, προκλήσεις**.

Στις επιμέρους Συνεδρίες εξετάσθηκαν οι κοινωνικές, οι πολιτικές και οι οικονομικές εξελίξεις που έλαβαν χώρα και οι συνθήκες που διαμορφώθηκαν την τελευταία τριακονταπενταετία στην Ελλάδα, την επονομαζόμενη περίοδο της Μεταπολίτευσης.

Ειδικότερα,

στην Εναρκτήρια Ομιλία, **η ελληνική κοινωνία σε κρίση μετάβασης**, εξετάσθηκαν οι τρόποι απόκρισης της ελληνικής κοινωνίας στις μεταπολεμικές συνθήκες. Ανεδείχθη η σημασία της μικρής ιδιοκτησίας και των πολλαπλών οικονομικών δραστηριοτήτων που στηρίχθηκαν σε αυτή και που ερμηνεύουν μεταξύ άλλων την άνοδο του βιοτικού επιπέδου του ελληνικού λαού τις τελευταίες δεκαετίες. Τη διαμόρφωση των ευρέων μεσοστρωμάτων που αποτελούν την πλειονότητα του ελληνικού πληθυσμού και κυριάρχησαν πολιτικά την περίοδο της Μεταπολίτευσης. Εξετάσθηκαν επίσης, οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές που υιοθετήθηκαν προσφάτως και πλήττουν τη μεσαία τάξη, αποψιλώνουν τους εργαζομένους από τα εργασιακά και κοινωνικά τους δικαιώματα, απειλούν έτσι να ανατρέψουν τις συνθήκες σχετικής ευημερίας και να μετατρέψουν την ελληνική κοινωνία σε τριτοκοσμική, κοινωνία της φτώχειας και της εξαθλίωσης.

Στις Συνεδρίες που αφορούσαν στην **Κοινωνία την Πολιτική την Οικονομία και την Κρίση** (4 συνεδρίες) εξετάσθηκαν οι θεωρητικές, αλλά και οι πραγματολογικές διαστάσεις των προβλημάτων που αντιμετωπίζει η ελληνική κοινωνία. Επισημάνθηκαν οι καθυστερήσεις των κοινωνικών επιστημών να διατυπώσουν προτάσεις για την αναδιάρθρωση των κοινωνικών και πολιτικών δομών. Σημειώθηκαν οι αρνητικές πλευρές της δέσμευσης σε «κυρίαρχα» ιδεολογικά πρότυπα. Τέθηκαν τα ζητήματα της υπέρβασης των αδυναμιών της πολιτικής και του πολιτικού προσωπικού. Εξετάσθηκαν τα «εσωτερικά» και τα «εξωτερικά» αίτια της οικονομικής κρίσης, η σημασία της «παγκοσμιοποίησης» και επισημάνθηκαν οι μεγάλες κοινωνικές ανισότητες που παρατηρούνται εξ αιτίας της κυριαρχίας του νεοφιλελευθερισμού σε παγκόσμιο επίπεδο, ενώ η κρίση που βιώνει η ελληνική κοινωνία οδηγεί στη μετάλλαξη αξιών και απορρυθμίζει την κοινωνική συνοχή. Τονίσθηκε η αδυναμία διαμόρφωσης εναλλακτικών προτάσεων πολιτικής, όπως και η ανάγκη διαμόρφωσης νέων στρατηγικών ανάπτυξης για τη χώρα.

Στη Συνεδρία που αφορούσε τους **Μετασχηματισμούς του αστικού και του αγροτικού χώρου** εξετάσθηκαν οι μεταβαλλόμενες συνθήκες στον αγροτικό χώρο και η συνεπόμενη ρευστότητα της κοινωνικής ταυτότητας στην ύπαιθρο, όπως και οι επιπτώσεις των ανατροπών που παρατηρήθηκαν τις τελευταίες δεκαετίες στα αστικά κέντρα και κυρίως στην Αθήνα.

Στις Συνεδρίες που αφορούσαν τη **Μετανάστευση** (2 συνεδρίες) εξετάσθηκαν από πολλές πλευρές οι συνθήκες διαβίωσης τα προβλήματα ενσωμάτωσης και αντιμετώπισης των μεταναστών από την Πολιτεία.

Στις Συνεδρίες που διαπραγματεύθηκαν τα ζητήματα της **Εκπαίδευσης** (3 συνεδρίες) συζητήθηκαν οι στρατηγικές και οι κοινωνικές προσδοκίες των κοινωνικών τάξεων ως προς την επιλογή σχολείου, η σημασία της Τριτοβάθμιας εκπαίδευσης σε σχέση με τις κοινωνικές ανισότητες και την κοινωνική κινητικότητα. Το επίπεδο ικανοποίησης πτυχιούχων Κοινωνιολογίας από τις σπουδές τους, όπως επίσης οι τρόποι εννόησης του Εκπαιδευτικού από τους φοιτητές ειδικότερα της Φιλοσοφικής Σχολής.

Στη Συνεδρία που αφιερώθηκε στην **Κοινωνική Θεωρία** εξετάσθηκε το πρόβλημα της πραγμάτευσης της κοινωνικής μεταβολής στο πλαίσιο της νεωτερικότητας, όπως και η σημασία και οι συνέπειες της κοινωνικής κρίσης στην κοινωνική έρευνα. Εκτέθηκε η κατά Bourdieu κριτική κοινωνιολογία και έγινε κριτική αποτίμηση των πρόσφατων στάσεων και συμπεριφορών στην Ελλάδα, που τείνουν να ανατραπούν στο πλαίσιο της κρίσης που διέρχεται η χώρα.

Η Συνεδρία για τις **Μορφές Κινηματικής Δράσης** στην Ελλάδα, ανέδειξε τη διαμόρφωση νέων συλλογικοτήτων μέσω κοινωνικών δικτύων, τη μετατόπιση από τις παραδοσιακές μορφές διαμαρτυρίας στον ακτιβισμό του διαδικτύου, τονίζοντας τη σημασία του στην οργάνωση κοινωνικών ομάδων και εργαζομένων.

Στις Συνεδρίες για το **Φύλο** (2 Συνεδρίες) εξετάσθηκαν η ενδοοικογενειακή βία, η βία που ασκείται ευρύτερα στις γυναίκες που δρουν κοινωνικά, όπως η Κ.Κούνεβα, αλλά και η βία που υφίστανται γυναίκες που εκδίδονται νόμιμα. Εξετάσθηκαν επίσης, η σημασία του φύλου και οι παράγοντες που περιορίζουν τις επιλογές και τις δραστηριότητες των γυναικών όσο αφορά στο επάγγελμα, ή στις δημόσιες δραστηριότητες.

Η Συνεδρία για την **Οικογένεια και τη νεότητα** παρακολούθησε τις μεταβολές τόσο σε θεσμικό όσο και ιδεολογικό επίπεδο της ελληνικής οικογένειας και της νέας γενιάς.

Η Συνεδρία για την **Υγεία και Παρέκκλιση** έθιξε τα προβλήματα φαρμακοδιέγερσης στον αθλητισμό, το πρόβλημα της επίτασης της διακίνησης ναρκωτικών λόγω της οικονομικής κρίσης, όπως και προβλήματα αποκλεισμού ασθενών με σπάνιες παθήσεις, ενώ επισημάνθηκε ο ρόλος της τεχνολογίας στη βελτίωση της ποιότητας της φροντίδας υγείας.

Στη Συνεδρία για την **Οικολογία και το Περιβάλλον** τονίσθηκε η σχέση της περιβαλλοντικής υποβάθμισης με το φαινόμενο της φτώχειας, όπως και οι καταστροφές αρχαιολογικής σημασίας χώρων από την αμέλεια και εγκατάλειψη του περιβάλλοντος χώρου. Η στάση απέναντι στα γενετικά τροποποιημένα τρόφιμα εξετάσθηκε μέσω σχετικής έρευνας σε δείγμα φοιτητών/φοιτητριών ελληνικών πανεπιστημίων.

Στη Συνεδρία **Δημόσιος λόγος και ΜΜΕ** αναλύθηκε ο δημοσιογραφικός λόγος όπως διαμορφώνεται στα δελτία ειδήσεων, ο ρόλος των διανοουμένων στην κατασκευή της συνείδησης σε μεταβατικές περιόδους και στη δομή της δημοσιότητας, όπως και οι τρόποι αναπαραστάσεων στην έντυπη διαφήμιση. Εξετάσθηκε επίσης η πορνογραφικοποίηση του έρωτα και οι κατασκευές της ετερότητας.

Το Συνέδριο περιέλαβε και δύο **Στρογγυλά Τραπέζια**. Το πρώτο διαπραγματεύθηκε τη σημασία και τη συμβολή του *Paul Lazarsfeld* στην κοινωνιολογική έρευνα. Εκτέθηκαν οι επιστημολογικές, οι θεωρητικές προκείμενες του έργου του, αλλά και οι αντιφάσεις που εμπεριέχει. Στο δεύτερο, με το οποίο έκλεισε και το Συνέδριο, παρουσιάσθηκε η *Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (ESS): Ελλάδα-Ευρώπη 2000-2010*, έρευνα στην οποία συμμετέχει το ΕΚΚΕ, ερευνητές του οποίου παρουσίασαν τα πορίσματα της, πορίσματα που αφορούν σε πολλές πλευρές της ελληνικής πραγματικότητας.

Αναλυτικά το συνέδριο περιελάμβανε τις εισηγήσεις όπως φαίνεται στο Πρόγραμμά του που ακολουθεί. Στη συνέχεια δημοσιεύονται σε αλφαβητική σειρά, με βάση το επώνυμο (πρώτου) συγγραφέα, οι εργασίες όσων εισηγητών τις απέστειλαν.

ΤΡΙΤΟ ΤΑΚΤΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΑΘΗΝΑ, 3-5 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ, 2011 - ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ 1975-2010: ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ, ΑΝΑΚΑΤΑΤΑΞΕΙΣ, ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΠΕΜΠΤΗ, 3 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ, 2011

15:30-16:30 – Εγγραφές

16:30 – Έναρξη Συνεδρίου – Χαιρετισμός Πρύτανη Χαροκοπέιου Πανεπιστημίου

Αμφιθέατρο

16:35-17:15 – Εναρκτήρια Ομιλία: «Η Ελληνική κοινωνία σε κρίση μετάβασης»

ΜΑΡΙΑ Ν. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, Πρόεδρος ΕΚΕ, Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Αμφιθέατρο

17:30-19 – Παράλληλες Συνεδρίες

Κοινωνία και Πολιτική στην Ελλάδα I

Συντονισμός: Μιχάλης Σπουρδαλάκης, Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας
Διοίκησης, ΕΚΠΑ

Αμφιθέατρο

«Κοινωνικό σύστημα και δημοκρατία στην ελληνική πραγματικότητα»

ΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, Επίκ. Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

«Απομάγευση των ειδώλων: Κυρίαρχα ιδεολογικά πρότυπα της μεταπολίτευσης και η δυναμική τους»

ΧΙΩΤΑΚΗΣ ΣΤΕΛΙΟΣ, Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης

«Κατακερματισμένη κοινωνία παροχών και η αδυναμία του μεταρρυθμιστικού εγχειρήματος»

ΖΑΚΟΠΟΥΛΟΥ ΕΡΣΗ, Ερευνήτρια, Ινστιτούτο Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας, ΕΚΚΕ

«Περιβαλλοντικές οργανώσεις και ψήφος: Προς αναζήτηση εναλλακτικών προτάσεων πολιτικής»

ΜΠΟΥΡΑΝΤΑ ΒΑΣΙΛΙΚΗ, Υπ. Διδάκτωρ, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, ΝΟΠΕ, ΑΠΘ

ΜΟΥΡΕΛΟΥ ΔΑΦΝΗ, MSc, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, ΕΚΠΑ

Οικονομία, Κοινωνία και Κρίση I

Συντονισμός: Θωμάς Μαλούτας, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, ΕΚΚΕ

Αίθουσα Τελετών

«Η παγκόσμια κρίση και οι επιπτώσεις στην ελληνική κοινωνία»

ΑΦΟΥΞΕΝΙΔΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, Ερευνητής Δ', Ινστιτούτο Πολιτικής Κοινωνιολογίας, ΕΚΚΕ

«Παγκόσμια οικονομική κρίση και Ελλάδα: Ευκαιρία για μια νέα μεταπολίτευση;»

ΑΛΕΞΑΚΗΣ ΜΑΝΩΛΗΣ, Επίκ. Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

«Η πολιτική τάξη και ο νέο-φιλελευθερισμός στη δημιουργία της τρέχουσας κρίσης»

ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ ΣΩΚΡΑΤΗΣ, Αναπλ. Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

«Αφανείς μεταβολές και λανθάνουσες μετατοπίσεις στην κοινωνική συγκρότηση των μικρο-μεσαίων στρωμάτων στη συγκυρία της ελληνικής κρίσης χρέους»

ΑΡΑΝΙΤΟΥ ΒΑΛΙΑ, Λέκτορας, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

19:00 -19:15– Σύντομο Διάλειμμα

19:15-20:30 – Ολομέλεια

Στρογγυλό Τραπέζι Α'

«Η Συμβολή του Paul Lazarsfeld στην Κοινωνιολογική Έρευνα»

Αμφιθέατρο

Συμμετέχουν:

ΤΑΤΣΗΣ ΝΙΚΟΣ, Ομότιμος Καθηγητής, ΕΚΠΑ – Συντονισμός

(Α) ΚΟΝΙΑΒΙΤΗΣ, ΘΩΜΑΣ, Ομότιμος Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο

(Β) ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΗΛΙΑΣ, Καθηγητής, ΕΚΠΑ

(Γ) ΖΑΧΟΥ ΧΡΥΣΑ, Adjunct Professor, Deree College, Αθήνα

Δεξίωση

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ, 4 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ, 2011

10:00-11:30 – Παράλληλες Συνεδρίες

Κοινωνία και Πολιτική στην Ελλάδα II

Συντονισμός: Ηλίας Κατσούλης, Ομότιμος Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Αμφιθέατρο

«Η άκρα δεξιά στην Ελλάδα: 1974-2009.»

ΘΕΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, Υπ. Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

«Πόσο απέχει η στρατιωτική κουλτούρα από την ελληνική κοινωνία;»

ΚΑΦΦΕΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, Επίκ. Καθηγητής, ΣΣΕ.

«Η νέα παρακολούθηση των ελλήνων πολιτών στην πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα υπό την επίδραση της 11/9/2001, των ολυμπιακών αγώνων της Αθήνας το 2004 και της παρακαταθήκης του αυταρχικού παρελθόντος»

ΣΑΜΑΤΑΣ ΜΗΝΑΣ, Αναπλ. Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

«Κρίση νομιμότητας, συγκρουσιακά πλαίσια και τα νέα κοινωνικά κινήματα σε δημόσιους χώρους»

ΛΑΓΟΥΜΙΤΖΗ ΓΕΩΡΓΙΑ, Adjunct Professor, Deree College, Αθήνα

Μετασηματισμοί του Αστικού και Αγροτικού Χώρου

Συντονισμός: Απόστολος Παπαδόπουλος, Αναπλ. Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Αίθουσα Τελετών

«'Ανάμεσα στην πόλη και το χωράφι'. Όρια και ρευστότητες της κοινωνικό-επαγγελματικής ταυτότητας των νέων αγροτών σε μια μεταβαλλόμενη ύπαιθρο»

ΠΕΤΡΟΥ ΜΙΧΑΗΛΗΣ, Ερευνητής ΕΚΚΕ,

ΚΟΥΤΣΟΥ ΣΤΑΥΡΙΑΝΗ, Επίκ. Καθηγήτρια, Τμήμα Αγροτικής Ανάπτυξης και Διοίκησης Αγροτικών Επιχειρήσεων, Αλεξάνδρειο ΤΕΙ Θεσσαλονίκης

«Κοινωνικός μετασηματισμός, ταυτότητα και ενσωμάτωση στις τοπικές κοινωνίες»

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ, Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

«Κοινωνικές μεταλλαγές και αστικό τοπίο στην Αθήνα κατά τη δεκαετία 1990-1999»

ΓΑΒΡΙΕΛΑΤΟΣ ΑΡΗΣ, Υπ. Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

«Ενθυλακωμένες ζωές σε υπερασπίσιμους χώρους: Οι περιφραγμένες κοινότητες και οι σύγχρονοι εμπορικοί πολυώροιοι ως παραδείγματα σύμμιξης ιδιωτικού και δημόσιου χώρου 'σε συσκευασία'»

ΛΑΛΛΑΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

11:30-12:00 – Διάλειμμα

12:00-13:30 – Παράλληλες Συνεδρίες

Οικονομία, Κοινωνία και Κρίση II

Συντονισμός: Άκης Λελεδάκης, Επίκ. Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Αμφιθέατρο

«Αξιακές μεταλλάξεις και θυμικοί μετασηματισμοί. Η σύγχρονη ελληνική κοινωνικο-οικονομική κρίση ως παράδειγμα»

ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ ΣΗΛΙΑ, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Η κρίση χρέους ως κρίση κοινωνικής συνοχής: Οι διαχειριστικές λογικές και η αναγκαιότητα της επικοινωνιακής λογικότητας»

ΚΑΜΑΡΙΑΝΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, Επίκ. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πατρών

ΓΟΥΓΑ ΓΕΩΡΓΙΑ, Επίκ. Καθηγήτρια, ΤΕΙ Αθήνας

«Κρίση και υπέρβαση: Σε αναζήτηση αναπτυξιακού υποδείγματος»

ΧΑΛΑΡΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, Αναπλ. Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

«Η δυναμική νεοφιλελευθεροποίησης των αστικών πολιτικών στην Αθήνα πριν και μετά την κρίση δημοσίου χρέους»

ΣΟΥΛΙΩΤΗΣ ΝΙΚΟΣ, Ερευνητής Δ` βαθμίδας, ΕΚΚΕ
ΚΑΝΔΥΛΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, Ερευνητής Δ' βαθμίδας, ΕΚΚΕ

Μετανάστευση-Κοινωνικός Αποκλεισμός I

Συντονισμός: Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη, Ερευνήτρια ΕΚΚΕ

Αίθουσα Τελετών

«Μετανάστες και πρόσφυγες: Θεωρητικές και μεθοδολογικές επισημάνσεις»

ΣΑΒΒΑΚΗΣ ΜΑΝΟΣ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

«Ο θεσμός των συμβουλίων ένταξης μεταναστών ως πολιτική ένταξης των μεταναστών στην Ελλάδα»

ΣΑΡΡΗΣ ΝΙΚΟΣ, Ερευνητής Ινστιτούτο Πολιτικής Κοινωνιολογίας ΕΚΚΕ

«Αποένταξη, επανένταξη και αποκλεισμός από την αγορά εργασίας: Η περίπτωση των περιοχών Ν.Δ. Πειραιά»

ΝΙΩΤΗ ΣΤΕΛΛΑ, Υπ. Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

«Πρόσφυγες: Η διάσταση του φύλου, τα προβλήματα και οι κοινωνικές προεκτάσεις του θέματος»

ΜΑΡΜΑΝΗ ΦΩΤΕΙΝΗ, Υπ. Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

13:30-15:00 – Μεσημβρινό Διάλειμμα

15:00-16:15 – Παράλληλες Συνεδρίες

Κοινωνία και Εκπαίδευση I

Συντονισμός: Ελένη Μαραγκουδάκη, Επικ. Καθηγήτρια, Φ.Π.Ψ. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Αμφιθέατρο

«Οι κοινωνικές λειτουργίες του σχολείου και η χίμαιρα του εκδημοκρατισμού (1975-2010)»

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Καθηγητής, Τμήμα Φ.Π.Ψ, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

«Επιλογή σχολείου και στρατηγικές των κοινωνικών τάξεων. Θεωρητική προσέγγιση και εμπειρική διερεύνηση»

ΘΕΡΙΑΝΟΣ ΚΩΣΤΑΣ, Διδάκτωρ, Εκπαιδευτικός
ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΣ, Ερευνητής ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, Λέκτορας Πανεπιστήμιο Δ. Μακεδονίας

«Κοινωνική αναπαραγωγή και εκπαιδευτικές στρατηγικές των ανώτερων και μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων της Αθήνας: Το οικονομικό και πολιτισμικό κεφάλαιο των οικογενειών των μαθητών ιδιωτικών σχολείων»

ΒΑΛΑΣΗ ΔΕΣΠΟΙΝΑ, Κοινωνιολόγος, Ερευνήτρια

Κινηματική Δράση

Συντονισμός: Μαρία Ν. Αντωνοπούλου, Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Αίθουσα Τελετών

**«Κοινωνικά πεδία και δομές πολιτικής ευκαιρίας σε ένα νεανικό διαδικτυακό ‘ρεπερτόριο’
κινηματικών δράσεων»**

ΚΥΡΙΔΗΣ ΑΡΓΥΡΗΣ, Καθηγητής, ΑΠΘ

ΚΑΛΕΡΑΝΤΕ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ, Λέκτορας, Πανεπιστήμιο Δ. Μακεδονίας

**«Από τις διαδηλώσεις στον ακτιβισμό του διαδικτύου: Η μετάλλαξη των μορφών πολιτικής
διαμαρτυρίας την περίοδο 1975-2010»**

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, Λέκτορας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

**«Αναλύσεις και συμπεράσματα από ένα δυναμικό και μαζικό αγώνα: Οι κινητοποιήσεις των
εκπαιδευτικών μετά τη κατάργηση της επετηρίδας»**

ΚΟΥΜΑΝΤΑΡΑΚΗ ΆΝΝΑ, Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Έσσεξ.

**«Τα “νέα” σωματεία των επισφαλώς εργαζομένων και η “ψηφιακή” οργάνωση: Μύθοι και
πραγματικότητες»**

ΤΣΑΚΙΡΗΣ ΘΑΝΑΣΗΣ, Διδάκτωρ, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, ΕΚΠΑ

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΚΩΣΤΑΣ, Υπ. Διδάκτωρ, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, ΕΚΠΑ

16:15-16:45 – Διάλειμμα

16:45-18:15 – Παράλληλες Συνεδρίες

Κοινωνία και Εκπαίδευση II

Συντονισμός: Βασιλική Καντζάρα, Επικ. Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Αμφιθέατρο

«Πανεπιστήμιο, κοινωνικές ανισότητες και κοινωνική κινητικότητα στην Ελλάδα»

ΣΙΑΝΟΥ-ΚΥΡΓΙΟΥ ΕΛΕΝΗ, Καθηγήτρια, Τμήμα Φ.Π.Ψ, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

**«Ο σύγχρονος κοινωνικός ρόλος της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης: Η περίπτωση της Ευρωπαϊκής
Ένωσης»**

ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ ΠΕΤΡΟΣ, ΠΜΣ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

«Πτυχιούχοι κοινωνιολογίας: Ικανοποίηση από τις σπουδές και παράγοντες που εμπλέκονται»

ΚΟΥΓΙΟΥΜΤΖΑΚΗ ΦΩΤΕΙΝΗ, Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

ΚΑΛΑΜΑΤΙΑΝΟΥ ΑΓΛΑΪΑ, Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

**«Πολιτισμικό κεφάλαιο και ο πολιτισμός της φτώχειας: Εκπαιδευτικές καινοτομίες στην οικονομική
κρίση»**

ΠΑΜΟΥΚΤΣΟΓΛΟΥ, ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ, Διδάκτωρ, ΕΚΠΑ

Κοινωνική Θεωρία

Συντονισμός: Θωμάς Κονιαβίτης, Ομότιμος Καθηγητής, Πάντειο Αίθουσα Τελετών

«Κοινωνική μεταβολή και νεωτερικότητα: Εκφάνσεις και αινίγματα»

ΜΟΥΖΑΚΙΤΗΣ ΑΓΓΕΛΟΣ, ΣΕΠ, ΕΑΠ

«Κοινωνική επιστήμη και κρίση: Για τους ρόλους και τους στόχους της κοινωνικής έρευνας σήμερα»

ΜΑΥΡΙΔΗΣ ΗΡΑΚΛΗΣ, Λέκτορας, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο

«Ο Bourdieu και η αναστοχαστική κριτική κοινωνιολογία»

ΤΣΕΚΕΡΗΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ, Διδάσκων, Τμήμα Ψυχολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

«Κοινωνία, οικονομία, κοινωνική δράση: Η περίπτωση της ελληνικής κρίσης»

ΛΕΛΕΔΑΚΗΣ ΚΑΝΑΚΗΣ, Επίκ. Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο

18:15-18:30 – Διάλειμμα

18:30-19:45 – Παράλληλες Συνεδρίες

Φύλο, Βία και Κοινωνικός Χώρος

Συντονισμός: Αλεξάνδρα Χαλκιά, Αναπλ. Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
Αμφιθέατρο

«Η ενδοοικογενειακή βία στην ελληνική κοινωνία: Μεταρρυθμίσεις, προκλήσεις και προοπτικές σε θεσμικό και κοινωνικό επίπεδο»

ΒΛΑΧΟΥ ΒΙΚΥ, Λέκτορας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

«Οι αναπαραστάσεις της επίθεσης εναντίον της Κωνσταντίνας Κούνεβα στον τύπο: Φύλο, φόβος και δημόσιος χώρος»

ΚΑΝΑΒΕΛΗ ΕΛΙΑΝΑ, Υπ. Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

«Η βία που υφίστανται οι νόμιμα εκδιδόμενες γυναίκες»

ΠΕΝΤΑΡΑΚΗ ΜΑΡΙΑ, Επίκ. Καθηγήτρια, Τμήμα Social Work Policy & Criminology, Liverpool Hope University
ΣΙΑΚΑΒΕΛΛΑ ΕΛΕΝΗ, ΠΜΣ, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Μετανάστευση-Κοινωνικός Αποκλεισμός II

Συντονισμός: Χρύσα Ζάχου, Adjunct Professor, Deree College

Αίθουσα Τελετών

«Χαμηλού κύρους εργασία και αποσυλλογικοποίηση: Η περίπτωση των μεταναστών από την Παλαιστίνη στην Αθήνα»

ΦΟΥΣΚΑΣ ΘΟΔΩΡΟΣ, Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

«Μουσουλμάνοι μετανάστες στην Ελλάδα. Οργάνωση και θρησκευτική ζωή»

ΜΑΡΚΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ, Επίκ. Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

«Οι Σιχ μετανάστες στην Ελλάδα: Θρησκευτική ζωή και προοπτικές ένταξης στο νέο περιβάλλον»

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ ΝΙΚΗ, Επικ. Καθηγήτρια, Τμήμα Θεολογίας, Α.Π.Θ.

Σάββατο, 5 Νοεμβρίου, 2011

10:00-12:00 – Παράλληλες Συνεδρίες

Οικογένεια και Νεότητα

Συντονισμός: Μαρία Θανοπούλου, Ερευνήτρια Α΄, ΕΚΚΕ

Αμφιθέατρο

«Οικογένεια στη σύγχρονη Ελλάδα: Εξελίξεις και μετασχηματισμοί»

ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ-ΜΑΡΑΤΟΥ ΛΑΟΥΡΑ, Ερευνήτρια ΕΚΚΕ

«Ρυθμίζοντας τη διαφορά με ισότητα: Κριτική προσέγγιση στην έννοια του δικαιικού προσώπου με αφορμή τη νομοθετική ρύθμιση της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής στην Ελλάδα»

ΠΕΤΟΥΣΗ-ΝΤΟΥΛΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ, Επικ. Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

«Οικογένεια και δίκαιο στην Ελλάδα του 21ου αιώνα: Τάσεις εξατομίκευσης και συμβατικοποίησης»

ΡΕΘΥΜΝΙΩΤΑΚΗ ΕΛΕΝΗ, Λέκτορας, Ν.Ο.Π.Ε., ΕΚΠΑ

«Κοινωνική αλλαγή στην σύγχρονη ελληνική κοινωνία: Η συνεισφορά της νέας γενιάς ελλήνων μέσω των υποκειμενικών τους εμπειριών»

ΧΑΛΑΡΗ ΑΘΑΝΑΣΙΑ, Ερευνήτρια, Hellenic Observatory, LSE

«Από το «πρόβλημα-νεολαία» στη θεσμική αναγνώριση της νεότητας. Η πρόσληψη της νεότητας την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο (1974- 1989)»

ΚΑΤΣΑΠΗΣ ΚΩΣΤΑΣ, ΣΕΠ, ΕΑΠ

Υγεία και Παρέκκλιση

Συντονισμός: Χαράλαμπος Οικονόμου, Επικ. Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Αίθουσα Τελετών

«Η αθλητική-αγωνιστική δράση και επικοινωνία μεταξύ προσαρμογής και απόκλισης. Το φαινόμενο της φαρμακοδιέγερσης (doping) στον ελληνικό αθλητισμό επιδόσεων»

ΠΑΤΣΑΝΤΑΡΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, Επικ. Καθηγητής, Τμήμα Τ.Ε.Φ.Α.Α., ΕΚΠΑ

«Οικονομική κρίση και αλλαγές στο τοπίο διακίνησης και χρήσης ναρκωτικών ουσιών»

ΠΑΠΑΔΟΥΚΑ ΜΑΡΙΑ ΕΙΡΗΝΗ, Υπ. Διδάκτωρ, Πάντειο Πανεπιστήμιο

«Κοινωνικός αποκλεισμός ατόμων με σπάνιες παθήσεις: Προκλήσεις και προοπτικές»

ΠΑΙΔΑΚΑΚΗ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, ΠΜΣ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

«Ο κοινωνικός ρόλος της τεχνολογίας στη βελτίωση της ποιότητας της φροντίδας Υγείας»

ΚΑΔΔΑ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ, Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

«Κοινωνιολογική έρευνα ασθενών στο μυοσκελετικό ογκολογικό κέντρο του πανεπιστημίου Αθηνών, πανεπιστημιακό γενικό νοσοκομείο 'Αττικόν'»

ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ ΠΟΛΥΞΕΝΗ, Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

12:00-12:30 – Διάλειμμα

12:30-13:45 – Παράλληλες Συνεδρίες

Κοινωνία και Εκπαίδευση III

Συντονισμός: Αργύρης Κυρίδης, Καθηγητής Α.Π.Θ.

Αμφιθέατρο

«Η χρήση εκπαιδευτικού αλληλεπιδραστικού παιχνιδιού στη διδασκαλία της κοινωνιολογίας και της κοινωνικής και πολιτικής αγωγής. Αξιολόγηση της χρηστικότητας και μέτρηση στάσεων των μαθητών»

ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΟΥΖΑΝΝΑ-ΜΑΡΙΑ, Λέκτορας ΠΤΔΕ, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ΜΠΑΡΜΠΑΡΟΥΣΗΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ, MSc., Κοινωνιολόγος, Εκπαιδευτικός

«Το μετα-μοντέρνο βλέμμα των ερμηνευτικών προοπτικών στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης»

ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Γ., Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

«Οι αναπαραστάσεις των φοιτητών της φιλοσοφικής σχολής για τον εκπαιδευτικό: Αυθεντία ή δρων υποκείμενο;»

ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΑΝΤΙΓΟΝΗ-ΆΛΜΠΑ, Διδάσκουσα, Τμήμα Φ.Π.Ψ, Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Φύλο και Κοινωνική Συμμετοχή

Συντονισμός: Σήλια Νικολαΐδου, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Αίθουσα Τελετών

«Το φύλο ως προσδιοριστικός παράγοντας επιλογής επαγγέλματος: Η περίπτωση της Ελλάδας τα τελευταία 20 χρόνια»

ΜΑΔΕΜΛΗΣ ΗΛΙΑΣ, Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Paris VIII, Εκπαιδευτικός

«Γυναίκες και δημόσιος χώρος. Η περίπτωση των μειονοτικών γυναικών της Ξάνθης»

ΤΣΙΛΙΓΓΙΡΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ, Υπ. Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

«Φύλο και ένοπλες δυνάμεις»

ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ, Αναπλ. Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

13:45-15:45 – Μεσημβρινό Διάλειμμα

15:45 -17:45 – Παράλληλες Συνεδρίες

Οικολογία και Περιβάλλον

Συντονισμός: Άννα Λυδάκη, Αναπλ. Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Αίθουσα Τελετών

«Φτώχεια και περιβαλλοντική υποβάθμιση: Η περίπτωση μιας αγροτικής περιοχής στη νότια Κρήτη.»

ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ ΕΥΓΕΝΙΑ, Λέκτορας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

«Όψεις διαχρονικής κρίσης: Μελέτες και έργα»

ΚΟΒΑΝΗ ΕΛΕΝΗ, Ερευνήτρια Α', ΕΚΚΕ

«Βιωσιμότητα και η κατασκευή πράσινης γνώσης στην αρχιτεκτονική»

ΠΑΣΧΟΥ ΜΑΡΙΑ, Υπ. Διδάκτωρ Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, ΕΚΠΑ

«‘Kitchen-gardeners’ – Ένας κήπος στη βεράντα σας: Κοινωνιολογικές προεκτάσεις»

ΜΙΜΙΚΟΥ ΜΑΡΙΑ, ΠΜΣ ΤΕΑΠΗ, ΕΚΠΑ/Institute of Education, University of London

«Κοινωνικές και αξιακές συνισταμένες της αποδοχής/απόρριψης των γενετικά τροποποιημένων τροφίμων: Αποτελέσματα έρευνας σε δείγμα φοιτητών/φοιτητριών ελληνικών πανεπιστημίων»

ΠΕΤΟΥΣΗ-ΝΤΟΥΛΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ, Επ. Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ, Ν. Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

ΠΑΠΑΔΑΚΗ ΜΑΡΙΝΑ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Δημόσιος Λόγος και ΜΜΕ

Συντονισμός: Νίκος Τάτσης, Ομότιμος Καθηγητής, ΕΚΠΑ

Αμφιθέατρο

«Δημοσιογράφος ή αναλυτής; Ο δημοσιογραφικός λόγος στο κεντρικό δελτίο ειδήσεων της ιδιωτικής τηλεόρασης»

ΠΑΤΡΩΝΑ ΜΑΡΙΑΝΝΑ, Επίκ. Καθηγήτρια, ΣΣΕ

«Ταυτότητα και μετεωριζόμενη συνείδηση σε περιόδους μετάβασης. Το Παράδειγμα του διπλού βιβλίου του Δημήτρη Χατζή»

ΒΟΥΛΓΑΡΗ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ, Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

«Διανοούμενοι και δομές δημοσιότητας στην μεταπολιτευτική Ελλάδα: Η περίπτωση της διαμάχης Παναγιώτη Κονδύλη – Ριχάρδου Σωμερίτη»

ΝΑΤΣΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ, ΠΜΣ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

«Υπερνεωτερική γυναίκα: Όψεις και αναπαραστάσεις στην έντυπη διαφήμιση»

ΠΕΤΡΑΤΟΥ ΕΙΡΗΝΗ, ΠΜΣ, Πανεπιστήμιο Αθηνών

«Live your myth in Greece: Το viagra ως όψη της πορνογραφικοποίησης»

ΛΙΟΤΖΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ, Υπ. Διδάκτωρ, Τμήμα ΕΜΜΕ, ΕΚΠΑ

«Κατασκευές της ετερότητας σε μια σύγχρονη πολυπολιτισμική κοινωνία: Το παράδειγμα των μαρτύρων του Ιεχωβά στην Ελλάδα»

ΜΑΡΓΑΡΩΝΗ ΜΑΙΡΗ, Κέντρο Αντισημιτικών Ερευνών Βερολίνου

17:45-18:15 – Διάλειμμα

18:15-20:30 – Ολομέλεια

Στρογγυλό Τραπέζι Β'

«Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (ESS): Ελλάδα-Ευρώπη 2000-2010»

Αμφιθέατρο

Συμμετέχουν:

ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ-ΜΑΡΑΤΟΥ ΛΑΟΥΡΑ, Ερευνήτρια ΕΚΚΕ – Συντονισμός

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

(α) ΜΑΛΟΥΤΑΣ ΘΩΜΑΣ, Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, ΕΚΚΕ

(β) ΤΣΙΓΚΑΝΟΥ ΙΩΑΝΝΑ, Ερευνήτρια Α', ΕΚΚΕ

(γ) ΚΑΠΕΝΑΚΗ ΜΑΝΙΝΑ, Ερευνήτρια Δ', ΕΚΚΕ

(δ) ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ ΘΕΩΝΗ, Ερευνήτρια Β', ΕΚΚΕ

(ε) ΤΑΚΗΣ ΚΑΦΕΤΖΗΣ, Αναπ. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

(με αλφαβητική σειρά παράθεσης των εισηγήσεων)

«Παγκόσμια Οικονομική Κρίση και Ελλάδα: Ευκαιρία για μια νέα μεταπολίτευση;»

Μανώλης Αλεξιάκης¹

Στην εισήγησή μου θα υποστηρίξω ότι το πρόβλημα στη χώρα μας δεν είναι τόσο πρόβλημα οικονομίας όσο πρόβλημα πολιτικής και ιδεολογίας: πολιτικής που αφορά τη θέσμιση του δημόσιου χώρου, ιδεολογίας, δηλαδή της συγκεκριμένης πολιτικής κουλτούρας που απορρέει από τον τρόπο λειτουργίας του χώρου αυτού. Στα περιορισμένα χρονικά πλαίσια που οφείλω να τηρήσω, είναι επόμενο να μην μπορέσω να εμβαθύνω στην ουσία των οικονομικών πολιτικών που έχουν προταθεί και υποστηριχτεί και που αφορούν τον χειρισμό καθεαυτής της οικονομικής κρίσης (για μια πολύ καλή συνοπτική παρουσίαση, Κονιογδός, 2011 και Μουζέλης, 2011).

Όπως είναι γνωστό, η οικονομική κρίση ξεκίνησε το 2008 από τις ΗΠΑ, για να εξαπλωθεί ήδη από το δεύτερο εξάμηνο του ίδιου χρόνου και στην Ευρώπη, ενώ στη χώρα μας οι καμπάνες του συναγερμού σήμαναν στο Καστελόριζο τον Απρίλιο του 2010, οπότε και αναγγέλθηκε η προσφυγή στον ευρωπαϊκό μηχανισμό στήριξης και στην εποπτεία της τρόικας (Δρεττάκης 2011, Γιαταγάνας 2011). Η συνέχεια είναι λίγο-πολύ γνωστή: από τότε και μέχρι σήμερα, κατά τακτά χρονικά διαστήματα, λαμβάνονται διάφορα μέτρα αντιμετώπισης του δημοσίου χρέους και των ελλειμμάτων, εφαρμόζονται πολιτικές που μειώνουν μισθούς και συντάξεις, ενώ η βουλή –ακριβέστερα: η κυβερνητική πλειοψηφία– καλείται να ψηφίσει κάθε φορά τα νομοσχέδια που θέτουν σε εφαρμογή αυτά τα μέτρα και τις πολιτικές, μέσα σε όλο και αυξανόμενους τριγμούς στις γραμμές της αλλά και έντονες κοινωνικές αντιδράσεις. Τέλος, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι εκτός από εθνική, η ελληνική κρίση χαρακτηρίστηκε και ως συστημική (αφορά συνολικά την ΕΕ – έλλειψη οικονομικής διακυβέρνησης), με την έννοια ότι από τη μια μεριά αμφισβητήθηκε η βούληση των υπολοίπων εταίρων να βοηθήσουν έγκαιρα, ενώ από την άλλη τέθηκε εν αμφιβόλω και η ικανότητά τους να το πράξουν αποτελεσματικά (Ζέπος 2011, Ποδηματά 2011: 87).

Μέχρι σήμερα, η συζήτηση στη χώρα μας περιστρέφεται περισσότερο γύρω από το ζήτημα της αντιμετώπισης αυτής της κατάστασης με οικονομικούς όρους: με άλλα λόγια, είναι ενδεδειγμένη η οικονομική πολιτική που ακολουθεί η κυβέρνηση για την έξοδο από την κρίση (που από τους υποστηρικτές της αποκαλείται και «μονόδρομος»), ή υπάρχουν και άλλοι δρόμοι διεξόδου από αυτήν; Χωρίς να υποτιμώ καθόλου τη σημασία αυτού του ερωτήματος, νομίζω ότι έχει υποβαθμιστεί –μέσα στη γενικευμένη κοινωνική ανησυχία και την ανάγκη επείγουσας αντιμετώπισης των οικονομικών προβλημάτων– το ζήτημα του γενικότερου κοινωνικού και πολιτικού πλαισίου μέσα στο οποίο καλούνται να εφαρμοστούν τα όποια μέτρα και οι όποιες οικονομικές πολιτικές τελικά επιλεγούν.

Πολύ συνοπτικά, ξεκινώ από την εξής παραδοχή. Είναι από πολύ παλιά γνωστό ότι το οικονομικό-πολιτικό σύστημα που ονομάζουμε καπιταλισμό, εκτός όλων των άλλων

¹ Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

χαρακτηρίζεται και από την περιοδική εμφάνιση κρίσεων. Χωρίς να μπορώ στα πλαίσια αυτής της εισήγησης να εμβαθύνω περισσότερο, θα έλεγα ότι οι κρίσεις αυτές, αν αποδεικνύουν κάτι, είναι ακριβώς ότι ο ανεμπόδιστος ανταγωνισμός, οι δυνάμεις και οι νόμοι της αγοράς κάποια στιγμή φαίνεται να φτάνουν και να ξεπερνούν τα όριά τους με την έννοια ότι αδυνατούν να διατηρήσουν την καλή λειτουργία και την ισορροπία του συστήματος. Όταν συμβεί αυτό, επειδή ακριβώς η αυτορρύθμιση έχει καταστεί αδύνατη, η επαναφορά του συστήματος επιτυγχάνεται με κρατική παρέμβαση: με άλλα λόγια, όταν ο καπιταλισμός διέρχεται κρίση, είναι το θεσμικά ισχυρό κράτος που καλείται να αντιμετωπίσει την αποτυχία της αγοράς (Παπαστάμκος 2011). Όταν λοιπόν, απέναντι στην παρούσα κρίση, πολλοί μελετητές συμφωνούν ότι τα προηγμένα ευρωπαϊκά κράτη εμφανίζονται απροετοίμαστα, διστακτικά και αναποτελεσματικά, εμείς στην Ελλάδα «με ποιο κράτος θα προσπαθήσουμε να διορθώσουμε τις πολλές αδυναμίες και τις στρεβλώσεις των αγορών;» (Τσούκαλης 2011Α: 144).

Νομίζω λοιπόν ότι φαίνεται καθαρά πως, πριν απαντήσει κανείς το ερώτημα σχετικά με τις λυσιτελέστερες οικονομικές πολιτικές για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης, θα πρέπει να εξετάσει και να επιλέξει τα «κατάλληλα εργαλεία». Με άλλα λόγια, όποια οικονομική «απάντηση» και αν προτιμηθεί, αυτή πρόκειται να αναπτυχθεί μέσα σε ένα πλαίσιο προϋπαρχόντων κρατικών θεσμών και δομών. Χωρίς καθόλου να υποτιμώ τη σπουδαιότητα της ουσίας αυτών καθαυτών των οικονομικών ζητημάτων, ωστόσο εκεί νομίζω ότι βρίσκεται η ουσία του προβλήματος για τη χώρα μας. Όσον αφορά λοιπόν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των πολιτικών και κρατικών μας θεσμών καθώς και την ιδεολογία που ευνοούν και αναπαράγουν, πολύ συνοπτικά θα προσπαθήσω να παρουσιάσω παρακάτω. Επικεντρώνομαι σε τρεις διακριτές περιόδους: από τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους μέχρι και προπολεμικά, τη μεταπολεμική περίοδο μέχρι τη δικτατορία, και, τέλος, τα τελευταία χρόνια, την περίοδο που αποκαλούμε μεταπολίτευση.

Α. «Σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, το ελληνικό κοινοβουλευτικό σύστημα ήδη από το 19ο αιώνα δεν αποτελεί ταυτόχρονα μηχανισμό τόσο κυριαρχίας όσο και μηχανισμό περιορισμού και οριοθέτησης αυτής της κυριαρχίας, δεν χαρακτηρίζεται δηλαδή από τον τυπικό δυϊσμό της δημοκρατικής θέσμησης του κοινωνικού συμβολαίου. Με άλλα λόγια, το δημοκρατικό κοινοβουλευτικό σύστημα (στη βάση της καθολικής ψηφοφορίας) δεν αποτελεί το τελικό προϊόν κοινωνικών αγώνων –όπως συνέβη στις χώρες της Ευρώπης– αλλά τον ιδιαίτερο τρόπο επιβολής διαφόρων τοπικών ελίτ (προεστοί, τζάκια) επάνω στις υπόλοιπες: “το κοινοβουλευτικό καθεστώς στην Ελλάδα αποτέλεσε το μέσο με το οποίο λύθηκε η αντιπαράθεση τοπικής και κεντρικής εξουσίας, που χαρακτήριζε τη χώρα μετά την απελευθέρωση από την τουρκική κατοχή”. Έτσι, από τότε ακόμα το ελληνικό κοινοβουλευτικό σύστημα αποτελούσε μονόπλευρο μηχανισμό κυριαρχίας, η δε συναίνεση δεν επιτυγχανόταν μέσω κάποιου κοινωνικού συμβολαίου αλλά εξωθεσμικά, μέσω πελατειακών (αρχικά) και (αργότερα, την περίοδο του μεσοπολέμου,) λαϊκιστικών πρακτικών (Χαραλάμπης 1989: 19-38, 92 κ.ε., Αλεξάκης 2008: 95). Ανάμεσα στα αποτελέσματα που είχε αυτός ο τρόπος επιβολής και λειτουργίας των δημοκρατικών θεσμών ήταν να καταστεί τελικά η δημοκρατία μας περισσότερο τυπική παρά ουσιαστική, να στηρίζεται πρωταρχικά σε μηχανισμούς αναπαραγωγής των πελατειακών σχέσεων, τα αστικά θεμελιώδη δικαιώματα να υπάρχουν μεν τυπικά αλλά να λειτουργούν περιθωριακά, η έννοια του ελεύθερου και αξιοπρεπούς πολίτη να υποχωρεί μπροστά σε εκείνη του καιροσκόπου υπηκόου και εν τέλει η νεοελληνική κοινωνία από το 19ο αιώνα μέχρι και σήμερα να χαρακτηρίζεται από τη συνεχή και πανταχού παρούσα κρατική παρέμβαση, τον κρατισμό.

Τέλος, ίσως μια από τις ουσιωδέστερες συνέπειες αυτού του τρόπου λειτουργίας των δημοκρατικών θεσμών στην χώρα μας είναι, στο επίπεδο της ιδεολογίας, “...η συγκρότηση ενός ισχυρότατου ατομισμού, ως αποτέλεσμα όχι της αστικής σύμβασης της αγοράς ή του αγώνα για επέκταση του δικαιώματος σε όλους –όπου η σύμβαση είναι και η σύμβαση της αγοράς εργασίας– αλλά ως αποτέλεσμα μιας συνεχούς πάλης για την απόκτηση μιας ιδιαίτερης σχέσης σε βάρος των άλλων, για την απόκτηση κάποιων προνομίων, για την απόκτηση μιας ιδιαίτερης μεταχείρισης εκ μέρους του πάτρωνα και, τελικά, του κράτους, όπου όλοι οι άλλοι είναι δυνάμει εχθροί, δυνάμει αντίπαλοι σ’ αυτή την προσπάθεια συγκρότησης της ιδιαίτερης, της προσωπικής εύνοιας του πάτρωνα. Υπό αυτές τις συνθήκες, η έννοια της κοινωνικής αλληλεγγύης είναι ως κοινωνική αξία άγνωστη εκτός του χώρου της οικογένειας, διότι το προσωπικό αναιρεί το αντικειμενικό –ακόμη και όταν αργότερα οι συνθήκες συγκρότησής του δημιουργούνται– το οποίο επιτρέπει τη συγκρότηση-έκφραση-απαίτηση κοινών κοινωνικών συμφερόντων” (Χαραλάμπης 1989: 32, η έμφαση δική μου, Αλεξάκης 2008: 95-96).

Στο σημείο αυτό πρέπει επιπλέον να τονισθεί ότι, αντίθετα με τη Δυτική Ευρώπη, όπου “...η καπιταλιστική ανάπτυξη αποτέλεσε μια από τις κύριες διαδικασίες που οδήγησαν στη μετάβαση από το ολιγαρχικό/περιοριστικό σύστημα διακυβέρνησης βασισμένο σε πολιτικές λέσχες, σ’ ένα σύστημα βασισμένο σε οργανωμένα πολιτικά κόμματα με ευρεία λαϊκή υποστήριξη και συμμετοχή”, στην Ελλάδα η επικράτηση του κοινοβουλευτικού συστήματος στη βάση, πάντοτε, της καθολικής ψηφοφορίας πραγματώθηκε αφενός πολύ νωρίτερα από ότι στις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες και, αφετέρου, προηγήθηκε της οικονομικής καπιταλιστικής ανάπτυξης (ενώ το αντίστροφο συνέβη στην Ευρώπη). Ομοίως, σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στο καπιταλιστικό κέντρο, στην Ελλάδα το κράτος, η αγορά και η πόλη αναπτύχθηκαν πολύ πριν ο βιομηχανικός καπιταλισμός επιβάλει την κυριαρχία του. Ακόμη..., η έκλειψη του ολιγαρχικού κοινοβουλευτισμού συντελέστηκε σε προβιομηχανικό κυρίως πλαίσιο (στη χώρα μας έτος-ορόσημο που σηματοδοτεί το τέλος του παλαιοκομματισμού θεωρείται το 1909), με αποτέλεσμα στο άνοιγμα του πολιτικού συστήματος να μην έχουν ενεργό συμμετοχή οι βιομηχανικές τάξεις (ιδιαίτερα οι μαζικές και σχετικά αυτόνομες οργανώσεις της εργατικής τάξης, που διαδραμάτισαν το δικό τους ρόλο στη θέσμιση του κοινωνικού συμβολαίου στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες). Έτσι, τα ανερχόμενα μεσαία στρώματα και οι οργανώσεις τους εισέρχονται στην πολιτική αρένα με έναν πιο εξαρτημένο και κάθετο τρόπο (συσσωματικό) που δεν ήταν ικανός να εξαλείψει τα στενά/προσωποπαγή χαρακτηριστικά γνωρίσματα της κοινοβουλευτικής πολιτικής που κυριαρχούσαν κατά την ολιγαρχική περίοδο. Επιπλέον, ακόμα κι όταν ο καπιταλισμός άρχισε να κερδίζει έδαφος (μετά την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929), οι γερά εδραιωμένες συσσωματικές τάξεις του κράτους, ο ηγετικός του ρόλος στη διαδικασία εκβιομηχάνισης και οι εντυπωσιακές διαστάσεις που είχε ήδη προσλάβει, σήμαινε ότι είχε αποκτήσει αυξημένες ικανότητες παρέμβασης και καταστολής, άρα εύκολα μπορούσε να υπονομεύσει την αυτονομία των οργανώσεων της εργατικής τάξης και να εντάξει τους βιομηχανικούς εργάτες στην πολιτική αρένα με ένα κάθετο, εξαρτημένο τρόπο, είτε πελατειακού είτε λαϊκιστικού τύπου.

Από όσα αρκετά συνοπτικά εκτέθηκαν παραπάνω προκύπτει, νομίζουμε, το συμπέρασμα ότι ήδη από τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους, αμέσως μετά την επανάσταση εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το νέο μόρφωμα χαρακτηρίζεται από α) το «μονομερή χαρακτήρα του δημοκρατικού καθεστώτος ως τρόπου ή μηχανισμού κυριαρχίας» τοπικών ελίτ επάνω στις υπόλοιπες κοινωνικές τάξεις και β) την «ιδιαίτερη και καθοριστική βαρύτητα των διαπροσωπικών σχέσεων, του πελατειακού συστήματος ως

μηχανισμού συγκρότησης και αναπαραγωγής του» (Χαραλάμπης 1989: 29). Για να το διατυπώσουμε διαφορετικά, και από τα δύο παραπάνω χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ελληνικής περίπτωσης έπεται ότι από το μοντέλο αυτό, ανεξάρτητα από τη λειτουργικότητα και την πρακτικότητά του, δεν κατοχυρώνεται η κοινωνική συναίνεση σε εσωθεσμικές συμβολαιακού τύπου διαδικασίες αλλά σε εξωθεσμικές, άτυπες διαπροσωπικές πελατειακές σχέσεις.

Όπως σωστά κατά τη γνώμη μας έχει τονιστεί, οι ιδιαιτερότητες που χαρακτηρίζουν την ελληνική περίπτωση παίζουν σημαντικό ρόλο και επηρεάζουν, πρώτον, τον ελλιπή χαρακτήρα του κοινοβουλευτικού δημοκρατικού συστήματος (πρόκειται για τα αποκαλούμενα ποιοτικά και ηθικά ελλείμματα της δημοκρατίας), δεύτερον, τον παραδοσιακό ελληνικό κρατισμό και, τρίτον, τις ιδιομορφίες της νεοελληνικής πολιτικής κουλτούρας (για όλα αυτά θα αναφερθούμε παρακάτω, όταν θα εξετάζουμε τη σημερινή κατάσταση των πραγμάτων στην Ελλάδα). Εδώ αρκεί συμπερασματικά να τονιστεί ότι το πολιτικό σύστημα που συγκροτείται στη βάση των όρων στους οποίους αναφερθήκαμε παραπάνω χαρακτηρίζεται από “την ιδιαίτερη βαρύτητα των διαδικασιών και τον περιορισμό, την περιθωριοποίηση των περιεχομένων”, ενώ και μια τέτοιου τύπου δημοκρατία “ως μονομερής, στηρίζεται σε διαδικασίες αναπαραγωγής της πελατειακής σχέσης ως μηχανισμού κυριαρχίας. Έτσι οι διαδικασίες αποτελούν τον ουσιαστικό και πραγματικά μοναδικό λόγο ύπαρξής της, ενώ το περιεχόμενο του δημοκρατικού καθεστώτος, τα αστικά θεμελιώδη δικαιώματα, υπάρχουν τυπικά, αλλά λειτουργούν περιθωριακά... Τα αστικά δικαιώματα δεν αποτέλεσαν ποτέ αντικείμενο του αγώνα, στόχο της κοινωνικής πάλης, έτσι δεν αποτέλεσαν περιεχόμενο του δημοκρατικού συστήματος... Εν τέλει, “το πελατειακό σύστημα αναπαράγει ένα μοντέλο εξουσίας το οποίο δεν προκύπτει ως συμβολιακό μέσα από κοινωνικούς αγώνες, αλλά αντίθετα αναιρεί τη συγκρότηση κοινωνικού συμβολαίου, μεταθέτοντας τις διαδικασίες συναίνεσης στο διαπροσωπικό-εξωθεσμικό πλαίσιο» (Χαραλάμπης 1989: 33, 37, η έμφαση δική μου, Αλεξάκης 2008: 96-98).

Β. Στη μεταπολεμική περίοδο, εξαιτίας κυρίως των συνεπειών του εμφυλίου πολέμου, μπορούμε να πούμε πολύ περιληπτικά, κρίνοντας σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια, ότι «στις πελατειακές και λαϊκιστικές πρακτικές (με άλλα λόγια, τις εξωθεσμικές διαδικασίες συναίνεσης-νομιμοποίησης) του προηγούμενου αιώνα, έρχονται να προστεθούν και ο καταναγκασμός και ο πολιτικός αποκλεισμός». Πρόκειται για «ένα καθεστώς που μόνο τυπικά θα μπορούσε να χαρακτηριστεί δημοκρατικό: επρόκειτο περισσότερο για ένα αυταρχικό σύστημα, για μία κατ’ όνομα δημοκρατία, που στην πραγματικότητα ήταν περισσότερο αυταρχική και αστυνομευόμενη (καχεκτική δημοκρατία όπως την ονομάζει ο Ηλίας Νικολακόπουλος) και λιγότερο δημοκρατία, που στηριζόταν περισσότερο στην κρατική καταπίεση και τον καταναγκασμό παρά στο κοινοβούλιο, και που ενδιαφερόταν πρώτιστα για τον αποκλεισμό και την εξόντωση των αντιπάλων της παρά για την –έστω– κάθετη και εξαρτημένη ένταξη των οπαδών της (Αλεξάκης 2008: 98-99). Ανάμεσα σε άλλα της χαρακτηριστικά γνωρίσματα, σε αυτό που αξίζει να σταθούμε αφού θα μας ξανααπασχολήσει υπό μίαν άλλη οπτική στη συνέχεια, είναι η συνύπαρξη των νόμιμων κρατικών θεσμών παράλληλα με έναν αριθμό «παρακρατικών οργανώσεων», όπως και η λειτουργία του Συντάγματος του 1952 παράλληλα με μια σειρά νομοθετημάτων και διατάξεων, απότοκων του εμφυλίου, που ο Νίκος Αλιβιζάτος αποκαλεί «παρα-Σύνταγμα».

Γ. Ένα από τα σημαντικότερα γνωρίσματα του μεταπολιτευτικού καθεστώτος είναι, σε σχέση με όσα περιγράψαμε παραπάνω, ότι ενώ είναι πολύ πιο σύγχρονο και φιλελεύθερο,

εξακολουθεί να μην είναι το ίδιο δημοκρατικό. «Παρά τη δειλή εμφάνιση αυτόνομων ενσωματικών τρόπων πολιτικής ένταξης, κυρίαρχοι παραμένουν οι περισσότερο ετερόνομοι, κάθετοι και εξαρτημένοι τρόποι. Και αυτό συμβαίνει διότι το μεταπολιτευτικό καθεστώς στηρίζεται μεν στον δημοκρατικό κοινοβουλευτισμό..., αποτελεί όμως, “πρωθυπουργική” δημοκρατία, με την έννοια ότι “παρόλο που η πολιτική έγινε πιο μαζική, το πολίτευμα εξακολουθεί να είναι περισσότερο φιλελεύθερο και λιγότερο δημοκρατικό”... Επιπλέον, μια από τις βασικότερες προϋποθέσεις που εγγυώνται την χαλιναγωγήση και οριοθέτηση των εκάστοτε κρατικών αυθαιρεσιών και παρεμβάσεων, συγκεκριμένα η ύπαρξη ισχυρής και αυτόνομης κοινωνίας πολιτών, αποτελεί ακόμα ζητούμενο για τη χώρα μας, αφού μόνο κάποιες δειλές προσπάθειες που ξεκίνησαν και παραμένουν ακόμη ανολοκλήρωτες, ασφαλώς δεν αρκούν: “στη χώρα μας δεν έχουμε κομματική αλλά κομματικοκρατική δημοκρατία... είναι ακριβώς αυτή η έλλειψη αυτόνομων, ισχυρών ‘ενδιάμεσων στρωμάτων’ (corpus intermediaires) μεταξύ των πολιτικών ελίτ και του λαού που εξηγεί και τον αυταρχισμό εκ των άνω (οι πολιτικοί χειραγωγούν τις ‘μάζες’) και τον αυταρχισμό εκ των κάτω (οι πολιτικές ελίτ δεν μπορούν να αντισταθούν σε λαϊκιστικές πιέσεις)”... Τέλος, ..., η σχετική αποτυχία δημιουργίας και λειτουργίας τέτοιων ενδιάμεσων στρωμάτων συντέινε στην υπερτροφία τόσο της ίδιας της ύπαρξης όσο και του ρόλου του κράτους και των κομμάτων (ιδιαίτερα των δύο μεγάλων που έχουν ασκήσει μέχρι σήμερα την κυβερνητική εξουσία), με αποτέλεσμα σήμερα να έχουμε “μια κομματικοκρατική κυριαρχία, δηλαδή ένα φιλελεύθερο σύστημα μη δημοκρατικής διακυβέρνησης όπου και τα λαϊκά και τα εθνικά συμφέροντα θυσιάζονται κατά συστηματικό τρόπο στο βωμό της άκρατης ψηφοθηρίας, όπου το κομματικό σύστημα έχει μετατραπεί από μέσο δημοκρατικής αντιπροσώπευσης σε αυτοσκοπό και όπου η λογική των κομματικών μαγαζιών υπερισχύει κάθε άλλης λογικής”» (Αλεξιάκης 2008: 110-111).

Και κατά την περίοδο αυτή παρατηρείται έλλειψη ενός κοινωνικού συμβολαίου, η θεμελίωση της συναίνεσης εξακολουθεί να στηρίζεται σε εξωθεσμικές πρακτικές: το πρόβλημα της σχέσης ατομικού-συλλογικού παραμένει δυσεπίλυτο στη χώρα μας. «Η μόνη μορφή συλλογικότητας που λειτουργεί αδιατάρακτα από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι σήμερα είναι η οικογένεια... καλύπτοντας τα κενά που δημιουργεί η άλλοτε υποτονική και άλλοτε ανύπαρκτη κρατική πολιτική» (Παναγιωτοπούλου 1996: 154). Δεν είναι λοιπόν περίεργο που στην ελληνική κοινωνία έχουν επικρατήσει τα στερεότυπα ενός άναρχου ατομικισμού, «όπου η ελευθερία θεωρείται συνώνυμη της πλήρους ανευθυνότητας έναντι του συνόλου του νόμου και των άλλων (Τσουκαλάς 1993: 22). Επιπλέον, «η κρατούσα πρακτική παραμένει ενστικτωδώς εγωιστική (αρνούμενη κάθε συλλογική υπευθυνότητα), ακόμη και εκεί όπου οι δρώντες ταυτίζονται με ένα συλλογικό υποκείμενο (έθνος, κοινωνική τάξη, επαγγελματική κατηγορία, κ.λπ.), γιατί αυτό γίνεται αντιληπτό ως μεγέθυνση του εγώ και όχι ως υπέρβασή του» (Παναγιωτοπούλου 1996: 157). Τελικά φαίνεται πως δεν απέχει και πολύ από την πραγματικότητα η παρατήρηση ότι «αν δεν επινοηθεί και δεν γίνει σεβαστό ένα νέο σύνολο συλλογικών κανόνων, ο εξοντωτικός συναγωνισμός για τα αγαθά και τις υπηρεσίες που εξασφαλίζει μια θέση θα τείνει να μετατραπεί σε κοινωνική αναρχία» (Τσουκαλάς, 1993: 51, η έμφαση δική μου).

Κλείνοντας την αναδρομή αυτή, πρέπει να σημειώσουμε ότι σε αυτή την τελευταία περίοδο η Ελλάδα έγινε πλήρες μέλος της ΕΟΚ/ΕΕ, και σήμερα η κοινοτική της ζωή μετρά 30 χρόνια. Το ζήτημα της αποτίμησης αυτής της πορείας δεν μπορεί να εξετασθεί εδώ αναλυτικά. Ασφαλώς υπάρχουν πολλά θετικά και αρνητικά σημεία που μπορεί να επισημανθούν, αυτό που πολύ γενικά μπορούμε να πούμε είναι ότι «τριτοκοσμική δεν είναι πλέον η Ελλάδα, ούτε όμως και κατάφερε να αποκτήσει δομές σύγχρονου ευρωπαϊκού

κράτους» (Λυμπερόπουλος 2011: 56). Επιπλέον, καθ' όλη αυτή την περίοδο, και παρά την αθρόα εισαγωγή κεφαλαίων από την ΕΕ (ΜΟΠ, πακέτα στήριξης, ΕΣΠΑ, κλπ), η χώρα καταναλώνει περισσότερα από όσα παράγει, ο ισολογισμός της είναι μονίμως αρνητικός, ζει γενικώς με δανεικά, ενώ όπως αποκαλύφθηκε πρόσφατα, ήδη από το σχηματισμό της κυβέρνησης Ζολώτα το 1989, χωρίς δανεισμό δεν ήταν σε θέση να πληρώσει ούτε καν μισθούς και συντάξεις, πράγμα που η πολιτική ηγεσία γνώριζε (Μπέης 2011: 57).

Όπως εύστοχα έχει υποστηριχτεί, «κάθε μεγάλη κρίση από-καλύπτει, μας επιτρέπει να δούμε πως λειτουργούν οι οργανωμένες συλλογικότητες, κάτι που δεν μπορούμε να δούμε καθαρά σε περιόδους ομαλής λειτουργίας» (Τσούκας 2011: 192). Όταν λοιπόν, πριν από τρία χρόνια, η κρίση χτύπησε την πόρτα μας, ήρθε και συνάντησε μια άλλη κρίση εγχώριας κατασκευής που προϋπήρχε» (Τσούκαλης 2011Α: 144), κρίση που είχε τόσο οικονομικά όσο –κυρίως– πολιτικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά. «Η παγκόσμια οικονομική κρίση μας έφερε πιο γρήγορα με την πλάτη στον τοίχο. Ο τοίχος όμως ήταν εκεί και μας περίμενε» (Τσούκαλης 2011Β: 155).

Η κρίση ήρθε και βρήκε μια χώρα και μια κοινωνία στην οποία, μεταξύ άλλων:

Παράλληλα με το κοινωνικό συμβόλαιο δυτικού ορθολογικού τύπου (σεβασμός των κανόνων, κοινοί κανόνες για όλους), υφίσταται και λειτουργεί ακόμη ένα, σύμφωνα με το οποίο «οι πολλοί θα ανέχονται τη υψηλή διαφθορά των ολίγων, αρκεί οι λίγοι να κάνουν τα στραβά μάτια στη μικροδιαφθορά των πολλών... Κοινωνικό συμβόλαιο αμοιβαίας ανοχής. Και συννεοχής» (Παγουλάτος 2011Β: 129-130). Το αξιοπερίεργο μάλιστα είναι ότι μεγάλος αριθμός συμπολιτών μας εξακολουθεί και συμμορφώνεται με τους ορθολογικούς κανόνες και επιδεικνύει ηθική καθημερινή συμπεριφορά, παρά το πλήθος των αντικινήτρων (Καλύβας 2011Β: 73).

Σχεδόν δίπλα σε κάθε θεσμό τυπικού-ορθολογικού χαρακτήρα υπάρχει και άλλος ένας άτυπος-ανορθολογικός, ο οποίος άλλοτε λειτουργεί παράλληλα και άλλοτε συγκρουσιακά. Όπως δηλαδή στη μεταπολεμική περίοδο, δίπλα στο κράτος το στρατό και το Σύνταγμα λειτουργούσαν το παρακράτος, οι παρα-στρατιωτικές οργανώσεις και το παρα-Σύνταγμα, έτσι και σήμερα δίπλα στην οικονομία λειτουργεί η παραοικονομία, δίπλα στην παιδεία η παραπαιδεία, στο ΕΣΥ τα φακελάκια, στις διοικητικές υπηρεσίες τα γρηγορόσημα, στην πολεοδομία τα αυθαίρετα, στην εκκλησία οι παραεκκλησιαστικές, στη δικαιοσύνη το παραδικαστικό, στην ΕΠΟ οι στημένοι αγώνες και στο κρατικό στοίχημα το παράνομο² (Αλεξάκης 2008: 121).

Η κρίση ήρθε και βρήκε:

Μια χώρα που πριν την έλευση της κρίσης, από τη μια μεριά κατατασσόταν ανάμεσα στις 25 πλουσιότερες στον κόσμο (όπως όμως αποδείχθηκε η οικονομία της επιφανειακά μόνο ήταν ισχυρή), αφού από την άλλη τόσο αναφορικά με τη διαφθορά όσο και με την παραοικονομία κατατάσσεται πρώτη ανάμεσα στα Κράτη-μέλη της ΕΕ-15 (Δρεττάκης 2011: 160).

² Μάλιστα ένας δημοσιογράφος φτάνει να μιλά, αναφερόμενος στους κουκουλοφόρους των διαδηλώσεων για παρα-κοινωνία (Πρετεντέρης 2011).

Ένα πολιτικό σύστημα που, στο σύνολό του, όχι μόνο έχει αποδειχθεί αναποτελεσματικό να αντιμετωπίσει το αναπτυξιακό πρόβλημα της Ελλάδας, αλλά στηρίζει τη δική του αναπαραγωγή στη διαχείριση του σημερινού οικονομικού μοντέλου (Αργεΐτης 2011: 184). Ένα πολιτικό σύστημα που έχει κατοχυρώσει θεσμικά την ασυλία και ατιμωρησία των στελεχών του, οπότε δεν είναι καθόλου περίεργο άλλοτε να ακούμε από στελέχη του τη μια φορά το καινοφανές «ό,τι είναι νόμιμο είναι και ηθικό», και την άλλη ότι τα χρήματα που βρέθηκαν σε λογαριασμό του και δεν δικαιολογούνται από τη φορολογική του δήλωση, δεν αντιστοιχούν σε παράνομη οικονομική χρηματοδότηση ιδιωτικής εταιρείας αλλά σε πολιτική χορηγία για τον προεκλογικό του αγώνα.

Τέλος, η κρίση ήρθε και βρήκε:

Και μια κοινωνία της οποίας «μεγάλο μέρος στήριξε και συχνά επωφελήθηκε από ένα πελατειακό σύστημα που προσέφερε παροχές και υποσχέσεις, κολάκευε αυτιά και καθυσύχαζε τους ψηφοφόρους (και πελάτες) ότι τα πράγματα θα συνεχίζουν να καλυτερεύουν χωρίς πολλούς κόπους και θυσίες» (Τσούκαλης 2011Γ: 99). Μια κοινωνία της οποίας άλλα στρώματα είχαν εξασφαλίσει, ιδίως κατά την τελευταία περίοδο της μεταπολίτευσης, απαλλαγή από την πληρωμή φόρων, λειτουργώντας σε ένα μόνιμο πεδίο «νόμιμης παραοικονομίας», απολαμβάνοντας ένα καθεστώς «νόμιμης φοροασυλίας» (Σταθάκης 2011: 194-195, 200). Μια κοινωνία, τέλος, που όλο και περισσότερες ομάδες της, κατά τα πρότυπα της συμπεριφοράς των αρχόντων³, περιφρονούν το νόμο, με αποτέλεσμα την επαναλαμβανόμενη εμφάνιση περιστατικών γενικευμένης βίας και ανομίας. Όμως, παρά όλα αυτά, και μια κοινωνία που, όπως ήδη αναφέρθηκε, τμήματά της εξακολουθούν να «παίζουν» τίμια το παιχνίδι, να στέκονται ίσως αμήχανα έξω από το συμβόλαιο αμοιβαίας συννεοχής. Αυτό το τελευταίο χαρακτηριστικό, μαζί με την έλευση της κρίσης, περιπλέκει ακόμη περισσότερο την κατάσταση. Στις όλο και συχνότερες, τελευταία, κοινωνικές διαμαρτυρίες και διαδηλώσεις φαίνεται να βρίσκονται ξαφνικά στο ίδιο στρατόπεδο ο αργόμισθος και ο χωρίς προσόντα κρατικοδίαιτος, με εκείνους που δεν μετείχαν ποτέ στο πελατειακό παιχνίδι και επαναστατούν γιατί χάνουν την πρόσβαση στη μόρφωση και τα βασικά αγαθά που οφείλει να παρέχει το ολοένα συρρικνούμενο κοινωνικό κράτος. Κι όταν αυτό το ετερόκλητο πλήθος απαξιώνει ισοπεδωτικά το σύνολο των πολιτικών και της Βουλής, δεν είναι παράξενο να υποστηρίζεται –ίσως με κάποια δόση υπερβολής και πεσιμισμού– ότι «στην πραγματικότητα και οι δύο χώροι (ο κορμός των επαγγελματιών της πολιτικής και ο κορμός του εκλογικού σώματος) τελούν σε αγαστή ποιοτική αρμονία...» (Μπέης 2011: 62).

Όλα τα παραπάνω (και άλλα πολλά βεβαίως που ο χρόνος δεν επιτρέπει να θίξουμε) προϋπήρχαν της διεθνούς οικονομικής κρίσης. Η έλευσή της επιδείνωσε την κατάσταση και φτάσαμε στο κρίσιμο σημείο που βρισκόμαστε σήμερα. Φαίνεται ότι η μέχρι σήμερα λειτουργία του κράτους και των θεσμών του, του πολιτικού μας συστήματος καθώς και ο τρόπος που πραγματώθηκε η κοινωνική συναίνεση γεννώντας ή/και αναπαράγοντας την κουλτούρα του ατομισμού και της ανομίας, εξάντλησαν τα όριά τους. Γι' αυτό το λόγο νομίζω ότι η παγκόσμια οικονομική κρίση μπορεί να λειτουργήσει για τη χώρα μας σαν καταλύτης προς δύο κατευθύνσεις:

³ Η πηγή του κακού είναι «η ατιμωρησία των πολιτικών. Κανένας πολιτικός δεν τιμωρήθηκε για όσα σκάνδαλα μέχρι σήμερα καταχρέωσαν την Ελλάδα» (Βαλαωρίτης 2011: 78).

Η πρώτη: προς την πλευρά της ΕΕ, στην οποία η ελληνική κρίση πιθανόν να επιταχύνει εκείνες τις θεσμικές αλλαγές (Καζάκος 2011: 135) που αφορούν την συνολική αντιμετώπιση των προβλημάτων της κρίσης χρέους των πιο αδύναμων κρατών-μελών της και της ανισομερούς ανταγωνιστικότητας που βρίσκεται στη βάση τους. Όπως ίσως κάπως μελαγχολικά υποστηρίζεται, «ίσως η ελληνική κρίση να αποτελέσει καταλύτη των εξελίξεων αυτών, και να είναι τελικά αυτή η θετική συμβολή της χώρας μας στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι» (Γιαταγάνας 2011: 110).

Η δεύτερη: προς το εσωτερικό της χώρας, η κρίση αυτή να εγκαινιάσει το τέλος της μεταπολίτευσης όπως την είχαμε μάθει ως τώρα (τέλος που κατά καιρούς είχε διακηρυχθεί στο παρελθόν αλλά φαίνεται πως τώρα ολοκληρώνεται). Όσα δεν έγιναν τα προηγούμενα τριάντα χρόνια («βίωμα ιστορικής αποτυχίας»: Καζάκος 2011: 125) πρέπει να γίνουν πολύ πιο γρήγορα, άρα και με πολύ πιο βίαιο τρόπο (Γιαταγάνας 2011: 111), με ορατό τον κίνδυνο το κόστος αυτής της προσπάθειας να μην κατανεμηθεί δίκαια. Η πιθανή επιτυχής έκβαση αυτού του εγχειρήματος της «νέας μεταπολίτευσης» καθίσταται ακόμη δυσκολότερη, καθώς η Ελλάδα δεν έχει να αντιμετωπίσει μόνο τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης αλλά, κυρίως, να διαμορφώσει ένα πολύ διαφορετικό, ορθολογικό πλαίσιο κοινωνικής και πολιτικής λειτουργίας που θα θέσει τους όρους της μελλοντικής της πορείας.

Συμπερασματικά, η ελληνική κοινωνία έχει, κατά τη γνώμη μας, πιθανότητες να αλλάξει εάν επικρατήσουν εκείνες οι πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις που μάχονται για δημοκρατικούς θεσμούς και κανόνες που ισχύουν για όλους, οριοθετώντας με αυτό τον τρόπο ορθολογικά την κοινωνική συναίνεση, και στη συνέχεια προτείνουν και προωθήσουν ένα πειστικό όραμα για το μέλλον της. Αδιαμφισβήτητο ρόλο, υποβοηθητικό ή όχι σε αυτή την προσπάθεια, θα έχει, όπως ήδη τονίσαμε και πιο πάνω, η στάση και οι πολιτικές που θα ακολουθήσει τελικά η ΕΕ.

Βιβλιογραφία

- Αλεξάκης Μ. (2008), «Καθένας για τον εαυτό του και όλοι εναντίον όλων: Θέσμιση του δημόσιου χώρου, πολιτική κουλτούρα και κοινωνικές συγκρούσεις στην Ελλάδα», στο Κονιόρδος Σ. (επιμ.), *Ειδικά Θέματα του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού. Όψεις της Σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Κοινωνίας*, Πάτρα: ΕΑΠ, σελ. 91-129.
- Αργετίης Γ. (2011), «Η δημοσιονομική κρίση της ελληνικής οικονομίας: αποτυχία της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης», στο Βλάχου Α., Θεοχαράκης Ν. και Μυλωνάκης Δ. (επιμ.), *Οικονομική Κρίση και Ελλάδα*, Αθήνα: Gutenberg, σελ. 180-192.
- Βαλαωρίτης Ν. (2011), «...ο Σημίτης έπρεπε να βρίσκεται στη φυλακή...», συνέντευξη στο περιοδικό *Επίκαιρα*, 26/10-2/11, τεύχος 106, σελ. 78-80.
- Βερέμης Θ. (2011), «Η απονομιμοποίηση της παραβατικότητας», στο Βερέμης Θ. και Τσούκας Χ. (2011), *Η Ανατομία της Κρίσης*, Αθήνα: Εκδόσεις Σκάι, σελ. 34-36.
- Βερέμης Θ. και Τσούκας Χ. (2011) (επιμ.), *Η Ανατομία της Κρίσης*, Αθήνα: Εκδόσεις Σκάι.
- Βλάχου Α., Θεοχαράκης Ν. και Μυλωνάκης Δ. (2011) (επιμ.), *Οικονομική Κρίση και Ελλάδα*, Αθήνα: Gutenberg.
- Γιαννουλόπουλος Γ. (2011), «Μισές Αλήθειες», στην εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, 2 Ιουλίου, σελ. 9.
- Γιαταγάνας Ξ. (2011), «Τα τριάντα χρόνια της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση», στο *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική*, τεύχος 21-22, Ιανουάριος-Ιούνιος, Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 105-112.
- Διαμαντούρος Ν. (2000), *Πολιτιστικός Δυϊσμός και Πολιτική Αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

- Δρεττάκης Μ. (2011), «Οι δημοσιονομικές διαστάσεις της κρίσης στην Ελλάδα», στο Βλάχου Α., Θεοχαράκης Ν. και Μυλωνάκης Δ. (επιμ.), *Οικονομική Κρίση και Ελλάδα*, Αθήνα: Gutenberg, σελ. 143-164.
- Ζέπος Ι.-Α. (2011), «Η Ελλάδα στην Ε.Ε. – 30 χρόνια», στο *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική*, τεύχος 21-22, Ιανουάριος-Ιούνιος, Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 37-46.
- Ιωακειμίδης Κ. Π. (2011), «Τριάντα χρόνια συμμετοχής στην Ε.Ε.», στο *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική*, τεύχος 21-22, Ιανουάριος-Ιούνιος, Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 93-97.
- Καζάκος Π. (2011), «Από την ένταξη στην κρίση (1981-2011). Χρονικό μιας ιστορικής αποτυχίας», στο *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική*, τεύχος 21-22, Ιανουάριος-Ιούνιος, Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 125-136.
- Καλύβας Σ. (2011Α), «Επτά θανάσιμα αμαρτήματα», στο Βερέμης Θ. και Τσούκας Χ. (2011), *Η Ανατομία της Κρίσης*, Αθήνα: Εκδόσεις Σκάι, σελ. 60-63.
- Καλύβας Σ. (2011Β), «Η μεταμόρφωση της Ελλάδας μετά το 2010», στο Βερέμης Θ. και Τσούκας Χ. (2011), *Η Ανατομία της Κρίσης*, Αθήνα: Εκδόσεις Σκάι, σελ. 72-75.
- Κονιόρδος Σ. (2008) (επιμ.), *Ειδικά Θέματα του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού. Όψεις της Σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Κοινωνίας*, Πάτρα: ΕΑΠ.
- Κονιόρδος Σ. (2011), "Living on Borrowed Money: On the Social Context and Response of the Current Greek Crisis", στο *Economic Sociology_the european electronic newsletter*, volume 12, number 3, July, pp. 48-57
- Λυριντζής Χρ., Νικολακόπουλος, Ηλ., Σωτηρόπουλος Δ. (1996) (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μανιάτης Θ. (2011), «Η δημοσιονομική κρίση και ο κοινωνικός μισθός στην Ελλάδα», στο Βλάχου Α., Θεοχαράκης Ν. και Μυλωνάκης Δ. (επιμ.), *Οικονομική Κρίση και Ελλάδα*, Αθήνα: Gutenberg, σελ. 206-226.
- Μουζέλης Ν. (2002), *Από την Αλλαγή στον Εκσυγχρονισμό*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μουζέλης, Ν. (2005), «Γιατί αποτυγχάνουν οι μεταρρυθμίσεις: το κράτος και το κομματικό φουτμπόλ», στο Πελαγίδης Θ. (επιμ.), *Η Εμπλοκή των Μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα*, Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 17-36.
- Μουζέλης Ν. (2011), «Η διαμάχη γύρω από την κρίση: τέσσερις βασικές προσεγγίσεις», στο *The Athens Review of Books*, Σεπτέμβριος, σελ. 14-18.
- Μπέης Κ., *Η Ελλάδα που αγάπησα, η Ελλάδα της χρεοκοπίας. Που βρισκόμαστε; Που πάμε; Τι προοπτικές έχουμε;*, Αθήνα: Λιβάνης.
- Νεγρεπόντη-Δελιβάνη Μ. (2011), *Όλη η αλήθεια για χρέος και ελλείμματα και πως θα σωθούμε*, Αθήνα: Ιανός.
- Παγουλάτος Γ. (2011Α), «Το όραμα των κουκουλοφόρων», στο Βερέμης Θ. και Τσούκας Χ. (2011), *Η Ανατομία της Κρίσης*, Αθήνα: Εκδόσεις Σκάι, σελ. 108-110.
- Παγουλάτος Γ. (2011Β), «Η αισιοδοξία της απελπισίας», στο Βερέμης Θ. και Τσούκας Χ. (2011), *Η Ανατομία της Κρίσης*, Αθήνα: Εκδόσεις Σκάι, σελ. 129-131.
- Παναγιωτοπούλου, Ρ. (1996), «'Ορθολογικές' ατομοκεντρικές πρακτικές στα πλαίσια ενός 'ανορθολογικού' πολιτικού συστήματος», στο Λυριντζής Χρ., Νικολακόπουλος, Ηλ., Σωτηρόπουλος Δ. (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ.139-160.
- Παπαστάμκος Γ. (2011), «Ο τριακονταετής ελλειπτικός (εξ)ευρωπαϊσμός. "Επειδάν τα τριάκοντα έτη εκβαίνωσιν"», στο *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική*, τεύχος 21-22, Ιανουάριος-Ιούνιος, Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 73-85.
- Πελαγίδης, Θ. (2005), (επιμ.), *Η Εμπλοκή των Μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Πρετεντέρης Ι. Κ. (2011), «Οι εργολάβοι της επικοινωνίας», στην εφημερίδα *Το Βήμα της Κυριακής*, 3 Ιουλίου.
- Σταθάκης Γ. (2011), «Η δημοσιονομική κρίση της ελληνικής οικονομίας», στο Βλάχου Α., Θεοχαράκης Ν. και Μυλωνάκης Δ. (επιμ.), *Οικονομική Κρίση και Ελλάδα*, Αθήνα: Gutenberg, σελ. 193-205.

- Στασινόπουλος Γ. (2011), «Η κρίση της οικονομικής πολιτικής στην Ελλάδα, 1991-2010: προς αναζήτηση νέου μοντέλου οικονομικής πολιτικής», στο Βλάχου Α., Θεοχαράκης Ν. και Μυλωνάκης Δ. (επιμ.), *Οικονομική Κρίση και Ελλάδα*, Αθήνα: Gutenberg, σελ. 165-179.
- Στεφάνου Κ. (2011), «Ελλάδα-Ευρωπαϊκή Ένωση. Η ατελής συσσωμάτωση», στο *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική*, τεύχος 21-22, Ιανουάριος-Ιούνιος, Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 137-149.
- Σωτηρόπουλος, Δ. (2001), *Η Κορυφή του Πελατειακού Κράτους*, Αθήνα: Ποταμός.
- Τσουκαλάς, Κ. (1993), «Τζαμπατζήδες' στη χώρα των θαυμάτων. Περί Ελλήνων στην Ελλάδα», στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 1, Ιανουάριος, σελ. 9-52.
- Τσούκαλης Λ. (2011Α), «Όταν η παγκόσμια κρίση συναντάει την ελληνική», στο Βερέμης Θ. και Τσούκας Χ. (2011), *Η Ανατομία της Κρίσης*, Αθήνα: Εκδόσεις Σκάι, σελ. 143-145.
- Τσούκαλης Λ. (2011Β), «Αντέχουμε την αλλαγή;», στο Βερέμης Θ. και Τσούκας Χ. (2011), *Η Ανατομία της Κρίσης*, Αθήνα: Εκδόσεις Σκάι, σελ. 155-157.
- Τσούκαλης Λ. (2011Γ), «Το δικό μας πολιτικό στοίχημα και η Ευρώπη», στο *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική*, τεύχος 21-22, Ιανουάριος-Ιούνιος, Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 98-101.
- Τσούκας Χ. (2011), «Η κουλτούρα της ανομίας», στο Βερέμης Θ. και Τσούκας Χ. (2011), *Η Ανατομία της Κρίσης*, Αθήνα: Εκδόσεις Σκάι, σελ. 165-167.
- Χαραλάμπης Δ. (1989), *Πελατειακές Σχέσεις και Λαϊκισμός: Η Εξωθεσμική Συναινέση στο Ελληνικό Πολιτικό Σύστημα*, Αθήνα: Εξάντας.

«Οικογένεια στη Σύγχρονη Ελλάδα: Εξελίξεις και μετασχηματισμοί»

Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη¹

Εισαγωγή

Η σταδιακή μετατροπή της παραδοσιακής αγροτικής-γεωργικής κοινωνίας σε σύγχρονη αστική-βιομηχανική, στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα, μεταβάλλει ουσιαστικά την δομή και τη λειτουργία της οικογένειας. Ακόμη, οι αλλαγές στο οικονομικό πλαίσιο των αναπτυσσόμενων κοινωνιών την ίδια περίοδο, οι οποίες σηματοδοτούνται από την επικράτηση της καταναλωτικής κοινωνίας και τις διαρθρωτικές αλλαγές στην αγορά εργασίας επέφεραν σημαντικές μεταβολές και ανακατατάξεις στη δομή, στις λειτουργίες, στη μορφή της οικογένειας, στους κοινωνικούς ρόλους των μελών της καθώς και στη διαδικασία μετάβασης και περάσματος των νέων από την νεανική στην ενήλικη φάση της ζωής τους. Οι αναδυόμενες τάσεις αποτελούν ενδείξεις των σημαντικών μεταβολών που συντελούνται στη δομή της οικογένειας και τη σύνθεση των νοικοκυριών στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, καθώς και στον τρόπο ρύθμισης της αναπαραγωγής συμπεριφοράς. (Μαράτου, 1999, Kertwer and Barbagli, 2003, Μουσούρου, Στρατηγάκη, 2004, Μουσούρου, 2005, Lewis, 2006, Hakim, 2006, European Commission, 2011).

Συγκεκριμένα οι μεταβολές σχετικά με τη δημιουργία/γάμοι και τη διάλυση – διαζύγιο– της οικογένειας συνδέονται με την επικράτηση νέων σχημάτων και εναλλακτικών μορφών οικογενειακής διαβίωσης, όπως η συμβίωση χωρίς γάμο, οι οικογένειες σε ανασύνθεση, οι μονογονεϊκές οικογένειες, τα μοναχικά άτομα, τα μονομελή νοικοκυριά, το νέο εναλλακτικό τύπο συμβίωσης που ορίζεται ως «συμβίωση μαζί και χωριστά / living-apart-together LAT ενώ παράλληλα παρατηρείται μεγαλύτερη ποικιλία στις ατομικές οικογενειακές διαδρομές (Roussel, 1989, Gonzalez Lopez, Pairo, 2000, Sullerot, 2000, Lewis, 2001a, Μουσούρου, 2005, Lewis, 2006).

Οι τάσεις αυτές αντανακλούν την αμφισβήτηση της παραδοσιακής οικογένειας, τη διαφοροποιημένη αντιμετώπιση της συμβίωσης (με ή χωρίς γάμο) και της συντροφικότητας στο πλαίσιο της κοινωνίας, ενώ διαμορφώνουν τη νέα κοινωνική δυναμική. Τα δεδομένα σχετικά με την ελληνική οικογένεια ακολουθούν τα ευρωπαϊκά πρότυπα και τις τάσεις, αλλά με κάποια καθυστέρηση ενώ παρουσιάζουν αρκετές ιδιαιτερότητες (Charalambis, Maratou-Alipranti, Hadjiyannis 2004, Μπαλούρδος, 2006, Κακλαμάνη, Μαράτου, 2011).

Σε σχέση με τη λειτουργία της οικογένειας, οι μετασχηματισμοί αφορούν τους κοινωνικούς ρόλους των δυο φύλων. Μέχρι τη δεκαετία του 70, η οικογένεια είχε «συμπληρωματικούς ρόλους»: ο πατέρας είχε τον «εκτελεστικό ρόλο», έχει δηλαδή το ρόλο του «κουβαλητή», του συνδέσμου με την κοινωνία για τη διασφάλιση των απαραίτητων υλικών αγαθών και ήταν υπεύθυνος για την επιβίωση της οικογένειας. Η μητέρα είχε τους «εκφραστικούς ρόλους» και έχει επιφορτιστεί τις οικιακές εργασίες και τη φροντίδα των παιδιών. Μαράτου-Αλιπράντη, 1999, Μουσούρου, 2005).

¹ Δρ Κοινωνιολογίας, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών ΕΚΚΕ /Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Μετά την περίοδο αυτή σταδιακά καταγράφονται σημαντικές μεταβολές στο πλαίσιο της οικογένειας διεθνώς και πιο συγκεκριμένα οι αλλαγές έχουν σχέση με τη μορφή και τη σύνθεση της σύγχρονης οικογένειας, τη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας που συμβάλουν στην πιο ισότιμη κατανομή των οικιακών ρόλων και περισσότερη ισότητα στον ιδιωτικό βίο (Lewis, 2001b, Sullerot, 2000, Lewis, 2006, Maratou-Alipranti, 2007, Μαράτου-Αλιπράντη, 2008, Μαράτου-Αλιπράντη, 2012).

Στο πλαίσιο της παρούσης μελέτης θα διερευνήσουμε:

- Ποιές είναι οι μεταβολές στην Ελλάδα σε σχέση με τη δημιουργία οικογένειας (γάμοι και διάλυση αυτών) κατά τη μεταπολεμική περίοδο και σε ποιο βαθμό οι γάμοι διαλύονται ευκολότερα ή/και ταχύτερα σήμερα;
- Σε ποιο βαθμό η σύνθεση των νοικοκυριών αναδεικνύουν στοιχεία σημαντικών μεταβολών ή απλά δείχνουν την αναδιαμόρφωση της δομής της;

1. Γαμηλιότητα-Διαζυγιότητα

Θα αναφερθούμε αρχικά στις αλλαγές όσον αφορά τη γαμηλιότητα- διαζυγιότητα. Προκειμένου να μελετηθεί η γαμηλιότητα του πληθυσμού της Ελλάδας, πραγματοποιήθηκε δημογραφική ανάλυση των πρώτων γάμων, με διάκριση κατά φύλο και ηλικία για το σύνολο της χώρας. Η δημογραφική ανάλυση καλύπτει την περίοδο από το 1960 έως και το 2009 και πραγματοποιήθηκε μέσω ετήσιων στιγμιαίων πινάκων γαμηλιότητας. Για την ανάλυση χρησιμοποιήθηκαν οι σχετικές ετήσιες εκδόσεις της Ε.Σ.Υ.Ε. στοιχείων φυσικής κίνησης πληθυσμού, στατιστικών δικαιοσύνης, καθώς και οι ετήσιες εκτιμήσεις για το μέγεθος της κατά ηλικία δομή του πληθυσμού της χώρας.

Πίνακας 1. Η εξέλιξη των γάμων στην Ελλάδα (1860-2009)

1860	5,6	1966	8,3
1870	6,2	1971	8,3
1880	5,0	1976	6,9
1884	6,7	1981	7,3
1921	5,6	1986	5,8
1932	6,0	1991	6,4
1940	4,5	1996	4,2
1951	8,3	2001	5,3
1955	8,3	2006	5,2
1961	8,4	2009	5,3

Στην Ελλάδα, η γαμηλιότητα ήταν υψηλή κατά την μεταπολεμική περίοδο. Ο αδρός δείκτης γαμηλιότητας με το τέλος του εμφυλίου πολέμου και μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1960 ακολούθησε ελαφρά ανοδική τάση αγγίζοντας στα τέλη αυτής της δεκαετίας τις μέγιστες τιμές του. Η ανάκαμψη του αδρού δείκτη είναι το φυσικό επακόλουθο αναπλήρωσης των γάμων, ενώ η αύξηση των δεικτών που παρατηρείται, κυρίως μετά το 1966, συμπίπτει με την είσοδο σε ηλικία γάμου των πολυπληθών γενεών που γεννήθηκαν μετά το 1946. Μετά την περίοδο αυτή η γαμηλιότητα παραμένει σταθερή ως τις αρχές της δεκαετίας του 1980. Ακολουθεί μία μακρά περίοδος πτώσης του δείκτη, ο οποίος κατά την τρέχουσα δεκαετία έχει σταθεροποιηθεί σε πολύ χαμηλά επίπεδα γύρω στο 5,3% (Κοτζαμάνης, 1997, Κοτζαμάνης, 2000, Συμεωνίδου, 2002, Κοτζαμάνης,-Σοφianoπούλου, 2009, Αλιπράντη-Κακλαμάνη, 2011).

Συγκρίνοντας τον αδρό δείκτη της Ελλάδας με αυτόν των υπολοίπων χωρών της Ευρώπης, κατά την πρόσφατη περίοδο, παρατηρείται ότι η Ελλάδα μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1970 κατατασσόταν μεταξύ των χωρών με σχετικά υψηλή γαμηλιότητα. Στη συνέχεια ευθυγραμμίζεται με την χαμηλή γαμηλιότητα των περισσότερων χωρών της Ε.Ε. (Sardon, 2006, Κοτζαμάνης-Σοφianoπούλου, 2009α).

Πίνακας 2. Μέση ηλικία γάμου, 1960-2009

ΜΕΣΗ ΗΛΙΚΙΑ ΓΑΜΟΥ			
Έτη	Άνδρες	Γυναίκες	Απόκλιση
1960	30	25	5
1970	29	24	5
1980	28	23	5
1990	29	25	4
2000	31	27	4
2006	32	28	3

Διερευνώντας τη μέση ηλικία γάμου βλέπουμε ότι αυξάνεται διαχρονικά ανεξάρτητα από το φύλο. Παράλληλα, μειώνεται η απόκλιση της μέσης ηλικίας μεταξύ των δύο συζύγων, με εξασθένηση του φαινομένου της έντονης ηλικιακής υπεροχής των ανδρών (Πίνακας 2). Οι νέοι πλέον καθυστερούν τη δημιουργία οικογένειας, πράγμα που έχει επιπτώσεις και στις γεννήσεις που παρουσιάζουν διαχρονικά σημαντική μείωση.

1.2. Οι γάμοι σε συνάρτηση με την προηγούμενη οικογενειακή κατάσταση

Καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο και ανεξαρτήτως φύλου, η πλειονότητα των τελουμένων γάμων είναι πρώτοι γάμοι, αντιστοιχώντας στο 90% περίπου του συνόλου των τελουμένων γάμων (1960: 95%, 2010: 88%) (Πίνακας 3).

Όσον αφορά τους γάμους των χήρων, το ποσοστό των τελούμενων γάμων στην Ελλάδα είναι πολύ χαμηλό (1960: 2%, 2010: 1%) και διαχρονικά μειώθηκε ακόμη περισσότερο. Το ποσοστό των χήρων ανδρών που συνάπτουν νέο γάμο είναι ελαφρά υψηλότερο εκείνου των γυναικών. Αντιθέτως, εξαπλασιάστηκε το ποσοστό των γάμων διαζευγμένων (1960: 2%, 2010: 12%), με την σημαντικότερη αύξηση να καταγράφεται μετά την πρόσφατη μεταβολή του θεσμικού πλαισίου στο Οικογενειακό Δίκαιο, Νόμος 1329/83.

Όπως διαπιστώνουμε, η διαχρονική εξέλιξη του ποσοστού των διαζευγμένων που συνάπτουν νέο γάμο δεν παρουσιάζει αξιόλογες διαφορές διακύμανσης μεταξύ των δύο φύλων. Διαχρονικά μειώνεται η αναλογία πρώτων γάμων προς το σύνολο των γάμων ενώ αυξάνεται το ποσοστό των διαζευγμένων που συνάπτουν νέο γάμο. Ακόμη, τα ποσοστά των γυναικών που ξαναπαντρεύονται είναι συστηματικά χαμηλότερα εκείνων των ανδρών, με την απόκλιση των δύο φύλων να μειώνεται κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες.

Πίνακας 3. Ελλάδα. Γάμοι κατά πρότερα οικογενειακή κατάσταση, επιλεγμένα έτη (1960-2010)

ΕΤΗ	ΑΝΔΡΕΣ			ΓΥΝΑΙΚΕΣ		
	Άγαμοι	Χήροι	Διαζευγμένοι	Άγαμες	Χήρες	Διαζευγμένες
1962	94	3	3	97	1	2
1966	94	3	3	96	1	2
1970	94	3	4	96	1	3
1974	93	3	4	96	1	3
1978	93	2	4	96	1	3
1982	92	2	6	95	1	4
1986	90	2	8	93	1	6
1990	89	2	9	92	1	7
1994	90	2	8	92	1	7
1998	88	2	10	90	1	9
2002	88	1	11	89	1	10
2010	88	1	12	89	1	11

Πηγή: Επεξεργασία Στοιχείων Ε.Σ.Υ.Ε.

2. Εξέλιξη του αδρού δείκτη διαζυγιότητας

Στην Ελλάδα σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο το φαινόμενο των διαζυγίων παραμένει σχετικά περιθωριακό φαινόμενο στην ζωή των ζευγαριών (Πίνακας 4): Έως το 1984 ο αδρός δείκτης διαζυγίων παραμένει σταθερός και κινείται σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα (λιγότερα από 5 διαζύγια επί 10.000 κατοίκων), κατά τη διάρκεια της περιόδου 1984 -1992 (αλλαγή του θεσμικού πλαισίου) ακολουθεί ανοδική πορεία, σταθεροποιείται στις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας (6-8 διαζύγια επί 10.000 κατοίκων). Μετά το 1995 καταγράφεται έντονη αύξηση και το 2007 ανέρχεται σε 12 διαζύγια επί 10000 κατοίκων. Αν και κατά την τελευταία εικοσαετία αυξήθηκε σημαντικά, η ένταση του φαινομένου, αυτή παραμένει σε πιο χαμηλά επίπεδα σε σύγκριση με άλλες χώρες της Ε.Ε.

Κατά τη δεκαετία του 80, η δυνατότητα του αυτόματου διαζυγίου προκαλεί μία σαφή αύξηση της διαζυγιότητας, ρυθμίζοντας τις εκκρεμότητες νεκρών γάμων και αυξάνοντας τον αριθμό των διαζυγίων κατά 10% μέσα σε ένα έτος. Ακόμη, ο νόμος 1329 του 1983 με τον οποίο προωθείται ο εκσυγχρονισμός του οικογενειακού δικαίου, θεσμοποιεί επίσης το συναινετικό διαζύγιο, διευκολύνοντας ακόμη περισσότερο την διάλυση των ανεπιθύμητων γάμων.

Πράγματι, ο νέος νόμος οδήγησε σε περαιτέρω και συγκριτικά σημαντικότερη αύξηση των διαζυγίων, με τον αδρό δείκτη να ανέρχεται σε 9‰. Κατά την πενταετία 1990-1995 ο αδρός δείκτης φαίνεται να σταθεροποιείται. Την σταθεροποίηση ακολουθεί μία νέα περίοδος διαρκούς αύξησης του δείκτη, ο οποίος το 2008 φτάνει την μέγιστη τιμή του 1,3‰.

Όπως διαπιστώνουμε, την τελευταία εικοσαετία αυξήθηκε σημαντικά ο αριθμός και η συχνότητα των διαζυγίων. Ωστόσο αυτή παραμένει σε χαμηλότερα επίπεδα σε σύγκριση με άλλες χώρες της Ε.Ε. (Symeonidou, Mitsopoulos, 2003, Prioux, 2006, Eurostat, 2011).

Πίνακας 4. Ελλάδα. Γάμοι, διαζύγια, αδρός δείκτης διαζυγίων, διαζύγια επί 1000 γάμων, μέση διάρκεια λυθέντων γάμων

Έτος	Γάμοι	Διαζύγια	Αδρός δείκτης διαζυγίων	Διαζύγια επί 1000 γάμων	Μέση διάρκεια λυθέντων γάμων
1960	58.165	2463	3	42,3	-
1965	80.728	3505	4	43,4	-
1970	67.439	3491	4	51,8	12,9
1975	76.452	3726	4	48,7	10,3
1980	62.352	6684	7	107,2	13,6
1985	63.709	7568	8	118,8	12,3
1990	59.052	6037	6	102,2	12,1
1995	63.987	10995	10	171,8	12,6
2000	48.880	11119	10	227,5	13,3
2005	61.043	13494	12	221,1	7,2
2008	53.500	13.163	12	246,0	6,9

Πηγή: Επεξεργασία Στοιχείων Ε.Σ.Υ.Ε.

3. Σύνθεση νοικοκυριών και μορφές οικογένειας

3.1. Σύνθεση και μέγεθος των νοικοκυριών

Όπως ήδη είπαμε, μετά τη δεκαετία του 70 οι αλλαγές στους ρόλους των δυο φύλων στο πλαίσιο της οικογενειακής ζωής που αφορούν κυρίως τη διάσπαση του μοντέλου: «άνδρας κουβαλητής/ γυναίκα νοικοκυρά που προέκυψε κυρίως από τη ραγδαία αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας, διαμορφώνουν τη νέα κοινωνική δυναμική και συντελούν στο ευκολότερο διαζύγιο και στην επικράτηση νέων σχημάτων οικογενειακής ζωής (Μουσούρου, 2005, Gonzalez Lopez, Pairo, 2000, Lewis, 2006, Hakim, 2003).

Έτσι, οι νέες κοινωνικές συνθήκες συντελούν στη σταδιακή μείωση της συγκατοίκησης των τριών γενεών (δηλαδή στην παρουσία των διευρυμένων οικογενειών) αυξάνοντας τον αριθμό των νοικοκυριών από 2.142.968 που ήταν το 1961 σε 3.664.392 το 2001. Παράλληλα, το μέσο μέγεθος των νοικοκυριών σταδιακά μειώνεται και από 3,78 άτομα που ήταν το 1961 αντιστοιχεί σε 2,98 άτομα το 2001 (Πίνακας 5).

Ακόμη, η αναλογία των μονομελών νοικοκυριών αυξάνεται και από 10,1% που ήταν το 1961, σαράντα χρόνια αργότερα αντιστοιχεί σε 19,7%. Την ίδια περίοδο, όμως, παρατηρείται συνεχής μείωση των πολυμελών νοικοκυριών: το 1961 νοικοκυριά με έξι ή περισσότερα μέλη αποτελούσαν σχεδόν το 24% όλων των νοικοκυριών, ενώ το 2001 αποτελούν μόνο το 3,8% του συνόλου των ιδιωτικών νοικοκυριών. Οι αλλαγές αυτές συνδέονται με την αστικοποίηση, την επικράτηση καινούργιων μορφών οικογένειας και τρόπων ζωής, τη μείωση των γεννήσεων και σχετίζονται με την αυτόνομη κατοικία πλέον κάθε οικογενειακής ομάδας.

Πίνακας 5. Αριθμός νοικοκυριών, μέσο μέγεθος των νοικοκυριών και μονομελή νοικοκυριά, 1961-2001

Έτος	Νοικοκυριά N	Μέσο μέγεθος	Μονομελή νοικοκυριά N	Μονομελή νοικοκυριά %
1961	2.142.968	3,78	217.299	10,1
1971	2.491.916	3,39	282.268	11,3
1981	2.974.450	3,12	434.290	14,6
1991	3.260.000	3,00	580	18,0
2001	3.664.392	2,98	723.660	19,7

Πηγή: ΕΣΥΕ, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας.

Οι μεταβολές στις συμπεριφορές και στους τρόπους ζωής αντανακλώνται και στη σύνθεση των νοικοκυριών. Η μεγαλύτερη παρουσία μονομελών νοικοκυριών έχει σχέση εξάλλου και με τη γήρανση του πληθυσμού, η οποία τείνει να παράγει χήρους και περισσότερα μονομελή νοικοκυριά. Το γεγονός επίσης ότι οι γυναίκες ζουν περισσότερα χρόνια (7 χρόνια κατά μέσο όρο) από τους άνδρες συντελεί στη μεγαλύτερη παρουσία αυτών τόσο στην πληθυσμιακή κατηγορία των 65+ όσο και στα μονομελή νοικοκυριά.

Οι αλλαγές που παρατηρούνται σχετικά με το μέγεθος των νοικοκυριών αντανακλούν μια γενική τάση προς τη «νεοτοπική-πυρηνική» μορφή του νοικοκυριού, στο οποίο τόσο τα νέα ζευγάρια –με ή χωρίς γάμο– όσο και οι συνταξιούχοι, δημιουργούν ή διατηρούν ξεχωριστά πλέον νοικοκυριά.

3.2. Μορφές οικογένειας

Θα εξετάσουμε στη συνέχεια τις εξελίξεις όσον αφορά τη σύνθεση των νοικοκυριών και την παρουσία νέων μορφών οικογένειας με βάση τα δεδομένα της απογραφής του 2001. Όπως έχει επισημανθεί σε διάφορες μελέτες, η Ελλάδα, αποτελεί μια ευρωπαϊκή χώρα όπου ο θεσμός της οικογένειας έχει μεγαλύτερη βαρύτητα απ' ό τι στις υπόλοιπες χώρες (Γεώργας, 1997, Μαράτου-Αλιπράντη, 2002, Charalambis, Maratou-Alipranti and Hadjiyanni, 2004, Kalmijn, 2007).

Έτσι, με βάση τα δεδομένα του Πίνακα 6, τα νοικοκυριά μιας οικογένειας αποτελούν την πλειοψηφία των οικογενειών στη χώρα μας και αποτελούν το 73% του συνόλου (57% ζευγάρια με παιδιά, 31% χωρίς παιδιά και 12% μόνοι γονείς). Το 24% του συνόλου είναι νοικοκυριά άνευ οικογένειας και 3% είναι πολυεστιακά. Εξάλλου, χαρακτηριστικό είναι ότι τα ποσοστά των ζευγαριών που συγκατοικούν, χωρίς να είναι παντρεμένα, κυμαίνονται σε πολύ χαμηλά επίπεδα (6% στο σύνολο των ζευγαριών που δεν έχουν παιδιά και μόλις 1% ανάμεσα στα ζευγάρια με παιδιά) πράγμα που αποτελεί ένδειξη ότι στη χώρα μας δεν έχει ακόμη υπάρξει διαχωρισμός ανάμεσα στην έγγαμη συμβίωση και στην τεκνοποίηση επιβεβαιώνοντας τη δύναμη του θεσμού της οικογένειας στη χώρα μας.

Παρόμοιες τάσεις σε σχέση με τη συμβίωση χωρίς γάμο εμφανίζονται και με βάση τα δεδομένα της EUROSTAT όπου η αναλογία των συμβιούντων ζευγαριών στην Ελλάδα αντιστοιχεί μόλις στο 3% για το σύνολο των ζευγαριών ενώ στο σύνολο των χωρών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης ΕΕ (23 χώρες) το αντίστοιχο ποσοστό είναι 9%. Το γεγονός ωστόσο ότι η αντίστοιχη αναλογία εμφανίζεται πιο αυξημένη ανάμεσα στη νεώτερη ηλικιακή κατηγορία 20-29 χρόνων: 12% πράγμα που αποτελεί ένδειξη των αλλαγών που σταδιακά

συντελούνται και στη χώρα μας σε σχέση με τη συμβίωση χωρίς γάμο (European Commission, 2011).

Αναφορικά με τις σύγχρονες τάσεις και τον αριθμό των μονογονεϊκών οικογενειών, είναι απαραίτητο να διευκρινιστεί ότι η ποικιλία των στοιχείων των εθνικών πηγών και οι διαφορετικοί ορισμοί που χρησιμοποιούνται στις χώρες της ΕΕ για την μέτρηση των νοικοκυριών με παρουσία ενός μόνον γονέα (κυρίως όσον αφορά την ηλικία των παιδιών) δεν μας επιτρέπουν να έχουμε μια σαφή εικόνα για την αριθμητική τους διάσταση. Επίσης, είναι δύσκολο να επισημανθούν οι μόνιμοι γονείς σε πολυεστιακά νοικοκυριά. Πάντως, με βάση τα επίσημα δεδομένα του Πίνακα 2, τα νοικοκυριά με μόνους γονείς αποτελούν το 12% του συνόλου των οικογενειακών πυρήνων, ενώ η πλειοψηφία τους (84%) έχει αρχηγό γυναίκα. Από παλαιότερες έρευνες προκύπτει ότι στην Ελλάδα οι μονογονεϊκές οικογένειες είναι αποτέλεσμα κυρίως διαζυγίου και δεν αποτελούν σταθερή μορφή οικογένειας, ενώ η πλειονότητα των περιπτώσεων καταλήγει σε κάποια άλλη μορφή συμβίωσης. Ακόμη, όπως έχει διαπιστωθεί, μια στις τρεις μονογονεϊκές οικογένειες κινδυνεύει από φτώχεια και κοινωνικό αποκλεισμό (Μαράτου-Αλιπράντη, 2002, Millar, 2002, Μαράτου-Αλιπράντη, 2005, Κικίλιας, κ.ά. 2008).

Πίνακας 6. Πληθυσμός και νοικοκυριά ανά τύπο ιδιωτικού νοικοκυριού (ποσοστά επιμερισμένα ανά υποσύνολο), 2001.

Τύπος ιδιωτικών νοικοκυριών	Ιδιωτικά νοικοκυριά	Πληθυσμός ιδιωτικών νοικοκυριών	Ιδιωτικά νοικοκυριά %	Πληθυσμός ιδιωτικών νοικοκυριών %
ΣΥΝΟΛΟ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ	3.664.392	10.266.004	100	100
ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ ΑΝΕΥ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ	865.199	1.080.374	24	11
Νοικοκυριά ενός ατόμου	723.660	723.660	84	67
Γυναίκες	458.964	458.964	63	63
Άνδρες	264.696	264.696	37	37
Πολυμελή νοικοκυριά	141.539	356.714	16	33
ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ ΜΙΑΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ	2.697.141	8.597.409	73	83
Ζευγάρι χωρίς παιδιά	830.990	1.787.762	31	21
Παντρεμένοι	783.205	1.683.681	94	94
Συμβιούντες	47.785	104.081	6	6
Ζευγάρι με παιδιά	1.547.488	5.985.385	57	70
Παντρεμένοι	1.525.093	5.900.323	99	99
Συμβιούντες	22.395	85.062	1	1
Μόνος γονέας	318.663	824.262	12	10
Μόνη μητέρα	267.716	689.635	84	84
Μόνος πατέρας	50.947	134.627	16	16
ΠΟΛΥΕΣΤΙΑΚΑ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ	102.052	588.221	3	6

Πηγή: ΕΣΥΕ, επεξεργασία στοιχείων.

Εξετάζοντας στην ενότητα αυτή τις μορφές των οικογενειών που συναντώνται στην Ελλάδα, διαπιστώνουμε ότι ο γάμος ως ισχύον πρότυπο συμβίωσης και κοινωνικά αποδεκτή προϋπόθεση συμβίωσης εξακολουθεί να αποτελεί το κυρίαρχο μοντέλο στη χώρα μας, ενώ η συμβίωση χωρίς γάμο αποτελεί περιθωριακή πρακτική.

Πίνακας 7. Οικογενειακοί πυρήνες ανά τύπο και ηλικία παιδιών που μένουν στην οικογένεια, και τρέχουσα οικονομική δραστηριότητα των γονέων Ποσοστά στη στήλη ανά τύπο οικογένειας, 2001.

Οικογένειες ανά αριθμό παιδιών/ Τύπος οικογένειας	Σύνολο ατόμων στην οικογένεια	Σύνολο οικογενειών	Σύνολο οικογενειών με παιδιά	Με παιδιά έως 25 ετών %	Με παιδιά έως 18 ετών %	Με παιδιά έως 6 ετών %
Σύνολο Νοικοκυριών	8.772.966	2.904.866	1.975.893	1.500.862	1.129.560	453.225
ΣΥΝΟΛΟ	100	100	100	100	100	100
ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΜΕ ΠΑΝΤΡΕΜΕΝΟ ΖΕΥΓΑΡΙ	88	85	81	87	88	92
Σύζυγοι οικονομικά ενεργοί	38	34	42	48	52	54
Άνδρας οικον. ενεργός- γυναίκα μη οικον. Ενεργή	33	30	37	41	42	44
Άνδρας μη οικον. ενεργός- γυναίκα οικον. Ενεργή	4	4	4	3	2	1
Σύζυγοι μη οικονομικά ενεργοί	25	32	17	7	4	2
ΖΕΥΓΑΡΙ ΠΟΥ ΣΥΓΚΑΤΟΙΚΕΙ	2	3	1	1	1	2
Αμφότεροι οικονομικά ενεργοί	49	52	40	44	45	38
Άνδρας οικον. ενεργός- γυναίκα μη οικον. Ενεργή	32	29	43	46	47	57
Άνδρας μη οικον. ενεργός- γυναίκα οικον. Ενεργή	4	4	4	3	2	1
Αμφότεροι μη οικονομικά ενεργοί	15	16	14	7	5	4
ΜΟΝΗ ΜΗΤΕΡΑ	8	10	15	10	8	5
Μόνη μητέρα οικονομικά ενεργή	38	37	37	62	67	62
Μόνη μητέρα μη οικονομικά ενεργή	62	63	63	38	33	38
ΜΟΝΟΣ ΠΑΤΕΡΑΣ	2	2	3	2	2	1
Μόνος πατέρας οικονομικά ενεργός	60	57	57	82	90	93
Μόνος πατέρας μη οικονομικά ενεργός	40	43	43	18	10	7

Πηγή: ΕΣΥΕ, επεξεργασία στοιχείων.

3.2 Μορφές οικογένειας και επαγγελματική κατάσταση των γονέων

Αναμφίβολα, η οικονομική χειραφέτηση των γυναικών και η συνεχής αύξηση των απασχολούμενων γυναικών σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην υιοθέτηση καινούργιων συμπεριφορών στην ιδιωτική σφαίρα και στην «αποδόμηση», όπως συχνά αναφέρεται, των παραδοσιακών οικογενειακών πρακτικών στο πλαίσιο της συζυγικής οικογένειας. Η συζυγική οικογένεια που λειτουργούσε με τη παραδοχή των συμπληρωματικών ρόλων παύει να αποτελεί το κυρίαρχο μοντέλο και η επικράτηση νέων μοντέλων συμβίωσης όπου και οι δύο σύζυγοι έχουν εξωοικιακή απασχόληση και συμμετέχουν εξίσου στις οικογενειακές υποχρεώσεις και στη φροντίδα των παιδιών αποτελεί την ένδειξη των συντελούμενων μετασχηματισμών (Maratou-Alipranti, Carlos 2000, Hakim, 2003, Maratou-Alipranti, 2007, Βιτσιλάκη, Φώκιαλη, 2008, Μαράτου-Αλιπράντη, 2008β, Μαράτου-Αλιπράντη, 2011, European Commission, 2012).

Εξετάζοντας τα δεδομένα του Πίνακα 7 που αναφέρεται στην τρέχουσα εργασιακή κατάσταση των γονέων διαπιστώνουμε ότι στις οικογένειες με παιδιά (παντρεμένα/συμβιούντα ζευγάρια) το σύγχρονο μοντέλο οικογένειας όπου και οι δυο σύζυγοι εργάζονται αφορά το 42% των οικογενειών στη χώρα μας. Ωστόσο, χαρακτηριστικό είναι ότι η ποσοστιαία αναλογία αυξάνεται σημαντικά (54%) *ανάμεσα στις οικογένειες με παιδιά μικρής ηλικίας* γεγονός που δείχνει την αλλαγή των πρακτικών και την υιοθέτηση σύγχρονων τρόπων ζωής ανάμεσα στα νεότερα ζευγάρια. Η τάση αυτή είχε επισημανθεί και σε παλαιότερη μελέτη σχετικά με τους τρόπους ζωής των οικογενειών της Αθήνας και την υιοθέτηση πιο προοδευτικών πρακτικών από τους νεώτερους γονείς και συζύγους (Μαράτου-Αλιπράντη, 1999, Κορωναίου, 2007).

Συμπεράσματα

Οι δομικές αλλαγές που παρατηρούνται στον θεσμό της οικογένειας από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, η ανάδυση νέων κοινωνικών καταστάσεων σε συνδυασμό με τις αλλαγές στις συμπεριφορές και στις αντιλήψεις των ατόμων για τη συμβίωση, τη συντροφικότητα, το πιο εύκολο διαζύγιο διαφοροποιούν, όπως είδαμε και στη χώρα μας, τόσο τις μορφές της οικογένειας στον ιδιωτικό βίο και συντελούν στην παρουσία νέων σχημάτων οικογενειακής ζωής (όπως συμβίωση χωρίς γάμο, μονογονεϊκές οικογένειες, μοναχικά άτομα κλπ).

Έτσι, στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών η γαμηλιότητα υποχωρεί προοδευτικά, με τη συρρίκνωση του αδρού δείκτη γαμηλιότητας ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1960. Διαχρονικά μειώνεται η αναλογία πρώτων γάμων ως προς το σύνολο των γάμων με αύξηση του ποσοστού των διαζευγμένων που συνάπτουν νέο γάμο, ενώ από τη δεκαετία του 1990 καταγράφεται έντονη αύξηση των διαζυγίων.

Τα δεδομένα που παρουσιάσαμε σε σχέση με τη σύνθεση και τη μορφή των οικογενειών στη χώρα μας, δείχνουν τη μείωση του μέσου μεγέθους των νοικοκυριών, τη σημαντική αύξηση των μονομελών νοικοκυριών, την παρουσία αρκετών μονογονεϊκών οικογενειών αλλά πολύ λίγων ζευγαριών που συμβιώνουν. Επίσης, διαπιστώθηκε ότι πλέον σε αρκετές οικογένειες εργάζονται και οι δυο σύζυγοι/σύντροφοι.

Όπως φάνηκε, η συζυγική ομάδα σήμερα γίνεται πιο αβέβαιη, πιο εύθραυστη και πιο ευάλωτη στο χωρισμό και στη ρήξη. Οι μεταβολές αυτές διαμορφώνουν τη νέα κοινωνική δυναμική και αντανakλούν τη διαφοροποιημένη αντιμετώπιση πλέον της συμβίωσης (με ή χωρίς γάμο) και της συντροφικότητας από τις νεώτερες γενιές.

Περνάμε, λοιπόν, σε μια μετα-οικογενειακή οργάνωση της κοινωνίας όπου η οικογένεια δεν θα λειτουργεί πλέον ως ενδιάμεσος φορέας ανάμεσα στο Κράτος και στο άτομο. Θα πρέπει, όμως, όλες οι μεριές να συμβάλουν για την σταδιακή προσαρμογή στη

νέα αυτή εξέλιξη ώστε να ξεπεραστούν τα σημερινά αδιέξοδα που εμφανίζει η σύγχρονη οικογένεια.

Βιβλιογραφία

- Βιτσιλάκη Χρ. και Φώκιαλη Π. (επιμ.) (2008). *Φύλο και Απασχόληση*. Αθήνα: Ατραπός.
- Botev, N. (1990). «Nuptiality in the course of the demographic transition: the experience of the Balkan countries», *Population Studies*, 44(1), pp. 107-26, London.
- Charalambis, D., Maratou-Alipranti, L., Hadjiyanni, A. (editors) (2004). *Recent Social Trends in Greece*, Montreal: McGill Queens University Press.
- Γεώργας, Δ. (1997). «Δομή και λειτουργία της ελληνικής οικογένειας», στο *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου ΕΟΠ. Αθήνα: Επτάλοφος, σελ. 17-29.
- Dunkan, S. and Pfau-Effinger, B. (eds) (2000). *Gender, Economy and Culture in the European Union*. London: Routledge.
- Έμκε-Πουλοπούλου Ή. (1994.) *Το Δημογραφικό*, Αθήνα: Έλλην.
- Ε.Σ.Υ.Ε. (1966). *Δημογραφικά Ροπαί και Μελλοντικά Προεκτάσεις του Πληθυσμού της Ελλάδος, 1960-1985*, Αθήνα: Ε.Σ.Υ.Ε.
- Ε.Σ.Υ.Ε. (1980). *Ο πληθυσμός της Ελλάδος κατά το δεύτερον ήμισυ του 20^{ου} αιώνας*, Αθήνα: Ε.Σ.Υ.Ε.
- European Commission (2007) *Household Patterns*, DWI, German Institute for Economic Research, Berlin.
- European Commission (2008) *Demography Report 2008, Meeting Social Needs in an Ageing Society*. Brussels., DG Employment, Social Affairs and Equal Opportunities.
- European Commission (2011). *Demography Report 2010*, Brussels., DG Employment and Social Affairs.
- European Commission (2012). *Progress on equality between women and men in 2011*. Brussels, DG Justice.
- Festy, P. (1971). «Evolution de la nuptialité en Europe Occidentale depuis la guerre», *Population*, 2, pp. 331-379.
- Festy, P. (1983). «Le mouvement quadriennal des mariages en Grèce», *Population*, 2, pp. 409-413.
- Gonzalez Lopez, M.J. and Solsona Pairo, M. (2000). “Household and families: Living arrangements and gender relations”. In Dunkan, S. and Pfau-Effinger, B. (eds). *Gender, Economy and Culture in the European Union*. London: Routledge pp. 49-86.
- Hakim, C. (2003). *Models of the Family in Modern Societies*. Aldershot: Ashgate.
- Kalmijn, M. (2007). “Explaining cross-national differences in marriage, cohabitation, and divorce in Europe, 1990-2000”, *Population Studies*, 61(3), pp. 243-263.
- Kertwer, D. and Barbagli, M. (eds). (2003). *Family Life in the Twentieth Century*. New Haven and London: Yale University Press.
- Κορωναίου Αλ. (2007). *Ο ρόλος του πατέρα*. Αθήνα: ΚΕΘΙ
- Κοτζαμάνης Β., Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (επιμ.), (1994). *Οι δημογραφικές εξελίξεις στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα: Λιβάνης-Νέα Σύνορα, σσ. 11-50..
- Κοτζαμάνης, Β. (1997). «Γαμηλιότητα και διάλυση των εγγάμων συμβιώσεων στην Ελλάδα: Μια πρώτη δημογραφική προσέγγιση, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 94, σσ. 61-152, Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.
- Κοτζαμάνης, Β. (2000). *Οι δημογραφικές εξελίξεις κατά τη μεταπολεμική περίοδο στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και στην Ελλάδα. Μία πρώτη προσέγγιση*, Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.
- Κοτζαμάνης, Β.- Σοφianoπούλου Κ. (2009α). «Η γαμηλιότητα των γυναικών στην Ελλάδα: ο θεσμός του γάμου σε κρίση; *Δημογραφικά Νέα*, 3, Βόλος: ΕΔΚΑ.
- Κοτζαμάνης, Β.- Σοφianoπούλου Κ. (2009β). «Η γαμηλιότητα των γυναικών στην Ελλάδα: ο θεσμός του γάμου σε κρίση; *Δημογραφικά Νέα*, 3, Βόλος: ΕΔΚΑ.
- Lewis J. (2001a). *The End of Marriage?* London: Edward Elgar.

- Lewis J. (2001b). «The Decline of the Male Breadwinner Model: Implications for Work and Care», *Social Politics* 1-18.
- Lewis J. (2006). *Children, Changing Families and Welfare States*. London: Edward Elgar.
- Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (1998). «Μονογονεϊκές οικογένειες: Σύγχρονες τάσεις και διλλήματα πολιτικής. Συγκριτική επισκόπηση ανάμεσα στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No 95, Α', σελ. 185-208.
- Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (1999). *Η οικογένεια στην Αθήνα: Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, ΕΚΚΕ.
- Μαράτου-Αλιπράντη Λ. (1999α). «Διαγενεακές σχέσεις στη σύγχρονη εποχή: Θεωρήσεις, τάσεις πρακτικές. Συγκριτική επισκόπηση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No 98-99, Α'-Β', σελ. 49-76.
- Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (2001). «Σύγχρονη οικογένεια, νέες φάσεις του κύκλου ζωής και διαγενεακές ανταλλαγές». Στο *Οι οικογένειες στον 21^ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, Διδασκαλείο «Δημ. Γληνός», σελ. 37-63.
- Maratou-Alipranti L. and M. Carlos (2000). "Family policy and new family forms: the cases of Greece and Portugal" in A. Pfennig, Th. Bahle (eds.). *Families and Family Policies in Europe, Comparative Perspectives*, Frankfurt am Main: Peter Lang, σελ. 15-33.
- Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (Επιμέλεια-Εισαγωγή) (2002). *Οικογένειες και το Κράτος Πρόνοιας στην Ευρώπη. Τάσεις και προκλήσεις στον εικοστό πρώτο αιώνα*. Αθήνα: ΕΚΚΕ-Gutenberg (Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Επιστήμης και Κοινωνικής Πολιτικής).
- Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (2005). «Μορφές οικογένειας και οικονομική ανέχεια: μια πρώτη προσέγγιση». Στο *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός, Πρακτικά εισηγήσεων*, Αθήνα: ΕΚΚΕ, σελ. 243-249.
- Maratou-Alipranti L. (2007). "Private sphere and gendered differentiation". Στο Έμφυλοι Μετασχηματισμοί/ *Gendered Differentiations*. Πρακτικά Συνεδρίου. Rethymnon: University of Crete, σελ. 224 - 234.
- Μαράτου-Αλιπράντη Λ., (2008α). «Παλαιά και Νέα Επαγγέλματα: Μια Επισκόπηση από την Πλευρά του Φύλου, 19^{ος} -20^{ος} αιώνας». Στο Χρυσή Βιτσιλάκη και Πέρσα Φώκιαλη (επιμ.) *Φύλο και Απασχόληση*. Αθήνα: Ατραπός, σελ 129-154.
- Μαράτου-Αλιπράντη Λ (2008b). Λήμμα «Φύλο και οικογενειακός βίος» στο λεξικό με τίτλο «Φυλο-Παιδεία» (Fylo-paedia) ΘΕ.ΦΥΛ.ΙΣ. (www.isotita.uoa.gr).
- Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (2010). «Νέες Μορφές οικογένειας. Τάσεις και εξελίξεις στη σύγχρονη Ελλάδα». *ΕΓΚΕΦΑΛΟΣ*, 47, σελ. 54-64.
- Μαράτου-Αλιπράντη Λ., Κακλαμάνη Στ., (2011). «Γαμηλιότητα-Διαζυγιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα», στο *Πληθυσμιακές τάσεις και προοπτικές: Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, ΚΕΕΚ, σελ.33-56.
- Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (2012). «Οικογένεια, μορφές συμβιώσεις και διαγενεακές σχέσεις: σύγχρονες τάσεις και εξελίξεις στην Ελλάδα». Στο Βαρβούνης Μ. Και Σέργος, Μ. (επιμ.). *Ελληνική Λαογραφία, Ιστορικά, Θεωρητικά, Μεθοδολογικά, Θεματικές*, Αθήνα, Ηρόδοτος, σελ. 819-840 (Α' Τόμος).
- Millar, J. (2002). "Lone Parenthood" In *Poverty and Social Exclusion in Europe*. London: Edward Elgar, pp. 79-100.
- Μουσούρου, Λ., Στρατηγάκη Μ., επιμ. (2004). *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μουσούρου, Λ. (2005). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική*, Αθήνα: Gutenberg.
- Μπαλούρδος, Δ. (2006). *Η δημογραφική κατάσταση στην Ελλάδα*. Επίκαιρα Θέματα 1. ΕΚΚΕ /ΙΝΚΠΟ.
- Le Gall, D. και Cl. Martin (επιμ.) (1996). *Famille et Politiques Sociales*, Paris: L'Harmattan.
- Παπαδάκης, Μ. (1990). «Μορφολογικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις της γαμηλιότητας του ελληνικού πληθυσμού», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 76, σσ. 72-81, Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.
- Prioux F. (2006). «Cohabitation, mariage et séparation: contradictions en Europe», *Population et Sociétés*, 422.
- Roussel, L. (1989). *La famille incertaine*, Paris: Odile Jacob.
- Roussel, L. (1996). «La solidarité intergénérationnelle- Essai de perspectives», στο *Ménages, familles, parentèles, solidarités dans les populations méditerranéennes*, Paris: PUF-AIDELF, σελ. 589-601.

- Sardon, J.P. (2006). Evolution démographique récente des pays développés, *Population*, 54(3), pp. 225-300.
- Sullerot, E. (2000). *La crise de la famille*. Paris: Fayard .
- Symeonidou, H., Mitsopoulos, P. G. (2003). "Union Disruption in Greece", in R. Müller & H.-P. Blossfeld (eds) *Marital and Non-Marital Union Disruption. A Cross-national Comparison of 10 Countries*. *International Journal of Sociology*, 33(2) pp. 65-94.
- Στρατηγάκη, Μ. (2007). *Το φύλο της κοινωνικής πολιτικής*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Συμεωνίδου, Χ. (2002). «Γάμος – Διαζύγιο, Συμβίωση – Χωρισμός στην Ελλάδα: Αποτελέσματα Έρευνας». Στο Μαράτου-Αλιπράντη Λ. (επιμ.), *Οικογένειες και Κράτος Πρόνοιας στην Ευρώπη. Τάσεις και προκλήσεις στον εικοστό πρώτο αιώνα*, Αθήνα Gutenberg, σσ. 115-130.

«Η Ενδοοικογενειακή Βία στην Ελληνική Κοινωνία: Μεταρρυθμίσεις, προκλήσεις και προοπτικές σε Θεσμικό και Κοινωνικό Επίπεδο»

Βίκυ Βλάχου¹

Η ενδοοικογενειακή βία συνιστά ένα από τα σύγχρονα κοινωνικά φαινόμενα που απασχολούν, μεταξύ άλλων, την ελληνική κοινωνία και το οποίο χρήζει άμεσης και ουσιαστικής παρέμβασης, δεδομένου ότι έχει λάβει διαστάσεις κοινωνικής μάστιγας. Η αντιμετώπισή του ακόμη και σήμερα, από μερίδα του πληθυσμού ως *απόκρυφης οικογενειακής υπόθεσης* που ενσταλάζει στα θύματα συναισθήματα φόβου, ντροπής και ενοχής έρχεται σε αντίθεση με την ευρεία ευαισθητοποίηση σε θέματα οικογενειακής βίας και τις τελευταίες μεταρρυθμίσεις σε θεσμικό επίπεδο. Η ευρεία αναγνώριση των διαστάσεων του προβλήματος σε συνδυασμό με ποικίλες θεσμικές και κοινωνικές πρωτοβουλίες, σηματοδοτούν την έναρξη μιας νέας εποχής, όπου η βία μέσα στην ελληνική οικογένεια τείνει να αντιμετωπίζεται δυναμικά τόσο σε επίπεδο νοοτροπίας, όσο και καθημερινής πρακτικής.

Η ποινική αντιμετώπιση του φαινομένου με τον Ν 3500/2006, μολονότι δεν συνιστά την πλέον ενδεδειγμένη λύση, απαντά ωστόσο στους μετασχηματισμούς που έχουν επέλθει στην ελληνική κοινωνία από την εποχή της μεταπολίτευσης έως σήμερα και συνιστά ένα πρώτο βήμα αναγνώρισης του προβλήματος, ανοίγοντας ουσιαστικά το δρόμο και προς άλλους εναλλακτικούς τρόπους διαχείρισής του στο μέλλον. Η νέα πραγματικότητα έτσι όπως διαγράφεται σε θεσμικό επίπεδο επιχειρεί αρχικά να ενσωματώσει τις τρέχουσες εξελίξεις και τις μεταβολές σε επίπεδο οργάνωσης και δομής της ελληνικής κοινωνίας, στη *διαφοροποιημένη έννοια της οικογένειας* που θεσπίζεται.²

I. Η νομική έννοια της οικογένειας

Συγκεκριμένα, υιοθετείται από το νομοθέτη μία ευρύτερη διάσταση του όρου «οικογένεια», η οποία απαρτίζεται από τους συζύγους και τους συγγενείς πρώτου και δευτέρου βαθμού εξ αίματος ή εξ αγχιστείας και τα εξ υιοθεσίας τέκνα αυτών. Επίσης, στην οικογένεια περιλαμβάνονται εφόσον συνοικούν συγγενείς εξ αίματος ή εξ αγχιστείας μέχρι τετάρτου βαθμού, ενώ οι διατάξεις του παρόντος νόμου εφαρμόζονται και στις περιπτώσεις των *μονίμων συντρόφων* και στα τέκνα τους εφόσον συνοικούν και στους τώως συζύγους. Διαπιστώνουμε συνεπώς ότι δεν αναφερόμαστε αποκλειστικά και μόνο στη λεγόμενη «*πυρηνική*» οικογένεια (άνδρας – γυναίκα–ανήλικα ή ανύπαντρα τέκνα), αλλά σε μια εκτεταμένη μορφή οικογένειας³, η οποία απαρτίζεται από περισσότερα μέλη, λαμβάνοντας υπόψη και τις νέες τάσεις της ελληνικής κοινωνίας (π.χ. ζευγάρια σε ελεύθερη

¹ Λέκτορας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

² Βλέπε σχετικά άρθρο 1, Ν 3500/2006.

³ Γενικότερα, για τους τύπους δομής της οικογένειας βλέπε Bottomore T.B. (1990), *Κοινωνιολογία*, Αθήνα, Gutenberg, σελ. 212-218.

συμβίωση, τέκνα από προηγούμενο γάμο εφόσον συγκατοικούν με το ζευγάρι, κ.λ.π.). Η συγκεκριμένη θεσμική μεταρρύθμιση αναφορικά με το ειδικότερο περιεχόμενο της έννοιας «οικογένεια» συνιστά τόσο μια πρόκληση, όσο και μια προοπτική παράλληλα. Και αυτό, διότι ο Έλληνας νομοθέτης φαίνεται να αναγνωρίζει για πρώτη φορά την *ανάγκη ποινικοποίησης* της βίας μέσα στην οικογένεια, *την ίδια ακριβώς στιγμή* που προσαρμόζει το ειδικότερο περιεχόμενο της έννοιας στις τρέχουσες εξελίξεις που χαρακτηρίζουν την κοινωνία σε επίπεδο οικογενειακής δομής, λαμβάνοντας υπόψη και τις νέες μορφές κοινωνικής συμβίωσης που αποτελούν πλέον μία καθημερινή πραγματικότητα. Έχουμε βιώσει αρκετά παραδείγματα ποινικοποίησης ή αποποινικοποίησης ανθρώπινων συμπεριφορών, τα οποία δεν συνοδεύονταν από ταυτόχρονη ενσωμάτωση των σύγχρονων εξελίξεων στο εσωτερικό των κείμενων διατάξεών τους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της ποινικοποίησης με αυστηρότερους όρους της φοροδιαφυγής και της μη καταβολής χρεών στο Δημόσιο, την ίδια στιγμή που, παράλληλα, παρατηρείται γενική αδυναμία καταβολής των οφειλομένων εισφορών, λόγω οικονομικής ύφεσης. Έτσι, η μετεξέλιξη του αντίστοιχου ποινικού καθεστώτος διαμέσου και της διαφορετικής ποινικής μεταχείρισης των παραβατών δεν αποτελεί μετουσίωση σε θεσμικό επίπεδο, νόμου και των κοινωνικών αλλαγών που επήλθαν. Η προαναφερόμενη εξέλιξη σε επίπεδο οικογένειας, αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο παρόμοιας θεσμικής αντιμετώπισης και άλλων κοινωνικών ζητημάτων στο μέλλον, έτσι ώστε να μην παρατηρείται το φαινόμενο της αναντιστοιχίας μεταξύ των κείμενων νομοθετικών διατάξεων και των κοινωνικών εξελίξεων και δομών.

II. Τα αδικήματα της ενδοοικογενειακής βίας

Αναφορικά με τα αδικήματα που θεσμοθετούνται στο πλαίσιο του παρόντος νόμου, εντάσσονται:

η *ενδοοικογενειακή σωματική βλάβη*, η οποία περιλαμβάνει σωματικές κακώσεις και βλάβες της υγείας,

η *ενδοοικογενειακή παράνομη βία και απειλή*, που αφορά στην πρόκληση τρόμου ή ανησυχίας με την απειλή βίας ή στο πλαίσιο άλλης παράνομης πράξης και παράλειψης,

ο *βιασμός και η κατάχρηση σε ασέλγεια*, στο πλαίσιο του οποίου αναγνωρίζεται για πρώτη φορά η έννοια του συζυγικού βιασμού και

η *ενδοοικογενειακή προσβολή της γενετήσιας αξιοπρέπειας*, με ιδιαίτερη αναφορά στις περιπτώσεις των ανηλίκων θυμάτων.

Θα πρέπει ωστόσο, να επισημανθεί ότι η ποινική δίωξη για τα ανωτέρω αδικήματα, με εξαίρεση για ευνόητους λόγους, το βιασμό και την κατάχρηση σε ασέλγεια, ασκείται αυτεπαγγέλτως. Αυτό ουσιαστικά σημαίνει ότι δεν απαιτείται η προηγούμενη έγκληση του θύματος προκειμένου να παραπεμφθεί η υπόθεση στη Δικαιοσύνη. Η εξέλιξη αυτή αποτελεί μία σημαντική κατάκτηση στην προσπάθεια εξάλειψης των προσκομμάτων που παρουσιάζονται, δεδομένου ότι τα περισσότερα θύματα δεν καταγγέλλουν τις αξιόποινες σε βάρος τους συμπεριφορές για ποικίλους λόγους (οικονομικούς, κοινωνικούς κ.α.)⁴, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις προβαίνουν σε ανάκληση των ήδη υποβληθέντων καταγγελιών. Οι μαρτυρίες πολιτών (π.χ. γειτόνων, συγγενών, ιατρών κ.α.) που είναι ήδη ευαισθητοποιημένοι στο ζήτημα, δεν αξιοποιούνταν με το παλαιότερο νομοθετικό καθεστώς, στοιχείο που πλέον έχει διαφοροποιηθεί. Αρκεί η μαρτυρία ενός πολίτη που

⁴ Ειδικότερα για την περίπτωση της άσκησης σωματικής βίας κατά γυναικών βλ. Β. Βλάχου (2005), *Η Αντιμετώπιση της Σωματικής Βίας κατά των Γυναικών από το Σύστημα Απονομής της Ποινικής Δικαιοσύνης*, Εκδόσεις Έλλην, σελ. 76-81.

μπορεί να άκουσε το βίαιο επεισόδιο, ενός συγγενή ή οποιουδήποτε άλλου ατόμου προκειμένου να ενεργοποιηθεί ο μηχανισμός ασκήσεως του επισήμου κοινωνικού ελέγχου.

Υπό αυτή την έννοια, η προαναφερόμενη μεταρρύθμιση συνιστά μία πρόκληση τόσο σε θεσμικό, όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Σε θεσμικό επίπεδο, αναφορικά με την ενίσχυση των όρων εφαρμογής της (π.χ. να αποφεύγεται η ευρεία άσκηση διακριτικής ευχέρειας των αρμοδίων οργάνων με σκοπό την επίτευξη συμβιβασμού ακόμη και στις περιπτώσεις όπου τα θύματα αρχικά δεν το επιθυμούν) και σε κοινωνικό επίπεδο προκειμένου να ενθαρρυνθούν τα άτομα να καταγγέλλουν τα σχετικά περιστατικά, ακόμα κι αν τα ίδια τα θύματα φοβούνται να το πράξουν ή έχουν διαφορετική άποψη. Αναφορικά με το τελευταίο, σημαντικό ρόλο διαδραματίζει το σύνολο των κοινωνικών φορέων, ξενώνων φιλοξενίας και λοιπών υπηρεσιών που ασχολούνται με τα θύματα ενδοοικογενειακής βίας στην Ελλάδα.

Βέβαια, για την αποφυγή παρανοήσεων, θα πρέπει να καταστεί σαφές, ότι οι προαναφερόμενες συμπεριφορές -πλην του συζυγικού βιασμού- εξακολουθούσαν να τιμωρούνται και πριν τη θέσπιση του παρόντος νόμου, αλλά με βάση τις διατάξεις των άρθρων για τις σωματικές βλάβες (308 Π.Κ. κ.ε.) και όχι στο ειδικότερο νομοθετικό πλαίσιο για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας.

III. Η σωματική τιμωρία των ανηλίκων

Βάσει του ανωτέρω θεσμικού πλαισίου *απαγορεύεται* η άσκηση κάθε μορφής βίας μεταξύ των μελών της οικογένειας, συμπεριλαμβανομένης και της *σωματικής τιμωρίας των ανηλίκων* ως μέσο σωφρονισμού τους στα πλαίσια της ανατροφής τους. Η ενέργεια αυτή δεν είναι άμοιρη συνεπειών για το γονέα που κακοποιεί σωματικά το παιδί του, δεδομένου ότι σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να του αφαιρεθεί έως και η γονική μέριμνα.

Στο σημείο όμως, αυτό αξίζει να αναρωτηθούμε πόσο ταυτίζονται τέτοιου τύπου αντιλήψεις με τις πεποιθήσεις αρκετών, δυστυχώς πολιτών, οι οποίοι συχνά ενσωματώνουν στη γενικότερη φιλοσοφία και πρακτική τους τη σωματική τιμωρία ως τον πλέον ενδεδειγμένο τρόπο διαπαιδαγώγησης, προς όφελος φυσικά των τέκνων τους; Εάν ισχύει κάτι τέτοιο στην ελληνική κοινωνία, είναι άραγε δυνατή η εφαρμογή της ανωτέρω διάταξης, εφόσον αρκετοί πολίτες αντιλαμβάνονται *τη χρήση της βίας ως κοινωνικά αποδεκτού τρόπου διαπαιδαγώγησης*, κατάλοιπο προγενέστερων αντιλήψεων και μορφών κοινωνικής οργάνωσης και την ίδια αντίληψη μεταβιβάζουν στο σύνολο της οικογένειας, αλλά και της κοινωνίας; Έχει μάλιστα, παρατηρηθεί ότι παρά την θέσπιση του συγκεκριμένου νόμου, αρκετοί πολίτες εξακολουθούν να μην θεωρούν την ενδοοικογενειακή βία ως ποινικό αδίκημα, αλλά ως συμπεριφορά που θα έπρεπε να αντιμετωπίζεται με διαφορετικό τρόπο από την Πολιτεία και συγκεκριμένα ως αστικό ζήτημα.⁵ Παρόλα αυτά η ανωτέρω εξέλιξη συμβαδίζει με τις σύγχρονες αντιλήψεις σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, δεδομένου ότι λαμβάνει υπόψη τόσο τις εξελίξεις στην Ελλάδα, όσο και στο εξωτερικό.

IV. Η συμβολή των κοινωνικών κινημάτων και των διεθνών οργανισμών

Η αναγνώριση της ενδοοικογενειακής βίας ως σοβαρού κοινωνικού φαινομένου άρχισε να απασχολεί τις ανθρωπιστικές επιστήμες περί τα τέλη της δεκαετίας του '70. Η συγκεκριμένη χρονική συγκυρία, κατά την οποία πραγματοποιήθηκε η σταδιακή δημοσιοποίηση του

⁵ Βλέπε σχετικά Β. Βλάχου (2005), ό. π., σελ. 33-35, 173-174, 221-222.

ζητήματος και η ευαισθητοποίηση του κοινού και των ειδικών επιστημόνων, χαρακτηρίζεται από την επιρροή συγκεκριμένων κοινωνικών κινήματων:⁶ του φεμινιστικού και του κινήματος κατά της παιδικής κακοποίησης. Στην Ελλάδα, η εξέλιξη αυτή ήρθε αρκετά αργότερα, περί τα μέσα της δεκαετίας του '90. Σε αυτό, συνέβαλαν και οι πρωτοβουλίες των διεθνών οργανισμών. Ενδεικτικά αναφερόμαστε στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την αποζημίωση των θυμάτων βίαιων εγκλημάτων από το Κράτος, τη Διακήρυξη των Ηνωμένων Εθνών για τις Βασικές Αρχές Δικαιοσύνης για τα Θύματα του Εγκλήματος και της Κατάχρησης Εξουσίας, το Ψήφισμα για την άσκηση βίας κατά γυναικών, τη Διακήρυξη για την Εξάλειψη της Βίας εναντίον των Γυναικών (υιοθετήθηκε από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών το 1993) καθώς και την πιο πρόσφατη Απόφαση 58/147 για την Εξάλειψη της ενδοοικογενειακής βίας κατά των γυναικών (της 19^{ης} /2/2004 της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ). Αξίζει να σημειωθεί ότι αφορμή για τη θέσπιση των παραπάνω διεθνών κειμένων υπήρξε η αναγνώριση από τα Ηνωμένα Έθνη (1980) του ότι η ενδοοικογενειακή βία εναντίον των γυναικών συνιστά τη συνηθέστερη εγκληματική δραστηριότητα που συγκαλύπτεται διεθνώς.

V. Οι υποχρεώσεις των εκπαιδευτικών

Μία εξίσου σημαντική καινοτομία, η οποία προβλέπεται νομικά αλλά φαίνεται να εναρμονίζεται πλήρως με τις εξελίξεις στο κοινωνικό πεδίο, αφορά στο ρόλο του σχολείου στις υποθέσεις ενδοοικογενειακής βίας.⁷ Το σχολικό περιβάλλον στις μέρες μας, με όλα τα εμπλεκόμενα μέλη του –διευθυντή, εκπαιδευτικό προσωπικό, σύλλογο γονέων– αποτελεί ένα μερικότερο τμήμα του συνολικού συστήματος της ελληνικής κοινωνίας, το οποίο διατηρεί δεσμούς αλληλεπίδρασης και αλληλεξάρτησης τόσο με τα άλλα συστήματα που το περιβάλλουν (π.χ. δικαιοσύνη, εκκλησία κ.λ.π.), όσο και με τη συνολική κοινωνία. Συνεπώς, οι εξελίξεις σε επίπεδο κοινωνίας φαίνεται να συμπαρασύρουν αντίστοιχες εξελίξεις σε επίπεδο σχολείου. Οι εκπαιδευτικοί είναι περισσότερο ευαισθητοποιημένοι σήμερα σε θέματα προστασίας των δικαιωμάτων του παιδιού συγκριτικά με παλαιότερα και η σωματική τιμωρία δε συνιστά πλέον τη συνήθη πρακτική στο σχολείο. Σε αρκετές μάλιστα, περιπτώσεις ψυχολόγοι και κοινωνικοί λειτουργοί ενισχύουν το έργο των εκπαιδευτικών (π.χ. σχολεία δεύτερης ευκαιρίας), ενώ οι τελευταίοι είναι πλέον ενημερωμένοι και για το ζήτημα της σχολικής βίας. Χωρίς φυσικά να απουσιάζουν τα κενά και οι τυχόν αδυναμίες σε κάθε μία από τις προαναφερόμενες περιπτώσεις, ωστόσο θα λέγαμε ότι το σχολείο τείνει να πορεύεται παράλληλα με τις τρέχουσες εξελίξεις και τους αντίστοιχους μετασχηματισμούς που χαρακτήρισαν την ελληνική κοινωνία από το 1975 έως σήμερα.

Θα υποστηρίζαμε συνεπώς ότι οι γενικότερες συνθήκες έχουν πλέον ωριμάσει προς την κατεύθυνση της συμμετοχής των εκπαιδευτικών στο ζήτημα της αντιμετώπισης της ενδοοικογενειακής βίας. Για το λόγο αυτό, ο νομοθέτης ορίζει με περισσή ακρίβεια το σύνολο των υποχρεώσεων που διέπει το σώμα των εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης αναφορικά με το εν λόγω ζήτημα. Συγκεκριμένα, εάν οι ανωτέρω εκπαιδευτικοί διαπιστώσουν ή πληροφορηθούν κατά την εκτέλεση του έργου

⁶ Για το ρόλο των κοινωνικών κινήματων, βλ. Β. Αρτινοπούλου (Επιμ.) (2000), *Νέα κοινωνικά κινήματα. Εγκληματολογική προσέγγιση*, Τετράδια Εγκληματολογίας 2, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη και ειδικότερα για τη συμβολή του θυματολογικού κινήματος βλέπε Β. Βλάχου (2000), «Το θυματολογικό κίνημα: Διαμόρφωση, τάσεις και εξέλιξη», στο Β. Αρτινοπούλου (Επιμ.) (2000), ό. π. σ.σ. 213-260.

⁷ Βλέπε σχετικά Α. Καραμόσχου (2010), «N 3500 – Οι ποινικές ρυθμίσεις. Ο ρόλος των εκπαιδευτικών», *Ποινική Δικαιοσύνη*, τευχ. 10, σ.σ. 1175-1179.

τους, τη διάπραξη εγκλήματος ενδοοικογενειακής βίας εναντίον μαθητή οφείλουν να ενημερώσουν το διευθυντή του σχολείου, ο οποίος, με τη σειρά του, ανακοινώνει την αξιόποινη πράξη στον αρμόδιο εισαγγελέα ή την πλησιέστερη Αστυνομική Αρχή.⁸ Στη συνέχεια κινείται η προβλεπόμενη από το νόμο διαδικασία, χωρίς περαιτέρω εμπλοκή των εκπαιδευτικών, με εξαίρεση την περίπτωση όπου η παρεχόμενη πληροφορία περί της ασκήσεως ενδοοικογενειακής βίας εναντίον μαθητή δεν αποδεικνύεται με οποιοδήποτε άλλο μέσο. Σε αυτή και μόνο την περίπτωση, οι εκπαιδευτικοί καλούνται και εξετάζονται ως μάρτυρες κατά την προδικασία και την διαδικασία στο ακροατήριο. Η τελευταία ρύθμιση απαλλάσσει τους εκπαιδευτικούς από πρόσθετο άγχος αναφορικά με το ενδεχόμενο εμπλοκής τους σε μια ακροαματική διαδικασία με ενδεχόμενες απρόβλεπτες συνέπειες, δεδομένου ότι σε εξαιρετικές μόνο περιπτώσεις κάτι παρόμοιο θα συμβεί.

Με τη συγκεκριμένη ρύθμιση επιδιώκεται η *ουσιαστική μείωση του εξαιρετικά υψηλού σκοτεινού αριθμού της εγκληματικότητας* που χαρακτηρίζει τη συγκεκριμένη μορφή βίας, διαμέσου της ενίσχυσης των αρμοδίων επαγγελματιών -δασκάλων και καθηγητών- να καταγγέλλουν τα σχετικά περιστατικά, υπερνικώντας τα σχετικά προσκόμματα.

VI. Η διαδικασία της ποινικής διαμεσολάβησης

Αποτελεί γεγονός αδιαμφισβήτητο ότι η προσφυγή στη δικαιοσύνη για τέτοιου τύπου ευαίσθητα περιστατικά δεν συνιστά και την πλέον κατάλληλη λύση. Η χρονοβόρα και συχνά δαπανηρή διαδικασία σε συνδυασμό με τις όποιες συνέπειες σε επίπεδο οικογένειας (π.χ. κλονισμός έως και οριστική ρήξη των οικογενειακών σχέσεων) καθιστούν επιτακτική την εφαρμογή λιγότερο «στιγματιστικών» και περισσότερο αποκαταστατικών⁹ λύσεων. Μεταξύ αυτών προβλέπεται κατόπιν συμφωνίας και του θύματος, η διαδικασία της *ποινικής διαμεσολάβησης*, όπου στοχεύει στην αποκατάσταση του θύματος, την θεραπεία του δράστη, την πρόληψη εκδήλωσης μελλοντικών βίαιων περιστατικών, την αποκλιμάκωση της έντασης μεταξύ θύματος και θύτη, την αποτροπή της δευτερογενούς θυματοποίησης και των όποιων συνεπειών έπονται της ποινικής διαδικασίας.

Βέβαια, η επιτυχία ενός εγχειρήματος όπως η ποινική διαμεσολάβηση, συνιστά μια πραγματική πρόκληση άμεσα συνυφασμένη με τα σύγχρονα κοινωνικά και νομοθετικά δεδομένα, που επιχειρεί να θέσει το πρόβλημα της ενδοοικογενειακής βίας σε νέες βάσεις, αποσυνδέοντάς το από αυστηρά κατασταλτικές και άκρως τιμωρητικές τάσεις που συχνά αναδύονται στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα, της βαθιάς οικονομικής ύφεσης, της έξαρσης της εγκληματικότητας και των λοιπών κοινωνικοοικονομικών χαρακτηριστικών της.

Συμπεράσματα

Διαμέσου της ανωτέρω νομοθετικής ρύθμισης επιχειρείται, μεταξύ άλλων, ο κλονισμός της βαθιά ριζωμένης στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας αντίληψης, που αφορά στην άσκηση σωματικής βίας σε βάρος ανηλίκων ως μέσο σωφρονισμού στο πλαίσιο της

⁸ Την ίδια υποχρέωση έχουν οι εκπαιδευτικοί και οι διευθυντές ιδιωτικών σχολείων και μονάδων προσχολικής αγωγής.

⁹ Ειδικότερα για την ανταποδοτική και την αποκαταστατική δικαιοσύνη βλ. Χ. Ζαραφωνίτου (2011), «Από την ανταποδοτική στην αποκαταστατική δικαιοσύνη: τιμωρητικότητα ή άμβλυση των συγκρούσεων;», στο Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου (Διευθ. Έκδοσης), *Η Εγκληματολογία απέναντι στις σύγχρονες προκλήσεις*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, σ.σ. 115-129.

ανατροφής τους, αναγνωρίζεται η έννοια του βιασμού μέσα στο γάμο και εισάγεται η διαδικασία της ποινικής διαμεσολάβησης προκειμένου να αμβλυνθεί η ένταση μεταξύ δράστη και θύματος ενδοοικογενειακής βίας και να διευκολυνθεί η αποκατάσταση του τελευταίου. Οι ανωτέρω επισημάνσεις περιγράφουν ορισμένους μόνο από τους μετασχηματισμούς που έχουν επέλθει στην ελληνική κοινωνία στο ζήτημα της βίας μέσα στην οικογένεια και συνιστούν προκλήσεις για καλύτερη μελλοντική αντιμετώπιση, με γνώμονα τον άνθρωπο και την επίτευξη της ψυχικής και σωματικής του υγείας. Σύμμαχός μας σε όλη αυτή την προσπάθεια δεν μπορεί να είναι άλλος από τον ίδιο τον άνθρωπο, αρκεί να τον πείσουμε ότι αξίζει τον κόπο να αγωνισθεί. Μόνο τότε, θα του έχουμε εμπνεύσει εμπιστοσύνη προς την κοινωνία και τους μηχανισμούς της...

Βιβλιογραφία

- Bottomore T.B. (1990), *Κοινωνιολογία*, Αθήνα, Gutenberg, σελ. 212-218.
- Cammiss S. (2006), «The management of domestic violence cases in the mode of trial hearing», *British Journal of Criminology*, 46, p.p. 704-718.
- Edwards I. (2004), «An ambiguous participant. The crime victim and criminal decision-making», *British Journal of Criminology*, 44, p.p. 967-982.
- Walklate S. (ed.), (2007), *Handbook of Victims and Victimology*, London, Routledge.
- Αλεξιάδης Σ. (2005), *Κείμενα αντεγκληματικής πολιτικής*, Δ' έκδ. Σάκκουλας: Αθήνα-Θεσσαλονίκη.
- Αρτινοπούλου Β. (Επιμ.) (2000), *Νέα κοινωνικά κινήματα. Εγκληματολογική προσέγγιση*, Τετράδια Εγκληματολογίας 2, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Βλάχου Β. (2005), *Η Αντιμετώπιση της Σωματικής Βίας κατά των Γυναικών από το Σύστημα Απονομής της Ποινικής Δικαιοσύνης*, Εκδόσεις Έλλην, σελ. 76-81.
- Βλάχου Β. (2007), «Η κοινωνιολογική διερεύνηση της ενδοοικογενειακής βίας: Θεωρητικές προσεγγίσεις, μεθοδολογικοί προβληματισμοί και θεσμικές παρεμβάσεις», *Ποινική Δικαιοσύνη*, τευχ.103, σ.σ. 625-629.
- Βλάχου Β. (2008), *Η εξέλιξη των εγκληματολογικών θεωριών για τη βία και την επιθετικότητα*, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Βλάχου Β. (2000), «Το θυματολογικό κίνημα: Διαμόρφωση, τάσεις και εξέλιξη», στο Β. Αρτινοπούλου (Επιμ.) (2000), *Νέα κοινωνικά κινήματα. Εγκληματολογική προσέγγιση*, Τετράδια Εγκληματολογίας 2, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, σ.σ. 213-260.
- Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου Α. (Διευθ. Έκδοσης), (2011), *Η Εγκληματολογία απέναντι στις σύγχρονες προκλήσεις*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Ζαραφωνίτου Χ. (2011), «Από την ανταποδοτική στην αποκαταστατική δικαιοσύνη: τιμωρητικότητα ή άμβλυνση των συγκρούσεων;», στο Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου (Διευθ. Έκδοσης), *Η Εγκληματολογία απέναντι στις σύγχρονες προκλήσεις*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, σ.σ. 115-129.
- Ζημιανίτης Δ. (2011), «Ζητήματα από τη νομοθεσία για την ενδοοικογενειακή βία», *Ποινική Δικαιοσύνη*, τευχ. 150, σ.σ. 1206-1210.
- Καραμόσχογλου Α. (2010), «N 3500 – Οι ποινικές ρυθμίσεις. Ο ρόλος των εκπαιδευτικών», *Ποινική Δικαιοσύνη*, τευχ. 10, σ.σ. 1175-1179.
- Φαρσεδάκης Ιακ. (1990), *Η εγκληματολογική σκέψη. Απ' την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*, τ.Α', Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Φαρσεδάκης Ιακ. (1991), *Η κοινωνική αντίδραση στο έγκλημα και τα όριά της*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

«Ταυτότητα και Μετεωριζόμενη Συνείδηση σε Περίόδους Μετάβασης. Το παράδειγμα του Διπλού Βιβλίου του Δημήτρη Χατζή»

Αικατερίνη Δ. Βούλγαρη¹

«Θέλω να πω ότι μέσα μου ο νεοελληνισμός είναι ένας μικρός Χριστός σταυρωμένος ανάποδα. Αυτό είναι για μένα το ευαγγέλιο του νέου ελληνισμού».² «Όχι να γυρίσω εγώ – μα να γίνει δημοκρατία στην Ελλάδα, να μπορούν όλοι οι Έλληνες να ζήσουν μέσα σ’ αυτήν, αυτό είναι το ζήτημα...».³ Με αυτά τα λόγια ο διανοούμενος Δημήτρης Χατζής, εκπατρισμένος για είκοσι πέντε χρόνια και συγγραφέας του Διπλού Βιβλίου, προσδιορίζει τη σχέση του με την Ελλάδα. Σ’ έναν κόσμο που αλλάζει ραγδαία ο συγγραφέας – με τα μάτια μιας συνείδησης πάσχουσας – επιχειρεί μια ανατομία στο ψυχικό αδιέξοδο μπροστά στην πολυπλοκότητα των ανθρώπινων προβλημάτων. Το Διπλό Βιβλίο, υψώνοντας τα πάθη του ελληνισμού σε πάθη ολόκληρης της ανθρωπότητας, είναι από τα λίγα πραγματικά οικουμενικά μυθιστορήματα της ελληνικής λογοτεχνίας.⁴

Το 1937 εξορίστηκα για πρώτη φορά ... Ο αδερφός μου τουφεκίστηκε στα Γιάννενα σαν εθνοπροδότης. Μετά, εγώ έφυγα, όταν ηττηθήκαμε στα 1949 και κατέληξα στην Ουγγαρία που την αγάπησα και την αγαπώ και τώρα, σαν δεύτερη πατρίδα μου. ... Εκεί έμεινα ως την ημέρα που έπεσε η δικτατορία στην Ελλάδα».⁵

Στο ερώτημα τι σημαίνει να είσαι Έλληνας σε μια οικουμενικότερη πραγματικότητα, ο Δημήτρης Χατζής επιχειρεί να απαντήσει φωτίζοντας νέες καταστάσεις της κοινωνικής εξέλιξης και της συνείδησης:⁶

... θα έλεγα πως ο ίδιος αγαπώ πάρα πολύ το ‘Διπλό βιβλίο’ ... εγώ το θεωρώ άσχετο εντελώς με έλληνες μετανάστες και τα λοιπά, και το αγαπώ ξεχωριστά σαν μία έκφραση ελληνικής αγωνίας μπροστά στον σημερινό κόσμο. Από την αγωνία αυτή κατέχομαι ολόκληρος και αυτήν την αγωνία θα προσπαθήσω – αν έχω καιρό να γράψω και άλλα έργα – αυτήν θα προσπαθήσω να αποδώσω.⁷

Αν δεχθούμε ότι ζούμε σήμερα στη μεταβατικότερη, ίσως, των μεταβατικών εποχή, το ζήτημα της μεθοριακότητας αναδεικνύεται σε βασικό πυλώνα ενδιαφέροντος και προβληματισμού. Στα σύγχρονα δεδομένα της παγκοσμιοότητας η διάβαση από τον έναν πολιτισμό στον άλλον, η πάλη των συνόρων, η συνάντηση περισσότερων πλαισίων αναφοράς, η απομάκρυνση από αυστηρά περιχαρακωμένες ιδέες, τείνουν προς μια συνολικότερη προοπτική. Η κινητικότητα των ανθρώπινων πληθυσμών έχει διαμορφώσει

¹ Δρ Ειδικής Αγωγής, ΜΔ Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας.

² Ένας μεγάλος έφυγε..., ‘Διαβάζω’, 46, Σεπτέμβρης-Οκτώβρης 1981.

³ Βουδαπέστη, 7.11.1974.

⁴ Δημοσθένης Κούρτοβικ, *Ημεδαπή εξορία. Κείμενα για την ελληνική λογοτεχνία 1986-1991*, εκδ. Opera, Αθήνα 1991, 40 (στο εξής: Κούρτοβικ 1991).

⁵ ‘Ταχυδρόμος’, αρ. 4, [Πέμπτη] [27 Ιανουαρίου 1977].

⁶ Κούρτοβικ 1991, 41.

⁷ ‘Αιχμές του λόγου’, ΕΡΤ, Πρώτο πρόγραμμα, [Παρασκευή] 27 Φεβρουαρίου 1981.

νέα δεδομένα, «ένα νέο σύστημα σχέσεων, με δικές τους δομές και αλληλεξαρτήσεις»,⁸ πολίτες του κόσμου, κοσμοπολίτες. «... το παγκόσμιο ... υπερβαίνει την αποκλειστική οριοθέτηση των εθνικών κρατών, ταυτόχρονα, όμως, εγκατοικεί στις εθνικές επικράτειες και τους θεσμούς».⁹ Οι παγκόσμιες πόλεις –γύρω στις σαράντα ανά τον κόσμο–, κεντρικός φορέας των διαδικασιών διεθνοποίησης, «εμφανίζονται ως καταλύτες ... για τη διείσδυση των παγκόσμιων δυναμικών στην εθνική κλίμακα».¹⁰ Η πόλη τείνει να συγκεφαλαιώσει την ύλη του κόσμου.¹¹

Με την προϊούσα ενσωμάτωση των τοπικών πολιτισμικών συστημάτων στο ευρύτερο εθνικό και παγκόσμιο σύστημα, βιώνονται ριζικές δομικές αλλαγές.¹² Ο χώρος και ο χρόνος, οι βασικές συντεταγμένες της κοινωνικής συγκρότησης, προσλαμβάνονται διαφορετικά. Οι μη τόποι (απρόσωποι χώροι) της υπερνεωτερικότητας διαφοροποιούνται από τους τόπους των παραδοσιακών κοινωνιών, που ήταν συνυφασμένοι με την ιστορία και τον πολιτισμό, αποτελώντας σύμβολα των συλλογικών ταυτοτήτων.¹³ Αν η παρουσία και οι επιτόπιες δραστηριότητες καθορίζουν τις χωρικές διαστάσεις της κοινωνικής ζωής, χώρος και τόπος συμπύκνουν σε προνεωτερικές κοινωνίες. Η έλευση της νεωτερικότητας διαχωρίζει το χώρο από τον τόπο, ευνοώντας σχέσεις μεταξύ απόπντων.¹⁴ Είναι η εποχή όπου κυρίαρχες δυνάμεις, όπως το πολύμορφο φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης, οι νέες τεχνολογίες που διαδικτυώνουν τον πλανήτη, η σύντμηση του χρόνου μετακίνησης «φαίνεται να υποδηλώνουν ότι ο χώρος και οι λεπτομέρειες του τοπικού δεν έχουν πλέον σημασία».¹⁵ Στα νέα διεθνή συμφραζόμενα το υπάρχον πλαίσιο μορφοποιείται εκ νέου, επεκτείνεται στον χώρο και τον χρόνο, τείνοντας να καταλάβει όλες τις όψεις της ανθρώπινης δράσης:¹⁶ η τάση της παγκοσμιοποίησης είναι μια τάση συνεχούς επέκτασης.¹⁷

Το βλέμμα του Δημήτρη Χατζή είναι κοινωνιολογικό, διείσδυση στους μετασχηματισμούς της νεοελληνικής κοινωνίας. «Εγώ δεν είμαι συγγραφέας. Είμαι, απλώς καταγραφέας», δηλώνει ο ίδιος.¹⁸ Ως πολιτικός διανοούμενος, που διαθέτει οξεία αίσθηση των πολιτικών πραγμάτων,¹⁹ τον απασχολεί σχεδόν ολοκληρωτικά η κοινωνική σκοπιά.²⁰

⁸ Ούλριχ Μπεκ, *Τι είναι παγκοσμιοποίηση; Λανθασμένες αντιλήψεις και απαντήσεις*, μτφρ.: Γ. Παυλόπουλος, πρόλογος: Ν. Κοτζιάς, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 1999, 23 (στο εξής: Μπεκ 1999).

⁹ Σάσκια Σάσεν, *Κοινωνιολογία της παγκοσμιοποίησης*, μτφρ.: Γεώργιος Ρακκάς, επιστ. επιμ.-εισαγωγή: Κωνσταντίνος Δ. Γεώργμας, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2011, 19 (στο εξής: Σάσεν 2011).

¹⁰ Σάσεν 2011, 10 (προλογικό σημείωμα).

¹¹ Marc Augé, *Για μια ανθρωπολογία των σύγχρονων κόσμων*, μτφρ.: Δ. Σαραφίδου, εισαγωγή: Ε. Ρίκου, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999, 174.

¹² Βασίλης Νιτσιάκος, *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2003, 18 (στο εξής: Νιτσιάκος 2003).

¹³ Marc Augé, *Non-places. Introduction to an Anthropology of Supermodernity (Cultural Studies)*, μτφρ. στα αγγλικά John Howe, εκδ. Verso, Λονδίνο, Νέα Υόρκη 1992, 1995.

¹⁴ Anthony Giddens, *Οι συνέπειες της νεωτερικότητας*, μτφρ.: Μερτίκας Γιώργος Ν., επιμ.: Λυκιαρδόπουλος Γεράσιμος, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1990, 2001, 34-35.

¹⁵ Σάσεν 2011, 157.

¹⁶ Μπεκ 1999, 27.

¹⁷ Μπεκ 1999, 34.

¹⁸ Φίλιππος Δρακονταειδής 'Δεν αποκλείεται να μην είμαι συγγραφέας αλλά, απλώς, καταγραφέας', [συνέντευξη στη Μαρία Τρουπάκη], ΔΙΑΒΑΖΩ, Δεκαπενθήμερη Επιθεώρηση του Βιβλίου, ΑΡΙΘ. 102, 19.9.84, 62-72, σ. 67.

¹⁹ <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=125064>.

²⁰ Τόλης Καζαντζής, Δημήτρη Χατζή: Το τέλος της μικρής μας πόλης, Διαγώνιος (Τρίμηνο λογοτεχνικό και καλλιτεχνικό περιοδικό), 6, Απρίλιος-Ιούνιος 1966, Θεσσαλονίκη, 110-111.

Δεν πιστεύει πάντα στη νίκη· πιο πολύ πιστεύει στον αγώνα καθεαυτόν.²¹ «Άστεγος, ανέστιος, ηττημένος και μόνος έχω τουλάχιστον την αίσθηση πως βρίσκομαι κοντύτερα στο αίσθημα και την πίκρα του λαού μας – ένας από τους πολλούς».²² Μπροστά στην κατάρρευση ενός κόσμου, ο εκπατρισμένος συγγραφέας σκιαγραφεί το ανεκπλήρωτο όνειρο, το αίσθημα προσωρινότητας και αναμονής, την επισφαλή ισορροπία της ζωής. Το Διπλό Βιβλίο –που, αν και γραμμένο μεταπολιτευτικά (1976), μοιάζει να είναι σημερινό– γεμάτο μεταβάσεις στον χώρο και τον χρόνο, διαπνέεται από ένα αίσθημα αναπότρεπτου τέλους για έναν κόσμο που χάνεται ανεπιστρεπτί.

Η αφήγηση περνάει από τον Κώστα, τον κεντρικό ήρωα, μετανάστη στη Γερμανία, στον «συγγραφέα» του βιβλίου, κεντρικό πρόσωπο του αφηγήματος, ο οποίος αγωνιά για την έκβαση του τέλους. Ενδιάμεσα παρεμβάινει αφηγηματικά η Αναστασία, αδερφή του Κώστα, που ζει μια πραγματική ζωή και μια ονειρική. Οι ήρωες του Χατζή είναι και δεν είναι μέσα στην πραγματικότητα: «Είμαι και δεν είμαι. Περαιτέρω είμαι εδώ –για κάπου– για πού; Πού είναι ο κόσμος, ποιος είναι ο δικός μου;».²³ Μονιμότητα της προσωρινότητας, ανθεκτικότητα του εφήμερου,²⁴ αδιαφανές (ανοίκειο) πλαίσιο βίου: η αβεβαιότητα στις αναζητήσεις του αποτελεί πηγή ανησυχίας. Δεν έχει εαυτό. Μόνο μίαν ασφάλεια έωλη.²⁵ Προσπαθεί απεγνωσμένα να κατανοήσει τη θέση του στον χώρο και τον χρόνο, τη ζωή και τον θάνατο, τη μοίρα του.

Μεθοριακότητα, μετεωριζόμενη συνείδηση και άρση ταυτότητας αναδεικνύονται σε κομβικά σημεία προβληματισμού του συγγραφέα. Ήρωες που ζουν εκτός χρόνου αλλά εντός της εποχής, εκτός τόπου αλλά εντός του κόσμου, κινούμενοι στο όριο, σε μεταίχμιακές καταστάσεις, όπως είναι η εμπειρία της μετανάστευσης, της εξορίας, του ταξιδιού (κυριολεκτικά και μεταφορικά), βιώνοντας υπέρβαση της πραγματικότητας και κατάργηση του χρόνου. Όπου κι αν είναι, ξένοι: «όλα μένουνε θολά και μισά κι απλησίαστα κι άγνωστα. Ξένα, παράξενα, ψεύτικα».²⁶ Ακόμη, ξένοι μέσα στον εαυτό: «εμένα μου 'τανε ξένος. Τι μ' ένοιαζε πια; Ακόμα πιο ξένος μου 'ταν ο ίδιος ο εαυτός μου».²⁷

Η αποξένωση βρίσκεται στον πυρήνα του Διπλού Βιβλίου: αποξένωση του ανθρώπου από τον εαυτό του, τη δραστηριότητά του, τον συνάνθρωπο, τα προϊόντα της εργασίας του:²⁸ «Δε με περιμένει κανένας εμένα, δεν έχω πουθενά που να θέλω να πάω, να γυρίσω κάπου. Σα να 'ναι το σπίτι μου εδώ, εδώ κ' η πατρίδα μου, το κανένα σπίτι μου, η καμιά μου πατρίδα. ... ξένοι γινήκαμε όλοι στις μεγάλες αυτές πολιτείες. ... εγώ, λοιπόν, πρέπει να 'μαι ο πιο γνήσιος πολίτης της πολιτείας των ξένων – ο ιθαγενής». Ο σημερινός άνθρωπος είναι άνθρωπος–πρόσφυγας: «Ένας εξόριστος θα 'μαι, μες στον δικό μου τον τόπο, ένας πρόσφυγας, όπως είναι όλοι τους».²⁹ Η νέα ταυτότητα παρουσιάζει ρευστότητα, υπερβαίνει τους χωρικούς περιορισμούς των εθνικών κρατών, δε ριζώνει σε έναν τόπο.³⁰

²¹ Μ. Γ. Μερακλής, *Η σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία (1945-1970). ΙΙ. Πεζογραφία. Μελέτη (5)*, εκδ. Κωνσταντινίδη, Θεσσαλονίκη 1971, 48-51 (στο εξής: Μερακλής 1971).

²² <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=125064>.

²³ Δημήτρης Χατζής, *Το διπλό βιβλίο*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1977, 198 (στο εξής: Χατζής 1977).

²⁴ Ζίγκμουντ Μπάουμαν, *Ρευστοί καιροί. Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*, προλογικό σημείωμα-μτφρ.: Κ. Δ. Γεώργας, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2009, 86 (στο εξής: Μπάουμαν 2009).

²⁵ Julia Kristeva, *Ξένοι μέσα στον εαυτό μας*, μτφρ.: Βασίλειος Πατσογιάννης, επιμ.: Στέφανος Ροζάνης, εκδ. Scripta, Αθήνα 1988, 2004, 15-16.

²⁶ Χατζής 1977, 28.

²⁷ Χατζής 1977, 177.

²⁸ Παναγιώτης Χ. Νούτσος, *Δημήτρης Χατζής Το διπλό Βιβλίο*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2009, 55 (στο εξής: Νούτσος 2009).

²⁹ Χατζής 1977, 194.

³⁰ Νιτσιάκος 2003, 97.

Η νέα συνείδηση δεν έχει χώρα· η πατρίδα της την εξόρισε, όλες οι χώρες είναι δικές της.³¹ «Και σου λέω, λοιπόν, πως είμαι τέσσερα χρόνια φευγάτος και τη νοσταλγία της πατρίδας που λένε, ποτές δεν την είχα. Δεν την ξέρω πώς είναι. Φαίνεται δηλαδή πως εγώ δεν έχω πατρίδα, δεν την έχω στην πατρίδα μου την πατρίδα... δεν συλλογίζομαι τον εαυτό μου μέσα σ' αυτά, δεν θέλω να ξαναπάω. Είμαι, λοιπόν, ένας άνθρωπος που δεν έχει πατρίδα».³² Η διστάμενη συνείδηση δημιουργεί μια εσωτερική διαπάλη, που εκβάλλει σε ανασφάλεια και αβεβαιότητα:³³ «Κοιτάζω, λοιπόν, σα να κοιτάζω, να ψάχνω μέσα τον εαυτό μου. Κάπου, λέω, πρέπει να βρίσκεται μέσα κι αυτός».³⁴ «Τα λογάριασες πόσα δεν έχω; Τα θυμάσαι; Τίποτα δεν έχω. Και μπορείς, λοιπόν, να μου πεις εσύ, ποιος είμαι, ποιος μπορεί να 'μαι – ένας άνθρωπος που δεν έχει τίποτα;».³⁵ Το κοινωνικό υποκείμενο έχει μέσα του διαφορετικές ταυτότητες. Η αμφισημία που προκύπτει από τις αντιμαχόμενες φωνές εκβάλλει σε νοητικό και συναισθηματικό σάστισμα:³⁶ «Έπρεπε να 'ρθω, τέσσερις χιλιάδες χιλιόμετρα από τη Σούρπη ίσαμε δω, για να το μάθω. Να μάθω πως αυτός είναι ο δικός μας ο κόσμος, ο σημερινός ο κόσμος, που λένε. Όλη μέρα με το καρότσι μου, μονάχος μου, όλο τέτοια συλλογίζομαι. Πώς είναι ο κόσμος αυτός ο σημερινός».³⁷ Ο τόπος της Σούρπης είναι ένας χώρος-σύμβολο της συλλογικής ταυτότητας μιας κοινωνικής ομάδας, η οποία του προσδίδει την πολιτισμική σφραγίδα της. Συνδέεται με την ιδέα της πατρίδας ως ενός συγκεκριμένου γεωγραφικού χώρου αναφοράς και συναισθηματικής ταύτισης.³⁸ Στην ξένη χώρα οι παλιές βεβαιότητες αποδομούνται· ο ήρωας, ανίκανος να επιβραδύνει τον ρυθμό των αλλαγών, έναν ρυθμό μπροστά στον οποίο σαστίζει,³⁹ σε ρευστούς καιρούς παραγωγής αβεβαιοτήτων, προβληματίζεται για το πώς αντιλαμβάνεται εαυτόν και πατρίδα.

Η δυνατότητα περάσματος από τον μικρό στον μεγάλο κόσμο καθιστά τη ροή της αφήγησης απρόβλεπτη:⁴⁰ «Ο μεγάλος ο κόσμος είναι, λοιπόν, το παντού. Και λέω τότε πως ο μεγάλος ο κόσμος, αυτός μπορεί να 'ναι η πατρίδα μου – και να το, λοιπόν, πως έχω και γω μια πατρίδα. Μια καινούργια πατρίδα. ... Ύστερα, το συλλογίζομαι πάλι πως όχι, δεν έχω. ... Και, λοιπόν, είναι ψέματα κι ο μεγάλος ο κόσμος, είναι οι μικρούτσικοι κόσμοι μαζί. Και μένω πάλι χωρίς την πατρίδα, χωρίς μικρούτσικο κόσμο δικό μου –που δεν τον έχω– και χωρίς τη νοσταλγία του μεγάλου τού κόσμου – που δεν υπάρχει».⁴¹ Οι ευρύτερες οικονομικο-πολιτικές δυναμικές έχουν μεταβάλει το νόημα του συνόρου: το σύνορο εκτείνεται πολύ πέρα από τη γεωγραφική γραμμή, συγκροτείται μέσα από περισσότερους θεσμούς, έχει περισσότερους τύπους.⁴² «Ίσως ό,τι απόμεινε από τον κόσμο να είναι ένας ακαθόριστος χώρος», λέει ο Italo Calvino στις *Αόρατες Πόλεις* του.⁴³

³¹ Gloria Anzaldua, «La conciencia de la mestiza: προς μια νέα συνείδηση», στο Α. Αθανασίου (επιμ.) *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, μτφρ.: Μαρκέτου, Π., Μηλιώρη, Μ. & Τσεκένης, Α., εκδ. Νήσος, Αθήνα 2006, 453-472, 457 (στο εξής: Anzaldua 2006).

³² Χατζής 1977, 63.

³³ Anzaldua 2006, 457.

³⁴ Χατζής 1977, 69.

³⁵ Χατζής 1977, 87.

³⁶ Anzaldua 2006, 454.

³⁷ Χατζής 1977, 28.

³⁸ Νιτσιάκος 2003, 110.

³⁹ Μπάουμαν 2009, 30.

⁴⁰ Νούτσος 2009, 41.

⁴¹ Χατζής 1977, 64.

⁴² Σάσεν 2011, 308-309.

⁴³ Italo Calvino, *Οι Αόρατες πόλεις*, μτφρ.: Ε. Γ. Ασλανίδης, Σ. Καπογιαννοπούλου, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1989, 124.

Στον εσωτερικό τους αγώνα οι ήρωες του Χατζή αναζητούν νόημα και ταυτότητα, κατανόηση του εαυτού στην αληθινή του διάσταση. Μαζεύουν τα θρυμματισμένα κομμάτια τους και τα κρατούν στην αγκαλιά τους:⁴⁴ «Και σκέφτομαι πάλι – έτσι είναι αυτός ο δικός μας, ο σημερινός μας ο κόσμος. Όλα μάς τα 'χει φκιασμένα, κανονισμένα, δε λείπει τίποτα – τον εαυτό σου μονάχα δεν ξέρεις τι να τον κάνεις. Και κείνο το κάτι μένει ανεκπλήρωτο. Κάθε βράδι».⁴⁵ Ο καημός είναι συνυφασμένος με το ρωμαίικο: «–Γιατί ρομείο, Κώστα, θα το μάθεις κάποτε, δεν είναι τόπος ... – είναι καημός μονάχα. Αυτό το δάκρυ στα μάτια της αδερφής σου, μέρα του γάμου της...».⁴⁶

Ο Δημήτρης Χατζής είναι πικραμένος: «Τα παλιά που πέρασα, τα παιδικά μου τα χρόνια, τα κατοπινά της στερημένης μου νιότης μείνανε μέσα μου μια στέρνα μικρή, βουρκωμένη για πάντα, δεν ξεχώριζα τίποτα μέσα».⁴⁷ Αλλά εκφράζει και άλλο παράπονο: «Τα όνειρά μας μένουν ατομικά, οι επιδιώξεις μας είναι ατομικές· ατομικιστικές μέσα σε μια κοινωνία που δε μας ενώνει, μας χωρίζει, μας σκορπίζει».⁴⁸ Ο προσδιορισμός του εαυτού ή του άλλου καθίσταται μια αναστοχαστική διαδικασία: «Είμαι καταναλωτής. Για τους σοφούς μας του καφενείου σημαίνει πως διαλύομαι, αλλοτριώνομαι, λένε, μέσα στους άλλους. Για μένα τέτοια ώρα στη λεωφόρο, που δεν έχω πουθενά να πάω – είμαι καταναλωτής θα πει πως υπάρχω. Υπάρχω μέσα στους άλλους. Έχω στην τσέπη μου τα λεφτά μου – μοιράζομαι τη ζωή μας, ας λένε πως είναι ψεύτικη, ας είναι και θέατρο μόνο».⁴⁹ Καταναλωτική κοινωνία συν η σερνάμενη αθλιότητα της πατρίδας του ίσον αδιέξοδο:⁵⁰ Εντσασιόν. Τέρμα. «Όλα σταματημένα στην ερημιά».⁵¹ «Το δικό μας πνεύμα κουνιάζει πια σωπασμένο μες στο λυκόφως των καιρών».⁵²

Ο Χατζής σκιαγραφεί –πρόσωπα, γεγονότα, σκιρτήματα της ψυχής– με φυσικότητα τέτοια, ώστε η μέθεξη είναι αναπόφευκτη: αναρωτιέται κανείς αν πρόκειται για πρόσωπα πλασματικά ή ιστορικά. «... άνθρωποι ζωντανόι, ατόφιοι, ανεπιτήδευτοι, γνήσιοι στις κουβέντες και στις πράξεις τους».⁵³ «Αντιρωμαντισμός, λοιπόν, μπορεί να είναι το κλειδί της τεχνικής μου – και αν το αντίθετο του ρωμαντισμού είναι ο ρεαλισμός, μπορείτε σε αυτό να αποδώσετε τη σύζευξη αυτή, αισθήματος και πραγματικότητας, που μου κάνετε την τιμή να αναγνωρίσετε πως υπάρχει στο έργο μου».⁵⁴

Ωστόσο, «ενυπάρχει ένα εσωτερικό κοίταγμα των πραγμάτων, που πνευματώνει».⁵⁵ Στο κεφάλαιο Η τελευταία αρκούδα του Πίνδου, «σελίδες από τις πιο δυνατές που γράφτηκαν ποτέ»,⁵⁶ ο Σκουρογιάννης επιστρέφει στο Ντομπρίνοβο, τόπο «της τελευταίας, της τελειωτικής ερημίας»,⁵⁷ «ο τελευταίος άνθρωπος του Ντομπρίνοβο κ' η τελευταία

⁴⁴ Anzaldúa 2006, 467.

⁴⁵ Χατζής 1977, 75.

⁴⁶ Χατζής 1977, 56.

⁴⁷ Χατζής 1977, 44.

⁴⁸ Δ. Χατζής, 'Διαβάζω', τεύχος 5-6.

⁴⁹ Χατζής 1977, 72.

⁵⁰ Νικηφόρος Βρεττάκος, (Με αφορμή το τελευταίο βιβλίο του Δημήτρη Χατζή) Η Ρωμοσύνη χωρίς μύθους, 'Ελευθεροτυπία' (στο εξής: Βρεττάκος 'Ελευθεροτυπία').

⁵¹ Χατζής 1977, 200.

⁵² <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=125064>.

⁵³ Γερ. Σταύρου, (Ξενητεμένοι έλληνες λογοτέχνες) Διηγήματα απ' το Βερολίνο (ο πεζογράφος Δημήτρης Χατζής), Η Αυγή (Καθημερινή δημοκρατική εφημερίδα τού λαού), Κυριακή 15 Απριλίου 1962, σ. 2.

⁵⁴ 'Αιχμές του λόγου', ΕΡΤ, Πρώτο πρόγραμμα, [Παρασκευή] 27 Φεβρουαρίου 1981.

⁵⁵ Μερακλής 1971, 48-51.

⁵⁶ Βρεττάκος 'Ελευθεροτυπία'.

⁵⁷ Χατζής 1977, 137.

αρκουδίτσα του Πίνδου ... δεν είχανε πού να πάνε»:⁵⁸ «Και τότες αυτός άπλωσε τα χέρια του και της αγκάλιασε το κεφάλι. Το ζώο τ' άφησε μ' εμπιστοσύνη μέσα στα χέρια του. ... Έτσι όπως είτανε έσκυψε και το φίλησε στο κούτελο, το ζώο μούγκρισε, στα δικά του τα μάτια ανεβήκαν τα δάκρυα, τόσοσν καιρό κρατημένα».⁵⁹

Ο «συγγραφέας» του βιβλίου αυτού της μοναξιάς, πρωταγωνιστής ταυτόχρονα, ζει ανάμεσα στους ήρωές του, παρακολουθώντας τις ιστορίες και τις σκέψεις τους και φτάνοντας μαζί τους «στον κανένα τόπο, τον κανένα καιρό»:⁶⁰ «Νιώθω βαθιά για μένα τον ίδιο απόψε τη μοναξιά των προσώπων του βιβλίου μου».⁶¹ Τη δικαίωση που περιμένουν από αυτόν, δεν έχει να τους τη δώσει:⁶² «Ο συγγραφέας, λοιπόν, που πεθαίνει κι αυτός μαζί με τα πρόσωπα του βιβλίου του που πεθαίνουν. Έτσι».⁶³ Η Αναστασία είναι η Διοτίμα του. Του ονείρου και του θανάτου.⁶⁴

Για τον «συγγραφέα» ο Κώστας είναι ο «Κάσπαρ Χάουζερ στην έρημη χώρα»,⁶⁵ που «έφυγε παίρνοντας μαζί του για πάντα το μυστικό του ερχομού του, της σιωπής, της καρδιάς του».⁶⁶ Η ταφόπετρα αυτού που έγινε γνωστός ως Το παιδί της Ευρώπης έγραφε: «Ενθάδε κείται ο Κάσπαρ Χάουζερ, ένα αίνιγμα της εποχής του. Η γέννησή του ήταν άγνωστη, ο θάνατός του ένα μυστήριο».⁶⁷ Ο Κώστας ζητάει: «Και να φροντίσεις εσύ, κύριε συγγραφέα, να μου βάλουνε κάποτε και μια πλάκα στο σπίτι της Φράου Μπάουμ, από την πίσω μεριά, της αυλής, πως εδώ κατοίκησε κάποτε ο ξενότερος απ' όλους τους ξένους της πολιτείας των ξένων».⁶⁸

Το έργο του Δημήτρη Χατζή είναι η δοκιμασμένη ψυχή. Που παλεύει να επουλώσει τα τραύματά της. Αυτή μετουσιώνει λογοτεχνικά. Οι σελίδες του Διπλού Βιβλίου, αν και λίγες, σηκώνουν επάνω τους μεγάλο βάρος.⁶⁹ Ωστόσο, στο αδιέξοδο των μεταιχιμών διαφαίνεται ελπίδα: το Διπλό Βιβλίο οραματίζεται ένα καλύτερο αύριο, που θα ακολουθήσει τα νέα κοινωνικά δεδομένα ως αναγκαιότητα, έναν κόσμο διαφορετικό που θα αντικαταστήσει τον παρόντα. «Της ελπίδας το βιβλίο θα 'θελε να 'ναι το δεύτερο αυτό το δικό σου. ... Για τη ζωή των ανθρώπων – που πάει πιο πέρα».⁷⁰ «Και θα τους βρούμε, θα μας βρουν. Και θα τις κάνουμε τότε μαζί τους δικές μας τις μεγάλες αυτές πολιτείες των ξένων. Σε μια καινούργια ανθρώπινη κοινωνία –του δικού μας κόσμου, του σημερινού. Μεσ στις καινούργιες κοινότητες των ανθρώπων – χωρίς τυράννους, χωρίς σωτήρες αλάθευτους».⁷¹

⁵⁸ Χατζής 1977, 139.

⁵⁹ Χατζής 1977, 140.

⁶⁰ Χατζής 1977, 203.

⁶¹ Χατζής 1977, 189.

⁶² Χατζής 1977, 188.

⁶³ Χατζής 1977, 190.

⁶⁴ Χατζής 1977, 190.

⁶⁵ Χατζής 1977, 87.

⁶⁶ Χατζής 1977, 87.

⁶⁷ <http://www.e-telescope.gr/el/mystery-and-strange/302-caspar-hauser>.

⁶⁸ Χατζής 1977, 70.

⁶⁹ Βρεττάκος 'Ελευθεροτυπία'.

⁷⁰ Χατζής 1977, 203.

⁷¹ Χατζής 1977, 204.

Βιβλιογραφικές Παραπομπές

- ‘Αιχμές του λόγου’, ΕΡΤ, Πρώτο πρόγραμμα, [Παρασκευή] 27 Φεβρουαρίου 1981
- ‘Ταχυδρόμος’, αρ. 4, [Πέμπτη] [27 Ιανουαρίου 1977]
- Anzaldúa, G. (2006), «La conciencia de la mestiza: προς μια νέα συνείδηση», στο Α. Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, μτφρ.: Μαρκέτου, Π., Μηλιώρη, Μ. & Τσεκένης, Α., 453-472, Αθήνα, Νήσος
- Augé, M. (1999), *Για μια ανθρωπολογία των σύγχρονων κόσμων*, μτφρ.: Δ. Σαραφίδου, εισαγωγή: Ε. Ρίκου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια
- Calvino, I. (1989), *Οι Αόρατες πόλεις*, μτφρ.: Ε. Γ. Ασλανίδης, Σ. Καπογιαννοπούλου, Αθήνα, Οδυσσέας
- Giddens, A. (1990, 2001), *Οι συνέπειες της νεοτερικότητας*, μτφρ.: Μερτίκας Γιώργος Ν., επιμ.: Λυκιαρδόπουλος Γεράσιμος, Αθήνα, Κριτική
- Kristeva, J. (1988, 2004), *Ξένοι μέσα στον εαυτό μας*, μτφρ.: Βασίλειος Πατσογιάννης, επιμ.: Στέφανος Ροζάνης, Αθήνα, Scripta
- Augé, M. (1992, 1995), *Non-places. Introduction to an Anthropology of Supermodernity (Cultural Studies)*, μτφρ. στα αγγλικά John Howe, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Verso
- Αναφορές από το Βιβλιογραφικό Μελέτημα του Νίκου Γουλανδρή (1991)
- Γερ. Σταύρου, (Ξενητεμένοι έλληνες λογοτέχνες) *Διηγήματα απ’ το Βερολίνο (ο πεζογράφος Δημήτρης Χατζής)*, Η Αυγή (Καθημερινή δημοκρατική εφημερίδα του λαού), Κυριακή 15 Απριλίου 1962, σ. 2
- Γουλανδρή, Ν. (1991), *Βιβλιογραφικό Μελέτημα (1930-1989) Δημήτρη Χατζή*, Αθήνα, Γνώση
- Δ. Χατζής, *Διαβάζω*, τεύχος 5-6
- Ένας μεγάλος έφυγε..., ‘Διαβάζω’, 46, Σεπτέμβρης-Οκτώβρης 1981
- Κούρτοβικ, Δ. (1991), *Ημεδαπή εξορία. Κείμενα για την ελληνική λογοτεχνία 1986-1991*, Αθήνα, Opera
- Μερακλής, Μ.Γ. (1971), *Η σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία (1945-1970). ΙΙ. Πεζογραφία. Μελέτη (5)*, Θεσσαλονίκη: Κωνσταντινίδη, σ. 48-51
- Μπάουμαν, Ζ. (2008), *Ρευστοί καιροί: Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*, προλογικό σημείωμα-μτφρ.: Κ. Δ. Γεώργιας, Αθήνα, Μεταίχμιο
- Μπεκ, Ο. (1999), *Τι είναι παγκοσμιοποίηση; Λανθασμένες αντιλήψεις και απαντήσεις*, μτφρ.: Γ. Παυλόπουλος, πρόλογος: Ν. Κοτζιάς, Αθήνα, Καστανιώτης
- Νικηφόρος Βρεττάκος, (Με αφορμή το τελευταίο βιβλίο του Δημήτρη Χατζή) *Η Ρωμιούσνη χωρίς μύθους, Έλευθεροτυπία*
- Νιτσιάκος, Β. (2003), *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, Αθήνα, Οδυσσέας
- Νούτσος, Π. Χ. (2009), *Δημήτρης Χατζής. Το διπλό βιβλίο*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα
- Σάσεν, Σ. (2011), *Κοινωνιολογία της παγκοσμιοποίησης*, μτφρ.: Γεώργιος Ρακκάς, επιστ. επιμ.-εισαγωγή: Κωνσταντίνος Δ. Γεώργιας, Αθήνα, Μεταίχμιο
- Τόλης Καζαντζής, Δημήτρη Χατζή: *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Διαγώνιος (Τρίμηνο λογοτεχνικό και καλλιτεχνικό περιοδικό), 6, Απρίλιος-Ιούνιος 1966, Θεσσαλονίκη, 110-111
- Φίλιππος Δρακονταειδής ‘Δεν αποκλείεται να μην είμαι συγγραφέας αλλά, απλώς, καταγραφέας’, [συνέντευξη στη Μαρία Τρουπάκη], ΔΙΑΒΑΖΩ, Δεκαπενθήμερη Επιθεώρηση του Βιβλίου, ΑΡΙΘ. 102, 19.9.84, 62-72, σ. 67.
- Χατζής, Δ. (1977), *Το διπλό βιβλίο*, Αθήνα, Καστανιώτη.

Διαδικτυογραφία

<http://www.e-telescope.gr/el/mystery-and-strange/302-caspar-hauser>

(προσπελάστηκε στις 15/04/2011)

<http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=125064>

(προσπελάστηκε στις 15/04/2011)

«Η Κρίση Χρέους ως Κρίση Κοινωνικής Συνοχής: Οι διαχειριστικές λογικές και η αναγκαιότητα της επικοινωνιακής λογικότητας»

Γεωργία Γούγα και Ιωάννης Καμαριανός¹

Περίληψη

Η διεθνής και η ελληνική βιβλιογραφία αλλά και το ελληνικό κοινωνικό-οικονομικό σκηνικό κυριαρχούνται από μια κομβική συζήτηση επαναδιαπραγμάτευσης του ρόλου του κράτους στην εθνική κοινωνική πολιτική σε κρίσιμους τομείς όπως η υγεία και η εκπαίδευση.

Η συζήτηση αυτή δεν είναι καινοφανής. Οι νέες για το ελληνικό πεδίο λογικές διαχείρισης σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία έχουν τις αφετηρίες τους στο μεταφορντισμό.

Η υπαγωγή όμως της Ελλάδας σε υπερεθνικά μορφώματα όπως ο Ευρωπαϊκός Μηχανισμός Στήριξης και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο διαφοροποίησαν σημαντικά τη συνολική εννοιολόγηση των κοινωνικών δράσεων και επέβαλαν την εισαγωγή ενός νέου για την ελληνική κοινωνία, διαχειριστικού λόγου.

Σκοπός της μελέτης είναι η συνεισφορά στην κοινωνιολογική ανάλυση και την ερμηνεία του λόγου διαχείρισης της κρίσης, ως λόγου εννοιολόγησης της κοινωνικής δράσης.

Κεντρική υπόθεσή της μελέτης αποτελεί η θέση πως η κρίση δεν αφορά το χρέος ή το ρόλο του κράτους, αλλά αναφέρεται και επαναπροσδιορίζει ντετερμινιστικά την επικοινωνιακή λογικότητα των δυτικών δημοκρατιών.

Συνεπώς έχοντας ως στόχο την ανάλυση του παραπάνω σκεπτικού και με θεωρητικό άξονα τη σκέψη του γερμανού διανοητή J. Habermas, θα επιχειρήσουμε να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε τις σχετικές εξελίξεις αναδεικνύοντας την ανάδυση των νέων διαχειριστικών λογικών ως πρόβλημα κοινωνικής συνοχής και πολιτικής συμμετοχής.

1. Πρόλογος. Η απορύθμιση ως υποχώρηση του Κράτους.

Ήδη από τη δεκαετία του 70', η διεθνής βιβλιογραφία αλλά και το διεθνές κοινωνικό-οικονομικό σκηνικό κυριαρχούνται από μια κομβική συζήτηση επαναδιαπραγμάτευσης του ρόλου του κράτους στην εθνική κοινωνική πολιτική σε κρίσιμους τομείς όπως η υγεία και η εκπαίδευση. Η ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας στις αρχές του εικοστού αιώνα λειτούργησε νομιμοποιητικά και συστηματοποίησε μια σειρά θεσμικών λειτουργιών ανάμεσα στις οποίες είναι και η σύνδεση των κρατικών δράσεων και μιας ευρείας ποικιλίας ανάλογων δράσεων ιδιωτικών, εθελοντικών και φιλανθρωπικών οργανώσεων. Σε αυτό ακριβώς το παρελθόν οι αναλυτές αναγνωρίζουν την

¹ Αντίστοιχα, Δρ. Κοινωνιολογίας, Επιστημ. συνεργάτης ΤΕΙ Αθηνών και Επίκουρος Καθηγητής Παν. Πατρών,

παγίωση των μεταφορντικών μορφών οργάνωσης στις περισσότερες περιπτώσεις καπιταλιστικών οικονομιών (Parton 1996: 5).

Η κρίση των ύστερων '70 οδήγησε τους ερευνητές στη μορφή των κρατικών μορφών που θα επικρατούσαν. καθώς η Βρετανική κυβέρνηση άσκησε πολιτικές που αποτέλεσαν το προάγγελο της σημερινής πορείας των σχετικών ευρωπαϊκών πολιτικών (Clark, 1996 p. 39). Στην Εκπαίδευση και την Υγεία, με κριτήριο την λογική της Αγοράς, το κόστος και η ευθύνη περνούν στην σύμβαση ως επιλογή του 'καταναλωτή' (Ball 2008).

Τις επόμενες δεκαετίες και σε θεσμικό επίπεδο η συζήτηση αυτή στον Ευρωπαϊκό χώρο συνεχίζεται με την υποχώρηση του κράτους. Ενδεικτικά το 1992, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή εισάγει τον προβληματισμό πολλαπλών πηγών παροχής υπηρεσιών στην προσπάθεια άρσης των αιτίων κοινωνικό αποκλεισμού, τονίζοντας την ανάγκη ύπαρξης πηγών παροχής υπηρεσιών την ευθύνη των οποίων δεν θα έχει το κράτος (European Commition 1992:8).

Υπό το πρίσμα των παραπάνω η σύγχρονη ελληνική και ευρύτερα ευρωπαϊκή κρίση χρέους, δεν είναι παρά ένα ακόμη στάδιο των σημαντικών διαφοροποιήσεων και σύγχρονων αλλαγών του ευρωπαϊκού χώρου, όχι μόνο στο οικονομικό αλλά και στο κοινωνικό πεδίο. Ήδη η μεταβλητότητα της αγοράς, η απορύθμιση και η ιδιωτικοποίηση αποτελούσαν νέες χαρακτηριστικές διαδικασίες αποδόμησης του δεδομένου. Την παραπάνω θεώρηση της κρίσης ως επιφανόμενου επιβεβαιώνουν και τα στοιχεία της Eurostat (2010). Πιο συγκεκριμένα, πριν την έκρηξη της κρίσης χρέους, το πρόβλημα των συνθηκών διαβίωσης και εργασίας είχε ήδη προβληματίσει καθώς η φτώχεια ήταν ήδη σημαντική απειλή για τις ευρωπαϊκές κοινωνίες και τον πληθυσμό των 27 κρατών της Ε.Ε. (Petmesidou, 1996: 324-347)

Έτσι, το 2008 το 17% του πληθυσμού της Ε.Ε. δηλαδή περί τα 78 εκατομμύρια άνθρωποι στην Ευρώπη των 27 κρατών μελών ήταν υπό την απειλή της φτώχειας (Eurostat 2010, I.N.E. 2010).

Βέβαια, για τις χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου όπως η Ελλάδα, από τη στιγμή που εντάχθηκαν στο Μηχανισμό Στήριξης, οι εξελίξεις και οι κοινωνικο-οικονομικές διαδρομές ήταν ήδη δεδομένες, αφού οι εφαρμογή των 'συνταγών' του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου είχαν δοκιμαστεί σε χώρες της πρώην Ανατολικής Ευρώπης και της Λατινικής Αμερικής όπως η Αργεντινή κ.ά. Η διεθνής βιβλιογραφία για τις επιπτώσεις των πολιτικών του Δ.Ν.Τ. (IMF), ιδιαίτερα στα πεδία της Υγείας και της Παιδείας είναι αποκαλυπτική (Stuckler & Basu 2009, Armijo & Faucher 2002).

Οι προωθούμενες πολιτικές απορύθμισης είχαν και έχουν στην αρχή τους την εισαγωγή της Αγοράς και του Λόγου της Αγοράς στην κοινωνική λειτουργία με άμεση επίπτωση τη μείωση των χρηματοδοτήσεων και την ουσιαστική υποχώρηση του Κράτους (Kirgianos, et.al., 2011). Καθώς το Κράτος υποχωρεί ως προς τον κοινωνικό του ρόλο νέα πολυπολικά περιβάλλοντα και συνεργασίες δημιουργούνται, αποκτώντας θεσμικές υποστάσεις στα πλαίσια των υπηρεσιών Υγείας και Παιδείας.

Συμπερασματικά, στο επίπεδο των παραπάνω μελετών σημαντική είναι η έμφαση στο ρόλο του κράτους. Έτσι, η επισήμανση της απόσυρσης του κράτος από το κοινωνικό και οικονομικό τοπίο, ως μεθοδολογικά παραδειγματική αλλαγή, δεν παράγει μόνο ένα ευέλικτο και ευμετάβλητο πλαίσιο κοινωνικής προστασίας αλλά παγινώνει και ένα νέο οργανωτικό λόγο δράσης με αποφάσεις όπως αυτή της απελευθέρωσης αγοράς εργασίας. (Σκαμνάκης 2011: 309).

2. Από την υποχώρηση του Κράτους στην μεταλλαγή του οργανωτικού Λόγου.

ι. Η γραμμικότητα του Λόγου: το παράδειγμα της εκπαίδευσης.

Η παρατηρούμενη υποχώρηση του κράτους σήμαινε ουσιαστικά μια σειρά από αλλαγές που παράγουν το νέο οργανωτικό λόγο που συνοπτικά είχαμε σημάνει ως νεωτερική περίοδος και συνδέονταν με την ανάδυση του έθνους κράτους και της κυρίαρχης εθνικής οικονομικής και πολιτισμικής ταυτότητας, με τη μαζικότητα της βιομηχανικής παραγωγής και της αστικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. μεταλλάσσεται ως την αναίρεσή του².

Οι δομικές λειτουργικές αρχές του ορθολογικού σχεδιασμού της νεωτερικότητας όπως τις γνωρίζαμε -ιεραρχία και γραμμικότητα που προσδιόρισαν τη γραφειοκρατία ως κυρίαρχο οργανωτικό λόγο (Τερλεξής 1996: 200) παύουν να αποτελούν τα ειδοποιητικά χαρακτηριστικά του ορθολογικού σχεδιασμού τόσο στο επιστημονικό πεδίο όσο και στο πεδίο της παραγωγής της καθημερινής ζωής (Γούγα & Καμαριανός 011).

Η γραφειοκρατία ως οργανωτικός αυτός λόγος αλλά και κυρίαρχη οργανωτική κουλτούρα, έφερε στην επιφάνεια μια σειρά από θεσμικές διευθετήσεις που συνδέονται με τεχνικές έλεγχου, συστήματα επιρροής και κώδικες επικοινωνίας (Γούγα & Καμαριανός 2006:162, Καμαριανός 2002). Ο οργανωτικός αυτός λόγος με εφαλτήριο δημόσιους αλλά και ιδιωτικούς οργανισμούς διαχέεται στο κοινωνικό και νομιμοποιεί ένα πλέγμα παρεμβάσεων.

Παραδειγματικά στο πεδίο της οργάνωσης της ελληνικής εκπαίδευσης αλλά και της εκπαιδευτικής σχέσης, κάθε κατανόηση εξαρτάται από την αναγνώριση και σύλληψη από τη μία της σχέσης κράτους και εκπαίδευσης³ και από την άλλη του βαθμού αυτονομίας της οργάνωσης καθώς της αυτονομοποιητικής μορφοποίησης της 'αστικής αγοράς' που συνοδεύτηκε από την αυτονόμηση των μορφών σχολικής παιδαγωγικής και τις αντίστοιχες και ανάλογες επικοινωνιακές δράσεις (Queiroz 2000, Γούγα & Καμαριανός 2006: 165). Ορθολογικότητα, εξουσία, διαχείριση και έλεγχος μετουσιώνουν τη διδακτική πρακτική και την επικοινωνιακή δράση στην σχολική τάξη σε νομιμοποίηση. Η επικοινωνιακή επανενοολόγηση της σχολικής γνώσης αναιρεί την 'καθαρή της μορφή' καθώς νομιμοποιεί τη σύνδεσή της με τον έλεγχο και τη ρύθμιση ως αφετηρίες επιλογών γνωσιακής δράσης (Bernstein 1989& 1990, Λάμνιας & Τσατσαρώνη 1998, Λάμνιας & Τσατσαρώνη 1999, Καμαριανός 2002). Έτσι, με κοινή μήτρα τις αρχές της αποτελεσματικότητας και της αποδοτικότητας, το παιδαγωγικό πλαίσιο επηρεάζεται άμεσα και από τα δρώντα υποκείμενα, το νόημα και τη σημασία της δράσης τους στο σχολικό αλλά και στο κοινωνικό περιβάλλον (Καρατζιά & Λαμπρόπουλος 2006).

Από το παραπάνω παράδειγμα, γίνεται φανερό πως οι οργανωτικές δράσεις ως επικοινωνιακές συσσωματώσεις αποτελούν μέρος και ζωτικό στοιχείο για την οργάνωση, καθώς η αρμονία θέσεων, ρόλων και λειτουργιών ενισχύει τη συνολική οργανωτική δέσμευση και εξάρτηση (Γούγα & Καμαριανός 2006: 166). Έτσι, η επικοινωνιακή διαδικασία καθίσταται οργανωτικά επικυρίαρχη της προσωπικής κυριαρχίας. Η μετατόπιση από τον 'λειτουργο-αυθεντία' (πχ εκπαιδευτικό) στο εξειδικευμένο επαγγελματία με καλλιεργημένες σε ανώτατο επιστημονικό επίπεδο τεχνικές και δεξιότητες, υπηρετεί την παραπάνω αναγκαιότητα. Στην ομάδα των

² Θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε πως η σχετική διεθνής συζήτηση και βιβλιογραφία για τον προσδιορισμό του νεωτερικού, τα χαρακτηριστικά του και το πέρασμα στο μετανεωτερικό είναι ιδιαίτερα εκτενής.

Σχετικά δες: Μπάουμαν 2002, Alexander 1994.

³ Εδώ οι θεωρητικοί όπως οι L. Althousser και N. Πουλαντζάς επιμένουν στη μελέτη της σύνδεσης εκπαίδευσης και αστικού κράτους.

εξειδικευμένων πομπών η ιεραρχία αποκαθίσταται με κριτήριο την εξειδίκευση και την ικανότητα της μετάδοσης της γνώσης.⁴

Υπό το παραπάνω πρίσμα, η επικοινωνιακή θέσμιση της οργάνωσης δεν αφορά μόνο τα στελέχη σε επίπεδο σχεδιασμού, αλλά συνολικά τους συμμετέχοντες στην οργάνωση, όσους δηλαδή καλούνται να υλοποιήσουν πρακτικά οργανωτικές λογικές και σχέδια. Έτσι, το ανθρώπινο δυναμικό της οργάνωσης υλοποιεί για τον εαυτό του το ίδιο τον ορθολογισμό που καλούνται να διαμεσολαβήσουν (Γούγα & Καμαριανός 2006: 170).

Βέβαια, θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε πως η επικοινωνία και τελικά η συμφωνία και η συναίνεση των υποκειμένων δεν μπορεί παρά να εξαρτώνται από την ισχύ του κοινωνικού και του πολιτιστικού τους κώδικα⁵. Κοινοί επικοινωνιακοί κώδικες παράγουν ομαδώσεις και κατηγοριοποιήσεις, αισθήματα συνοχής που μπορούν να αποτελέσουν εμπόδια ανάσχεσης της αλλαγής (Τερλεξής 1996: 154). Υπό αυτό το πρίσμα οι τελικές μορφοποιήσεις δεν είναι απόλυτα προβλεπόμενες.

Σύμφωνα με όσα είπαμε παραπάνω, στα πλαίσια της γραμμικότητας και της ιεραρχίας που περιγράψαμε, οι εκπαιδευτικοί ως εξειδικευμένοι δρώντες στο συμβολικό επίπεδο διεκδικούν την αυθεντικότητα του μηνύματος και την νομιμοποιημένη κατοχή της έγκυρης γνώσης.

Έτσι, επικοινωνιακά, στη σχέση του εκπαιδευτικού με το μαθητή μπορούμε καταρχήν να παρατηρήσουμε 'πατερναλιστικές' συμπεριφορές όπου είτε ο πομπός ως 'λειτουργός' διαχειρίζεται το 'κοινό' του, είτε στα πλαίσια ενός 'τεχνοκρατικού επαγγελματισμού', οι μαθητές αγνοούνται και σημείο αναφοράς και λογοδοσίας καθίσταται αποκλειστικά ο επαγγελματικός χώρος. Σε κάθε περίπτωση ο εκπαιδευτικός 'ενδύεται τους επικοινωνιακούς κώδικες της εξουσίας της γνώσης με έκδηλες προβολές προς το μαθητή-αποδέκτη της πραγματικής αξίας του εκπαιδευτικού έργου ως ηθικοποίηση της εσωτερίκευσης συγκεκριμένης συμπεριφοράς. Θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε πως σε αυτή ακριβώς την εσωτερίκευση έχει υποβληθεί πρώτα ο ίδιος ο εκπαιδευτικός (Γούγα & Καμαριανός 2006:174).

Έτσι, η επικοινωνιακή συμβατότητα, ως αποτέλεσμα εσωτερικεύσεων, αποτελεί ταυτόχρονα υιοθέτηση ιεραρχικής κουλτούρας που θα εξασφαλίσει αποδοτικότητα και αποτελεσματικότητα ως αποτέλεσμα της 'γραφειοκρατικής μονοδιάστατης και γραμμικά προδιαγεγραμμένης επιλογής'. Αυτό ακριβώς το κανονιστικό πλαίσιο προσδιορίζει και τη δυνατότητα αποκωδικοποίησης και συνεπώς ουσιαστικής συμμετοχής στη διαδικασία από την πλευρά των μαθητών.

Υπό αυτό το πρίσμα ο επικοινωνιακός λόγος ως διαχειριστικός λόγος κυριαρχεί στην οργανωτική σχέση. Το παροντικό αποτελεί το κρίσιμο επικοινωνιακό στοιχείο θεμελίωσης της δέσμευσης σε εκλεπτυσμένους τρόπους ατομικού συμβιβασμού και ρύθμισης κατηγοριών συλλογικότητας ως προς την οργάνωση.

Το παράδειγμα της οργανωτικής σχέσης του δασκάλου με τον μαθητή μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως δεν είναι η εκπαιδευτική δομή και λειτουργία προσανατολισμένη στις ανάγκες του μαθητή, αλλά με κατηγορικό άξονα τον 'μέσο μαθητή' σχεδιάζονται οικονομικές πρακτικές αλλά και κοινωνικές πολιτικές. Όπως παρατηρούν στα 1994 οι Σολομών και Κουζέλης -με

⁴ Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε την αναφορά στους δύο σημαντικότερους για την Κοινωνιολογία και την Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης διανοητές στον K. Marx και M. Weber. Ο πρώτος (Μάρξ) αναφέρεται στην *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου* στην γραφειοκρατία ως ιεραρχία γνώσης και ο δεύτερος (Weber) στη γραφειοκρατία ως κυριαρχία της γνώσης (Γούγα & Καμαριανός 2006: 169).

⁵ Ανάλογα εδώ θα μπορούσαμε να παραπέμψουμε στο σχήμα του Γάλλου διανοητή P. Bourdieu ή και στη θεωρία του Κώδικα του B. Bernstein

αφετηρία τις μελέτες τους για το χώρο της εκπαίδευσης-πρόκειται για διαδικασία επιτήρησης που αρχικά είχε ως αφετηρία της το εργοστάσιο και υπό την κυριαρχία της αγοράς απλώθηκε στο κοινωνικό με ενδιάμεσο σταθμό διευκολυντές θεσμούς όπως η εκπαίδευση.

Αυτή ακριβώς η παρατήρηση που γίνεται στα 1994, η οποία δεν είναι αποκομμένη αλλά αποτελεί συνέχεια μιας συζήτησης-αφήγησης και συνδέεται με μια σειρά μελετών στο διεθνή χώρο και αφορά στην κυριαρχία του Λόγου της Αγοράς, αποτελεί για μας την αφετηρία αναγνώρισης μιας σειράς μεταλλαγών

Αυτό που βιώνουμε ως δονήσεις της ύστερης νεωτερικότητας ήταν ακριβώς η αναίρεση του διαρκούς και του γραμμικού.

ii. Από τη γραμμικότητα στην ασυνέχεια

Τις τελευταίες δεκαετίες, οι μελετητές στην ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία ανεξάρτητα από τη θεωρητική και ερευνητική τους θέση, παρακολούθησαν με ιδιαίτερο ενδιαφέρον την αναδιάρθρωση του κοινωνικού κράτους στην Ευρώπη.

Έτσι η περίοδος της δεκαετίας του '90 χαρακτηρίζεται από τη Λευκή Βίβλο για την κοινωνική πολιτική, -Ιούλιος 1994- η οποία θέτει την εργασία στο επίκεντρο, συνδέοντας την ικανότητα του ίδιου του ατόμου να προσαρμοστεί στις συνεχώς μεταλλασόμενες συνθήκες της αγοράς εργασίας με τη δυνατότητα και το δικαίωμα κοινωνικής προστασίας (Σκαμνάκης 2011: 304).

Η σύνδεση της ικανότητας ατομικής προσαρμογής και δια βίου εκπαίδευσης, θα αποτελέσει στη συνέχεια τον άξονα δόμησης των μηχανισμών κοινωνικής προστασίας (Βενιέρης 2009:255).

Η κρίση χρέους της δυτικής νεωτερικότητας με επιφανιόμενο τις αποκομμένες αφηγήσεις της κατάρρευσης του κοινωνικού και των επιμέρους οργανώσεων, καθιστά τις ρήξεις με το γραμμικό και το διαρκές ακόμη πιο ορατές και διαφανείς. Στη ρήξη αυτή κυρίως συνέβαλλαν επιμέρους διαδικασίες όπως η απορύθμιση, η ιδιωτικοποίηση, η ευελιξία των εργασιακών σχέσεων, η ελαστικότητα των δημόσιων δαπανών, η επικράτηση της χρηματιστηριακής οικονομίας και συνεπώς η εδραίωση διαφοροποιημένου καπιταλιστικού μοντέλου παραγωγής, η πολυπλοκότητα των διευθυντικών προβλημάτων και η τεχνολογική εξέλιξη (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο 2000, Σκαμνάκης 2011:304, Τερλεξής 1996). 'Οι μικρο-αφηγήσεις εμπεριέχουν τη ρήξη με το χρόνο με αφετηριακή αρχή τη ρήξη με το παρελθόν. Η γραμμικότητα και το δεδομένο αντικαθίστανται από το ντετερμινισμό της μεταβλητότητας. Η ρήξη της μικροαφήγησης, η υποχώρηση του κοινωνικού κράτους, η μεταλλαγή του προνοιακού καπιταλισμού προς μια φιλελεύθερη καπιταλιστική σύλληψη της αγοράς, η αναίρεση της ασφάλειας και το σημαντικότερο, η συνείδηση της διακυνδύνευσης των κοινωνιών σηματοδότησε το πέρασμα στη μετανεωτερικότητα' (Γούγα & Καμαριανός 2011: 6).

Έτσι, με αφετηρία το τέλος της γραμμικότητας, η μετανεωτερικότητα συνδέεται -ως υπέρβαση- με τις ρήξεις που αναφέραμε. Με την εξέλιξη της τεχνολογίας και της τεχνικής, με την πολυπλοκότητα των διευθυντικών αναγκών και των οργανωτικών λογικών, με την επικράτηση συγκεκριμένου τύπου καπιταλιστικής οικονομίας.

Η εκπαίδευση και η υγεία ως ζωτικές λειτουργίες υποτάσσονται στην οικονομία και η οργανωτική λογική εμπεριέχει την παραγωγή και διαχείριση της γνώσης ως εξειδίκευση με οικονομικά κριτήρια. (Τσαούσης 2009). Τα κοινωνικά υποκείμενα καθίστανται καταναλωτές της κατακερματισμένης σε επιμέρους ψηφιακή πληροφορία, γνώσης. Εδώ, το οργανωτικό μοντέλο της αγοράς αγγίζει και αναφέρεται σε πολύ περισσότερες πτυχές της ζωής και δεν περιορίζεται στην

οικονομία (Καμαριανός 2002^α: 99). Η εργαλειακότητα έτσι καθίσταται δομικό χαρακτηριστικό της διαχείρισης της γνώσης και της επικοινωνίας στη καθημερινή πρακτική.

3. Κρίση, Flexicurity, Trust: μια προσπάθεια προσανατολισμού του κοινωνικού υποκειμένου.

Η ανάδυση της εργαλειακότητας, μας παραπέμπει στο θεωρητικό-ερμηνευτικό σχήμα του J. Habermas αλλά και σε όσα κατέγραφαν στις μελέτες τους θεωρητικοί όπως ο Beck (1992) ή ο Giddens για την κοινωνία της διακινδύνευσης (risk society). Αρχικά όπως είδαμε, η αναίρεση της ασφάλειας και της γραμμικότητας συνδέθηκε με την ατομική ευελιξία του καταναλωτή/πελάτη να κάνει τις επιλογές του στο πεδίο της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής συμμετοχής του στα ζωτικά διακυβεύματα της καθημερινής ζωής των δυτικών κοινωνιών της νεωτερικότητας. Σε δεύτερο επίπεδο, η ανασφάλεια και η αβεβαιότητα ήταν το ντερμινιστικά προαναγγελλόμενο αποτέλεσμα της κρίσης χρέους, καθώς η αδυναμία του κοινωνικού υποκειμένου να λειτουργήσει ως πελάτης/καταναλωτής επέφερε αυτόματα και την αδυναμία προσανατολισμού όχι μόνο στο οικονομικό αλλά και στο κοινωνικό (κοινωνική κρίση) ως αποτέλεσμα αναίρεσης των οικονομικών κοινωνικών και φυσικά πολιτικών ταυτοτήτων.

Τελικά, η διακινδύνευση νοηματοδοτείται και συνδέεται άμεσα με τη διαφοροποίηση, την αμφισημία και κυρίως την συνεχή αλλαγή και μεταβολή. Η εξατομίκευση της Αγοράς διαφοροποιείται σε αυτό το δεύτερο επίπεδο από το πλαίσιο που περιέγραψε ο Clark (1996) και αποκτά νέες διαστάσεις. Τις διαστάσεις αυτές ο θεσμικός λόγος ως έκφραση της σύνδεσης του επιστημονικού με την εξειδίκευση απαντά με το σχήμα της flexicurity.

Πιο συγκεκριμένα ο θεσμικός λόγος απαντά στα αγωνιώδη πια ερωτήματα του δεύτερου επιπέδου που περιγράψαμε δηλ. των κοινωνιών της διακινδύνευσης προωθώντας ένα μείγμα εργασιακής ασφάλειας και της ευελιξίας της Αγοράς επιχειρώντας να συνδυάσουν την αποτελεσματικότητα και την αποδοτικότητα της αγοράς με την κοινωνική συνοχή (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 2007) (E.C., 2005). Έτσι, στους 'υπό δημόσιο έλεγχο' θεσμούς συνάπτονται ευέλικτες και αξιόπιστες συμβολαϊκές πράξεις ως ανάγκη ελέγχου της ίδιας της αδυναμίας της αγοράς.(EC, 2005, 2006 & 2007).

Στην πραγματικότητα πρόκειται για μια δράση προς την στήριξη της αδυναμίας της Αγοράς καθώς η πολλά τα προηγούμενα χρόνια υποσχόμενη 'ελευθερία της αγοράς' δεν φαίνεται ικανή ως ρύθμιση να αναιρέσει την αβεβαιότητα των συμβαλλομένων μερών. Αντίθετα σε εποχή κρίσης χρέους δανειστές και δανειζόμενοι αναζητούν τις διαδικασίες εξασφάλισης και τήρησης των δεσμεύσεων. Αντίθετα σε εποχή κρίσης χρέους δανειστές και δανειζόμενοι αναζητούν τις διαδικασίες εξασφάλισης και τήρησης των δεσμεύσεων.

Έτσι, σε ένα πλαίσιο δράσης αβεβαιότητας και μεταβλητότητας η διαδικασία κλειδί στη σύναψη της σχετικής σύμβασης και στην επιτυχία του νέου πλαισίου της flexicurity είναι η επίτευξη θέσεων εμπιστοσύνης (trust).

Το ίδιο το πεδίο οδηγεί και πάλι τους μελετητές προς αυτή την κατεύθυνση καθώς θεσμικά η σχετική συζήτηση όπως αυτή ενδεικτικά εκφράζεται σε γενικές αρχές από τον σχεδιασμό κα την διατύπωση της στρατηγικής της Ατζέντας ως το 2010. Η μία από τις δύο κατευθύνσεις που δίνονται αφορούν στην καλλιέργεια εμπιστοσύνης των ευρωπαίων πολιτών προς την Ευρωπαϊκή Ένωση να διαχειριστεί αποτελεσματικά τις αλλαγές στο ευρύτερο οικονομικό περιβάλλον αλλαγές.

Στο στόχο καλλιέργειας της εμπιστοσύνης των ευρωπαίων πολιτών, η ατζέντα παρουσιάζει συγκεκριμένες βασικές προϋποθέσεις όπως μια διαγενεακή προσέγγιση, μια εταιρική σχέση για την αλλαγή και την ενσωμάτωση της εξωτερικής διάστασης (Com 2005 (33)).

Η επίτευξη των παραπάνω σκοπών με τελικό σκοπό την προώθηση της εμπιστοσύνης αποδίδει στη συλλογική και διυποκειμενική επικοινωνία να κομβική σημασία για την ικανοποίηση των διαδικασιών καθώς η υλοποίηση των παραπάνω προϋποθέτων αφητηριακά διαλογική πρόθεση. Έτσι, θεμελιακή διαδικασία εμπιστοσύνης δεν μπορεί να είναι άλλη από την επικοινωνία και πιο συγκεκριμένα την επικοινωνιακή λογικότητα. Η παραπάνω διαπίστωση οδηγεί και πάλι στο θεωρητικό σχήμα του J. Habermas.

Σε αντίθεση με όσους προτάσσουν τον απελευθερωτικό χαρακτήρα των μη γραμμικών αφηγήσεων της μετανεωτερικότητας, ο Γερμανός διανοητής στην κριτική της παθολογίας των δυτικών κοινωνιών θα υπερασπιστεί το πρόταγμα της νεωτερικότητας. Για τον Habermas, η διατήρηση της επικοινωνιακής ορθολογικότητας είναι ιδιαίτερα σημαντική ως μια διαδικασίας επίτευξης επανασύνδεσης της επιστήμης με την κοινότητα. Οι πυλώνες αυτής της σκέψης είναι η αβίαστη διαμόρφωση της βούλησης, η ανάπτυξη του 'πρακτικού ενδιαφέροντος', ο προσανατολισμός της συλλογικής δράσης για την επίτευξη κοινών σκοπών η διάδραση, η αμοιβαιότητα, η διυποκειμενικότητα με αναίρεση των καταναγκασμών. Η επιτυχής θεμελίωση των παραπάνω προϋποθέσεων συνιστά την αξίωση για προτασιακή αλήθεια (Craib 1998, Habermas 1993, 1997). Από τα παραπάνω προκύπτουν και οι μορφές δράσης όπως η εργαλειακή που προαναφέραμε όπου κυριαρχεί η αποτελεσματικότητα αλλά και η στρατηγική όπου σημασία έχει η επίδραση στην απόφαση του συνομιλητή και σε επικοινωνιακή όπου το επιδιωκόμενο είναι η 'αμοιβαιότητα' και τα δικαιώματα των συμμετεχόντων (Λάμνιαν 1996: 198-199).

Στη βάση αυτή είναι δυνατή η θεμελίωση της εμπιστοσύνης. 'Υπό αυτό το πρίσμα η εμπιστοσύνη συνδέεται με την αναγνώριση ως ισότητα όλων των εμπλεκόμενων μερών' (Γούγα & Καμαριανός 2011: 10).

Η αναγνώριση της αδυναμίας σύλληψης του ορίζοντα, κατά Habermas, από την πλευρά του κοινωνικού υποκειμένου ακυρώνει νομοτελειακά διλήμματα και κοινωνικούς και οικονομικούς δογματισμούς καθώς ενισχύει το δίχτυ της κοινωνικής συνοχής στο βαθμό που επιτρέπει τη συμμετοχή των υποκειμένων στις αποφάσεις (Gouthro 2006).

4. Αντί συμπεράσματος: το πρόταγμα της κοινωνικής συνοχής

Συμπερασματικά, ήδη από το 2008 και ίσως και πολύ πριν, τα κοινωνικά και οικονομικά στατιστικά δεδομένα, έδειχναν με έμφαση το 'ψευδές αυτονόητο των καθημερινής ζωής' κατά Althusser ή της αποικιοποίησης του Βιόκοσμου κατά Habermas. Από τη δεκαετία του '70, η μεταλλαγή του προνοιακού καπιταλισμού προς μια φιλελεύθερη καπιταλιστική σύλληψη του κοινωνίου της Αγοράς έδωσε τέλος στις μεγάλες και γραμμικές αφηγήσεις. Σύντομες και αποκομμένες υποκειμενικές στρατηγικές αποτελούν τους γρίφους ιδιώτευσης που αποσυνθέτουν το κοινωνικό. Τόσο το Κράτος όσο και η αγορά αδυνατούν να αποτελέσουν τους αναγκαίους ρυθμιστικούς λόγους. Η ανασφάλεια και η αβεβαιότητα ήταν το ντερμινιστικά προαναγγελλόμενο αποτέλεσμα της κρίσης χρέους, καθώς η αδυναμία του κοινωνικού υποκειμένου να λειτουργήσει ως πελάτης/καταναλωτής επέφερε αυτόματα και την αδυναμία υποκειμενικού προσανατολισμού όχι μόνο στο οικονομικό αλλά και στο κοινωνικό (κοινωνική κρίση) ως αποτέλεσμα αναίρεσης των οικονομικών κοινωνικών και φυσικά πολιτικών ταυτοτήτων.

Στην εποχή της διακυβέρνησης, νέα πολύ-πολικά περιβάλλοντα και συνεργασίες δημιουργούνται αποκτώντας θεσμικές υποστάσεις. Τα δρώντα υποκείμενα χάνουν ταυτότητα.

Στην προσπάθεια επαναπροσδιορισμού των ταυτοτήτων οι διαδικασίες εμπιστοσύνης αποτελούν σημαντικό θεσμικό και υποκειμενικό στόχο. Τα εργαλεία και οι διαδικασίες που προτείνει ο J. Habermas με πρώτο την επικοινωνιακή λογικότητα ακυρώνουν την αβεβαιότητα και νοηματοδοτούν την συμβολιακή ευελιξία. Ενισχύοντας τη συνοχή και τη συμμετοχή των κοινωνικών υποκειμένων, υπερασπιζόμενο τα ξεχασμένα προτάγματα της νεωτερικότητας αλλά και ικανοποιώντας τα προτάγματα του μετανεωτερικού πλαισίου, απαντώντας στις παθολογίες των δυτικών κοινωνιών, αμφισβητώντας κεντρικά ζητήματα του 'ψευδούς αυτονόητου της καθημερινής ζωής. Έτσι, η επικοινωνιακή λογικότητα παράγεται ως θεσμική απάντηση στα αγωνιώδη ερωτήματα των υποκειμένων τα οποία διατυπώνονται με ιδιαίτερη ένταση στις κοινωνίες της κρίσης.

Οι μεγάλες και γραμμικές αφηγήσεις παίρνουν τέλος. Οι μικρο-αφηγήσεις κατά ως επιμέρους συμβάσεις επιλογής και η χάραξη υποκειμενικών διαδρομών, επαναπροσδιορίζονται διαφοροποιούμενες από το νετερμισμό της μεταβλητότητας. Η συλλογικότητα κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο δράσης προσδιορίζει την ευθύνη και τα οφέλη. Προϋπόθεση η ύπαρξη εμπιστοσύνης αλλά και διαλογικής πρόθεσης ανάμεσα στα συμβαλλόμενα μέρη τους συλλογικούς ή μη δρώντες. Έτσι μέσα από διαδικασίες κατανόησης δημιουργείται ένας ορθολογικός δεσμός, ο οποίος προκύπτει από την εγγύηση του ομιλητή να ικανοποιήσει κάθε αξίωση ισχύος μέσω διαδικασιών επαλήθευσης. Στη βάση της επαλήθευσης θεμελιώνονται και οι αξιώσεις εμπιστοσύνης.

Καταληκτικά, στα πλαίσια αυτής της μελέτης η εμπιστοσύνη συνδέεται με την αναγνώριση ως ισότητα όλων των εμπλεκόμενων μερών, αναιρώντας ψευδείς οικονομικές νομοτέλειες, αμφισβητώντας το αυτονόητο και επανατοποθετώντας τους όρους σχεδιασμού της σύγχρονης κοινωνικής πολιτικής και της διασφάλισης του δημόσιου συμφέροντος.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Alexander J. C., (1994). "Modern, Anti, Post, and Neo: How Social Theories Have Tried to Understand the "New World" of 'Our Time' ". *Zeitschrift fur Sociologie* 23 (3), pp. 165-197.
- Armijo, L. E. and Faucher, P. (2002). We have a consensus: Explaining Political Support for market reforms in Latin America, *Latin American Politics and Society*, 44, (2), pp. 1-40.
- Ασημάκη Α., Κουστουράκης Γ., Καμαριανός Ι., (2011). Οι έννοιες της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας και η σχέση τους με τη γνώση: Μια κοινωνιολογική προσέγγιση. *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*.τ.60, σσ. 99-120.
- Ball, S. (2008). *The education debate*, London: Policy press.
- Beck, U., (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*, New Delhi: Sage.
- Bernstein B., (1990). *Class, Code and Control: the structuring of pedagogic discourse*. London: Routledge.
- Bernstein B., (1989). *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*. Μτφρ. Ι. Σολομών, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Clark, J.(1996). "After social work;" in Parton, N. (ed.), *Social Theory, Social Change and Social Work*, London: Routledge.
- Crick, R. and Joldersma, C. (2007). "Habermas, lifelong learning and citizenship education", *Studies in Philosophy and Education*, 26, pp.77-95.

- E.C. (European Commission). (2006). “Vladimír Špidla, Member of the European Commission responsible for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, Informal Ministerial Meeting: “Flexicurity”, Informal Ministerial Meeting: “Flexicurity”, Villach (Austria), 20 January 2006”. <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=SPEECH/06/20&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en>.
- E.C. (European Commission). (2006). *Employment in Europe 2006*, Luxembourg: Office for Official Publication of the European Communities.
- E.C. (European Commission). (2007). “New EU report shows active labour policy can increase employment rate despite low growth”, http://ec.europa.eu/employment_social/emplweb/news/news_en.cfm?id=81.
- E.C.(European Commission). (2005). *Working Together for Growth and Jobs. Integrated Guidelines for Growth and Jobs (2005–2008)*, Luxembourg.: Office for Official Publication of the European Communities.
- European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. (2007) .“Flexicurity”,<http://www.eurofound.eu.int/areas/industrialrelations/dictionary/definitions/FLEXICURITY.htm>. Evidence and an agenda for action”. *Report of the Working Group on IMF Programs and Health Spending*. Washington (D.C.): Center for Global Development.
- Fischer, S., Meltzer, A. H., Sachs, J. D., and Stern N. (2003). The Future of the IMF and World Bank: Panel Discussion, Papers and Proceedings of the One Hundred Fifteenth Annual Meeting of the American Economic Association, Washington, DC, January 3-5, 2003, *The American Economic Review*, 93, (2), pp. 45-50.
- Giddens, A. (1999). “Risk and Responsibility”, *Modern Law Review*, 62(1) pp. 1-10.
- Goldsborough, D. (2007). “Does the IMF constrain health spending in poor countries?”
- Gouthro, P. (2006). “Reason, Communicative Learning, and Civil Society: The Use of Habermasian Theory in Adult Education”, *Journal of Educational Thought*, 40(1), pp. 5-22.
- Habermas J., (1979). *Communication and the Evolution of Society*. London: Heinemann.
- Habermas J., (1989a). *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Oxford: Polity Press.
- Habermas J., (1989b). *Moral Consciousness and Communicative Action*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Habermas J., (1990). *The Philosophical Discourse of Modernity. Twelve lectures*. Oxford: Polity Press.
- Habermas, J. (1971). *Toward a Rational Society*, London: Heinemann.
- Habermas, J. (1972). *Knowledge and Human Interests*, London: Heinemann.
- Habermas, J. (1974). *Theory and Practice*, London: Heinemann.
- Habermas, J. (1976). *Legitimation Crisis*, , London: Heinemann.
- Habermas, J. (1979). *Communication and the Evolution of Society*, London: Heinemann.
- Habermas, J. (1984). *The Theory of Communicative Action, Reason and the rationalisation of society* (v.1), Oxford: Polity Press.
- Habermas, J. (1987). *The Theory of Communicative Action A Critique of functionalist reason*,(v. 2), Oxford: Polity Press.
- Habermas, J. (1989a). *The Structural Transformation of the Public Sphere*, Oxford: Polity Press.
- Habermas, J. (1989b). *Moral Consciousness and Communicative Action*, Cambridge, MA: .MIT Press.
- Habermas, J. (1990). *The Philosophical Discourse of Modernity. Twelve lectures*, Oxford: Polity Press.
- Hodge, D. R., Derezotes, D.S.(2008). “Postmodernism and Spirituality: Some pedagogical implications for teaching content on spirituality”, *Journal of Social Work Education* 44 (1), pp. 103-124.
- Ingram, D. (1987). *Habermas and the Dialectic of Reason*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Keat, R. (1981). *The Politics of Social Theory: Habennas, Freud and the critique of Marxism*, Oxford: Basil Blackwell.
- Kim, J.Y, Millen, J.I..A, and Gershman, J., (2000). *Dying for growth: global inequality and the health of the poor*. Monroe (Maine): Common Courage Press.
- Kiprianos, P. Kamarianos, I., Stamelos, G., Balias, St. (2011). Market and the higher european educational policies: when the markets fail-the case of Greece. *Revista Educação Skepsis*, n. 2, (I) <http://academiaskepsis.org/revistaEducacao.html>.

- Kortian, G. (1980). *Metacritique: The philosophical arguments of Jurgen Habermas*, Cambridge: Cambridge University Press.
- KortianMcCarthy, T. (1973). "A theory of communicative competence, *Philosophy of the Social Sciences*, 3,pp. 135-56.
- McCarthy, T. (1978) *The Critical Theory of J. Habermas*, Cambridge, MA.: MIT Press.
- Parton, N.(ed.).(1996). *Social Theory, Social Change and Social Work*, London: Routledge.
- Petmesidou, M. (1996). "Social protection in Greece: A Brief Glimpse of a Welfare State", *Social Policy and Administration*, vol. 30, (4), pp.324-347.
- Stuckler, D. and Basu, S. (2009). "The International Monetary Fund's Effects on Global Health: Before and After the 2008 Financial Crisis", *International Journal of Health Services* 39,(4), pp 771 – 781.
- Thompson, J.B. & Held, D. (1982) *Habermas: Critical debates*, Basingstoke: Macmillan.
- Thompson, J.B. (1981). *Critical Hermeneutics: A study of the thought of Paul Ricoeur and Jurgen Habermas*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Thompson, J.B. (1981). *Critical Hermeneutics: A study of the thought of Paul Ricoeur and Jurgen Habermas*, Cambridge: Cambridge University Press.

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

- Γούγα Γ., Καμαριανός Ι. (2011). 'Κοινωνιολογική θεωρία, Κοινωνική πολιτική και η κρίση χρέους: Αναιρώντας τη νομοτέλεια'. 4^ο Διεθνές Συνέδριο Κοινωνικής Πολιτικής, *Ο ρόλος της Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα*. Αθήνα: ΕΕΚΠ., σσ.1-14. Ανακτήθηκε από: http://www.eekp.gr/media/files/conf_4_sessions/fakelos4/arxeio4.3.pdf. στις 30-12-2011.
- Γούγα Γ., Καμαριανός Ι., (2006). Διαχείριση και εκπαίδευση: εκπαιδευτικές πρακτικές και γραφειοκρατική λογική. *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τ.45, σσ. 159-184.
- HEPNET (2011). *Study of the Greek Higher Education*, <http://hepnet.upatras.gr/>.
- Καμαριανός Ι., (2002). *ΜΜΕ, Εξουσία και Εκπαίδευση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Καμαριανός Ι., (2002α). Γονεϊκές πρακτικές και εκπαιδευτικές στρατηγικές. *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τ.33, σσ. 81-109.
- Καρατζιά Ε., Λαμπρόπουλος Ε., (2006). *Αξιολόγηση, αποτελεσματικότητα και ποιότητα στην εκπαίδευση. Εκπαιδευτικός σχεδιασμός και οικονομία*. Αθήνα: Gutenberg.
- Λάμνιαν Κ. & Τσατσαρώνη Α., (1998). "Οι διαδικασίες αναπλαισίωσης στην πορεία παραγωγής της σχολικής γνώσης: προϋποθέσεις για την αλλαγή των σχολικών πρακτικών". *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, τ. 103, σσ. 73-80.
- Λάμνιαν Κ. & Τσατσαρώνη Α., (1999). "Οι διαδικασίες αναπλαισίωσης στην πορεία παραγωγής της σχολικής γνώσης: προϋποθέσεις για την αλλαγή των σχολικών πρακτικών". *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, τ. 104, σσ. 70-77.
- Λάμνιαν Κ. (1999). "Νεοτερικότητα . μορφές λογικής και επιρροές στις διαδικασίες συγκρότησης της σχολικής γνώσης". *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, τ. 29, σσ. 7-33.
- Λάμνιαν Κ., (1996). *Επικοινωνιακή λογικότητα-Συγκρότηση και εξέλιξη δομών λογικότητας του υποκειμένου*. Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.
- Λυοτάρ Ζ.Φ., (1979). *Η Μεταμοντέρνα κατάσταση*, Αθήνα: Γνώση.
- Μπάουμαν Ζ., (2002). *Η μετανεωτερικότητα και τα δεινά της*. Αθήνα: Ψυχογιός.
- Νάστος Γ., Οικονόμου Α., Σουργουτσίδου Ο., Παπουτσίδης Μ., «Μεταμοντερνισμός και Εκπαίδευση. Η γνώση στη μεταμοντέρνα κατάσταση. Οι απόψεις του Λυοτάρ». *Το εικονικό σχολείο* 2 (2-3), 2001, σσ. 14 – 15.
- Queiroz Ξ. Μ., (2000)., *Το σχολείο και οι κοινωνιολογίες του*. Αθήνα: Gutenberg.
- Σακελλαρόπουλος Θ. (2001). *Υπερεθνικές κοινωνικές πολιτικές*, Αθήνα, Κριτική.
- Σακελλαρόπουλος Θ. (2011). *Η κοινωνική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αθήνα, Διώνικος.

- Σκαμνάκης Χρ. (2011). *Κοινωνικές ανισότητες, φτώχεια και η στρατηγική της κοινωνικής ένταξης της Ε.Ε.*, στο Σακελλαρόπουλος Θ. (2011). *Η κοινωνική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Διόνικος, σσ.303-341.
- Σολομών Ι., (1992). *Εξουσία και τάξη στο νεοελληνικό σχολείο*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Σολομών Ι., Κουζέλης Γ., (1994). *Πειθαρχία και Γνώση*. Αθήνα: Ε.Μ.Ε.Α.
- Τερλεξής Π., (1987). *Ο Γραφειοκρατικός Νόμος: η Πολιτική Κοινωνιολογία του Δικαίου*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Τερλεξής Π., (1996). *Διευθυντικές Ολιγαρχίες: Γραφειοκρατία, Κράτος, και Κοινωνική Οργάνωση*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Τσαούσης Δ., (2009). *Η Κοινωνία της Γνώσης*. Αθήνα: Gutenberg.
- Φουκώ Μ., (1982). *Η ιστορία της σεξουαλικότητας*. τ. 1. Αθήνα: Ράππα .
- Φουκώ Μ., (1989). *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*. Αθήνα: Ράππα.
- Φουκώ Μ., (1991). *Η μικροφυσική της εξουσίας*. Αθήνα:Υψιλον.
- Φρυδάκη Ε., (2009). *Η διδασκαλία στην τομή της νεωτερικής και της μετανεωτερικής σκέψης*. Αθήνα: Κριτική.

«Κοινωνικές και Αξιακές Συνισταμένες της Αποδοχής/Απόρριψης των Γενετικά Τροποποιημένων Τροφίμων: Αποτελέσματα έρευνας σε δείγμα φοιτητών/τριών ελληνικών Πανεπιστημίων»

Νεκταρία Δερμιτζάκη¹, Βασιλική Πετούση,² & Μαρίνα Παπαδάκη³

Εισαγωγή

Η παραγωγή, χρήση και κατανάλωση γενετικά τροποποιημένων οργανισμών και κυρίως των γενετικά τροποποιημένων τροφίμων αποτέλεσαν και εξακολουθούν να αποτελούν πεδίο έντονων αμφισβητήσεων και διαμάχης σε διάφορα επίπεδα. Στο πλαίσιο αυτό ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στις στάσεις πολιτών και καταναλωτών έναντι των ΓΤΤ. Ως αποτέλεσμα σημαντικός αριθμός ερευνών κατέγραψαν τις σχετικές στάσεις και ανέλυσαν τους παράγοντες που τις διαμορφώνουν. Παρά το μεγάλο αριθμό τέτοιων εμπειρικών ερευνών, η έκταση της σχετικής έρευνας για την Ελλάδα είναι περιορισμένη. Η παρούσα έρευνα έχει ως στόχο τη διερεύνηση των στάσεων έναντι των ΓΤΤ στην Ελλάδα, συγκεκριμένα την αξιολόγηση του ηθικά ορθού της παραγωγής και χρήσης της και την μελέτη των παραγόντων που την καθορίζουν.

Η διαμάχη για τους γενετικά τροποποιημένους οργανισμούς

Ο όρος Γενετικά Τροποποιημένοι Οργανισμοί (ΓΤΟ) αναφέρεται σε εκείνους τους οργανισμούς των οποίων το γενετικό υλικό έχει μεταβληθεί με τη χρήση τεχνικών γενετικής μηχανικής (συγκεκριμένα: τεχνολογία ανασυνδυασμένου DNA) οι οποίες επιτρέπουν την εισαγωγή γονιδίων από το DNA ενός οργανισμού στο DNA ενός άλλου με σκοπό την αλλαγή των φυσικών χαρακτηριστικών του αποδέκτη οργανισμού και την επίτευξη ενός πρωτότυπου συνδυασμού επιθυμητών χαρακτηριστικών. Με αυτό τον τρόπο, επιτυγχάνεται η δημιουργία ενός νέου οργανισμού. Κάποιοι από τους ΓΤΟ καταναλώνονται ως τρόφιμα ή χρησιμοποιούνται για την παραγωγή γενετικά τροποποιημένων τροφίμων (ΓΤΤ).

Οι ΓΤΟ συνήθως παράγονται στο πλαίσιο επίτευξης των ευρύτερων στόχων της γενετικής μηχανικής οι οποίοι αν και ποικίλουν τείνουν να ομαδοποιούνται στους παρακάτω: α) βασική γενετική έρευνα, β) παραγωγή προϊόντων προς βιομηχανική εκμετάλλευση (π.χ. παραγωγή χαρτιού από γενετικά τροποποιημένη πατάτα), γ) παρασκευή φαρμακευτικών σκευασμάτων, δ) παραγωγή τροφίμων. Στην κατεύθυνση της

¹ Κοινωνιολόγος MSc Βιοηθικής.

² Επ. Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

³ ΕΤΕΠ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

επίτευξης αυτών των στόχων δραστηριοποιούνται φορείς όπως Πανεπιστήμια, και Εργαστήρια Βιοτεχνολογίας ενώ καθοριστικός είναι ο ρόλος σημαντικού αριθμού πολυεθνικών εταιρειών που δραστηριοποιούνται παγκοσμίως στον τομέα της μηχανικής των έμβιων όντων διοχετεύοντας μεγάλα κεφάλαια στη σχετική έρευνα (James, 2011). Με το πέρασμα των χρόνων, λοιπόν, και κυρίως με την ανάπτυξη της βιοτεχνολογίας διάφοροι ΓΤΟ βρήκαν εφαρμογές στην αγροτική καλλιέργεια, την κτηνοτροφία, την παραγωγή τροφίμων καθώς και την παραγωγή φαρμάκων και εμβολίων (Mehta και Gair, 2001:245-246). Οι εφαρμογές αυτές ωστόσο, ιδιαίτερα στην περίπτωση των ΓΤΤ αμφισβητούνται έντονα σε πολιτικό, κοινωνικό και επιστημονικό επίπεδο⁴ (Scholderer, 2005, Shanahan κ.α., 2001) με τους υποστηρικτές και τους επικριτές τους να αναπτύσσουν σειρά σχετικών επιχειρημάτων.

Υποστηρικτές της παραγωγής και χρήσης ΓΤΟ εστιάζουν στις δυνατότητες που θεωρούν ότι έχει η γενετική μηχανική να παράγει για παράδειγμα, νέα είδη φυτών με καλύτερη εμφάνιση και γεύση, αυξημένη αποδοτικότητα και χρόνο συντήρησης, καθώς και φυτά ανθεκτικά σε συνθήκες καταπόνησης (π.χ. ψύχος, ξηρασία) και προσβολές από φυσικούς εχθρούς (πχ παράσιτα, ζιζάνια, ασθένειες) χωρίς πρόσθετα χημικά και φυτοφάρμακα. Τέτοιου είδους φυτά μπορούν από τη μια να αυξήσουν τα οικονομικά οφέλη των παραγωγών και από την άλλη να συμβάλλουν στην προστασία του περιβάλλοντος και της υγείας των ανθρώπων με τη μείωση της χρήσης φυτοφαρμάκων και χημικών (Δαουτόπουλος κ.α., 2002:165).

Ιδιαίτερης σημασίας για τους υποστηρικτές των ΓΤΟ είναι ο ρόλος και η συμβολή της γενετικής μηχανικής σε ιατρικές εφαρμογές για την αντιμετώπιση (π.χ. παραγωγή ανθρώπινης ινσουλίνης) ή την πρόληψη (π.χ. παραγωγή εμβολίου για την Ηπατίτιδα Β) ασθενειών τόσο στον ανεπτυγμένο όσο και κυρίως στον Τρίτο Κόσμο (π.χ. παραγωγή φυτών που θα περιέχουν εμβόλια ή βιταμίνες όπως το 'χρυσό ρύζι') (Robert και Kirk, 2006). Ειδικότερα για τις χώρες του Τρίτου Κόσμου, υποστηρίζεται ότι η παραγωγή ΓΤΟ με χαρακτηριστικά προσαρμοσμένα στις ανάγκες των καλλιεργειών των χωρών αυτών και των συνθηκών ζωής και υγείας των κατοίκων τους, μπορεί να εξασφαλίσει αποδοτικότερη και καλύτερης ποιότητας αγροτική παραγωγή και να συμβάλλει στη βελτίωση της υγείας και την πρόληψη ασθενειών σε διευρυμένους πληθυσμούς με τελικό στόχο την καταπολέμηση της ανισοκατανομής των πόρων, του υποσιτισμού και της φτώχειας (Bouis, 2007).

Στον αντίποδα των παραπάνω επιχειρημάτων οι επικριτές της γενετικής τροποποίησης αντιτείνουν ότι οι ΓΤΟ είναι επικίνδυνοι για την ανθρώπινη υγεία και το περιβάλλον. Συγκεκριμένα υποστηρίζουν ότι τα ΓΤΤ για παράδειγμα, δόθηκαν προς κατανάλωση πριν την ολοκλήρωση των απαραίτητων ελέγχων ασφαλείας με αποτέλεσμα την εμφάνιση συγκεκριμένων περιστατικών αλλεργικών αντιδράσεων και καρκινογένεσεων που αποδόθηκαν πειραματικά σε φυτικά και ζωικά προϊόντα γενετικής τροποποίησης⁵ (Βαρζάκας και Αρβανιτογιάννης, 2006:459-460). Παράλληλα, αν και δεν υπάρχουν σαφείς επιστημονικές αποδείξεις, έντονοι είναι οι ανησυχίες για τη μείωση της βιοποικιλότητας στην περίπτωση ενδεχόμενης, εσκεμμένης ή τυχαίας απελευθέρωσης ΓΤΟ (φυτών ή ζώων) στο περιβάλλον (Thies και Devare 2007: 109).

Στο στόχαστρο των επικριτών της γενετικής τροποποίησης βρίσκονται ιδιαίτερα τα προτεινόμενα ως θεραπευτικά, κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά πλεονεκτήματα των

⁴ Παραδείγματος χάριν: η καλλιέργεια ΓΤΟ για την παραγωγή τροφίμων και ζωοτροφών επιτρέπεται στις ΗΠΑ και την Ιαπωνία ενώ με βάση την αρχή της προφύλαξης (precautionary principle) απαγορεύεται στις χώρες της ΕΕ. Παράλληλα, σε κοινωνικό επίπεδο είναι χαρακτηριστικός ο όρος 'μεταλλαγμένα' που χρησιμοποιείται για την περιγραφή των ΓΤΤ.

⁵ Τέτοια περιστατικά αφορούν γενετικά τροποποιημένη σόγια με γονίδια καρυδιών καθώς και την αυξητική ορμόνη rBGH που χορηγείται σε βοοειδή (Βαρζάκας και Αρβανιτογιάννης, 2006: 459-460).

εφαρμογών της. Για παράδειγμα, η φαρμακευτική χρήση ΓΤ βρώσιμων φυτών (π.χ. 'χρυσό ρύζι', μπανάνες με εμβόλια) όχι μόνο δεν παράγει τα προσδοκώμενα αποτελέσματα αλλά είναι πιθανόν να συνεπάγεται κινδύνους σχετιζόμενους με την ανάπτυξη αλλεργιών, την ανεξέλεγκτη δοσολογία του προσλαμβανόμενου συστατικού και την αύξηση της ανθεκτικότητας των μικροβίων σε αντιβιοτικά. Παράλληλα, πρακτικές όπως κατοχύρωση δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας σε γονίδια ή τεχνικές καθώς και η μονοπωλιακή εκμετάλλευση ΓΤΟ είναι πιθανόν ότι συμβάλλουν στην ενίσχυση του ελέγχου της παγκόσμιας αγοράς από μικρό αριθμό εταιρειών-γιγάντων. Με αυτό τον τρόπο όμως ενισχύεται ακόμη περισσότερο η οικονομική, τεχνική και εμπορική εξάρτηση από τις συγκεκριμένες εταιρείες όχι μόνο των αγροτών ατομικά αλλά και ολόκληρης της οικονομίας διαφόρων χωρών (Μπεόπουλος, 2000: 103).

Σύμφωνα, λοιπόν, με τα επιχειρήματα των επικριτών τους, οι ΓΤΟ όχι μόνο δεν παράγουν τα υπεσχημένα αποτελέσματα αλλά σε αντίθεση με όσα υποστηρίζονται, αυξάνουν μάλλον παρά μειώνουν τους κινδύνους για την ανθρώπινη υγεία και το περιβάλλον όπως επίσης τις ανισότητες ιδίως εκείνες μεταξύ των αναπτυσσόμενων και των χωρών του Τρίτου Κόσμου (Buttel, 2005: 319-320, Δαουτόπουλος κ.α., 2002: 166-167).

Στάσεις έναντι των ΓΤΟ και των ΓΤΤ

Υπό το πρίσμα της διαμάχης για τους ΓΤΟ και ειδικότερα τα ΓΤΤ, οι στάσεις καταναλωτών και πολιτών ως προς την παραγωγή, τη χρήση και την κατανάλωσή τους αποκτούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς, κατ' ελάχιστο, αλληλεπιδρούν και αλληλεξαρτώνται με το σχεδιασμό και την εφαρμογή σχετικών πολιτικών. Ερευνητικά δεδομένα και μετρήσεις δείχνουν ότι σε γενικές γραμμές οι καταναλωτές τείνουν να τηρούν αρνητική στάση έναντι των ΓΤΟ και ειδικότερα των ΓΤΤ. Ωστόσο, σημαντικές διαφοροποιήσεις παρατηρούνται τόσο μεταξύ χωρών, στις ΗΠΑ, το Ισραήλ, την Κίνα και την Ιαπωνία για παράδειγμα, οι καταναλωτές τηρούν λιγότερο αρνητική στάση από την αντίστοιχη των καταναλωτών στην Ευρώπη, όσο και μεταξύ ομάδων του πληθυσμού με διαφορετικά κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά (π.χ. φύλο, ηλικία, επίπεδο εκπαίδευσης) (Magnusson και Hursti, 2002, Moerbeek, και Casimir, 2005, Gaskell, 2000).

Ειδικότερα για την Ευρωπαϊκή Ένωση, μετρήσεις όπως αυτές του Ευρωβαρομέτρου καταγράφουν ενίσχυση της αρνητικής στάσης για την περίοδο 1996-2010. Αυτή η παρατήρηση ισχύει ακόμη και για χώρες όπως η Ισπανία και η Πορτογαλία στις οποίες ενώ το 1996 ποσοστό 66% και 63% (αντίστοιχα) των ερωτηθέντων 'συμφωνούσαν' ή 'συμφωνούσαν απόλυτα' ότι θα πρέπει να ενθαρρυνθεί η παραγωγή και κατανάλωση ΓΤΤ, το 2010 τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 35% για την Ισπανία και 37% για την Πορτογαλία (Gaskell κ.α., 2010:40). Από την άλλη μεριά όμως, παρατηρείται ότι σε χώρες στις οποίες καλλιεργούνται ΓΤΟ (Ισπανία, Τσεχία, Πορτογαλία, Ρουμανία, Πολωνία και Σλοβακία) τα ποσοστά αποδοχής των ΓΤΟ και ΓΤΤ είναι υψηλότερα από τα αντίστοιχα των χωρών στις οποίες υπάρχει απαγόρευση καλλιέργειας (Αυστρία, Γαλλία, Γερμανία, Ελλάδα, Ουγγαρία και Λουξεμβούργο), γεγονός που μάλλον υποδεικνύει αλληλεξάρτηση μεταξύ προσωπικών απόψεων και εφαρμοζόμενων πολιτικών (Gaskell κ.α, 2010: 8).

Η αρνητική στάση των Ευρωπαίων έναντι των ΓΤΤ έρχεται σε αντίθεση με τη διευρυμένη αποδοχή των βιοτεχνολογικών και ειδικότερα των βιο-ιατρικών εφαρμογών ακόμη και για μη θεραπευτικούς σκοπούς. Συγκεκριμένα, η πλειοψηφία των Ευρωπαίων (53%) τηρεί θετική στάση προς τη βιοτεχνολογία και ιδιαίτερα θετική προς βιο-ιατρικές

εφαρμογές όπως η γονιδιακή θεραπεία (64%) ή ακόμη και η ξενομεταμόσχευση⁶ (56%) ενώ υψηλά είναι τα ποσοστά αποδοχής της έρευνας σε βλαστοκύτταρα (63%) και της έρευνα σε εμβρυικά βλαστοκύτταρα (63%) (Gaskell κ.α, 2010: 36).

Παράγοντες διαμόρφωσης των στάσεων έναντι των ΓΤΤ

Η διεθνής βιβλιογραφία και έρευνα έχει εστιάσει σε διάφορους παράγοντες που φαίνεται να σχετίζονται με τη διαμόρφωση των κοινωνικών αντιλήψεων και στάσεων για τα ΓΤΤ όπως: α) έκταση και περιεχόμενο της γνώσης και της ενημέρωσης των πολιτών/καταναλωτών για τα ΓΤΤ, β) δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά ατόμων και πληθυσμών, γ) εκτίμηση ρίσκου-ωφέλειας σχετικά με τα γενετικά τροποποιημένα τρόφιμα, δ) γενικές αντιλήψεις για την επιστήμη και την τεχνολογία ε) εμπιστοσύνη στους ελεγκτικούς μηχανισμούς εντός και εκτός των εθνικών ορίων (Βαρζάκας και Αρβανιτογιάννης, 2006:479) (και βλ. ενδεικτικά: Costa-Font και Gil, 2009, Magnusson, και Hursti, 2002, Bredhal, 1999, Knight κ.α., 2005, Scholderer, 2005, Huang κ.α., 2006). Ωστόσο, αυξάνεται ο αριθμός των εμπειρικών ερευνών οι οποίες από τη μία εστιάζουν, και από την άλλη καταδεικνύουν, ότι αν και διαφέρουν μεταξύ τους, οι παράγοντες που διαμορφώνουν τη στάση (και ειδικότερα την αρνητική) έναντι των ΓΤΤ πηγάζουν από ηθικούς προβληματισμούς και «... κοινωνικο-πολιτισμικές αντιλήψεις, αξίες, έθιμα και ιστορίες ...» (Finucane και Holup, 2005:1607). Σε αυτό το πλαίσιο, αναδεικνύεται ειδικότερα η σημασία των στάσεων των πολιτών έναντι της επιστήμης και της τεχνολογίας, οι αντιλήψεις τους για το περιβάλλον και τη φύση αλλά και τη χρησιμότητα των ΓΤΤ όπως επίσης και η κατανόησή τους για το τι συνιστά 'φυσικό' και τι ηθικά επιτρεπτό. Στη βάση αυτών των παραγόντων διαφοροποιήσεις παρατηρούνται τόσο μεταξύ συγκεκριμένων ομάδων του πληθυσμού όσο και μεταξύ χωρών (Jensen κ.α., 2003, Madsen και Sandoe, 2005, Grunert κ.α., 2003, Dreezens κ.α. 2005, McCright and Dunlap, 2008, Frewer et al, 2004, Costa-Font και Gil, 2009, Bredhal, 2001).

Η στάση των Ελλήνων έναντι των ΓΤΤ, με βάση τις σχετικές μετρήσεις του Ευρωβαρομέτρου, καταγράφεται ως μακροχρονίως αρνητική (Gaskell κ.α., 2006, Gaskell κ.α., 2010). Παράλληλα, η συγκριτική ανάλυση αυτών των δεδομένων δείχνει ότι οι Έλληνες τείνουν να συμπεριλαμβάνονται μεταξύ εκείνων των Ευρωπαίων πολιτών που έχουν περισσότερες πιθανότητες να στηρίζονται σε ηθικές και αξιολογικές κρίσεις για τη διαμόρφωση της στάσης τους έναντι των ΓΤΤ (Costa-Font και Gil, 2009:403, Hohl και Gaskell, 2008:320, Gaskell, 2000). Ωστόσο, λείπουν εμπειρικές έρευνες που να προσεγγίζουν πιο αναλυτικά το συγκεκριμένο θέμα.

Εκτός της έρευνας που στηρίζεται στις μετρήσεις του Ευρωβαρομέτρου, περιορισμένος αριθμός ερευνών μελετάει τις απόψεις του κοινού και συγκεκριμένων ομάδων του πληθυσμού στην Ελλάδα συγκριτικά με εκείνες άλλων χωρών, εστιάζοντας κυρίως στη σχέση κινδύνου/ωφέλειας από τα ΓΤΤ και τη διαχείριση αυτού του κινδύνου (van Kleef κ.α., 2006, Houghton κ.α., 2006, van Dijk κ.α., 2008). Παράλληλα, μικρός αριθμός εμπειρικών ερευνών που στηρίζονται σε αμιγώς ελληνικά δείγματα τείνουν να εστιάζουν στους παρακάτω παράγοντες διαμόρφωσης της γνώμης των συμμετεχόντων για τα ΓΤΤ: α) την εκτίμηση της σχέσης κινδύνου-ωφέλειας (Arvanitoyannis και Krystallis, 2005), β) την

⁶ Ο όρος ξενομεταμόσχευση αναφέρεται στη μεταμόσχευση σε άνθρωπο κυττάρων, ιστών ή οργάνων που προέρχονται από ζώα. Από τον Ιανουάριο του 1999 στις χώρες της ΕΕ έχει επιβληθεί moratorium στις ξενομεταμοσχεύσεις και τις σχετικές κλινικές δοκιμές.

έκταση και το περιεχόμενο της γνώσης για τα ΓΤΤ (Batrinou κ.α., 2005) και γ) την αίσθηση ασφάλειας των ΓΤΤ για την υγεία των καταναλωτών (Batrinou κ.α., 2008).

Με δεδομένο ότι 1) η έρευνα για τους παράγοντες διαμόρφωσης της στάσης των Ελλήνων έναντι των ΓΤΤ είναι περιορισμένη σε έκταση και εστιακό ενδιαφέρον 2) στη διεθνή βιβλιογραφία τεκμηριώνεται επαρκώς η επίδραση ηθικών και αξιακών κρίσεων στη διαμόρφωση των στάσεων για τα ΓΤΤ και 3) αν και υπάρχουν ενδείξεις ότι τέτοιου είδους κρίσεις συμβάλλουν στη διαμόρφωση των αντιλήψεων των Ελλήνων για τα ΓΤΤ, υπάρχει κενό στην εμπειρική διερεύνηση του θέματος, καθίσταται σαφές ότι έρευνες που θα εστιάζουν τόσο στην ηθική αξιολόγηση της παραγωγής, χρήσης και κατανάλωσης ΓΤΤ στην Ελλάδα όσο και στους παράγοντες που σχετίζονται με αυτού του είδους την αξιολόγηση είναι απαραίτητες.

Ο απώτερος στόχος της παρούσας έρευνας είναι η διερεύνηση των παραγόντων που διαμορφώνουν τις στάσεις για τα ΓΤΤ στην Ελλάδα. Ειδικότερα, στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας διερευνήθηκε η ηθική αξιολόγηση (κατανόηση του ορθού ή όχι) της παραγωγής ΓΤΤ από φυτά και ζώα σε σχέση και συνάρτηση με παράγοντες όπως: η έκταση και το περιεχόμενο της γνώσης για τα ΓΤΤ, δημογραφικά και κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά καθώς και αξιακές θέσεις και κρίσεις για τη σχέση φύσης-επιστήμης, αποδοχή/απόρριψη των επιχειρημάτων υπέρ των ΓΤΤ και αξιολόγηση της χρήσης ΓΤΤ για την αντιμετώπιση κοινωνικο-οικονομικών αναγκών.

Μεθοδολογία

Η έρευνα διεξήχθη σε δείγμα 401 φοιτητών και φοιτητριών διαφόρων Σχολών και Τμημάτων 5 Πανεπιστημίων της χώρας (Πίνακας 1) την περίοδο 8 Απριλίου-9 Ιουνίου 2009 με τη χρήση δομημένου ερωτηματολογίου με ερωτήσεις κλειστού τύπου.⁷ Η συλλογή των δεδομένων έγινε με σειρά επιτόπιων επισκέψεων⁸ μέλους της ερευνητικής ομάδας στα αντίστοιχα Πανεπιστήμια και Τμήματα Σχολών. Τα ερωτηματολόγια διανεμήθηκαν κατά τη διάρκεια παραδόσεων μαθημάτων. Πριν τη διανομή των ερωτηματολογίων εξασφαλίστηκε η άδεια του διδάσκοντος του αντίστοιχου μαθήματος. Η ανάλυση των δεδομένων έγινε με τη χρήση του στατιστικού λογισμικού SPSS 15.

Ερωτηματολόγιο

Το ερωτηματολόγιο περιελάμβανε συνολικά 42 ερωτήσεις κατηγοριοποιημένες σε διάφορες θεματικές. Εδώ παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της ανάλυσης μέρους του συνολικού ερωτηματολογίου. Η πλειοψηφία των ερωτήσεων κωδικοποιήθηκε σε 5-βαθμια κλίμακα Likert, ενώ ένας μικρός αριθμός ερωτήσεων κωδικοποιήθηκε ως 'Σωστό' 'Λάθος'. Η βασική ερευνητική υπόθεση διατυπώθηκε ως εξής: η ηθική αξιολόγηση της παραγωγής και χρήσης ΓΤΤ που προέρχονται από φυτά και ζώα σχετίζεται α) με τη γνώση για τη βιοτεχνολογία και ειδικότερα τα ΓΤΤ, β) με δημογραφικά και ευρύτερα κοινωνικοπολιτικά χαρακτηριστικά, γ) με αξιακές θέσεις και κρίσεις.

⁷ Η έρευνα διεξήχθη στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος με τίτλο: *Κοινωνικές συνισταμένες στάσεων και αντιλήψεων ελλήνων φοιτητών ως προς τα διαγονιδιακά φυτά και τις σχετικές νομοθετικές ρυθμίσεις* (χρηματοδότηση ΕΛΚΕ Πανεπιστημίου Κρήτης, κωδικός προγράμματος ΚΑ2302, επιστημονικά υπεύθυνη Β. Πετούση).

⁸ Μόνο σε ένα Τμήμα στο οποίο δεν κατέστη δυνατή η επιτόπια επίσκεψη τα ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν υπό την επίβλεψη του διδάσκοντος και επιστράφηκαν ταχυδρομικά.

Η ηθική αξιολόγηση της παραγωγής ΓΤΤ από φυτά και ζώα μετρήθηκε με την ερώτηση «Σε γενικές γραμμές σε ποιο βαθμό συμφωνείτε ή διαφωνείτε ότι η παραγωγή γενετικά τροποποιημένων τροφίμων από φυτά και από ζώα είναι ηθικά ορθή;» Σε προηγούμενη ερώτηση, η μέθοδος της γενετικής τροποποίησης περιγράφηκε ως εξής: «Για να παραχθούν γενετικά τροποποιημένα φυτά ή ζώα, τμήματα του γονιδιώματος (DNA) ενός ζώου ή ενός φυτού εισάγονται στα κύτταρα ενός άλλου ζώου ή φυτού».

Η γνώση των ερωτηθέντων για τη βιοτεχνολογία και τα ΓΤΤ μετρήθηκε με τρεις τρόπους: α) με αυτο-αξιολόγηση γνώσης: ζητήθηκε δηλαδή από τους συμμετέχοντες να αξιολογήσουν οι ίδιοι το επίπεδο γνώσης τους για θέματα όπως καλλιέργεια φυτών, εκτροφή ζώων, ΓΤΤ β) με απαντήσεις 'σωστό/λάθος' σε συγκεκριμένες ερωτήσεις βασικών γνώσεων βιολογίας και βιοτεχνολογίας (οι ερωτήσεις παρατίθενται στον Πίνακα 2) και γ) με βάση το γνωστικό αντικείμενο τους το οποίο ταυτίστηκε με το Τμήμα φοίτησης. Ακολούθως, τα δημογραφικά και ευρύτερα κοινωνικο-πολιτικά χαρακτηριστικά που εισήχθησαν ως μεταβλητές στην ανάλυση ήταν: το φύλο, το μορφωτικό επίπεδο πατέρα και μητέρας, ο βαθμός ενασχόλησης με την πολιτική, η συμμετοχή ή όχι σε ΜΚΟ και η ένταση της θρησκευτικότητας.

Πίνακας 1. Βασικά χαρακτηριστικά του δείγματος

	Φύλο (%)	
	Άνδρες (n=110)	Γυναίκες (n=287)
Πανεπιστήμιο Κρήτης		
Τμήμα Κοινωνιολογίας	7,27	14,29
Τμήμα Βιολογίας	11,82	12,89
Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών	1,82	9,41
Τμήμα Ιατρικής	4,55	3,14
Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών		
Τμήμα Νομικής	9,09	26,13
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης	1,82	10,45
Γεωπονικό Πανεπιστήμιο*		
Διάφορα Τμήματα	23,64	10,45
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης		
Τμήμα Χημικών Μηχανικών	22,73	8,01
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης		
Τμήμα Δασολογίας και Διαχείρισης Περιβάλλοντος	17,27	4,53

*Δεδομένα για τα διάφορα Τμήματα του Γεωπονικού Πανεπιστημίου παρουσιάζονται συγκεντρωτικά λόγω εγγύτητας γνωστικού πεδίου.

Το αξιακό πλαίσιο εντός του οποίου οι ερωτηθέντες κρίνουν την ηθική ορθότητα της χρήσης φυτών και ζώων για την παραγωγή ΓΤΤ προσεγγίστηκε και μετρήθηκε με βάση τρεις δείκτες. Κάθε ένας από αυτούς τους δείκτες συμπεριλάμβανε μία σειρά δηλώσεων. Από τους ερωτηθέντες ζητήθηκε να δηλώσουν το βαθμό συμφωνίας ή διαφωνίας τους. Οι απαντήσεις κωδικοποιήθηκαν σε 5-βαθμια κλίμακα Likert (1=συμφωνώ απόλυτα και 5=διαφωνώ απόλυτα). Η τιμή που έλαβε κάθε ένας από τους ερωτηθέντες προέκυψε από το άθροισμα των τιμών των επιμέρους απαντήσεών τους. Κατά την ανάλυση έγινε επανακωδικοποίηση όποιων απαντήσεων χρειάστηκε. Έτσι, χαμηλές τιμές είναι δηλωτικές αποδοχής της χρήσης ΓΤΤ και υψηλές απόρριψής της. Η κατεύθυνση των δηλώσεων

αποφασίστηκε τυχαία. Οι δείκτες αυτοί είναι οι εξής: α) προσωπική θέση στο προτεινόμενο συνεχές επιστήμη-φύση. Η θέση αυτή μετρήθηκε με βάση το βαθμό συμφωνίας των ερωτηθέντων με συγκριμένες δηλώσεις. Ανώτερος στόχος αυτής της μέτρησης ήταν να διαπιστωθεί ο βαθμός εμπιστοσύνης ή αμφισβήτησης της επιστήμης β) σύγκλιση ή απόκλιση από τα επιχειρήματα υπέρ της ΓΤΤ και γ) αξιολόγηση της χρήσης ΓΤΤ για την αντιμετώπιση αναγκών ευπαθών ομάδων (Πίνακας 2).

Συσχετίσεις μεταξύ μεταβλητών

Η ηθική ορθότητα της παραγωγής και χρήσης ΓΤΤ από φυτά και ζώα τείνει να αμφισβητείται από τους συμμετέχοντες στην έρευνα. Έτσι, με βάση τα ευρήματα της έρευνας, ποσοστό 76% δηλώνει έντονη (51,1%) ή απλή (24,9%) αμφισβήτηση της ορθότητας των ΓΤΤ και μόνο το 23,2% τη θεωρεί ηθικά αποδεκτή. Οι συσχετίσεις μεταξύ των μεταβλητών αναλύονται παρακάτω.

Πίνακας 2. Δηλώσεις αντικειμενικής γνώσης και αξιακού πλαισίου

Αντικειμενική κρίση

- Υπάρχουν μερικά βακτήρια που ζουν στα απόβλητα ύδατα
- Οι συνηθισμένες ντομάτες δεν περιέχουν γονίδια, ενώ οι γενετικά τροποποιημένες περιέχουν
- Αν κάποιος καταναλώνει γενετικά τροποποιημένα τρόφιμα μπορεί ως αποτέλεσμα να τροποποιηθούν τα γονίδια του
- Το γονίδιο του πατέρα καθορίζει αν το παιδί θα είναι κορίτσι

- Η μαγιά που χρησιμοποιείται στη μύρα περιέχει ζωντανούς οργανισμούς
- Τα γενετικά τροποποιημένα ζώα είναι πάντα μεγαλύτερα από τα συμβατικά ζώα
- Οι εταιρείες που παράγουν γενετικά τροποποιημένο σπόρο είναι οι ίδιες με εκείνες που παράγουν τους σπόρους που χρησιμοποιούνται συνήθως στη γεωργία

- Γενετικά τροποποιημένες ντομάτες στις οποίες έχει εισαχθεί γονίδια ψαριού, κατά πάσα πιθανότητα έχουν γεύση ψαριού.
- Η συντριπτική πλειοψηφία των ετήσιων καλλιεργούμενων φυτών όπως π.χ. ντομάτες και αγγούρια είναι υβρίδια.
- Τα γενετικά τροποποιημένα τρόφιμα έχουν παραχθεί με τη χρήση ακτινοβολίας ώστε να δημιουργηθούν γενετικές μεταλλάξεις.

Αξιακό πλαίσιο

Συνεχές επιστήμη-φύση

- 1.Θα ήταν καλύτερα αν οι επιστήμονες δεν είχαν ασχοληθεί καθόλου με τη γενετική μηχανική και δεν γνωρίζαμε τις δυνατότητές της (2,06).
- 2.Όποιοι κίνδυνοι κι αν συνδέονται με τα ΓΤΤ, μπορούμε να τους αποφύγουμε αν το θέλουμε (2,59).
- 3.Δεν έχουμε καμία δουλειά να ανακατευόμαστε και να πειραματιζόμαστε με τη φύση (2,85)
- 4.Τα ΓΤΤ θα ωφελήσουν πολλούς ανθρώπους (2,97)
- 5.Τα γενετικά τροποποιημένα τρόφιμα απλά δεν μας χρειάζονται (3,01).
- 6.Τα περισσότερα γενετικά τροποποιημένα τρόφιμα έχουν παραχθεί επειδή απλά οι επιστήμονες μπορούν να τα παράγουν, και όχι επειδή χρειάζεται (3,09).
- 7.Η χρήση της γενετικής μηχανικής στα τρόφιμα, θα βελτιώσει την ποιότητα της ζωής μας (3,17).

- 8.Αδικαιολόγητοι φόβοι για τα γενετικά τροποποιημένα τρόφιμα έχουν παρεμποδίσει σοβαρά την παραγωγή ευεργετικών τροφών (3,27)
- 9.Αν κάτι πάει στραβά με τα γενετικά τροποποιημένα τρόφιμα θα προκληθεί παγκόσμια καταστροφή (3,33).
- 10.Αν η πλειοψηφία των ανθρώπων θέλουν τα γενετικά τροποποιημένα τρόφιμα, τότε πρέπει να επιτραπούν (3,42)
- 11.Οι επιστήμονες γνωρίζουν τι κάνουν, επομένως μόνο μετριοπαθείς ρυθμίσεις είναι πιθανόν αναγκαίες (3,54).
- 12.Η ιδέα των γενετικά τροποποιημένων τροφίμων μου προκαλεί μεγάλη ανησυχία (3,6)
- 13.Η φύση είναι τόσο περίπλοκη ώστε είναι αδύνατο να γνωρίζουμε τι μπορεί να συμβεί με τις γενετικά τροποποιημένες καλλιέργειες (3,63).

- 14.Οι φόβοι για τους κινδύνους της χρήσης της γενετικής μηχανικής είναι αβάσιμοι και υπερβολικοί (3,69)
- 15.Τα γενετικά τροποποιημένα τρόφιμα είναι αντίθετα προς τη φύση (3,9).
- 16.Τα γενετικά τροποποιημένα τρόφιμα δεν παρουσιάζουν κινδύνους για τις μελλοντικές γενιές (3,99).
- 17.Οι πιθανοί κίνδυνοι από τη χρήση της γενετικής μηχανικής είναι τόσο μεγάλοι που επιβάλλεται να τεθούν σε ισχύ αυστηροί κανόνες (4,07)
- 18.Οι εταιρείες που ασχολούνται με τα γενετικά τροποποιημένα θεωρούν πιο σημαντικά τα κέρδη από την υγεία των καταναλωτών (4,19)

Σύγκλιση με επιχειρήματα υπέρ της ΓΤΤ*

1. Αύξηση της διάθεσης τροφίμων πρώτης ανάγκης για την αντιμετώπιση του υποσιτισμού ευάλωτων ομάδων (2,01)
- 2.Παραγωγή βακτηρίων για τον καθαρισμό πετρελαιοκηλίδων (2,02)
- 3.Επέκταση της κατανόησής μας για την επιστήμη και την τεχνολογία (2,04)
- 4.Παραγωγή θρεπτικών τροφών για την πρόληψη ασθενειών (πχ εμπλουτισμένο ρύζι για την πρόληψη της τύφλωσης) (2,12)
- 5.Παραγωγή ανθεκτικών φυτών για τη μείωση της χρήσης φυτοφαρμάκων (2,21)

- 6.Παραγωγή φθηνότερων φαρμάκων που απαιτούν τη χρήση φυτικών συστατικών (2,28)
- 7.Παραγωγή φυτών ως πρώτη ύλη για βιομηχανική χρήση (πχ πατάτα για παραγωγή χαρτιού) (2,36)
- 8.Παραγωγή φθηνότερων φαρμάκων που απαιτούν τη χρήση ζωικών συστατικών (όπως ινσουλίνη) (2,41)
- 9.Αφαίρεση αλλεργιογόνων στελεχών από τρόφιμα όπως τα κουκιά ή τα φιστίκια (2,44)
10. Παραγωγή φθηνότερων τροφίμων (2,67)

11. Αύξηση της ποικιλίας των διαθέσιμων τροφίμων (2,73)
12. Παραγωγή φρούτων και λαχανικών που θα διατηρούνται περισσότερο καιρό (2,89)
13. Αύξηση της απόδοσης ζώων σε προϊόντα όπως το γάλα (2,95)
14. Παραγωγή βοδινού (ή άλλου κρέατος) με χαμηλά λιπαρά (3,06)
15. Μείωση του κόστους παραγωγής gourmet φαγητών όπως ο σολομός (3,08)
16. Παραγωγή πιο γευστικών φρούτων και λαχανικών (3,2)

Αξιολόγηση χρήσης γενετικά τροποποιημένων τροφίμων για την αντιμετώπιση αναγκών ευπαθών πληθυσμών*

1. Αντιμετώπιση έκτακτων καταστάσεων πείνας (2,6)
- 2.Ανθρωπιστική βοήθεια στον Τρίτο Κόσμο (3,15)
- 3.Γεύματα που προσφέρονται σε άστεγους (3,29)
- 4.Γεύματα που προσφέρονται σε άπορα παιδιά (3,37)
- 5.Γεύματα που προσφέρονται σε φυλακισμένους (3,56)
- 6.Γεύματα για στρατιώτες (3,64)
- 7.Γεύματα σε εστιατόρια με χαμηλές τιμές (3,67)
- 8.Γεύματα για ασθενείς νοσοκομείων (3,92)

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΡΙΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

**Κατάταξη σε φθίνουσα σειρά (μεγαλύτερη προς μικρότερη αποδοχή) με βάση το μέσο όρο των τιμών των απαντήσεων. Οι μέσοι όροι εμφανίζονται σε παρένθεση. Μικρότερες τιμές δηλώνουν μεγαλύτερη αποδοχή.*

Γνώση για τη βιοτεχνολογία και τα ΓΤΤ

Η ανάλυση της σχέσης μεταξύ γνώσης και ηθικής αξιολόγησης της παραγωγής και χρήσης ΓΤΤ από φυτά και ζώα έδειξε ότι: φοιτητές/τριες που αυτοαξιολογούν το επίπεδο γνώσης τους για τα ΓΤΤ ως χαμηλό ή εμφανίζουν χαμηλό επίπεδο αντικειμενικής γνώσης για τη βιοτεχνολογία και τα ΓΤΤ τείνουν να αμφισβητούν την ορθότητα των ΓΤΤ ($r=-0,217$, $p<0,05$ και $r=-0,292$, $p<0,05$ αντίστοιχα). Παράλληλα, φοιτητές/τριες που φοιτούν σε 'θεωρητικές' Σχολές και Τμήματα (π.χ. Κοινωνιολογία, ΦΚΣ κλπ) κατά μέσο όρο, εκφράζουν εντονότερη διαφωνία με το ηθικά ορθό της παραγωγής και χρήσης ΓΤΤ από ό,τι φοιτητές/τριες που φοιτούν σε 'θετικές' Σχολές και Τμήματα ($\mu_1=6,3$, $\mu_2=7,5$, $t=5,756$, $df=391$, $p<0,05$). Φαίνεται λοιπόν ότι αν και υπάρχει μια ευρύτερη αντίθεση προς τα ΓΤΤ, φοιτητές/τριες με χαμηλότερα επίπεδα γνώσης για το συγκεκριμένο θέμα, τείνουν να διαφωνούν περισσότερο.

Δημογραφικά και κοινωνικο-πολιτικά χαρακτηριστικά

Από τα δημογραφικά και κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά που εισήχθησαν στην ανάλυση, στατιστικά σημαντικές συσχετίσεις και διαφορές προέκυψαν για τις μεταβλητές του φύλου, του επιπέδου εκπαίδευσης των γονέων (πατέρα και μητέρας) και της έντασης της θρησκευτικότητας.

Συγκεκριμένα, οι φοιτήτριες του δείγματος δηλώνουν, κατά μέσο όρο, χαμηλότερη αποδοχή του ηθικά ορθού της παραγωγής και χρήσης ΓΤΤ από ό,τι οι φοιτητές ($\mu_{\text{φοιτητές}}=6,05$, $\mu_{\text{φοιτήτριες}}=7,26$, $t=-5,065$, $df=391$, $p<0,05$). Παράλληλα, φοιτητές και φοιτήτριες που δηλώνουν χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης των γονέων τους, τείνουν να αμφισβητούν εντονότερα την ορθότητα των ΓΤΤ ($r_{\text{πατέρα}}=-0,254$, $p<0,05$), ($r_{\text{μητέρα}}=-0,238$, $p<0,05$). Τέλος, η ένταση της θρησκευτικότητας έδειξε να σχετίζεται σημαντικά ($r=-0,155$ $p<0,05$) με την στάση των ερωτώμενων απέναντι στα ΓΤΤ. Φοιτητές και φοιτήτριες που δηλώνουν εντονότερο αίσθημα θρησκευτικότητας τείνουν να απορρίπτουν το ηθικά ορθό της παραγωγής και χρήσης ΓΤΤ ($F=2,935$, $p<0,05$).

Αξιακό πλαίσιο

Στατιστικά σημαντικές συσχετίσεις και διαφορές προέκυψαν και από τη διερεύνηση της σχέσης μεταξύ της ηθικής αξιολόγησης των ΓΤΤ και του ευρύτερου αξιακού πλαισίου των συμμετεχόντων στην έρευνα. Ειδικότερα βρέθηκε ότι: φοιτητές/τριες που αποδέχονται τα επιχειρήματα υπέρ των ΓΤΤ τείνουν να αποδέχονται το ηθικά ορθό της παραγωγής και χρήσης ΓΤΤ ($r=0,545$, $p<0,05$). Επιπλέον, φοιτητές/τριες που δηλώνουν περισσότερο ανεκτικοί στη διάθεση ΓΤΤ για τις αντιμετώπιση αναγκών ευπαθών ομάδων τείνουν να αποδέχονται περισσότερο το ηθικά ορθό της παραγωγής και χρήσης ΓΤΤ ($r=0,566$, $p<0,05$). Τέλος, εκείνοι από τους συμμετέχοντες που εκδηλώνουν μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στην επιστήμη, με βάση την τοποθέτησή τους στο προτεινόμενο συνεχές 'επιστήμη-φύση' τείνουν να αποδέχονται περισσότερο την παραγωγή και χρήση ΓΤΤ από φυτά και ζώα ($r=0,723$, $p<0,05$).

Μοντέλο παλινδρόμησης

Για τη διερεύνηση των αιτιακών σχέσεων μεταξύ της ηθικής αξιολόγησης των ΓΤΤ και των παραγόντων που διαμορφώνουν αυτή τη στάση επιλέξαμε την ανάλυση παλινδρόμησης κατά βήματα (STEPWISE REGRESSION) καθώς εισάγει στο μοντέλο παλινδρόμησης σταδιακά μόνο τις απαραίτητες στατιστικά σημαντικές μεταβλητές αποκλείει δηλαδή εκείνες που δεν παρέχουν επιπλέον πληροφορία αν διατηρηθούν στο μοντέλο και έτσι παράγει το βέλτιστο εξηγητικό μοντέλο (Δαφέρμος, 2011:578). Η βηματική παλινδρόμηση ανέδειξε τις παρακάτω τέσσερις μεταβλητές ως έχουσες τη μέγιστη προβλεπτική αξία: προσωπική τοποθέτηση στο συνεχές επιστήμη-φύση, αποδοχή της διάθεσης ΓΤΤ για την αντιμετώπιση αναγκών ευπαθών ομάδων, μορφωτικό επίπεδο της μητέρας και σύγκλιση

με τα επιχειρήματα υπέρ της ΓΤΤ. Οι παραπάνω μεταβλητές εξηγούν το 57,8% της μεταβλητότητας της ηθικής αξιολόγησης των ΓΤΤ ($R^2=0,578$) (Πίνακας 3)

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η προσωπική τοποθέτηση κάποιου στο συνεχές 'επιστήμη-φύση', ή αλλιώς ο βαθμός εμπιστοσύνης που δείχνει κάποιος προς την επιστήμη έχει τη μεγαλύτερη εξηγητική αξία ($t=10,259$). Ακολουθεί η αποδοχή της διάθεσης ΓΤΤ για την αντιμετώπιση αναγκών ευπαθών ομάδων ($t=3,748$), το μορφωτικό επίπεδο της μητέρας ($t=-2,984$) και η σύγκλιση με τα επιχειρήματα υπέρ της ΓΤΤ ($t=-2,652$) (Πίνακας 3). Κατά συνέπεια, οι τρεις από τις τέσσερις εξηγητικές μεταβλητές που τελικά διατηρούνται στο μοντέλο της βηματικής παλινδρόμησης έχουν αξιακό περιεχόμενο ενώ η τέταρτη περιγράφει ένα από τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των ερωτώμενων.

Πίνακας 3. Αποτελέσματα βηματικής παλινδρόμησης (εξαρτημένη μεταβλητή: Ηθική αξιολόγηση της παραγωγής ΓΤΤ)

Μοντέλο	Μεταβλητές	B	SE	t	p	R ²
1	Σταθερά	-1,822	,500	-3,641	,000	,520
	Συνεχές επιστήμη-φύση	,145	,008	17,790	,000	
2	Σταθερά	-1,907	,483	-3,948	,000	,555
	Συνεχές επιστήμη-φύση	,119	,009	12,630	,000	
	Χρήση ΓΤΤ για ευπαθείς ομάδες	,059	,012	4,759	,000	
3	Σταθερά	-,557	,666	-,837	,404	,567
	Συνεχές επιστήμη-φύση	,115	,009	12,217	,000	
	Χρήση ΓΤΤ για ευπαθείς ομάδες	,057	,012	4,586	,000	
	Μορφωτικό επίπεδο μητέρας	-,161	,055	-2,907	,004	
4	Σταθερά	-,558	,659	-,847	,397	,578
	Συνεχές επιστήμη-φύση	,105	,010	10,259	,000	
	Χρήση ΓΤΤ για ευπαθείς ομάδες	,048	,013	3,748	,000	
	Μορφωτικό επίπεδο μητέρας	-,163	,055	-2,984	,003	
	Σύγκλιση με επιχειρήματα υπέρ ΓΤΤ	,023	,009	2,652	,008	

Συζήτηση-συμπεράσματα

Η ανάλυση των σχέσεων των παραπάνω μεταβλητών έδειξε καταρχήν ότι, σε γενικές γραμμές, οι φοιτητές/τριες του δείγματος αμφισβητούν την ηθική ορθότητα της παραγωγής και χρήσης ΓΤΤ επιβεβαιώνοντας ευρήματα παρόμοιων ερευνών και ειδικά εκείνων που αναφέρονται στην κατάσταση στην Ελλάδα (Gaskel κ.α., 2010, Hohl και Gaskell, 2008, Arvanitoyannis και Krystallis, 2005, Scholderer, 2005). Ωστόσο οι γυναίκες περισσότερο από τους άνδρες αμφισβητούν την ηθική ορθότητα των ΓΤΤ· εύρημα που συναντάται και αλλού (Moerbeek και Casimir, 2005). Από την άλλη μεριά, φοιτητές και φοιτήτριες που έχουν καλύτερη γνώση για τη βιοτεχνολογία και τα ΓΤΤ, εκείνοι που φοιτούν σε 'θετικές' σχολές και Τμήματα και εκείνοι που δηλώνουν υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο των γονέων τους τείνουν να αποδέχονται το ηθικά ορθό των ΓΤΤ. Όλα τα παραπάνω ευρήματα είναι σε συμφωνία με τα συμπεράσματα παρόμοιων ερευνών σε δείγματα που προέρχονται από διαφορετικές χώρες (Batrinou κ.α., 2005, Gaskell κ.α., 2010: 93-95, Magnusson και Hursti, 2002).

Στην έρευνά μας, ωστόσο, οι παράγοντες που φάνηκαν να είναι καθοριστικοί για την αξιολόγηση του ηθικά ορθού των ΓΤΤ σχετίζονται άμεσα με το ευρύτερο αξιακό πλαίσιο στο οποίο προσυπογράφουν οι φοιτητές/τριες του δείγματος. Παρόμοια είναι τα ευρήματα και άλλων ερευνών. Για παράδειγμα σε έρευνα σε δείγμα Σουηδών

καταναλωτών βρέθηκε ότι στην πλειοψηφία τους αυτοί οι καταναλωτές θεωρούν ότι η κατανάλωση ΓΤΤ είναι «αντίθετη με τις αρχές τους» και «ηθικά εσφαλμένη» (Magnusson και Hursti, 2002:22). Στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας, κύριος παράγοντας διαμόρφωσης της στάσης έναντι του ηθικά ορθού των ΓΤΤ αποδείχτηκε ο βαθμός εμπιστοσύνης στην επιστήμη σε σχέση με το βαθμό εμπιστοσύνης στη φύση. Φοιτητές και φοιτήτριες που εκδηλώνουν εμπιστοσύνη στην επιστήμη και τις δυνατότητές της έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες να αποδέχονται τα ΓΤΤ. Η σχέση αυτή η οποία διαπιστώνεται και σε άλλες έρευνες, μπορεί να θεωρηθεί ότι σε ένα ευρύτερο επίπεδο παραπέμπει σε ζητήματα που αφορούν το περιεχόμενο και τα όρια του δικαιώματος επέμβασης του ανθρώπου στη φύση, τη σχέση του με το περιβάλλον κλπ (Cooley and Goreham, 2004, Devos κ.α., 2008, Bredhal, 2001).

Μία άλλη παράμετρος που μελετήθηκε στη διεθνή βιβλιογραφία και φάνηκε ότι σχετίζεται με τη διαμόρφωση της στάσης έναντι των ΓΤΤ είναι αυτή της αξιολόγησης της χρήσης τους: του σκοπού δηλαδή για τον οποίο από τη μια είναι αποδεκτό να γίνεται η γενετική τροποποίηση και από την άλλη να χρησιμοποιούνται τα προϊόντα της (Magnusson και Hursti, 2002). Στην παρούσα έρευνα βρέθηκε ότι δεδομένης της αμφισβήτησης της ορθότητας των ΓΤΤ η χρήση τους μπορεί να γίνει ανεκτή για την κάλυψη αναγκών συγκεκριμένων ευπαθών ομάδων. Αυτές οι ανάγκες όμως είτε έχουν έκτακτο χαρακτήρα (έκτακτες καταστάσεις πείνας) είτε έχουν μόνιμο αλλά επιτακτικό χαρακτήρα (ανθρωπιστική βοήθεια στον Τρίτο Κόσμο). Σε παρόμοια συμπεράσματα οδηγούμαστε και με βάση τα ευρήματα που σχετίζονται με τη σύγκλιση με τα επιχειρήματα υπέρ των ΓΤΤ. Επιχειρήματα ευρύτερης αποδοχής έχουν περιεχόμενο κοινωνικό (αντιμετώπιση αναγκών, ασθενειών κλπ) αλλά και οικολογικό (αντιμετώπιση μόλυνσης, μείωση φυτοφαρμάκων κλπ). Από την άλλη μεριά επιχειρήματα οικονομικού περιεχομένου (πχ αύξηση παραγωγής) ή επιχειρήματα που παραπέμπουν στη χρήση της γενετικής τροποποίησης για καταναλωτικούς σκοπούς (π.χ. μείωση κόστους παραγωγής τροφίμων όπως ο σολομός ή βελτίωση της γεύσης των τροφίμων) είναι λιγότερο αποδεκτά. Τέλος, η διαπίστωση ότι το επίπεδο εκπαίδευσης της μητέρας συμπεριλαμβάνεται μέσα στους καθοριστικούς παράγοντες για τη διαμόρφωση της στάσης έναντι του ηθικά ορθού των ΓΤΤ, τουλάχιστον στο πλαίσιο της χώρας μας, μάλλον υποδεικνύει κάποιο βαθμό ταξικότητας. Μπορεί λοιπόν να υποστηριχθεί ότι η ηθική αξιολόγηση διαμορφώνεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο κοινωνικο-πολιτικών προβληματισμών και αναγκαιοτήτων (Finucane και Holup, 2005, Scholdeger, 2005). Σε κάθε περίπτωση όμως, φαίνεται ότι η αρνητική στάση των φοιτητών του δείγματος έναντι των ΓΤΤ καθορίζεται με βάση αξιακά κριτήρια.

Συμπερασματικά μπορεί να υποστηριχθεί ότι η παρούσα έρευνα συνδιαλέγεται και αναφέρεται στον ευρύτερο προβληματισμό για την αξιολόγηση της βιοτεχνολογίας (και της επιστήμης γενικότερα) και των εφαρμογών της. Ειδικότερα για τη βιοτεχνολογία και υπό το πρίσμα της εξάπλωσης και της διεύρυνσης των βιοτεχνολογικών εφαρμογών και της παράλληλης επίλυσης πολλών από τα σχετικά τεχνικά προβλήματα, το κεντρικό βιοτεχνολογικό ερώτημα: 'τι μπορούμε να κάνουμε;' αναδιατυπώνεται ως: 'τι είναι αποδεκτό να κάνουμε;' (Gamborg and Sandoe, 2010:163). Αυτού του είδους ο προβληματισμός φαίνεται ότι αφορά ιδιαίτερα το κοινωνικό γίνεσθαι στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Devos κ.α., 2008, Lassen και Jamison, 2006). Όπως παρατηρούν οι Gaskell κ.α. (2006:8) για παράδειγμα, οι πολίτες των Ευρωπαϊκών χωρών τηρούν αρνητική στάση έναντι των ΓΤΟ και ΓΤΤ τόσο γιατί αμφισβητούν τη χρησιμότητά τους και τα προσλαμβάνουν ως επικίνδυνα, όσο και γιατί τα θεωρούν «... ηθικά απαράδεκτα ...». Έτσι, η κατεύθυνση της επιστημονικής έρευνας, οι βιοτεχνολογικές εφαρμογές αλλά και οι σχεδιαζόμενες πολιτικές καλούνται όλο και πιο επιτακτικά να απαντήσουν, να λάβουν υπόψη τους και τελικά να προσαρμοστούν σε ηθικά ερωτήματα και αξιακούς προβληματισμούς μέσα στο συγκεκριμένο κοινωνικο-οικονομικό, πολιτικό και ρυθμιστικό περιβάλλον στο οποίο αναπτύσσονται.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Βαρζάκας Θ., Αρβανιτογιάννης Ι. (2006) *Γενετικά Τροποποιημένα Τρόφιμα: Παρασκευή- Ανίχνευση- Νομοθεσία Βιοασφάλεια (μελέτη αστοχίας)*, Αθήνα, Έμβρυο.
- Δαουτόπουλος Γ., Καζακόπουλος Λ., Κούση Μ. (2002) *Αγροτική Κοινωνιολογία*, Θεσσαλονίκη, Ζυγός.
- Δαφέρμος, Β. (2011) *Κοινωνική Στατιστική και Μεθοδολογία Έρευνας με το SPSS*. Αθήνα, Εκδόσεις Ζήτη.
- Μπεόπουλος Ν. (2000) 'Οι Νέες Βιοτεχνολογίες στη Γεωργία: Προκλήσεις και Ερωτήματα', *Επιθεώρηση των Κοινωνικών Ερευνών*, 103 σσ 57-82.

Ξενόγλωσση

- Arvanitoyannis, I., Krystallis, A. (2005) "Consumers' beliefs, attitudes, and intentions towards genetically modified foods, based on the perceived safety vs. benefits' perspective", *International Journal of Food Science and Technology* 40, σσ. 343-360.
- Batrinou, A., Dimitriou, E., Liatsos, D., Pletsa, V. (2005) "Genetically modified foods: the effect of information", *Nutrition & Food Science*, 35, σσ. 148-155.
- Batrinou, A., Spiliotis, V., Sakellaris, G. (2008) "Acceptability of genetically modified maize by young people", *British Food Journal*, 110, σσ. 250-259.
- Bouis H.E. (2007) "The Potential of Genetically Modified Food Crops to Improve Human Nutrition in Developing Countries", *Journal of Development Studies*, 43, σσ. 79-96.
- Bredhal, L. (2001) "Determinants of consumer attitudes and purchase intentions with regard to genetically modified food: Results of a cross-national survey", *Journal of Consumer Policy*, 24, σσ. 23-61.
- Bredhal, L. (1999) "Consumers' cognitions with regard to Genetically Modified Foods. Results of a qualitative study in four countries." *Appetite* 33, σσ. 343-360.
- Buttel, F.H. (J 2005) "The Environmental and Post-Environmental Politics of Genetically Modified Crops and Foods", *Environmental Politics*, 14, σσ. 309-323.
- Cooley, D.R., Goreham, G.A. (2004) "Are transgenic organisms unnatural?" *Ethics and the Environment*, 9, σσ. 46-55.
- Costa-Font, M., Gil, J.M. (2009). "Structural equation modelling of consumer acceptance of genetically modified (GM) food in the Mediterranean Europe: A cross-country study", *Food Quality and Preference* 20, σσ 399-409.
- Devos, Y., Maesele, P., Reheul, D., Van Speybroeck, L., De Waele, D. (2008) "Ethics in the societal debate on genetically modified organisms: A (re) quest for *Sense and Sensibility*", *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 21, σσ. 29-61.
- Dreezens, E., Martijn, C., Tenbult, P., Kok, G., de Vries, N.K. (2005). "Food values: an examination of values underlying attitudes towards genetically modified-and organically grown food products", *Appetite*, 44, σσ. 115-122.
- Finucane, M.L., Holup, J.L (2005) "Psychosocial and cultural factors affecting the perceived risk of genetically modified food: an overview of the literature. *Social Science & Medicine*, 60, σσ. 1603-1612.
- Frewer, L.J., Lassen, J., Kettlitz, B., Scholderer, J., Beekman, V., Berdal, K.G. (2004). "Societal aspects of genetically modified foods", *Food and Chemical Toxicology*, 42, σσ. 1181-1193.
- Gamborg, C., Sandoe, P. (2010). "Ethical considerations regarding genetically modified trees". In *FAO Forests and Genetically Modified Trees*. Rome, σσ. 163-176.
- Gaskell G. (2000) 'Agricultural Biotechnology and Public Attitudes in the European Union', *AgBioForum* 3, σσ 87-96.
- Gaskell, G., A. Allansdottir, N. Allum, C. Corchero, C. Fischler, J. Hampel, J. Jackson, N. Kronberger, N. Mejlgard, G. Revuelta, C. Schreiner, S. Stares, H. Torgersen, and W. Wagner (2006), *Europeans and Biotechnology in 2005: Patterns and Trends*, Eurobarometer 64.3. Διαθέσιμο στο http://www.ec.europa.eu/research/press/2006/pdf/pr1906_eb_64_3_final_reportmay2006_en.pdf. Ημερομηνία πρόσβασης 11/2/2013.
- Gaskell, G., Stares, S., Allansdottir, A., Allum, N., Castro, P., Esmer, Y., Fischler, C., Jackson, J., Kronberger, N., Hampel, J., Mejlgard, N., Quintanilha, A., Rammer, A., Revuelta, G.,

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΞΙΑΚΕΣ ΣΥΝΙΣΤΑΜΕΝΕΣ

- Stoneman, P., Torgersen, H., Wagner, W. (2010). Europeans and Biotechnology in 2010. Winds of Change? Διαθέσιμο στο:
http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_341_winds_en.pdf
Ημερομηνία πρόσβασης 11/2/2013.
- Grunert, K.G., Bredahl, L., Scholderer, J. (2003). "Four questions on European consumers' attitudes towards the genetic modification in food production", *Innovative Food Science and Emerging Technologies*, 4, σσ. 435-445.
- Hohl, K., Gaskell, G. (2008). "European public perceptions of food risk: Cross-national and methodological comparisons", *Risk Analysis*, 26, σσ. 311-324.
- Houghton, J.R., van Kleef, E., Rowe, G., Frewer, L.J. (2006). "Consumer perceptions of the effectiveness of food-risk management practices: A cross-cultural study", *Health, Risk & Society* 8, σσ. 165-183.
- Huang, J., Qiu, H., Bai, J. Pray, C., (2006). "Awareness, acceptance and willingness to buy genetically modified foods in Urban China", *Appetite* 46, σσ 144-151.
- James, C. (2011). *Global Status of Commercialized Biotech/GM Crops*, ISAAA Brief No. 43. ISAAA, Ithaca, NY.
- Jensen, K.K., Gamborg, C., Madsen, K.H., Jorgensen, R.B., von Krauss, M.K, Folke, A.P., Sandoe, P. (2003). "Making the EU 'Risk Window' transparent: the normative foundations of the environmental risk assessment of GMOs", *Environmental Biosafety Research*, 3 σσ. 161-171.
- Knight, J.G., Wather, D.W., Holdsworth, D.K. (2005). "Consumer benefits and acceptance of genetically modified food." *Journal of Public Affairs* 5, σσ. 226-235.
- Lassen, J., Jamison, A. (2006). "Genetic technologies meet the public: the discourses of concern", *Science, Technology and Human Values*, 31, σσ. 8-28.
- Madsen, K.H., Sandoe, P. (2005). "Ethical reflections on herbicide-resistant crops", *Pest Management Science*, 61, σσ. 318-325.
- Magnusson, M.K., Hursti, U-K. K. (2002). "Consumer attitudes towards genetically modified foods." *Appetite* 39, σσ. 9-24.
- McCright, A.M., Dunlap, R.E. (2008) "Social movement identity and belief systems. An examination of beliefs about environmental problems within the American public", *Public Opinion Quarterly*, 72, σσ. 651-676.
- Mehta M.D., Gair J.J. (2001) "Social, political, legal and ethical areas of inquiry in biotechnology and genetic engineering." *Technology in Society* 23, σσ. 241-264.
- Moerbeek, H., Casimir, G. (2005). "Gender differences in consumers' acceptance of genetically modified foods." *International Journal of Consumer Studies* 29, σσ. 308-318.
- Robert J.S., Kirk D.D. (2006) 'Ethics, Biotechnology, and Global Health: The Development of Vaccines in Transgenic Plants', *The American Journal of Bioethics*, 6, σσ w29-w41.
- Scholderer, J. (2005). "The GM foods debate in Europe: History, regulatory solutions, and consumer response research." *Journal of Public Affairs* 5, σσ 263-274.
- Shanahan, J., Scheufele, D., Lee, E., (2001). "Attitudes about agricultural biotechnology and genetically modified organisms." *Public Opinion Quarterly*, 65, σσ. 267-281.
- Thies J.E., Devare M.H. (2007). "An Ecological Assessment of Transgenic Crops." *Journal of Development Studies*, 43, σσ. 97-129.
- van Dijk, H., Houghton, J., van Kleef, E., van der Lans, I., Rowe, G., Frewer, L. (2008) "Consumer responses to communication about food risk management", *Appetite*, 50, σσ. 340-352.
- van Kleef, E, Frewer, L.J, Chryssochoidis, G.M., Houghton, J.R., Korzen-Bohr, S., Krystallis, Th., Lassen, J., Pfenning, U., Rowe, G. (2006). "Perceptions of food risk management among key stakeholders: Results from a cross-European study", *Appetite*, σσ. 46-63.

«Κατακερματισμένη Κοινωνία Παροχών και η Αδυναμία του Μεταρρυθμιστικού Εγχειρήματος»

Έρση Ζακοπούλου¹

Στην εποχή της γενικευμένης οικονομικής και κοινωνικής κρίσης που διανύουμε, είναι φυσικό ο δημόσιος λόγος να εμπεριέχει όλο και περισσότερες αυθόρμητες ή τεκμηριωμένες αναλύσεις της ελληνικής κοινωνίας. Οι αναλύσεις αυτές προσπαθούν να ερμηνεύσουν το 'πώς φθάσαμε ως εδώ' και συχνά καταλήγουν στην αναφορά της πελατειακής λειτουργίας του κράτους. Οι αναφορές αυτές ενέχουν συνήθως θέση ερμηνευτικού κλειδιού και είναι έτσι διατυπωμένες, ως να θεωρείται ότι η εν λόγω πελατειακή λειτουργία είναι ένα γνωστό, δεδομένο στοιχείο του ελληνικού πολιτικού συστήματος που δεν απαιτεί περαιτέρω ανάλυση ή σχολιασμό.

Ξεκινώντας από μία άλλη αφετηρία, ιστορικοί και φιλόσοφοι αναδεικνύουν, τον τελευταίο καιρό, τη διαχρονική τάση κατακερματισμού του ελληνικού κοινωνικού σώματος, μία σχεδόν 'εθιμική', ροπή της κοινωνίας μάλλον προς την διάσπαση παρά προς την ενοποίηση.²

Με υπόρρητη τη διασύνδεση των δύο χαρακτηριστικών, ο δημόσιος λόγος μοιάζει να θεωρεί και τα δύο ως ιστορικά, εγγενή και μη αναστρέψιμα συστατικά της κοινωνικής μας οργάνωσης. Στις μέρες μας μια τέτοια 'πεποίθηση' είναι, όμως, ολέθρια.

Στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, οι πελατειακές σχέσεις απετέλεσαν σημαντικό αντικείμενο ανάλυσης από την ιστορική πολιτική κοινωνιολογία και την πολιτική επιστήμη ενώ υπήρξαν και λίγες κοινωνιολογικές και ανθρωπολογικές έρευνες που ανέλυσαν την πατρωνία σε επίπεδο τοπικών κοινωνιών ή εθνοτικών ομάδων. Στη συνέχεια, οι μετεξελίξεις των πελατειακών σχέσεων παρακολουθούνται από τους πολιτικούς επιστήμονες στο πλαίσιο των αναλύσεων της λειτουργίας των κομμάτων, του πολιτικού συστήματος και του κράτους. Δεν απετέλεσαν, όμως, αυτόνομο αντικείμενο μελέτης και κυρίως, δεν συνδέθηκαν σε επαρκή βαθμό, οι πελατειακές διαστάσεις του πολιτικού με τις ραγδαία αναπτυσσόμενες πελατειακές διαιρέσεις του κοινωνικού. Αυτό, κατά τη γνώμη μου, μας εμπόδισε να δούμε στο σύνολό του το εύρος του πελατειακού φαινομένου και τη δυναμική ενός κεντρικού μηχανισμού οργάνωσης και αναπαραγωγής της ελληνικής κοινωνίας.

Στο κείμενο αυτό θα προσπαθήσω να επισημάνω μερικές κύριες κοινωνικές διαστάσεις του πελατειακού φαινομένου και τις επιπτώσεις τους στην παρατηρούμενη σήμερα στην ελληνική κοινωνία, αδυναμία συγκρότησης των όρων κατανόησης, αντίδρασης **και υπέρβασης της κρίσης.**

Κατά τον Κων/νο Τσουκαλά, η πολιτική πατρωνία απετέλεσε το, τρόπον τινά, φυσικό επακόλουθο του χαμηλού βαθμού ταξικής συγκρότησης του νεοσύστατου τον 19^ο αιώνα,

¹ Ερευνήτρια, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

² Βλ. Έτσι π.χ. ο Στέλιος Ράμφος μιλάει για την «κουλτούρα κατακερματισμού» της ελληνικής κοινωνίας (Καθημερινή 2/7/2011) ενώ ο Θ. Βερέμης για την «κατίσχυση της λαϊκιστικής κατακερματισμένης κοινωνίας» προΐόν συνδυασμού προνεωτερικών δομών και σύγχρονου λαϊκισμού (Καθημερινή: 16/3/2008 και 13/4/2008).

νεοελληνικού έθνους-κράτους (Τσουκαλάς, 1977). Η ανυπαρξία ισχυρών αστικών συγκροτημένων συμφερόντων στο πλαίσιο μιας αγροτικής κοινωνικής δομής μικροϊδιοκτησίας, οδήγησε στην ανάδειξη της φορολογίας ως σχεδόν αποκλειστικού μηχανισμού άντλησης του υπερπροϊόντος και στον προσανατολισμό των παραδοσιακών τοπικών διευθυντικών ομάδων στον έλεγχο της κεντρικής εξουσίας και των κρατικών πόρων. Το αποτέλεσμα ήταν η συγκρότηση ενός κράτους 'ανατολικού, θα λέγαμε, τύπου' δηλαδή ενός κράτους, η τυπική έστω, κοινωνική λειτουργία του οποίου, δεν ήταν η διαιτησία των κοινωνικών σχέσεων με γνώμονα το συλλογικό δημόσιο συμφέρον, αλλά η διαχείριση των πόρων προς ίδιον όφελος προς όφελος, δηλαδή, της πολιτικο-κρατικής αστικής τάξης που δημιουργήθηκε. Ως μόνη πηγή νομιμοποίησης της με αυτόν τον τρόπο συγκροτημένης κεντρικής εξουσίας απέμεινε η επιμεριστική αναδιανομή μέρους των κρατικών προσόδων. Η αξιολογηθείσα ως πρώιμη, καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας το 1864, είχε, στο πλαίσιο αυτό, σημαντικότατο οργανικό ρόλο, εφόσον, δίνοντας σε όλους τη δυνατότητα συμμετοχής στην εκλογική διαδικασία, ουσιαστικά τους έδινε, την δυνατότητα της εν δυνάμει συμμετοχής τους στα πελατειακά δίκτυα και συνακόλουθα της εξαρτημένης πολιτικής ενσωμάτωσής τους.

Η σύγχρονη με αυτήν του Τσουκαλά, ανάλυση του ίδιου φαινομένου από τον Νίκο Μουζέλη, δεν διαφέρει ριζικά (Μουζέλης, 1977). Αντί του κράτους, τονίζει τη σημασία του χαμηλού βαθμού επέκτασης και του εγκλωβισμένου χαρακτήρα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, στις χώρες της περιφέρειας. Το κεφάλαιο διεισδύει κυρίως στον τομέα των υπηρεσιών και όχι της παραγωγής με αποτέλεσμα την περιορισμένη ανάπτυξη της μισθωτής εργασίας και την επιβίωση ευρέων στρωμάτων μικροπαραγωγών και μικρεμπόρων. Απόρροια αυτού του τύπου καπιταλιστικής ανάπτυξης/υπανάπτυξης είναι η αδυναμία συγκρότησης αυτόνομων ταξικών οργανώσεων και η επικράτηση κάθετων μηχανισμών εξαρτημένης ενσωμάτωσης.

Και οι δύο προσεγγίσεις θεωρούν τις σχέσεις πελατείας αποτέλεσμα δομικών χαρακτηριστικών και ατελών διαδικασιών ταξικής συγκρότησης και καπιταλιστικής ολοκλήρωσης της ελληνικής κοινωνίας. Ένα 'επιφαινόμενο', όπως τις χαρακτήρισε ο Κ. Τσουκαλάς (Τσουκαλάς, 1981: 330) θέλοντας να τονίσει την αδυναμία αυτόνομης ανάλυσής του. Ένα 'επιφαινόμενο', το οποίο θα δείξει τεράστιες δυνατότητες επιβίωσης, μετάλλαξης και δομικής αναπροσαρμογής μέχρι τις μέρες μας και συγχρόνως σημαντική δυναμική επηρεασμού όχι μόνο της πολιτικής υπερδομής αλλά και αυτής καθαυτής της κοινωνικο-οικονομικής βάσης.

Το πολιτικό πελατειακό μοντέλο που ίσχυσε στην Ελλάδα μέχρι τη δικτατορία, είναι βουλευτο-κεντρικό. Για δεκαετίες τα πολιτικά κόμματα δεν ήταν παρά χαλαρές συσπειρώσεις πολιτευτών που αντλούσαν τη δύναμή τους από τις τοπικές επιρροές τους και διαπραγματεύονταν τη θέση τους στο κόμμα βάσει αυτών ακριβώς των επιρροών. Ο βουλευτής ουσιαστικά αντάλλαξε τις ψήφους της πελατείας του με τη δυνατότητά του να παρεμβαίνει στις διαδικασίες της νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας με τρόπο ώστε να απορρέουν ατομικές και συλλογικές προνομιακές παροχές προς την πελατεία του. Έτσι ανανέωνε τους όρους ενδυνάμωσης της τοπικής του επιρροής και συνακόλουθα της θέσης του στο κόμμα. Για να επιτευχθεί η επιτυχής λειτουργία αυτού του φαύλου κύκλου, ο βουλευτής ανέπτυξε πελατείες όχι μόνο στο εσωτερικό του εκλογικού του σώματος αλλά και στο εσωτερικό της τοπικής και κεντρικής δημόσιας διοίκησης. Ο γνωστός 'διορισμός στο δημόσιο' δεν είχε ποτέ μόνο τη διάσταση της ανταπόδοσης προς τον πελάτη, αλλά επιπρόσθετα στόχευε στην τοποθέτηση σε θέσεις-κλειδιά ατόμων προσωπικά εξαρτημένων από τον βουλευτή-πάτρωνα.

Η πελατεία του βουλευτή ήταν γεωγραφικά εγγεγραμμένη και η 'επικράτειά' της δεν ήταν το σύνολο της εκλογικής του περιφέρειας. Πρόκειται για το γνωστό φαινόμενο των εκλογικών 'φέουδων' που κυρίως μελέτησε ο Στάθης Δαμιανάκος στην περιοχή της Ηπείρου (Δαμιανάκος, 1981). Η ανάλυση της σταυροδοσίας αναδεικνύει τη συγκέντρωση των ψήφων των σημαντικότερων πολιτευτών, σε περιοχές γύρω από την αγροτική κοινότητα καταγωγής τους και σε μία έκταση που δεν ξεπερνά συνήθως τα όρια των παλαιών επαρχιών. Αντίστοιχα, οι περιοχές αυτές εκφράζουν εκλογική αφοσίωση προς τους συγκεκριμένους πολιτευτές δίνοντας σ' αυτούς, για μεγάλες χρονικές περιόδους, την πλειονότητα των ψήφων τους. Αποτέλεσμα, η κατάτμηση των εκλογικών περιφερειών σε άτυπες επί μέρους 'περιφέρειες επιρροής', που ανταγωνίζονται μεταξύ τους για την επικράτηση των υποψηφίων τους έναντι των υποψηφίων των γειτονικών περιοχών ακόμη και όταν αυτοί ανήκουν στο ίδιο πολιτικό κόμμα. Σημαντική συγκέντρωση των σταυρών των βουλευτών σε γεωγραφικές ενότητες επιπέδου επαρχίας έδειξε και η ανάλυση της επιρροής των πολιτευτών της ίδιας περιόδου που έκανε η γράφουσα στην εκλογική περιφέρεια των Κυκλάδων (Zacoroulou, 1986). Είναι δε ιδιαίτερα εύγλωπτο το συμβάν που με ιδιαίτερη περηφάνια περιέγραφε σε ένα φύλλο της η εφημερίδα «Ναξιακό Μέλλον» στα τέλη της δεκαετίας του '50: ο καταγόμενος από τη Νάξο, επί χρόνια βουλευτής και υπουργός της ΕΡΕ, Αριστείδης Πρωτοπαπαδάκης δήλωνε στους μη Ναξιώτες, Κυκλαδίτες που του ζητούσαν εξυπηρετήσεις: «εγώ, κύριοι, πολιτεύομαι στη Νάξο»!

Στην προδικτατορική περίοδο, οι αγροτικές κοινότητες λειτουργούν ακόμη σε μεγάλο βαθμό ως κοινωνικο-οικονομικές οντότητες, δηλαδή, στηρίζονται σημαντικά σε ίδιους πόρους –που χαρακτηρίζονται από σπανιότητα και η κατανομή τους αποτελεί διαρκές διακύβευμα– και η οικονομική ενσωμάτωσή τους στην αγορά είναι σχετικά περιορισμένη. Για τον λόγο αυτό, αποτελούν γόνιμο έδαφος για την ανάπτυξη διαπροσωπικών σχέσεων εξάρτησης που ανάγονται σε σχέσεις πελατείας όταν συναρτώνται στα πλέγματα δόμησης της τοπικής εξουσίας³. Έτσι το κοινωνικό τοπίο της κοινότητας διασχίζεται από εσωτερικές πελατείες που συχνά οργανώνονται σε αντικρουόμενες φατρίες. Τα πελατειακά δίκτυα της κοινότητας έχουν ως επικεφαλής-πάτρωνες τους αρχηγούς των ολιγάριθμων κοινωνικά ισχυρών οικογενειών, οι οποίοι με την σειρά τους, αποτελούν τους κύριους πελάτες των βουλευτών. Είναι οι γνωστοί στη φρασεολογία της εποχής: 'κομματάρχες'. Οι 'κομματάρχες' επιλέγονται ως πελάτες από τους πολιτευτές με βάση ακριβώς το μέγεθος της τοπικής επιρροής τους και αυτοί, διαμεσολαβούντες στην εισροή παροχών προς την κοινότητα επαναδυναμώνουν τη θέση τους στο τοπικό πεδίο. Ολοκληρώνεται έτσι ο κύκλος της πελατειακής συναλλαγής σε μικρο αυτή τη φορά επίπεδο.

Η συνοπτική και αναγκαστικά ελλειπτική παραπάνω περιγραφή είναι νομίζω αρκετή για την κατανόηση του γιατί τα πελατειακά δίκτυα στην ύπαιθρο της μεταπολεμικής περιόδου, απετέλεσαν μηχανισμό διεύρυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων, επιλεκτικής συγκρότησης νέων μικροαστικών στρωμάτων και αναπαραγωγής των τοπικών δομών εξουσίας. Εάν δε, συνυπολογίσουμε τη μονοπώληση της κεντρικής εξουσίας από τη δεξιά πολιτική παράταξη, τον πολιτικό και κοινωνικό αποκλεισμό των ηττημένων του εμφυλίου, την αυταρχικότητα του μετεμφυλιακού κράτους και τους ανεπτυγμένους μηχανισμούς καταστολής, αντιλαμβανόμαστε ότι τα μαζικά κύματα αγροτικής εξόδου δεν οφείλοντο απλώς στη μεταπολεμική ανέχεια και δυσπραγία. Είχαν και καθαρά πολιτικό χαρακτήρα και

³ Για τη σχέση τοπικών πόρων και τοπικής εξουσίας βλ. π.χ. το παράδειγμα της διαχείρισης των κοινοτικών πόρων στην κοινότητα του Γρεβενιτίου κατά τη μεταπολεμική περίοδο: Δαμιανάκος κ.α. (1997): 161-210.

μάλιστα διττό. Με εγγενή την ικανότητα επιλεκτικής ενσωμάτωσης αλλά και επιλεκτικού αποκλεισμού, το πελατειακό σύστημα οδηγούσε τους πιο επιτυχημένους πελάτες του στη μετακίνησή τους στην πόλη, στο πλαίσιο ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας, συχνά μετά την ένταξή τους στη δημοσιουπαλληλία. Αντίθετα, οι αποκλεισμένοι των δικτύων αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν τους γενέθλιους τόπους λόγω κοινωνικού αποκλεισμού και πολιτικής δίωξης.

Η μεταπολεμική φυγή του αγροτικού πληθυσμού δεν σήμανε την αποξένωσή του από τους τόπους καταγωγής του. Ακόμη και οι αποδημούντες στο εξωτερικό σπάνια πουλούσαν την αγροτική τους περιουσία. Οι εσωτερικοί μετανάστες έφτιαξαν κοινότητες στις πόλεις και κράτησαν τους δεσμούς, τις ανταλλαγές και την επικοινωνία με τις αγροτικές περιοχές προέλευσης. Ολόκληρες συνοικίες της Αθήνας δημιουργήθηκαν και απέκτησαν ιδιαίτερο χαρακτήρα από την εκεί συγκέντρωση συντοπιτών ή προσφύγων. Και οι μεν και οι δε, ενσωματώθηκαν στον αστικό χώρο στηριζόμενοι στην κοινωνικότητα που ανέπτυσσαν στο εσωτερικό των κοινοτήτων τους. Με τον τρόπο αυτόν υποβαθμίστηκε η κοινωνική διαφοροποίησή τους και αναπτύχθηκαν διαπροσωπικές σχέσεις ανταλλαγής μεταξύ κατόχων άνισων κοινωνικών κεφαλαίων. Οι σχέσεις αυτές απετέλεσαν το υπόβαθρο για την επέκταση των αγροτικών πελατειακών δικτύων στον αστικό χώρο και στη συνέχεια, στη μεταπολίτευση, για τη δημιουργία νέων δικτύων στην πόλη, που ακολουθώντας αντίστροφο δρόμο, διακλαδώθηκαν στην περιφέρεια. Εξάλλου, οι εσωτερικοί μετανάστες συνέχισαν να εντάσσονται στα εκλογικά σώματα των τόπων καταγωγής τους. Έτσι δημιουργήθηκε το ελληνικό φαινόμενο των ετεροδημοτών που έπαιξε σημαντικό ρόλο στην οργάνωση του τρόπου διάχυσης της κομματικής επιρροής στην ύπαιθρο, κατά τη μεταπολίτευση (Zacourouli, 1993).

Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν η ενίσχυση της εξαρτημένης κοινωνικής και πολιτικής ενσωμάτωσης των νέων αστικών πληθυσμών και η κατάτμηση του κοινωνικού σώματος σε πολλαπλές κάθετες συσσωματώσεις με βάση την ταυτότητα καταγωγής.

Στη μεταπολίτευση, το πολιτικό σκηνικό αλλάζει άρδην με την εμφάνιση του πρώτου μαζικού κόμματος, του ΠΑΣΟΚ. Το ΠΑΣΟΚ έχει ιδεολογία, κοινωνικό όραμα, επαγγέλλεται την 'αλλαγή' και απευθύνεται στο λαό ή άλλως στους 'μη προνομιούχους'. Ως πολυσυλλεκτικό κόμμα μαζών, το ΠΑΣΟΚ ιδρύει πληθώρα κομματικών οργανώσεων που αρθρώνονται γεωγραφικά και ομοιοεπαγγελματικά: είναι οι γνωστές τοπικές, νομαρχιακές και κλαδικές κομματικές οργανώσεις. Οι οργανώσεις αυτές θα γίνουν τα φυτώρια του νέου τύπου πελατειακών σχέσεων, αυτών που ο Χρ. Λυριντζής (1984) ονομάζει «γραφειοκρατικές». Το οργανωτικό, και όχι μόνο, παράδειγμα του ΠΑΣΟΚ θα ακολουθήσει γρήγορα και η ΝΔ.

Δύο ήταν οι αδήριτες ανάγκες που οδήγησαν το ΠΑΣΟΚ στην ανάπτυξη πελατειακών πρακτικών, παράλληλα με τον μεταρρυθμιστικό, ιδίως τα πρώτα χρόνια, ρόλο του: 1) η ανάγκη ακύρωσης του ρόλου των προϋπαρχόντων στη Δημόσια Διοίκηση δικτύων της Δεξιάς και η ανάκτηση του ελέγχου του κρατικού μηχανισμού και 2) η ανάγκη πολιτικής αλλά και κοινωνικο-οικονομικής ένταξης των πρώην 'αποκλεισμένων' που εκτός από τη θεσμική μορφή της, πήρε συχνά και τη μορφή ατομικής και ομαδικής κοινωνικής 'αποκατάστασης'. Σχετικά, είναι ιδιαίτερα εύγλωττη η αναφορά του Μιχάλη Σπουρδαλάκη στην κυριότερη ίσως ένταση που δημιουργήθηκε στο κόμμα του ΠΑΣΟΚ αμέσως μετά την άνοδό του στην εξουσία. Πρόκειται για την ένταση μεταξύ εκείνου του τμήματος του κόμματος για το οποίο η 'αλλαγή', σήμαινε ένα σχέδιο κοινωνικού μετασχηματισμού για μια δικαιότερη κοινωνία και εκείνων των στελεχών που έβλεπαν την αλλαγή ως εφιαλτήριο για την κοινωνική τους ανέλιξη (Σπουρδαλάκης, 1998: 58).

Η βασική ειδοποιός διαφορά των γραφειοκρατικών πελατειακών σχέσεων σε σχέση με την παραδοσιακή πατρωνία έγκειται στην πηγή από όπου ο ασκών τον ρόλο του προστάτη, αντλεί την δυνατότητά του να εξυπηρετεί τον πελάτη. Η πηγή αυτή δεν είναι πλέον το προσωπικό κοινωνικό του κεφάλαιο, αλλά η κομματική του ταυτότητα. Ατομικές και συλλογικές παροχές απορρέουν από το κόμμα, μέσω των στελεχών του που 'δουλεύουν' για το κόμμα. Το κομματικό στέλεχος παρέχει εξυπηρετήσεις, είτε μέσω τρίτων, είτε χρησιμοποιώντας τις αρμοδιότητες της επαγγελματικής του θέσης, θέσης που συχνά έχει αποκτήσει χάρη στην κομματική του ταυτότητα. Έτσι η είσοδος και δραστηριοποίηση στο πελατειακό σύστημα γίνεται ένα 'παιχνίδι' ανοιχτό σε όλους. Πρόκειται για ένα είδος 'εκδημοκρατισμού' του πελατειακού φαινομένου με αποτέλεσμα η πολιτική ταυτότητα να μετατρέπεται σε κομματική αφοσίωση, το μέλος σε οπαδό και η κομματική αντιπαράθεση να χάνει συχνά το πολιτικό της περιεχόμενο.

Οι γραφειοκρατικές πελατειακές πρακτικές συνδέονται άμεσα με το γνωστό σε όλους φαινόμενο της κομματικοποίησης, όχι μόνο αυτής του κρατικού μηχανισμού αλλά του συνόλου των θεσμικών χώρων της κοινωνίας της μεταπολίτευσης. Ένα από τα πρώτα μελήματα του ΠΑΣΟΚ στην αρχή της δεκαετίας του '80 ήταν –και ορθά– η ενδυνάμωση και ανάπτυξη των συμμετοχικών θεσμών. Η διεύρυνση της πολιτικής και θεσμικής συμμετοχής συνάδει πλήρως προς τις συνθήκες έντονης και μαζικής πολιτικοποίησης που επικρατούσαν στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης. Στο πλαίσιο τους όμως, αντί της πολιτικής, άνθισε η παραταξιακή αντιπαράθεση που στόχο έχει την ανάδειξη εκείνου του τμήματος που ιδιοποιείται προς όφελός του, τους όποιους υλικούς ή άυλους πόρους, που ο θεσμός διαχειρίζεται. Η παραταξιακή αντιπαράθεση δεν αποδυναμώνει μόνο τη συλλογικότητα της λειτουργίας οργανώσεων και θεσμών, αλλά συγχρόνως, τους προσαρτά, κατατετημημένους, στα κόμματα, εν είδει συλλογικών εξαρτημένων πελατών. Πράγματι, το εκάστοτε κόμμα στην εξουσία χρησιμοποιεί τους κρατικούς πόρους για την ενίσχυση εκείνων των θεσμών και κοινωνικών οργανώσεων, η ηγεμονεύουσα παράταξη στο εσωτερικό των οποίων, πρόσκειται σ' αυτό. Ο ίδιος μηχανισμός αποτελεί συγχρόνως και τον τρόπο ελέγχου τους, η δε εξάρτησή τους από το κράτος, την αναγκαία προϋπόθεση. Έτσι η προσδοκία ανάπτυξης αυτόνομων οριζόντιων οργανώσεων – για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία του Μουζέλη – μοιάζει να εξανεμίζεται ανεπιστρεπτί.

Η μετατροπή των συμμετοχικών θεσμών σε εν δυνάμει συλλογικούς πελάτες των κομμάτων έχει και μια παράπλευρη επίπτωση: τον αλόγιστο πολλαπλασιασμό τους στους χώρους όπου αυτό είναι θεσμικά επιτρεπτό. Κοινωνικές οργανώσεις, συνεταιρισμοί, σωματεία και σύλλογοι διασπώνται και πληθαίνουν όταν αυτό κρίνεται σκόπιμο στο πλαίσιο πελατειακών συλλογικών στρατηγικών. Οι πολλές οργανώσεις προσφέρουν παράλληλα και πολλές διοικητικές θέσεις και δυνατότητες ανάπτυξης προσωπικών διαδρομών πολιτικής και κοινωνικής ανέλιξης. Η τάση διάσπασης παρά ομαδοποίησης εμφανίζεται ξανά, και ακόμη και σήμερα π.χ. συναντά κανείς, πολλαπλούς τοπικούς αγροτικούς συλλόγους και συνεταιρισμούς, σε ιδιαίτερα μικρού πληθυσμιακού μεγέθους, αγροτικές κοινότητες.

Για τους ίδιους λόγους η διάσπαση χαρακτήρισε και τη συγκρότηση των κρατικών και δημόσιων θεσμών. Είτε επρόκειτο για τη διασπορά πληθώρας πανεπιστημιακών Τμημάτων ανά την επικράτεια είτε επρόκειτο για την σύσταση εκατοντάδων ασφαλιστικών ταμείων, η τάση που επικράτησε ήταν μία: η δημιουργία μικρών ελέγχιμων εκ των έσω και χειραγωγήσιμων εκ των έξω, θεσμικών οντοτήτων.

Επανερχόμενοι στο επίπεδο του κοινωνικού θα πρέπει, τώρα, να παρατηρήσουμε ότι όσον αφορά στο θέμα της ανάπτυξης της κοινωνίας πολιτών, οι απόψεις του Νίκου Μουζέλη και αυτές του Γιάννη Βούλγαρη μάλλον αλληλοσυμπληρώνονται παρά αντιπαραβάλλονται. Ο

«τρίτος χώρος», της θεωρητικής παράδοσης της σοσιαλδημοκρατίας, που δεν λειτουργεί ούτε με βάση την κομματικοκρατική λογική ούτε με βάση τη λογική της αγοράς και χαίρει υψηλού βαθμού αυτονομίας, δεν αναπτύχθηκε στη μεταπολίτευση (Μουζέλης, 2003). Ο χώρος αυτός θα αποτελούσε την χαρακτηριζόμενη από τον Βούλγαρη, «θετική όψη» της κοινωνίας πολιτών και ο ίδιος παραδέχεται ότι αυτή έχει στην Ελλάδα, ατροφικό χαρακτήρα. Η ελληνική κοινωνία πολιτών, σε εισαγωγικά ή μη, έχει όμως να επιδείξει σημαντική πυκνότητα οργανωμένων ομάδων που είτε ανήκουν στο χώρο των νέων κοινωνικών κινημάτων είτε αποτελούν συσσωματώσεις στη βάση παραδοσιακών κοινωνικών ή πολιτισμικών ταυτοτήτων. Οι ομάδες, όμως, αυτές έχουν συχνά 'αρνητικό' χαρακτήρα ασκώντας λανθάνουσες λειτουργίες οικειοποίησης δημοσίων πόρων ή διαμεσολαβητικό ρόλο στην επιμεριστική ροή των κρατικών ενισχύσεων και πολιτικών 'έξυπηρετήσεων' (Βούλγαρης, 2008: 316-325).

Αυτή ακριβώς η λειτουργία τους έχει ως απόρροια την επιβίωση και ενδυνάμωση της οργανωτικής ένταξης των ατόμων, βάσει ιδιαίτερα εξειδικευμένων ταυτοτήτων και τον κατακερματισμό των κοινωνικών ομάδων που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως αυτόνομες κατηγορίες με πολιτικό και ιδεολογικό περιεχόμενο. Ένα από τα πλέον εύγλωττα σχετικά παραδείγματα η σημασία του οποίου δεν έχει αρκετά αναδειχθεί, είναι το 'εθνοτοπικό κίνημα'. Οι άπειροι σύλλογοι 'απανταχού συντοπιτών' οργανωμένοι σε Ομοσπονδίες και Συνομοσπονδίες σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο, απετέλεσαν συχνά ιδιαίτερα αποτελεσματικές ομάδες πίεσης σε μικρο- και μακρο-επίπεδο.⁴

Το μοντέλο πολιτικής ενσωμάτωσης και λειτουργίας του πολιτικού συστήματος επηρέασε ριζικά και τις σχέσεις κράτους-οικονομίας. Εκτός από τη γνωστή διόγκωση του στενού και ευρύτερου δημόσιου τομέα, απόρροια του πελατειακού μοντέλου είναι και η υπερβολική ρυθμιστική παρέμβαση του κράτους στο σύνολο της οικονομίας. Με πληθώρα νομοθετικών ρυθμίσεων το κράτος άσκησε τον κύριο, αν όχι τον αποκλειστικό, εγγυητή των προσόδων των περισσότερων κοινωνικο-επαγγελματικών ομάδων. Από τα ελεύθερα επιστημονικά επαγγέλματα που λειτουργούν βάσει νομικά θεσπισμένων αμοιβών και περιθωρίων κέρδους μέχρι τα 'κλειστά' επαγγέλματα πληθώρας ανεξάρτητων επαγγελματικών ομάδων, το κράτος απετέλεσε τον κύριο παράγοντα εξασφάλισης της διευρυμένης κοινωνικής αναπαραγωγής τους. Με αυτό τον τρόπο μπόρεσε να διατηρηθεί το υψηλότατο ποσοστό 'αυτοαπασχολούμενων' που χαρακτηρίζει την 'ιδιαίτερη' ελληνική κοινωνική διαστρωμάτωση. Έτσι όταν ορθά σήμερα, ο Κ. Τσουκαλάς (Τσουκαλάς, 2011: 31) επισημαίνει ότι το μέγεθος της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα δεν είναι παρά απόρροια του υψηλού ποσοστού των αυτοαπασχολούμενων –κατηγορία η οποία παντού ανά τον κόσμο τείνει να φοροδιαφεύγει– 'από-ενοχοποιεί' σωστά την ελληνική κοινωνία και καταγγέλλει τον ηθικολογικό λόγο, αλλά, μάλλον επιλέγει συνειδητά, στην παρούσα συγκυρία, να μην θυμίσει επιπρόσθετα, αυτά που ο ίδιος είχε αναλύσει και 'προβλέψει' ήδη από το 1993 (Τσουκαλάς, 1993: 9-52).

Παράλληλα, το παραγωγικό μοντέλο της χώρας χαρακτηρίστηκε από ανάπτυξη των συνδεδεμένων με τις κρατικές επενδύσεις, δημόσιων και ιδιωτικών τομέων και την ατροφία

⁴ Ενδεικτικά της πυκνότητας των σωματείων αυτών αναφέρουμε π.χ. ότι η Πανεπειρωτική Συνομοσπονδία Ελλάδας περιλαμβάνει 450 Ομοσπονδίες και συλλόγους με συνολικά 640000 μέλη. Η Παναρκαδική Ομοσπονδία Ελλάδος, μέλος της Παγκόσμιας Παναρκαδικής Ομοσπονδίας, περιλαμβάνει 237 συλλόγους κατηγοριοποιημένους ανά επαρχία προέλευσης και, τέλος, η Πανελλήνια Ομοσπονδία Μικρασιατικών Σωματείων συγκροτείται από τις ομάδες των συλλόγων των Ιώνων, των Ποντίων, των Καππαδοκών, των Κωνσταντινοπολιτών και των Θρακών.

του ανεξάρτητου επενδυτικού κεφαλαίου. Έτσι, το συντριπτικά μεγαλύτερο τμήμα της οικονομίας παρέμεινε είτε άμεσα εξαρτημένο από τις κρατικές ροές είτε έμμεσα εξαρτημένο από τις κρατικά εγγυημένες προσόδους που τροφοδοτούσαν την εσωτερική κατανάλωση. Ένα τέτοιο κοινωνικο-οικονομικό υπόβαθρο, τείνει στην αναπαραγωγή του εξαρτημένου μοντέλου πολιτικής ενσωμάτωσης και αντιστρόφως.

Σε περιόδους λιτότητας, οι ισορροπίες διαταράσσονται και οι συλλογικοί πελάτες αυξάνουν την εσωτερική τους συνοχή, αυτονομούνται από τον έλεγχο της κυβερνώσας πολιτικής παράταξης και προωθούν με έντονες κινητοποιήσεις τα επιμέρους συμφέροντά τους. Πρόκειται για το γνωστό συντεχνιακό φαινόμενο⁵. Η εναλλαγή περιόδων λιτότητας και σταθεροποίησης των κρατικών ροών, σε συνδυασμό με την πελατειακή διαχείρισή τους στο πλαίσιο του δικομματισμού και τη μεγέθυνση της διαφθοράς, αποκάλυψαν τον αδιέξοδο χαρακτήρα του ελληνικού πολιτικού συστήματος και οδήγησαν μέρος της κοινωνίας στην πολιτική αποξένωση και στον εκμηδενισμό της εμπιστοσύνης σε κράτος και κόμματα⁶. Παράλληλα, η διάχυτη άμβλυση της τήρησης των θεσμικών κανόνων προκάλεσε ένα είδος 'νομιμοποίησης' της συμμετοχής ατόμων και ομάδων σε εξωθεσμικές, παράτυπες ή καθαρά παράνομες ενέργειες, με εδραιωμένη την πεποίθηση ότι «έτσι λειτουργεί η ελληνική κοινωνία» και αξιοποιώντας την ανοχή που αναγκαστικά, σε τελική ανάλυση, αναπτύσσεται μεταξύ συνενόχων. Και παρά το γεγονός ότι η αναιδής τάση από την πλευρά μέρους του πολιτικού κόσμου να εξισώσει τις ευθύνες της λειτουργίας του πολιτικού συστήματος στη μεταπολίτευση, μεταξύ δρώντων και συμμετεχόντων, ήταν θρασύτατη και ορθά προκάλεσε μέγιστη οργή, η συμμετοχή του μεγαλύτερου τμήματος της ελληνικής κοινωνίας στο πελατειακό σύστημα είχε σοβαρότατες επιπτώσεις στις νοοτροπίες που συγκροτήθηκαν και οι οποίες θα χρειαστούν πολλά χρόνια για να αλλάξουν. Έτσι, όμως, εξασθενούν σοβαρά και οι δυνατότητες αντίδρασης της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στις ονομαζόμενες 'ελληνικές παθογένειες' που λόγω της επίμονης επιβίωσής τους τείνουν να θεωρούνται - και έτσι συγχρόνως να αποενοχοποιούνται - ως πολιτισμικές σταθερές.

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η επιτυχής εφαρμογή μεταρρυθμίσεων, από οποιαδήποτε κυβέρνηση, γίνεται ένα σχεδόν ανέφικτο εγχείρημα. Κατ' αρχάς, διότι ο περιορισμός των κρατικών εισροών στην οικονομία, με δεδομένο το παραγωγικό μοντέλο της χώρας, θα έχει – και έχει ήδη – καταστροφικές υφεισιακές συνέπειες που τις 'πληρώνουν' πρώτοι, οι πλέον αδύναμοι. Δεύτερον, διότι η άρση ή μείωση της κρατικής 'προστασίας' προκαλεί σοβαρές επιπτώσεις στα εισοδήματα και την εργασία ευρύτατων στρωμάτων της μεσαίας τάξης με αποτέλεσμα τη δημιουργία ισχυρού ρήγματος στην κοινωνική συνοχή και την εξάλειψη των ερεισμάτων νομιμοποίησης του συστήματος. Τρίτον, διότι καμιά συναίνεση δεν μπορεί να αρθρωθεί, εφόσον κανείς δεν πιστεύει ότι ακόμη και εάν το μεταρρυθμιστικό εγχείρημα επαγγέλλεται, μεσοπρόθεσμα θετικά για το σύνολο αποτελέσματα, θα εφαρμοστεί έτσι ώστε να τα παράγει. Αντιθέτως, συνειδητά ή μη, λειτουργεί ανασχετικά η πεποίθηση ότι και πάλι «κάποιοι και μόνο θα κερδίσουν». Τέλος, στο επίπεδο της ιδεολογίας, στο σημερινό διεθνές οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον, οι μεταρρυθμίσεις, ιδίως οι έξωθεν επιβεβλημένες, έχουν, ή εκλαμβάνονται ως να έχουν, ακραιφνή νεοφιλελεύθερο χαρακτήρα. Η διαφοροποίηση μεταξύ εκσυγχρονισμού του κράτους, της οικονομίας και των θεσμών και γενικευμένης διάδοσης του νέο-φιλελεύθερου μοντέλου είναι πολύ δύσκολο να γίνει στο

⁵ Για μια συγκριτική προσέγγιση της σχέσης κράτους-συνδικαλισμού και των επιπτώσεων των πελατειακών πρακτικών στις συνδικαλιστικές οργανώσεις βλ. Ζαμπάρλουκου Σ., 1996.

⁶ Για το φαινόμενο της αποξένωσης από την πολιτική βλ. μεταξύ άλλων: Λυριντζής, 2007:59, Βούλγαρης, 2008: 189-192.

παρόν θυμικά φορτισμένο και κοινωνικά σε απορρύθμιση πολιτικό και οικονομικό περιβάλλον.

Σήμερα, είναι επιτακτική η ανάγκη αλλαγής παραγωγικού μοντέλου. Αυτό απαιτεί την αλλαγή του μεταπολιτευτικού μοντέλου πολιτικής ενσωμάτωσης. Το κρίσιμο ερώτημα είναι: πώς θα σπάσει ο μεταξύ τους φαύλος αναπαραγωγικός κύκλος;

Βιβλιογραφία

- Lyrantzis C. (1984) "Political parties in Post-Junta Greece: A case of 'bureaucratic clientelism'?" *West European Politics*, vol.7, No2, pp. 99-117.
- Zacopoulou E. (1986) *Les relations de clientèle en milieu rural et en milieu urbain. Localité et relations de clientèle en Grèce: le cas d'un village naxiote et de ses immigrés à Athènes*. Thèse de troisième cycle, Université Paris X- Nanterre, Παρίσι.
- Zacopoulou E., (1993) «Les hétérodimotes» in Duboscq P., Quantin P., (eds) *Les paysans du Monde. Electeurs sous influence*, L' Harmattan, Paris, pp. 95-106.
- Βούλγαρης Γ. (2008) *Η Ελλάδα από τη μεταπολίτευση στην παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα, Πόλις.
- Βούλγαρης Γ. (2011) *Η μοιραία πενταετία. Η πολιτικής της αδράνειας 2004-2009*, Αθήνα, Πόλις.
- Δαμιανάκος Στ. (1981) «Les fiefs électoraux en Epire, une analyse quantitative des élections dans le Département de Jannina entre 1956 et 1964», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ειδ. τεύχος, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σσ. 49-92.
- Δαμιανάκος Στ., Ζακοπούλου Ε., Κασίμης Χ., Νιτσιάκος Β. *Εξουσία, Εργασία και Μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης*, Αθήνα, Πλέθρον / ΕΚΚΕ.
- Ζαμπαρούκου Σ. (1996) «Συνδικαλιστικό κίνημα και κρατικός παρεμβατισμός στη μεταπολιτευτική Ελλάδα: μια συγκριτική προσέγγιση» στο Λυριντζής Χ., Νικολακόπουλος Η., Σωτηρόπουλος Δ. (επιμ.) *Κοινωνία και Πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, Αθήνα, Θεμέλιο, σσ. 91-118.
- Λυριντζής Χ. (1998) «Κρίση πολιτικής (;). Νέες πολιτικές τάσεις και οι δυνατότητες του εκσυγχρονισμού» στο Σπουρδαλάκης Μ. (επιμ.) *ΠΑΣΟΚ. Κόμμα – Κράτος – Κοινωνία*, Αθήνα, Εκδ. Πατάκη, σσ. 75-90.
- Λυριντζής Χ. (2007) «Το μεταβαλλόμενο κομματικό σύστημα: Σταθερή δημοκρατία, αμφισβητούμενος 'εκσυγχρονισμός'» στο Featherstone Κ. (επιμ.) *Πολιτική στην Ελλάδα. Η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*, Αθήνα, Εκδ. Οκτώ, σσ. 45-68.
- Μοσχονάς Γ. (1994) «Η διαιρετική τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση (1974-1990). Το περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του 'αντιδεξιού υποσυστήματος'» στο Δεμερτζής Ν. (επιμ.) *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, Εκδ. Οδυσσέας, σσ. 159-216.
- Μουζέλης Ν. (1977) «Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας: η περίπτωση της Ελλάδας» στο *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, σσ. 113-150.
- Μουζέλης Ν. (2003) «Γιατί αποτυγχάνουν οι μεταρρυθμίσεις» και «Το κομματικό φουτμπόλ» στο *Το Βήμα της Κυριακής*, 29/6/2003 και 21/9/2003 αντιστοίχως.
- Σπουρδαλάκης Μ. (1998) «Από το 'Κίνημα Διαμαρτυρίας' στο 'Νέο ΠΑΣΟΚ'» στο Σπουρδαλάκης Μ. (επιμ.) *ΠΑΣΟΚ. Κόμμα – Κράτος – Κοινωνία*, Αθήνα, Εκδ. Πατάκη, σσ. 15-74.
- Τσουκαλάς Κ. (1977) «Γύρω από το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα» στο *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, σσ. 73-112.
- Τσουκαλάς Κ. (1981) *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος. Η συγκρότηση του δημοσίου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς Κ. (1993) «Τζαμπατζήδες στη χώρα των θαυμάτων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 1, Αθήνα, Θεμέλιο, σσ. 9-52
- Τσουκαλάς Κ. (2011) «Για την κρίση. Συνέντευξη στη Μαρίνα Πετρονότη» στο *Η Ελλάδα σε κρίση*, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ειδ. τεύχος, Α' -Β' /2011 134-135, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σσ. 13-36.

«Robert Merton και Paul Lazarsfeld: Ένας Διάλογος Ανάμεσα στη θεωρία και την έρευνα»

Χρυσάνθη Ζάχου¹

Το θέμα της εισήγησής μου έχει μια ιδιαιτερότητα. Αφορά τη σχέση δυο κορυφαίων εκπροσώπων της κοινωνιολογίας – του Paul Lazarsfeld και του Robert Merton. Μια σχέση στην οποία τα βιωματικά στοιχεία εμπλέκονται με τα διανοητικά σε μια μοναδική σύνθεση. Από αυτή τη σκοπιά επομένως, θα μπορούσε να κριθεί ως ένας διαρκής διάλογος ανάμεσα στη «θεωρία» και την «έρευνα» που διακριτά οι δυο τους εκπροσωπούν. Ακριβέστερα, ένας διάλογος ανάμεσα στις θεωρητικές προτάσεις και τα σχήματα της κοινωνιολογίας και την εμπειρική τεκμηρίωσή τους στα κοινωνικά δρώμενα.

Η συνεργασία τους ξεκινά παράδοξα από ένα «τυχαίο» γεγονός. Όταν το 1941 διορίστηκαν ταυτόχρονα και οι δύο καθηγητές στο Πανεπιστήμιο Columbia της Νέας Υόρκης, υπήρξε αρχικά μια περίοδος αμοιβαίας ανταγωνιστικότητας Σύντομα, ο Lazarsfeld έβαλε τέλος σε αυτή την κατάσταση καλώντας τον Merton και τη σύζυγο του σε δείπνο στο σπίτι του. Ο Lazarsfeld όμως που είχε ανειλημμένες υποχρεώσεις στο *Ερευνητικό Πρόγραμμα για το Ραδιόφωνο*, κλήθηκε την τελευταία στιγμή να καταγράψει τις αντιδράσεις του ακροατηρίου στη νέα ραδιοφωνική εκπομπή «This is War» που θα μεταδίδονταν το ίδιο βράδυ. Στη δίνη του πολέμου, ήταν κρίσιμο αφενός να αντιμετωπισθεί η ναζιστική προπαγάνδα και αφετέρου να ενεργοποιηθεί η Αμερικανική κοινωνία. Ζήτησε συγγνώμη από την ομήγυρη και παρακάλεσε τον Merton να τον συνοδεύσει στο ερευνητικό κέντρο. Ο Merton εντυπωσιάσθηκε από το πειραματικό εγχείρημα, κι ενώ η έρευνα ήταν σε εξέλιξη, άρχισε να γράφει και να στέλνει στον Lazarsfeld σημειώματα κριτικών παρατηρήσεων. Όσο και αν ακούγεται περίεργο, αυτή ήταν η αφετηρία της μεθόδου των «ομάδων εστίασης» των γνωστών focus groups. Μετά το τέλος της ερευνητικής δουλειάς, συνεπαρμένοι και οι δύο από τα σχόλια για την έρευνα που έκανε ο Merton, συνέχισαν τη συζήτηση τους σε κάποιο γειτονικό μπαρ (Lazarsfeld 1975:36). Γύρισαν στο σπίτι μετά από πολλές ώρες αργά τη νύχτα και έτσι το δείπνο που αναβλήθηκε από ένα «αδόκητο», «μη προσχεδιασμένο συμβάν» (serendipitous discovery)² έγινε η απαρχή μιας πολύχρονης παράλληλης πορείας που θα απέδιδε σημαντικούς στοχαστικούς καρπούς.

Η «παράδοξη» συνεργασία, όπως τη χαρακτηρίζει ο ίδιος ο Merton, (Merton στο Szompka 1996:354) που ξεκίνησε στο Columbia, διάρκεσε 35 χρόνια. Παράδοξη, γιατί έφερε κοντά δυο δυναμικές και ανεξάρτητες προσωπικότητες με διαφορετική κοινωνική προέλευση, τρόπο σκέψης, επιστημονικούς στόχους και διαφορετικές προσεγγίσεις στη θεωρία και την έρευνα (Szompka 1996:30). Από τη μακρόχρονη αυτή συνεργασία τους κυρίως στο *Bureau of Applied Social Research* που θεμελίωσε ο Lazarsfeld, προέκυψαν πληθώρα ερευνητικών

¹ Επικ. Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας (Professor I) American College of Greece-Deree.

² Η έννοια του serendipity η οποία απασχόλησε ιδιαίτερα τον Merton σε θεωρητικό επίπεδο και με την οποία ασχολήθηκε διεξοδικότερα στο μετέπειτα έργο του *The Travels and Adventures of Serendipity* (2004), αναφέρεται σε τυχαίες, μη προσχεδιασμένες, αδόκητες «ανακαλύψεις» σημαντικών ευρημάτων στην πορεία της ερευνητικής διαδικασίας, οι οποίες μπορούν να οδηγήσουν σε νέες θεωρητικές συλλήψεις και σχήματα. Η έννοια του serendipity συναρτάται έτσι, όχι μόνο με την «ανακάλυψη» νέων ερευνητικών μεθόδων όπως για παράδειγμα των focus groups που προαναφέρθηκαν, αλλά κυρίως εκφράζει τον ευρύτερο προβληματισμό του Merton για τη σχέση θεωρίας και έρευνας.

εργασιών, δημοσιεύσεις, συνδιδασκαλία σεμιναριακών μαθημάτων, θεωρητικά σχήματα, μεθοδολογικές επινοήσεις και μια άρρηκτη προσωπική συνοδοιπορία. Μάλιστα, δεν υπήρξε άρθρο ή βιβλίο του Lazarsfeld που να μην επιμελήθηκε ο σχολαστικός σε αυτά τα θέματα Merton.³ Τόσο μεγάλη ήταν η πνευματική τους ταύτιση, ώστε όταν ο Lazarsfeld έγραψε τις αργότερα αναμνήσεις του σε ένα κεφάλαιο με τίτλο «*Working with Merton*» (1975) στον τιμητικό τόμο για το έργο του συνεργάτη του, σημείωσε με ιδιόχειρη αφιέρωση: «Bob, αυτό το κείμενο είναι επιτέλους αποκλειστικά δικό μου».

Παράλληλα, άρχισε η προσπάθεια επιμόρφωσης νέων επιστημόνων. Και οι δύο συμφωνούσαν με τη ρήση του Γάλλου οιονεί κοινωνιολόγου Frederic Le Play ότι «το πιο σημαντικό πράγμα που βγαίνει από το ορυχείο είναι ο μεταλλωρύχος» (Merton 1996: 355). Δηλαδή, το πιο σημαντικό πράγμα που βγαίνει από ένα πανεπιστήμιο είναι οι νέοι επιστήμονες. Αυτή ήταν η κοινή αρχή που τους καθοδήγησε στο εκπαιδευτικό τους έργο αλλά και ο σημαντικότερος ρόλος που απέδιδαν στο ερευνητικό τους κέντρο (Lazarsfeld 1975: 42, Glock 1979:30).

Η λίστα των μαθητών και μαθητριών που γαλούχησαν είναι εντυπωσιακή (Selvin,1979: 339, Cole 2004: 18) Οκτώ από αυτούς έγιναν και οι ίδιοι, όπως άλλωστε και οι μέντορές τους, πρόεδροι της *Αμερικανικής Κοινωνιολογικής Ένωσης*. Πρόκειται για τους: Peter Blau, James Coleman, Lewis Coser, Elihu Katz, Mirra Komarowski, Seymour Lipset, Peter Rossi και Alice Rossi. Σε αυτούς πρέπει να προστεθούν και οι Alvin Gouldner, Stephen Cole, Charles Glock, David Sills, Anthony Obershall, Cynthia Epstein, Harriet Zukerman και Bryan Glaser (ο ένας από τους δυο θεμελιωτές του grounded theory, της εμπειρικά *θεμελιωμένης θεωρίας*) (Calhoun 2010),⁴ αλλά και τόσοι άλλοι λιγότερο γνωστοί με αξιόλογη συνεισφορά στην κοινωνιολογία και σε συγγενείς επιστημολογικά κλάδους. Είναι ακόμη κρίσιμο να τονισθεί emphaticά πως στη διδαχή τους δεν είχαν ιδεολογικές εμπάθειες. Να αναφέρουμε ενδεικτικά πως ο πασίγνωστος σήμερα Μαρξιστής Immanuel Wallerstein ήταν επίσης φοιτητής στο Columbia την ίδια περίοδο.

Για τους φοιτητές τους, ο Merton ήταν ο «μάγος» των διαλέξεων (Szompka 1996: 3, Hodges Persell & Merton 1984),⁵ ενώ ο Lazarsfeld ο μάγος των σεμιναριακών μαθημάτων (Lipset 1994:206, Selvin,1979:339). Και οι δυο μαζί εκφράζανε την Ευρωπαϊκή παράδοση της Κοινωνιολογίας (Cole 2004, Coser 1979, Ziesel 1979) με συνεχείς αναφορές στα πρωτότυπα κείμενα τεσσάρων γλωσσών και παραδόσεων, με τις οποίες ήταν ιδιαίτερα εξοικειωμένοι: Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική, και Ιταλική.⁶

³ Γνωστή είναι η συνήθεια του Merton να επιμελείται και να σχολιάζει εκτενέστατα τα χειρόγραφα άλλων. Όπως λέει ο Carlvitz (στο Szompka 1986: 19), «ο Merton πέρασε το ένα τρίτο αν όχι το μισό της επαγγελματικής του ζωής διαβάζοντας και σχολιάζοντας κείμενα άλλων».

⁴ Η «θεμελιωμένη θεωρία» που εισήγαγε ο Barney Glaser μαζί με τον Anslem Strauss (μαθητή του Blumer) στο κλασικό πλέον βιβλίο τους *The Discovery of Grounded Theory* (1967) αποτέλεσε το κυρίαρχο μοντέλο για την ποιοτική έρευνα και αντιτάχθηκε στην κυρίαρχη άποψη ότι στόχος της έρευνας είναι να αποδεικνύει ή να απορρίπτει ερευνητικές υποθέσεις. Η «θεμελιωμένη θεωρία» βασίζεται αντίθετα στην ανάδυση της θεωρίας μέσα από τα εμπειρικά δεδομένα. Μαθητής των Lazarsfeld και Merton, ο Glaser αποδέχεται προφανώς τις θέσεις των δασκάλων του που απέρριπταν ολιστικά σχήματα και γενικευτικές θεωρήσεις και αντιπρότειναν την υιοθέτηση θεωριών «μέσου βεληνεκούς» (middle range theories) αντανακλώντας έτσι με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις απόψεις τους για τη σχέση θεωρίας και έρευνας.

⁵ Οι διαλέξεις του Merton ήταν το μέσο για την παρουσίαση θεωρητικών ζητημάτων που τον απασχολούσαν τη δεδομένη χρονική στιγμή, γι αυτό και τις αποκαλούσε «προφορικές δημοσιεύσεις» (oral presentations) (Szompka 1996: 3, Hodges Persell & Merton 1984)

⁶ Ο Merton αναγνώριζε πάντα την επίδραση αυτής της παράδοσης στο έργο του όπως επίσης και την επίδραση των δασκάλων του, φυσικών ή «από απόσταση» (π.χ. των κλασικών της κοινωνιολογίας) στη σκέψη του, και παραφράζοντας τον τίτλο ενός από τα πιο αγαπημένα του βιβλία (OTSOG) χρησιμοποιούσε την φράση του Νεύτωνα που τον ενέπνευσε: «αν μπόρεσα να δω μακρύτερα ήταν επειδή στάθηκα στους ώμους των γιγάντων» (Merton 1991).

Κατά έναν παράδοξο τρόπο, οι Merton και Lazarsfeld είχαν διαφορετική αφετηρία σκέψης (Sztompka 1986). Όπως εξηγεί ο Cole:

[Ο Lazarsfeld] επέμενε πως θα έπρεπε να ξεκινούμε με κάποιο ενδιαφέρον ερώτημα ή ιδέα και όχι από τα υπάρχοντα δεδομένα, και στη συνέχεια να εστιάζουμε στον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσαν να συλλεχθούν εμπειρικά στοιχεία για να ελεγχθεί αυτό το ερώτημα στο πλαίσιο μιας θεωρίας. Ήθελε οι φοιτητές του να μπορούν να αφηγηθούν μια ιστορία [to tell a story]. Ήταν βέβαια κάπως ειρωνικό για κάποιους μαθητές του ότι [αντίθετα από ότι θα περίμενε κανείς] ο Paul ρωτούσε πάντα αν οι ιδέες μας συμφωνούν ή όχι με τη θεωρία, ενώ ο Bob εστίαζε την προσοχή του στο πως θα μπορούσαμε να ελέγξουμε εμπειρικά τα θεωρητικά μας σχήματα» (Cole 2004:18).

Ο Merton προφανώς, προσπαθούσε συνειδητά να αποφύγει την συλλογιστική του Parsons.

Ας δούμε, όμως, πως περιγράφει ο ίδιος ο Merton, σε ένα αυτοβιογραφικό του κείμενο την σχέση του με το Lazarsfeld:

[Στο Columbia άρχισε] μια απίθανη, σχεδόν εξωπραγματική συνεργασία με τον μαθηματικό-ψυχολόγο που έγινε κοινωνιολόγος, τον Paul Lazarsfeld. Λέω απίθανη, γιατί ο Paul και εγώ γίναμε το «παράξενο δίδυμο» στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Εκείνος, ο μαθηματικά προσανατολισμένος μεθοδολόγος, που επινόησε σημαντικές τεχνικές της κοινωνιολογικής έρευνας, όπως τη μέθοδο των panel και την *ανάλυση των μη εμφανών δομών* [latent structures]. Εγώ, ο πιστοποιημένος θεωρητικός με τους εμπειρικούς προσανατολισμούς, που επέμενε στη σημασία των κοινωνιολογικών παραδειγμάτων Ο Paul, θεμελιωτής της συστηματικής εμπειρικής έρευνας της μαζικής επικοινωνίας, της εκλογικής συμπεριφοράς, των επιπτώσεων της κοινής γνώμης και της κοινωνικής δράσης. Εγώ, ο αφοσιωμένος στο θεωρητικό σχήμα της λειτουργικής ανάλυσης, της έκτροπης συμπεριφοράς, και της εδραίωσης της κοινωνιολογίας της επιστήμης-ως κοινωνικού θεσμού θεμελιωμένου στο ήθος, τα κανονιστικά πλαίσια και το σύστημα επιβραβεύσεων. Ο Paul, από τις μέρες του στη Βιέννη, ο δημιουργός ερευνητικών Ινστιτούτων, που δεν μπορούσε να αντιληφθεί τη ζωή του έξω από αυτά. Εγώ, ο μοναχικός μελετητής των βιβλιοθηκών. Εκείνος ο αυστηρός θετικιστής στη μελέτη των γεγονότων. Εγώ, ένας «άπιστος Θωμάς» που είχε την τόλμη να σατιρίζει τη θετικιστική σκέψη [Όμως, και οι δυο μαζί], στο δικό του δημιούργημα, το *Κέντρο Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας* του Πανεπιστημίου Columbia ... ανακαλύπταμε ένα κοινό τόπο συνεργασίας μέσα από εκλεκτικές συγγένειες. Η κοινή μας γνωστική πορεία, όλο αυτό το διάστημα, βασιζόταν σε ένα θεωρητικά καθοδηγούμενο και μεθοδολογικά πειθαρχημένο πρόγραμμα εμπειρικής κοινωνικής έρευνας με στόχο τη μελέτη σημαντικών κοινωνικών προβλημάτων (Merton στο Sztompka 1996: 354-355).

Οι δυο τους μοιράζονταν μέσα από τις παράλληλες πορείες τους –οι κοινές τους εργασίες ήταν μόνο έξι⁷ το κοινό τους ενδιαφέρον να λύσουν θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα. Οι συγκεκριμένες μελέτες τους αντιπροσώπευαν «στρατηγικές περιοχές έρευνας» που εξυπηρετούσαν τη σπουδή ευρύτερων προβλημάτων για την κατανόηση της δράσης, την εξήγηση, τις μη επιδιωκόμενες συνέπειες, ή τις μορφές σύγκρουσης (Cole 2004: 17). Οι ενασχολήσεις και των δύο, κάλυπταν μια μεγάλη γκάμα θεματικών ενδιαφερόντων. Όμως,

⁷ Αν και οι κοινές τους δημοσιεύσεις ήταν πολύ λίγες, αναγνώριζαν και οι δυο την έντονη διανοητική επιρροή που άσκησε ο ένας στον άλλο μέσα από την πολυσχιδή και πολύχρονη συνεργασία τους (Merton 1998: 196). Οι κοινές τους εργασίες περιλάμβαναν εκτός από την κλασική σήμερα μελέτη τους για τη μαζική επικοινωνία, "Mass Communication, Popular Taste, and Organized Social Action" (1948), και το κείμενο τους για τη φιλία "Friendship as a Social Process: A Substantive and Methodological Analysis" (1954), τις μελέτες για την προπαγάνδα του ραδιοφώνου και των κινηματογραφικών ταινιών "Studies in Radio and Film propaganda" (1943), τον συλλογικό τους τόμο βασισμένο στην έρευνα για τον Αμερικανό Στρατιώτη *Continuities in Social Research: Studies in the Scope and Method of "The American Soldier"* (1974).

άσχετα με το συγκεκριμένο ζήτημα στο οποίο ο καθένας κάθε φορά επικεντρωνόταν, για τον μεν Lazarsfeld υπήρχε πάντα ένα μεθοδολογικό πρόβλημα που ζητούσε επίλυση, ενώ για τον Merton, κύριο μέλημα ήταν η ιστορία της γλώσσας και των ιδεών (Cole 2004: 16).

Πιο συγκεκριμένα, οι μελέτες του Lazarsfeld δεν αντικατόπτριζαν απλά το ειδικό του ενδιαφέρον για το υπό μελέτη θέμα (π.χ. την εκλογική συμπεριφορά, ή τα μέσα επικοινωνίας), αλλά ήταν ένα «πρόσχημα» (Jahoda 1979) για να ανακαλύψει μεθοδολογικούς τρόπους που θα βοηθούσαν στην κατανόηση της επιρροής των κοινωνικών δικτύων, όπως για παράδειγμα η ανάλυση του για τον Μακαρθισμό στα Αμερικανικά Πανεπιστήμια,⁸ ή τις ιδιότητες των ομάδων στη διαμόρφωση ή αλλαγή των στάσεων και τη δράση.⁹

Η σημαντικότερη συνεισφορά του Lazarsfeld, σύμφωνα με τους ειδικούς μελετητές του (Glock 1979, Jahoda 1979:6-7, Merton 1979), συνίσταται, στο γεγονός ότι η έρευνά του ήταν προσανατολισμένη στο να απαντά ερωτήματα που αφορούσαν το «γιατί» και όχι το «τι» και «πως» με περιγραφικούς όρους. Έτσι, η έρευνα, για παράδειγμα δεν εστίαζε την προσοχή της στις επιλογές των ψηφοφόρων, ή των καταναλωτών, αλλά στους λόγους για τους οποίους έκαναν τις συγκεκριμένες επιλογές. Ενδεικτικοί είναι οι τίτλοι κάποιων εργασιών ή βιβλίων του: «*The Art of Asking Why*» (1935) και *The Language of Social Research* (1965). Σημαντική ήταν επίσης η συνεχής προσπάθειά του για ξεκάθαρη σχηματοποίηση των ερευνητικών προβλημάτων με τη μετατροπή απλών και ασήμαντων ερωτημάτων που συχνά έθεταν φορείς ή εταιρείες σε σημαντικά κοινωνιολογικά ερευνητικά ερωτήματα. (Cole 2004, Glock 1979: 27-28).

Για τον Lazarsfeld, η δουλειά του μεθοδολόγου προϋπέθετε τη σε βάθος κατανόηση του νοήματος των εννοιών και την επεξήγησή τους. Όμως, αν και πάλευε να κατανοήσει τη γλώσσα των μεταβλητών και τη σχέση μεταξύ εννοιών και δεικτών στην ποσοτική έρευνα, ενδιαφερόταν εξίσου για τις δυνατότητες της ποιοτικής και ιστορικής έρευνας (Cole 2004, Merton, Coleman, Rossi 1979:x, Jahoda 1979). Καθήκον του ήταν τελικά ήταν να επιδιώκει την εννοιολογική καθαρότητα, να οργανώνει και να χρησιμοποιεί τη γλώσσα, έτσι ώστε να αποκαλύπτει τους παράγοντες που προσδιορίζουν την δράση. Έτσι, όπως υποστηρίζουν οι αναλυτές του έργου του, η συνεισφορά του δεν περιορίζεται «μόνο» στην μεθοδολογία. Ο Lazarsfeld επιχειρούσε να εμπλουτίσει με το έργο, του περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο σύγχρονό του, πολλά επιστημολογικά πεδία των κοινωνικών επιστημών, κωδικοποιώντας τες και προσφέροντας τους μια «επίσημη γλώσσα» (Jahoda 1979: 8-9).

Όπως παρατηρεί η Jahoda:

Ψυχολόγοι, κοινωνιολόγοι, ανθρωπολόγοι και πολιτικοί επιστήμονες μπορούσαν να συνομιλήσουν μαζί του στο ίδιο επίπεδο επειδή μπορούσε να κατανοήσει τα εννοιολογικά τους προβλήματα και να δει τις δυνατότητες αλλά και τους περιορισμούς της δικής του ικανότητας να προωθήσει την γνώση τους για το επιστημολογικό τους πεδίο στη δική τους ειδική γλώσσα (Jahoda 1979: 9).

Υπάρχουν κάποια σημεία που φωτίζουν τη σχέση των Merton και Lazarsfeld και έχουν έντονο κοινωνιολογικό ενδιαφέρον:

Να αναφερθώ, πρώτα στο μεταναστευτικό τους status. Ενώ πολλοί σχολιάζουν έντονα την ταυτότητα του Lazarsfeld ως πρόσφυγα στις ΗΠΑ, ξεχνούν να τονίσουν το γεγονός ότι και ο

⁸ Πρόκειται για τη μελέτη *The American Mind* που διεξήγαγε με τον Wagner Thielens και αφορούσε τις επιπτώσεις του Μακαρθισμού στον περιορισμό της ακαδημαϊκής ελευθερίας και πιο συγκεκριμένα τη στάση των κοινωνικών επιστημόνων στην εθνική υστερία των ψυχροπολεμικών χρόνων (Cole 2004: 12).

⁹ Ο Lazarsfeld, όπως λέει ο Cole (2004:13) μετέτρεψε τα γκάλοπ, τις απλές μετρήσεις της κοινής γνώμης, σε συστηματική δειγματοληπτική έρευνα που επέτρεπε την διεξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τις παράγοντες (αιτιακές σχέσεις) που επηρεάζουν τη δράση των υποκειμένων, ενώ με την χρήση των panel που εισήγαγε – η οποία συνίσταται σε επαναληπτικές συνεντεύξεις με άτομα του ίδιου δείγματος- είχε τη δυνατότητα να καταγράψει αλλαγές στάσεων και συμπεριφορών στο χρόνο.

Merton ήταν μετανάστης δεύτερης γενιάς. Λίγα χρόνια πριν, η οικογένεια του είχε έλθει στην Φιλαδέλφεια από την Πολωνία, μέρος και αυτή της ίδιας πολύπαθης εβραϊκής διασποράς. Ο Meyer Schkolnik άλλαξε το όνομά στη δεκαετία του 1920 με το πιο αγγλοσαξονικό Robert Merton (Calhoun 2003), προσπαθώντας να αποφύγει τις διακρίσεις και να κάνει ευκολότερη την κοινωνική του ένταξη. Ως μετανάστης, είχε την εμπειρία της φτώχειας και του αγώνα επιβίωσης (Pfohl 1984: 262; Hunt 1961),¹⁰ και αν σπούδασε με υποτροφία στο Harvard, αυτό οφείλεται στην προσωπική επιλογή ενός επίσης πρόσφυγα Ρώσου καθηγητή, του Pitirim Sorokin (Calhoun 2003).

Ο νεαρός Merton, αισθανόταν την ίδια αποξενωτική διαφοροποίηση, αλλά και την ελπίδα στο «αμερικάνικο όνειρο», όπως άλλωστε και ο πολιτογραφημένος Αμερικανός Lazarsfeld (Cole 2004:10). Κατά κάποιο τρόπο, μιλούσαν τη διπλή γλώσσα όλων των ξενιτεμένων, που δεν ξεχνούν ποιοι ήταν και ποιοι είναι. Η συνταυτίσή τους ήταν πρώτα απ' όλα βιωματική, σε μια συνάρτηση εγγύτητας και απόστασης, όπως θα έλεγε και ο Simmel.

Τόσο ο Lazarsfeld όσο και ο Merton ήταν λάτρεις της γαλλικής ανθρωπιστικής κουλτούρας που έθετε στο επίκεντρο του κόσμου το υποκείμενο. Ο μεν Lazarsfeld αισθανόταν συνεχιστής της θετικιστικής παράδοσης, όχι τόσο του Comte, όσο του Quetelet, τον οποίο και θεωρούσε θεμελιωτή της Κοινωνιολογίας,¹¹ ο δε Merton θεωρούσε τον εαυτό του μαθητή του Durkheim (Sztompka 1986: 24-25, 1996: 5, Coser 1975: 88-89).¹² Πίσω από τις έρευνες του Lazarsfeld και τις αναλύσεις του Merton, αναδύεται πάντα ο προβληματισμός για τον άνθρωπο, συγκεκριμενοποιημένο ως ψηφοφόρο, ακροατή, επιστήμονα, ή φορέα ανομικής δράσης. Ένα υποκείμενο γήινο, που αν και εδραιωμένο σε δομικά και θεσμικά πλαίσια, υφίσταται συνεχώς επιρροές και μεταλλάξεις της υποκειμενικότητας του.

Ταυτόχρονα, και οι δύο επηρεάστηκαν από την σκέψη του Weber. Ο μεν Lazarsfeld δίνοντας έμφαση στην κοινωνική δράση, ο δε Merton ουσιαστικά με την συγγραφή της διδακτορικής του διατριβής, που αφορούσε τον καθοριστικό ρόλο του Προτεσταντισμού, όχι στην οικονομία, αλλά στην ανάπτυξη της σύγχρονης επιστήμης στην Αγγλία (Merton 1970).

Κοινές ήταν ακόμη οι απόψεις τους για το ζήτημα του θεωρείν στην κοινωνιολογία. Όπως είναι γνωστό, ο Merton, διαφώνησε από φοιτητής ακόμα με το ολιστικό σχήμα του δασκάλου του Parsons, ενός σχήματος πολύ πρώιμου κι απόμακρου για να εξηγήσει την κοινωνική ζωή. Όπως ισχυρίσθηκε:

¹⁰ Ο Merton αναφερόμενος στον επίδραση που είχαν στον ίδιο οι εμπειρίες της παιδικής του ηλικίας και τον τρόπο με τον οποίο τροφοδότησαν ην «κοινωνιολογική του φαντασία» λέει χαρακτηριστικά: «Οι συνάδελφοί μου κοινωνιολόγοι θα έχουν παρατηρήσει πως οι στερήσεις στο γκέτο της Νότιας Φιλαδέλφειας έδιναν σε έναν νέο κάθε είδους κεφαλαίο –κοινωνικό κεφάλαιο, πολιτισμικό κεφάλαιο, ανθρώπινο κεφάλαιο, και πάνω απ' όλα αυτό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε δημόσιο κεφάλαιο– δηλαδή, κάθε είδος κεφαλαίο εκτός από οικονομικό» (Merton στο Sztompka 1996: 345-346).

¹¹ Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι το Columbia, έχρησε τον Lazarsfeld επίσημα κοινωνιολόγο –το ζήτημα της αμφισημίας της επιστημολογικής του ταυτότητα πάντα τον απασχολούσε λόγω των σπουδών του– δίνοντας του την έδρα Quetelet και ανακηρύσσοντάς τον Quetelet Professor of Social Sciences.

¹² Ο Merton θεωρούσε τον Durkheim «δάσκαλό του από απόσταση», όπως έλεγε. Θεωρούσε μάλιστα πως το μοντέλο που εκείνος εισήγαγε ήταν το πλέον καταλληλότερο για τον ίδιο, αφού του επέτρεπε να ακολουθήσει τα στοχαστικά του ενδιαφέροντα, όπως αυτά αναπτύσσονταν στην πορεία και όχι βάσει ενός προαποφασισμένου σχεδίου. Ο Durkheim, γράφει ο Merton, «άλλαζε διαρκώς τα αντικείμενα τα οποία ερευνούσε. Ξεκινώντας από τις μελέτες για την κατανομή της εργασίας, επεξεργάστηκε τις κοινωνιολογικές μεθόδους, στράφηκε με επιτυχία στα θέματα της αυτοκτονίας, της θρησκείας, της ηθικής εκπαίδευσης και τον σοσιαλισμό και όλα αυτά ενώ ταυτόχρονα εξέλιξε τον θεωρητικό του προσανατολισμό ο οποίος, όπως πίστευε ο ίδιος, θα μπορούσε πιο αποτελεσματικά να αναπτυχθεί καλύπτοντας τόσες διαφορετικές πτυχές της ζωής του ανθρώπου στην κοινωνία. Αυτό το μοντέλο φαινόταν κατάλληλο για μένα» (Merton στο Coser 1975:89).

απέχουμε πολύ ακόμη, από παρόμοιες γενικευτικές θεωρήσεις για την κοινωνική πραγματικότητα, και είναι λάθος να αντιγράψουμε τους φιλοσόφους ή τα σχήματα των θετικών επιστημών, οι οποίες όμως διαθέτουν ήδη ένα σταθερό θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο (Merton 1996a).

Τις ίδιες απόψεις ασπαζόταν και ο Lazarsfeld, ήδη από την εποχή που ήταν στην Ευρώπη (Cole 2004). Η πρόταση του Merton ήταν να υιοθετηθούν προς το παρόν θεωρίες «μέσου βεληνεκούς» (*middle range theories*),¹³ δηλαδή θεωρίες που βασίζονται πάνω σε υποθέσεις εργασίας που είναι δυνατόν να ερευνηθούν εμπειρικά, έτσι ώστε να επιτρέψουν προοδευτικά τη δημιουργία εννοιολογήσεων και θεωρητικών σχημάτων με στέρεες και επαρκείς θεμελιώσεις (Merton 1996a). Θεωρίες που στηρίζονται σε δεδομένα, έτσι ώστε να επιτρέπουν την εξαγωγή επαληθεύσιμων συμπερασμάτων (Tilly 2010). Ο Lazarsfeld δε θα μπορούσε να βρει καταλληλότερο πεδίο συνεργασίας. Η οπτική τους για τη μελλοντική πορεία του κοινωνιολογικού στοχασμού ήταν ίδια, κι η γνώμη του Merton, θεμελιωτή της κοινωνιολογίας της επιστήμης, ήταν για αυτόν αναμφισβήτητη έγκυρη. Στην κοινή τους αντίληψη για την Κοινωνιολογία, χάραζαν μια νέα προσέγγιση, αποφεύγοντας τις εκτροπές που προφανώς υπέκρυπταν τα ολιστικά σχήματα τύπου Parsons. Η Κοινωνιολογία έπρεπε να μειώσει τις φιλοδοξίες γενίκευσης, αν ήθελε να εδραιώσει το επιστημονικό της κύρος.

Ένα άλλο κρίσιμο θέμα αφορά το θεσμικό πλαίσιο, που συνιστά κύριο άξονα στη λειτουργική ανάλυση. Μπορεί ο Merton να διαφοροποιήθηκε από τον Parsons και να υιοθέτησε έμμεσα κάποια στοιχεία της «αντίπαλης» Σχολής των Κοινωνικών Συγκρούσεων με τις προφανείς επιρροές της Μαρξιστικής θεώρησης (Sztompka 1986, Lipset 1994: 204),¹⁴ τα οποία σαφέστατα υιοθετούσε και ο Lazarsfeld με την Αυστριακή του παιδεία στα σοσιαλιστικά ιδεώδη (Cole 2006:310-311, Lipset 1994: 203-4, Sills 1987:254-255, Zeisel 1979),¹⁵ αλλά και οι δυο τους διαφωνούσαν με όσους δεν αντιλαμβάνονταν την αναγκαιότητα της θεσμικής λειτουργικότητας. Φαίνεται πως πολιτικά συμφωνούσαν στην αποδοχή ενός δημοκρατικού καθεστώτος το οποίο να μην εγκλωβίζεται σε ουτοπίες και να ενδιαφέρεται πρώτιστα για την κοινωνική επάρκεια και ευαισθησία του συστήματος. Για τον Lazarsfeld αυτά ήταν αυτονόητα, και έτσι μπορεί να εξηγηθεί το πάθος του για τη θεσμοποιημένη λειτουργικότητα των πανεπιστημιακών ερευνητικών κέντρων (Haney 2008),¹⁶ τα οποία όμως θα παρέμεναν ανεξάρτητα στις επιστημονικές τους αναζητήσεις με όποια συμπεράσματα κι αν προέκυπταν. Από την άλλη, ο Merton στην ίδια γραμμή σκέψης είχε το θάρρος να επισημάνει πως οι ίδιοι οι θεσμοί είναι

¹³ Όπως υποστηρίζει ο Peter Simonson (2005) ο όρος “middle range theories” πρωτοεμφανίζεται στην εισαγωγή του *Social Theory and Social Structure* το 1949, αν και η ιδέα προϋπήρχε, στην κριτική του Parsons. Το εννοιολόγημα των «θεωριών μέσου βεληνεκούς» αναλύεται από τον Merton πολύ πιο διεξοδικά σε ειδικό κεφάλαιο με τίτλο “On Sociological Theories of the Middle Range” του βιβλίου του *Social Theory and Social Structure* το 1968.

¹⁴ Κύριοι αναλυτές του έργου του Merton υπογραμμίζουν την επιρροή του Marx και φαίνεται να συμφωνούν με τη ρήση του Gouldner ότι ο «Merton ήταν πολύ περισσότερο μαρξιστής από όσο οι σιωπές του στο σχετικό ζήτημα επιτρέπουν να διαφανεί» (Sztompka 1986:26).

¹⁵ Ο Σοσιαλισμός ήταν αδιάσπαστο τμήμα του οικογενειακού, κοινωνικού και πολιτικού διανοητικού περιβάλλοντος στο οποίο μεγάλωσε ο Lazarsfeld. Όπως είχε πει ο ίδιος χαρακτηριστικά για τον εαυτό του: «έγινα σοσιαλιστής, όπως έγινα Βιεννέζος». Έτσι, ενώ ο πολιτικός του ακτιβισμός σταμάτησε με την μετάβαση του στις ΗΠΑ, εξακολουθούσε να δηλώνει σοσιαλιστής. Υποστήριζε μάλιστα πως το έντονο ενδιαφέρον του για την κοινωνική έρευνα ήταν για εκείνον ένα είδος υποκατάστατου. Ο Lazarsfeld θεωρούσε ότι επειδή ασχολούνταν ερευνητικά με το ζήτημα της εκλογικής συμπεριφορά δεν θα έπρεπε να έχει οποιαδήποτε πολιτική ανάμειξη: «αφού δεν μπορώ να εκλεγώ, διοικώ ινστιτούτα», είχε πει χαρακτηριστικά (Sills 1987: 255).

¹⁶ Το Bureau of Applied Social Research έγινε το πρότυπο για τη δημιουργία πλήθους ερευνητικών κέντρων σε ολόκληρη την Αμερική. Πολλά από αυτά τα ερευνητικά κέντρα ιδρύθηκαν μάλιστα από μαθητές του (Glock 1979:33).

φορείς γένεσης της ανομίας όταν κοινωνικοποιούν τα άτομα σε κάποιες αξίες, αλλά δεν τους παρέχουν ταυτόχρονα τα μέσα υλοποίησής τους (Merton 1996b, Sampson 2010).

Η πολιτική τους ήταν αποτέλεσμα ενός έλλογου συγκερασμού: Το κοινωνικό σύστημα θα έπρεπε να ενσωματώνει θεσμικά και τη δυνατότητα «διαφωνίας/εξέγερσης», διαφορετικά θα οδηγούσε σε καταδυνάστευση των πολιτών από την όποια κυρίαρχη ομάδα. Ο Merton μάλιστα, σε ομιλία του στη Διεθνή Κοινωνιολογική Ένωση, σχολίασε πως για το λόγο αυτό η κριτική του Mills εναντίον του Lazarsfeld,¹⁷ ήταν άδικη. Ο Merton υποδείκνυε έμμεσα στον Mills, ότι η θεσμική προστασία, που επέτρεπε στον ίδιο να διαφωνεί και να κοινοποιεί την διαφωνία του δίχως περιορισμούς και επιπτώσεις, στοιχειοθετούσε το δημοκρατικό ιδεώδες για τον ελεύθερο διαλογισμό και την ανεμπόδιστη δράση.¹⁸

Υπάρχει τέλος ένα ακόμη ζήτημα, ίσως το σημαντικότερο από όλα, που αφορά τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονταν οι δυο στοχαστές τη σχέση θεωρίας και έρευνας. Γράφει ο Merton: «Εάν η αληθινή τέχνη συνίσταται στο γεγονός ότι κρύβει όλα τα στοιχεία της ότι είναι τέχνη, η αληθινή επιστήμη συνίσταται στην αποκαλυπτική της τάση να καταδείξει τόσο το τελειωμένο έργο της, όσο και τον τρόπο κατασκευής του» (Merton 1998: 53). Να δείξει όχι μόνο το ολοκληρωμένο οικοδόμημα, αλλά και τις «σκαλωσιές»: δηλαδή τα υλικά οικοδόμησης, τους εργάτες, τις τεχνικές, τα σχέδια, τις λειτουργικές ιδιαιτερότητες κλπ. Ο «μεθοδολόγος» Lazarsfeld έκανε τις «σκαλωσιές» έργο ζωής του. Μάλιστα, αναφερόμενος στον τρόπο του «θεωρείν» που ακολουθούσε ο Merton, αναφέρει κάποια ενδεικτικά παραδείγματα: Κατά τη διάρκεια του πολέμου, η διάσημη τότε ηθοποιός Kate Smith είχε εκπληκτική απήχηση στο κοινό του ραδιοφώνου, το οποίο καλούσε να αγοράσει κρατικά ομόλογα για να υποστηρίξει οικονομικά τον αγώνα κατά των Γερμανών. Η άποψη του Merton ήταν, ότι ενώ είχε γίνει αντιληπτή στο κοινό η παραποίηση των μέσων στο γενικευμένο επικοινωνιακό παραλήρημα, η φωνή της ηθοποιού καλλιεργούσε μια αίσθηση ειλικρίνειας. Η επιθυμία των ακροατηρίων να βρουν κάτι αυθεντικό ανάμεσα στις λοιπές κάλπικες διαφημίσεις, δηλαδή η ανορθολογική έφεση του ψυχισμού τους, οδηγούσε στο φαινόμενο της «μαζικής πειθούς» (mass persuasion).¹⁹ Τα ίδια ισχύουν και για μια σειρά άλλων θεωρημάτων. Και αφού ο Lazarsfeld συμφωνούσε με την τάση του Merton να σχηματοποιεί την πραγματικότητα βασιζόμενος σε εμπειρικές τεκμηριώσεις, άφηνε τον βιρτουόζο Merton να κάνει εκείνος τις εννοιολογήσεις παρεμβαίνοντας διορθωτικά με την πολυμάθεια του (Lazarsfeld 1975: 60-61).

Ο Merton θεωρούσε τη σχέση θεωρίας και έρευνας αμφίδρομη: η εμπειρική έρευνα αφενός τροφοδοτείται από τη θεωρία και αφετέρου επηρεάζει τη θεωρία. Σε κάθε περίπτωση πάντως, θεωρούσε πως η εμπειρική έρευνα προϋποθέτει την ύπαρξη θεωρητικού υπόβαθρου. Υιοθετούσε έτσι, μια έντονα κριτική στάση και θεωρούσε εξίσου απαράδεκτα τόσο τον «στενό ή πρακτικό εμπειρισμό» (narrow empiricism or practical empiricism), δηλαδή την απλή συλλογή δεδομένων που δεν αποσκοπούσε στην αναδιατύπωση θεωριών (reformulation of theory), όσο και την «αφηρημένη θεωρητικοποίηση» (abstract theorizing) των ολιστικών θεωρητικών σχημάτων (Sztompka 1986: 102, 107). Σκοπός της εμπειρική έρευνας και για τους δυο δεν ήταν απλά να επιβεβαιώνει ή να απορρίπτει υποθέσεις εργασίας, αλλά να οδηγεί σε νέες εννοιολογήσεις και θεωρητικά σχήματα και να τροφοδοτεί το θεωρητικό ενδιαφέρον για τη μελέτη νέων φαινομένων ή διαστάσεων (Sztompka 1985:103). Συμφωνούσε έτσι ο Merton με τον Lazarsfeld ως προς τη σημασία της άρρηκτης σχέσης θεωρίας και εμπειρικής έρευνας για την

¹⁷ Ο Mills είχε συνεργαστεί με τον Lazarsfeld στο Bureau of Applied Social Research.

¹⁸ Είναι ενδεικτικό ότι ο Mills δημοσίευσε ένα βιβλίο με τίτλο «Άκουσε Γιάνκη», υπερασπιζόμενος το καθεστώς του Castro στην Κούβα. Βλ. Mills, W. C. (1960), *Listen Yankee: The Revolution in Cuba*, Ballantine Books.

¹⁹ Θεωρείται κλασική η μελέτη του Merton (με τις M. Fiske και A. Curtis) για τη μαζική πειθώ *Mass Persuasion: The Social Psychology of a War Bond Drive*, η οποία εκδόθηκε το 1946.

νομιμοποίηση της κοινωνιολογίας ως επιστημολογικού πεδίου,²⁰ ενώ και οι δύο θεωρούσαν ως επικίνδυνη την στροφή προς τον «αθεωρητικό εμπειρισμό».

Το λεξιλόγιο της κοινωνιολογίας έχει εμπλουτισθεί από τη συνεργασία τους με πληθώρα από τέτοιες εννοιολογικές επινοήσεις του Merton, όπως: τις «θεωρίες μέσου βεληνεκούς», την «αυτοεκπληρούμενη προφητεία» (self-fulfilling prophecy), «τις μη προσδοκώμενες συνέπειες» «το σύνδρομο του Ματθαίου» (Mathew effect), τις κλίμακες status στην επιστήμη, τα «πρότυπα ρόλων» (role model) τις «δέσμες ρόλων και κύρους» (role set, status set), «τις φανερές και λανθάνουσες λειτουργίες» (manifest and latent functions), τις «δυσλειτουργίες» (dysfunctions), τις «ομάδες αναφοράς» (reference groups), την «προβλεπτική κοινωνικοποίηση» (anticipatory socialization), τις «δομές ευκαιριών» (opportunity structures), ή παράλληλα χρήσιμες και δημοφιλείς μεθόδους που εισήγαγαν και οι δυο: ο μεν Merton την «εστιασμένη συνέντευξη» και τις οι «ομάδες εστιασμού» (focus groups),²¹ ο δε Lazarsfeld βάζοντας τα θεμέλια της δειγματοληπτικής έρευνας, τα panel studies για την αλλαγή στάσεων του δείγματος στο χρόνο, την ανάλυση λανθανουσών δομών (latent structure analysis) και πληθώρα άλλων μεθοδολογικών εργαλείων και τεχνικών που θεωρούνται σήμερα κοινός τόπος τόσο για την ποσοτική κοινωνική έρευνα, όσο και για τις έρευνες εκλογικής συμπεριφοράς, μέσω επικοινωνίας και τις έρευνες αγοράς (Cole 2004: 13-14).²²

Η επιρροή τους υπήρξε καταλυτική, και οι επινοήσεις τους έγιναν κοινός τόπος στην καθημερινή πρακτική των κοινωνιολόγων και τη συλλογική ιστορία της κοινωνιολογίας-σε βαθμό μάλιστα που επειδή όλοι μας τις εκλαμβάνουμε ως αυτονόητες, έπαψαν πια να τους αποδίδονται. Συνέβη δηλαδή, και με τους δυο, αυτό που ο ίδιος ο Merton, στα πλαίσια της κοινωνιολογίας της επιστήμης, είχε εύστοχα αποκαλέσει «εξάλειψη μέσω της ενσωμάτωσης» (obliteration by incorporation) (Calhoun 2010: 12, Cole 2004: 19, Sills 1979: 389).²³ Δηλαδή, η ένταξη λόγω της γενικευμένης χρήσης και αποδοχής όλων όσων προαναφέρθηκαν στα θεωρητικά και μεθοδολογικά ερμηνευτικά σχήματα της κοινωνιολογίας, μας κάνει να ξεχνάμε το χρονικό και τους εμπνευστές της δημιουργίας τους.

Βιβλιογραφία

Calhoun, Greg (2003), "Robert Merton Remembered", *Footnotes* 31 (3).

<http://www.asanet.org/footnotes/mar03/indextwo.html>.

Calhoun, Greg (2010), "On Merton's Legacy and Contemporary Sociology", in G. Calhoun (ed.), *Robert K. Merton: Sociology of Science and Sociology as Science*, New York: Columbia University/SSRC.

Cole, Jonathan, R. (2004), "Paul Lazarsfeld: His Scholarly Journey", Keynote address delivered at *An International Symposium in Honor of Paul Lazarsfeld*, Brussels
<http://www.columbia.edu/cu/univprof/jcole/pdf/2004Lazarsfeld.pdf>.

Coser, Lewis, A. (1975), "Merton's Uses of the European Sociological Tradition", in L. Coser (ed.) *The Idea of Social Structure: Papers in Honor of Robert K. Merton*, New York: Harcourt Brace Jovanovich.

²⁰ Οι παραπάνω απόψεις του Merton εξηγούν και τη θέση του στην κριτική που άσκησε ο Mills στον Lazarsfeld για «αθεωρητικό» ή «αφηρημένο εμπειρισμό» (abstract empiricism).

²¹ Ο Merton ανέπτυξε την «εστιασμένη συνέντευξη» (focused interview) από κοινού με τις Patricia Kendall και Margaret Fiske.

²² Ο Lazarsfeld θεωρείται ο πατέρας της έρευνας για την μελέτη των ακροατηρίων και την μαζική επικοινωνία.

²³ Η έκφραση "obliteration by incorporation" χρησιμοποιήθηκε από τον Merton στο κλασικό έργο του *Social Theory and Social Structure* (1949: 27-28) για να αναφερθεί κυρίως στη διαδικασία λήθης που αφορά θεμελιακές συνεισφορές στον χώρο των φυσικών επιστημών.

- Glaser, Barney, G. and Strauss, Anselm, L. (1967), *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. Chicago: Aldine.
- Glock, Charles (1979), "Organizational Innovation for Social Science Research and Training, in R. K. Merton, J. H. S. Coleman, Peter H. Rossi (eds), *Qualitative and Quantitative Research*, New York: The Free Press.
- Haney, David, P. (2008), *The Americanization of Social Science: Intellectuals and Public Responsibility in the Post War United States*, Philadelphia: Temple University.
- Hodges Persell, Caroline and Merton, Robert, K. (1984), "An Interview with Robert K. Merton", *Teaching Sociology*, 11(4): 355-386.
- Hunt, Morton (1961), "A Biographical Profile of Robert K. Merton", *The New Yorker*, 28: 39-63.
- Jahoda, M. (1979), "PFL: Hedgehog or Fox?", in R. K. Merton, J. H. S. Coleman, Peter H. Rossi (eds), *Qualitative and Quantitative Research*, New York: The Free Press.
- Lazarsfeld, Paul F. (1935), "The Art of Asking Why in Marketing Research: Three Principles Underlying the Formulation of Questionnaires", *National Marketing Review*, 1(1): 26-38.
- Lazarsfeld, Paul F. (1975), "Working with Merton", in L.A. Coser (ed.), *The Idea of Social Structure: Papers in Honor of Robert K. Merton*, New York: Harcourt Brace.
- Lazarsfeld, Paul F. and Rosenberg, Morris (1955), *The Language of Social Research: A Reader in the Methodology of Social Research*, Gencoe Ill: Free Press.
- Lipset, Seymour M. (1994), "The State of American Sociology", *Sociological Forum*, 9 (2): 199-220.
- Merton, R. K. (1970), *Science, Technology and Society in Seventeenth-Century England*, New York: Harper and Row.
- Merton, Robert, K. (1991), *On the Shoulders of Giants*, Chicago: Chicago University Press.
- Merton, Robert K. (1957), *Social Theory and Social Structure*, Glencoe: Free Press.
- Merton, Robert, K. (1979), "Remembering Paul Lazarsfeld", in R. K. Merton, J. H. S. Coleman, Peter H. Rossi (eds), *Qualitative and Quantitative Research*, New York: The Free Press
- Merton, Robert, K. (1996a), "On Sociological Theories of the Middle Range", in P. Sztompka, *Robert Merton on Social Structure and Science*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Merton, Robert, K. (1996a), "Social Structure and Anomie", in P. Sztompka, *Robert Merton on Social Structure and Science*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Merton, Robert, K. (1998), "Working with Lazarsfeld", in J. Lautman and B. P. Lécuyer (eds), *Paul Lazarsfeld 1901-1976*, La Sociologie de Vienne à New York, Paris: L'Harmattan.
- Merton, Robert, K. and Barber, Elinor (2004), *The Travels and Adventures of Serendipity: A Study in Sociological Semantics and the Sociology of Science*, Princeton: Princeton University Press.
- Merton, Robert, K. James S. Coleman and Peter H. Rossi (eds) (1979), *Qualitative and Quantitative Social Research: Papers in Honor of Paul F. Lazarsfeld*, New York: The Free Press.
- Pfohl, Stephen (1994), *Images of Deviance and Social Control*, New York: McGraw-Hill.
- Sampson, Robert, J. (2010), "Eliding the Theory /Research and Basic/Applied Divides: Implications of Merton's Middle Range Theory", in G. Calhoun (ed.), *Robert K. Merton: Sociology of Science and Sociology as Science*, New York: Columbia University/SSRC.
- Sills, David, L. (1979), "The Writings of Paul Lazarsfeld: A Topical Bibliography", in R. K. Merton, J. H. S. Coleman, Peter H. Rossi (eds), *Qualitative and Quantitative Research*, New York: The Free Press.
- Simonson, Peter (2005), "The Serendipity of Merton's Communication Research", *International Journal of Public Opinion Research*, vol. 17 (1),
http://comm.colorado.edu/~simonson/pdf/Simonson_Serendipity_IJPOR_article.pdf
- Sztompka, Piotr (1986), *Robert K. Merton: An Intellectual Profile*, London: MacMillan.
- Sztompka, Piotr (ed.)(1996), *Robert Merton on Social Structure and Science*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Tilly, Charles (2010) "Mechanisms of the Middle Range", in G. Calhoun (ed.), *Robert K. Merton: Sociology of Science and Sociology as Science*, New York: Columbia University/ SSRC.
- Zeisel, Hans (1979), "The Vienna Years", in R. K. Merton, JH. S. Coleman, Peter, H. Rossi (eds), *Qualitative and Quantitative Research*, New York: The Free Press.

«Επιλογή Σχολείου και Στρατηγικές των Κοινωνικών Τάξεων. Θεωρητική προσέγγιση και εμπειρική διερεύνηση»

Κώστας Θεριανός¹ & Νίκος Φωτόπουλος²

Εισαγωγή

Η επιλογή σχολείου από τους γονείς (parental choice) αποτέλεσε και συνεχίζει να αποτελεί το βασικό εργαλείο για τη μετατροπή του σχολείου από δημόσιο και καθολικό αγαθό σε υπηρεσία που υπάγεται εξ ολοκλήρου στην ηγεμονία της αγοράς. Οι μεταρρυθμίσεις στις Η.Π.Α. και την Αγγλία, οι οποίες ήταν οι κυριότερες και οι πιο αντιπροσωπευτικές στο ζήτημα της εισαγωγής της επιλογής σχολείου, έχουν μελετηθεί επαρκώς από διάφορες οπτικές γωνίες και θεματικές. Έρευνες από την σκοπιά της αποτελεσματικότητας του σχολείου έχουν δείξει ότι οι επιδόσεις των μαθητών που μετακινήθηκαν από το σχολείο της γειτονιάς τους δεν βελτιώθηκαν θεαματικά. Έρευνες από την σκοπιά της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης έχουν δείξει ότι ακόμη και μετά την αλλαγή του σχολικού περιβάλλοντος το μορφωτικό κεφάλαιο της οικογένειας παρέμεινε ο ισχυρότερος επικαθοριστικός παράγοντας της επίδοσης του μαθητή.

Ορισμένες έρευνες όμως είχαν και ένα απροσδόκητο εύρημα που σχηματικά αποκλήθηκε από τους ερευνητές “the frog pond effect”: ορισμένοι από τους μαθητές που κατάγονταν από τα λαϊκά στρώματα και ήταν αριστούχοι στα σχολεία της γειτονιάς τους, έχασαν τα πρωτεία στα σχολεία που μετακινήθηκαν. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την πτώση της αυτοεκτίμησης τους και τη δραματική μείωση της επίδοσης τους.

Στην Ελλάδα, πέρα από την επιλογή της ιδιωτικής εκπαίδευσης από τα παραδοσιακά εύπορα κοινωνικά στρώματα, το πρόσφατο νομοθετικό πλαίσιο μέσα από τις ρυθμίσεις για πειραματικά σχολεία επιχειρεί να εισάγει στοιχεία επιλογής σχολείου.

Στην εργασία μας αυτή θα επιχειρήσουμε:

- την ανάλυση και ερμηνεία των στρατηγικών που οι κοινωνικές τάξεις ακολουθούν στην επιλογή σχολείου
- τη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο διαμορφώνονται οι «στρατηγικές επιλογής σχολείου» στο πλαίσιο της σύγχρονης κοινωνικής διαστρωμάτωσης
- την ανάλυση όψεων του ιδεολογικού και πολιτικού υπόβαθρου πάνω στο οποίο εδράζεται το ιδεολόγημα της «ελεύθερης» επιλογής σχολείου.

¹ Διδάκτωρ Επιστημών της Αγωγής, εκπαιδευτικός.

² Λέκτορας Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας

Η επιλογή σχολείου ως μέτρο εκπαιδευτικής πολιτικής

Ένα από τα κεντρικά μέτρα του νεοφιλελευθερισμού στο χώρο της εκπαιδευτικής πολιτικής είναι η ελεύθερη επιλογή σχολείου από τους μαθητές και τους γονείς τους (parental choice). Στη νεοφιλελεύθερη συλλογιστική, μαθητές και γονείς θεωρούνται εκλαμβάνονται ως «χρήστες» ή «καταναλωτές» εκπαιδευτικών υπηρεσιών οι οποίες προσφέρονται και ζητούνται ελεύθερα στην εκπαιδευτική αγορά. Κατά συνέπεια, η δυνατότητά τους να επιλέξουν τον «πάροχο» της εκπαιδευτικής υπηρεσίας, θεωρητικά αποτελεί ένα μέτρο το οποίο διασφαλίζει:

το δικαίωμα στην ελεύθερη επιλογή μέσα από τη χρήση των κουπονιών (vouchers) εκπαίδευσης

τη βελτίωση των σχολείων, καθώς ανταγωνιζόμενα μεταξύ τους για την προσέλκυση όλο και περισσότερων «καταναλωτών», συμμετέχουν σε ένα αγώνα δρόμου διεκδίκησης μαθητών, γεγονός που συμβάλλει στη βελτίωση των εκπαιδευτικών υπηρεσιών που προσφέρουν.³

τη δυνατότητα ενός παιδιού από μια υποβαθμισμένη γειτονιά να μετακινηθεί σε ένα δημόσιο σχολείο μιας καλύτερης γειτονιάς ή σε ένα καλύτερο δημόσιο σχολείο από αυτό της γειτονιάς του, προκειμένου να κερδίσει τόσο από την ποιότητα της διδασκαλίας όσο και από τη φοίτηση μέσα σε ένα θετικό και αποτελεσματικό σχολικό περιβάλλον που χαρακτηρίζεται από κουλτούρα «θετικής στάσης απέναντι στο σχολείο» και κλίμα «σχολικής επιτυχίας».

Προκειμένου λοιπόν να δούμε τα πράγματα στην πιο ρεαλιστική τους διάθεση και σε επίπεδο εφαρμοσμένης εκπαιδευτικής πολιτικής, η επιλογή σχολείου σε συνδυασμό με την αξιολόγηση και την αποκέντρωση είναι τα μέτρα που αποτελούν μόνιμες σταθερές όλων σχεδόν των πρόσφατων μεταρρυθμίσεων της εκπαιδευτικής πολιτικής σε πολλές αναπτυγμένες χώρες. Πιο συγκεκριμένα, οι χώρες στις οποίες έγιναν μεταρρυθμίσεις σε αυτήν την κατεύθυνση είναι η Αγγλία, η Ουαλία, οι Η.Π.Α., η Αυστραλία, η Νέα Ζηλανδία και η Σουηδία. Είναι σαφές ότι η εκπαιδευτική πολιτική της κάθε χώρας έχει τις δικές της ιδιαιτερότητες και παραμέτρους, των οποίων η αναλυτική παρουσίαση ξεφεύγει από τα πλαίσια αυτού του άρθρου.

Παρόλα αυτά ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η χρηματοδοτική αποκέντρωση στην Αγγλία και την Ουαλία έχει σχεδόν ολοκληρωθεί και το κάθε σχολείο αναζητά πόρους για τη λειτουργία του πέραν των επιχορηγήσεων που δίνουν οι Δήμοι (LEA – Local Education Authorities). Στη Νέα Ζηλανδία η χρηματοδοτική αποκέντρωση έχει νομοθετηθεί και βρίσκεται στα πρώτα βήματα της πρακτικής εφαρμογής της με την τώως υπουργό παιδείας Maris O' Rourke να θεωρεί ότι η εκπαίδευση είναι «θέμα χρήστη» για αυτό και η χρηματοδότηση των σχολείων πρέπει να είναι εξατομικευμένη. Επιπροσθέτως, στις Η.Π.Α., η νεοφιλελεύθερη μεταρρύθμιση έχει ήδη ωριμάσει και μετά την οργάνωση και λειτουργία του δημόσιου σχολείου με ιδιωτικά οικονομικά κριτήρια έχουν εμφανισθεί νέες μορφές αποκέντρωσης/ ιδιωτικοποίησης της εκπαίδευσης, όπως τα ανάδοχα σχολεία (charter schools).

Σε κάθε περίπτωση, κοινός τόπος των παραπάνω μεταρρυθμίσεων είναι η αναδιανομή της εξουσίας ανάμεσα στο κράτος, την τοπική αυτοδιοίκηση, τα σχολεία και τους γονείς μέσω της δημιουργίας μιας «εκπαιδευτικής αγοράς» και τη μετάλλαξη του ρόλου της εκπαίδευσης από δημόσια πολιτική σε ιδιωτική μέριμνα και ατομική υπόθεση.

³ Πιο αναλυτικά για το νεοφιλελευθερισμό βλ. Bourdieu, 1998· Dixon, 2001· και μια νεώτερη αποτίμηση των κοινωνικών συνεπειών του στο Klein (2010).

Ειδικότερα όμως, ο όρος «εκπαιδευτική αγορά» με την κλασική έννοια του όρου περιλαμβάνει το χώρο και τα μέσα όπου διασταυρώνονται οι δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης και οι εταίροι της συναλλαγής προσπαθούν να αποκομίσουν το μεγαλύτερο κόστος με το μικρότερο όφελος. (βασική οικονομική αρχή). Ταυτόχρονα, όμως, οι όποιες ανταλλακτικές τους πράξεις υπάγονται σε σχέσεις άνισης δύναμης που προκύπτει από τη διαφορετική κοινωνική τους θέση ή από τις καταστάσεις της συναλλαγής (Abercrombie – Hill – Turner, 1991: 1). Η παραγνώριση αυτών των άνισων σχέσεων δύναμης που συμπυκνώνονται στην ανταλλαγή οδηγεί σε μια απρόσωπη και φετιχιστική σχέση η οποία αποτελεί ουσιαστικά το θεμέλιο λίθο αυτού που αποκαλούμε «φονταμενταλισμό της αγοράς» (Zafirovski, 2007: 2775). Όμως, επειδή η εκπαιδευτική διαδικασία, ιδιαίτερα στις πρώτες βαθμίδες, καθορίζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό από την κρατική παρέμβαση στην πραγματικότητα η εκπαιδευτική αγορά είναι μια «οιονεί αγορά» (quasi-market) (Le Grand and Barlett, 1993). Αυτό που συμβαίνει στην πραγματικότητα είναι η εξατομίκευση της χρηματοδότησης των σχολείων, τα οποία καλούνται να προσελκύσουν γονείς που θα τα επιλέξουν για να φοιτήσουν τα παιδιά τους. Όμως, το πρόγραμμα των σχολείων, ο τρόπος αξιολόγησης μαθητών και εκπαιδευτικών, οι μέθοδοι διδασκαλίας καθορίζονται από το κράτος. Τελικά, αυτό που μένει στην νεοφιλελεύθερη παρέμβαση στην εκπαίδευση είναι η επιλογή σχολείου από τους γονείς, χωρίς την παρεμβολή κάποιων χωροταξικών σχεδίων με βάση τα οποία το παιδί τους θα εγγραφεί με κριτήριο την διεύθυνση της κατοικίας του σε συγκεκριμένο σχολείο (Levacic, 1995: 167. & Whitty, Power and Halpin, 1998).

Υπό αυτή την έννοια, ο όρος ιδιωτικοποίηση (privatization) της εκπαίδευσης δεν περιγράφει στην ακρίβεια του το φαινόμενο της εισόδου αγοραίων λογικών και πρακτικών στη δημόσια εκπαίδευση. Όπως παρατηρεί και ο Chitty (1992: 5) ο όρος ιδιωτικοποίηση στην οικονομία χρησιμοποιείται προκειμένου να περιγράψει την απόδοση στον ιδιωτικό τομέα διαφόρων επιχειρήσεων όπως οι σιδηρόδρομοι, οι τηλεπικοινωνίες, η παραγωγή και διανομή ηλεκτρικής ενέργειας, νερού, φωταερίου, οι υπηρεσίες αποχέτευσης. Στην περίπτωση του εκπαιδευτικού συστήματος δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο. Δεν έχουμε το φαινόμενο της παραχώρησης σχολικών μονάδων σε ιδιώτες. Αυτό που αλλάζει είναι ο τρόπος χρηματοδότησης των δημόσιων σχολείων, τα οποία χρηματοδοτούνται ανάλογα με τον αριθμό των μαθητών που τα επιλέγουν. Η Margaret Thatcher που εφάρμοσε την ιδέα των κουπονιών (vouchers) στο Ηνωμένο Βασίλειο περιγράφει ανάγλυφα αυτή την πολιτική στα πολιτικά της απομνημονεύματα: «Εισαγάγαμε την ανοικτή εγγραφή, η οποία επέτρεψε στα δημοφιλή σχολεία να αναπτυχθούν. Η ανοικτή εγγραφή διέυρυνε τις επιλογές των γονιών και εμπόδισε τις τοπικές αρχές να θέτουν όρια στην ανάπτυξη των καλών σχολείων προκειμένου να κρατήσουν αποτυχημένα σχολεία ανοικτά. Ουσιώδες στοιχείο της μεταρρύθμισής μας ήταν η χρηματοδότηση του σχολείου ανά μαθητή, δηλαδή τα χρήματα που διέθετε το κράτος σε κάθε μαθητή τον ακολουθούσαν όποιο σχολείο και αν επέλεγε να παρακολουθήσει. Με αυτό τον τρόπο, οι γονείς ψήφιζαν ανάλογα με το σχολείο που επέλεγαν για το ποιο σχολείο είναι καλό. Το καλό σχολείο κέρδιζε μαθητές. Το κακό σχολείο θα έπρεπε ή να βελτιωθεί ή να κλείσει. Έτσι, προχωρήσαμε σε μια δημόσια μορφή εκπαιδευτικού κουπονιού» (Thatcher 1993: 591).

Όπως γίνεται κατανοητό, η υπαγωγή του σχολείου στην ηγεμονία της λογικής και των πρακτικών της αγοράς έχει πολιτικές προεκτάσεις. Η κοινωνία των πολιτών μετατρέπεται σε κοινωνία καταναλωτών υπό την κυριαρχία μιας κοσμοαντίληψης όπου ο κόσμος ταυτίζεται με ένα αχανές supermarket. Μέσα σε αυτό το supermarket οι διεκδικήσεις αλλά και οι προσδοκίες των πολιτών για ένα αποτελεσματικότερο και καλύτερο κράτος πρόνοιας αντικαθίσταται από την καταναλωτική επιλογή στην οποία ρευστοποιούνται οι λειτουργίες

των συνδικάτων και των πολιτικών κομμάτων. Στο πλαίσιο της αντίληψης αυτής, ο όρος «λαός» αντικαθίσταται από μια γενικόλογη, και πολιτικά άχρωμη έννοια «πολίτες», στη βάση μιας ατομιστικής προσέγγισης των δικαιωμάτων του πολίτη η οποία, εκτός του ότι υπονομεύει την έννοια της κοινότητας, αποκρύπτει συνειδητά τους διαχωρισμούς, τις ανισότητες και τις διακρίσεις που η κυρίαρχη κοινωνική ιεράρχηση διαμορφώνει με βάση τους ισχύοντες συσχετισμούς των πολιτικών δυνάμεων.

Αναμφίβολα λοιπόν, ο αφηρημένος ιδεότυπος του «πολίτη» μέσα σε αυτόν τον κυρίαρχα πολιτικό λόγο, απομονώνεται από τους συμπολίτες του, δρα σε ανταγωνισμό μαζί τους και εμφανίζεται να «δικαιούται» αγαθά και υπηρεσίες που οι άλλοι με τις πράξεις του, είτε τού τα στερούν, είτε τον εμποδίζουν να τα οικειοποιηθεί και να τα απολαύσει. Έτσι για παράδειγμα οι απεργοί εκπαιδευτικοί στερούν το δικαίωμα της εκπαίδευσης από τους άλλους πολίτες, οι νόμοι ρυθμίζουν τη ροή και την κατανομή των μαθητικών εγγραφών στερούν το δικαίωμα της επιλογής σχολείου, κ.ο.κ.

2. Η επιλογή σχολείου διασφαλίζει την ποιότητα της εκπαίδευσης;

Σε επίπεδο «κοινής» λογικής, κλίμα πολιτικής ρητορικής εντυπωσιασμού, καθώς και αφηρημένων νοητικών συλλογισμών η νεοφιλελεύθερη λογική της επιλογής σχολείου αρχικά τουλάχιστον κέρδισε οπαδούς. Στην πρακτική της εφαρμογή όμως, φάνηκε ότι οι πραγματικές κοινωνικές καταστάσεις διαφέρουν από τα ιδεατά υποθετικά σχήματα. Ο Wallford (2001) επισημαίνει ότι στην πράξη φάνηκε πολύ σύντομα ότι η αγορά μέσω των λειτουργιών της προσφοράς και της ζήτησης δεν μπορούσε να διασφαλίσει με αποτελεσματικότητα και σιγουριά την άνοδο της ποιότητας της εκπαίδευσης. Κι αυτό γιατί η επιλογή σχολείου δεν είναι το ίδιο με την επιλογή ξενοδοχείου ή μάρκας καφέ στο supermarket. Αν κάποιος επιλέξει ξενοδοχείο και δεν μείνει ικανοποιημένος από τις υπηρεσίες μπορεί την επόμενη ημέρα να πάει σε άλλο. Αν δεν του αρέσει ο καφές μπορεί να αλλάξει μάρκα ή καφενείο. Όμως, αν κάποιος διαλέξει σχολείο και δεν μείνει ικανοποιημένος από την ποιότητα των σπουδών, δεν είναι εύκολο στη μέση της σχολικής χρονιάς να μετακινηθεί σε άλλο ή να αλλάξει με την ίδια ευκολία σχολικό περιβάλλον το οποίο περιλαμβάνει ένα ολόκληρο σύστημα ανθρωπίνων σχέσεων.

Επίσης, η ποιότητα της εκπαιδευτικής υπηρεσίας δεν είναι κάτι που γίνεται άμεσα αντιληπτό ούτε εξαρτάται αποκλειστικά και μόνο από το φορέα που τη χορηγεί. Εξαρτάται, ίσως σε μεγαλύτερο βαθμό, και από το μαθητή που «καταναλώνει» αυτές τις υπηρεσίες, από τη θέληση του, τη στάση του απέναντι στη γνώση, τις ικανότητές του, το μορφωτικό κεφάλαιο της οικογένειάς του, το γνωστικό του υπόβαθρο, το «ατομικό φίλτρο» που διαθέτει η προσωπικότητά του.

Άλλωστε, και πέρα από την εκπαίδευση οι εγγυήσεις στην ποιότητα των υπηρεσιών που μπορεί να παρέχει μια επώνυμη επιχείρηση, οποιασδήποτε μορφής, είναι εκ των πραγμάτων περιορισμένες. Η επώνυμη επιχείρηση εγγυάται καλό επίπεδο υπηρεσιών. Ένα καλό ξενοδοχείο ή ένα καλό τουριστικό γραφείο μπορεί να εγγυηθεί την καλή ποιότητα του φαγητού, τον κλιματισμό, την καθαριότητα του δωματίου. Δεν μπορεί να εγγυηθεί τον καιρό και την ανυπαρξία ατυχημάτων που ενδεχομένως να καταστρέψουν το ταξίδι. Δεν μπορεί να εγγυηθεί ότι ο τουρίστας θα περάσει όμορφες στιγμές με την παρέα του, θα βρει ερωτικό σύντροφο, δεν θα τσακωθεί με τους φίλους του και δεν θα χωρίσει με τη σύζυγο του. Ανάλογα λοιπόν, το επώνυμο σχολείο μπορεί να εγγυηθεί τον καλό εξοπλισμό των αιθουσών και τους έμπειρους εκπαιδευτικούς, όχι όμως το ζήλο του μαθητή για μάθηση, τις ικανότητες

του ή την ποιότητα των σχέσεων που θα έχει με τους συμμαθητές του, τα βιώματα που θα προκύψουν από αυτές, ότι δε θα έχει προβλήματα με τους συνομηλίκους του ή ότι δε θα υποστεί ερωτική απογοήτευση στη διάρκεια της φοίτησης κ.ο.κ. Παράγοντες αστάθμητοι που όμως όσοι έχουν μπει σε σχολική τάξη ξέρουν ότι επηρεάζουν άμεσα την επίδοση του μαθητή.

Οι μεταρρυθμίσεις στο Ηνωμένο Βασίλειο και τις Η.Π.Α. προσφέρουν ένα σημαντικό εμπειρικό υλικό που έχει διερευνηθεί ενδελεχώς και το οποίο μπορεί σήμερα, αρκετά χρόνια μετά την πρώτη εφαρμογή αυτών των μεταρρυθμίσεων, να δείξει με σαφήνεια αν η νεοφιλελεύθερη ρητορική επαληθεύτηκε. Οι Ball and Youdell (2011) σε μια πρόσφατη εργασία τους συνόψισαν τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές σε μια σειρά από χώρες. Κοινό αποτέλεσμα αυτών των πολιτικών δεν ήταν η βελτίωση της εκπαίδευσης μέσω του ανταγωνισμού των σχολείων. Ήταν η απορρύθμιση της εκπαίδευσης ως δημόσιου αγαθού και η τραγική αύξηση των κοινωνικών ανισοτήτων στην εκπαίδευση.

Όμως, πέρα από την εξέταση του κατά πόσο συρρικνώθηκαν ή όχι οι δημόσιες εκπαιδευτικές υπηρεσίες – κάτι που όχι μόνο δεν ενδιαφέρει αλλά αντίθετα αποτελεί και στόχο της νεοφιλελεύθερης πολιτικής – έχει ιδιαίτερη σημασία να εξετάσουμε την νεοφιλελεύθερη πολιτική της επιλογής σχολείου και της συγκρότησης εκπαιδευτικής αγοράς με κριτήριο την ίδια την λογική της: πόσο δηλαδή αποτελεσματική είναι στη βελτίωση της παρεχόμενης εκπαίδευσης και την αύξηση της αποτελεσματικότητας του σχολείου με όρους της κυρίαρχης παιδαγωγικής: της τεχνοκρατικής αντίληψης της διδασκαλίας σχετικά με τις επιδόσεις των μαθητών στις σταθμισμένες εθνικές εξετάσεις για το πέρασμα από την μια βαθμίδα στην άλλη ή στα πανεπιστήμια.

Άλλωστε, η ελεύθερη επιλογή σχολείου σε όλες τις χώρες που εφαρμόστηκε δεν δημιούργησε τους όρους για την ανάπτυξη ποικιλίας στα σχολεία όσον αφορά το αναλυτικό πρόγραμμα, την παιδαγωγική ή την οργάνωση τους (Apple, 2002: 108). Έρευνες από την σκοπιά της αποτελεσματικότητας του σχολείου έχουν δείξει ότι οι επιδόσεις των μαθητών που μετακινήθηκαν από το σχολείο της γειτονιάς τους δεν βελτιώθηκαν θεαματικά (Witte, 2000). Ουσιαστικά, αυτές οι έρευνες επαναφέρουν στη συζήτηση περί αποτελεσματικότητας του σχολείου και της σχέσης σχολικού περιβάλλοντος και κοινωνικής προέλευσης των μαθητών, το απροσδόκητο εύρημα μιας παλιάς έρευνας του Davis (1966) το οποίο είχε αποκληθεί σχηματικά ως “the frog pond effect”: ορισμένοι δηλαδή από τους μαθητές που κατάγονταν από τα λαϊκά στρώματα και ήταν αριστούχοι στα σχολεία της γειτονιάς τους, έχασαν τα πρωτεία στα σχολεία που μετακινήθηκαν. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την πτώση της αυτοεκτίμησης τους και τη δραματική μείωση της επίδοσης τους. Ουσιαστικά, ακόμη και μετά την αλλαγή του σχολικού περιβάλλοντος το μορφωτικό κεφάλαιο της οικογένειας παρέμεινε ο ισχυρότερος επικαθοριστικός παράγοντας της επίδοσης του μαθητή. Στην περίπτωση μάλιστα που ο μαθητής «μετακόμιζε» σε ένα σχολικό περιβάλλον με υψηλή ακαδημαϊκή κουλτούρα και συμμαθητές προερχόμενους από οικογένειες με μεγάλο μορφωτικό κεφάλαιο, χωρίς να παρεμβάλλονται διαφοροποιημένες μορφωτικές και διδακτικές στρατηγικές και πρακτικές, η επίδοση του αντί να βελτιώνεται, χειροτέρευε.

Η νεοφιλελεύθερη πρακτική της ελεύθερης επιλογής σχολείου έφερε αλλαγές και στον τρόπο με τον οποίο κινούνται τα σχολεία μέσα στην «εκπαιδευτική αγορά». Στο Ηνωμένο Βασίλειο η έκδοση εθνικών πινάκων (league tables) με την κατάταξη των σχολείων ανάλογα με την επίδοση των μαθητών τους, προκειμένου να ξέρουν οι γονείς ποια είναι τα καλά σχολεία, επέφερε την πόλωση των σχολείων. Οι Benn και Chitty (1997: 51) παραθέτουν στοιχεία από περιοχές του Hampshire, του Newcastle, του Rothrman, του Oldham, του Manchester, όπου υπήρξε πόλωση των σχολείων σε «καλά» και «κακά» και ανταγωνισμός

των καλών σχολείων με τρόπους όπου το ένα προσπαθούσε να δυσφημίσει το άλλο για να συγκεντρώσει περισσότερους μαθητές και να εξασφαλίσει την επιβίωσή του. Για παράδειγμα τα καλά σχολεία της περιοχής του Yorkshire απέβαλλαν πιο εύκολα μαθητές προκειμένου να κρατήσουν την καλή τους φήμη και την υψηλή τους θέση στους εθνικούς πίνακες επίδοσης. Ή σε άλλη περίπτωση, ένα δυσλεκτικό παιδί ή ένας ανήσυχος μαθητής με προβλήματα συγκέντρωσης (διάσπαση προσοχής), ή ένας μαθητής με χωρισμένους γονείς και άλλα οικογενειακά προβλήματα, με κενά και άλλες μαθησιακές δυσκολίες, είναι «κακό μαντάτο» για το καλό σχολείο, κηλίδα που ο εκάστοτε διευθυντής θα κοιτάξει να την ξεφορτωθεί με κάθε πρόσφορο μέσο (Vulliamy and Webb, 2000). Αυτό τελικά που συνέβη στην πραγματικότητα, όπως περιγράφεται με συνοπτικό και απτό τρόπο από τον Vulliamy (2000), ήταν ότι η πραγματικότητα διαμορφώθηκε με τέτοιο τρόπο που: «Αντί οι γονείς να επιλέγουν σχολεία, τα σχολεία επέλεγαν γονείς».

Επιλογή σχολείου και στρατηγική των κοινωνικών τάξεων.

Οι κοινωνικές τάξεις έχουν αναπτύξει διαφορετικές στρατηγικές στο ζήτημα της πολιτικής της επιλογής σχολείου. Ο Walberg (2007) μελετώντας το σύστημα των vouchers και των ανάδοχων σχολείων (charter schools) στις Η.Π.Α. επισήμανε ότι η επιλογή σχολείου είναι ένα μέτρο που όχι μόνο δεν έχει ενώσει, απεναντίας έχει προκαλέσει διχαστικές τομές στα δύο μεγάλα κόμματα. Για παράδειγμα στο Κόμμα των Ρεπουμπλικάνων, οι νεοφιλελεύθεροι πολιτικοί τάσσονται υπέρ της επιλογής σχολείου σαν το μέτρο εκείνο που υλοποιεί πλήρως την εισαγωγή της λογικής της αγοράς στα σχολεία. Όμως, απέναντι σε αυτό το μέτρο τα συντηρητικά μεσαία στρώματα που ψηφίζουν το κόμμα των Ρεπουμπλικάνων στέκονται επιφυλακτικά αφού η εφαρμογή του ανοίγει την αίθουσα της σχολικής τάξης του παιδιού τους σε παιδιά Λατίνων και Αφροαμερικανών οι οποίοι θα θελήσουν να επωφεληθούν από αυτό το μέτρο. Από την άλλη πλευρά, στο εσωτερικό του Δημοκρατικού Κόμματος των Η.Π.Α. οι Λατίνοι και Αφροαμερικανοί ψηφοφόροι βλέπουν θετικά το μέτρο που θα τους επιτρέψει να έχουν τα παιδιά τους τη δυνατότητα να φοιτήσουν σε σχολεία καλύτερων περιοχών. Όμως, την ίδια στιγμή στο εσωτερικό του ίδιου κόμματος, τα συνδικάτα των εκπαιδευτικών τάσσονται εναντίον αυτού του μέτρου καθώς απειλεί τις εργασιακές τους σχέσεις.

Η επιλογή σχολείου, όπως δείχνει τόσο η εμπειρία αλλά και οι έρευνες στις χώρες που εφαρμόστηκε το μέτρο, δεν αφορά τελικά όλες τις κοινωνικές τάξεις. Στην ουσία απευθύνεται κυρίως στα μεσαία στρώματα αφού τα ανώτερα στρώματα απευθύνονται εξ αρχής σε μεγάλα ιδιωτικά σχολεία. Όπως έχει παρατηρήσει και ο Apple (2002: 110) οι αγορές στην εκπαίδευση είναι μια συνισταμένη της προσπάθειας του κεφαλαίου να ιδιωτικοποιήσει μέρος της δημόσιας σφαίρας προκειμένου να βρει νέα πεδία κερδοφορίας. Όμως, αυτή η προσπάθεια βρίσκει σύμμαχους στα μεσαία στρώματα τα οποία παραδοσιακά αρνούνται ή «ξεχνούν» την ταξική τους καταγωγή και την κοινωνική τους προέλευση προσπαθώντας ταυτόχρονα να αλλάξουν τους κανόνες του ανταγωνισμού στην εκπαίδευση λόγω της αυξημένης ανασφάλειας που αισθάνονται για το μέλλον των παιδιών τους. Το οικονομικό και κοινωνικό κεφάλαιο των μεσαίων στρωμάτων μπορεί αρκετά εύκολα να μετατραπεί σε μορφωτικό στην περίπτωση της λειτουργίας των σχολείων με όρους αγοράς. Οι γονείς από τα μεσαία στρώματα έχουν πιο ευέλικτα ωράρια, διαθέτουν αυτοκίνητα ή μπορούν οικονομικά να συνδράμουν στην περίπτωση μεταφοράς του παιδιού τους με σχολικά λεωφορεία, έχουν κοινωνικό δίκτυο που τους επιτρέπει την άντληση πληροφοριών σχετικά με τα σχολεία και την οικονομική δυνατότητα να ανταπεξέρθουν σε εξωσχολικές δραστηριότητες ενός

σχολείου με συχνές εκδρομές, κατασκηνώσεις, πολιτιστικές πρωτοβουλίες κ.λπ. Η συγκέντρωση πολλών παιδιών από τα μεσαία στρώματα σε ένα δημόσιο σχολείο δημιουργεί τις προϋποθέσεις να λειτουργήσει το σχολείο σε αυτό το μοτίβο.

Πέρα όμως από το ζήτημα της ποιότητας της λειτουργίας του σχολείου, η επιλογή σχολείου παίζει και έναν άλλο ρόλο. Σε μια εποχή οικονομικής ύφεσης και επιδείνωσης των εισοδημάτων των μεσαίων στρωμάτων, η πολιτική της επιλογής σχολείου αφενός μεν παρέχει τη δυνατότητα φοίτησης των παιδιών των μεσαίων στρωμάτων σε σχολεία χωρίς μετανάστες ή «ειδικές» κατηγορίες μαθητικού πληθυσμού (ρομά, παιδιά μεταναστών κ.λπ.) και αφετέρου ενδυναμώνει πρακτικά τη νεοφιλελεύθερη ρητορική της μη υποχρέωσης καταβολής φόρων σε αναποτελεσματικά δημόσια σχολεία. Πρόκειται για τη «γεμάτη φόβιες» ή «φοβική» μεσαία τάξη (fearful middle class), όπως την έχουν περιγράψει οι Ball and Vincent (2001), η οποία ελπίζει ότι μέσω της επιλογής σχολείου μπορεί να επιτύχει:

- τη φοίτηση των παιδιών της σε ένα σχολικό περιβάλλον που θα προσιδιάζει σε μια «φαντασική κοινότητα» της πειθαρχίας, της αριστείας, της εθνικής ομοιογένειας που δυστυχώς έχει πια χαθεί,

- την ταξική απόδραση έστω και με φαντασικό τρόπο καθώς αν δεν μπορεί να αλλάξει γειτονιά και να πραγματοποιήσει ανοδική κοινωνική κινητικότητα μπορεί τουλάχιστον να στείλει το παιδί του σε ένα καλό σχολείο το οποίο θα αποτελέσει και το όχημα για διαγενεακή ανοδική κοινωνική κινητικότητα.

4. Επιλογή σχολείου: όψεις της ελληνικής πραγματικότητας

Στη χώρα μας, οι μαθητές εγγράφονται στο σχολείο με βάση τη διεύθυνση της κατοικίας τους. Υπάρχει το Π.Δ. 104/79 που στο άρθρο 15 ρυθμίζει τον τρόπο μετεγγραφής σε άλλο σχολείο πέρα από εκείνο στο οποίο πρέπει να εγγραφεί ο μαθητής με βάση την διεύθυνση της κατοικίας του. Έτσι στο άρθρο 15 προβλέπεται ότι προκειμένου να πάρει μεταγραφή ένας/ μια μαθητής/ -τρια πρέπει να πιστοποιεί με επίσημα έγγραφα:

α) Ότι ο μαθητής μετώκησεν εις απόστασιν καθιστώσαν αδύνατον ή εξαιρετικώς δυσχερή την φοίτησιν του εις το εξ ου η μετεγγραφή Γυμνάσιον ή Λύκειον.

β) Ότι η μετεγγραφή επιδιώκεται προς φοίτησιν εις σχολείον ετέρας κατευθύνσεως ή εις τμήμα ετέρας κατευθύνσεως μη υφισταμένης εις το εξ ου η μετεγγραφή σχολείον.

γ) Ότι ο μαθητής ημερησίου Γυμνασίου ή Λυκείου ήρξατο εργαζόμενος προς βιοπορισμόν κατά την ημέραν και ως εκ τούτου έχει ανάγκην μετεγγραφής εις εσπερινόν Γυμνάσιον ή Λύκειον.

δ) Ότι ο μαθητής Εσπερινού Γυμνασίου ή Λυκείου έπαυσεν εργαζόμενος βιοποριστικώς την ημέραν και αιτείται την μετεγγραφήν του εις ημερήσιον Γυμνάσιον ή Λύκειον.

ε) Ότι ο μαθητής απέκτησεν, κατά τας κειμένας διατάξεις, δικαίωμα φοιτήσεως εις Πρότυπον ή Πειραματικών Σχολείον.

Από τη νομοθεσία λοιπόν βλέπουμε ότι ουσιαστικά δεν επιτρέπεται η επιλογή σχολείου. Από την εμπειρική διερεύνηση του φαινομένου όμως μπορούμε να συμπεράνουμε ότι υπάρχουν τρεις κατά κανόνα στρατηγικές στην επιλογή σχολείου στην ελληνική κοινωνία:

α) όταν οι γονείς δηλώνουν ψευδή διεύθυνση κατοικίας (μέσω των λογαριασμών ΔΕΚΟ κλπ) προκειμένου να εγγραφούν σε σχολείο που γεωγραφικά αντιστοιχεί σε άλλη περιοχή,

β) όταν επιλέγουν τα πειραματικά σχολεία (μέσω κλήρωσης) και όπως όλα δείχνουν σύμφωνα με το νέο νομοθετικό πλαίσιο μέσω εισιτηρίων εξετάσεων,

γ) όταν επιλέγουν ευθέως ιδιωτικό σχολείο είτε αναλόγως του βαλαντίου τους είτε συμμετέχοντας στα προγράμματα υποτροφιών - χορηγιών που τα ιδιωτικά σχολεία προσφέρουν.

Σύμφωνα λοιπόν με την εμπειρία μας, φαίνεται ότι στην ελληνική κοινωνία λειτουργούν και οι τρεις από τους παραπάνω εναλλακτικούς τρόπους είτε μεμονωμένα είτε σε συνδυασμό. Για παράδειγμα ενδημούν αφανείς πρακτικές όπου οι γονείς δηλώνουν διαφορετική διεύθυνση κατοικίας προκειμένου να αποφύγουν το σχολείο της γειτονιάς αν αυτό δεν τους αρέσει. Άλλοι απευθύνονται στα πειραματικά σχολεία, τα οποία μέχρι πρόσφατα επέλεγαν τους μαθητές με κλήρωση, ενώ αναμένεται να εφαρμοστεί στην πράξη ο νέος νόμος που δημιουργεί προϋποθέσεις εισιτηρίων εξετάσεων. Τέλος, υπάρχει και το 7% περίπου του συνολικού μαθητικού πληθυσμού που φοιτά σε ιδιωτικά σχολεία.

Δεδομένης της ανυπαρξίας του μέτρου της επιλογής σχολείου έχει σημασία να εξετάσουμε για ποιο λόγο επιλέγει κάποιος γονιός το ιδιωτικό σχολείο προκειμένου να φοιτήσει εκεί το παιδί του. Η επιλογή αυτή μπορεί ουσιαστικά να αφορά λιγότερο από το 10% του μαθητικού πληθυσμού, ωστόσο η «συμβολική» αξία του πληθυσμού αυτού είναι ιδιαίτερα μεγάλη αφού μέσω των μεγάλων κυρίως ιδιωτικών σχολείων αναπαράγεται μια κρίσιμη κοινωνική κατηγορία η οποία συγκροτεί ένα σημαντικό τμήμα της εγχώριας οικονομικής, πνευματικής και πολιτικής elite.

Επισημαίνουμε ότι για λόγους που συνδέονται με τις ιδιαιτερότητες των μεσαίων στρωμάτων στην Ελλάδα, μας ενδιαφέρουν όχι οι γονείς από τα μεγαλοαστικά στρώματα, αλλά γονείς από τη μεσαία τάξη και κυρίως αυτοί που μένουν σε περιοχές του κέντρου της Αθήνας και προσπαθούν να αποφύγουν την φοίτηση του παιδιού τους στο σχολείο της γειτονιάς τους. Έτσι, σε μικρής κλίμακας έρευνα που επικαιροποιήσαμε⁴ στην περιοχή της Κυψέλης και των Πατησίων, σε περιορισμένο δείγμα γονιών που επιλέγουν ιδιωτικά σχολεία προκειμένου να φοιτήσουν τα παιδιά τους, εμφανίζονται με την εξής σειρά οι τρεις κυριότεροι λόγοι επιλογής ιδιωτικού σχολείου:

Οι τρεις πρώτοι λόγοι επιλογής ιδιωτικού σχολείου:	%
δεν γίνονται απεργίες και καταλήψεις	100
δε φοιτούν αλλοδαποί/παλλινოსτούντες μαθητές	96
χρήσιμες γνωριμίες	95
<p>Έρευνα: Διερεύνηση των λόγων επιλογής του ιδιωτικού σχολείου με ερωτηματολόγιο. Δείγμα: 82 γονείς των οποίων τα παιδιά φοιτούν σε ιδιωτικά σχολεία Περίοδος: 2007 Περιοχή: Κυψέλη, Πατήσια</p>	

Στην Ελλάδα ο χώρος της ιδιωτικής εκπαίδευσης δεν μελετηθεί ενδελεχώς. Αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχουν συστηματικές μελέτες και έρευνες πάνω στα κίνητρα επιλογής

⁴ Βλ. Φωτόπουλος (2002).

του ιδιωτικού σχολείου με αποτέλεσμα τα όσα γνωρίζουμε να προέρχονται από εμπειρικές αναφορές ή από τη συλλογή και την αξιολόγηση στοιχείων, πολλές φορές αντιφατικών και επιστημονικά μη αξιόπιστων, αφού η εικόνα των ιδιωτικών σχολείων ποικίλει και εμφανίζει σημαντικό βαθμό ανομοιογένειας.

Είναι λοιπόν σαφές ότι για το λόγο αυτό δεν θα μπορούσαμε να καταλήξουμε σε ένα «κλειστό κατάλογο» κριτηρίων επιλογής, αφού το φαινόμενο «ιδιωτικά σχολεία» μεταλλάσσεται παράλληλα με μεταβολές στοιχείων, όπως η κοινωνική και ταξική δομή, οι μεταρρυθμίσεις και οι επιμέρους αλλαγές στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής πολιτικής, η οικονομική συγκυρία, οι νοοτροπίες και τα κοινωνικά στερεότυπα, ο βαθμός της οικονομικής ύφεσης.

Στην παρούσα φάση, επιχειρώντας να σταχυολογήσουμε ορισμένους από τους βασικούς λόγους επιλογής του ιδιωτικού σχολείου, θα μπορούσαμε να εστιάσουμε σε κίνητρα όπως «η αίσθηση του ασφαλούς σχολικού περιβάλλοντος», «η φύλαξη πέραν του σχολικού ωραρίου», η «ανάληψη της μετακίνησης προς και από το σχολείο», οι «εξωσχολικές δραστηριότητες» (extra curricular activities) «η εκμάθηση των ξένων γλωσσών», «τα εκπαιδευτικά ταξίδια, οι εκπαιδευτικές ανταλλαγές και τα εκπαιδευτικά προγράμματα», «η έλλειψη αλλοδαπών / παλιννοστούντων μαθητών», η «μη απώλεια ωρών λόγω απεργιών ή καταλήψεων», «η ύπαρξη λογοδοσίας του εκπαιδευτικού προσωπικού προς τη διεύθυνση», «η απαλλαγή από διεκδικήσεις των εκπαιδευτικών (απεργίες, καταλήψεις) οι οποίες εμποδίζουν τη ροή της εκπαιδευτικής διαδικασίας».

Σε αρκετές περιπτώσεις, το ιδιωτικό σχολείο λύνει το πρόβλημα της μετακίνησης, φύλαξης και παραμονής των παιδιών σε ένα προστατευμένο περιβάλλον, κυρίως για τους γονείς που εργάζονται με φορτωμένα ωράρια.

Παρ' όλο που πολλοί μιλούν για το επίπεδο σπουδών των ιδιωτικών σχολείων, οι μαθητές τους ούτε τα φροντιστήρια και τα ιδιαίτερα μαθήματα αποφεύγουν, ούτε οι πρωτιές στα ΑΕΙ ανήκουν σε αυτούς. Στα ολιγάριθμα μεγάλα ιδιωτικά σχολεία, εκτός από τα προαναφερόμενα, παίζουν ρόλο και άλλα κίνητρα τα οποία συνδέονται με παράγοντες όπως η οικογενειακή παράδοση, το περιεκτικό «πολιτισμικό περιβάλλον» του σχολείου, το κεφάλαιο των κοινωνικών και δημόσιων σχέσεων, οι προοπτικές μετά την αποφοίτηση και οι απευθείας σπουδές στο εξωτερικό, ενώ μπορείς να συναντήσεις ακόμα και «νεο-ελιτίστικες» νοοτροπίες που επιδιώκουν τη συμμετοχή σε τέτοιους χώρους για λόγους κοινωνικού γοήτρου. Δεν είναι λίγα άλλωστε τα μεγάλα σχολεία που διαφημίζουν τους αποφοίτους τους, οι οποίοι σήμερα διακρίνονται στην πολιτική, στα γράμματα και την επιχειρηματική ζωή, με στόχο να προσελκύσουν πελάτες.

Συζήτηση

Συμπερασματικά το φαινόμενο της επιλογής σχολείου, εκτός από τα παραδοσιακά υψηλά κοινωνικό - οικονομικά στρώματα τα οποία καταφεύγουν στα ιδιωτικά σχολεία λόγω παράδοσης και οικογενειακής στρατηγικής φαίνεται να μην απασχολεί ιδιαίτερα τους γονείς από τα χαμηλής κοινωνικό οικονομικής προέλευσης στρώματα.

Αυτό συμβαίνει γιατί η προσδοκία μια καλύτερης παιδείας γίνεται αντιληπτή κυρίως μέσα από την παροχή φροντιστηριακής εκπαίδευσης είτε στο επίπεδο των ξένων γλωσσών, είτε στο επίπεδο της προετοιμασίας για τις εξετάσεις στο Πανεπιστήμιο. Αντίθετα η το ζήτημα της επιλογής ενός ιδιωτικού σχολείου μοιάζει να αποτελεί είτε εξω-πραγματική

προσδοκία, είτε «άπιαστο όνειρο» άρα και των εκ των πραγμάτων μη αντικείμενο προβληματισμού και αναζήτησης.

Η εμπειρική διερεύνηση αποδεικνύει επίσης ότι το ζήτημα της επιλογής σχολείου δεν φαίνεται επίσης να απασχολεί σε μεγάλη έκταση τους μαθητές και τις οικογένειες της επαρχίας. Αυτό συμβαίνει είτε γιατί απουσιάζει η πραγματικότητα της σχολικής ιδιωτικής εκπαίδευσης, είτε γιατί τα δημόσια σχολεία δεν αντιμετωπίζουν τόσο σοβαρά προβλήματα όπως τα σχολεία στα αστικά κέντρα (ύπαρξη αλλοδαπών μαθητών, νεανική παραβατικότητα, η μαζικοποίηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας μέσα σε απρόσωπα σχολεία «μαμούθ» κ.ο.κ.).

Το ζήτημα της επιλογής σχολείου, φαίνεται να απασχολεί κυρίως τις οικογένειες που προέρχονται από μεσαία και ανώτερα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα τα οποία διευθετούν την απαίτηση αυτή είτε με την επιλογή του ιδιωτικού σχολείου, είτε με την επιλογή ενός πειραματικού δημόσιου, είτε ακολουθώντας τη μέθοδο των ψευδών στοιχείων για «μετακόμιση» σε γειτονικά σχολεία.

Κατά κανόνα το ζήτημα του δικαιώματος της επιλογής, φαίνεται να αφορά κυρίως τα στρώματα εκείνα που δυσφορούν με τις πραγματικά αντίξοες συνθήκες των σχολείων των υποβαθμισμένων περιοχών (κυρίως στο κέντρο των μεγάλων αστικών κέντρων ή εκεί που υπάρχει υψηλός βαθμός πολυπολιτισμικότητας) και θέλουν τα παιδιά τους να μη φοιτήσουν εκεί. Ωστόσο υπάρχει και μια άλλη κατηγορία η οποία για δικούς της λόγους αποφεύγει να ταυτίζεται με την εργατική τάξη και τα λαϊκά στρώματα καλλιεργώντας για τον εαυτό της τη συλλογική φαντασίωση του «ανήκειν» σε μια ανώτερη θέση στην πυραμίδα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Επιπροσθέτως, η κατηγορία αυτή διατηρεί την προσδοκία ανάπτυξης ανοδικής κινητικότητας διαμορφώνοντας απέναντι στην επιλογή σχολείου μια καθαρά ωφελμιστική και «εργαλειακή» τάση, καθώς θεωρεί ότι το σχολείο είναι το μόνο μέσο για να σταδιοδρομήσουν τα μέλη της και να υπερβούν τα όρια της κοινωνικής τους προέλευσης και καταγωγής.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Abercrombie, N. – Hill, S. – Turner, B. (1991) *Λεξικό Κοινωνιολογίας* (μτφρ. Α. Κάντας & Σ. Κάντας – επιμ. Π. Τερλεξής). Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Apple, M. (2002) *Εκσυγχρονισμός και Συντηρητισμός στην Εκπαίδευση* (μτφρ. Μ. Δεληγιάννη). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Ball, S. and Vincent, C. (2011) *New Class Relations in Education: the Strategies of the “Fearful” Middle Classes*. In Demaine, J. (ed.) *Sociology of education today*. London: Palgrave.
- Ball, St. and Youdell, D. (2011) *Η κρυφή ιδιωτικοποίηση στη δημόσια εκπαίδευση* (μτφρ. Β. Παππή – επιμ. Γ. Γρόλλιος). Αθήνα: ΙΠΕΜ – ΔΟΕ.
- Bartlett, W. (1993) *Quasi-markets and educational reforms*. In J. Le Grand and W. Bartlett (eds) *Quasi-markets and Social Policy*. London: Macmillan.
- Benn, C and Chitty, C. (1997) *Thirty Years On*. London: Penguin Books.
- Bourdieu, P (1998) *Αντεπίθεση πυρών* (μτφρ. Κ. Διαμαντάκου). Αθήνα: Πατάκης.
- Chitty, C. (1992) *The education system transformed*. Chortlon: Baseline books.
- Davis, J. (1966) ‘The Campus as a Frog Pond: An Application of the Theory of Relative Deprivation to Career Decisions of College Men.’ *American Journal of Sociology* 72(1):17-31.
- Dixon, K. (2001) *Οι ευαγγελιστές της αγοράς* (μτφρ. Κ. Διαμαντάκου). Αθήνα: Πατάκης.
- Klein, N. (2010) *Το Δόγμα του Σοκ* (μτφρ. Α. Φιλλιπάτος). Αθήνα: εκδόσεις Λιβάνη.

- Levacic (1995) *Local Management of Schools: Analysis and Practice*. Buckingham: Open University Press.
- Thatcher, M. (1993) *The Downing Street Years*. London: Harper Collins.
- Vulliamy, G. (2000) *New Labour and school exclusions: excluding sociology or a sociology of exclusions?* Professorial Inaugural Lecture (Department of Educational Studies, University of York).
- Walberg, H. (2007) *School choice. The findings*. Washington, D.C.: Cato Institute.
- Walford, G. (2001) 'Does the market ensure quality?' *Westminster Studies in Education*. 24, 1: 23-33.
- Whitty G., Power, S. and Halpin, D. (1998) *Devolution and Choice in Education: The school, the state and the market*. Buckingham: Open University Press.
- Witte, J. (2000) *The market approach to education. An analysis of America's first voucher program*. Princeton University Press.
- Zafirovski, M. (2007) Markets. In George Ritzer (ed.) *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Φωτόπουλος, Ν. (2002) «Ιδιωτικά Σχολεία, Επιχειρήσεις παροχής υπηρεσιών ή Ιδρύματα με εκπαιδευτικό και πολιτιστικό προσανατολισμό», Αθήνα: *Εκπαιδευτική Κοινότητα*, τ. 57 σελ. 52-57.

«Ο Κοινωνικός Ρόλος της Τεχνολογίας στη Βελτίωση της Ποιότητας της Φροντίδας Υγείας»

Αναστασία Κ. Καδδά¹

Εισαγωγή

Η ραγδαία εξέλιξη των Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνιών, η ενσωμάτωσή τους σε όλες σχεδόν τις διαστάσεις της καθημερινής ζωής και η ευρεία διάχυσή τους σε όλους τους τομείς της κοινωνικής πραγματικότητας συμπεριλαμβανομένου και του τομέα της υγείας αποτελεί πλέον αδιαμφισβήτητο γεγονός. Ταυτόχρονα, παρατηρείται μια μεγάλη κίνηση, ένα έντονο ενδιαφέρον από τους κοινωνικούς επιστήμονες σχετικά με ζητήματα όπως η επιστήμη και η τεχνολογία σε σχέση με την κοινωνία και το κοινωνικό γίνεσθαι (Αγραφιώτης Δ, 2003: 162-163).

Στο πλαίσιο της παγκόσμιας κοινωνίας της πληροφορίας, μέλημα της πολιτείας είναι η νέα αυτή κοινωνία που διαμορφώνεται να είναι μια κοινωνία για όλους, μια κοινωνία με ποιότητα ζωής.

Σε διεθνές επίπεδο, σκοπός της ηλεκτρονικής Ευρώπης είναι να καταστούν προσιτά σε όλους τους Ευρωπαίους πολίτες, τα οφέλη από την Κοινωνία των Πληροφοριών όσον αφορά στο θέμα της υγείας και η υγειονομική περίθαλψη τίθεται σε απευθείας σύνδεση με την πρωτοβουλία της ηλεκτρονικής υγείας προκειμένου να επιτευχθεί η βελτίωση της ποιότητας της παρεχόμενης φροντίδας υγείας. Ορισμένες από τις προτεινόμενες δράσεις στο πλαίσιο της ηλεκτρονικής Ευρώπης είναι η ανάγκη χρήσης της ηλεκτρονικής κάρτας υγείας η οποία αντικαθιστά τα έντυπα σε χαρτί που μέχρι τώρα απαιτούνταν για υγειονομική περίθαλψη σε άλλο κράτος μέλος, τα δίκτυα πληροφοριών υγείας μεταξύ σημείων περίθαλψης (νοσοκομεία, εργαστήρια, κατοικίες), κατά περίπτωση με ευρυζωνική συνδεσιμότητα, καθώς επίσης και πανευρωπαϊκά δίκτυα πληροφοριών και τις δικτυακές υπηρεσίες υγείας, όπως πληροφορίες για υγιεινή διαβίωση και πρόληψη ασθενειών, ηλεκτρονικοί ιατρικοί φάκελοι, τηλεπίσκεψη, ηλεκτρονική επιστροφή δαπανών. Σημασία επίσης έχει η προσβασιμότητα πληροφοριών υγείας στους πολίτες με την εφαρμογή ποιοτικών κριτηρίων (Γκιμπερίτη, 2010, Χριστοδουλάκης, 2001: 1).

Βάσει των ανωτέρω, η παρούσα μελέτη βασισμένη στην ανασκόπηση της ελληνικής και ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας καθώς και των πηγών από το διαδίκτυο, στοχεύει στην διερεύνηση του κοινωνικού ρόλου που διαδραματίζει η τεχνολογία στην βελτίωση της ποιότητας της φροντίδας υγείας.

Η σημασία που έχει η εισαγωγή των τεχνολογιών της πληροφορικής και των επικοινωνιών στον τομέα της Υγείας με στόχο την αποτελεσματικότερη παροχή υψηλού επιπέδου υπηρεσιών υγείας σε κάθε πολίτη, οποτεδήποτε και οπουδήποτε, είναι ιδιαίτερα μεγάλη στις μέρες μας εξαιτίας ορισμένων σύγχρονων τάσεων στο χώρο της υγείας αλλά και κοινωνικών εξελίξεων που επηρεάζουν την αυξανόμενη ζήτηση υπηρεσιών υγείας όπως οι ακόλουθες: α) αλλαγή του σύγχρονου νοσολογικού μοντέλου με την επικράτηση περισσότερο χρόνιων παθήσεων (π.χ. καρδιοαγγειακές παθήσεις) και degenerative παθήσεις (π.χ. καρκίνος) σαν αποτέλεσμα των σύγχρονων συνηθειών διαβίωσης και διατροφής, β) η συνεχής εμφάνιση «νέων» παθήσεων με κοινωνικό χαρακτήρα (AIDS, αλκοολισμός), γ) η συνεχώς αυξανόμενη προσδοκία του πολίτη για καλύτερης ποιότητας και άμεσα προσβάσιμες υπηρεσίες υγείας, δ) η ύπαρξη νέας, ακριβής ιατρικής

¹ Δρ. Κοινωνιολόγος, Επιστημ. Συνεργάτης Τμήμ. Νοσηλευτικής ΤΕΙ Αθήνας, Διδάσκουσα Τμήματος Νοσηλευτικής ΕΚΠΑ.

τεχνολογίας, που παράλληλα δημιουργεί μεγαλύτερες δυνατότητες για διαγνωστικές και θεραπευτικές δράσεις, ε) η αυξανόμενη διάθεση του πολίτη να αναλάβει μεγαλύτερο ρόλο στη διαχείριση της υγείας του γεγονός που προϋποθέτει την ουσιαστική εκπαίδευσή του σε σχετικά θέματα, στ) η αύξηση της ζήτησης υπηρεσιών υγείας και κοινωνικών υπηρεσιών, ζ) η αυξανόμενη κινητικότητα ασθενών και ιατρονοσηλευτικού προσωπικού (www.athina.cs.unipi.gr/site/ergastirio/e-commerce/presentation/e-health.pdf, 2010: 1).

Επιπλέον, προβλήματα που αφορούν στον τομέα της υγείας όπως το αυξανόμενο κόστος των υπηρεσιών υγείας, οι περιορισμένοι πόροι, τα αμφισβητούμενα οφέλη, η ταχύτητα της τεχνολογικής αλλαγής, η γήρανση του πληθυσμού και άλλα ηθικά και κοινωνικά θέματα συνδυάζονται και αναδεικνύουν την τεχνολογία για την φροντίδα υγείας σε ένα σημαντικό παράγοντα που επηρεάζει το σχεδιασμό της πολιτικής υγείας (Αγραφιώτης, 2000: 252-253).

Με απώτερο σκοπό τον ανθρωποκεντρικό σχεδιασμό των υπηρεσιών φροντίδας υγείας, οι τεχνολογίες της πληροφορικής και των τηλεπικοινωνιών στις ημέρες μας καλούνται να υποστηρίξουν την επίτευξη στόχων όπως η προαγωγή της υγείας και πρόληψη, η ενίσχυση της αποτελεσματικότητας και αποδοτικότητας της συνεχούς φροντίδας υγείας όσον αφορά τη διάγνωση, τη θεραπεία και την αποκατάσταση, η πρόσβαση από όλους στην πληροφορία και ιατρική γνώση, όπου και αν αυτή βρίσκεται, η εγγυημένη πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας από όλους και η βελτίωση της ποιότητας των υπηρεσιών αυτών (www.ehealth-congress.com, 2010:1).

Σε επίπεδο νοσηλευτικών μονάδων, η υιοθέτηση της νέας τεχνολογίας είναι αναγκαία και άμεση για την εξασφάλιση της ποιότητας υγείας στις τρεις διαστάσεις της σύμφωνα με τον John Onretveit δηλαδή στην ποιότητα του ασθενούς, στην ποιότητα των επαγγελματιών της υγείας και στην διαχείριση του συστήματος της ποιότητας (www.agsm.gr/content/show/8tid=325, 2010: 1).

Παράλληλα, η εισαγωγή, διάδοση και χρήση της νέας τεχνολογίας μέσα στο νοσοκομείο δημιουργεί μεν μια σειρά κοινωνικών και πολιτιστικών προβλημάτων, επιφέρει δε, σημαντικές αλλαγές στη λειτουργικότητά του δεδομένου ότι με την χρήση της νέας τεχνολογίας στις υπηρεσίες υγείας επιτεύχθηκαν: μείωση του χρόνου νοσηλείας του ασθενούς, μικρότερο κόστος στη διαγνωστική και θεραπευτική διαδικασία καθώς και υψηλής ποιότητας παροχή υγειονομικών υπηρεσιών (Αγραφιώτης, 2000: 253).

2. Τεχνολογία υγείας, κοινωνία και ποιότητα παρεχόμενης φροντίδας υγείας

Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, οι τεχνολογίες Υγείας αναπτύσσονται για την επίλυση ενός προβλήματος υγείας και τη βελτίωση της ποιότητας της ζωής. Αποτελούν ένα απαραίτητο συστατικό των συστημάτων υγείας των υπηρεσιών έχοντας την δυνατότητα να προσφέρουν στην πρόληψη, διάγνωση και θεραπεία των ασθενειών και στην ανακούφιση από αναπηρίες και λειτουργική ανεπάρκεια (www.who.int, 2010:1).

Σε επίπεδο αρχικά υπηρεσιών υγείας, η τεχνολογία των πληροφοριών μπορεί να συμβάλει σημαντικά στη βελτίωση της ποιότητας της υγείας και της ευημερίας των πολιτών μια κοινωνίας δεδομένου ότι οι υπηρεσίες αυτές θεωρούνται οργανώσεις που βρίσκονται σε άμεση αλληλεπίδραση με το κοινωνικό περιβάλλον καθώς διαμορφώνονται από τις κοινωνικές δυνάμεις και συνεισφέρουν στην κοινωνική και πολιτιστική ζωή. Παράλληλα, μια υπηρεσία υγείας είναι τόπος παραγωγής υπηρεσιών υγείας, εκπαίδευσης και έρευνας. Είναι ένας δείκτης κοινωνικών και πολιτιστικών διεργασιών μέσα με μια κοινωνία, ένας κόμβος στον οποίο συμβάλλουν πολλές άλλες δραστηριότητες καθώς η ίδια μπορεί να προκαλέσει διεργασίες και ανακατατάξεις σε διάφορους τύπους της συλλογικής ζωής. Ένα νοσοκομείο για παράδειγμα διαπλέκεται με την εκπαίδευση, τους νόμους, το οικονομικό σύστημα, κ.α (Αγραφιώτης, 2000: 268-270).

Επιπλέον, το νοσοκομείο, ως κεντρικό στοιχείο του συστήματος υγείας και ως καίριο πεδίο εφαρμογής της πολιτικής για την υγεία αποτελεί σήμερα έναν από τους σπουδαιότερους χώρους όπου εφαρμόζονται τα σύγχρονα επιτεύγματα της επιστήμης και της τεχνολογίας. Η εισαγωγή, διάδοση και χρήση τους έχει σημαντικές επιπτώσεις στις οργανωτικές και λειτουργικές δομές και

σχέσεις εξουσίας. Το ερώτημα που τίθεται όμως είναι κατά πόσο σήμερα μπορεί να επιτευχθεί η βελτίωση της ποιότητας του νοσοκομείου ή των υπηρεσιών υγείας γενικότερα μέσω της χρήσης της νέας τεχνολογίας και ποια είναι τα οφέλη του για το κοινωνικό σύνολο;

Ο ανωτέρω στόχος μπορεί να επιτευχθεί μέσω εφαρμογής συστήματος διοίκησης ολικής ποιότητας (TQM) δεδομένου ότι σχετικές μελέτες έχουν δείξει συσχέτιση μεταξύ επιτυχημένης Διοίκησης Ολικής Ποιότητας και επαρκών συστημάτων πληροφοριών με καλή εφαρμογή της τεχνολογίας των πληροφοριών. Άλλωστε ιστορικά, οι εφαρμογές της Διοίκησης Ολικής Ποιότητας έχει προχωρήσει παράλληλα με τα πληροφοριακά συστήματα των νοσοκομείων και έχουν χρησιμοποιηθεί στις περισσότερες εφαρμογές για να παρέχουν διοικητική υποστήριξη για την περίθαλψη ασθενών. Τα συστήματα πληροφοριών είναι απαραίτητα για τη βελτίωση της ποιότητας των διοικητικών διαδικασιών, για τη λήψη αποφάσεων, για θέματα που αφορούν στον προϋπολογισμό και για τον στρατηγικό σχεδιασμό.

Επίσης, χρησιμοποιώντας εμπορικά διαθέσιμες βάσεις δεδομένων των δημογραφικών και κοινωνικο-οικονομικών χαρακτηριστικών του πληθυσμού για συγκεκριμένες περιοχές, σε συνδυασμό με τα ιστορικά στοιχεία των ασθενών του ιδρύματος, έμπειρα συστήματα μπορούν να προβλέψουν τη ζήτηση για ενδονοσοκομειακή περίθαλψη, εξωτερικά ιατρεία και ιατρικές υπηρεσίες. Μια μελέτη από την εφαρμογή ενός συστήματος διαχείρισης της υγείας στην Κορέα έδειξε ότι το πληροφοριακό σύστημα συντέλεσε στην μείωση του χρόνου αναμονής των ασθενών σε ένα κέντρο υγείας και στην απλούστευση της διοικητικής διαδικασίας.

Παράλληλα, δεδομένης της ολοένα και αυξανόμενης σύγχρονης κοινωνικής τάσης για κατ'οίκον υγειονομική περίθαλψη, τα πληροφοριακά συστήματα είναι δυνατόν να επιτυγχάνουν διασυνδέσεις με τον πάσχοντα πληθυσμό. Για παράδειγμα, το Πανεπιστήμιο του Wisconsin ανέπτυξε ένα σύστημα προκειμένου άτομα με AIDS να διαχειρίζονται τη δική τους φροντίδα από ένα σπίτι-σταθμό εργασίας. Τα αποτελέσματα από την χρήση του συστήματος αυτού έδειξαν ότι οι λογαριασμοί των ασθενών μειώθηκαν κατά 30% και οι νοσοκομειακές εισαγωγές ήταν συντομότερες δεδομένης της σύγχρονης αναγκαιότητας των συστημάτων υγείας για μείωση του κόστους και αύξηση της εξωνοσοκομειακής περίθαλψης. Επίσης, οι ασθενείς φάνηκε να είναι συνήθως πιο ευτυχημένοι και να αισθάνονται πιο άνετα στο οικείο περιβάλλον του σπιτιού τους από ό,τι σε ιδρύματα περίθαλψης.

Σε επίπεδο ατόμου-ασθενή ή χρήστη των υπηρεσιών υγείας, τα ανωτέρω πληροφοριακά συστήματα είτε με την μορφή συνδέσεων ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, είτε με την χρήση ηλεκτρονικής κάρτας υγείας είτε με την εμπλοκή του ασθενών στους ηλεκτρονικούς ιατρικούς φακέλους είτε με μια μεγάλη ποικιλία online, διαδραστικών δικτύων αυτοβοήθειας, παρέχουν βελτίωση της ποιότητας της παρεχόμενης φροντίδας με την εξοικονόμηση χρόνου και χρήματος (Mahmoud, Rice, 1998:1)

Ειδικότερα, με την χρήση ηλεκτρονικής κάρτας υγείας επιτυγχάνεται η βελτίωση της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών υγείας και απλοποίηση των διαδικασιών δεδομένου ότι η χρήση έξυπνων καρτών επιτρέπει την άμεση και έγκυρη διακίνηση της πληροφορίας μεταξύ των επαγγελματιών της υγείας. Με αυτόν τον τρόπο, αποφεύγεται η άσκοπη επανάληψη διαγνωστικών εξετάσεων και προλαμβάνεται η συνταγογράφηση μη συμβατών φαρμάκων και θεραπευτικών πλάνων.

Επιπλέον, η αποθήκευση και έγκαιρη ενημέρωση της ιατρικής πληροφορίας για τον κάθε ασθενή αυξάνει τον όγκο και την ποιότητα της διαθέσιμης πληροφορίας και έτσι ο κάθε ασφαλισμένος-χρήστης της κάρτας απολαμβάνει ποιοτικότερες, ασθενοκεντρικές υπηρεσίες υγείας.

Επίσης, με την χρήση έξυπνης κάρτας βελτιώνεται η επικοινωνία μεταξύ των φορέων παροχής υπηρεσιών υγείας δεδομένου ότι συμβάλλει στην ανταλλαγή της πληροφορίας μεταξύ των φορέων παροχής ιατρικής φροντίδας, των ασφαλιστικών οργανισμών, των φαρμακείων και των ιατρών ανεξαρτήτως γεωγραφικών περιορισμών. Ο πολίτης μπορεί να λαμβάνει πλέον ποιοτικές υπηρεσίες υγείας σε όποιο σημείο της χώρας κι αν βρίσκεται χωρίς ανώφελες καθυστερήσεις που οφείλονται σε χρονοβόρες γραφειοκρατικές διαδικασίες.

Παράλληλα, εξασφαλίζεται μείωση της γραφειοκρατίας, ως σοβαρού κοινωνικού φαινομένου των σύγχρονων υπηρεσιών υγείας και βελτίωση της λειτουργικής αποδοτικότητας των ασφαλιστικών οργανισμών και των φορέων παροχής υπηρεσιών υγείας καθώς η ηλεκτρονική διάθεση και επεξεργασία της πληροφορίας συμβάλλει δραματικά στη μείωση του κόστους διεκπεραίωσης αιτημάτων και συνεπώς, οι εσωτερικές διαδικασίες του εκάστοτε φορέα παροχής υπηρεσιών υγείας γίνονται πιο αποτελεσματικές. Η ηλεκτρονική υποβολή αιτημάτων συμβάλλει στη μείωση του χρόνου που απαιτείται για την ολοκλήρωση των διοικητικών διεργασιών, ενώ ταυτόχρονα μειώνεται το ενδεχόμενο λαθών από τη χειρόγραφη εισαγωγή στοιχείων. Ως εκ τούτου, μειώνεται το κόστος προσωπικού και επιτυγχάνεται αποτελεσματικότερη και αποδοτικότερη διαχείριση πόρων στα πλαίσια του κάθε φορέα με σημαντικά οφέλη στην οικονομία.

Στην συνέχεια, ο ηλεκτρονικός ιατρικός φάκελος (ΗΙΦ) ως αποθήκη πληροφοριών που αφορούν στην υγεία του ατόμου, με διαδικασίες χρήσης υπολογιστών περιλαμβάνει δημογραφικά στοιχεία, ιατρικό ιστορικό, παράγοντες κινδύνου, διαγνώσεις, νοσηλίες, εγχειρήσεις, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, εργαστηριακές εξετάσεις, ιατρικές πράξεις, γνωματεύσεις, ιατρικές εικόνες, οικονομικά στοιχεία, όλα με συνδυασμό κειμένου, εικόνας και ήχου.

Τα πλεονεκτήματα ενός Ηλεκτρονικού Φακέλου Υγείας είναι πολλά όπως ασφαλής και άμεση πρόσβαση στην πληροφορία, απόδοση δαπανών, υποστήριξη κλινικής έρευνας. Επιπλέον, διασώζει πηγές και κόπο περιορίζοντας τις διπλοεγγραφές και τη συνεχή σημείωση του ιστορικού του ασθενή από το γιατρό, τα δεδομένα αποθηκεύονται σε ένα μέρος και είναι προσπελάσιμα από διάφορα ασύρματα δίκτυα, δημιουργούνται ερευνητικές βάσεις δεδομένων, γίνεται καλύτερη ανάλυση περιπτώσεων χρόνιων παθήσεων ενώ οι ασθενείς ενδυναμώνονται μέσω της προσωπικής διαχείρισης των Ηλεκτρονικών Φακέλων Υγείας τους.

Η κοινωνική χρησιμότητα του ηλεκτρονικού φακέλου θεραπείας και φροντίδας υγείας συνίστανται επιπλέον και στο γεγονός ότι δύναται να αποτελέσει μια νέα ανάγνωση και γραφή των προβλημάτων επικοινωνίας του προσωπικού και των υπηρεσιών υγείας, έναν αναλυτή τόσο των οδών επικοινωνίας όσο και της ιεράρχησης αξιών μέσω της λειτουργικής αλληλεξάρτησης των μελών μιας θεραπευτικής ομάδας (Σαρρής, 2001: 238)

Μια άλλη σημαντική εφαρμογή της τεχνολογίας στον χώρο της υγείας με κοινωνικές διαστάσεις είναι η τηλεϊατρική δεδομένης και της προαναφερόμενης τάσης παροχής περίθαλψης και θεραπείας κατ' οίκον, παρά σε ειδικά νοσοκομεία, για λόγους καλύτερης ποιότητας περίθαλψης και μείωσης εξόδων. Οι εφαρμογές της τηλεϊατρικής με την μορφή ιατρικής εξ'αποστάσεως εξέτασης, συστήματος χορήγησης ιατρικών συνταγών, εξετάσεων ρουτίνας και παρακολούθηση κατ' οίκον, παρακολούθησης με αλληλεπίδραση χειρουργικών επεμβάσεων, πρόσβασης σε δίκτυα τηλεματικής από επαγγελματίες στην περίθαλψη, εγκαθίδρυσης δικτύων οργάνων μεταμόσχευσης και τραπεζών μυελού των οστών, εμπεριέχει πολλά πλεονεκτήματα μεταξύ των οποίων: ουσιαστική εξοικονόμηση σε έξοδα εξέτασης, μετακίνησης, και διαχείρισης του συστήματος περίθαλψης. μείωση της γεωγραφικής και φυσικής απομόνωσης ασθενών (απομακρυσμένες περιοχές, ηλικιωμένοι και ανάπηροι), τρόπος αποφυγής ανάγκης επανάληψης επώδυνων εξετάσεων, αντιφατικών συνταγών και λαθών στην θεραπεία, δυνατότητα παροχής συμβουλών από ειδικούς στο εξωτερικό που διαφορετικά δεν θα ήταν προσιτοί (www.medlamp.cs.uoi.gr, 2010: 1).

Στην συνέχεια, ο κοινωνικός ρόλος που διαδραματίζει η ηλεκτρονική υγεία με την χρήση μοντέρνων τεχνολογιών πληροφοριών και επικοινωνίας ώστε να ικανοποιηθούν οι ανάγκες των πολιτών, ασθενών, επαγγελματιών υγείας-συστατικό στοιχείο της ποιότητας στην υγεία-αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι μεταξύ των βασικών στόχων της Ευρωπαϊκής Κοινωνίας της Πληροφορίας τα τελευταία χρόνια είναι η βελτίωση των δημόσιων υπηρεσιών και της ποιότητας ζωής χωρίς αποκλεισμούς .

Ειδικότερα, οι δύο τελευταίες πρωτοβουλίες της Ευρώπης όσο αφορά στην ηλεκτρονική συμμετοχή και πρόσβαση στην Κοινωνία της Πληροφορίας είναι το «eInclusion» Ηλεκτρονική Ένταξη και το «eAccessibility»-Ηλεκτρονική προσβασιμότητα» (www.disabled.gr/lib/?p=15002,

2010:1). Η πρώτη πρωτοβουλία αναφέρεται στις δράσεις για τη δημιουργία μιας Κοινωνίας της Πληροφορίας χωρίς αποκλεισμούς, για όλους έτσι ώστε κάθε άτομο να έχει την δυνατότητα-εφόσον το επιθυμεί- να συμμετέχει πλήρως στην Κοινωνία της Πληροφορίας, παρά τα ατομικά ή κοινωνικά μειονεκτήματά του, για λόγους κοινωνικής δικαιοσύνης και οικονομικούς λόγους όπως η αύξηση της παραγωγικότητας, η μείωση του κόστους του κοινωνικού και οικονομικού αποκλεισμού. Η γεφύρωση του χάσματος προσβασιμότητας άλλωστε, μεταφράζεται σε νέες θέσεις εργασίας και υπηρεσίες για την κοινωνία .

Η δεύτερη πρωτοβουλία που φέρει το όνομα «ηλεκτρονική προσβασιμότητα», αναφέρεται στην υπερπήδηση των φραγμών και δυσκολιών που συναντούν, μεταξύ άλλων, τα άτομα με αναπηρίες που προσπαθούν να συμμετέχουν ισότιμα στην Κοινωνία της Πληροφορίας, δεδομένου του γεγονότος ότι τα άτομα με αναπηρίες αποτελούν ποσοστό 15% περίπου του πληθυσμού της Ευρώπης και πολλοί από αυτούς αντιμετωπίζουν εμπόδια όταν χρησιμοποιούν προϊόντα και υπηρεσίες τεχνολογίας, πληροφορικής και επικοινωνιών.

Στις τρέχουσες δραστηριότητες της Ευρωπαϊκής Ένωσης περιλαμβάνονται οι απαιτήσεις για πρότυπα προσβασιμότητας στις τεχνολογικές εφαρμογές, η μεθοδολογία «Σχεδιασμός για όλους» όπου ο σχεδιασμός προϊόντων και υπηρεσιών να γίνεται με τρόπο ώστε να είναι προσβάσιμα για τους περισσότερους, η προσβασιμότητα στον παγκόσμιο ιστό, τα κριτήρια συγκριτικής αξιολόγησης και παρακολούθησης της προσβασιμότητας και τέλος η έρευνα.

Γενικότερα, το ζητούμενο της Κοινωνίας της Πληροφορίας είναι μια κοινωνία ίση για όλους. Η ηλεκτρονική υγεία και οι εφαρμογές της, ως κομμάτι εισαγωγής νέων και σύγχρονων τεχνολογιών στο σύστημα παροχής φροντίδας, έχει τον ίδιο στόχο δηλαδή τη βελτίωση της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών υγείας ισότιμα, προς όλους τους πολίτες, εντείνοντας παράλληλα την ηλεκτρονική συμμετοχή. Άλλωστε, η προσωπική ενδυνάμωση των καταναλωτών μέσω ηλεκτρονικής ένταξης και συμμετοχής, είναι ένας από τους βασικούς στόχους των πολιτικών της eHealth.

Επίλογος

Η διαπλοκή των νέων τεχνολογιών στον χώρο της υγείας και της κοινωνίας είναι πλέον μια αναπόφευκτη καθολική πραγματικότητα. Οι νέες τεχνολογίες έχουν την δυνατότητα να φέρουν επανάσταση στη φροντίδα υγείας και στα συστήματα υγείας βελτιώνοντας την ποιότητά τους και συμβάλλοντας στην μελλοντική τους βιωσιμότητα. Η ηλεκτρονική υγεία στις διάφορες μορφές της και οι βιοτεχνολογίες μπορούν να βελτιώσουν την πρόληψη των ασθενειών σε μια κοινωνία την παροχή θεραπειών και να υποστηρίξουν την σύγχρονη κοινωνική τάση για στροφή από την νοσοκομειακή φροντίδα στην πρόληψη και στην πρωτοβάθμια φροντίδα.

Παράλληλα, οι νέες τεχνολογίες στον χώρο της υγείας μπορούν να συμβάλλουν στην παροχή καλύτερης φροντίδας με επίκεντρο τον πολίτη και στη μείωση του κόστους σε μια κοινωνία. Επίσης, μπορούν να συμβάλλουν στην μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων όσο αφορά στην παροχή φροντίδα υγείας ειδικών κοινωνικών ομάδων του πληθυσμού.

Τέλος, όπως έχει αποδείξει και σχετική έρευνα, η ηλεκτρονική υγεία προβάλλεται ως χρήσιμη, σύγχρονη, αποτελεσματική και αποδοτική εφαρμογή για την κοινωνία τόσο υπό το πρίσμα βελτίωσης της ποιότητας όσο και ως εφαρμογή κοινωνικής πολιτικής (Γκιμπερίτη, 2007: 1).

Βιβλιογραφία

Mahmoud E, G. Rice. (1998). "Information Systems Technology and Healthcare Quality Improvement", *Review of Business*: 1.
www.athina.cs.unipi.gr-site/ergastirio/e-commerce/presentation/e-health.pdf (7-01-10).

www.disabled.gr/lib/?p=15002 (Ημ. Επίσκεψης: 7-01-10).

Αγραφιώτης Δ. (2000). *Επιστήμη, τεχνολογία, κοινωνία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Αγραφιώτης Δ. (2003). *Υγεία, αρρώστια, κοινωνία, τόποι και τρόποι σύμπλεξης*, Αθήνα: Γ. Δαρδανός.

Γκιμπερίτη Α. (2007). *Η Ηλεκτρονική υγεία (eHealth) ως εφαρμογή κοινωνικής πολιτικής, με έμφαση σε ποιοτικές, διαχειριστικές και οικονομικές διαστάσεις: η περίπτωση ελληνικής υπηρεσίας υγείας*, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών. Τμήμα Εφαρμοσμένης Πληροφορικής, Διδακτορική Διατριβή.

Γκιμπερίτη Α. *Κοινωνία της πληροφορίας και άτομα με αναπηρία: Βελτίωση της ποιότητας ζωής μέσα από στρατηγικές Ηλεκτρονικής Συμμετοχής και Πρακτικές Εφαρμογές της Ηλεκτρονικής Υγείας*, www.disabled.gr/lib/?p=15002 (Ημ.επίσκεψης: 4-01-010).

Η κοινωνία της πληροφορίας, www.ehealth-congress.com, (Ημ.επίσκεψης: 4-01-10).

Ημερίδα διοίκησης υπηρεσιών υγείας, www.agsm.gr/content/show/8tid=325, (Ημ.επίσκεψης: 7-01-10.)

ΠΟΥ, www.who.int (7-01-10).

Σαρρής Μ. (2001). *Κοινωνιολογία της υγείας και ποιότητα ζωής*, Αθήνα: Παπαζήση.

Χριστοδουλάκης Τ.(2010). *Κοινωνία της πληροφορίας και υγεία, Ισοτιμία*.

«Οι Αναπαραστάσεις της Επίθεσης Εναντίον της Κωνσταντίνας Κούνεβα στον Τύπο: Φύλο, φόβος και δημόσιος χώρος»

Ελιάννα Καναβέλη¹

Η Κωνσταντίνα Κούνεβα, εργάτρια και μετανάστρια από τη Βουλγαρία, το Δεκέμβρη του 2008, δέχθηκε δολοφονική επίθεση στο δρόμο, γυρίζοντας στο σπίτι της από την εργασία της. Έχουν περάσει τρία χρόνια από τότε και οι δράστες της επίθεσης παραμένουν ακόμη άγνωστοι. Η χρήση της βίας εναντίον της είχε διττό στόχο. Ο άμεσος στόχος ήταν η «φίμωση» της ίδιας και ο έμμεσος ήταν η δημιουργία ενός καθεστώτος φόβου όχι τόσο για την ίδια, όσο για άλλες, που θα προβούν σε ανάλογες διεκδικήσεις.

Ο τόπος από τον οποίο άντλησε το υλικό της η παρούσα εργασία είναι οι εφημερίδες. Οι εφημερίδες που αναγνώσθηκαν και μελετήθηκαν στα πλαίσια αυτής της εργασίας είναι κατά αλφαβητική σειρά η Αυγή, το Βήμα, το Έθνος, η Ελευθεροτυπία, ο Ελεύθερος Τύπος, η Καθημερινή, τα Νέα, ο Ριζοσπάστης και ένα άρθρο που γράφτηκε στο περιοδικό «Ε», της Ελευθεροτυπίας που κυκλοφορούσε κάθε Κυριακή. Το χρονικό διάστημα που καλύπτουν τα δημοσιεύματα που μελετήθηκαν είναι μιας εβδομάδας και εκτείνεται από τις 29/12/2008 ως και τις 3/01/2009, ωστόσο, μελετήθηκαν και σχετικά με το θέμα δημοσιεύματα και μετά την ημερομηνία αυτή καθώς το θέμα απασχόλησε την επικαιρότητα αρκετό διάστημα και επανερχόταν στο προσκήνιο με διάφορες αφορμές, π.χ. «Ημέρα της γυναίκας», «Σύλληψη του πιθανού δράστη».

Η έρευνα λοιπόν, επικεντρώθηκε στη δημόσια συζήτηση, που ακολούθησε τη δολοφονική επίθεση. Το υλικό που συνθέτει την εργασία είναι δημοσιεύματα, τα οποία αναφέρονται στη βίαιη επίθεση εναντίον της Κ. Κούνεβα. Το υλικό των δημοσιευμάτων αποτελείται από ρεπορτάζ που «καλύπτουν» τα γεγονότα, άρθρα γνώμης και επιστολές και δηλώσεις πολιτικών προσωπικοτήτων. Μέσα από τη δική τους μεσολάβηση αναδύονται αλλά και δημιουργούνται απόψεις που αφορούν το φόβο, το έθνος, το δημόσιο χώρο και το φύλο. Η εργασία αυτή, υποστηρίζει την ανάδυση ενός νέου, έμφυλου, μεταναστευτικού υποκειμένου, του οποίου η εικόνα και το σώμα, ως μη συμμορφούμενα, μετατρέπονται σε τόπο πολιτικής αντιπαράθεσης αλλά και σε μέσο ανατροπής των κυρίαρχων σχέσεων εξουσίας.

Ο λόγος του Τύπου

Στα κείμενα των εφημερίδων, συναντάμε την άρθρωση διαφορετικών λόγων, οι οποίοι, ακολουθώντας αυτό που ο Φουκώ (Φουκώ, 1982:125) ονομάζει «τακτική πολυσημία των λόγων», δεν φέρουν ένα συγκεκριμένο και τετελεσμένο νόημα, αλλά μπορούν να επαναρθρωθούν και να διαβαστούν ανάλογα με τα συμφέροντα και τις στρατηγικές που θέλουν να εξυπηρετήσουν. Αυτοί οι λόγοι κατόπιν διαδικασίας σύνθεσης, διαμορφώνουν, επηρεάζουν, παράγουν και αναπαράγουν τις κυρίαρχες ταυτότητες και εντέλλει όπως λέει και η Α. Χαλκιά (Χαλκιά, 2007:χχχ), «παράγουν κόσμους».

¹ Υπ. Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Οι λόγοι που υπερισχύουν εκείνη τη χρονική στιγμή, είναι άμεσα επηρεασμένοι από τη εξεγερσιακή διαδικασία που ακολούθησε την εν ψυχρώ δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου από τον ειδικό φρουρό Επαμεινώνδα Κορκονέα, στις 6 Δεκέμβρη 2008, είναι λόγοι αντίστασης, αμφισβήτησης, λόγοι που διαρρηγνύουν με την ριζοσπατικότητα τους τον κοινωνικό ιστό και τον επαναπροσδιορίζουν. Ενώ το συντηρητικό συγκείμενο ταυτισμένο με τα κυρίαρχα αφηγήματα της εθνικής ενότητας, του εθνικού κινδύνου και της εθνικής αστάθειας, τους χαρακτηρίζει ως απορρυθμιστικούς και αποδιοργανωτικούς.

Ο λόγος που αρθρώνεται από τον Τύπο για την Κωνσταντίνα Κούνεβα, πιστεύουμε ότι αντικατοπτρίζει το συγκεκριμένο κοινωνικό και πολιτικό συγκείμενο. Από τη μια δηλαδή ενισχύεται η άρθρωση ριζοσπαστικού λόγου, ενώ από την άλλη αποδυναμώνεται, μέσω των αντιφάσεων, προκειμένου να μην πυροδοτηθούν εκ νέου ανάλογες αντιδράσεις, οι οποίες θα θέσουν ξανά την εξουσία του κράτους υπό αμφισβήτηση. Θα πρέπει να σημειώσουμε στο συγκεκριμένο σημείο ότι το βίαιο περιστατικό απασχόλησε τον έντυπο Τύπο σχεδόν μια βδομάδα αφού έγινε, χωρίς να του δοθούν οι ανάλογες διαστάσεις, ενώ τα τηλεοπτικά μέσα δεν αναφέρθηκαν σχεδόν καθόλου στο γεγονός. Αυτή η τεχνική της αποσιώπησης, επιβεβαιώνει από τη μια τη διαπλοκή των μίντια με διάφορα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα, τα οποία επιθυμούσαν την απόκρυψη του γεγονότος και από την άλλη ότι η ζωή ενός έμφυλου, θηλυκού, μεταναστευτικού υποκειμένου μπορεί να τεθεί στο περιθώριο, υπενθυμίζοντας ότι η ζωή κάποιων έχει λιγότερη σημασία από τη ζωή κάποιων άλλων.

Η δημοσιότητα που ακολούθησε αφήνει το σώμα αλλά και τη ζωή της Κούνεβα μετέωρα. Η Κούνεβα δεν ανήκει ούτε στους αυτόχθονες ενώ δεν «ταιριάζει ή μοιάζει» και με τους ετερόχθονες. Ο λόγος του Τύπου δεν την εντάσσει σε καμία από τις δύο κατηγορίες αφήνοντάς τη κάπου «ανάμεσα». Η επίθεση που δέχθηκε η Κούνεβα προβλήθηκε μέσα από έμφυλους και εθνικούς φακούς ενώ το σώμα της αποτέλεσε από τη μια το χώρο της αμφισβήτησης και της διεκδίκησης και από την άλλη το πεδίο σύγκρουσης των κυρίαρχων αφηγημάτων.

Αναπαραστάσεις

Οι τρόποι που αναπαρίσταται η Κωνσταντίνα Κούνεβα από το λόγο του Τύπου καλύπτονται από ένα μανδύα αντιφάσεων και διπόλων. Από τη μια δηλαδή παρουσιάζεται με κάποια χαρακτηριστικά τα οποία της προσδίδουν μια θετική εικόνα και από την άλλη τα ίδια χαρακτηριστικά συμβάλλουν στη διαμόρφωση μιας λιγότερο «θελκτικής» προσωπικότητας και κατά συνέπεια μιας προσωπικότητας με την οποία μπορούμε να ταυτιστούμε λιγότερο. Η χρήση των αντιφάσεων και των διπόλων που προβάλλονται αποδεικνύουν μια «αδυναμία» μεταχείρισης ενός έμφυλου θηλυκού υποκειμένου, το οποίο δεν μπορεί να καταταχθεί άμεσα σε κάποια κοινωνική κατηγορία και το οποίο δεν κατατάσσεται σε αυτό που ο Φουκώ (Φουκώ, 1979:136-138, στο Fraser, 1989:24) θ' αποκαλούσε πειθήνιο σώμα.

Η λειτουργία αυτών των αντιφάσεων εντοπίζεται στο γεγονός ότι μειώνεται ο βαθμός ταύτισης των αναγνωστών με τη συγκεκριμένη προσωπικότητα. Από τη μια δηλαδή, με την προβολή της «θετικής»-θυματοποιημένης εικόνας τα υποκείμενα εισάγονται στη διαδικασία της ταύτισης με την Κούνεβα, μέσω της βίωσης αισθήματων συμπάθειας αλλά και οίκτου για το συγκεκριμένο υποκείμενο. Από την άλλη μέσω της προβολής της «αρνητικής» εικόνας, η οποία δεν συνάδει με τις κυρίαρχες εικόνες θηλυκότητας, τα υποκείμενα απομακρύνονται από τη διαδικασία ταύτισης και υιοθετούν μια πιο ουδέτερη στάση, η οποία δημιουργεί και τις απαραίτητες αποστάσεις από το συγκεκριμένο υποκείμενο.

Πιο συγκεκριμένα:

Το σύνολο των δημοσιευμάτων του Τύπου αναγνωρίζει στο πρόσωπο της Κούνεβα μια δυναμική, μαχητική, συνδικαλίστρια, που δε διστάζει να τα βάλει με όλους και με όλα προκειμένου να επιτύχει την ικανοποίηση των εργασιακών της διεκδικήσεων. Η παρουσίασή της στην πλειοψηφία των δημοσιευμάτων πραγματοποιείται μέσω μιας διττής διάκρισης. Από τη μια η Κούνεβα και οι υπόλοιποι μετανάστες και από την άλλη οι μετανάστες και οι αυτόχθονες.

Εκείνη είχε το θάρρος να καταγγείλει τον εργασιακό μεσαίωνα και αυτό ενόχλησε κάποιους! Συνεχίζει η δημοσιογράφος: « Σε αντίθεση με άλλους αλλοδαπούς, οι οποίοι μπροστά στον κίνδυνο της απέλασης ή της μη νομιμοποίησής τους υπομένουν την εργοδοτική αυθαιρεσία και εκμετάλλευση.²

Η διττή διάκριση και η παρουσίαση της Κούνεβα ως μοναδική και ως εξαίρεση, επιβεβαιώνει την άποψη ότι, αφού η Κούνεβα είναι ένα υποκείμενο που τα καταφέρνει, αν και είναι μετανάστρια, τότε μπορούν και οι υπόλοιποι³. Άρα οι ευθύνες για την επιλογή των συνθηκών ζωής τους βαραίνουν αποκλειστικά τους ίδιους τους μετανάστες και όχι τους ντόπιους. Από την άλλη, η προβολή της συγκεκριμένης περίπτωσης ως εξαίρεση εξασφαλίζει την υποτακτικότητα και δουλικότητα των μεταναστών και την μη εξέλιξή τους σε κυρίαρχη ομάδα, κάτι το οποίο θα έθετε σε 'κίνδυνο' την ευημερία, την εθνική ενότητα και ομοιογένεια, την «ασφάλεια» των ντόπιων. Επιπλέον αυτή η διττή διάκριση συμβάλλει στη συντήρηση και προαγωγή επιπλέον ασύμμετρων και ιεραρχικών συλλήψεων ως προς το φύλο την κοινωνική τάξη, την αρτιμέλεια και το έθνος. Αναδύονται, λοιπόν, δυο κομβικά ερωτήματα-ζητήματα. Ποιος μπορεί να παρεμβαίνει στα σώματα των άλλων και εντέλει ποια σώματα παρουσιάζονται να έχουν σημασία και ποια όχι.

Γιατί, αν ανεχθούμε τέτοια φαινόμενα, αυτά κάποια στιγμή σταματούν να κάνουν διακρίσεις και φτάνουν σε όλους. Φτάνουν και στα δικά μας παιδιά, όπως στον Αλέξη. Φτάνουν και με πολλές άλλες μορφές που μας ξαφνιάζουν. Η περίπτωση Κούνεβα αφήνει σκιές και για χειρότερα.⁴

«Δάκρυα γέμισε τα μάτια των Ελλήνων που έχουν ακόμη αισθήματα ανθρωπιάς, αυτός ο εφιαλτικός Δεκέμβρης του 2008. Με τραγικό τρόπο ανέδειξε δύο μορφές - σύμβολα της Ελλάδας που μας πληγώνει και μας κάνει να ντρεπόμαστε γι αυτή. Δύο σύμβολα - θύματα. Το ένα είναι ο 15χρονος Αλέξης Γρηγορόπουλος που έπεσε νεκρός από τη σφαίρα του αμετανόητου φονιά - αστυνομικού και είναι πια το σύμβολο της Ελλάδας που στραγγαλίζει τα όνειρα των παιδιών της. Το άλλο είναι η 44χρονη Κωνσταντίνα Κούνεβα, η συνδικαλίστρια καθαρίστρια από τη Βουλγαρία, που τα μεσάνυχτα της 22 προς 23 Δεκεμβρίου πληρωμένοι δολοφόνοι της έριξαν βιτριόλι στα μάτια και μέσα στο στόμα, γιατί

² «Τα έθνη του ρατσισμού», Ελεύθερος Τύπος, 11/01/2009, της Βάλιας Νικολάου. Δηλώσεις συναδέλφων της Κωνσταντίνας Κούνεβα.

³ Σύμφωνα με τον Teun A. van Dijk, στην μελέτη του *Elite Discourse and the Reproduction of Racism*, προκειμένου τα μίντια να παρουσιάσουν τους μετανάστες με αρνητικό τρόπο, χρησιμοποιούν διαλεκτικούς τύπους, οι οποίοι εξισορροπούν την υπερβολική αρνητικότητα. Για παράδειγμα παρουσιάζουν κάποιες εξαιρετικές ιστορίες μεταναστών, οι οποίοι κατόρθωσαν να πετύχουν. Ωστόσο αυτή η παρουσίαση της μοναδικής περίπτωσης, έχει ως στόχο να επιβεβαιώσει στο κοινό ότι α) κάποιες μειονοτικές ομάδες μπορούν να τα καταφέρουν, οπότε δεν μπορούμε να κατηγορηθούμε εμείς για την αποτυχία τους και β) η μειονοτική ομάδα ως ολότητα παραμένει στο «δικό της χώρο», οπότε δεν μπορούν να γίνουν κυρίαρχοι.

⁴ «Η περίπτωση Κούνεβα αφήνει σκιές για τα χειρότερα». Δηλώσεις του πρώην υπουργού Τάσου Γιαννίτση στην *Ελευθεροτυπία*, 31/12/2008.

διεκδικούσε για τον εαυτό της και τις συναδέλφους της τα στοιχειώδη εργατικά δικαιώματα! Σύμβολο μιας Ελλάδας που στραγγαλίζει τους μετανάστες».⁵

Οι λέξεις και η φράσεις στα συγκεκριμένα αποσπάσματα διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην ενίσχυση του εθνικού αφηγήματος και στην κατασκευή και διαμόρφωση αντίστοιχων υποκειμένων αλλά και συμπεριφορών. Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι τονίζεται ιδιαίτερα η καταγωγή της Κούνεβα σε αντίστοιχη με φράσεις όπως: «*σύμβολο της Ελλάδας που στραγγαλίζει τα όνειρα των παιδιών της*» ή «*...Φτάνουν και στα δικά μας παιδιά, όπως στον Αλέξη*». Παρατηρούμε επίσης ότι όταν αναφέρονται στην εθνικότητα της Κούνεβα αποφεύγουν τη χρήση της λέξης «Βουλγάρα» ενώ προτιμούν εκφράσεις όπως: «βουλγαρικής καταγωγής ή μετανάστρια από τη Βουλγαρία». Αυτό πιστεύουμε ότι συμβαίνει γιατί η λέξη Βουλγάρα στο συγκεκριμένο εθνικό συγκείμενο έχει αρνητικές νοηματοδοτήσεις, οι οποίες απηχούν ρατσιστικά αφηγήματα. Θέλοντας λοιπόν να την απεκδύσουν από όποια αρνητική νοηματοδότηση χρησιμοποιούν «ανώδυνες» εκφράσεις.

Η ξεκάθαρη διάκριση ανάμεσα στα δικά μας και στα άλλα παιδιά δημιουργεί μια μήτρα αποκλεισμών, μέσω της οποίας από τη μια διαμορφώνονται τα υποκείμενα, και από την άλλη παράγονται τα αποκείμενα όντα. Με βάση αυτή τη συλλογιστική, ως υποκείμενα αναγνωρίζονται οι εθνικά όμοιοι και ως αποκείμενα οι εθνικά άλλοι. Τα αποκείμενα σώματα, τα οποία στο συγκεκριμένο εθνικό και κοινωνικό συγκείμενο τα αποτελούν οι μετανάστες, τα θηλυκά και ομοφυλοφιλικά σώματα και εν γένει κάθετι που ορίζεται ως το διαφορετικό από τις εκάστοτε κυρίαρχες κοινωνικές πρακτικές, καταλαμβάνουν το περιθώριο της κοινωνικής ζωής, βιώνοντας έναν υποδεαιότερο τρόπο ζωής ενώ παράλληλα με βάση την ύπαρξή τους ορίζονται τα σώματα αυτών που απολαμβάνουν την κατάσταση του υποκειμένου.⁶

Ήταν 12 παρά κάτι όταν η 44χρονη Κωνσταντίνα Κούνεβα κατέβηκε στο σταθμό των Πετραλώνων. Ακόμη κι όταν την προηγουμένη εκμυστηρευόταν στην κυρα-Ελένη, τη μάνα της, ότι «ένας τύπος με μουστάκι» την παρακολουθούσε, δεν μπορούσε να φανταστεί ότι αυτοί οι δύο άνδρες θα άλλαζαν για πάντα τη ζωή της.⁷

Εγώ φοβάμαι πλέον για τον εαυτό μου και για τις κόρες μου, [μου έλεγε τις προάλλες μια μετανάστρια από τη Βουλγαρία που εργάζεται ως καθαρίστρια.] Όλες νιώθουμε ότι είμαστε στόχος». Ήταν έκδηλος ο φόβος στο βλέμμα της. Έκδηλη και η οργή. Κάποιοι δεν θέλουν να δουν τον φόβο και την οργή που συσσωρεύεται, στάλα στάλα, στους μετανάστες.⁸

Ο τρόπος με τον οποίο προβάλλεται η επίθεση αυτή καταδεικνύει την έμφυλη χρήση της βίας, η οποία ασκείται από αρσενικά υποκείμενα ενώ παράλληλα αναδύεται και ένα καθεστώς φόβου. Ο φόβος έχει να κάνει τόσο με την έμφυλη βία όσο και με τη χρήση του δημόσιου χώρου. Η επίθεση εξάλλου έγινε σε δημόσιο χώρο. Συμβολικά επιχειρείται μια οριοθέτηση των κινήσεων των έμφυλων θηλυκών υποκειμένων τόσο στο επίπεδο του δημόσιου χώρου όσο και στο επίπεδο του δημόσιου λόγου. Η προβολή φοβικών εκδηλώσεων λειτουργεί ανασταλτικά αλλά και κατασταλτικά στην κατεύθυνση της

⁵ «Ο Αλέξης και η Κωνσταντίνα», *Το Έθνος*, του Γιώργου Δελαστίκ, 2/01/2009.

⁶ Χρησιμοποιώντας τα λόγια της Butler (Butler J., 2004:184): «Με αυτήν την έννοια λοιπόν, το υποκείμενο συγκροτείται μέσω της δύναμης του αποκλεισμού και της αποκειμενικότητας, εκείνης που παράγει ένα καταστατικό εξωτερικό ως προς το υποκείμενο, ένα αποκειμενοποιημένο εξωτερικό, το οποίο, σε τελική ανάλυση, είναι «εσωτερικό» στο υποκείμενο ως θεμελιώδης αποκύρηξή του».

⁷ «Την Κωνσταντίνα την ήθελαν νεκρή...» *Η Καθημερινή*, της Χριστίνας Κοψίνη, 30/12/2008

⁸ «Βιτριόλι από Μανχάταν», *Τα Νέα*, 27/01/2009, του Γκαζμέντ Καπλάνι. Δηλώσεις Βουλγάρας καθαρίστριας.

άρθρωσης «τολμηρών» λόγων και κατ'επέκταση στη διεκδίκηση και επανοικειοποίηση του δημόσιου χώρου. Παράλληλα υφέρπει το αφήγημα της ασφάλειας που προσφέρει ο ιδιωτικός χώρος στα έμφυλα θηλυκά υποκείμενα ενώ ταυτόχρονα η σιωπή προβάλλεται ως ο πιο ασφαλής δρόμος.

Η επέμβασή τους, στο σώμα της συγκεκριμένης γυναίκας αναπαράγει την βαθιά ριζωμένη, στερεοτυπική, πατριαρχική αντίληψη ότι τα σώματα των γυναικών υπόκεινται στη δικαιοδοσία των αρσενικών υποκειμένων. Παράλληλα διαμορφώνεται το πορτραίτο της παθητικής γυναίκας, η οποία όσο μαχητική και διεκδικητική και αν είναι, «λυγίζει» κάτω από την εξουσία του άνδρα ενώ αναπαράγεται με αυτόν τον τρόπο το στερεότυπο ότι οι γυναίκες τιμωρούνται όταν επιδεικνύουν χαρακτηριστικά ανεξαρτησίας και δύναμης.

Το σώμα της Κούνεβα, όμως διαπερνά τα προκαθορισμένα όρια που του έχουν επιβληθεί από πριν λόγω της «ξενότητάς» του και διεκδικεί μια θέση στο χώρο των «αυτοχθόνων». Το σώμα της αναδεικνύεται σε ένα πεδίο μάχης για την επιβίωση και αναγνώριση αυτών που είναι εν πολλοίς καταδικασμένοι στην αφάνεια.

Η ενασχόληση του Τύπου, έστω και καθυστερημένα με την επίθεση ενάντια στην Κούνεβα αποδεικνύει ότι η Κούνεβα δεν είναι το «συνηθισμένο» και «γνωστό» μεταναστευτικό υποκείμενο, στην κατασκευή του οποίου συνέβαλλαν σε μεγάλο βαθμό τα ΜΜΕ. Οι λόγοι, οι οποίοι αρθρώνονται γύρω από το πρόσωπό της διαμορφώνουν και κατασκευάζουν ένα νέο υποκείμενο, το οποίο θα μπορούσαμε να το ονομάσουμε μεταβατικό. Μεταβατικό γιατί σηματοδοτεί ένα πέρασμα στα αφηγήματα του Τύπου, η οποία αντανακλάται και στην κοινωνία. Η προβολή των διάφορων ταυτοτήτων της (μητέρα, εργαζόμενη-συνδικαλίστρια, μετανάστρια, κόρη και μορφωμένη) σε συνδυασμό με την προβολή της εικόνας του θύματος είναι εύκολο να διαχειριστεί και εντέλει να αναπαράγει το κυρίαρχο αφήγημα της θηλυκής θυματοποίησης. Αυτά τα χαρακτηριστικά τη διαφοροποιούν από τους «άλλους» μετανάστες. Είναι με άλλα λόγια το «επιθυμητό» υποκείμενο εντός των ορίων του ελληνικού κράτους. Είναι το μεταβατικό υποκείμενο, που συνδέει δύο κόσμους. Τους μετανάστες με τους Έλληνες. Τους εθνικά «άλλους» με τους εθνικά «όμοιους». Παραμένοντας, ωστόσο, μετέωρη αλλά και κοινωνικά ορατή και «αγγίζοντας» τους δύο κόσμους με το λόγο της.

Εν κατακλείδι

Η Κούνεβα αναδεικνύεται ως ένα θαρραλέο θηλυκό υποκείμενο, το οποίο αψηφεί τα όποια εμπόδια και αρθρώνει αιχμηρούς και ενοχλητικούς λόγους. Τόσο όμως η προβολή της ως θύμα, όσο και η ανάδειξη φοβικών λόγων από θηλυκά υποκείμενα αναπαράγει το κυρίαρχο αφήγημα της ασφάλειας του ιδιωτικού χώρου έναντι του δημόσιου καθώς και των αδύναμων και παθητικών θηλυκών υποκειμένων, οι οποίες υποχωρούν μπροστά στο φόβο. Ο δημόσιος λόγος λοιπόν τίθεται στο στόχαστρο. Η βίαιη επίθεση που δέχθηκε η Κωνσταντίνα Κούνεβα μπορεί να θεωρηθεί ως μια έσχατη πράξη απαλειφής της πολιτικής της προσωπικότητας και εξοστρακισμού της από την γλωσσική επικράτεια. Το πρόσωπο της συνδέθηκε μ'ένα επικίνδυνο παράδειγμα ανυποταξίας ενώ συγχρόνως δεν ταυτιζόταν με το καθεστώς σιωπής και αφάνειας. Αποτελούσε ένα απειλητικό παράδειγμα, το οποίο έπρεπε να σωπάσει. Και η σιωπή επιβλήθηκε μ'έναν τρόπο εξαιρετικά «αρρενωπό». Αφού δεν υποτάχθηκε στα προκαθορισμένα και προεξοφλημένα όρια των ρόλων της ως γυναίκα, καθαρίστρια και μετανάστρια, έπρεπε να «μπει στη θέση της». Και αφού τόλμησε να διασχίσει τα σύνορα και τα όρια, να σηκώσει το βλέμμα της και ν'αντιμιλήσει, χάρακταν πάνω στο πρόσωπο και το σώμα της τα όρια της κοινωνικής και πολιτικής συμμετοχής των «ετεροχθόνων».

Η συνολική παρατήρηση που μπορούμε να κάνουμε για τα δημοσιεύματα, όπως προέκυψε από την ανάλυση λόγου είναι ότι ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζεται το γεγονός της επίθεσης αναδεικνύει μέσα από την παραγωγή και την αναπαραγωγή κυρίαρχων αφηγημάτων, αρκετές φορές με συγκαλυμμένο τρόπο, ότι ο Τύπος διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην κατασκευή υποκειμενικοτήτων και επίσης στην αποδοχή ή στην απόρριψη καθώς και στην θετική ή αρνητική αντιμετώπιση των όποιων «άλλων».

Παρατηρούμε ωστόσο ότι το έμφυλο, εθνικοποιημένο σώμα της Κούνεβα καταφέρνει να διαρρήξει το επιβεβλημένο καθεστώς φόβου και να διεκδικήσει τα δικά του όρια εντός του δημόσιου χώρου και λόγου. Προκύπτει λοιπόν ότι το σώμα, ως τόπος παρέμβασης, ελέγχου και ρύθμισης καταφέρνει να εντοπίσει τις διεξόδους διαφυγής, προβάλλοντας αντιστάσεις και ακολουθώντας εναλλακτικές επιλογές, οι οποίες αμφισβητούν τις κοινωνικές επιταγές και τα κυρίαρχα αφηγήματα. Το διακύβευμα τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο είναι η εύρεση και διαφύλαξη ενός χώρου ελευθερίας και αυτονομίας όπου τα σώματα των νεωτερικών υποκειμένων, να μπορούν να επινοούν και ν'ακολουθούν μορφές, δράσεις και αντιδράσεις που δεν υπαγορεύονται ή προβλέπονται από τα κοινωνικά και πολιτικά συμφραζόμενα.

Βιβλιογραφία

- Agamben Giorgio (1998), *Η πολιτικοποίηση του θανάτου*, στο Μακρυνιώτη Δήμητρα (επιμ.) (2004). *Τα όρια του σώματος: Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Νήσος, σσ 413-418.
- Alarcon Norma, Kaplan Karen, Moallem Mino (1999), *Between Woman and Nation*, Durham/N. Carolina: Duke University Press.
- Altheide David (2002), *Creating Fear. News and the construction of crisis*, Νέα Υόρκη: Aldine de Gruyter.
- Butler Jutith (1993), «Σώματα που έχουν σημασία: Σχετικά με τα όρια του «φύλου» σε επίπεδο λόγου», στο Μακρυνιώτη Δήμητρα (επιμέλεια-εισαγωγή) (2004). *Τα όρια του σώματος: Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Νήσος, σσ. 181-204.
- Butler Jutith (1997), *Excitable Speech: A politics of the performative*, Νέα Υόρκη: Routledge.
- Dijk T. A. van (1993), *Elite Discourse and Racism*, Newbury Park: Sage.
- Foucault Michel (1976), «Πολιτική οικονομία του σώματος», στο Μακρυνιώτη Δήμητρα (επιμ.-εισαγ.) (2004). *Τα όρια του σώματος: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Νήσος
- Foucault Michel (2002), *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, Αθήνα: Ψυχογιός.
- Halkias Alexandra (1999), «From social butterfly to modern-day Medea: Elizabeth Broderick's portrayal in the press», *Critical Studies in Mass Communication*, 16(3): 289-307.
- Αθανασίου Αθηνά (2007), *Ζωή στα όρια, Δοκίμια για το σώμα, το φύλο και τη βιοπολιτική*, Αθήνα: Εκκρεμές.
- Χαλκιά Αλεξάνδρα (2006), «(Ανα)παραστάσεις ασφάλειας και βία στη σύγχρονη ελληνική δημοκρατία: 'Τους Αγγίζουμε!'», στο Κονιόρδος Σ., Μαράτου-Αλιμπράντη Λ., Παναγιωτοπούλου Ρ. (επιμ.), *Κοινωνικές εξελίξεις στη σύγχρονη Ελλάδα: Εργασία, Εκπαίδευση, Οικογένεια, Παρέκκλιση*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλα, σελ.529-559.
- Χαλκιά Αλεξάνδρα (2007), *Το άδειο λίκνο της δημοκρατίας. Σεξ, έκτρωση και εθνικισμός στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Ψύλλα, Μαριάννα (2009), *Δημόσιος χώρος και φύλο*, Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.

«Από το ‘Πρόβλημα-Νεολαία’ στη Θεσμική Αναγνώριση της Νεότητας. Λόγος περί νεολαίας και κρατική πολιτική στην κυβέρνηση της Αλλαγής (1981-1985)»

Κώστας Κατσάπης¹

Στην Μαρίνα Σ.

Το συνέδριο της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας, αφιερωμένο όπως αναφέρεται στον τίτλο του, στις πραγματικότητες της ελληνικής κοινωνίας όπως αυτή διαμορφώθηκε μετά το 1974, πραγματοποιείται σε μια στιγμή εξαιρετικά κρίσιμη, η ιδιαιτερότητα της οποίας καλεί με τον έναν ή άλλον τρόπο σε μια ανάγνωση εκ νέου των πεπραγμένων της μεταπολιτευτικής περιόδου. Την ίδια στιγμή, η απαίτηση που γεννά η συγκυρία, να «ξεναδιαβαστεί» η κοινωνία της μεταπολίτευσης, και δη αυτό που προέκυψε από την κυβερνητική αλλαγή του 1981, φαίνεται να συμβαδίζει με ένα διαρκώς εντεινόμενο ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας, να διαχειριστεί μεθοδολογικά το πλούσιο, δίχως άλλο, τεκμηριωτικό υλικό των τελευταίων περίπου σαράντα χρόνων.² Να θυμήσω απλώς και μόνο, το *Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό της Δεκαετίας του '80* (Βαμβακάς, Παναγιωτόπουλος, 2010), η έκδοση του οποίου κωδικοποίησε, διάσπαρτες μέχρι τώρα συμβολές για τη δεκαετία του ογδόντα, ανοίγοντας παράλληλα νέους δρόμους στην ερευνητική αποτίμησή της.

Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται η παρούσα συμβολή, η οποία θα επιχειρήσει να ιστοριοποιήσει τη διαδικασία που οδήγησε στη θεσμική αναγνώριση της νεότητας στις αρχές της δεκαετίας του ογδόντα, τις ιστορικές καταβολές της και τις τέσσερις καθοριστικές στιγμές της που συνθέτουν, σύμφωνα με την προσέγγισή μου, το κάδρο εντός του οποίου η νεολαία κατοχυρώνεται θεσμικά ως ένα κοινωνικό υποκείμενο- φορέας της προόδου και δη της κοινωνικής και πολιτικής.

Το κείμενο που ακολουθεί εγγράφεται σε μια ευρύτερη προσέγγιση της ελληνικής νεολαίας, την οποία επιχειρώ εδώ και περίπου οκτώ χρόνια, κάτω από τη φιλόξενη στέγη του Ιστορικού Αρχείου Ελληνικής Νεολαίας, ερευνητικού και εκδοτικού προγράμματος του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, που υλοποιείται με την αρωγή της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς. Τα τελευταία τέσσερα χρόνια αντικείμενο της έρευνας αποτελεί η πρόσληψη της ελληνικής νεολαίας την περίοδο της απριλιανής δικτατορίας ως ενός «προβλήματος», ως ενός από τα μεγαλύτερα προβλήματα που είχε να αντιμετωπίσει η ελληνική κοινωνία και, κυρίως, ο κόσμος των ενηλίκων. Έως το 1974 οι νέοι άνθρωποι φάνταζαν μη ελέγξιμοι, ενώ η ευθυγράμμισή τους με τον «υπο-πολιτισμό» της δύσης, προκάλεσε ρίγη ανησυχίας τόσο στους συντηρητικούς της Δεξιάς που επεσήμαναν έγκαιρα την απομάκρυνση των νέων από

¹ Ιστορικός (katsapis@yahoo.com), Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, ΣΑΣ.

² Το παρόν κείμενο αξιοποιεί κατά βάση τεκμηριωτικό υλικό το οποίο απόκειται στις συλλογές του Εργαστηρίου Πολιτικής Επικοινωνίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης), καθώς και σε αυτές του Ιδρύματος Ανδρέα Γ. Παπανδρέου. Οφείλω να ευχαριστήσω δημόσια το προσωπικό και των δύο φορέων για την υποστήριξη του εγχειρήματος.

όσα, παραδοσιακά συνιστούσαν, το corpus της σωστής συμπεριφοράς, όσο και σε αυτούς της Αριστεράς που ερμήνευαν την παραπάνω εξέλιξη ως επιφαινόμενο μιας προϊούσας αμερικανοποίησης της ελληνικής κοινωνίας, και ιδίως της νεολαίας. Η δικτατορία των συνταγματαρχών ανακόπτοντας βίαια τον εκδημοκρατισμό των κοινωνικών σχέσεων που λάμβανε χώρα την δεκαετία του εξήντα, μπόλιασε με μια πλημμυρίδα στοιχείων σκληρού πολιτισμικού αρχαϊσμού τις απαιτήσεις της για την ελληνική νεολαία, τη στιγμή ακριβώς που η τελευταία έτεινε να αναδειχθεί στην Ελλάδα, όπως ήδη γινόταν διεθνώς, σε αυτόνομο κοινωνικό υποκείμενο. Ο Μάης του '68, έναν χρόνο μόλις μετά την ανάληψη της εξουσίας, θα τρομοκρατήσει τους απριλιανούς, καθώς διαβλέπουν τη διάχυση σε όλο τον δυτικό κόσμο μιας «νεανικής ανταρσίας» όπως την χαρακτηρίζουν, η εστία της οποίας δεν περιορίζεται στις κλασικού τύπου αριστερές νεολαίες, τις οποίες το Καθεστώς εύκολα μπορούσε να ελέγξει και να εξουδετερώσει.³ Στο πλαίσιο αυτό, μια σειρά από παρεμβάσεις του Καθεστώτος έτειναν μέχρι την κατάρρευσή του στην άσκηση προληπτικού ελέγχου, προκειμένου να μην μεταφερθεί και στην Ελλάδα αυτό το κλίμα της «ανταρσίας», αλλά και στην παράλληλη εκδίπλωση μιας φρονηματιστικής πολιτικής, την οποία επιχειρώ στο υπό έκδοση βιβλίο μου να αναπτύξω, θέλω να πιστεύω όχι ανεπιτυχώς.⁴

Η επιστροφή στην ομαλότητα το καλοκαίρι του 1974 αντέστρεψε πλήρως τους όρους πρόσληψης της νεολαίας. Ενώ δηλαδή μέχρι τότε οι νέοι άνθρωποι γίνονταν αντιληπτοί ως (απολύτως) ευεπίφοροι σε καταστροφικές επιρροές, από το 1974 η αντίληψη αυτή δεν μεταβάλλεται απλώς, αλλά ακυρώνεται ολοκληρωτικά και η νεολαία αναδεικνύεται σε συνώνυμο της προόδου. Προόδου πολιτικής, πολιτισμικής, ακόμη- ακόμη και ηθικής. Πλατφόρμα για τη συγκρότηση αυτής της μυθολογίας αποτελεί ο αγώνας των νέων ανθρώπων την περίοδο της δικτατορίας ενάντια στο καθεστώς, και βέβαια, οι καθοριστικές στιγμές του, η κατάληψη της Νομικής δηλαδή, και (κυρίως) η εξέγερση του Πολυτεχνείου, η οποία ήδη από τον πρώτο Νοέμβρη της Μεταπολίτευσης εορτάζεται με εντυπωσιακή σε όγκο και παλμό λαϊκή συμμετοχή. Η υπερπολιτικοποίηση της πρώιμης μεταπολιτευτικής περιόδου, της περιόδου δηλαδή ανάμεσα στην πτώση του χουντικού καθεστώτος και στην κυβερνητική αλλαγή του 1981, φαίνεται πως ενίσχυσε την παραπάνω εικόνα, δεδομένου ότι όχι μόνο κατέστη ηγεμονική, αλλά αποδυνάμωσε έτερες πτυχές της νεανικής αμφισβήτησης και συνακόλουθες ταυτότητες ή καταδηλώσεις της (ροκ μουσική, οπαδικές ταυτότητες κλπ).

Τα ίδια χρόνια, μια σειρά από εξελίξεις εδραιώνουν όλο και περισσότερο την άποψη ότι παρά την επαναφορά της δημοκρατίας στην χώρα το 1974, τα χρόνια που ακολούθησαν οι κυβερνητικές πρακτικές έναντι της νεολαίας δεν λείαναν τα βασικά συντηρητικά χαρακτηριστικά τους. Αναφέρω ενδεικτικά την απουσία οποιασδήποτε άξιας αναφοράς κρατικής παρέμβασης σε ζητήματα νεότητας και κυρίως τη διατήρηση του κλίματος αυταρχισμού στους χώρους όπου η νεολαία διαμορφώνει καθοριστικά την εμπειρία της (τον στρατό ή το σχολείο λ.χ.). Σε αυτά θα πρέπει να προσθέσει κανείς την ολοκληρωτική όσο και αναμενόμενη ένταξη της κληρονομιάς του αντιδικτατορικού αγώνα στις αφηγήσεις της Αριστεράς, καθώς οι εορτασμοί του Πολυτεχνείου επενδύονται με αντιμπεριαλιστικό και αντιφασιστικό περιεχόμενο, αλλά και «απρόβλεπτες» εξελίξεις όπως ο αγώνας στα Πανεπιστήμια για κατάργηση του Νόμου 815 που ξεκίνησε το 1978, και κυρίως η δολοφονία του Ιάκωβου Κουμή και της Σταματίνας Κανελλοπούλου από δυνάμεις

³ Για το ζήτημα αυτό γράφει σχετικά, ήδη το 1970, ο Σάββας Κωνσταντόπουλος: «Άλλα γεγονότα σημειωθέντα εις τον χώρο του ελευθέρου Κόσμου, θα είχαν καταστρεπτική επίδραση επί της Ελλάδος, αν δεν είχαν προηγηθεί η επέμβασις του Στρατού εις την πολιτικήν. Ένα από αυτά και όχι το ολιγώτερον σημαντικό, είναι η αποκληθείσα ανταρσία των νέων. Το φαινόμενον εξεδηλώθη σχεδόν ταυτοχρόνως εις πλείστας ευρωπαϊκάς χώρας, καθώς και εις τας Ηνωμένας Πολιτείας Σάββας». Σάββας Κωνσταντόπουλος (1970), *Η Κρίσις της Δύσεως*, Αθήνα, σ. 235.

⁴ Κώστας Κατσάπης (υπό έκδοση), *Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στην μεταπολεμική Ελλάδα*, Έρευνα Ιστορικού Αρχείου Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, ΕΙΕ/ ΙΝΕ.

καταστολής τον Νοέμβριο του 1980 στη διάρκεια επεισοδίων που έλαβαν χώρα στο περιθώριο του εορτασμού του Πολυτεχνείου. Όλα αυτά έτειναν να ενισχύουν την πεποίθηση ότι η δικαίωση των αγώνων στους οποίους είχε αφιερωθεί η δημοκρατική νεολαία του εξήντα και του εβδομήντα, δεν είχε επέλθει αυτομάτως με την μεταπολιτευτική αλλαγή του 1974, αλλά εκκρεμούσε, καθώς βασική της προϋπόθεση αποτελούσε ο ουσιαστικός εκδημοκρατισμός της χώρας σε μια σοσιαλιστική προοπτική. Και τα δύο αυτά στοιχεία απαιτούσαν μια βαθιά αλλαγή στα πολιτικά πράγματα της χώρας, την οποία το ΠΑΣΟΚ κατάφερε να κεφαλαιοποιήσει συνοψίζοντάς την μετά το 1977 στον περίφημο όρο «Αλλαγή» (Βούλγαρης, 2002: 153-157).

Πράγματι, η κυβερνητική αλλαγή του 1981 δημιούργησε πολλές προσδοκίες (και) όσον αφορά την ποιοτική βελτίωση της θέσης της νεολαίας,⁵ για την οποία εξάλλου το προεκλογικό πρόγραμμα του Σοσιαλιστικού Κινήματος προέβλεπε συγκεκριμένες δράσεις. Δεδομένου ότι από το καλοκαίρι του 1974 είχαν αλλάξει οι όροι πρόσληψης της νεολαίας, όλα τα πολιτικά κόμματα είχαν προσπαθήσει να εμφανίσουν εαυτόν ως τους γνήσιους εκφραστές της ελπίδας και των οραμάτων των νέων ανθρώπων. Στις εκλογές του 1981 μάλιστα κορυφώθηκε μια τάση η οποία είχε διαφανεί ήδη από τις πρώτες βουλευτικές εκλογές της Μεταπολίτευσης: η ανανέωση του πολιτικού δυναμικού της χώρας, στη βάση της ένταξης στα ψηφοδέλτια νέων σε ηλικία ανθρώπων εν ονόματι ενός καινοφανούς για τα ελληνικά δεδομένα φιλονεισμού: στις εκλογές της 17^{ης} Νοεμβρίου του 1974 εκλέχτηκαν οκτώ βουλευτές ηλικίας από είκοσι επτά έως τριάντα ετών, ενώ σε αυτές του 1977 δύο ακόμη νέοι σε ηλικία βουλευτές, έριχναν περαιτέρω τον μέσο όρο ηλικίας των βουλευτών.⁶ Στις εκλογές ωστόσο, του 1981, η συμμετοχή νέων ανθρώπων στα ψηφοδέλτια υπήρξε χωρίς προηγούμενο, υποδεικνύοντας όχι μόνο ότι έσβηνε το «κατεστημένο της βουλευτικής γεροντοκρατίας», όπως έγραφε διθυραμβικά η *Ελευθεροτυπία*, αλλά ότι η δεκαετία που ξημέρωνε φαινόταν να επικυρώνει την οριστική ένταξη της νεολαίας στους κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς του τόπου.⁷ Το στοιχείο αυτό έτεινε να επικυρώνει η σύνθεση του πρώτου κυβερνητικού σχήματος, στο οποίο ήταν έντονη η παρουσία νέων σε ηλικία ανθρώπων.⁸

Η νίκη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές της 18^{ης} Οκτώβρη, δεδομένου του εντυπωσιακού της εύρους, έδινε στην κυβέρνηση τη δυνατότητα να υλοποιήσει τις δεσμεύσεις της με όρους πολιτικής ηγεμονίας· δεσμεύσεις οι οποίες είχαν περιγραφεί με αναλυτική λεπτομέρεια τόσο στο προεκλογικό πρόγραμμα του Κινήματος, όσο και σε πολλές ομιλίες του Ανδρέα Παπανδρέου στις οποίες προβάλλονται οι βασικές κατευθυντήριες της περί νεολαίας πολιτικής στα χρόνια της Αλλαγής: ψήφος στα 18, μείωση στρατιωτικής θητείας, κέντρα νεότητας στις περισσότερες μεγάλες πόλεις, ίδρυση ειδικού υπουργείου για τη Νέα Γενιά.⁹

Ο εορτασμός του Πολυτεχνείου αποτέλεσε τον πρώτο σταθμό αυτής της πορείας, λιγότερο από έναν μήνα μετά τις εκλογές του Οκτώβρη του 1981, και η νέα κυβέρνηση τον διαχειρίστηκε ως επιβεβαίωση της μεταβολής απέναντι στη νεολαία και τα ζητήματά της. Έτσι κι αλλιώς, το Πολυτεχνείο υπήρξε, ήδη από τα χρόνια του ΠΑΚ, ένας κομβικής σημασίας μνημονικός τόπος, αξεδιάλυτα συνυφασμένος με την αφήγηση της Αλλαγής.

⁵ Βλ. σχετικά: «Η νεολαία ψηφίζει Αλλαγή για την πραγμάτωση των ελπίδων της», *Εξόρμηση της Κυριακής*: 26.9.1981.

⁶ «Η νέα γενιά ζητάει την εμπιστοσύνη μας. Με δεκάδες υποψηφίους σε όλα τα κόμματα. Τι θέλουμε- γιατί αγωνιζόμαστε», *Ελευθεροτυπία*: 5.10.1981.

⁷ Στο ίδιο.

⁸ Σύμφωνα με την εκτίμηση της *Ελευθεροτυπίας* πρέπει να ήταν η κυβέρνηση με τον μικρότερο μέσο όρο ηλικίας υπουργών στην ελληνική πολιτική ιστορία. «Ποιοι ορκίστηκαν υπουργοί. Αμιγής κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ, η πιο νεανική, τρεις γυναίκες», *Ελευθεροτυπία*: 21.10.1981.

⁹ «Τα πρώτα μέτρα της Αλλαγής για διοίκηση, υγεία και παιδεία», *Ελευθεροτυπία*: 5.10.1981, «Βαρδάρης σαρώνει τη Δεξιά. Θα γίνει υπουργείο για τη νέα γενιά», *Ελευθεροτυπία*: 12.10.1981, «Όσα δεν είπε ο Ανδρέας. Συνέντευξη στον Γ. Βότση», *Ελευθεροτυπία*: 13.10.1981.

Είναι χαρακτηριστικό το ότι στη συγκυρία του κλίματος ευφορίας που επικρατούσε τις πρώτες ημέρες της κυβέρνησης Παπανδρέου, ο γνωστός ιστορικός και δημοσιογράφος Φοίβος Οικονομίδης ανέλυε σε άρθρο του στην εφημερίδα *Ελευθεροτυπία* τη σημασία του Πολυτεχνείου ως απόγειου των δημοκρατικών αγώνων της νεολαίας, αλλά και ως πρελούδιο της ανόδου του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία. Το άρθρο έφερε τον ενδεικτικό τίτλο «Το Πολυτεχνείο άνοιξε το δρόμο για την Αλλαγή», και σε αυτό ο Φ. Οικονομίδης επιχειρούσε να παραλληλίσει τον γαλλικό Μάη του '68 με την εξέγερση του Νοέμβρη, αποδίδοντας και στα δύο ιστορικά γεγονότα την άνοδο τόσο των Γάλλων σοσιαλιστών στην εξουσία, όσο και του Κινήματος στην ελληνική περίπτωση.¹⁰ Η σημασία του Πολυτεχνείου στην οικοδόμηση της φιλονεικίας φυσιογνωμίας του ΠΑΣΟΚ τονιζόταν βέβαια, από τη συμμετοχή στα όργανα του κορυφαίων στελεχών του φοιτητικού κινήματος, με πλέον χαρακτηριστική περίπτωση τον Κώστα Λαλιώτη, μέλος της συντονιστικής επιτροπής του Πολυτεχνείου. Σε αυτό το πλαίσιο, ο πρώτος εορτασμός του Πολυτεχνείου υπό συνθήκες μη δεξιάς διακυβέρνησης χαιρετιζόταν ως «η πρώτη δικαίωση των νεκρών του», ενώ η απόδοση τιμών από κυβερνητικά στελέχη επέτεινε το γενικότερο κλίμα ευφορίας, συγκρινόμενη μάλιστα με τα πεπραγμένα της δεξιάς μεταπολιτευτικής διακυβέρνησης και την πρόσφατη εμπειρία. Και σε αυτό το σημείο, νομίζω το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Ελευθεροτυπίας* είναι λακωνικό όσο και απολύτως ενδεικτικό του κλίματος των ημερών: «Λουλούδια εκεί που τα ΜΑΤ πέρσι σκότωναν», γράφει η εφημερίδα στις 18 Νοεμβρίου του 1981,¹¹ επιχειρώντας να τεκμηριώσει την ολοκληρωτική αλλαγή στην κυβερνητική στάση απέναντι σε μια νεανική εξέγερση που φαινόταν πια να δικαιώνεται.

Η ουσιαστική παρέμβαση ωστόσο, του κράτους στην προσπάθεια θεσμικής αναγνώρισης της νεολαίας, δεν αφορούσε τον χώρο του Πολυτεχνείου, όπου οι εκδηλώσεις μνήμης, εντυπωσιακές σε όγκο και λαϊκή συμμετοχή, έτσι κι αλλιώς αποτελούσαν ήδη από τα προηγούμενα χρόνια μια πραγματικότητα· αφορούσε κυρίως τον χώρο των σχολείων, καθώς ήδη από τον πρώτο Νοέμβρη της πρώτης κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ η 17^η Νοέμβρη εντάχθηκε στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση ως επίσημη σχολική γιορτή. Πράγματι, με απόφαση του υπουργού Παιδείας Ελευθέριου Βερυβάκη, η 17^η Νοέμβρη καθιερωνόταν ως επίσημη γιορτή λαμβάνοντας θέση δίπλα στις άλλες δύο γιορτές του σχολείου, την 28^η Οκτωβρίου και την 25^η Μαρτίου.¹² Στο κλίμα της έντονης πολιτικοποίησης που χαρακτήρισε συνολικά την δεκαετία του ογδόντα, ιδίως το πρώτο μισό της, η πρωτοβουλία αυτή του υπουργείου Παιδείας ήταν υψίστης σημασίας, αφού κατέφασκε στη νεανική αμφισβήτηση, εντάσσοντάς την σε ένα περιβάλλον το οποίο έως τότε χαρακτηριζόταν από αυταρχισμό, αυστηρό κανονιστικό πλαίσιο και προσήλωση σε ξεπερασμένα ελληνοχριστιανικά ιδεώδη. Όχι περίεργα, η κίνηση αυτή του υπουργείου Παιδείας συνάντησε την έντονη αντίδραση της αξιωματικής αντιπολίτευσης, η οποία εκφράστηκε με παροιμιώδη άρθρα στον αντιπολιτευόμενο τύπο, όπως «προσπαθούν να κάνουν τα παιδιά μας γενίτσαρους»,¹³ καθώς ερμηνεύτηκε ως προσπάθεια της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ να αξιοποιήσει την εκπαιδευτική διαδικασία ως μίαντα κομματικοποίησης των μαθητών και διεύρυνσης της επιρροής της.

Να σημειωθεί ότι τα προηγούμενα χρόνια, η μνήμη του Πολυτεχνείου είχε αποτελέσει σημείο τριβής στο σχολικό περιβάλλον, καθώς πολιτικοποιημένοι μαθητές πολλές φορές διεκδικούσαν τον εορτασμό της, συναντώντας συνήθως την άρνηση των διευθυντών των σχολείων. Η όλη πρωτοβουλία υπήρξε εξαιρετικά καινοτόμος, κάτι που

¹⁰ Φοίβος Οικονομίδης, «Το Πολυτεχνείο άνοιξε τον δρόμο για την Αλλαγή», *Ελευθεροτυπία*: 23.10.1981.

¹¹ «Λουλούδια εκεί που τα ΜΑΤ πέρσι σκότωναν», *Ελευθεροτυπία*: 16.11.1981.

¹² «Σχολική γιορτή η 17^η Νοέμβρη», *Ελευθεροτυπία*: 12.11.1981, «Γιορτάζεται η επέτειος στα σχολεία», *Ελευθεροτυπία*: 17.11.1981 και «Το νόημα στα σχολεία», *Ελευθεροτυπία*: 18.11.1981.

¹³ «Επιχειρούν να μεταβάλουν τα παιδιά σε γενίτσαρους. Με πλύσι εγκεφάλου την ώρα των μαθημάτων», *Βραδυνή*: 14.11.1981.

προκάλεσε πολλές φορές αμηχανία σχετικά με τον τρόπο του εορτασμού και τις συνδηλώσεις του. Σε αντίθεση με τις άλλες σχολικές γιορτές που ήδη είχαν μετατραπεί σε εκδηλώσεις άνευ ουσιαστικού περιεχομένου, το Πολυτεχνείο ήταν ένα γεγονός πρόσφατο, η συναισθηματική φόρτιση υπήρξε έντονη, ενώ η ενίσχυση της ιδεολογικής ηγεμονίας της Αριστεράς προκαλούσε από δυσπιστία έως αντίδραση σε ένα σημαντικό τμήμα γονέων με πολιτικά συντηρητική τοποθέτηση. Αν και το Πολυτεχνείο εισήλθε επισήμως στο σχολικό περιβάλλον, ο τρόπος του εορτασμού του δεν ρυθμίστηκε κεντρικά, αντιθέτως αφέθηκε στα χέρια της σχολικής κοινότητας, με αποτέλεσμα με την πάροδο των ετών να ευθυγραμμιστεί με τις φόρμες των υπολοίπων εορτών (λόγοι στυλιζαρισμένοι, χαμηλού ως επί το πλείστον επιπέδου, τραγούδια και ποιήματα αντιγραμμένα από σχετικά βοηθήματα του εμπορίου κλπ). Παρά τον βαθμιαίο εκφυλισμό της η καθιέρωση της γιορτής του Πολυτεχνείου ως σχολικής γιορτής, υπήρξε ένα μέτρο- σταθμός στην πορεία της θεσμικής αναγνώρισης της νεότητας, όχι απλώς γιατί «δικαίωνε» τη θυσία των νεκρών του, αλλά γιατί αποτελούσε ένα ράπισμα στο αυταρχικό κλίμα του σχολικού περιβάλλοντος, το οποίο ελάχιστα είχε μεταβληθεί μετά την Μεταπολίτευση. Ως εκ τούτου, η συμβολική αξία του εορτασμού ήταν τεράστια, καθώς η απόδοση τιμών στην κορωνίδα της νεανικής αμφισβήτησης επικύρωνε την προεκλογική δέσμευση του Κινήματος για άρση των υπαρχουσών ιεραρχιών στον χώρο του σχολείου, προϋπόθεση απαραίτητης, όπως εκτιμούσαν τα στελέχη του, για την υλοποίηση ενός δημοκρατικού και συμμετοχικού περιβάλλοντος.

Η δεύτερη μεγάλη παρέμβαση της περιόδου 1981-1985 υπήρξε η σύσταση της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς το 1982, η οποία εντάχθηκε στο προσφάτως νεοσυσταθέν Υφυπουργείο Νέας Γενιάς και Αθλητισμού. Η Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, φιλοδοξούσε η πολιτική ηγεσία να αποτελέσει τον κρίσιμο επιτελικό φορέα για την άσκηση πολιτικής σε ζητήματα που σχετίζονταν με τη νεολαία. Η δημιουργία ενός τέτοιου φορέα υπήρξε βασική προεκλογική δέσμευση του ΠΑΣΟΚ, η οποία μάλιστα κατείχε περίοπτη θέση σε όλες σχεδόν τις κεντρικές ομιλίες του Προέδρου του τον Οκτώβριο του '81. Στην βάση της εδράζεται όχι απλώς ένα συγκυριακό ενδιαφέρον για τα προβλήματα της νέας γενιάς, αλλά μια συνολικότερη αντίληψη που τείνει να προσδώσει στους νέους, στην κουλτούρα τους και στη διαχείριση του ελεύθερου χρόνου τους, την αξία που ήδη έχει δοθεί σε άλλες χώρες του δυτικού κόσμου από τα τέλη της δεκαετίας του εξήντα. Για την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, και μόνο η ίδρυση του Υφυπουργείου Νέας Γενιάς ήταν αρκετή για να καταδείξει το ενδιαφέρον της για τους νέους ανθρώπους, όπως τονίζεται σε προεκλογικό φυλλάδιο του 1985. Ωστόσο επρόκειτο για κάτι περισσότερο από μια απλή παρέμβαση. Η διεύρυνση του ενδιαφέροντος για τη νεολαία εντασσόταν σε μια ευρύτερη στόχευση ένταξής τους στον κοινωνικό και πολιτικό χώρο, και σε μια αξιοποίηση της δικής τους κουλτούρας, η οποία για πρώτη φορά επίσης, φαίνεται θεσμικά να αναγνωρίζεται. Πρόκειται για μια διαδικασία αρκετά αργή και με διαστήματα αμηχανίας και παλινδρόμησης, η οποία μόλις το 1985 θα καταλήξει στην αναφανδόν επικύρωση της νεολαιίστικης κουλτούρας, όπως αυτή υπογραμμίστηκε μέσα από την ένταξη του φεστιβάλ ροκ μουσικής Rock in Athens στις, υπό την αιγίδα του υπουργείου Πολιτισμού, εκδηλώσεις της πρώτης Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης το 1985 (Βαμβακάς, Παναγιωτόπουλος, 517- 519). Έως τότε, η προσέγγιση των νεανικών πρακτικών και συμπεριφορών ταλαντεύεται ανάμεσα σε μια μαρξίζουσα ανάγνωσή τους που στεκόταν δύσπιστη απέναντι σε κάθε αμφισβητησιακή διάστασή τους (πέραν της πολιτικής) και στην προσπάθεια να ενταχθούν αρμονικά στην αφήγηση της Αλλαγής οι πλείστες εκφάνσεις της νεανικής αμφισβήτησης. Έτσι, στο προαναφερθέν προεκλογικό φυλλάδιο του ΠΑΣΟΚ (1985), τονίζεται πως επί σαράντα χρόνια «στόχος της Δεξιάς ήταν πάντα η απολιτικοποίηση, ο σκοταδισμός, η αλλοτρίωση της νεολαίας, μέσα από την έλλειψη κάθε υποδομής που θα κατοχύρωνε το δικαίωμά της στη μόρφωση, στη δουλειά, τον πολιτισμό και τη συμμετοχή» και την ίδια στιγμή εικονογραφούνται αρνητικά τα σφαιριστήρια ως χώροι στους οποίους εκτονώνεται με εσφαλμένο τρόπο η νεανική

απογοήτευση. Σε έτερο προεκλογικό φυλλάδιο του 1985 υπό τον τίτλο «Η Νέα Γενιά σήμερα», αυτή η μαρξιστικής χροιάς απόρριψη της νεανικής κουλτούρας ως «αμερικάνικης υποκουλτούρας», είναι περισσότερο σαφής, και μάλιστα η τελευταία ερμηνεύεται ως στρατηγικός στόχος των προηγούμενων κυβερνήσεων, που στόχευε στην απονέκρωση της κριτικής σκέψης και της κοινωνικότητας των νέων: «Δεν ξεχνάμε την κοινωνία της υποκουλτούρας [γράφει το φυλλάδιο]. Τον ξενόφερτο τρόπο ζωής, τα καταναλωτικά πρότυπα, τον μιμητισμό, την αδράνεια και την παθητικότητα, με τα οποία προσπάθησαν να μας αποδυναμώσουν, να μας ενσωματώσουν».

Την ίδια περίοδο βέβαια, αναπτύσσεται από τη Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς μια αξιοσημείωτη και πρωτοφανής για τα ελληνικά δεδομένα δραστηριότητα, η οποία έτεινε στο να αποδώσει στους νέους δικαιώματα έκφρασης που εν πολλοίς σχετιζονταν με την ιδιαίτερη κουλτούρα τους (όπως για παράδειγμα, η ίδρυση κάμπινγκ νέων σε χώρο δέκα στρεμμάτων στον Μαραθώνα το 1983¹⁴ ή η πριμοδότηση του κοινωνικού τουρισμού). Δίπλα σε όλα αυτά θα πρέπει κανείς να επισημάνει τη δραστηριοποίηση της Νέας Γενιάς σε ένα πεδίο καθ' όλα καινοτομικών πράξεων, οι οποίες όμως έτειναν να αντιλαμβάνονται τη νεολαία ως μια κοινωνική ομάδα *a priori* θετική και ευεπίφορη σε συλλογικές δράσεις και πολιτικές πρωτοβουλίες, κάτι που όμως περισσότερο προσιδίαζε στις πραγματικότητες της δεκαετίας του εβδομήντα παρά σε αυτές του ογδόντα. Έτσι, με την εμπειρία της νεανικής κοινωνικότητας να έχει μεταφερθεί από το παραδοσιακό της πλαίσιο (σχολείο, πανεπιστήμιο, κομματική οργάνωση) σε άρτι αναδυθέντες χώρους όπως το μπαρ λ.χ., η ντισκοτέκ ή η οπαδική θύρα, η παρέμβαση της Νέας Γενιάς φάνταζε περισσότερο ως επικύρωση του «εκπολιτιστικού ρόλου» που καλούνταν μέχρι τα τέλη του εβδομήντα να διαδραματίσουν οι κρατικές υπηρεσίες, παρά ως ουσιαστικό άνοιγμα της νέας κυβέρνησης προς τη νεολαία της εποχής. Παρ' όλα αυτά, θα πρέπει να επισημάνουμε πως δράσεις όπως η διάδοση του μαζικού αθλητισμού, η παροχή δωρεάν εισιτηρίων για θεατρικές παραστάσεις, η τόνωση του πολιτισμού στην επαρχία μέσα από τη σύσταση νεανικών βιβλιοθηκών και κέντρων νεότητας, υπήρξαν πρωτοφανέρωτες για τα ελληνικά δεδομένα. Σε όλα αυτά αξίζει να επισημανθεί η σύσταση το καλοκαίρι του 1983¹⁵ ενός πρωτοποριακού προγράμματος (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας) με στόχευση την μελέτη της ιστορίας της ελληνικής νεολαίας, η επιστημονική διεύθυνση του οποίου δόθηκε σε τέσσερις κορυφαίους εκπροσώπους των ιστορικών σπουδών στη χώρα, στον Φίλιππο Ηλιού, τον Γιάννη Γιανουλόπουλο, τον Σπύρο Ασδραχά και τον Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη.¹⁶

Η τρίτη μεγάλη παρέμβαση της περιόδου 1981- 1985 υπήρξε δίχως άλλο η ψήφιση του Νόμου 1268 για τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, γνωστού και ως νόμου «Πλαίσιο». Ο παραπάνω νόμος παρά το γεγονός ότι υπήρξε ήσσονος σημασίας σε σχέση με τη νομοθετική παρέμβαση για επέκταση του δικαιώματος ψήφου των νέων στα δέκα οκτώ, στην οποία θα αναφερθώ ακριβώς μετά, συνάντησε σφοδρές αντιδράσεις τόσο από την αξιωματική αντιπολίτευση όσο και από το καθηγητικό κατεστημένο, και είχε παράλληλα εξαιρετικά μεγάλη σημασία τόσο ως πράξη εκδημοκρατισμού του χώρου των ΑΕΙ όσο και ως αναγκαία προσαρμογή στην κοινωνική απαίτηση για διεύρυνση της πρόσβασης στην ανώτατη εκπαίδευση. Αποτέλεσμα τούτων ήταν να λάβει σύντομα ο 1268, όπως ήδη έχει επισημανθεί, τη διάσταση μιας εμβληματικής για το ΠΑΣΟΚ μεταρρύθμισης, που σφράγισε τη δεκαετία του ογδόντα (Βαμβακάς, Παναγιωτόπουλος, 2010: 418). Ο Νόμος- Πλαίσιο αναδιοργάνωνε ουσιαστικά εξαρχής το Πανεπιστήμιο, κομίζοντας πολύ σημαντικές αλλαγές στη λειτουργία του, όπως την κατάργηση του ξεπερασμένου θεσμού της καθηγητικής

¹⁴ «Ιδρύεται φέτος το πρώτο κάμπινγκ νέων», *Τα Νέα*: 1.6.1983.

¹⁵ Βλ. σχετικά: «Ιδρύεται Αρχείο Νεολαίας», *Τα Νέα*: 2.6.1983 και «Ιστορική έρευνα για τη νεολαία», *Ελευθεροτυπία*: 2.6.1983.

¹⁶ Για το ιστορικό της ίδρυσης του Ιστορικού Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, ο ενδιαφερόμενος θα πρέπει να ανατρέξει στο: Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (2003), «20 χρόνια ΙΑΕΝ: απολογισμοί», στο *Μνήμων*, 25 σσ. 293- 299.

έδρας, την εκπροσώπηση όλων των ομάδων συμφερόντων στη διοίκηση του Πανεπιστημίου, τη σύσταση ενιαίου φορέα Διδακτικού και Ερευνητικού Προσωπικού και βέβαια, τη συμμετοχή των φοιτητών στα όργανα διοίκησης των πανεπιστημίων. Το τελευταίο ιδίως, μετέτρεπε τον Ν. 1268 σε ένα έναν σημαντικό κρίκο, έμφορτο συμβολισμών, στην αλυσίδα των παρεμβάσεων που έτειναν να κατοχυρώσουν θεσμικά τη νεολαία και να αναγνωρίσουν τον αυτόνομο κοινωνικό της ρόλο.¹⁷

Πράγματι, η προσεκτική ανάγνωση των πρακτικών του Κοινοβουλίου που αφορούν την ψήφιση του 1268, καταδεικνύει πως η τελευταίος έγινε αντιληπτός από τους υποστηρικτές του ως μια νομοθετική παρέμβαση που κατοχύρωνε την φοιτητική συμμετοχή, αναγνώριζε στους νέους την ωριμότητα της ηλικίας και της θέσης τους, και απέδιδε με τον τρόπο αυτό φόρο τιμής στους αγώνες του φοιτητικού κινήματος που είχαν προηγηθεί τα προηγούμενα χρόνια. Ως εκ τούτου, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στον λόγο του ο Στέφανος Τζουμάκας, ο νέος νόμος πλαίσιο ενσωμάτων «ηθικές αρχές», καθώς αποτελούσε απόληξη των αγώνων στις οποίες είχαν αποδυθεί οι δημοκρατικές νεολαίες ήδη από τη δεκαετία του εξήντα, με ορόσημο βέβαια την κατάληψη της Νομικής και του Πολυτεχνείου. Αυτός εξάλλου, ήταν σύμφωνα με τον προαναφερθέντα, ο λόγος του εντυπωσιακά αυξημένου για τα παγκόσμια δεδομένα ποσοστού συμμετοχής των φοιτητών στα όργανα λήψης των αποφάσεων, καθώς η κυβέρνηση, υποστήριζε, έπρεπε να τολμήσει στο ζήτημα αυτό και ορθώς κατά την εκτίμησή του έπραξε. Εκτός από την παράμετρο της ιστορικής δικαίωσης, ωστόσο, θα πρέπει κανείς αποτιμώντας την απόφαση για διευρυμένη φοιτητική συμμετοχή να λάβει υπόψη του τις ηγεμονεύουσες την περίοδο εκείνη ιδέες για επέκταση του εκδημοκρατισμού σε κάθε τομέα της κοινωνικής και πολιτικής ζωής, οι οποίες και βρίσκονταν στο επίκεντρο της πολιτικής ατζέντας. Ως προς τούτο, χαρακτηριστικό νομίζω ότι είναι το παρακάτω απόσπασμα από την ομιλία του βουλευτή της συμπολίτευσης Δήμου Παπαδημητρίου, τα λόγια του οποίου και αναφέρω αυτολεξεί: «Ο δεύτερος στρατηγικός στόχος. Η συμμετοχή των φοιτητών στη λήψη των αποφάσεων που διέπουν τη λειτουργία των ΑΕΙ, αποτελεί μια από τις βασικές προϋποθέσεις για μια δημοκρατική πορεία και εξέλιξη στη χώρα. Το πρόβλημα της συμμετοχής των ανθρώπων στις αποφάσεις που διέπουν την ίδια τους τη ζωή είναι το υπ' αριθμόν ένα σήμερα αιχμιακό πρόβλημα της σύγχρονης εποχής και της Δημοκρατίας. [...] Είναι φυσικό λοιπόν να ζητούν οι φοιτητές να συμμετέχουν ενεργητικά σε όλα τα θέματα που τους απασχολούν και να λαμβάνουν μέρος στα όργανα που αποφασίζουν για την τύχη των σπουδών τους, δηλαδή για την ίδια τους τη ζωή. Αυτό το πρόβλημα της συμμετοχής στη λήψη των αποφάσεων, δεν είναι κάποια πολυτέλεια που έχουν σοφιστεί οι φοιτητές μας».

Ολοκληρώνω την περιδιάβαση στις τέσσερις ακμές του κάδρου που ορίζει την θεσμική αναγνώριση της νεολαίας, με την αναφορά στην ψήφιση του νόμου για ψήφο στα δεκαοκτώ. Άφησα συνειδητά την πρωτοβουλία αυτή για το τέλος, καθώς τη θεωρώ ως την σημαντικότερη απ' όλες που προανέφερα, δεδομένου ότι επέκτεινε το δικαίωμα ψήφου σε ηλικιακές ομάδες νέων οι οποίες έως τότε ήταν αποκλεισμένες από το δικαίωμα στην πολιτική έκφραση. Όπως συνέβη με την σύσταση Υφυπουργείου Νέας Γενιάς, η απόδοση στους νέους του δικαίωματος ψήφου στα δέκα οκτώ τους χρόνια, υπήρξε επίσης μια προεκλογική εξαγγελία του Κινήματος και μια προσωπική δέσμευση του Προέδρου του, η οποία μάλιστα υπήρξε ένα από τα πρώτα νομοθετήματα της νέας κυβέρνησης (ήρθε στο Κοινοβούλιο και ψηφίστηκε τον Δεκέμβριο του 1981). Παρά την προφανή του σημασία, ο

¹⁷ Σε συνεδρίαση της Ιεράς Συνόδου με θέμα της τη στάση της Εκκλησίας απέναντι στις «αλλαγές δομής της κοινωνίας» τον Οκτώβριο του 1981, ο Μητροπολίτης Πειραιώς Καλλίνικος (Καρούσος) κατηγορήσε τους νέους επειδή ζητούσαν «εξίσωση με τους μεγάλους και τα αυτά δικαιώματα με τους ωρίμους», κατακρίνοντας μάλιστα το ότι (ήδη) τους προσφέρονταν δυνατότητες να συνδιοικούν με τους μεγάλους τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα. «Καλλίνικος. Επίθεση κατά του Τύπου», *Ελευθεροτυπία*: 8.10.1981.

Νόμος 1224,¹⁸ δεν απέκτησε την εμβληματική διάσταση άλλων παρεμβάσεων, όπως αυτή του Νόμου- Πλαίσιο, ίσως γιατί θεωρήθηκε μια φυσιολογική εξέλιξη των πραγμάτων στην οποία (πράγματι) δεν υπήρξε κάποιο ειδικό πολιτικό διακύβευμα. Ωστόσο, η συζήτηση στο Κοινοβούλιο έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, δεδομένου ότι αποτελεί ένα μνημείο επιχειρηματολογίας για την πολιτική και ψυχοσυναισθηματική ωριμότητα της νεολαίας, στον αντίποδα των όσων για δεκαετίες διατυπώνονταν, τουλάχιστον μέχρι την Μεταπολίτευση, και χαρακτηρίζονταν από φοβικές και οπωσδήποτε απαξιωτικές για τη νεότητα ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Και στην περίπτωση αυτή βεβαίως, κυριαρχεί η συναισθηματική φόρτιση, απότοκη της εποποιίας την οποία έφερε εις πέρας η νεολαία του αντιδικτατορικού αγώνα, γεγονός που τονίζεται πως οδηγεί στο να κερδίσουν οι ίδιοι και όχι να τους χαριστεί το δικαίωμα της ψήφου. Εκτός από την ιστορική δικαίωση των παλαιότερων γενεών, που επανέρχεται διαρκώς στην συζήτηση που προηγήθηκε της ψήφισης του νομοσχεδίου, έντονη είναι επίσης η βεβαιότητα ότι η μαζική είσοδος χιλιάδων νέων ανθρώπων στην πολιτική επρόκειτο να την γονιμοποιήσει, μετριάζοντας την «γεροντοκρατία» και μπολιάζοντάς την με στοιχεία υποτίθεται ότι χαρακτηρίζουν συνολικά τη νεολαία (λεβεντιά, ευαισθησία, ομορφιά του εσωτερικού κόσμου κλπ).

Συνοψίζοντας. Στις αρχές της δεκαετίας του ογδόντα η κυβερνητική αλλαγή έθεσε τις βάσεις για μια διαφορετική προσέγγιση της νεολαίας, στη βάση του ότι οι νέοι άνθρωποι δεν αποτελούσαν ένα πρόβλημα για την κοινωνία αλλά ότι μάλλον η κοινωνία με τα αδιέξοδά της προκαλούσε προβλήματα στους νέους. Στη συγκυρία της «Αλλαγής» η πρόσληψη της νεολαίας δεν μπορούσε να γίνει παρά μόνο μέσα από τα πρίσματα που η ίδια η κοινωνία επέβαλε, η ιστορική εμπειρία των προηγούμενων χρόνων και οι προκλήσεις της νέας εποχής. Έτσι, η υπερπολιτικοποίηση της περιόδου συνέβαλε ώστε να τονιστούν περισσότερο τα πολιτικά χαρακτηριστικά της νέας γενιάς, η οποία και θα επιχειρηθεί να δικαιωθεί ως προς τους αγώνες στους οποίους επιδόθηκε το πολιτικά ενεργό τμήμα της τα προηγούμενα χρόνια, σε αντίθεση με άλλες αμφισβητησιακές εκφάνσεις της που συνειδητά αποσιωπήθηκαν ή έμειναν στο περιθώριο. Η διαφορετική αυτή προσέγγιση βεβαίως, θα πρέπει να συναρθρωθεί με ευρύτερες εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στην κοινωνία ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του ογδόντα, όπως για παράδειγμα την προϊούσα εμπέδωση «συναισθημάτων τρυφερότητας» προς το παιδί (Βαμβακάς, Παναγιωτόπουλος, 2010: LXIV): η πατρική ευθύνη και η συνακόλουθη τιμωρητική δικαιοδοσία σταδιακά αλλά σταθερά υποχωρούν, το κράτος πλέον οφείλει να αναλάβει συνολικά τον κύκλο διαπαιδαγώγησης του παιδιού με σεβασμό στην προσωπικότητα και τις ιδιαιτερότητες της ηλικίας του, μία ευθύνη που στις υπερβολές της οδηγεί, όπως πιθανόν θυμούνται οι συνομήλικοί μου, στην χορήγηση δωρεάν χυμού ροδάκινου στα δημοτικά σχολεία.

Παρ' όλα αυτά, η πολιτική της κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ την τετραετία 1981-1985 φαίνεται να χαρακτηρίζεται από ένα πάγιο στοιχείο: την προσπάθεια άρσης κάθε στοιχείου αυταρχισμού στην καθημερινή εμπειρία της νέας γενιάς.¹⁹ Στο πλαίσιο αυτό, τα παραπάνω τέσσερα ορόσημα που ανέφερα, θα πρέπει να συσχετιστούν με έτερες παρεμβάσεις όχι ήσσονος σημασίας, αρμός των οποίων φαίνεται πως υπήρξε η προσπάθεια ακύρωσης κάθε λειτουργίας που χαρακτηριζόταν από πνεύμα και αντιλήψεις αυταρχισμού. Αναφέρω επί τροχάδην, την κατάργηση της σχολικής ποδιάς, την κατάργηση του αναχρονιστικού θεσμού

¹⁸ Νόμος 1224 «Για την τροποποίηση των διατάξεων της νομοθεσίας περί εκλογής βουλευτών που αναφέρονται στο όριο ηλικίας των εκλογέων».

¹⁹ Στο προεκλογικό φυλλάδιο του ΠΑΣΟΚ με τίτλο *Να τι κάναμε για τα παιδιά, τους εφήβους, τους νέους* (1985), διαβάσει κανείς τα εξής, ενδεικτικά της διάθεσης να τονιστεί η άρση αυταρχικών λογικών στο σχολικό περιβάλλον: «Τα παιδιά μας πάνε πια χαρούμενα στο σχολείο και φεύγουν χαρούμενα, γιατί νιώθουν τη χαρά να δουλεύουν με βιβλία εργασίας, αισθάνονται τη χαρά της δημιουργίας. Απολαμβάνουν ένα κατά το δυνατό, σωστό, δημοκρατικό και αντιαυταρχικό κλίμα, με κατανόηση, αγάπη, σεβασμό της προσωπικότητάς τους, σε σχέση επικοινωνίας και διαλόγου με τους δασκάλους τους και όχι από καθέδρας σχέση εξουσίας».

του Επιθεωρητή στα σχολεία και την αντικατάστασή του από τον Σχολικό Σύμβουλο, την σύσταση μαθητικών κοινοτήτων προκειμένου να εισαχθούν οι μαθητές στη συμμετοχική διαδικασία και στο πνεύμα της δημοκρατίας, την ανανέωση προς περισσότερο δημιουργικές φόρμες των σχολικών βιβλίων αλλά και των αρχιτεκτονικών προδιαγραφών του σχολικού κτιρίου.²⁰ Αλλά ακόμη- ακόμη, έξω από τον χώρο του σχολείου, την βελτίωση των όρων στράτευσης των νέων ανθρώπων, την κατάργηση του καψονιού, τον εκσυγχρονισμό των στρατιωτικών κανονισμών.²¹

Δεδομένων όλων των παραπάνω, μια απορία αναδύεται ευλόγως: Ποιο ήταν το πολιτικό απείκασμα των προσπαθειών αυτών; Ήδη στα μέσα της δεκαετίας του ογδόντα, η αίσθηση πως οι εξελίξεις ξεπερνούσαν τη δυναμική των παραπάνω παρεμβάσεων φαίνεται πως ήταν διάχυτη, επικυρώνεται μάλιστα από την έκδοση ενός βιβλίου με τίτλο *Η κρίση στη νεολαία*, το οποίο συνέγραψε ένας εκ των βασικών διαμορφωτών της δημόσιας εικόνας του Κινήματος, ο Σωτήρης Κωστόπουλος. Αφορμή για τη συγγραφή του υπήρξε, όπως αναφέρεται, η διαπίστωση ότι ένα σημαντικό τμήμα της νεολαίας φαινόταν όχι απλώς να έχει απομακρυνθεί από τα σοσιαλιστικά οράματα, αλλά αντιθέτως να επηρεάζεται από τη φιλελεύθερη πρόταση της Δεξιάς, κάτι που τεκμηρίωνε με την παράθεση στοιχείων που έδειχναν αύξηση της επιρροής των φοιτητικών παρατάξεων της Νέας Δημοκρατίας στον χώρο των ΑΕΙ και των ΤΕΙ. Ακόμη περισσότερο, ένα σημαντικό κομμάτι της «πολιτικά ανήσυχης νεολαίας» φαινόταν να έχει υποστεί τις σημαίες, είτε από απογοήτευση, είτε εξαιτίας μεταβολών που είχαν εν τω μεταξύ συντελεστεί στο βιοτικό της επίπεδο και στην καθημερινή της εμπειρία. Το γιατί συνέβη όμως αυτό είναι μια άλλη ιστορία, η οποία νομίζω ότι απαιτεί αυτόνομη επεξεργασία που ξεφεύγει παντελώς από τα ζητούμενα του κειμένου αυτού.

Βιβλιογραφία- Πηγές

Α) Δημοσιευμένες Πηγές

Βουλή των Ελλήνων. *Πρακτικά Βουλής. Ολομέλεια. Προεδρία Ιωάννου Ν. Αλευρά*, Τόμος Α', Συνεδριάσεις Α' - ΛΔ', 16 Νοεμβρίου 1981 – 29 Ιανουαρίου 1982, Αθήνα 1982.

Β) Ενδεικτική βιβλιογραφία

Αθανάσιος Ε. Γκότοβος (1996), *Νεολαία και κοινωνική μεταβολή. Αξίες, εμπειρίες και προοπτικές*, Αθήνα, Gutenberg.

Βασίλης Βαμβακάς, Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.) (2010), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα.

Γιάννης Βούλγαρης (2002), *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης 1974- 1990. Σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από την μεταπολεμική ιστορία*, Αθήνα, Θεμέλιο.

Μάρω Παντελίδου- Μαλούτα (1987), *Πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις στην αρχή της εφηβείας. Πολιτικές κοινωνικοποίησης στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας*, Αθήνα, Gutenberg.

²⁰ Αναλυτική παράθεση των παρεμβάσεων σε ζητήματα νεολαίας την τετραετία 1981-1985, στο Επιτροπή Διαφώτισης ΠΑΣΟΚ (1985), *Το έργο της Αλλαγής*, Αθήνα, σσ. 117- 125.

²¹ Για το εξαιρετικά ενδιαφέρον θέμα της στρατιωτικής θητείας και για το κίνημα που στόχευε στη βελτίωση των όρων διαβίωσης των στρατευμένων, βλ. Γιώργος Αγγελόπουλος, Νίκος Ροτζώκος (2010), «Το “Κίνημα για το Στρατό” τη δεκαετία του 1980: Πολιτικές, ιδεολογικές και οργανωτικές διαστάσεις», στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Εύη Ολυμπίτου, Ιωάννα Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, Αθήνα, Θεμέλιο, σσ. 345- 368, καθώς και Παναγής Παναγιωτόπουλος, Παύλος Πανταζής (2010), «Νεολαία και στρατιωτική θητεία 1980-1987. Υποκειμενικότητα και εκδημοκρατισμός των θεσμών στην κοινωνία της επιθυμίας», στο ίδιο, σσ. 369- 375.

Μιχάλης Σπουρδαλάκης (επιμ.) (1998), *ΠΑΣΟΚ. Κόμμα- κράτος- κοινωνία*, Αθήνα, Πατάκης.
Νικηφόρος Διαμαντούρος (2000), *Πολιτισμικός δυσισμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.) (1990), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του 80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης/ Θεμέλιο.

Γ) *Εκλογικό υλικό*

40 χρόνια Δεξιά. 4 χρόνια ΠΑΣΟΚ: Νεολαία, Παιδεία (1985)

Απολογισμός στο λαό, διάλογος με τον πολίτη: 12. Η αλλαγή στην Παιδεία, 13. Για την Νεολαία (1985)

Η νέα γενιά σήμερα. Μαζί με το ΠΑΣΟΚ για τη νέα νίκη (1985)

Να γιατί εμείς οι νέοι ψηφίζουμε ΠΑΣΟΚ (1985)

Να τι κάναμε για τα παιδιά, τους εφήβους, τους νέους (1985)

Να τι κάναμε για την ισότητα των δύο φύλων (1985)

Δ) *Κωδικοποίηση κυβερνητικού έργου, ενημερωτικό και άλλο υλικό.*

Επιτροπή Διαφώτισης ΠΑΣΟΚ (1985), *Το έργο της Αλλαγής*, Αθήνα, χ.ε.

Κωστόπουλος Σωτήρης (1983), *ΠΑ.ΣΟ.Κ. 2 χρόνια, τόμος Α' και Β'*, Αθήνα, Κάκτος.

Κωστόπουλος Σωτήρης (1984), *ΠΑ.ΣΟ.Κ. τρίτος χρόνος*, Αθήνα, Κάκτος.

Κωστόπουλος Σωτήρης (1986), *Η κρίση στη νεολαία*, Πάτρα, Αχαϊκές Εκδόσεις.

χ.σ. (1985), *Το Πρόγραμμα της Β' Τετραετίας της Αλλαγής. Διακήρυξη κυβερνητικής πολιτικής*, Αθήνα, χ.ε.

«Πόσο Απέχει η Στρατιωτική Κουλτούρα από την Ελληνική Κοινωνία»

Γεώργιος Καφφές¹

Η στρατιωτική κοινωνική ομάδα αποτελεί έναν τρόπο κοινωνικής οργάνωσης, ο οποίος εκπροσωπεί έναν ιδιαίτερο τρόπο κουλτούρας που είναι σχετικά απομονωμένος από την ευρύτερη κοινωνία και διαφοροποιείται, αποκτώντας τα δικά του χαρακτηριστικά, προσδίδοντας στα μέλη τη δική τους ταυτότητα. Οι στρατιωτικοί ζουν πράγματι σε ένα κλειστό περιβάλλον, συχνά αποκομμένοι για αρκετό καιρό από τις συζύγους και τα παιδιά τους, με αποτέλεσμα μέσα σε αυτό το ιδιαίτερο περιβάλλον να διαμορφώνουν κάποια χαρακτηριστικά που τους προσδίδουν έναν τρόπο σκέψης και μια κουλτούρα διαφορετική από τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας. Οι ίδιοι διαφοροποιούνται και αναπτύσσουν μια στρατιωτική ιδιοσυγκρασία, η οποία τους κάνει πολλές φορές να αντιμετωπίζονται ως «περιέργοι, παράξενοι, μοναδικοί, υπερβολικοί» και γενικά αποκομμένοι και εκτός πραγματικότητας. Έτσι κι αλλιώς, το επάγγελμα του στρατιωτικού από τη φύση του, λόγω των μονίμων κινδύνων, των καταπονήσεων, των δυσκολιών και του βαθμού κοινωνικής αποδοχής που κατέχει, διαφοροποιεί και κατατάσσει το στρατιωτικό σε μια κλειστή κοινωνική ομάδα, η οποία αντιμετωπίζεται με μια σχετική επιφυλακτικότητα, καμιά φορά και καχυποψία, από το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο.²

Η διαμόρφωση της στρατιωτικής κουλτούρας αφορά περισσότερο τα μόνιμα μέλη, τα οποία καθορίζουν και τους κανόνες του παιχνιδιού για να τους επιβάλλουν στα περιστασιακά μέλη, δηλαδή στους εφέδρους.³ Τα περιστασιακά μέλη με τη σειρά τους, στην προσπάθεια ομαλής ένταξής τους σε ένα στρατιωτικό περιβάλλον, έστω και για πολύ μικρό χρονικό διάστημα, αφενός μεν προσαρμόζονται αποδεχόμενα τους κανόνες επικοινωνίας και τους δεοντολογικούς κώδικες συμπεριφοράς, αφετέρου επινοούν έναν δικό τους τρόπο επιβίωσης και μια «υποκουλτούρα». Αυτή η «υποκουλτούρα» δεν αντιτίθεται στη γενικότερη έννοια της διαμόρφωσης και αποδοχής της στρατιωτικής κουλτούρας, αλλά συνυπάρχει παράλληλα και λειτουργεί μέσα στα ίδια πλαίσια με όμοιους επικοινωνιακούς κώδικες και κατανομή ρόλων.

Ας δούμε, παίρνοντας ως σημείο αναφοράς το έργο μας «Εισαγωγή στη Στρατιωτική Κοινωνιολογία», πώς θα μπορούσαμε να ορίσουμε την έννοια της στρατιωτικής κουλτούρας με δυο λόγια. Κουλτούρα, λοιπόν, τέτοιου τύπου έχουμε, όταν υπάρχει αναφορά σε έναν κοινό τρόπο αντίληψης για το περιβάλλον, για τις ηθικές αξίες και τις προτεραιότητες στη ζωή, για τις ιδέες που συνειδητά ή ασυναίσθητα αποδέχονται, καθώς και για τον τρόπο ιεραρχικής δομής στον οποίο υποτάσσονται. Βέβαια, η κουλτούρα σε αυτήν την περίπτωση, εφόσον αφορά μια κοινωνική ομάδα με αυτά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που προαναφέραμε, επηρεάζει, διαμορφώνει ή ισοπεδώνει και ίσως σε κάποιες περιπτώσεις

¹ Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνιολογίας, Σ.Σ.Ε.

² Καφφές, Γ. (2008α), *Τι είναι ο Πόλεμος; Κοινωνιολογία της Βίας και του Πολέμου*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, β εκδ., σελ. 169.

³ *όπ. παρ.*, σελ. 170.

καταστρέφει την προσωπικότητα του ατόμου. Αυτό, όμως, δε συμβαίνει λόγω της αυστηρότητας και της τυπικότητας των κανόνων που ισχύουν μέσα στο Στρατό, αλλά οφείλεται ουσιαστικά στην ήδη προκατασκευασμένη και διαμορφωμένη στα βασικά χαρακτηριστικά προσωπικότητα του ατόμου από την παιδική και εφηβική ηλικία. Είναι φυσιολογικό, εφόσον ο Στρατός συντίθεται από ενήλικες, να διαμορφώνει συνεπικουρικά με το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο τον χαρακτήρα του ατόμου, αλλά να μη μπορεί να αντιστρέψει, να μεταβάλλει ή να εκριζώσει οριστικά τα βασικά χαρακτηριστικά καθενός.

Ο Στρατός είναι ένας οργανισμός, ο οποίος, όπως έχουμε εξηγήσει σε άλλο μας έργο,⁴ αποτελεί αυστηρή κοινωνική ομάδα με παραδοσιακούς δεσμούς και κώδικες επικοινωνίας, επιβάλλοντας έναν συγκεκριμένο τρόπο αντίληψης λόγω του ιδιαίτερου κλειστού τύπου ζωής των μελών του. Ο χαρακτήρας της στρατιωτικής ζωής, αυστηρά κοινοτικός (*communal*), σύμφωνα με το βεμπεριανό μοντέλο κοινότητας και κοινωνίας (*Gemeinschaft, Gesellschaft*), διαμορφώνει έναν ιδιαίτερο βαθμό οργάνωσης και κοινωνικής αλληλεγγύης, ο οποίος έχει το χαρακτηριστικό να επεκτείνεται σε περισσότερα και βαθύτερα επίπεδα της προσωπικής ζωής του ατόμου από ό,τι το γενικότερο κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο εντάσσεται το ίδιο άτομο. Παράλληλα, υπάρχει μια έμφαση στην ομοιομορφοποίηση (*uniformisation*), η οποία επιτυγχάνεται με τρεις τρόπους: *ιεραρχία, πειθαρχία, αυστηρός προσωπικός έλεγχος*. Σύμφωνα με τον Lang,⁵ θα πρέπει να εκλάβουμε τη διαμόρφωση της στρατιωτικής κουλτούρας αποδεχόμενοι ως λειτουργικά προαπαιτούμενα αυτές τις τρεις έννοιες που παραθέσαμε.

Ο κοινοτικός χαρακτήρας της στρατιωτικής ζωής, ο οποίος πολλές φορές έχει αποκληθεί ως καταληκτικός – διαμορφωτικός για τις αντιλήψεις και την προσωπικότητα των ατόμων,⁶ δημιούργησε μια διάκριση ανάμεσα στο αυστηρά στρατιωτικό μοντέλο χαρακτήρα και στο πιο χαλαρό μοντέλο που στο Στρατό ονομάζουν περισσότερο συγκαταβατικό. Πάντως και τα δύο μοντέλα έχουν αποδεχθεί τον τρόπο ζωής και τα κύρια χαρακτηριστικά κουλτούρας, συμπεριφοράς και επικοινωνίας που επιβάλλει ο κοινοτικός χαρακτήρας της στρατιωτικής ζωής. Υπάρχει μια συγκριτική έρευνα που παραθέτει διαφορές και ομοιότητες ανάμεσα σε κουλτούρες και κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ 18 Στρατιωτικών Ακαδημιών, κυρίως δυτικών χωρών,⁷ η οποία ουσιαστικά διαμορφώνει ένα κοινό σχήμα ομοιοτήτων και χαρακτηριστικών που συναντώνται συχνά ανάμεσα στους σπουδαστές αυτών των Ακαδημιών, καθώς και σε έναν κοινό – όμοιο τρόπο ζωής και εργασίας που τους χαρακτηρίζει.

Πάντως, σε χώρες όπως η Δανία, η Νορβηγία, οι Η.Π.Α. και ο Καναδάς, όπως διαφαίνεται από τις μελέτες του Ολλανδού Soeters, οι στρατιωτικοί έχουν κυρίως τα τελευταία χρόνια καλύτερες συνθήκες ζωής, υψηλότερους μισθούς, περισσότερο διαθέσιμο χρόνο για προσωπική ζωή και περισσότερες ευκαιρίες καριέρας. Αυτό πάντως δεν είναι αρκετό για να διαφοροποιήσει τόσο την κατάσταση, αφού ο κοινοτικός στρατιωτικός τρόπος ζωής (*communal life*) συνεχίζει να είναι καταλυτικός ως προς τη διαμόρφωση συγκεκριμένου τρόπου σκέψης, συμπεριφοράς και τελικά κοινής κουλτούρας. Αυτή η κουλτούρα ονομάζεται έτσι, γιατί έχει το χαρακτηριστικό της διαχρονικότητας, μπορεί δηλαδή να μεταδίδεται από

⁴ Καφφές, Γ (2008β), *Κοινωνιολογία, Μαθήματα*, γ' εκδ. Βελτιωμένη, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, σελ. 127.

⁵ Joseph Soeters, Donna J. Winslow και Alise Weibull (2003), *Military culture*, Breda, The Netherlands, Royal Military Academy, σελ. 240.

⁶ Μόσκος, 1973.

⁷ Soeters, *Κοινωνιολογική έρευνα*, σελ. 241. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε το 1998 και αφορά τις εξής χώρες: Ολλανδία, Γαλλία, Ισπανία, Βέλγιο, Ιταλία, Γερμανία, Λουξεμβούργο, Δανία, Σουηδία, Νορβηγία, Φινλανδία, Η.Π.Α., Καναδάς, Σλοβενία, Τσεχία, Βουλγαρία, Αργεντινή, Ηνωμένο Βασίλειο.

γενιά σε γενιά, διατηρώντας ανέπαφα και अपαράλλακτα τα κύρια χαρακτηριστικά της. Αυτό συμβαίνει όταν, για παράδειγμα, παρατηρεί κάποιος την εσωτερική ζωή των σπουδαστών μιας Στρατιωτικής Ακαδημίας σε ένα κράτος ή σε κάποιο άλλο. Κοινές συνθήκες, στρατιωτικά έθιμα, ίδιοι τρόποι ομαδικής έκφρασης και όμοιοι μηχανισμοί ένταξης των νεοτέρων σπουδαστών («ψάρωμα», «καψόνι», φάρσες) επιβάλλουν έναν συγκεκριμένο κώδικα «στρατοπρεπούς» κοινωνικής συμπεριφοράς, η οποία, όταν δεν είναι αποδεκτή από το μέλος, σημαίνει ότι δε γίνεται ομαλά η ένταξή του και άρα θεωρείται πολύ δύσκολο έως απίθανο να λειτουργήσει στα πλαίσια αυτής της κουλτούρας.

Το χαρακτηριστικό της αυστηρής ιεραρχίας, που κατά τον Lang όπως και κατά τον Wilson⁸, αποτελεί το νόημα και το πνεύμα της στρατιωτικής ζωής τόσο σε εμπόλεμες συνθήκες όσο και σε συνθήκες ειρήνης, διαμορφώνει τους κανόνες του παιχνιδιού και διατηρεί την απαιτούμενη ποικιλομορφία και διάκριση σε ατομικό επίπεδο μεταξύ των στελεχών της στρατιωτικής ομάδας. Εδώ, βέβαια, θα πρέπει να διευκρινήσουμε ότι ο μηχανικός και γραφειοκρατικός, σε πολλές περιπτώσεις ασφυκτικός, τρόπος οργάνωσης των στρατιωτικών υπηρεσιών δημιουργεί συχνά μια δυσκαμψία και μια λειτουργική δυσχέρεια, που εξαναγκάζει τα άτομα να απομονώνονται. Πάντως και σε αυτήν την περίπτωση, με δεδομένο ότι η λειτουργία απαιτεί πειθαρχία και η πειθαρχία είναι ο συνδυαστικός κρίκος με την ευρύτερη στρατιωτική ομάδα, η στρατιωτική κουλτούρα δε χάνεται εντελώς, αλλά διατηρεί τα βασικά χαρακτηριστικά που έχει εσωτερικεύσει το άτομο κατά τη διάρκεια της ένταξής του στο στρατιωτικό σύνολο. Εδώ, όμως, αρχίζει να δημιουργείται η απόσταση μεταξύ της στρατιωτικής κουλτούρας και του ευρύτερου τρόπου κοινωνικής αντίληψης και συνηθειών. Δε θα μας προκαλούσε έκπληξη να διαπιστώσουμε ότι ο ίδιος τύπος στρατιωτικής, κατά κάποιο τρόπο, κουλτούρας υφίσταται και σε σύγχρονους οργανισμούς και ευρύτερους χώρους εργασίας, όπου οι σχέσεις μεταξύ προϊσταμένων και υφισταμένων, όχι μόνο απλά θυμίζουν στρατιωτική πειθαρχία, αλλά πολλές φορές την υπερβαίνουν. Όμως, εδώ η διαφορά έγκειται στο ότι δεν υπάρχει ένα ουσιαστικό προαπαιτούμενο, που είναι αυτό της κοινοτικής ζωής. Ίσως σε αυτό το σημείο θα μπορούσε κάποιος να αντιπαραβάλλει το παράδειγμα ορισμένων γιαπωνέζικων εταιριών, όπου οι εργαζόμενοι αρχίζουν την εργασία τους με πρωινή γυμναστική, γευματίζουν στον ίδιο χώρο όμοια φαγητά, συμμετέχουν ομαδικά σε ταξίδια που οργανώνει η εταιρία τους και αλληλο-προσκαλούνται αποκλειστικά με συναδέλφους στα πλαίσια των κοινωνικών τους εκδηλώσεων. Η διαφορά με αυτό το ακραίο παράδειγμα που μπορούμε να υπογραμμίσουμε, είναι μία και μοναδική και επικεντρώνεται στο ότι ο Στρατός έχει μια λειτουργία ευρύτερα κοινωνική, αποδεκτή και καθοριστική για την ύπαρξη και την ασφάλεια του κοινωνικού συνόλου, ενώ αυτές οι εταιρίες είναι ιδιωτικές και λειτουργούν σύμφωνα με τους «ζουγκλώδεις» κανόνες της αγοράς (jungle rules).

Στις Ελληνικές Ενοπλες Δυνάμεις τα στοιχεία αυτά ισχύουν ως επί το πλείστον. Η πειθαρχία και ο προσωπικός έλεγχος, χαρακτηριστικά απολύτως απαραίτητα για την ομοιομορφοποίηση, αλλά όχι ταυτοποίηση των χαρακτήρων των στρατιωτών, λειτουργούν καταλυτικά και συμπεριλαμβάνονται στα βασικά γνωρίσματα που εμπεριέχει η στρατιωτική κουλτούρα. Η αποδοχή των διαταγών χωρίς τη δυνατότητα ανυπακοής και με τον κίνδυνο άμεσης επίπτωσης (επίπληξη, τιμωρία, φυλάκιση, στέρηση) διαμορφώνει ένα είδος μηχανικής αλληλεγγύης μεταξύ των μελών, η οποία κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες δεν αντιβαίνει στο πνεύμα της στρατιωτικής κουλτούρας. Λειτουργεί ως ένας άμεσος έλεγχος της προσωπικής συμπεριφοράς, η οποία εφοδιάζει το άτομο και με τις κατάλληλες αντιστάσεις

⁸ Lang και Wilson (1965), *Military Organisation*, Νέα Υόρκη, σελ. 163 -164.

που του επιτρέπουν να αντέχει στην πίεση που δημιουργείται από αυτόν τον τρόπο λειτουργίας, χωρίς να χάνει ταυτόχρονα τη δυναμική αποτελεσματικότητά του και το κουράγιο του να συνεχίσει να συνεισφέρει για τον κοινό σκοπό. Είναι προφανές ότι αυτό εγκαθιστά κάποια όρια που περιχαρακώνουν και διατηρούν την οργανωτική δομή του στρατιωτικού συστήματος και δημιουργούν ένα πνεύμα ομάδας, χωρίς να συνθλίβουν τις ατομικές προτιμήσεις και την πρωτοβουλία που αναπτύσσει χωριστά η προσωπικότητα κάθε μέλους.

Οι συνεκτικοί δεσμοί της στρατιωτικής κουλτούρας είναι αναμενόμενο να δημιουργούν συναισθηματισμούς μεταξύ των μελών, τα οποία κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής ζωής ανακαλύπτουν, πέρα από τις αμιγώς επαγγελματικές ασχολίες τους, τις κοινές προσωπικές επιδιώξεις τους, τις φιλοδοξίες τους και τους προσωπικούς τους στόχους. Αυτό συμβαίνει κυρίως σε ειρηνική περίοδο, αφού προϋποθέτει τη λειτουργία χωρίς εντάσεις και χωρίς ακρότητες της στρατιωτικής ομάδας και δεν καταπιέζει ούτε εξωθεί τα μέλη σε περιθωριακές και ακραίες αντιδράσεις. Μ' αυτόν τον τρόπο, δημιουργείται η δυναμική ανάπτυξης της κοινωνικά μεταβιβάσιμης και κληροδοτήσιμης στρατιωτικής κουλτούρας. Όμως, σε αυτό το σημείο υπάρχει περίπτωση να ανακύψουν σοβαρές διαφορές στον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας της στρατιωτικής ομάδας, πράγμα που έχει αντίκτυπο στη στρατιωτική κουλτούρα και επομένως, να δημιουργηθούν έτσι διαφορετικοί τρόποι σκέψης ανάμεσα στους στρατιωτικούς. Αυτές οι διαφορές, ωστόσο, δεν ξεφεύγουν από τα αυστηρά στρατιωτικά πλαίσια και δεν είναι παρά μια εσωτερική υπόθεση που αφορά αποκλειστικά και μόνο τους στρατιωτικούς.

Οι εσωτερικές διαφορές στη στρατιωτική κουλτούρα δε θα μας απασχολήσουν περισσότερο από το να περιγράψουμε απλά τις κύριες «σχολές» στρατιωτικών αντιλήψεων που αφορούν τη λειτουργική οργάνωση του Στρατού. Μια πρώτη βασική αντίληψη ονομάζεται μοντέλο της "Janusian culture". Αυτό το μοντέλο αντιλαμβάνεται τη διαμόρφωση της στρατιωτικής κουλτούρας, διαχωρίζοντας ουσιαστικά το στρατιώτη από την κοινωνία, το μαχητή από το μη μαχητή, το γραφειοκράτη από τον επιχειρησιακό. Τελικά, παρατηρεί την ίδια την οργάνωση, η οποία θα πρέπει να εφαρμόζεται με διαφορετικό τρόπο σε περίοδο ειρήνης ή πολέμου και ανάλογα με την πολιτική σκοπιμότητα την οποία ο Στρατός απλά εφαρμόζει.

Το επόμενο μοντέλο, το οποίο στηρίζεται στο πρώτο, διαπραγματεύεται τη λεγόμενη «ψυχρή οργάνωση του Στρατού» (cold organization). Σ' αυτήν την περίπτωση υπερσχύει η απόλυτη γραφειοκρατική εξειδίκευση, πλήρης ιεραρχική υποταγή και στρατηγικός σχεδιασμός αυστηρά προκαθορισμένος, με καμία δυνατότητα εκτροπής και διαφοροποίησης. Εδώ τα μέλη που λειτουργούν μέσα σε τέτοιες συνθήκες, δεν έχουν τις ίδιες επιλογές με τα υπόλοιπα μέλη, που ίσως να κριτικάρουν αρνητικά και να μην αποδέχονται αφενός τον τρόπο λήψης αποφάσεων και αφετέρου τη σκοπιμότητα των διαταγών. Ωστόσο και σε αυτήν την περίπτωση, οι διαταγές είναι διαταγές (the orders are orders), και αφού αναφερόμαστε στο Στρατό, αυτές εκτελούνται ασυζητητί.

Τέλος, οι στρατιωτικοί Κοινωνιολόγοι χρησιμοποιούν ακόμα ένα μοντέλο που σχετίζεται με την «καυτή οργάνωση» (hot organization). Σ' αυτήν την περίπτωση, η κουλτούρα διαμορφώνεται κάτω από συνθήκες σχεδόν πάντοτε «θερμές»⁹ και οι στρατιώτες δεν έχουν την «πολυτέλεια» να αναπτύξουν ιδιαίτερες προσωπικές απόψεις, να κρίνουν ή να

⁹ Winslow, Donna (1998), "Behaviour problems between militaries in Canadian peace-keeping forces in Kosovo", Παρουσίαση στα πλαίσια του 14^{ου} Παγκοσμίου Συνεδρίου Κοινωνιολογίας, Μόντρεαλ Καναδά.

επικρίνουν διαταγές ή να επέμβουν άμεσα στην οργανωτική δομή της στρατιωτικής ομάδας σε πλήρη επιχειρησιακή εμπλοκή. Όμως, οι συναισθηματικοί δεσμοί μεταξύ τους είναι ισχυρότεροι και οι σχέσεις καθοριστικές για το μέλλον. Ως «θερμές συνθήκες» εδώ εννοούμε τις πολεμικές συρράξεις και γενικά όπου γίνεται χρήση στρατιωτικής βίας με οποιονδήποτε τρόπο για στόχους εθνικούς ή υπερεθνικούς. Το σύστημα αυτό είναι περισσότερο προσωποκεντρικό, αφού οι προσωπικές επιλογές του ηγέτη της ομάδας λειτουργούν αποφασιστικά την κρίσιμη στιγμή και είναι καθοριστικές για την ίδια την υπόσταση της ομάδας. Εμπεριέχει ισχυρότατες συναισθηματικές πλευρές, που καθορίζονται από το κουράγιο, τη γενναιότητα και την καθυπόταξη του συναισθήματος της φοβίας. Ο φόβος του πολέμου δεν υφίσταται για το μαχητή, υφίσταται όμως ο φόβος του θανάτου.¹⁰

Η ανάπτυξη στρατιωτικής κουλτούρας τελικά αποτελεί στις μέρες μας την εφαρμογή της επιτυχημένης μεθόδου για το πώς να γίνει κάποιος ένας ολοκληρωμένος επαγγελματίας στρατιώτης. Η κοινωνικοποίηση του ατόμου στο στρατιωτικό περιβάλλον περνά μέσα από την αποδοχή βασικών κανόνων πειθαρχίας, αυτοελέγχου, υποταγής, πρωτοβουλίας και ετοιμότητας για αυτοθυσία, πράγμα που σημαίνει *ανάπτυξη στρατιωτικών αρετών*. Αυτός ο τύπος πολιτιστικής ένταξης υποδεικνύει ποιές είναι οι ορθές και φυσιολογικές μέθοδοι ομαλής ένταξης του ατόμου στη στρατιωτική ομάδα, με τρόπο που αφενός δεν απορρίπτει τις γενικότερες ηθικοκοινωνικές αξίες του ευρύτερου συνόλου και αφετέρου επικεντρώνει την προσπάθεια σε συγκεκριμένες αρετές που θα πρέπει να διαθέτει ο στρατιώτης, όχι μόνο για να είναι αποτελεσματικός και καλός ηγέτης, αλλά και για να παραμείνει ένας ευυπόληπτος πολίτης. Άλλωστε, κανείς δεν ισχυρίζεται ότι ο σωστός στρατιωτικός χάνει την ιδιότητα του πολίτη. Οι περισσότεροι ερευνητές επικεντρώνουν τις αναλύσεις τους στην τυπολόγηση των χαρακτήρων που διαμορφώνονται μέσα στα πλαίσια της κοινωνικής ένταξης, ξεκινώντας από τη στιγμή που θα αρχίσει η βασική στρατιωτική εκπαίδευση (basic military training) μέχρι το σημείο που κάποιος θα αναλάβει στρατηγικά πόστα λήψεως αποφάσεων. Έχει μεγάλο ενδιαφέρον να εξετάσουμε τα πρώτα χρόνια της διαμόρφωσης των βασικών ιδιοτήτων της στρατιωτικής προσωπικότητας, της ομαδικής συμπεριφοράς, του πνεύματος αλληλεγγύης και γενικότερα των ιδιωμάτων που χαρακτηρίζουν τη στρατιωτική κουλτούρα ως βασικό και καθοριστικό στοιχείο κοινωνικοποίησης. Ανεξάρτητα λοιπόν από όλα αυτά, το βασικό στοιχείο των ερευνητικών ενδιαφερόντων των στρατιωτικών Κοινωνιολόγων ήταν και παραμένει η μελέτη της συμπεριφοράς σε οποιονδήποτε τύπο στρατιωτικής οργάνωσης, χωρίς πάντως αυτό να οδηγεί σε οποιοδήποτε σύστημα ανάλυσης συμπεριφεριστικού τύπου.

Είναι αναμφισβήτητο πως η συμπεριφορά εντός του στρατεύματος κωδικοποιείται, μεταβάλλεται και χρησιμοποιείται ως όργανο εξομοίωσης, αλλά όχι ισοπέδωσης, ένταξης αλλά όχι περιθωριοποίησης, επιβράβευσης αλλά όχι πλήρους αποδοκιμασίας για το άτομο. Για να γίνει δυνατή η διαμόρφωση, ανάπτυξη και κληροδότηση ενός ομοιογενούς και σχετικά ανεξίτηλου συνόλου επικοινωνιακών κωδίκων έτσι ώστε να μιλάμε για στρατιωτική κουλτούρα δεν αρκεί το άτομο να καθιστάται απλός μέτοχος, κοινωνός τέτοιων γνωρισμάτων. Θα πρέπει να τα εντάσσει στην προσωπικότητά του και να χρησιμοποιεί ως εργαλεία του στη διαμόρφωση των καθημερινών σχέσεων συμβίωσής του χωρίς όμως να χάνει τις βασικές ατομικές του αρετές και ικανότητες. Αυτό το εγχείρημα ισοροπίας ουσιαστικά ατομικών ιδιοτήτων και πρόσθετων πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων που αποκτά το άτομο με την ένταξή του στην στρατιωτική κοινότητα, παραμένει μια διαδικασία αρκετά περίπλοκη. Από την ομαλή αυτή εξισορόπηση εξαρτάται κατά κύριο λόγο η σωστή ένταξη στο

¹⁰ Καφφές 2008α, σελ. 42.

στρατιωτικό περιβάλλον και ο ενστερνισμός της κουλτούρας που στο εξής καθορίζει τη συμπεριφορά του ατόμου όχι μόνο στα στενά στρατιωτικά πλαίσια αλλά και στην ιδιωτική ζωή. Σ' αυτό το σημείο ξεκινούν βέβαια και τα περισσότερα οικογενειακά προβλήματα, που δεν έχουν να κάνουν τόσο με την αποδοχή ή απόρριψη της στρατιωτικής κουλτούρας από το ίδιο το άτομο αλλά από την απόσταση που υπάρχει ανάμεσα στην διαμορφωμένη στρατιωτική κουλτούρα και το ευρύτερο πολιτιστικό περιβάλλον στο οποίο εντάσσεται και δραστηριοποιείται κοινωνικά το άτομο-στρατιώτης.

Είναι βέβαιο ότι τα τελευταία χρόνια η απόσταση Στρατού και Ελληνικής Κοινωνίας έχει μειωθεί σημαντικά λόγω της λεγόμενης εκκοσμίκευσης. Τον κύριο λόγο αποτελεί η ίδια η μετεξέλιξη του κοινωνικού ρόλου του Στρατού τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα. Η επαγγελματικοποίηση, η τεχνοκρατική εξειδίκευση των στρατιωτικών, οι νέες μορφές αποστολών που αναλαμβάνουν, τους έχουν φέρει ακόμα πιο κοντά στην κοινωνική πραγματικότητα. Η στρατιωτική κουλτούρα συνεχίζει να λειτουργεί καθοριστικά για την στρατοπρεπή συμπεριφορά όμως δεν απομακρύνει, δεν αλλιώνει το άτομο. Αντίθετα προσαρμόζεται στις νέες απαιτήσεις των καιρών μας, σεβόμενη αφενός τον κοινωνικό ρόλο του Στρατού, παραμένοντας ως κουλτούρα κάτι το περισσότερο συμβολικό και παραδοσιακό παρά αλλοτριωτικό και ξέμακρο από την ευρύτερη κοινωνική πραγματικότητα. Αυτό παρατηρείται σε όλες τις εκμοντερνισμένες κοινωνίες που προσπαθούν, όχι να αφανίσουν, αλλά να διατηρήσουν το κοινωνικό προφίλ των Ενόπλων Δυνάμεων προσαρμόζοντάς τες στις απαιτήσεις και τα κοινωνικά-πολιτιστικά ρεύματα της εποχής μας.

«Όψεις Διαχρονικής Κρίσης: Μελέτες και έργα»

Ελένη Κοβάνη¹

Ηλιος γάρ ουχ υπερβήσεται μέτρα· ει δε μή

Ερινύες μιν Δίκης επίκουροι εξευρήσουσιν²

Ηράκλειτος

Πριν τέσσερις δεκαετίες ο Ivan Illich διετύπωνε την απορία για το πώς το άτομο στη μοντέρνα εποχή προσλαμβάνει και βιώνει, ως απειλή, και μόνον την ιδέα ενός περιορισμού της όποιας πρωτοβουλίας τεχνικής φύσης που επιβάλλεται με τη σφραγίδα της καινοτομίας. Η τέτοια απειλή παίρνει φυσικά ιδιαίτερο περιεχόμενο όταν πρόκειται για μεγάλα τεχνικά έργα και παρεμβάσεις στο όνομα πάντα της ανάπτυξης. Οι ελπίδες για πρόοδο και υλική ευμάρεια αποθαρρύνουν και τον παραμικρό ψίθυρο αμφισβήτησης. Σε περίοδο δε οικονομικής ύφεσης και κρίσης ο οποιοσδήποτε τέτοιος ψίθυρος εκλαμβάνεται το λιγότερο ως ρομαντική αφέλεια σε τόνους μικρόνοιας άκρως ολέθριας. Ποιός ο αριθμός ατόμων που θα διανοείτο την μη αναγκαιότητα τεχνικού έργου έστω και φανερά καταστροφικού, με μη αντιστρέψιμες συνέπειες επί σπάνιου φυσικού τοπίου, όταν η πίεση χρεοκοπίας μιας χώρας, όπως αυτή που ζούμε στην πατρίδα μας σήμερα προσδίδει στο τεχνικό αυτό έργο χαρακτήρα σωτηρίας. Σε τέτοιες κρίσιμες στιγμές αντιλαμβάνεται ίσως καλύτερα κανείς την επιμονή της χάντεγκεριανής άποψης περί του μοιραίου χαρακτήρα της σημερινής ανάπτυξης.³ Αλλά και σε χρονικές φάσεις, επαναλαμβάνουμε, κατά τις οποίες η δαμόκλειος σπάθη μιας επικείμενης οικονομικής κρίσης δεν είναι αστραφτερή και τότε ο σωτήριος αναπτυξιακός λόγος θαμπώνει. Οι εκθαμβωτικές του δε λάμπεις επισκιάζουν βίαια την όποια ευάλωτη υφή την φυσικών πηγών, καταπνίγοντας σκαιά τις διακριτικές φωνές τους. Να θυμηθούμε ότι η λογική του αναπόδραστου της τεχνικοποίησης εκφράζεται με το καλύτερο τρόπο από αυτό που έχει αποκληθεί νόμος του Gabor ήτοι από τον οιονεί δόγμα και άκρως αιτιατό νόμο της τεχνικό-επιστημονικής εξέλιξης σύμφωνα με το οποίο: ό,τι είναι τεχνικά εφικτό πρέπει να πραγματοποιείται ανεξάρτητα αν κριθεί ηθικά καλό ή καταδικαστέο (Janicaud,1985:386).

Ο αμφίσημος χαρακτήρας της τεχνικής είναι θέμα πλέον γνωστό και αρκετά μελετημένο.⁴ Από την εποχή δε του μεσοπολέμου στην εκαετία του 1930 ήταν διάχυτο ένα πνευματικό σχήμα αγαπητό άλλωστε στον Μπέρξον σύμφωνα με το οποίο εάν η βιομηχανοποίηση, υπερβολικά και άμετρα, μηχανοποιεί, το κοινωνικό σώμα, σε αυτό το «υπέρμετρα μεγαλωμένο σώμα» απαιτείται ένα συμπλήρωμα ψυχής (Ζανικόβ,1987:36).

¹ Διευθύντρια Ερευνών του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, ekovani@ekke.gr, ekovani@hotmail.com

² «Γιατί ο ήλιος δεν μπορεί να υπερβεί τα όριά του, αλλιώς θα τον βρουν οι Ερινύες οι επίκουροι της Δίκης »

³ Βλ. Heidegger (1954) και για ερμηνευτικά μεταφρασμένα βλ. Steiner (2009).

⁴ Για το πώς από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 άρχισε να γίνεται ευρύτερα αποδεκτή η προβληματική περί της αμφισημίας της ίδιας της φύσης της επιστήμης βλ. E. Morin (2004).

Αποτελεί κοινό τόπο σήμερα ότι όπου εκδηλώνονται οι ποικίλες της τεχνο-επιστήμης αντιφάσεις εκεί ιχνηλατεί κανείς τα σημεία εξέγερσης και διαμαρτυρίας των φυσικών στοιχείων. Και τα μηνύματα που εκπέμπει η όποια κακοπάθεια των τελευταίων πρώτη κατά κανόνα η αυθεντική τέχνη τα εικονογραφεί. Η δε κοινωνική επιστήμη έχει προφανώς υποχρέωση διασάφησης –με τη βοήθεια των φυσικών επιστημών– των πολύπτυχων διαστάσεων της εν λόγω δεινοπάθειας .

Η ερευνητική μου εμπειρία αλλά και η οκτάχρονη μου πείρα ως δημοτικής συμβούλου⁵ μου επιτρέπουν ορισμένες παρατηρήσεις στο πεδίο των σχέσεων καταρχάς μεταξύ μελετών (τεχνικών προμελετών ή οριστικών) και των τελικών παρεμβάσεων σε έναν τόπο, για εκτέλεση μεγάλου έργου. Θα έλεγα επιγραμματικά ότι οι μελέτες έργων –στον όποιο βαθμό ολοκλήρωσης– την στιγμή της εκτέλεσης αγνοούν συχνά τους ίδιους τους προβλεπόμενους όρους. Εξετάζοντας στη συνέχεια πλευρές των τελικών τεχνικών παρεμβάσεων στην λίμνη Κάρλα και στο μυκηναϊκό λιμάνι Βαθύ της Θίβης, πέρα από την παράβλεψη των περιών ο λόγος όρων, είναι εντυπωσιακή κι η αγνόηση τόσο της σημασίας των δύο συγκεκριμένα σπάνιων οικοσυστημάτων όσο και της οικονομικής και πολιτιστικής τους δυναμικής που κρύβει η χιλιόχρονη ιστορία τους και η αρχαιολογική τους ταυτότητα.

Κάρλια περιπέτεια

Η περίπτωση της Κάρλας είναι μοναδική για να εγκύψουμε στο φαινόμενο της κατάληξης ενός πολλά υποσχόμενου αναπτυξιακού οράματος σε τοπίο πολύτροπης καταστροφικής αταξίας και ταλαιπωρίας.

- Στο γεγονός ότι η οριστική μελέτη για “την αξιοποίηση της παρά την λίμνη Κάρλα περιοχής” ουδέποτε εφαρμόστηκε.
- Στην παντελή έλλειψη μέριμνας, κατά την αποξήρανση, για το σπάνιο λιμναίο οικοσύστημα αλλά και για την εκπληκτική χιλιάδων ετών ιστορία του.
- Στην καταφανή διαίωνιση πρακτικών περιβαλλοντικής ακηδίας κατά την «ανασύσταση της Κάρλας».

Ως προς το πρώτο θέμα υπενθυμίζουμε απλά ότι η μακρά ιστορία μελετών για έργα στο κάρλιο χώρο- αρχής γενομένης με την μελέτη του Ιταλού μηχανικού J. Nobile το 1911-13- κατέληξε στην οριστική του Γρ. Νικολαΐδη (1959) για «πλήρη αξιοποίηση της πεδιάδας Λάρισας Κάρλας». Η οριστική αυτή μελέτη προέβλεπε αποξήρανση τμήματος της λίμνης Κάρλας, με την πρόβλεψη δημιουργίας αναχώματος προς διατήρηση λιμναίας επιφάνειας – δημιουργίας ταμιευτήρα– 64.700 στρεμμάτων.⁶ Η ολοκληρωτική εν τέλει εξαφάνιση-αποξήρανση της εν λόγω λίμνης χωρίς τη δημιουργία του αναχώματος συνέβη ως εάν τούτο ήταν ό,τι φυσικότερο μπορούσε κανείς να φαντασθεί. Ουδείς ερωτήθηκε, απολογήθηκε και φυσικά τιμωρήθηκε επί της όλης αθέτησης των σχετικά προβλεπομένων.

Αναφορικά με την έλλειψη περιβαλλοντικής μέριμνας δεν θα επιμείνουμε διότι μπορεί να υποθέσει κανείς ότι η αναπτυξιακή τεχνοκρατική μονοτροπία δεν είχε ακόμα παρουσιάσει σημεία ανησυχαστικά σε βαθμό συναγερμού.

Η εντυπωσιακότερη ωστόσο έλλειψη μέριμνας αφορά την σημασία των αρχαιοτήτων του λιμναίου κάρλιου χώρου με πορεία από τους προϊστορικούς χρόνους. Πολύ νωρίς και βασικά από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα οι περιηγητές καταγράφουν αρχαίους οικισμούς, προσπαθούν να τους ταυτοποιήσουν, αντιγράφουν επιγραφικό υλικό, κ.τλ. Προς το τέλος δε 19^{ου} αιώνα όταν ο εξάιρετος αρχαιολόγος εξ Ανατολικής Ρωμυλίας Χρήστος Τσουντας (1857-1934) έθετε τα θεμέλια της Ελληνικής Προϊστοριολογίας, την ίδια περίοδο

⁵ Από το 2003 ως 2010 ως δημοτικής συμβούλου στον καποδιστριακό Δήμο Θίβης (Ν.Δ. Βοιωτία στον κόλπο των Αλκυονίδων).

⁶ Η λίμνη είχε καταλάβει έκταση και 180.000 στρέμματα (χειμώνας 1920-21).

ο Νικόλαος Γεωργιάδης, στο έργο του *Θεσσαλία εν Βόλω*, περιγράφοντας το θλιβερό φαινόμενο καταστροφής στον παρακάρλιο χώρο αρχαιοτήτων από «αμαθείς» οικτρίζει την ακηδία και των μορφωμένων. Τα λόγια του ηχούν προφητικά για όλο τον ελλαδικό χώρο και η επικαιρότητάς τους επί ορισμένων θεμάτων τρομάζει:

Δεν είναι δυστυχώς η μόνη καταστροφή αρχαίων μνημείων η παρατηρούμενη κατά την Θεσσαλίαν, ως εν οικείω τόπο θα είπω διο και οφείλουσιν οι κατά τα Θεσσαλικά χωρία δημοδιδάσκαλοι να δίδάξωσιν εις τους παίδας και τους γονείς αυτών, ότι υπό τα ερείπια των αρχαίων πόλεων μας δεν κρύπτονται θησαυροί, αλλ'ότι πας λίθος, πας σπόνδυλος κίονος, πάσα επιγραφή περισωζόμενη εκ της αρχαιότητος είναι κειμήλιον τιμαλφές, αδάμας πολύτιμος δι' ημάς τους απογόνους των αρχαίων Ελλήνων.

Αλλά δυστυχώς πικρά πείρα με εδίδαξεν, ότι πολλοί των δημοδιδασκάλων εν τοις Θεσσαλικούς χωρίοις έχουσι περί της αρχαιότητος γνώσιν ουχί πολύ ανωτέραν των παίδων, τους οποίους διδάσκουσι ου μόνον δε τούτο, αλλά και οι εκ των Πανεπιστημιακών βάθρων εξελθόντες λόγιοι λίαν ολιγώρως προς τα αρχαία φέρονται είναι δε λυπηρόν οι μεν ξένοι, εγκαταλείποντες τον εν ταις μεγαλοπόλεσι της Ευρώπης άνετον αυτών βίον και δαπανώντες ποσά ουχί ευκαταφρόνητα να αποπλάνωνται χιλιάδας μιλίων μακράν της πατρίδος των, όπως αναζητήσωσι εις τας χαράδρας των ορέων μας τα λείψανα των αρχαίων ελληνικών χρόνων ημείς δε οι άνα παν βήμα προσκόπτοντας εις τι αρχαίον λείψανον..., ημείς .τους οποίους συνδέει με την αρχαιότητα ουχί φιλομαθής τι περιέργεια, αλλά δεσμός στενότερος και εσωτερικότερος, καθότι το παρόν και το μέλλον ημών είναι αρρήκτως συνυφασμένα μετά του παρελθόντος, να δεικνύωμεν τοιαύτην αδιαφορίαν... . Είναι δε πλέον καιρός, όπως οι πολυώνυμοι κατά την ανατολήν σύλλογοι, εγκαταλείποντες τους λόγους και τας αγορεύσεις, προβώσιν εις τα έργα και εις την διόρθωσιν των κακώς κειμένων, πριν ή η λυμαινόμενη τον οργανισμόν ημών φαγέδαινα του υλισμού καταστήσει άκαιρον και βραδείαν πάσαν επανόρθωσιν.

Η φαγέδαινα του υλισμού όντως έδρασε παρά το ότι για την περίπτωση της Κάρλας ήταν γνωστά από το μεσοπόλεμο αρκετά λεπτομερειακά στοιχεία για να υποψιαστεί κανείς ότι το ευάλωτο ενός λιμναίου οικοσυστήματος –τόσο προκλητικό για την εν λόγω φαγέδαινα– και η αρχαιολογική του σπουδαιότητα αποτελούν δίδυμο που συνέχει δυναμικά τον γύρο χώρο, παρέχοντάς του στέρεα βάση για διαχρονική επιβίωση πολυσθενών οικονομικών δραστηριοτήτων και ανοιχτούς ορίζοντες κοινωνικοπολιτιστικής δημιουργικής συνέχειας.

Το 1910 ο αρχαιολόγος Α. Αρβανιτόπουλος ανέφερε στα *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας*:

Εντός της βοιβηίδος λέγεται ότι υπάρχουν ιχνη οικίσκων και αγγεία προϊστορικά επί λόφου καλουμένου Χατζημισιώτικη Μαγούλα. Η εις αυτόν δια των υδάτων μετάβασις είναι λίαν δυσχερής άνευ γνώσεως πόρου τινός δι' ου φθάνει τις εκεί» (233). Ο συνειδητός ερευνητής λαχταρά να περισώσει και αγωνιά για την άνευ πόρου πορεία του.

Εν τω χωρίω Χατζήμισι –σημειώνει ο ίδιος αρχαιολόγος– οικία Χατζηκοτούλα, λέγεται ότι υπάρχει πλάξ μετ' επιγραφής ανεκδότου ΑΡΧΕΛΑΟΣ ΔΑΜΟΦΩΝ ΠΑΡΜΕΝΙΩΝΟΣ και εν τη επιστάσια επίσης άλλοι πολλοί λίθοι μετ' επιγραφών εκ Πέτρας προερχομένων. Ο αυτός Χατζηκοτούλας λέγει ότι εντός της Βοιβηίδος εύρε μεγάλην πλάκα πλήρη γραμμάτων, ήτις θα ευρίσκειται ίσως έτι εκεί, ένθα δεν ηδυνήθημεν, ως προείπομεν, να εισχωρήσωμεν» (234).

Η Πέτρα της νεολιθικής εποχής με τα μυκηναϊκά της τείχη, το νησάκι Μαγούλα Χατζημισιώτικη με λείψανα κατοίκησης από τους νεολιθικούς επίσης χρόνους το προϊστορικό Σιφριτζάλι, η αρχαιολογία της θέσης Σαμάρι και του λόφου του Αγίου Αθανασίου το σύνολο τέλος των αρχαιολογικών παρακάρλιων οικισμών –όπως

εικονογραφείται στην επιμελημένη χαρτογράφησή από τον Grundmann το 1937⁷ είναι ήσσονος σημασίας για τη λογική του αναπόδραστου, της άνευ ορίων μονότροπης «ανάπτυξης». Μια λογική σε συνάφεια με την τεχνική και την γραφειοκρατία που αγνοεί βιώματα της καθημερινότητας, και συνάμα, μοιραίο γέννημα της εξειδίκευση και του κατατεμαχισμού των τομέων γνώσης που οδηγούν τυφλά στην μείωση του αισθήματος της υπευθυνότητας.

Αποτέλεσμα άλλωστε του τελευταίου αυτού φαινομένου αποτέλεσε και η δραματική αποτυχία της αποξήρανσης της υπό εξέταση λίμνης. Οι ποικίλες όψεις αυτής της αποτυχίας αντανakλούν πτυχές της λογικής τούτου του κατακερματισμού. Να θυμηθούμε ότι πέραν της διαταραχής του υδρολογικού συστήματος στο όλο γύρω κάρλιο χώρο, πέραν της αδυναμίας της αποκαλυφθείσας γης για αναμενόμενες αποδόσεις στο πλαίσιο εντατικών βιομηχανικών καλλιεργειών, το πλέον δραματικό γεγονός της αποτυχίας της συγκεκριμένης αποξήρανσης αποτυπώθηκε στην εικόνα με τα αφρώδη καφεκίτρινα λύματα ή άλλων αποχρώσεων που προκλητικά το στόμιο της σήραγγας της Κάρλας άφηνε να ρέουν στο τουριστικό Παγασητικό αρχής γενομένης ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '60. Ο τρόμος που προκαλούσε αυτή «η αηδιαστική εικόν» έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στην πορεία προς την ανασύσταση εκεί –κατ'αρχική πρόβλεψη– ταμειυτήρα 42.000. στρεμμάτων.⁸

Μειωμένο αίσθημα ευθύνης -με παντελή έλλειψη στοιχειώδους διαλόγου- αποτυπώνεται δυστυχώς και στο έργο ανασύστασης του ταμειυτήρα Κάρλας. Καταδέχτηκε κανείς αλήθεια να ακούσει την γνώμη πρώην αλιέων που είχαν την πείρα των λειτουργιών της Κάρλας; Δεν είναι εδώ ο χώρος για να μιλήσουμε για το έργο της «ανασύστασης» άλλωστε, είναι ίσως νωρίς καθότι πρόκειται για αρχή έναρξης της λειτουργίας του. Αποτελεί ωστόσο πρόκληση το ότι φαγώθηκε λόφος για την κατασκευή των τεχνικών αναχωμάτων: πρόκειται για καταστροφή γραφικού τμήματος του φυσικού εκεί τοπίου με καταφαγωμένο δίπλα –εκ των μηχανημάτων της «ανασύστασης»– μέρους του χώρου των εκεί μυκηναϊκών τάφων.

Γεγονός είναι ότι οι γνώμες των αλιέων διατυπωμένες, κατά την διάρκεια της επιτόπιας εργασίας μας (1997-98), περί της εν λόγω ανασύστασης ήταν σαφέστατες, ειλικρινείς, ανιδιοτελείς αυθόρμητες (Κοβάνη 2002, 150):

-- «Χαβούζα θα γίνει».

-- «Καλύτερα να την αφήσουν να γίνει όπως ήταν πρώτα, ολόκληρη, και ούτε φράγματα ούτε τίποτα».

-- Να αφήσουνε τη λίμνη να γίνει όπως πρώτα. Ούτε λεφτά να ξοδευτούν», κ.τλ.

Η διεθνής εμπειρία άλλωστε διδάσκει ότι το κόστος της τεχνικοποίησης, των αντίστοιχων δαπανών μελετών, και κάθε μορφής έργων ανασύστασης και συντήρησης είναι εσαεί ανυπολόγιστα αυξανόμενο (Bourg D, 1996). Οι παρακάρλιοι κάτοικοι ήξεραν τι σήμαινε νέος κύκλος έργων και χορός χρηματοδοτήσεων. Πέραν της σπατάλης δισ., υπήρχε η διαίσθηση και η ήδη αποκτημένη εμπειρία ότι ο κίνδυνος ελλοχεύει στα μεγάλα έργα, εκεί όπου το χρήμα ρέει ωςάν αίμα θυσιαστηρίου. Εκεί, όπου οι πιο κοντινοί στην πληγή του θύματος οσμίζονται αποφορά. Αλλωστε ήταν τα αφρώδη μετά δυσωδίας λύματα στο στόμιο του κάρλιου αγωγού που κατέστησαν αναγκαία την εν λόγω ανασύσταση.

Δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι οι ανησυχίες των παρακάρλιων κατοίκων κατά τις διάφορες φάσεις της κάρλιας περιπέτειας έχουν κάτι από τη χροιά της καβαφικής αγανάκτησης.

⁷ Grundmann K "Magula Hadzimisiotiki. Eine steinzeitliche Siedlung in Karla-See", in Mitteilung des Deutschen Archäologischen Instituts, No 62,1937: 56-69.

⁸ Για το σύνολο των αποτελεσμάτων, οικονομικών, οικολογικών κοινωνικό-πολιτιστικών της αποξηράνσεις της Κάρλας και του λόγους της ανασύστασής της βλ, Κοβάνη, 2002.

«Τα έργα των θεών διακόπτομεν εμείς
Τα βιαστικά κι άπειρα όντα της στιγμής».
(Διακοπή)

Η σιγή του μυκηναϊκού λιμανιού

*«Το πιο δύσκολο στις ταραγμένες περιόδους δεν είναι
να εκτελεί κανείς το καθήκον του, αλλά να το γνωρίζει»
A. Rivarol*

Στην περιοχή της Θίσβης έχει χωροθετηθεί Βιομηχανική Περιοχή (ΒΙ.ΠΕ) με λιμενικές εγκαταστάσεις από το 1987, με αρχικό σκοπό, την κατασκευή εκεί εργοστασίου Αλουμίνας. Την εποχή εκείνη το σχεδιαζόμενο εργοστάσιο στη μικρή παρακείμενη κοιλάδα της Θίσβης και οι –σε απόσταση 3 περίπου χλμ– λιμενικές εγκαταστάσεις στο αρχαίο της λιμάνι Βαθύ (όρμος Νούσας) – το σύνολο έτσι της επένδυσης αποτελούσε στόχο της τότε συμφωνία μεταξύ Ελλάδος και Ρωσίας.

Με την ακύρωση όμως της επένδυσης αυτής η εν λόγω ΒΙΠΕ πήρε μια εντελώς διαφορετική φυσιογνωμία. Σχεδόν όλα τα προγραμματιζόμενα έργα υποδομής έμειναν ημιτελή και σε πολλά από αυτά δεν ακολουθήθηκε η νόμιμη διαδικασία αδειοδοτήσεων, με αποτέλεσμα σήμερα ειδικά οι λιμενικές εγκαταστάσεις να είναι παράνομα κατασκευασμένες. Το παράδοξο της όλης υπόθεσης είναι ότι μετά την εγκατάσταση το 1999 του Ομίλου Στασινόπουλου στη συγκεκριμένη ΒΙΠΕ, (αφού απέκτησε το σύνολο της προς πώληση περιοχής της Βιομηχανικής αυτής Περιοχής), χρησιμοποιούνται κανονικά τα λιμενικά αυτά έργα εξυπηρετώντας ανάγκες δραστηριοτήτων εντός της ΒΙΠΕ Θίσβης (ΣΩΛ.ΚΟ.Α.Ε.)⁹ αλλά και εκτός αυτής (των μονάδων ΕΛΒΑΛ Α.Ε., ΧΑΛΚΟΡ Α.Ε κείμενων στα Οινόφυτα Βοιωτίας).

Με στόχο τη νομιμοποίηση των λιμενικών αυτών έργων η ΔΙΑ.ΒΙ.ΠΕ.ΘΙΒ Α.Ε. (Διαχείριση & Διοίκηση Βιομηχανικής Περιοχής Θίσβης Βοιωτίας) κατέθεσε αίτημα προς την Κτηματική Υπηρεσία Βοιωτίας βάση του Ν. 3554/2007 (άρθρο 14). Στο πλαίσιο εξέτασης του αιτήματος από το ΚΑΣ εκδόθηκαν οι ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠ/ΑΡΧ/Α1/Φ41/97293/4500/10.10.2008 και ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠ/ΑΡΧ/Α1/Φ41/39133/1962/ 30.04.2009 Υπουργικές αποφάσεις οι οποίες σεβόμενες την αρχική ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ41/34496/1459/ 24.08.1988 Υπουργική Απόφαση, απαγόρευαν την νομιμοποίηση ενός κρηπιδώματος που έχει κατασκευαστεί μεταξύ των άλλων στις λιμενικές εγκαταστάσεις επάνω σε αρχαιολογικό χώρο.

Να σταθούμε σε αυτή την υπουργική απόφαση του 1988 που δίδει την ευκαιρία να παραθέσουμε έστω επιγραμματικά στοιχεία για την αρχαιολογική ταυτότητα της Θίσβης και του όρμου της Νούσας (Βαθύ). Εν όψει της έναρξης των εργασιών εγκατάστασης της Αλουμίνας διεξήχθη από κλιμάκιο της Εφορίας Εναλίων Αρχαιοτήτων (ΕΕΑ) και υπό τον Φ. Χανιώτη έρευνα στο θισβιακό λιμάνι. Βάσει αυτών ταυτοποιήθηκε η θέση του αρχαίου λιμανιού της Θίσβης για το οποίο κάνει λόγο ο Στράβων (Θ.11.28) και ο Πausanias (ΙΧ.32.1)¹⁰. Οι ενάλιες αρχαιότητες και τα ευρήματα στο χερσαίο χώρο του εν λόγω όρμου επέτρεψαν να έρθει στο φώς η ταυτότητα του λιμανιού από την κλασική κυρίως εποχή και

⁹ Τα Σωληνοουργεία Κορίνθου (ΣΩΛ.ΚΟ. Α.Ε.) ήταν η πρώτη μονάδα που εγκαταστάθηκε στη ΒΙ.ΠΕ Θίσβης

¹⁰ «Επίνειον δ' έχει πετρώδες περιστερών μεστόν, εφ' ου ο ποιητής (ο Ομηρός σ.σ.) «πολυτρήρωνά τε Θίσβην». Πλους δ' εστίν ενθένδε εις Σικύωνα σταδίων εκατόν εξήκοντα» (Θ. 11.21) Ο στίχος της ομηρικής Ιλιάδας για την αρχαία Θίσβη –ως πόλης στο κατάλογο των πλοίων που έλαβαν μέρος στον Τρωικό πόλεμο– με το φυσικό και αισθητικό γνώρισμα του να είναι τόπος μεστός περιστερών Πυλυτρήρωνά τε Θίσβην, (2.502), τούτος ο στίχος αποτελεί σημείο αναφοράς αρχαίων συγγραφέων και σύγχρονων μελετητών και για το λιμάνι Βαθύ.

μετά. Η εύρεση μιας προϊστορικής άγκυρας δεν απασχόλησε ιδιαίτερα. Η έκθεση επεσήμανε την ανάγκη περεταίρω ανασκαφικής μελέτης και χαρακτήρισε τον όρμο αρχαιολογικό χώρο κομβικής αξίας για τη διαχρονική αρχαιολογική έρευνα. Πριν δούμε τον τρόπο αγνόησης σήμερα αυτής της μελέτης να προσθέσουμε ορισμένα δεδομένα για την πάνω των τριών χιλιάδων ετών διαχρονική ιστορία του θισβιακού χώρου βάσει μελετών αλλοδαπών αρχαιολόγων που προηγούνται χρονικά της εν λόγω έρευνας της Εφορίας Εναλίων Αρχαιοτήτων.

Δεν είναι δυνατόν να αποσιωπηθεί κατ' αρχάς το γεγονός ότι ήδη από το 1923 με την μελέτη του Βρετανού Η. Hertley (1923-25) είχε έρθει στο φώς οι μυκηναϊκή ταυτότητα της Θίσβης και των όλων γύρω προϊστορικών οικισμών. Αλλωστε ο σερ Άρθρου Έβανς, ειδοποιημένος από τον Hertley, επισκέπτεται τη Θίσβη για να δει κυρίως τους μυκηναϊκούς τάφους. Με αφορμή αυτό το ταξίδι θα γράψει το 1925 ο αρχαιολόγος αυτός ανασκαφέας της Κνωσσού: "The important part which this place, with its harbour town at Vathy, must have played in the economy of Minoan and Mycenaean Greece is self-evident" (το πόσο σημαντική ήταν η θέση της (Θίσβης) ομού με αυτήν του λιμανιού Βαθύ στην μινωϊκή και μυκηναϊκή οικονομία αποτελεί εμφανέστατα αυτονόητο γεγονός) (Evans, 1925:3).

Να προσθέσουμε ότι η πρώτη γραπτή μαρτυρία για την διαχρονική πορεία του λιμανιού Βαθύ είναι αποτυπωμένη σε μαρμάρινες επιγραφές με ψηφίσματα της Ρωμαϊκής Συγκλήτου του 170 π.χ. Υπενθυμίζουμε ότι η Θίσβη μαζί με την Αλίαρτο και την Κορώνεια είναι οι πόλεις που έμειναν πιστές στον τελευταίο βασιλιά Μακεδόνα Περσέα, τιμωρούμενες έτσι με λεηλασία και καταστροφή την παραμονή της ρωμαϊκής τους υποταγής. Αμέσως μετά την υποταγή αυτή, θισβιακή αντιπροσωπεία μεταβαίνει στη Ρώμη προκειμένου να υποβάλει αιτήματα για την υπό την ρωμαϊκή αυτοκρατορία διοίκησή της. Τα προαναφερθέντα ψηφίσματα της Ρωμαϊκής Συγκλήτου έχουν να κάνουν με τα αιτήματα αυτής ακριβώς της θισβιακής αντιπροσωπείας. Οι μαρμάρινες δε επιγραφές των ψηφισμάτων που βρέθηκαν στη Θίσβη βρίσκονται καταχωρημένες ήδη από το 1892 στον τόμο των επιγραφών *Inscriptiones Graecae et Boeotiae*/ Dittenberger (I.G.VII. 2225), μεταξύ των άλλων 160 περίπου εκεί για πρώτη φορά αρχαίων θισβιακών: I.G.VII 2223-2368, 3563-3574. Στα ρωμαϊκά αυτά ψηφίσματα γίνεται ήδη από το πρώτο άρθρο λόγος για τα θισβιακά λιμάνια.¹¹ Πριν όμως έρθουμε επ' αυτού να σημειώσουμε ότι η εύρεση στη Θίσβη των μαρμάρινων αυτών πλακών με τα συγκλητικά ψηφίσματα, ανακοινωθείσα το 1860 από το Ch. Blondel, μέλος της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, θεωρήθηκε το μεγαλύτερο και σημαντικότερο γεγονός των επιγραφικών χρονικών της εποχής σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Και τούτο διότι τα ψηφίσματα αυτά κάλυπταν συγκεκριμένα γεγονότα που δεν είχαν πουθενά καταγραφεί, καθότι το τμήμα εκείνο της ιστορίας του Τίτου Λίβιου, του κύριου Ρωμαίου ιστορικού της εποχής, τμήμα αναφορικά με τότε συγκεκριμένα ιστορικά συμβάντα είχε χαθεί. Μεγάλα έτσι ονόματα της Αρχαιολογικής επιστήμης και Ιστορίας του 19^ο και 20^ο αιώνα – ο Γερμανός ακαδημαϊκός Th., Mommsen, ο Γάλλος P. Foucart, ο J. Schmith, κ. ά., επιδόθηκαν στη μελέτη του σημαντικού αυτού κειμένου που έριχνε φως στις πρώτες κινήσεις και πράξεις της Ρωμαϊοκρατίας στην Ελλάδα.¹²

Το πρώτο λοιπόν θέμα που θίγεται στα συγκλητικά ψηφίσματα είναι τα περί της διαχείρισης της Γης και των λιμανιών: «ωσαύτως περί ών οι αυτοί λόγοι εποιήσαντο περί χώρας/και περί λιμένων και προσόδων και περί ορέων αυτών εγεγόνεισαν, ταύτα ημών μεν ένεκεν έχειν εξείναι έδοξεν», τουτέστιν: «Λαμβάνοντες υπόψιν όσα ελέχθησαν από τους ίδιους αντιπροσώπους σχετικά με τη γη, με τους λιμένας και τις προσόδους, σχετικά επίσης με την ορεινή έκταση που τους ανήκει δεδομένου δε ότι τα στερούνται, αιτούν να τα

¹¹ Από τα δύο θισβιακά γειτονικά λιμάνια –Άγιος Ιωάννης και Βαθύ (όρμος Νούσας)– κυριότερο θεωρείται από τους σύγχρονους μελετητές το δεύτερο, Γενικότερα επί των αρχαιολογικών και ιστορικών θισβιακών ερευνών βλ. Leake (1835, 504-507), Gregory (1992), Dann (2006), Fossey (1983 & 1988), Κοβάνη (2000).

¹² Λεπτομέρειες για τις βιβλιογραφικές αναφορές, βλ. Sherk (1969).

κατέχουν για το παρόν και για το μέλλον με την άδειά μας και σύμφωνα με ό,τι έχει αποφασισθεί».

Επιστέφουμε στην μελέτη της Εφορίας Εναλίων Αρχαιοτήτων. Τα όσα η υποβρύχια και χερσαία αυτή έρευνα εντόπισε –ορθογώνια λαξεύματα στη βραχώδη ακτογραμμή του όρμου (νεώσικοι;), τμήματα κλασσικού τοίχου, άφθονη κεραμική, κ.τλ.– περιγράφονται στην αναφορά του Φ. Χανιώτη, η οποία καταλήγει ως εξής:

Η θέση του λιμανιού της αρχαίας Θίσβης είναι πλέον σίγουρη και το πολυσυζητημένο θέμα σχετικά με τη μετάβαση του Πausanία σε λιμάνι της νότιας Βοιωτίας, προκειμένου να επισκεφτεί την αρχαία Θίσβη, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι έχει απαντηθεί Η σημαντικότητα του αρχαίου οικισμού ... είναι καταφανής και γι' αυτό το λόγο προτείνουμε οι λιμενικές εγκαταστάσεις (θέση Γ')¹³ του εργοστασίου Αλουμίνιας να μεταφερθούν στον Όρμο του Αγίου Ιωάννη ανατολικά του όρμου Νούσας, έτσι ώστε να μην καταστραφεί η μέχρι σήμερα άγνωστη θέση του αρχαίου λιμανιού της Θίσβης.¹⁴

Τα παραπάνω ειπώθηκαν και υποστηρίχθηκαν στη συνεδρία της 21.06.1988 του ΚΑΣ, (Απόσπασμα αριθμ. 22). Βάσει αυτής της γνωμοδότησης, προστατευτικής του σημείου των αρχαιοτήτων, εκδόθηκε όπως αναφέρθηκε η απόφαση της τότε υπουργού πολιτισμού Μελίνας Μερκούρη (24.08.1988) που απαγόρευε την κατασκευή έργων στο χώρο των αρχαιοτήτων.

Η απόφαση της υπουργού αγνοήθηκε: Με την κατασκευή των λιμενικών εγκαταστάσεων το 1988 στο όρμο Νούσας το ορατό τμήμα του κλασσικού τοίχου κατακρημνίσθηκε και ένα τεράστιο τσιμεντένιο κρηπιδώματος κάλυψε τις αρχαιότητες εκεί όπου η υπουργική απόφαση το απαγόρευε.

Όταν το 2007 η ΔΙΑ.ΒΙΠΕ.ΘΙΒ Α.Ε. κατέθεσε αίτημα προς την Κτηματική Υπηρεσία για τη νομιμοποίηση, όπως είδαμε, των λιμενικών έργων και μεταξύ αυτών και του, παρά την υπουργική απόφαση, κατασκευασμένου κρηπιδώματος, ο θισβιακός καποδιστριακός δήμος κατόρθωσε και απέσπασε από την λήθη των αρχείων της ΕΕΑ την περί ης ο λόγος μελέτη υπό τον Φ. Χανιώτη. Η απόφαση αυτή ήταν καθοριστική για την έκδοση των προμνημονευθέντων υπουργικών (στις 10.10.2008 και 30.04. 2009) αποφάσεων που απαγόρευσαν τη νομιμοποίηση του κρηπιδώματος πάνω στα αρχαία.

Αλλά η ιστορία του παράνομου αυτού κρηπιδώματος δεν σταματά εδώ. Την νομιμοποίησή του αιτεί Η ΔΙΑ.ΒΙΠΕ.ΘΙΒ Α.Ε., για τρίτη συνεχόμενη φορά μέσα σε διάστημα τριών χρόνων. Στις 22 Ιουλίου 2010 επανεξετάζεται στο ΚΑΣ το εν λόγω αίτημα νομιμοποίησης για να απορριφθεί και πάλι στο αυτό διάστημα για τρίτη φορά. Η ελπίδα για αποκατάσταση νομιμότητας μετά τις πρόσφατα τρεις αυτές αποφάσεις του ΚΑΣ σύντομα διαψεύθηκε. Τα πρακτικά της συνεδρίας στις 22 Ιουλίου 2010 ουδέποτε ανακοινώθηκαν. Ούτε καν αν ακολούθησε υπουργική απάντηση. Μεσολαβεί εν τω μεταξύ η μετάβαση από το καποδιστριακό στο καλλικράτειο σύστημα τοπικής αυτοδιοίκησης. Ο καποδιστριακός Δήμος Θίσβης καταργείται και υπάγεται με το νέο σχήμα στο Δήμο Θηβαίων, με τον οποίο, ειρήσθω εν παρόδω, δεν έχει ουδένα πειστικό όρο αυτοδιοικητικής συνένωσης. Κείμενος στους πρόποδες του Ελικώνα με οικισμούς στον Κορινθιακό, και απομονωμένος από όμορους δήμους με γεωγραφικά, δημογραφικά, οικονομικά και κοινωνικά κοινά γνωρίσματα, ο πρώην καποδιστριακός θισβιακός Δήμος φαντάζει τιμωρούμενος στη νέα αστική δημοτική του οικία. Τίποτε δε είναι τυχαίο. Ωσάν να μην έλαβε χώρα η συνεδρίαση της 22 Ιουλίου 2010 του ΚΑΣ μια νέα ορίζεται στις 3 Μαΐου 2011.

Με έκπληξη έβλεπε κανείς ότι αυτή τη φορά είχαν με πούλμαν μεταφερθεί για παρέμβαση στο ΚΑΣ εργάτες από τη Σωληνουργεία της ΒΙΠΕ Θίσβης, οι νέοι επίσης τοπικοί

¹³ Στο σημείο των αρχαιοτήτων το σχεδιαζόμενο κρηπίδωμα το οποίο τελικά κατασκευάστηκε.

¹⁴ Βλ. Κοβάνη, 2009, 1,3.

πρόεδροι της καλλικράτειας αυτοδιοίκησης, κ.ά. Όλοι αποφασισμένοι να μιλήσουν για την ανυπαρξία ή τα άνευ αξίας αρχαία!! Όλοι με ψευδή εντύπωση μαχητού έναντι ανύπαρκτων απειλών, έναντι τάχα κινδύνων απειλητικών της λειτουργίας της εν λόγω ΒΙ.ΠΕ, ωσάν το παράνομο κρηπίδωμα να καθόριζε τη σύνολη δραστηριότητα αυτής, και ωσάν αυτό επίσης να αντιπροσώπευε το σύνολο των λιμενικών εγκαταστάσεων. Και ιδού το θαύμα: Η γνωμοδότηση του ΚΑΣ ήταν αυτή τη φορά υπέρ της νομιμοποίησης της παρανομίας στα αρχαία του περί ου ο λόγος μυκηναϊκού λιμανιού. Με το σκεπτικό ότι δεν υπήρξε καταστροφή και τα αρχαία σώθηκαν. Η αλήθεια βέβαια είναι ότι μέρος των αρχαιοτήτων του λιμανιού σώθηκε. Πρόκειται για τμήμα –χωρίς πρόσβαση για τους κοινούς εκεί θνητούς κατοίκους– που τελεί και αυτό σε καθεστώς ομηρίας από τη συγκεκριμένη ΒΙ.ΠΕ, όπως ο σύνολος χώρος του αρχαίου λιμανιού με το σπάνιο παραθαλάσσιο οικοσύστημά του. Ετσι, μετά από τέσσερις συνολικά αρνητικές τεκμηριωμένες επιστημονικά γνωμοδοτήσεις του ΚΑΣ και τρεις υπουργικές αποφάσεις η υπουργική υπογραφή αυτής της νομιμοποίησης – φέρει προφανώς τη σφραγίδα των αδιέξοδων της κρίσης και των απειλών χρεοκοπίας της χώρας.

Τα παραπάνω καταδεικνύουν το πώς υπό καθεστώς τέτοιων απειλών αλλά και από την επιβολή της ιδέας του άφευκτου των τεχνικών παρεμβάσεων, με το όποιο επί ενός τόπου κόστος –με πρώτο όμως πάντα κριτήριο αυτών το κέρδος– πώς λοιπόν υπ’ αυτούς τους όρους επιβάλλεται η λογική της συμπεριφοράς του Επιμηθέα, αυτού δηλαδή που δρα χωρίς πρώτα να σκεφτεί.

* * *

Κάθε τόπος έχει υποχρέωση και δικαίωμα να γνωρίζει τα περί της πορείας του. Επ’ αυτού η ησιόδεια διδαχή της πρόληψης μιας πορείας είναι εμψυχωτική. «τα τ’έοντα τα τ’ εσόμενα προ τ’έοντα» (Θεογονία,38). Με αφετηρία τα τωρινά προβλήματα ενός τόπου, και παροντοποίηση στη συνέχεια τόσο των φόβων και των προσδοκιών του αύριο, όσο και των εμπειριών του χθες .

Οι παραβιάσεις σχετικά με την αγνόηση των προβλεπόμενων όρων στα έργα που είδαμε, στη αποξηραμένη Καρλα και στο κατεστραμμένο Βαθύ αποτελούν δείγματα κόμβων όπου διασταυρώνονται άξονες κρίσης όχι μόνον οικονομικού αλλά και αξιακού πεδίου κρίσης εκπαιδευτικής, πολιτιστικής και συνάμα αρχαιολογικής πολιτικής.

Το θέμα είναι τεράστιο αλλά θα θίξουμε εδώ ένα επίκαιρο πρόβλημα απόρροια επιμηθεϊκής στάσης. Δεν έχουν τέλος οι ιερεμιάδες σήμερα για το ότι «δεν διαθέτει η χώρα αυτάρκεια στα βασικά είδη διατροφής», για το ότι «η Ελλάδα δεν μπορεί να θρέψει τους Έλληνες». Για το ότι εν ολίγοις εισάγει διατροφικά προϊόντα (κρεατικά, όσπρια, δημητριακά, ζάχαρη, γαλακτοκομικά) που ξεπερνούν την αξία των 2 δισ. ευρώ, κ.τλ. Τούτο δεν οφείλεται μόνον στο ότι οι επιδοτήσεις στο πλαίσιο της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής σε βιομηχανικές κυρίως καλλιέργειες επέτειναν τις στρεβλώσεις της εντατικής γεωργίας.

Ασχολήθηκε άραγε κάποια από τις αλληπάλληλες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις ή εκδηλώθηκε ποτέ ανησυχία στο τοπίο πολιτιστικής πολιτικής για το ότι από τη δεκαετία κυρίως της μεγάλης αγροτικής εξόδου η εργασία για νέο σε γεωργία και κτηνοτροφία συνιστούσε κατάρα; Γρήγορα λησμονήθηκε ο ρόλος του πρωτογενή τομέα ακόμα και σε επίπεδο της πιο μικρής κοινότητας σε περιόδους κρίσεων και πολέμων. Πού χρόνος να δοθεί προσοχή στο τι εσήμαινε ο λιμναίος κάρλιος πλούτος επί χιλιετίες. Ανώφελο να θυμίσει κανείς την εκπληκτική ποιότητα δημητριακών, οσπρίων, ελαιοκομικών της θισβιακής και της όλης γύρω περιοχής, ή την πλούσια παραγωγή εκεί κρασιού που το μεσοπόλεμο έφθανε μέχρι την Ιταλία. Είναι σαν να έχουν περάσει αιώνες από τότε Είναι ευτύχημα που μέρος έστω των αιωνόβιων θισβιακών ελαιόδεντρων αντιστέκεται.

Όσο δε για την εγκατάλειψη των αρχαιολογικών χώρων στη σημερινή θισβιακή κυρίως περιοχή παραπέμπουμε και πάλι σε όσα προφητική έλεγε όπως είδαμε ο Ν. Γεωργιάδης με αφορμή τις δεινοπαθούσες στις ημέρες του παρακάλλιες αρχαιότητες. Δέος προκαλεί και η σημερινή μοίρα αρχαιολογικών οικισμών αφημένων στην εγκατάλειψη. Η

φαγέδαινα του υλισμού –όπως αποκαλούσε την απληστία που θρέφει την αδιαφορία και την ασυδοσία ο ευγενής αυτός μελετητής– δρα επίμονα, ανεξέλεγκτα

Θα ήταν ευχής έργον να περάσει στη νέα γενιά το μήνυμα ότι ο κάθε αρχαιολογικός χώρος έχει να διδάξει και ιστορία και οικονομική σκέψη και αισθητική. Η φροντίδα και ανάδειξή του στην καρδιά ενός τόπου που οι φυσικές πηγές του έθρεψε τους κατοίκους – με ήχους του πρωτογενή τομέα και της βιοτεχνίας– εδώ και τρεις χιλιάδες χρόνια, η τέτοια ανάδειξη συνέχει τον τόπο θεμελιώνοντας όρους ισόρροπης ανάπτυξης.

Άλλωστε και σιωπηλοί οι αρχαιολογικοί χώροι δίδουν όπως θα έλεγε ο Σεφέρης έντονο αίσθημα πληρότητας και ευρυχωρίας. Στα όρια αυτής της ευρυχωρίας υπάρχει τόπος για την όποια ανάπτυξη, στη βάση φυσικά του σεβασμού των φυσικών πηγών του τόπου και της ιστορίας του στα όρια της εκ νέου εύρεσης της ομορφιάς και της αξιοπρέπειας των εργασιών της γης και του μόχθου των εν γένει χερομάχων.

Βιβλιογραφία

- Αρβανιτόπουλος. Α.Σ. (1910), «Πρακτικά του 1910», *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας*, σσ. 231-233.
- Bourg, D. (1996), «Modernité et appartenance à la Nature», *Esprit*: 55-58.
- Γεωργιάδου Ν (1880), *Θεσσαλία*, Αθήνα (νέα έκδοση 1995, εκ. Ελλα).
- Dittenberger, G. (1892), *Inscriptiones Megaridis et Boeotia*, Berolini, A.G.Reimerum.
- Dunn, A. (2006), “The rise and fall of towns, loci of maritime traffic, and silk production: the problem of Thisvi-Kastorion”, in E.Jeffreys (ed.), *Byzantine Style, Religion, and civilization, in honour of Sir Steven Runciman.*, Cambridge University Press, σς: 38-71.
- Evans, Arthur, (1925), “The Ring of Nestor”: a Glipse into the Minoan After-World and a sepulchral Treasure of Gold Signet - Rings and Bead - Seals from Thisbe, Boeotia”, *Journal of Hellenic studies*, XLV:1-42.
- Ζανικώ, Ντ., (1987), «Η τεχνική: το ζήτημα του μέλλοντος», *ΔΙΑΒΑΖΩ*, No 161: 36-39.
- Janicaud D, (1985), *La puissance du rationnel*, Paris, Gallimard.
- Fossey, J. (1983), «Ερευνες στη Βοιωτία» *Αρχαιολογικό Δελτίο*,:38: 136-138.
- Fossey, J. (1988), *Topography and population of ancient Boiotia*, Chicago, Ares.
- Gregory, Th. (1992), Archaeological explorations in the Thisbe Basin”, in *Beotia Antiqua*, Univ. Mc Giil, ed. Gieben, Amsterdam.
- Grundmann, K. (1937), “Magula Hadzimisiotiki. Eine steinzeitliche Siedlung in Karla-See”, in *Mitteilung des Deutschen Archäologischen Instituts*, No 62: 56-69.
- Heidegger, M. (1954), “Die Frage nach der Technik”, *Gestalt und Gedanke*, 3, σσ. 70-108.
- Heurtley, W .H. (1923-25), “Notes on the Harbours of the S. Boeotia and the Sea-treade between Boeotia and Corinth in Prehistoric Times”. in *Annual of the British School at Athens*: XXVI: 38-45.
- Ησίοδος (1993), *Θεογονία*, Αθήνα, Φιλολογικό (ανατύπωση από έκδοση του 1889).
- Illich I. (1973), *La convivialité*, Paris, Seuil.
- Κοβάνη Ε. (2000), «Θίσβη. Η μαγεία της γοητείας». *Θίσβη. Μία πόλη μία ιστορί.*, Panthisvian Society, σσ. 9-98.
- Κοβάνη Ε, (2010), «Ορμος Νούσας .Η σιγή των ευρημάτων», *Θισβιακή Ηχώ*, No 19: 1-3.
- Κοβάνη Ε (2002), «Αναπαραστάσεις του χώρου και των χρήσεων του στις αποξηραμένες περιοχές Κάρλας και Αγουλινίτσας» σε Κ. Αβδελίδη (επιμ.), *Λιμνών αποξηράνσεις. Μελέτη αειφορίας και πολιτιστικής ιστορίας*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Morin E. (2004), *La Méthode 6. Ethique*, Paris, Seuil.
- Leake W. M. (1835), *Travel in Northern Greece, II*, London, Rodwell.
- Ομηρός (2006), *Ιλιάδα*, Αθήνα, Δαίδαλος/Ι. Ζαχαρόπουλος.
- Παυσανίας (1981), *Βοιωτικά, Φωκικά*, Αθήνα, Βοιωτική Αθηνών (εισαγωγή, μετάφραση, σημειώσεις: Ν. Παπαχατζή).
- Sherk, R. (1969), “Senatus consultum de Thisbensibus, 170 B.C”, in *Roman Documents from the Greek East: Senatus consulta and Epistulae to the Age of Augustus*, Baltimore, Maryland, J.Hopkins.
- Στάβων (1994), *Γεωγραφικά, Ανατολική Ελλάδα*, Αθήνα, Κάκτος.
- Steiner, G. (2009), *Χάιντεγκερ*, Αθήνα, Πατάκη.

«Η Πολιτική Τάξη και ο Νέο-φιλελευθερισμός στη Δημιουργία της Τρέχουσας Κρίσης»

Σωκράτης Μ. Κονιόρδος¹

Περίληψη

Η τρέχουσα οικονομική κρίση έχει οδηγήσει τη χώρα σε μία κατάσταση αφερεγγυότητας και επαπειλούμενης συνεχώς χρεωκοπίας. Οργανικό τμήμα της συμπεφωνημένης «διάσωσης» της από την «Τρόϊκα» διασωστών-δανειστών (των ΔΝΤ, ΕΚΤ και ΕΕ) αποτελεί η επιβολή ενός συνόλου συνθηκών και μέτρων. Αν η διάσωση αποτελεί θετική διέξοδο στο άμεσο πρόβλημα χρέους της Ελλάδας, η αρνητική όψη είναι πως είναι υπό την κηδεμονία της Τρόϊκας και με την ενεργότατη συμμετοχή της σημερινής κυβέρνησης επιβάλλονται μεγάλες μισθολογικές περικοπές και άλλα μέτρα αυστηρής οικονομικής λιτότητας, ενώ εξακοντίζεται στα ύψη η ανεργία και υφέρεται η ύφεση.

Καθώς το ερώτημα παραμένει ανοικτό αναφορικά με το ποιοι παράγοντες είναι υπεύθυνοι για τη κρίση χρέους και αξιοπιστίας, ιδιαίτερα προβεβλημένες εμφανίζονται να είναι δύο διαστάσεις. Η μία αφορά τις απρόσωπες αγορές χρήματος. Οι μεταστροφές και «επιθυμίες» τους είναι επιτελεστικά (performatively) πλαισιωμένες και ως τέτοιες αποτιμούνται και ερμηνεύονται από μερίδα των οικονομολόγων και των πολιτικών. Ειδικότερα, οι χρηματαγορές εμφανίζονται να αποτελούν αυτόνομα κέντρα γύρω από τα οποία τα πάντα περιδινούνται. Επίσης, εμφανίζονται ως φυσικές υπάρξεις ενώ σαφώς είναι φетиχοποιημένες, με παράλληλη αγνόηση της κοινωνικής τους κατασκευής. Δεύτερον, οι αγορές είναι ανοικτές και απεριόριστες λόγω της παγκοσμιοποίησης, η οποία νοείται κατά μη ρεαλιστικό τρόπο ως ενδογενώς θετική εξέλιξη επειδή θεωρείται να περιορίζει ή ακυρώνει ορισμένες πλευρές του έθνους-κράτους, ειδικότερα της δυνατότητά του να δρα αποτελεσματικά στο χώρο κυριαρχίας του. Συνεπόμενο, η παγκοσμιοποίηση αντιμετωπίζεται ως η απρόσκοπτη κυριαρχία του ελεύθερου ανταγωνισμού, πρωταρχική λειτουργία του οποίου γίνεται ιδεολογική αντιληπτό να είναι η βέλτιστη κατανομή των διαθέσιμων πόρων. Κατ' αυτή τη γραμμή σκέψης, οι κρίσεις τείνουν να κανονικοποιούνται ως, απλά, μη επιθυμητές διαστάσεις του οικονομικού κύκλου σε ένα ανταγωνιστικό περιβάλλον.

Επιδίωξη μου εδώ είναι να αμφισβητηθούν αυτές οι παραδοχές και να περιγραφούν οι διεργασίες που οδήγησαν την Ελλάδα στην τρέχουσα οικτρή της κατάσταση. Ξεκινώ αντιμετωπίζοντας την ελληνική κρίση ως το μερικό αποτέλεσμα της απρόσκοπτης κυριαρχίας της «ελεύθερης αγοράς». Επιδιώκω να αμφισβητήσω την κυρίαρχη αντίληψη αναφορικά με την φυσικότητα των χρηματαγορών, και τον χαρακτήρα-ταμπού των διαφόρων χρηματιστικών προϊόντων (securitization, interest-rate-swaps, collateralized debt obligations, κ.λπ.) που διοχετεύτηκαν-πουλήθηκαν στην Ελλάδα από παράγοντες όπως οι Salomon Bros. Επίσης, να εξετάσω ορισμένες διαστάσεις που θεωρώ ουσιαστικές για μια σφαιρική κατανόηση της τρέχουσας κρίσης, συγκεκριμένα την εξέλιξη της χρηματοπιστωτικοποίησης,

¹ Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

την τοπική παραλλαγή του «αήθους οικογενιοκρατισμού» (amoral familism), τον ρόλο του κράτους και της κομματοκρατίας, καθώς και του γενικευμένου ελλείμματος εμπιστοσύνης.

Εισαγωγή

Ο στόχος μου σ' αυτή την παρουσίαση είναι να υποδείξει δύο σημαντικούς παράγοντες αναφορικά με τη δημιουργία (το «φτιάξιμο») και την εκτύλιξη της σημερινής ελληνικής κρίσης. Πρόκειται για το συγκεκριμένο σύνολο των οικονομικών ενεργειών της ημεδαπής πολιτικής τάξης και την επικράτηση των νεοφιλελεύθερων ιδεών και επιταγών που λειτουργούν, όπως το βλέπω εγώ, ως μία επεξήγηση-δικαιολόγηση καθώς και ως πλαίσιο κατευθυντηρίων σε σχέση με τις ενέργειες των εν λόγω ελίτ.

Κατ' αρχήν, επιτρέψτε μου να πω λίγα λόγια για τη συνεχιζόμενη κρίση. Η τρέχουσα οικονομική κρίση (ήτοι από την επίσημη ανακοίνωση της ύπαρξής της, εδώ περίπου και 23-24 μήνες) έχει επιπέσει με ιδιαίτερη βαναυσότητα στην Ελλάδα και στους πολίτες της, καθιστώντας την ως χώρα αφερέγγυα και οδηγώντας σε μια κατάσταση σχεδόν πτώχευσης. Η κρίση δε δεν πλήττει μόνο την Ελλάδα, καθώς σαφώς αποτελεί απειλή για ολόκληρη την Ευρωζώνη.

Αναπόσπαστο μέρος των συμφωνηθεισών ρυθμίσεων διάσωσης (της πρώτης, της μη-ολοκληρωθείσας δεύτερης, και της αναδυόμενης με αρκετές δυσχέρειες νέας-τρίτης) που έχουν μέχρι στιγμής αναστείλει πιο δυσμενείς εξελίξεις είναι τα καταβλητέα σε έναν αριθμό δόσεων τεράστια δάνεια που από κοινού παρέχουν το ΔΝΤ, η ΕΚΤ και η ΕΕ των € 110 δισ. και € 105 δισ, όπως και το εντελώς πρόσφατα ανακοινωθέν (στην επιτευχθείσα συμφωνία της 26^{ης} -27^{ης} Οκτωβρίου 2011) των € 130 δισ καθώς και της μείωσης (του «κουρέματος») του ελληνικού δημόσιου χρέους κατά 50%, τα οποία βέβαια απομένει να υλοποιηθούν (κάτι που αν και όταν θα γίνει, δεν θα γίνει ευθύγραμμα). Το πολύ σοβαρό μειονέκτημα είναι ότι η χώρα βρίσκεται πλέον υπό την αυστηρή και εμφανώς καθιστάμενη αυστηρότερη κηδεμονία της Τρόικα που απαρτίζουν οι εκπρόσωποι των δανειστών και με την οποία η παρούσα ελληνική κυβέρνηση αποδέχεται και συμμορφώνεται. Η όλη δε κηδεμονία είναι οργανωμένη σύμφωνα με τις διαδοχικές εκδόσεις του «Μνημονίου Κατανόησης», το οποίο επιβάλλει μια σειρά από σκληρούς όρους και συνθήκες στον γενικό πληθυσμό της χώρας.

Έτσι, εκτός από τις σημαντικές περικοπές των μισθών και των άλλων μέτρων που έχουν ληφθεί από το αρχικό πρόγραμμα σταθεροποίησης της κυβέρνησης του Ιανουαρίου 2010 και μετά,² το μνημόνιο εγγράφει την οργάνωση μιας διαδικασίας μέσω της οποίας θα είναι δυνατό να επιφέρουν περαιτέρω περικοπές στις δαπάνες κρατικών και των κρατικά-σχετιζόμενων δαπανών, το άνοιγμα των λεγόμενων κλειστών επαγγελματιών, τις αυξήσεις των φορολογικών εσόδων, καθώς και μια σειρά από άλλα μέτρα δημοσιονομικής λιτότητας, όλα με σκοπό τη διαφύλαξη της αποπληρωμής των δανείων που ελήφθησαν για τη «διάσωσης» της χώρας (της «πατρίδας», όπως το θέλει η ρητορική της κυβέρνησης). Οι εξελίξεις αυτές πρέπει να υλοποιηθούν κατά την περίοδο 2010-2015 αλλά μετά απ' αυτήν.

2 Αξίζει να αναφερθεί η έκταση των πραγματοποιηθεισών περικοπών. Οι λεγόμενες οριζόντιες περικοπές μισθών και συντάξεων ήταν αρχικά στο 20%. Το ποσοστό αυτό ανεβαίνει σημαντικά όταν υπολογισθούν οι πρόσθετοι νέου φόροι (π.χ. το επίδομα αλληλεγγύης), οι αυξήσεις των έμμεσων φόρων και ο πληθωρισμός - αυτά τα τελευταία στην πραγματικότητα βαρύνουν λίγο περισσότερο από το 10% τα τελευταία δύο χρόνια της παρούσας κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ. Με άλλα λόγια, έχει υπάρξει μία δραματική αφαίμαξη του εισοδήματος και μείωση που αγγίζει το 40 με 45% της αγοραστικής ικανότητας όσων συνεχίζουν να απασχολούνται στο στενά οριζόμενο δημόσιο τομέα της οικονομίας.

Αυτές οι διαδικασίες επικυρώθηκαν από το λεγόμενο *μεσοπρόθεσμο* πρόγραμμα που ψήφισε στην Βουλή το τέλος του Ιουνίου 2011, χωρίς καθόλου να αποκλείονται και άλλες σχετικές νομοθετικές ρυθμίσεις.³

Τα σκοπούμενα –κυβερνητικά προωθούμενα και σχετιζόμενα με το μνημόνιο– μέτρα και μεταρρυθμίσεις, ρητά έχουν ως στόχο την αποκατάσταση της ανταγωνιστικότητας της χώρας μέσω της πλήρους ελευθέρωσης της αγοράς. Έτσι, σε αρμονία με τα νεοφιλελεύθερα δόγματα –ανεξάρτητα δε από την κοινωνική αγωνία, οδύνη και ένταση που δημιουργεί η τερατώδης διόγκωση των φορολογικών επιβαρύνσεων– οι διαδικασίες συγκομιδής των φόρων βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη με απότοκο την αποπληρωμή χρεών. Εισάγονται εκτεταμένες αλλαγές που προωθούν την περαιτέρω εργασιακή ευελιξία, αλλά όχι και την διασφάλιση της εργασίας, επιβάλλονται αυστηρές και εκτεταμένες περικοπές στις δημόσιες επιχειρήσεις, έχουν ξεκινήσει παρά τις «σκοτωμένες» τιμές οι ιδιωτικοποιήσεις, ενώ η απορρύθμιση επιβάλλεται. Την ίδια στιγμή δεν αγγίζεται ούτε ελέγχονται οι αυξανόμενες τιμές των ειδών και υπηρεσιών που καταναλώνονται ευρέως, κι αυτό ελεύθερης αγοράς, η λειτουργία της οποίας –ιδεολογικά– δεν θα πρέπει να διαταραχθεί!

Οι επιθεωρήσεις των εκπροσώπων της Τρόικας εξετάζουν το κατά πόσο οι προγραμματισμένες μεταρρυθμίσεις λαμβάνουν χώρα και με ποια αποτελέσματα, προβαίνει σε συστάσεις, και με βάση την αξιολόγηση των όσων έχουν επιτευχθεί μέχρι τη στιγμή προτείνουν την πληρωμή της επόμενης δόσης των δανείων (απ' όπου εξαρτώνται οι μισθοί και οι συντάξεις που καταβάλλονται). Εναλλακτικά, όπως συνέβη και για τους τελευταίους δύο μήνες, η τυχόν αρνητική τους αξιολόγηση σημαίνει ότι δεν προχωρεί η καταβολή των επόμενων δόσεων, εκτός κι εάν υπάρξουν κάποιες δραματικές παρεμβάσεις και αλλαγές, όπως συνέβη πρόσφατα. Όλα αυτά δε επισυμβαίνουν σε, λίγο-πολύ, αγαστή συμφωνία και με τις επιταγές των δανειοληπτών που ευλόγως επιδιώκουν τη διασφάλισή τους.

Αυτό που από την αρχή των μεταρρυθμίσεων ήταν η αιτία της αγωνίας είναι ότι παρά τους ισχυρισμούς ότι οι σχετιζόμενες με το Μνημόνιο μεταβολές θα βάλουν τη χώρα σε κανονική τροχιά, κάτι τέτοιο δεν έχει πραγματοποιηθεί. Ως εκ τούτου, οι πολιτικές και τα μέτρα που έχουν ληφθεί γίνονται αντιληπτά από μεγάλη μερίδα του πληθυσμού, και απ' όλα τα πολιτικά κόμματα εκτός του κυβερνώντος, ως να είναι προς όφελος των πιστωτών κατά κύριο λόγο ή και αποκλειστικά, και ότι δεν αντιμετωπίζουν το ζήτημα της ανάπτυξης κατά τρόπο θετικό. Αυτό το χαρακτηριστικό έχει σταδιακά καταστεί ένα από τα μείζονα θέματα που τίγονται από όσους είναι ενάντια στην πολιτική της τρέχουσας κυβέρνησης, η οποία σαφώς δεν είχε καμία εντολή να λάβει τα μέτρα που προωθεί. Όπως ήταν αναμενόμενο, απέναντι στα προωθούμενα μέτρα και ρυθμίσεις έχουν υπάρξει αντιδράσεις που περιλαμβάνουν διαδοχικά κύματα διαμαρτυρίας, οι οποίες δεν φαίνεται να υποχωρούν.

Ο εν πολλοίς διακηρυγμένος κοινός παρονομαστής όλων των μέτρων που λαμβάνονται αλλά και των όποιων επερχόμενων, είναι ότι προσπαθούν να εξασφαλίσουν τη μέγιστη δυνατή ανοικτότητα για τις ανταγωνιστικές αγορές, και την εκ παραλλήλου απόρριψη των προστατευτικών ρυθμίσεων, τις οποίες καταγγέλλουν ως συντεχνιακές περιχαρ ακώσεις (δηλαδή φεουδαρχικής προέλευσης, σχετικά με την οποία δες την πρότυπη αντιθετική διατύπωση στο έργο του φον Χάγιεκ «Ο δρόμος από τη δουλοπαροικία» [*The Road from Serfdom*]). Αυτό γίνεται με την πίστη και την πεποίθηση (με αυτή τη σειρά), ότι αποτελούν τον μόνο τρόπο για να πραγματοποιηθεί η «ελεύθερη» ανταγωνιστική αγοράς, η

³ Το πρόγραμμα έχει χαρακτηριστεί μεσοπρόθεσμο, γιατί υπερβαίνει τόσο τη διάρκειας ζωής της τρέχουσας κοινοβουλευτικής περιόδου όσο και της κυβέρνησης.

οποία αξιωματικά θεωρείται ως το κλειδί για την επιτυχία της διάσωσης και επιβίωσης της χώρας.

Νέο-φιλελευθερες Αγορές – Ελληνικά Πολιτικά Κόμματα/Ελίτ

Αντίθετα με ότι συχνά θεωρείται, ο νεοφιλελευθερισμός δεν είναι κάτι το ενιαίο. Πράγματι, σήμερα υπάρχουν πολλές νεοφιλελευθερισμοί (Mudge 2008). Όμως, όλες τα είδη του από κοινού μοιράζονται την πεποίθηση ότι ο εξατομικευμένος, με βάση την αγορά, ανταγωνισμός είναι ανώτερος από άλλους τρόπους κοινωνικο-οικονομικής οργάνωσης (ibid).

Τώρα, οι συντηρητικοί πολιτικοί στην Ελλάδα έχουν επανειλημμένα κυβερνήσει τα τελευταία 37 χρόνια της Μεταπολίτευσης, δια του πολιτικού κόμματος της "Νέας Δημοκρατίας" (ΝΔ). Από την ίδρυσή της η ΝΔ, ρητά έκλινε προς πτυχές του νεοφιλελευθερισμού, αλλά η τάση αυτή ενισχύθηκε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας των 1980, όταν η ίδια ήταν εκτός εξουσίας, καθώς αποτίμησε θετικά τις νεοφιλελεύθερες επιτυχίες της Θάτσερ στη Βρετανία και του Ρήγκαν στις ΗΠΑ.

Η τάση αυτή ενισχύθηκε περαιτέρω με την ένταξη της ΝΔ στον αστερισμό των ευρωπαϊκών χριστιανοδημοκρατικών και συντηρητικών πολιτικών κομμάτων. Όταν επέστρεψε στην εξουσία, κυρίως κατά διαστήματα τις δεκαετίες των 1990 και των 2000, «κληρονόμησε» ένα αυξανόμενο εξωτερικό χρέος, το οποίο αναμφίβολα ήταν δημιούργημα των κυβερνήσεων του Ανδρέα Παπανδρέου. Δια του χρέους αυτού όμως είχαν χρηματοδοτηθεί τα μέτρα κοινωνικής πρόνοιας που ενδιάμεσως είχαν ληφθεί και είχε πραγματοποιηθεί η επέκταση του κράτους – εν πολλοίς, αν και όχι αποκλειστικά, με τη δημιουργία θέσεων εργασίας στον κρατικό τομέα για την «τακτοποίηση» της πολιτικής πελατείας του ΠΑΣΟΚ. Στη συνέχεια, η ΝΔ αφενός, παρά και ενάντια στις νεοφιλελεύθερες διακηρύξεις της, συνέχισε στην πεπατημένη οδό του εξωτερικού δανεισμού και της κρατικής επέκτασης της απασχόλησης και όχι μόνον. Αφετέρου, ενώ όντως η ΝΔ προσπάθησε εν τίνι μέτρω να ακολουθήσει αυτό που ο John Williamson έχει προσδιορίσει ως «ρεπερτόριο νεοφιλελεύθερων πολιτικών», δεν ήταν ιδιαίτερα επιτυχής κυρίως λόγω της ανησυχίας της να μην αποξενώσει με τις πολιτικές της όσους την υποστήριζαν και ψήφιζαν.

Στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ, ένα πολιτικό κόμμα που επαγγέλεται το σοσιαλισμό (και με τον ηγέτη του να προεδρεύει στη Σοσιαλιστική Διεθνή – την ίδια οργάνωση στην οποία ανήκε και ο πρόσφατα ανατραπείς και έκπτωτος πλέον πρόεδρος της Τυνησίας), η στροφή προς τον φιλελευθερισμό ήταν πιο σιωπηλή, αλλά καθόλα πραγματική. Φυσικά ήταν (και εξακολουθεί ενίοτε και τώρα να είναι) αρκετά ηχηρό στην καταγγέλλει του νεοφιλελευθερισμού, αλλά θα πρέπει να διασαφηνιστεί πως το να είναι κανείς σοσιαλιστής δεν είναι ασυμβίβαστο με την αποδοχή των νεοφιλελεύθερων ιδεών. Στην πραγματικότητα, όπως ο Mudge (2008) έχει δείξει, η για το αντίθετο υπόθεση είναι λανθασμένη, καθώς υπάρχουν άφθονα στοιχεία που δείχνουν ότι οι νεοφιλελεύθερες ιδέες διαπερνούν τη διαίρεση «αριστερά-δεξιά».

Στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ η έλξη στις νεοφιλελεύθερες ιδέες ήρθε σε σημαντικό βαθμό μέσω των αναλόγων ιδεών που ενυπάρχουν στα προαπαιτούμενα και τις πολιτικές πρακτικές του «Τρίτου Δρόμου» που το κόμμα αυτό υιοθέτησε καθ' ολοκληρία και, καθώς και στη συνειδητοποίηση ότι η δική του κρατο-κεντρική προσέγγιση και πρακτική έχει φτάσει τους όριά της. Οι νεοφιλελεύθερες ιδέες φαίνονται να «δουλεύουν», ή τουλάχιστον διατηρούσαν την υπόσχεση πως θα επιλυθούν τα υφιστάμενα προβλήματα και θα προωθηθεί η αποτελεσματικότητα. Αυτές οι τάσεις, ενισχύθηκαν από τις διαδικασίες της

ευρωπαϊκής ενοποίησης, οι οποίες σε ένα σημαντικό βαθμό αποτελούν μία διεργασία που καθοδηγείται από νεοφιλελεύθερες πολιτικές και ιδέες, και οι οποίες έχουν αποκτήσει δεσπόζουσα θέση στους γραφειοκράτες της ΕΕ και των διαφόρων διεθνών οργανισμών. Αυτό δε έχει πραγματοποιηθεί σε σημαντικό βαθμό, αν και όχι αποκλειστικά, μέσω των δυτικής προέλευσης εκπαίδευσης των οικονομολόγων που απασχολούν. Ανάμεσα στους τελευταίους, οι οποίοι αποτελούν το κατ' εξοχήν διεθνοποιημένο επάγγελμα που επιτελεστικά «καθιστά (‘φτιάχνει’) την οικονομία»,⁴ οι νεο-φιλελεύθερες ιδέες για αρκετό καιρό τώρα κυριαρχούν.

Επιπλέον, οι νεοφιλελεύθερες ιδέες καλλιεργήθηκαν από μια ομάδα εμπειρογνομώνων-διανοούμενων που από τη δεκαετία των 1980 επίσης επεδίωκαν να αποκτήσουν ή ήδη κατείχαν πολιτικό ρόλο, ενώ διέθεταν και μία ορισμένη εμπειρία. Στην πραγματικότητα, ορισμένες ελίτ – «φορείς γνώσης» (‘knowledge-bearing’) (όπως τις ονομάτισαν οι Rueschemeyer και Scocpol, 1996)–, οι οποίες διαθέτουν έναν υβριδικό πνευματικό-πολιτικό ρόλο, συμμετείχαν ενεργά και ήταν στο τιμόνι της οικονομικής πολιτικής της Ελλάδας τα τελευταία χρόνια (π.χ. ο κ. Αλογοσκούφης από τη ΝΔ, ο Ν. Χριστοδουλάκης από το ΠΑΣΟΚ. Όπως δε είναι γνωστό και οι δύο προέρχονταν από τον ακαδημαϊκό χώρο και διετέλεσαν επίσης Υπουργοί Οικονομικών).

Εδώ ρόλο-κλειδί έχει διαδραματίσει η ανάδυση της χρηματοπιστωτικής οικονομίας, τόσο αυτόνομα όσο και ως νέα δραστηριότητα των παραγωγικών επιχειρήσεων. Η χρηματοπιστωτική οικονομία που αντιμετωπίζεται ως βασική όψη της οικονομικής δραστηριότητας, είναι απροβλημάτιστα αποδεκτή και έχει εξυψωθεί σε βασική μορφή κεφαλαίου (βλ. λ.χ. Foster 2007, 2008, 2010, Krippner 2006).

Υπήρχε, λοιπόν, περιορισμένη γενικώς αντίσταση στη συμμετοχή και εξεύρεση λύσης στις απρόσωπες χρηματαγορές. Οι χρηματαγορές θεωρήθηκαν απλώς «εντάξει-μια χαρά!»,

4 Η «επιτελεστικότητα» (Performativity) έχει προσδιοριστεί ως μια ομάδα σχέσεων μεταξύ των αντιλήψεων (όπως είναι οι θεωρίες) της οικονομίας και την οντότητα της ίδιας της οικονομίας. Η επιτελεστικότητα είναι αυτοαναφορική, δηλαδή περιγράφει περιπτώσεις όπου «λέγοντας αυτό που κάνω, στην πραγματικότητα επιτελώ την πράξη (δράση)» (Austin, όπως αναφέρεται σε Passoth & Rowland 2010: 818). Κατά συνέπεια, επιτελώντας ή πραγματοποιώντας κάτι, αυτό το «κάτι» που περιγράφεται δημιουργείται, όπως όταν η λέξη «σκλάβος» πρόφερε ή επιτελείτε· το πρόσωπο που έτσι περιγράφεται δημιουργείται με το στάτους του σκλάβου (Bloor 2013). Η ιδέα λοιπόν είναι να δούμε τότε πώς οι επικρατούσες οικονομικές αντιλήψεις, ιδιαίτερα αλλά όχι αποκλειστικά η νεοκλασική θεωρία, με ενδιάμεσο τους οικονομολόγους που είναι καταρτισμένοι σε αυτές, στην πραγματικότητα «επιτελούν, σχηματοποιούν και μορφοποιούν» την οικονομία. Οι οικονομολόγοι κάνουν κάτι τέτοιο εφαρμόζοντας αυτές τα αντιληπτικά σύνολα (νοοτροπίες- mindsets) παρά παρατηρώντας απλά τη λειτουργία της οικονομίας (βλ. Callon 1998: 2). Με άλλα λόγια, η ιδέα για την επιτέλεση της οικονομίας από τους οικονομολόγους (δηλαδή τους θεωρητικούς) σημαίνει ότι αυτοί την διαμορφώνουν σύμφωνα με τις θεωρητικές ιδέες τους, ήτοι νεοκλασικές κυρίως ιδέες. Εν πάση δε περίπτωση, έχει ωστόσο προβληθεί ο ισχυρισμός ότι είναι εξαιρετικά απίθανο η κάθε οικονομική θεωρία όντως να επιτελείται σε πραγματικές-συγκεκριμένες οικονομικές αγορές και καταστάσεις (Aspers 2007). Ο λόγος είναι ότι η πολλαπλότητα των δρώντων που εμπλέκονται και δραστηριοποιούνται στην οικονομία, από τη μία πλευρά, όντως κατέχουν κάποιες οικονομική θεωρητικές ιδέες, ενώ διαθέτουν και ορισμένες πρακτικές πληροφορίες αναφορικά με τη λειτουργία της συγκεκριμένης αγοράς (σε άνισες ποσότητες). Από την άλλη πλευρά, αυτό υπάρχει σε τόσο μεγάλο βαθμό που η οικονομία καταλήγει να μην είναι το αποτέλεσμα των ιδεών των οικονομολόγων ή των σαφών επιταγών τους. Παρ' όλα αυτά, αναγνωρίζεται ότι το πώς οι οικονομικές θεωρίες χρησιμοποιούνται σε πολιτικούς αγώνες που διαμορφώνουν την πραγματικότητα, είναι σημαντικό για τους σκοπούς της παρούσας ανάλυσης (ibid).

ότι πράγματι, αποτελούν μια μορφή ανάπτυξης, την ίδια στιγμή που εναλλακτικές λύσεις δεν συζητήθηκε ουσιωδώς ούτε διερευνήθηκαν άλλοι ατραποί. Η πολιτική τάξη ήταν σχεδόν ομόφωνη στην αποδοχή τους. Με αυτή την έννοια, οι «ιδιοτροπίες» και οι «επιθυμίες» της αγοράς έχουν επιτελεστικά πλαισιωθεί, εκτιμηθεί και ερμηνευτεί, από αναλυτές, οικονομολόγους ή πολιτικούς διαφόρων πολιτικών χρωμάτων με παρόμοιες πρακτικές αντιλήψεις. Οι τέτοιου είδους αγορές φαίνεται να σχηματίζουν το αυτόνομο κέντρο γύρω από το οποίο τα πάντα περιστρέφονται και εκπορεύονται. Μπορούν επίσης να εμφανίζονται ως φυσικές και, ως εκ τούτου, είναι φετιχοποιημένες, κατάσταση την οποία αποκρύπτει τη διάσταση της κοινωνικής τους κατασκευής. Όταν οι αγορές είναι κατανοητές κατ' αυτό τον τρόπο απεικονίζονται ως στέρεες δομές που καμιά ανθρώπινη δράση δεν μπορεί να περιορίσει. Κατ' επέκταση, οι αγορές καταλήγουν να αποτελούν το υπόβαθρο μίας ιδεολογίας του *αναπόφευκτου* που στόχο έχει την χρησιμοποίησή τους την ίδια στιγμή που υποκλίνεται σ' αυτές. Στην πραγματικότητα, η αντίδραση στην κρίση που προηγουμένως υπαινικτικά αναφέρθηκε, θεωρεί τις εν λόγω αγορές δεδομένες, και κατά μία έννοια η επιχειρούμενη διάσωση από την κρίση χρέους (τη χρεωκοπία) θεωρείται ως μια ευκαιρία για την σταθεροποίηση της οικονομικής κατάστασης ώστε να είναι δυνατόν να επιστρέψει κανείς σ' αυτές (τις αγορές), κάτι που κατά τη γνώμη μου σημαίνει να εξακολουθήσει το εγχείρημα του δανεισμού με διαφορά τη διασφάλιση καλύτερων όρων – δηλαδή δεν αμφισβητείται ως κάτι το αδιέξοδο (η στάση είναι του είδους «και ξανά προς τη δόξα τραβά!»).

Προκύπτει ότι στις αντιλήψεις των πολιτικών οι αγορές είναι ανοιχτές και ανεξέλεγκτη εξαιτίας της παγκοσμιοποίησης. Στην πραγματικότητα, αυτή η κυρίαρχη νεοφιλελεύθερη οπτική βλέπει την παγκοσμιοποίηση ως κάτι το εγγενώς θετικό: αντιμετωπίζεται να οριοθετεί ή να καθιστά ορισμένες πλευρές του έθνους-κράτους περιττές – ιδίως την ικανότητά του να δρα αποτελεσματικά για την προστασία της εθνικής παραγωγής, των επιχειρήσεων και του πληθυσμού. Κατά συνέπεια, η παγκοσμιοποίηση φτάνει να σημαίνει τον περιορισμό των εθνικών ελέγχων και την κυριαρχία του ανεξέλεγκτου ελεύθερου ανταγωνισμού, του οποίου η πρωταρχική λειτουργία γίνεται ιδεολογικά αντιληπτή πως δεν είναι άλλη από την αποτελεσματική κατανομή των πόρων. Έτσι, με βάση αυτή τη συλλογιστική, οι κρίσεις τείνουν να κανονικοποιηθούν ως (ανεπιθύμητες) πτυχές του οικονομικού κύκλου σε ένα ανταγωνιστικό πλαίσιο, το οποίο είναι, επίσης, δημοκρατικό.

Η Πολιτική Τάξη

Αν η δεσμευτική επίδραση του νεοφιλελευθερισμού, μέσω της επιρροής που ασκεί στην πολιτική τάξη,⁵ ή στις ελίτ, παρέχει μια απάντηση αναφορικά με το υπόβαθρο, αυτή δεν είναι επαρκής. Το ερώτημα σε μεγάλο βαθμό ακόμα διαγράφεται αναφορικά με το ποιος έχει προκαλέσει (και «φταίει») για την κρίση στην Ελλάδα. Η πολιτική τάξη και οι ηγέτες της αποτελούν προφανείς υπόπτους. Πράγματι, είναι πλέον σαφές ότι η προηγούμενη

5 Η έννοια της «πολιτικής τάξης» προέρχεται από Getano Mosca. Όπως χρησιμοποιείται εδώ αναφέρεται σε μια ελίτ, μία περιορισμένη ομάδα πολιτικών και πολιτικά-συνδεδεμένων εμπειρογνομόνων που λαμβάνουν τις σημαντικές αποφάσεις ή ασκούν σχετική επιρροή. Υπό την έννοια αυτή μοιάζει περισσότερο με τη σύλληψη του Γκράμσι αναφορικά με τους διανοούμενους της άρχουσας τάξης (2005), και σε αντίθεση με τη συμπερίληψη στην πολιτική τάξη των ευρύτερων στρωμάτων που έχουν ένα περισσότερο ή λιγότερο επαγγελματικά καθορισμένο ρόλο στην πολιτική ζωή (Sidoti 1993: 339).

κυβέρνηση της κεντρο-δεξιάς Νέας Δημοκρατίας κατά συστηματικό τρόπο νόθευε βασικά στατιστικά δεδομένα και αριθμούς και πραγματικά παρουσίαζε μια αναληθή εικόνα, όχι μόνο προς τους δικούς της πολίτες, αλλά και προς τους εταίρους στην ΕΕ (κάτι για το οποίο δεν ήταν μοναδική – δες, π.χ., τα διαφορετικά δεδομένα της νέας Στατιστικής Αρχής αναφορικά με την ανεργία του περασμένου Ιουνίου και της Eurostat – διαφορά 1% προς τα επάνω!). Μερικοί θα έλεγαν ότι ψευδόταν. Ωστόσο, τα πράγματα είναι πιο πολύπλοκα.

Η σημερινή κυβέρνηση που αυτή ήταν που αποκάλυψε την πραγματική κατάσταση του δημόσιου χρέους, αποδίδει ξεκάθαρα την προκύψασα κρίση στην προηγούμενη κυβέρνηση. Έτσι, η σημερινή κυβέρνηση επισημαίνει ότι η προηγούμενη κυβέρνηση της ΝΔ δημοσίευσε ψευδή στοιχεία σχετικά με την οικονομική κατάσταση της χώρας, ιδίως όσον αφορά το εξωτερικό της χρέος. Αποσκοπώντας στη δημιουργία παραπλανητικής εικόνας οικονομικής προόδου, εξαπάτησε τους εταίρους στην ΕΕ, δανείστηκε σε μεγάλη κλίμακα, ξόδεψε άκριτα, και απέτυχε να αναπτύξει την οικονομία. Επίσης, απέφυγε τη λήψη αποτελεσματικών μέτρων για την αντιμετώπιση των δημοσιονομικών προβλημάτων και των προβλημάτων δανεισμού, δεδομένου ότι δεν αναγνώριζε ότι υφίσταται ως τέτοια. Απουσία θεραπείας, το δημοσιονομικό πρόβλημα και το χρέος του κράτους κατέστη εκτός έλεγχου και εξερράγη σε σοβαρότατη κρίση αξιοπιστίας της χώρας συνολικά, κατάσταση που κατευθείαν και άμεσα οδηγούσε τη χώρα σε πτώχευση.

Υπάρχουν, όμως, αποδεικτικά στοιχεία τα οποία πιστοποιούν ότι η παρούσα ελληνική κυβέρνηση γνώριζε ότι υπήρχε ένα σοβαρό πρόβλημα, αλλά δεν είπε τίποτα κατά τη διάρκεια της (προηγούμενης του 2009) προεκλογικής περιόδου, παραπλανώντας και αυτή το εκλογικό σώμα με απατηλές υποσχέσεις – με χαρακτηριστικότερη ίσως όλων το περίφημο δια στόματος Γ. Α. Παπανδρέου, «υπάρχουν λεφτά». Μόλις εξελέγη, κληρονόμος και διαχειριστής πλέον του προβλήματος χρέους, καθόλου δεν έλαβε μέτρα για τη θεραπεία της κατάστασης τους πρώτους τέσσερις μήνες της διακυβέρνησής της όταν με δική της πρωτοβουλία η ύπαρξη του προβλήματος διαχεόταν σε όλη την υφήλιο. Κατόπιν, άρχισε το «κεραυνοβόλημα» μισθών, φόρων, κ.λπ.!

Οι αντεγκλήσεις του είδους «οφθαλμός αντί οφθαλμού» στην κομματική διαμάχη των δύο μεγάλων πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα, δηλαδή του ΠΑΣΟΚ και της «Νέα Δημοκρατία» (ΝΔ), επιδιώκουν την εκδίωξη του αντιπάλου από την εξουσία και την περιθωριοποίησή του για μεγάλο χρονικό διάστημα. Οι αντεγκλήσεις αυτές είναι τυπικές και χαρακτηρίζονται από την έλλειψη ορίων.

Χαρακτηριστικά υπενθυμίζω τα εξής:

(α) Οι παρεμβάσεις της ΝΔ ήταν καθοριστικής σημασίας για την προσαγωγή του ηγέτη του ΠΑΣΟΚ Α. Παπανδρέου σε ειδικό δικαστήριο με κατηγορίες για διαφθορά το 1989.

(β) Αργότερα, το ΠΑΣΟΚ, αποκήρυξε την κυβερνητική διοίκηση της ΝΔ, κάνοντας έκκληση για παρέμβαση της ΕΕ κατηγορώντας την κυβέρνηση της ΝΔ στα 1993-94 για παρουσίαση ψευδούς εικόνας σε σχέση με την απορρόφηση των ποσών προέλευσης ΕΕ.

(γ) Το 2004 η ΝΔ μόλις ανέλαβε την πολιτική εξουσία, θέσπιζε αυτό ονομάστηκε «απογραφή» για να καταδείξει ότι η προηγούμενη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, χρησιμοποίησε «δημιουργική λογιστική», προκειμένου να μεταβάλει την πραγματική εικόνα όπως αυτή απεικονίζεται στον κρατικό προϋπολογισμό, μετατρέποντας δολίως το αυξανόμενο έλλειμμα σε πλεόνασμα. Αυτή δε η καταγγελία των προηγούμενων πρακτικών κοινοποιήθηκε στην ΕΕ και τα κράτη-μέλη της.

(δ) Σαφές σε είναι ότι η σημερινή κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ ανακοίνωσε πανηγυρικά το 2009 τα σχετικά με την πραγματικές διαστάσεις του χρέους της Ελλάδας, εκθέτοντας έτσι την ΝΔ ως τον υπαίτιο της εμφανισθείσας κρίσης, πως ήταν αναληθής με τους εταίρους της ΕΕ, κ.λπ. Εν τω μεταξύ, η κομματική αντιπαράθεση συνεχίζεται αμείωτη.

(ε) Σταθμό ίσως να αποτελεί η αποτυχημένη, οπερατικού χαρακτήρα, απόπειρα πολιτικής συμφωνίας ανάμεσα σε ΠΑΣΟΚ και ΝΔ για κυβερνητική σύγκλιση προκειμένου να αντιμετωπιστεί η οξύτατη κρίση χρέους και οι συνέπειές της (την 15/06/2011), αλλά και

(στ) η εντελώς πρόσφατη ανακοίνωση διενέργειας δημοψηφίσματος και ότι ακολουθεί. Η διάρθρωση της αντιπαράθεσης επιδιώκει με την απομόνωση του αντιπάλου να κερδηθεί πολιτικό κεφάλαιο και ελευθερία κίνησης να κυβερνά αποκλειστικά και μόνον. Σίγουρα αποτελεί μέρος της πολιτικής κουλτούρας της χώρας, η οποία αναιρεί τη δυνατότητα επίτευξης συναίνεσης μεταξύ των πολιτικά αντιτιθέμενων δυνάμεων.

Η ελληνική πολιτική κουλτούρα έχει χαρακτηριστεί ως «μεταβατική». Αυτό σημαίνει ότι στην συν-παρουσία των παλαιότερων στοιχείων, ανάμεσα στα οποία τα στενά τοπικιστικά και υποκείμενα χαρακτηριστικά κυριαρχούν, με τα πιο σύγχρονα (ή νεωτεριστικά), εμφανίζεται μια αργή και σταδιακή επικράτηση των σύγχρονων (συμμετοχικών) χαρακτηριστικών. Ωστόσο, τα χαρακτηριστικά αυτά είναι εργαλειακά παρά ολοκλήρωσης (consummatory), και το πιο σημαντικό είναι πως είναι ενσωματωμένα στο πλέγμα των προσωποπαγών πελατειακών σχέσεων (που έχουν γραφειοκρατικοποιηθεί σε σημαντικό βαθμό (Λυριντζής 1984)). Επίσης, περιβάλλονται από μία ασθενική δημόσια σφαίρα και κοινωνία των πολιτών, από σύγχυση μεταξύ πολιτικών θεσμών και δρώντων, και χαρακτηρίζονται από κομματική μεροληψία (κομματισμό) στην κομματική αντιπαράθεση (βλ. Δεμερτζής 1990). Όταν αυτά τα χαρακτηριστικά είναι από κοινού, τότε καθιστούν αμφισβητήσιμο το χαρακτηρισμό της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας ως «μεταβατικής». Έτσι, η τάση που οδηγεί στην επικράτηση των σύγχρονων χαρακτηριστικών δεν είναι αναγνωρίσιμη και φαίνεται να είναι πιο κατάλληλο το να μιλήσει κανείς για αντίστροφο συγκρητισμό (ibid.), δηλαδή έναν κατά τον οποίο το νεωτεριστικό/μοντερνιστικό στοιχείο έχει σε μεγάλο βαθμό απορροφηθεί από χαρακτηριστικά που προέρχονται από το παρελθόν, και τα οποία είναι ενεργά και πραγματικά ως προς αποτελέσματα και τις συνέπειές τους.

Η οικονομική ρίζα της ελληνικής κρίσης βρίσκεται σε μια ταμιακή (δημοσιονομική) κρίση του κράτους. Αναπτύχθηκε σταδιακά ως δυσκολία του κράτους να χρηματοδοτήσει τη δική του επέκταση είτε αυτή αφορούσε παροχές σχετικά με τις προνοιακές πολιτικές, είτε έργα υποδομής είτε άμεσες επενδύσεις, όπως και άλλες κρατικές παρεμβάσεις στην οικονομία και την κοινωνία. Για την αντιμετώπιση των προβλημάτων χρηματοδότησης, οι διαδοχικές κυβερνήσεις κατά τη διάρκεια των τελευταίων 35 ετών (χονδρικά την περίοδο μετά την πτώση του δικτατορικού καθεστώτος το 1974, γνωστή ως Μεταπολίτευση, έως σήμερα), ιδιαίτερα δε από το 1981, όταν το σήμερα κυβερνών πολιτικό κόμμα ανέλαβε κατά πρώτον καθήκοντά διακυβέρνησης της χώρας, κατέφυγαν σε δανεισμό από το εξωτερικό. Αυτό ήταν σε θέση να το κάνουν, και με τον εξωτερικό δανεισμό να αναπτύσσεται ως μία καθολικά αποδεκτή διέξοδος χρηματοδότησης –πρακτική που ακολουθούσαν κι άλλες χώρες του ανεπτυγμένου δυτικού κόσμου–, η οποία αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος της οικονομικής ορθοδοξίας με την οποία ακόμα και ορισμένα τμήματα της Αριστεράς επίσης, σε διάφορους βαθμούς, αποδέχονταν. Στη συνέχεια, κατόπιν της εισόδου της Ελλάδας στο ευρώ πριν από 10 χρόνια, η δανειοληπτική ικανότητα της χώρας ενισχύθηκε σημαντικά και χρησιμοποιήθηκε. Η εξέλιξη αυτή έγινε δυνατή μιας οι διάφοροι οργανισμοί αξιολόγησης

(προελεύσεως ΗΠΑ) αξιολόγησαν τα ομόλογα του Ελληνικού κράτους, χωρίς ιδιαίτερη φροντίδα, ως αξιόπιστα, κι αυτό λόγω του ό,τι σηματοδοτούσε η συμμετοχή της χώρας στην Ευρωζώνη. Έτσι παρά ορισμένους δισταγμούς, έφθασαν μέχρι του σημείου να απονεύσουν την πολυπόθητη διαβάθμιση AAA (σήμερα, αντίθετα, βρίσκεται σε επίπεδο διαβάθμισης "CCC" – το χαμηλότερο στον κόσμο).

Θα πρέπει να αναφερθεί ότι η είσοδος στην Ελλάδα στην Ευρωζώνη ήταν το αποτέλεσμα της καλής επίδοσης που προκύπτουν από τις σχετικές οικονομικούς δείκτες, και τότε χαιρετίστηκε ως ένα πολύ σημαντικό επίτευγμα – η Ελλάδα, μια χώρα της ημι-περιφέρεια επέτυχε την αναβάθμιση της οικονομικής της επίδοσης τόσο πολύ ώστε να εισέλθει στην νομισματική λέσχη ορισμένων οικονομικά ανεπτυγμένων χωρών. Αυτό συνέβη παρά το γεγονός ότι η παραγωγική βάση της χώρας και η πραγματική οικονομία **δεν** είχε επεκταθεί σημαντικά, μάλιστα το αντίθετο είχε επισυμβεί, το οποίο δεν μπορεί παρά να θέτει ανοιχτά και υπό αμφισβήτηση τα κριτήρια που χρησιμοποιήθηκαν. Εξάλλου, κατά τη διάρκεια της εξέλιξης της παρούσας κρίσης και της ανάλογης διερεύνησης από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, αποκαλύφθηκε ότι η Ελλάδα, ως οντότητα, πράγματι έκρυβε λογιστικά μέρος του χρέους της, έτσι ώστε να πληρούνται τα ονομαστικά κριτήρια για την είσοδο στο ευρώ. Αυτό το έκανε, φαίνεται, με την ενεργό βοήθεια της «Goldman Sachs», της οποίας τις συστάσεις ακολούθησε. Κατά τη διάρκεια κυβέρνησης Σημίτη (ΠΑΣΟΚ) το 2001-2002, η Goldman Sachs παρενέβη για να προσφέρει τις καλές υπηρεσίες τους για την ελάφρυνση του ελληνικού ελλείμματος – το έλλειμμα έπρεπε να είναι κάτω από το 3%, ως προϋπόθεση για την είσοδο στο ευρώ. Αυτό επιτεύχθηκε με τη διευκόλυνση ενός «cross-currency swap», καθώς και από άλλες πιο αυτόχθονες πρακτικές δημιουργικές λογιστικής. Αξίζει να σημειωθεί ότι η Ελλάδα δεν ήταν μόνη της στην υιοθέτηση τέτοιων πρακτικών, για παράδειγμα και η Ιταλία χρησιμοποίησε ανάλογες πρακτικές.

Το κράτος έχει καταστεί το κύριο πεδίο αντιπαράθεσης των πολιτικών δυνάμεων στην πολιτική πορεία της χώρας. Έχει γίνει ο τόπος στον οποίο οι αρχικά αρκετά αποσπασματικές κοινωνικο-πολιτικές δυνάμεις και τα συμφέροντα που αποτελούν τη σύγχρονη Ελλάδα – λόγω του κατακερματισμένου τοπικισμό (segmental localism) συναντήθηκαν (Μουζέλης 1999, βλ. επίσης Gellner 1994), συναντήθηκαν. Από την αρχή, οι σχέσεις αυτές έχουν εκτραπεί και πολωθεί στο μέγιστο καθώς τα οφέλη που απορρέουν από τη διανομή των λαφύρων είναι σημαντικότερα. Ήτοι, οι θέσεις εργασίας στο δημόσιο τομέα, οι δημόσιες συμβάσεις, οι ευνοϊκές νομοθετικές ρυθμίσεις, ή άλλα ευεργετήματα. Κι ενώ αυτή η κληρονομιά έχει καταστεί ηπιότερη κατά τα τελευταία χρόνια και δεκαετίες, δεν έχει αλλάξει ουσιωδώς. Το πελατειακό σύστημα που αποτελεί τη βάση του ελληνικού πολιτικού συστήματος απαιτεί απ' όσους κατέχουν εξουσία να είναι σε θέση να διανέμουν οφέλη στους πολιτικούς τους πελάτες – διαφορετικά οι πελάτες τους θα άρουν την υποστήριξή τους. Προφανώς, σύμφωνα με αυτή την πρακτική, όσο πιο αποκλειστική είναι η διακράτηση της εξουσίας, τόσο το καλύτερο. Κατά συνέπεια, μία σταθερή επιδίωξη έχει υπάρξει η τοποθέτηση στη γωνία του πολιτικού αντιπάλου – μια σειρά από πολιτικές πράξεις κατά τη διάρκεια των τελευταίων 25 ετών επιβεβαιώνουν ότι αυτό εξακολουθεί να ισχύει. Με δεδομένο αυτό το πλαίσιο, το οποίο διακρίνεται από τη βαθιά δυσπιστία μεταξύ των συνασπισμών πολιτικών ελίτ, οι επανειλημμένες εκκλήσεις των εκφραστών της Τρόικας στις ελληνικές πολιτικές ελίτ να μιμηθούν την επίτευξη συναίνεσης των πολιτικών ελίτ της Πορτογαλίας, προκειμένου να ακολουθηθεί ενιαία στάση για την αντιμετώπιση της κρίσης, και να επιτευχθεί το έργο της διάσωσης, παρότι επείγει και είναι επιτακτικό, πέφτουν στο κενό. Οι όποιες ενδείξεις περί του αντιθέτου στην πρακτική των ελληνικών πολιτικών ελίτ έχουν μέχρι τώρα αποδειχθεί ότι είναι μόνον προσηχηματικές.

Το Έλλειμμα Εμπιστοσύνης

Η δυσπιστία, της οποίας η υλική βάση στην ελληνική περίπτωση μπορεί εν μέρει να σχετίζεται με το διατήρηση του ευρέως διαδεδομένου και έντονα ανταγωνιστικού περιβάλλοντος της μικρής ιδιοκτησίας (Koniorodos 2001), είναι ένα δομικό κοινωνικό χαρακτηριστικό που εδράζεται στην μετα-εμφυλιακή εμπειρία, και λόγω επαναλαμβανόμενης πρακτικής έχει αποκτήσει τη δική της αυτονομία. Δεδομένων των προαναφερθέντων παραδόσεων έλλειψης εμπιστοσύνης (π.χ. ο παρασιτισμός ως χαρακτηριστικό της κοινωνικής δομής και η δυσπιστούσα εχθρότητα μεταξύ των πολιτικών ελίτ), η τρέχουσα οικονομική κρίση, σε ό, τι αφορά τις κοινωνικές ανταποκρίσεις προς αυτήν, μπορεί να θεωρηθεί ως επίσης κρίση εμπιστοσύνης, που έχει αρνητικές επιπτώσεις στα καλέσματα να τεθούν οι ελίτ στην άκρη οι διαφορές, να υπάρξει συναίνεση και να συνεργαστούν για την αντιμετώπισή της.

Ένας πολιτικός λόγος που σχετίζεται άμεσα με τη συνεχιζόμενη κρίση και που διαδίδεται από τη σημερινή κυβέρνηση, καθώς και από την αξιωματική αντιπολίτευση, ήταν σε χρήση κατά τη διάρκεια του περασμένου έτους. Τονίζει ότι τα διάφορα μέτρα και πρακτικές που έχουν διατυπωθεί έχουν ως ρητό στόχο «να σωθεί η πατρίδα». Πράγματι, αυτός ο λόγος επικαλείται άμεσα τον οικονομικό εθνικισμό. Επιχειρεί να εγκалέσει και, επομένως, κατ' αυτό τον τρόπο να συγκροτήσει τα υποκείμενα ως πολίτες-πατριώτες υπογραμμίζοντας τον ευγενή σκοπό της διάσωσης του χώρας από την πτώχευση που πέραν των άλλων θα καθιστούσε τη χώρα ασταθή και ευεπίφορη στις επιβουλές εχθρικών γειτονικών χωρών! Προφανώς, στο βαθμό που η συναίνεση των υποκειμένων διασφαλίζεται, σε κάποιο βαθμό τουλάχιστον, τότε θα πρέπει επίσης να αναλάβουν τα βάρη των επιπτώσεων των σκληρών οικονομικών μέτρων. Ωστόσο, καθώς συμβαίνει οι μαζικά οι πολίτες να θεωρούνται τους πολιτικούς διεφθαρμένους, τα πατριωτικά κελεύσματα των τελευταίων να μην πείθουν.

Η έλλειψη εμπιστοσύνης! Ο Λίποβατς θεωρεί την αναξιοπιστία, όπως και την έλλειψη εμπιστοσύνης στο άλλο πρόσωπο, τον κανόνα μεταξύ των σύγχρονων Ελλήνων – αποτελεί ένα κοινωνικά δομικό στοιχείο που χαρακτηρίζει το σύνολο των οικονομικών ανταλλαγών και συναλλαγών (αναφέρεται σε Δεμερτζής 1990).

Άλλοι Παράγοντες

Επιπλέον, πρέπει κανείς να εξετάσει και κάποιους άλλους από τους παράγοντες που έχουν σημασία για την παρούσα κρίση. Έτσι, οι κερδοσκοπικές επιθέσεις στο ελληνικό χρέος και το ευρώ –με την Ελλάδα να αποτελεί τον αδύναμο κρίκο– είναι καθόλα πραγματική. Εκτός αυτού, τα εκτεταμένα τοπικά βολέματα, έχουν αποτελέσει πηγή διαφθοράς και έχουν συμβάλει στη δημοσιονομική κρίση του κράτους. Το εύρος της τοπικής (εθνικής) παραοικονομίας, η οποία είναι ίσως η πιο εκτεταμένη (η μεγαλύτερη) στην Ευρώπη ως ποσοστό της επίσημης οικονομίας (από 25 έως 40%) αποτελεί μια καλή ένδειξη της έκτασης της φοροδιαφυγής, αλλά και των ενεργούς δυσαρέσκεια με το επίπεδο των κρατικών υπηρεσιών.

Η αύξηση των προσδοκιών και η ουσιαστική βελτίωση χαρακτήρισε την οικονομική κατάσταση των πολλών Ελλήνων που ανήκουν στα πολυπληθή μεσοστρώματα, όπως προκύπτει από την εκθετική αύξηση των ιδιόκτητων αυτοκινήτων ή την κατανάλωση διαρκών

καταναλωτικών αγαθών, ή προκύπτει από την αισθητή αύξηση της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης.]

Συμπερασματικές Παρατηρήσεις

Δεδομένου λοιπόν ότι οι πολιτικές δυνάμεις που αντιτίθενται στην κυβέρνηση είναι, είτε προσηλυτισμένοι στις σε φιλελεύθερες αγορές ή σε κατάσταση διάλυσης, οι προοπτικές φαίνεται να είναι ζοφερή για το εγγύς και το όχι και τόσο άμεσο μέλλον. Δεν υφίσταται σήμερα ένα φερέγγυο εναλλακτικό σχέδιο για την απομάκρυνση από την κρίση. Οπότε, η ελληνική κρίση μπορεί να αποτελεί μια περίπτωση, όπως με γενικό τρόπο έχει ήδη προβλεφθεί (Mann 2010), κατά την οποία είτε οι νεοφιλελεύθερες αγορές θα καταπέσουν είτε η ίδια η χώρα.

Βιβλιογραφία

- Aspers, Patrick (2007), "Theory, Reality, and Performativity in Markets", *American Journal of Economics and Sociology*, vol. 66 (2): 379-398.
- Bloor, David (forthcoming 2013), "The Performative Theory of Institutions", in B. Kaldis (ed.), *Encyclopedia of Philosophy and the Social Sciences*, Thousand Oaks, CA., Sage.
- Callon, Michel (ed.) (1998), *The Laws of the Markets*. Oxford, Blackwell.
- Demertzis, Nicolas (1990), "Greek Political Culture in the 1980's", in Christos Lyrintzis and Elias Nicolakopoulos (eds), *Elections and Political Parties in the 1980s*, Athens, Themelio Publications, pp. 70-96 (in Greek).
- Foster, John Bellamy (2007), "The Financialization of Capitalism", *Monthly Review*, vol. 58 (11): 1-12.
- Foster, John Bellamy (2008), "The Financialization of Capitalism and the Crisis", *Monthly Review*, vol. 59 (11): 1-19
- Foster, John Bellamy (2010), "The Financialization of Accumulation", *Monthly Review*, vol. 62 (5): 1-17.
- Gramsci, Antonio (2005), "The Intellectuals", in Sean P. Hier (ed.), *Contemporary Sociological Thought: Themes and theories*, Toronto, Canadian Scholars' Press Inc., pp. 49-57.
- Hardie, Iain and MacKenzie, Donald (2007), "Assembling an Economic Actor: The agencement of a Hedge Fund", *The Sociological Review*, vol. 55 (1): 57-80.
- Koniordos, Sokratis (2011), "Living on Borrowed Money: On the Social Context and Response of the Current Greek Crisis", *Economic Sociology: The European electronic newsletter*, vol. 12 (3) July: 48-57.
- Krippner, Greta R. (2005), "The Financialization of the American Economy", *Socio-Economic Review*, vol. 3: 173-208.
- Lyrintzis, Christos (1984), "Political Parties in Post-junta Greece: A case of 'bureaucratic clientelism'?" *West European Politics*, vol. 7 (2): 99-118.
- Mudge, Stephanie Lee (2008), "What is Neo-liberalism?", *Socio-Economic Review*, vol. 6: 703-731.
- Orhangazi, Özgür (2008), "Financialisation and Capital Accumulation in the Non-financial Corporate Sector: A theoretical and empirical investigation on the US economy: 1973-2003", *Cambridge Journal of Economic*, vol. 32 (6): 863-886.
- Passoth, Jan-Hendrik and Rowland, Nicholas J. (2010), "Actor-Network State : Integrating actor-network theory and state theory", *International Sociology*, vol. 25(6): 818-841.

- Sidoti, Francesco (1993), "The Italian Political Class", *Government and Opposition*, vol. 28 (3): 339-352.
- Stockhammer, Engelbert (2004), "Financialisation and the Slowdown of Accumulation", *Cambridge Journal of Economic*, vol. 28 (5): 719-741.
- Touraine, Alain (2011), *Μετά την Κρίση: Από την κυριαρχία των αγορών στην αναγέννηση της κοινωνίας*, Αθήνα, εκδόσεις Μεταίχμιο.
- Βερέμης, Θάνος και Τσούκας, Χαρίδημος (επιμ.) (2011), *Η Ανατομία της Κρίσης: Η παθογένεια της ελληνικής κοινωνίας μέσα από άρθρα δημοσιευμένα στην εφημερίδα 'Καθημερινή'*, Αθήνα, Σκαϊ βιβλίο.
- Μηλιός, Γιάννης και Σωτηρόπουλος, Δημήτρης Π. (2011), *Ιμπεριαλισμός, χρηματοπιστωτικές αγορές, κρίση*, Αθήνα, εκδόσεις Νήσος.

«Πτυχιούχοι Κοινωνιολογίας: Ικανοποίηση από τις Σπουδές και Παράγοντες που Εμπλέκονται»

Φωτεινή Κουγιουμουτζάκη¹ & Αγλαΐα Καλαματιανού²

Περίληψη

Σε αυτή την εργασία εξετάζεται η ικανοποίηση από τις σπουδές πτυχιούχων κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, στη βάση ενός μεγάλου δείγματος αποφοίτων της περιόδου 1988-2002 που επιτρέπει ασφαλή καταγραφή των τάσεων και δίνει τη δυνατότητα σύγκρισης μεταξύ παλαιότερων και νεότερων πτυχιούχων. Απλή περιγραφική ανάλυση αναδεικνύει τους παράγοντες που διαμορφώνουν τις προϋποθέσεις και τις συνθήκες για ικανοποίηση ή δυσαρέσκεια από τις σπουδές αυτών των αποφοίτων-πρώην φοιτητών. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι: οι πτυχιούχοι κοινωνιολόγοι –και κυρίως οι νεότεροι σε σχέση με τους παλαιότερους είναι στην πλειοψηφία τους ικανοποιημένοι από τις σπουδές τους η καλή οργάνωση του προγράμματος σπουδών και η ενσωμάτωση στο ακαδημαϊκό περιβάλλον είναι μεταξύ των κυριότερων παραγόντων ευχαρίστησης από την εμπειρία των σπουδών, ενώ ο χαμηλός βαθμός σύνδεσης του προγράμματος σπουδών με την αγορά εργασίας και οι αδυναμίες που διαπιστώνονται ως προς την ποιότητα της διδασκαλίας, είναι μεταξύ των παραγόντων που δημιουργούν συνθήκες δυσαρέσκειας.

1. Εισαγωγή

Η αύξηση του αριθμού των φοιτητών και αποφοίτων πανεπιστημιακής εκπαίδευσης τις τελευταίες δεκαετίες, σε συνδυασμό με την αυξανόμενη πίεση που δέχονται τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης για βελτίωση της αποδοτικότητάς τους, έχουν αναγάγει το ζήτημα της *ικανοποίησης των φοιτητών από τις σπουδές* σε ένα εξαιρετικής σημασίας ζητούμενο (βλ. Garcia-Aracil, 2009, Μουσουλή κ.α., 2003, Gregg, 1972, μεταξύ άλλων). Η χρησιμότητά του οφείλεται στο γεγονός ότι συμβάλλει στην κατανόηση των στάσεων των φοιτητών ως προς τις σπουδές τους καθώς και στην αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας της οργάνωσης των ακαδημαϊκών ιδρυμάτων γενικά (Hearn, 1985, Gregg, 1972), συνεισφέροντας εντέλει στη βελτίωση της ποιότητας της παρεχόμενης εκπαίδευσης (Aldridge and Rowley, 1998: 198).

Στις σχετικές μελέτες, εκείνο που ειδικότερα εξετάζεται είναι ο βαθμός ικανοποίησης των φοιτητών από τις σπουδές και τη συνολική εμπειρία τους από το πανεπιστήμιο καθώς και οι παράγοντες που επηρεάζουν το βαθμό ικανοποίησης (βλ. μεταξύ άλλων, Garcia-Aracil, 2009, Thomas and Galambos, 2004, Aldridge and Rowley, 1998, Hartman and Schmidt, 1995, Hill, 1995, Hearn, 1985).

Στην παρούσα εργασία περιγράφεται καταρχάς (Ενότητα 2), ο τρόπος προσέγγισης του ζητήματος της *ικανοποίησης από τις σπουδές και των συσχετιζόμενων παραγόντων*, με βάση τη διεθνή βιβλιογραφία και συνοψίζονται τα κυριότερα ευρήματα. Στη συνέχεια (Ενότητα 3) το εν λόγω ζήτημα εξετάζεται εμπειρικά σε πτυχιούχους κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, με στόχο μια πρώτη καταγραφή εκείνων των χαρακτηριστικών των πτυχιούχων και των σπουδών τους, τα οποία συνδέονται με τη διαμόρφωση συνθηκών

¹ Δρ. Κοινωνιολογίας, Πάντειο Παν. Κοιν. και Πολ. Επιστημών.

² Καθηγήτρια Στατιστικής, Πάντειο Παν. Κοιν. και Πολ. Επιστημών.

ικανοποίησης ή μη, από τις σπουδές. Τα σχετικά αποτελέσματα έχουν μια ιδιαίτερη χρησιμότητα δεδομένου ότι η κοινωνιολογία είναι κατά βάση μια θεωρητική κοινωνική επιστήμη με ευρύ αντικείμενο, γεγονός που δημιουργεί μια σχετική ασάφεια ως προς τα αντικείμενα εργασίας που αντιστοιχούν στις συγκεκριμένες σπουδές. Αυτό δημιουργεί, ως ένα βαθμό, δυσκολίες στην επαγγελματική πορεία των αποφοίτων (Kalamatianou and Kougioumoutzaki, 2012, Reimer et al., 2008, Καλαματιανού και Κουγιουμουτζάκη, 2007) ενώ παράλληλα αναδεικνύει τη σημασία μελέτης ζητημάτων που άπτονται των σπουδών των συγκεκριμένων πτυχιούχων – όπως η *ικανοποίηση από τις σπουδές*. Το τελευταίο, σε συνδυασμό με τη σχέση των συγγραφέων με το συγκεκριμένο πανεπιστημιακό τμήμα προκάλεσαν και το ενδιαφέρον γι' αυτή την εργασία, τα συμπεράσματα της οποίας συνοψίζονται στην τελευταία Ενότητα 4.

2. Η ικανοποίηση από τις σπουδές και οι παράγοντες που εμπλέκονται

Η μελέτη της ποιότητας ζωής σε μια κοινωνία ιδωμένη στην υποκειμενική της διάσταση, στοχεύει στην ανάδειξη του πώς τα ίδια τα άτομα εκτιμούν και αξιολογούν τη ζωή τους και τις επιμέρους πλευρές της (οικογένεια, εργασία, εκπαίδευση κ.λπ.) (Veenhoven, 1996). Οι σχετικές εκτιμήσεις εκφράζονται με όρους «ικανοποίησης/ευχαρίστησης», όπου δηλώνεται συνοπτικά το πόσο πολύ αρέσει κάτι σε κάποιον. Στο πεδίο της εκπαίδευσης, η έννοια της *ικανοποίησης/ευχαρίστησης από τις σπουδές* χρησιμοποιείται αντίστοιχα, με στόχο να εκτιμηθεί πώς οι φοιτητές κρίνουν και αξιολογούν το παρεχόμενο «προϊόν» της εκπαίδευσης –τη γνώση– καθώς και το σύνολο των εμπειριών που αποκόμισαν στη διάρκεια των σπουδών τους. Η ικανοποίηση από τις σπουδές θεωρείται έτσι, ως μια σημαντική πλευρά της ποιότητας της παρεχόμενης εκπαίδευσης και εντέλει, ως ένας δείκτης ατομικής ευημερίας.

Προκειμένου για μια πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση της ικανοποίησης από τις σπουδές είναι σημαντικό να λαμβάνονται υπόψη οι σπουδές αυτές καθαυτές³ αλλά και θέματα που αγγίζουν το σύνολο της εμπειρίας των φοιτητών κατά τη διάρκεια της φοίτησής τους. Η προσέγγιση αυτή εκτιμάται από πολλούς ερευνητές ως η πλέον κατάλληλη, καθώς αναδεικνύεται αφενός η σημασία και η βαρύτητα του ακαδημαϊκού περιβάλλοντος, αφετέρου οι στάσεις, αντιλήψεις, συμπεριφορές και προσδοκίες του φοιτητή (Aldridge and Rowley, 1998, Hearn, 1985).

Στη διεθνή βιβλιογραφία δεν υπάρχει συμφωνία μεταξύ των ερευνητών σε ότι αφορά τον ορισμό της έννοιας της ικανοποίησης του ατόμου γενικά, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει και μια γενικά αποδεκτή κλίμακα μέτρησής της. Αυτό συμβαίνει επίσης και στην περίπτωση της ικανοποίησης από τις σπουδές (Garcia-Aracil, 2009, Hartman and Schmidt, 1995) όπου η εννοιολογική κατασκευή της *ικανοποίησης* εμπλέκει μια μεγάλη ποικιλία χαρακτηριστικών των φοιτητών και των ιδρυμάτων. Το γεγονός αυτό έχει αποτέλεσμα τα σχετικά ευρήματα να διαφέρουν μεταξύ μελετών ενώ δεν έχει αναδειχθεί μια σαφής εικόνα των διαστάσεων που επιδρούν στην ικανοποίηση από τις σπουδές (π.χ. Garcia-Aracil, 2009, Thomas and Galambos, 2004, Hearn, 1985, Hill, 1995). Έτσι, στη σχετική βιβλιογραφία αναδεικνύεται μια ποικιλία διαστάσεων ως συσχετιζόμενων με την ικανοποίηση των φοιτητών από τις σπουδές τους, όπως: το στυλ διδασκαλίας (Hearn, 1985), το πρόγραμμα σπουδών, οι εγκαταστάσεις του πανεπιστημίου και η ηγετική ικανότητα του καθηγητή (Chong and Thong, 2007), οι ακαδημαϊκές εμπειρίες και η αίσθηση του ανήκειν, οι αντιδράσεις των φοιτητών στον τρόπο συμπεριφοράς του διδακτικού προσωπικού στη διάρκεια του μαθήματος (Thomas and Galambos, 2004), οι στάσεις των φοιτητών ως προς τις σπουδές, οι προσδοκίες και οι επιθυμίες τους πριν την είσοδό τους στο πανπιστήμιο

3. Ικανοποίηση από τη διδασκαλία και τη μάθηση.

(Thomas and Calambos, 2004, Hill, 1995), οι αλληλεπιδράσεις φοιτητών και καθηγητών και οι επαφές με τους συμφοιτητές (Garcia-Aracil, 2009, Hill, 1995). Το περιεχόμενο των μαθημάτων, ο εξοπλισμός και η επάρκεια της βιβλιοθήκης, η ποιότητα της διδασκαλίας, η ποικιλία των προσφερόμενων μαθημάτων, η αυτονομία να οργανώσουν οι ίδιοι οι φοιτητές τις σπουδές τους και η διαθεσιμότητα συμβουλευτικών υπηρεσιών, είναι μερικές ακόμα διαστάσεις που συνδέονται με την ικανοποίηση που λαμβάνουν οι φοιτητές από τις σπουδές τους (Garcia-Aracil, 2009). Τέλος, η επίδοση των φοιτητών επίσης έχει βρεθεί ότι συνδέεται με την ικανοποίηση με μια σχέση που εκτιμάται γενικότερα, ως αμφίδρομη (Pike 1991, Bean and Bradley, 1986).

Ωστόσο πρέπει να επισημανθεί ότι υπάρχουν μελέτες όπου τα παραπάνω αποτελέσματα δεν προκύπτουν πάντα. Έχει για παράδειγμα βρεθεί, ότι η ικανοποίηση δε συνδέεται με τις επιδόσεις των φοιτητών (Chong and Thong, 2007) και ότι οι αντιλήψεις των φοιτητών για τις εγκαταστάσεις και τις υπηρεσίες του πανεπιστημίου, έχουν μικρή επίδραση στην ικανοποίηση (Thomas and Calambos, 2004).

Δεδομένης της έμφυλης διάστασης της κοινωνικής πραγματικότητας, ένα ιδιαίτερης σημασίας δημογραφικό χαρακτηριστικό που εξετάζεται στις μελέτες για την ικανοποίηση από τις σπουδές, είναι το φύλο, όπου τα σχετικά ευρήματα διαφέρουν. Πιο συγκεκριμένα, υπάρχουν μελέτες όπου προκύπτει ότι η ικανοποίηση των φοιτητών είναι ανεξάρτητη του φύλου ενώ άλλες έρευνες δείχνουν σαφείς διαφορές μεταξύ φοιτητών και φοιτητριών (Κουγιουμουτζάκη και Καλαματιανού, 2011, Garcia-Aracil, 2009, Μουσουλή κ.α., 2003, Hearn, 1985). Η τάση ωστόσο, που αναδεικνύεται είναι ότι οι γυναίκες εμφανίζονται λιγότερο ικανοποιημένες από τις σπουδές τους σε σχέση με τους άνδρες, γεγονός που αποδίδεται στο ότι οι γυναίκες αντιμετωπίζουν με μια πιο κριτική ματιά την ποιότητα των σπουδών τους ή ότι, εν γένει αισθάνονται λιγότερο προνομιούχες και συνεπώς είναι λιγότερο ικανοποιημένες (Garcia-Aracil, 2009).

Η ικανοποίηση από τις σπουδές έχει περιορισμένα εξεταστεί μεταξύ πτυχιούχων διαφορετικών επιστημονικών πεδίων. Επικεντρώνοντας σε αποτελέσματα που αφορούν σε αποφοίτους κοινωνικών επιστημών, όπου εντάσσεται και ο πληθυσμός του ενδιαφέροντός μας, προκύπτει γενικότερα, ότι αυτοί οι απόφοιτοι εμφανίζουν παρόμοιο βαθμό ικανοποίησης με τους αποφοίτους άλλων αντικειμένων (π.χ. Garcia-Aracil, 2009, Καραμεσίνη, 2008, Hearn, 1985). Παρατηρείται ωστόσο, μια μεγάλη ποικιλία ευρημάτων σχετικά με τις παραμέτρους που επηρεάζουν την ικανοποίηση από τις σπουδές αυτών των πτυχιούχων. Τέτοιες παράμετροι είναι, η επιθυμία σπουδής του αντικειμένου, οι αντιλήψεις των αποφοίτων για το πρόγραμμα σπουδών και η επαγγελματική τους αποκατάσταση⁴ (Κουγιουμουτζάκη και Καλαματιανού, 2011), τα ερεθίσματα στο μάθημα, η ποιότητα της διδασκαλίας (Hearn, 1985), οι συχνές επαφές με συμφοιτητές, το περιεχόμενο των μαθημάτων και η ποικιλία στα προσφερόμενα μαθήματα (Garcia-Aracil, 2009), η συνάφεια σπουδών και εργασίας, ο βαθμός δυσκολίας των μαθημάτων, η κατοχή μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών, η ευχαρίστηση κατά τη διδασκαλία και η ικανοποίηση από το εισόδημα (Kressel, 1990).

Συνοψίζοντας, σε ότι αφορά τον τρόπο προσέγγισης του ζητήματος της ικανοποίησης από τις σπουδές, με βάση τη διεθνή εμπειρία και πρακτική, σημειώνουμε τα εξής: Η ικανοποίηση από τις σπουδές, συνήθως χρησιμοποιείται ως εξαρτημένη μεταβλητή, η μέτρησή της βασίζεται στις απόψεις των ίδιων των αποφοίτων/φοιτητών και εξετάζεται σε σχέση με μια σειρά χαρακτηριστικών/διαστάσεων (ανεξάρτητες μεταβλητές) που αφορούν στο φοιτητή και στο ακαδημαϊκό περιβάλλον και τα οποία μπορούν να επιμεριστούν σε δημογραφικά, εκπαιδευτικά και ακαδημαϊκά χαρακτηριστικά. Το πλαίσιο αυτό αποτελεί τη

4. Η ανεργία επισημάνθηκε ως πιθανός παράγοντας μείωσης του ποσοστού ικανοποίησης αποφοίτων κοινωνιολογίας δύο χρόνια μετά την αποφοίτηση, συγκρινόμενο με το αντίστοιχο που μετρήθηκε αμέσως μετά την αποφοίτηση (Spalter-Roth and Van Vooren, 2008).

γενικότερη τάση που επικρατεί για την ανάπτυξη εργασιών για το ζήτημα της ικανοποίησης από τις σπουδές.

3. Εμπειρική διερεύνηση: Η ικανοποίηση από τις σπουδές πτυχιούχων κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου

3.1 Το ερευνητικό ζητούμενο και ο πληθυσμός αναφοράς των αποτελεσμάτων

Ακολουθώντας το προαναφερόμενο γενικό πλαίσιο που χαρακτηρίζει τις μελέτες για την ικανοποίηση από τις σπουδές, σε αυτή την εργασία εξετάζονται εμπειρικά τα ακόλουθα ερωτήματα:

I. Σε ποιο βαθμό οι πτυχιούχοι κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου εκφράζουν ικανοποίηση από τις σπουδές τους

II. Πώς διαφοροποιείται η ικανοποίηση από τις σπουδές, λαμβάνοντας υπόψη χαρακτηριστικά του φοιτητή και των σπουδών του.

Σε ότι αφορά ο δεύτερο ερώτημα, λαμβάνονται υπόψη α) δημογραφικά χαρακτηριστικά των αποφοίτων, β) χαρακτηριστικά που συνδέονται με τις προσδοκίες των αποφοίτων πριν από τις σπουδές καθώς και με την επαγγελματική τους αποκατάσταση εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά και τέλος γ) χαρακτηριστικά που αφορούν στις στάσεις και στις αντιλήψεις τους ως προς τις σπουδές έτσι όπως διαμορφώθηκαν στο συγκεκριμένο ακαδημαϊκό περιβάλλον ακαδημαϊκά χαρακτηριστικά⁵.

Ο πληθυσμός του ενδιαφέροντός μας αντιστοιχεί στο σύνολο των πτυχιούχων κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, όπου οι πρώτοι πτυχιούχοι αντιστοιχούν στο έτος 1988⁶. Στο πλαίσιο των δυνατοτήτων της εμπειρικής διερεύνησης συγκεντρώθηκαν στοιχεία για αποφοίτους κοινωνιολογίας της περιόδου 1988-2002, ο συνολικός αριθμός των οποίων ανέρχεται σε 3551, ως εξής:

Δεδομένης της έλλειψης προηγούμενων σχετικών στατιστικών στοιχείων και προκειμένου να καταγραφούν οι απόψεις παλαιών και νεότερων πτυχιούχων, κρίθηκε σκόπιμο: από τους αποφοιτήσαντες στην περίοδο 1988-1997, που εδώ θεωρούνται *παλαιοί πτυχιούχοι*, να εξεταστεί το σύνολο των αποφοίτων ανά τριετία, δηλαδή όλοι οι απόφοιτοι των ετών 1988, 1991, 1994 και 1997 που ανέρχονται σε 963 και αντιστοιχούν στο 39.5% των αποφοίτων της περιόδου 1988-1997. Οι *νεότεροι απόφοιτοι* (1998 έως 2002) που ανέρχονται σε 1110, να εξεταστούν στο σύνολό τους καθώς στις σχετικές μελέτες για την ικανοποίηση η έμφαση δίνεται στους νεότερους πτυχιούχους. Τελικά, ο υπό δειγματοληψία πληθυσμός που αντιστοιχεί στα παραπάνω εννέα επιλεγμένα έτη, ανέρχεται σε 2073 πτυχιούχους. Από αυτούς, βρέθηκαν και κατεγράφησαν οι απόψεις 1631 (753 παλαιοί και 878 νέοι απόφοιτοι) που αντιστοιχούν στο 78.7% του υπό δειγματοληψία πληθυσμού. Στη βασική ερώτηση περί βαθμού ικανοποίησης από τις σπουδές απάντησαν ($N =$) 1628 απόφοιτοι οι οποίοι και αποτελούν τον *εξεταζόμενο πληθυσμό*, όπου αναφέρονται τα αποτελέσματα. Σημειώνουμε ότι τα αποτελέσματα που αφορούν στους συσχετιζόμενους με την ικανοποίηση παράγοντες αναφέρονται στο συγκεκριμένο κάθε φορά πληθυσμό αποφοίτων που απάντησε στα σχετικά ερωτήματα.

5. Η κατηγοριοποίηση των ανεξάρτητων μεταβλητών που ακολουθείται εδώ, βασίστηκε σε εκείνη που εφαρμόστηκε σε αντίστοιχη μελέτη σε ευρωπαϊούς αποφοίτους (Garcia-Aracil, 2009).

6. Σημειώνουμε ότι στη διάρκεια 1983/84 η Πάντειος Σχολή απέκτησε τρία ανεξάρτητα τμήματα μεταξύ αυτών και το τμήμα Κοινωνιολογίας και ακολούθως, 1989, μετονομάστηκε σε Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

3.2 Οι μεταβλητές και τα δεδομένα

Για τη διερεύνηση των προαναφερόμενων ερωτημάτων, για κάθε πτυχιούχο καταγράφηκε:

Ως εξαρτημένη μεταβλητή:

Ο βαθμός ικανοποίησης/ευχαρίστησης από το σύνολο των σπουδών (πρόγραμμα σπουδών, διδάσκοντες, λειτουργικές υποδομές, διοικητική στήριξη κλπ.), με τιμές: πολύ, αρκετά, μέτρια, λίγο και καθόλου. Εδώ θεωρούμε ότι οι δύο πρώτες τιμές της μεταβλητής (πολύ και αρκετά) εκφράζουν ουσιαστικά, ικανοποίηση από τις σπουδές. Η τρόπος αυτός μέτρησης του βαθμού ικανοποίησης αποτελεί έναν υποκειμενικό δείκτη μέτρησης της παραμέτρου καθώς βασίζεται στις απόψεις των ίδιων των αποφοίτων, και είναι γενικά αποδεκτός στη βιβλιογραφία (π.χ. Garcia-Aracil, 2009, Thomas and Galambos, 2004).

Ως επεξηγηματικές/ανεξάρτητες μεταβλητές:

α) Δημογραφικά χαρακτηριστικά

Μεταβλητές: φύλο, ηλικία και εκπαιδευτικό επίπεδο γονέων

β) Εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά

β₁) Προσδοκίες/αντιλήψεις πριν τις σπουδές

Μεταβλητές: σειρά προτίμησης του τμήματος σπουδών, επιθυμία σπουδής του αντικείμενου της κοινωνιολογίας, λόγοι επιθυμίας ή μη, αυτών των σπουδών, και

β₂) Χαρακτηριστικά της απασχόλησης των αποφοίτων

Μεταβλητές: κατάσταση απασχόλησης, συνάφεια αντικειμένου εργασίας και σπουδών, ικανοποίηση από την εργασία, μηνιαίο εισόδημα από την εργασία, αντιλήψεις των αποφοίτων για την αναγκαιότητα και χρησιμότητα της ειδικότητάς τους στην αγορά εργασίας και στην ελληνική κοινωνία

γ) Ακαδημαϊκά χαρακτηριστικά

γ₁) Επίδοση

Μεταβλητή: βαθμός πτυχίου

γ₂) Ενεργή συμμετοχή στις σπουδές

Μεταβλητές: συχνότητα παρακολούθησης μαθημάτων, εργασία κατά τη διάρκεια των σπουδών, και

γ₃) Αντιλήψεις για το πρόγραμμα σπουδών

Μεταβλητές: αναγκαιότητα αλλαγών στο πρόγραμμα σπουδών, προτεινόμενες αλλαγές στο πρόγραμμα σπουδών.

Η συλλογή των δεδομένων πραγματοποιήθηκε σταδιακά στην περίοδο 2005-2008. Το αρχείο των δεδομένων περιλαμβάνει τις απαντήσεις των αποφοίτων που λήφθηκαν μέσω τηλεφωνικών συνεντεύξεων χρησιμοποιώντας ένα ειδικά κατασκευασμένο ερωτηματολόγιο καθώς και στοιχεία από το επίσημο αρχείο των φοιτητών του Παντείου Πανεπιστημίου.

3.3 Ευρήματα

Ο ΒΑΘΜΟΣ ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΠΟΥΔΕΣ: Η ανάλυση σχετικά με το βαθμό ικανοποίησης από τις σπουδές δείχνει (Πίνακας 1) ότι οι εξεταζόμενοι κοινωνιολόγοι είναι σε ποσοστό 60.7% πολύ ή αρκετά ικανοποιημένοι από τη συνολική εμπειρία των σπουδών τους. Το ποσοστό αυτό είναι σαφώς μικρότερο από εκείνο (71%) που εκτιμήθηκε (Καραμεσίνη κ.α., 2008) για το σύνολο των αποφοίτων κοινωνιολογίας, ανθρωπολογίας και κοινωνικής πολιτικής στη χώρα. Είναι ωστόσο μεγαλύτερο από το αντίστοιχο ποσοστό (57.3%) που αφορά στο σύνολο

λο των αποφοίτων του Παντείου (Κουγιουμουτζάκη και Καλαματιανού, 2011⁷) και το τρίτο κατά σειρά μεγαλύτερο μεταξύ των αντίστοιχων ποσοστών που εκτιμήθηκαν για τους αποφοίτους των επιμέρους τμημάτων του Παντείου – πιο συγκεκριμένα, έπεται αυτών των τμημάτων Πολιτικής Επιστήμης & Διεθνών Σπουδών (ενιαίο) (66.1%) και Επικοινωνίας Μέσων & Πολιτισμού (61%). Το γεγονός αυτό υποδηλώνει διαφορές ως προς τη λειτουργία και την οργάνωση των τμημάτων, που διαμορφώνουν διαφορετικές συνθήκες και προϋποθέσεις ικανοποίησης για τους αποφοίτους τους, οι οποίες ως ένα βαθμό, μπορεί να συνδέονται και με αυτό καθαυτό το αντικείμενο σπουδών. Σε παρόμοια συμπεράσματα κατέληξε και η μελέτη του Kressel (1990) για αποφοίτους κοινωνικών επιστημών ενός αμερικανικού κολεγίου, αν και σε αυτή την περίπτωση βρέθηκε ότι οι απόφοιτοι κοινωνιολογίας ήταν μεταξύ των λιγότερο ικανοποιημένων αποφοίτων του συγκεκριμένου ιδρύματος.

Πίνακας 1. Ικανοποίηση από τις σπουδές πτυχιούχων κοινωνιολογίας

Βαθμός ικανοποίησης από τις σπουδές		Αριθμός πτυχιούχων	Ποσοστό (%)
Πολύ	Ικανοποίηση	989	60.7
Αρκετά			
Μέτρια	Μη ικανοποίηση	639	39.3
Λίγο			
Καθόλου			
Σύνολο		1628	100.0

Περαιτέρω ανάλυση υποδεικνύει ότι οι νεότεροι απόφοιτοι κοινωνιολογίας (1998 - 2002) είναι περισσότερο ικανοποιημένοι από τις σπουδές τους (63.7%) σε σχέση με τους παλαιότερους (1988-1997), (57.3%) – εικόνα αντίστροφη συγκρινόμενη με εκείνη που έχει προκύψει για το σύνολο των αποφοίτων του Παντείου. Οι διαφορές αυτές υποδηλώνουν αφενός αλλαγές στις συνθήκες που συνδέονται με την ικανοποίηση από τις σπουδές (εντός ή/και εκτός του συγκεκριμένου ακαδημαϊκού περιβάλλοντος) στη διάρκεια του χρόνου, αφετέρου και εν προκειμένω, ότι οι όποιες αλλαγές έγιναν, συνέβαλαν στην ενίσχυση του βαθμού της ικανοποίησης που εκφράζουν οι απόφοιτοι κοινωνιολογίας.

ΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΣΥΝΔΕΟΝΤΑΙ: Η πρώτη βασική ανάλυση που διεξήχθη στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, για τις ενδεχόμενες επιμέρους σχέσεις μεταξύ ικανοποίησης⁸ από τις σπουδές των πτυχιούχων κοινωνιολογίας και μεταβλητών που αφορούν σε δημογραφικά, εκπαιδευτικά και ακαδημαϊκά χαρακτηριστικά, όπως περιγράφηκαν στην ενότητα 3.2, δεν υπέδειξε γενικά την ύπαρξη ισχυρών σχέσεων, σύμφωνα με τη στατιστική έννοια του όρου. Όμως, είναι σκόπιμο να καταγραφούν εδώ τα πρώτα βασικά αυτά αποτελέσματα διότι αποκαλύπτουν τις υπάρχουσες τάσεις και μπορούν να αποτελέσουν τη βάση σύγκρισης για άλλες σχετικές εργασίες.

α) *Ικανοποίηση από τις σπουδές και δημογραφικά χαρακτηριστικά των πτυχιούχων*

7. Ακολούθως, η ίδια αναφορά ισχύει για όλες τις συγκρίσεις που γίνονται με το σύνολο των αποφοίτων του Παντείου.

8. Σημειώνουμε ότι στην πρώτη αυτή βασική ανάλυση η εξαρτημένη μεταβλητή που περιγράφεται στην ενότητα 3.2 επανακωδικοποιείται σε δίτιμη μεταβλητή ως εξής:

(πολύ, αρκετά) → (ικανοποίηση) και (μέτρια, λίγο, καθόλου) → (μη ικανοποίηση ή δυσαρέσκεια)

Στη βάση της παραπάνω κωδικοποίησης, η ανάλυση που ακολουθεί αφορά συγκεκριμένα στις διαφοροποιήσεις του ποσοστού των πτυχιούχων που εξέφρασαν *ικανοποίηση* λαμβάνοντας υπόψη τις ανεξάρτητες μεταβλητές. Προφανώς στους πίνακες που ακολουθούν, αναφέρεται μόνο το ποσοστό των αποφοίτων που δήλωσαν *ικανοποίηση* από τις σπουδές τους.

Στον Πίνακα 2 δίνονται τα ποσοστά των εξεταζομένων κοινωνιολόγων που δήλωσαν ικανοποίηση από τις σπουδές τους, ανάλογα με τις τιμές των διαφόρων επεξηγηματικών μεταβλητών που αντιστοιχούν στα δημογραφικά χαρακτηριστικά των πτυχιούχων. Συνοψίζοντας τα αποτελέσματα σημειώνουμε τα εξής:

► *Ικανοποίηση από τις σπουδές και Φύλο*: Εύκολα προκύπτει ότι και οι γυναίκες και οι άνδρες πτυχιούχοι κοινωνιολογίας του Παντείου δηλώνουν στην πλειοψηφία τους ικανοποιημένοι από τις σπουδές τους. Αυτό ωστόσο παρατηρείται σε ελαφρά μεγαλύτερο ποσοστό στις γυναίκες (61.3%) από ότι στους άνδρες (59.3%)· εύρημα ανάλογο με εκείνο που έχει προκύψει με στατιστική ωστόσο βεβαιότητα, για το σύνολο των πτυχιούχων του Παντείου.

Περαιτέρω ανάλυση προς την κατεύθυνση εντοπισμού μεταβλητών που διαφοροποιούν το παραπάνω αποτέλεσμα, έδειξε ότι μια τέτοια μεταβλητή είναι η *επιθυμία σπουδής του αντικειμένου*. Συγκεκριμένα προκύπτει ότι τα ποσοστά των γυναικών (61.3%) και των ανδρών (61.3%) που εκφράζουν ικανοποίηση από τις σπουδές δε διαφέρουν για τους πτυχιούχους που πριν την εισαγωγή τους στο πανεπιστήμιο επιθυμούσαν να σπουδάσουν κοινωνιολογία. Αντίθετα, για τους πτυχιούχους που δεν είχαν αυτή την επιθυμία προκύπτει ότι οι γυναίκες είναι σε αρκετά μεγαλύτερο ποσοστό (61.6%) ικανοποιημένες σε σχέση με τους άνδρες (51.6%). Ανάλογα αποτελέσματα έχουν προκύψει και για το σύνολο των αποφοίτων του Παντείου, υποδεικνύοντας μια έμμεση σχέση ικανοποίησης από τις σπουδές και φύλου που μπορεί καταρχήν να αποδοθεί στη διαφορετική στάση των δύο φύλων ως προς την επίτευξη στόχων και στην τάση των γυναικών να συμβιβάζονται πιο εύκολα όταν ο στόχος δεν επιτυγχάνεται.

Πίνακας 2. Ικανοποίηση από τις σπουδές και δημογραφικά χαρακτηριστικά πτυχιούχων κοινωνιολογίας

Δημογραφικά χαρακτηριστικά / Μεταβλητές	Ποσοστό (%) πτυχιούχων που δήλωσαν ικανοποίηση από τις σπουδές
<i>Φύλο (1628 απόφοιτοι)</i>	
Άνδρες	59.3
Γυναίκες	61.3
<i>Ηλικία (1628 απόφοιτοι)</i>	
26-35 ετών	59.5
36-45 ετών	63.0
άνω των 46 ετών	66.7
<i>Εκπαιδευτικό επίπεδο γονέων (1622 απόφοιτοι)</i>	
Τουλάχιστον ένας γονέας με πτυχίο ΑΕΙ-ΤΕΙ-μεταπτυχιακά	60.7
Κανένας γονέας με πτυχίο ΑΕΙ-ΤΕΙ-μεταπτυχιακά	60.9

► *Ικανοποίηση από τις σπουδές και Ηλικία*: Λαμβάνοντας υπόψη την ηλικία των εξεταζομένων κοινωνιολόγων η ανάλυση δείχνει ότι οι μεγαλύτεροι σε ηλικία εκφράζουν περισσότερη ικανοποίηση από τους νεότερους (Πίνακας 2), υποδεικνύοντας μια γραμμική μορφή στη σχέση των δύο αυτών στοιχείων εύρημα ανάλογο με εκείνο που προκύπτει σε μελέτη για ευρωπαίους αποφοίτους (Garcia-Aracil, 2009)– και αποδίδεται (σε μια πρώτη

ερμηνεία) στην αναδυόμενη νοσταλγική εικόνα του παρελθόντος καθώς κανείς απομακρύνεται από τις εμπειρίες του.

► *Ικανοποίηση από τις σπουδές και Εκπαιδευτικό επίπεδο των γονέων:* Οι πτυχιούχοι κοινωνιολόγοι (Πίνακας 2) με τουλάχιστον ένα γονέα απόφοιτο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ή με μεταπτυχιακούς τίτλους σπουδών και εκείνοι των οποίων οι γονείς έχουν χαμηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο εκφράζουν σε ποσοστά που ελάχιστα διαφέρουν μεταξύ τους (60.7%, 60.9%, αντιστοίχως) ικανοποίηση από τις σπουδές. Το ίδιο αποτέλεσμα ισχύει εξετάζοντας το εκπαιδευτικό επίπεδο του πατέρα και της μητέρας χωριστά. Προκύπτει επομένως ότι το εκπαιδευτικό επίπεδο των γονέων των εξεταζόμενων κοινωνιολόγων, δε φαίνεται να συνδέεται με την ικανοποίηση από τις σπουδές, εύρημα διαφορετικό από αυτό που έχει προκύψει για το σύνολο των αποφοίτων του Παντείου όπου εκεί, με στατιστική βεβαιότητα οι πτυχιούχοι με γονείς χαμηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου είναι περισσότερο ικανοποιημένοι. Σημειώνουμε ότι τα ευρήματα αυτά διαφέρουν συγκρινόμενα με τα αντίστοιχα που αφορούν σε ευρωπαίους αποφοίτους (Garcia-Aracil, 2009) όπου οι απόφοιτοι με γονείς ανώτερου εκπαιδευτικού επιπέδου εμφανίζονται περισσότερο ικανοποιημένοι.

β) *Ικανοποίηση από τις σπουδές και εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά των πτυχιούχων*

Στον Πίνακα 3 παρουσιάζονται τα αποτελέσματα για την ικανοποίηση που εκφράζουν οι εξεταζόμενοι κοινωνιολόγοι από τις σπουδές τους, λαμβάνοντας υπόψη εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά. Συνοψίζοντας τις τάσεις που απεικονίζονται σημειώνουμε τα εξής:

β₁) Προσδοκίες/αντιλήψεις των πτυχιούχων για τις σπουδές τους πριν την είσοδό τους στο τμήμα κοινωνιολογίας

► Η σειρά με την οποία οι εξεταζόμενοι απόφοιτοι είχαν δηλώσει το τμήμα σπουδών τους στο μηχανογραφικό δελτίο για την εισαγωγή τους στο πανεπιστήμιο, θεωρείται εδώ ότι υποδηλώνει την επιθυμία τους για σπουδές στο συγκεκριμένο αντικείμενο ή και τμήμα σπουδών⁹, και με την έννοια αυτή λαμβάνεται υπόψη σε αυτή τη μελέτη.

Από τη σχετική ανάλυση θα περίμενε κανείς ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των πτυχιούχων που εκφράζουν ικανοποίηση θα προέκυπτε μεταξύ εκείνων που είχαν το τμήμα κοινωνιολογίας στις πρώτες τους επιλογές. Όμως προκύπτει το μη αναμενόμενο αποτέλεσμα: το μεγαλύτερο αυτό ποσοστό να εμφανίζεται σε εκείνους που το τμήμα κοινωνιολογίας ήταν μεταξύ 6^{ης} και 10^{ης} επιλογής (62.2%), ακολουθούμενο από τα αντίστοιχα ποσοστά όσων το τμήμα ήταν στις πέντε πρώτες επιλογές (59.7%) και όσων το τμήμα ήταν πέρα της 10^{ης} επιλογής (56.8%). Ωστόσο, περαιτέρω ανάλυση έδειξε ότι το παραπάνω αποτέλεσμα ισχύει με στατιστική βεβαιότητα μόνο μεταξύ των παλαιότερων αποφοίτων (1988-1997) ενώ για τους νεότερους (1998-2002) προκύπτει το αναμενόμενο, ότι αυξανόμενη της σειράς επιλογής του τμήματος, η ικανοποίηση μειώνεται.

Σύμφωνα με τον Hill (1985) οι αντιλήψεις των καταναλωτών για την ποιότητα μιας υπηρεσίας είναι απόρροια της σύγκρισης των προσδοκιών τους πριν και μετά τη βιωματική τους εμπειρία από αυτή – υπόθεση που τίθεται κατ' αναλογία και στη μελέτη της ικανοποίησης από τις σπουδές. Σε αυτό το πλαίσιο, τα παραπάνω ευρήματα αποτυπώνουν το διαφορετικό βαθμό κάλυψης των προσδοκιών των αποφοίτων από την εμπειρία των σπουδών τους. Συγκεκριμένα, σε ό,τι αφορά τους παλαιότερους πτυχιούχους εκτιμάται ότι: οι υψηλές προσδοκίες (υψηλή σειρά προτίμησης του τμήματος) που είχαν δημιουργηθεί για ένα σχετικά νέο εκείνη την περίοδο, τμήμα σπουδών, δεν καλύφθηκαν στον αναμενόμενο βαθμό. Αντίθετα για εκείνους που είχαν άλλες προτεραιότητες (χαμηλή σειρά προτίμησης του τμήματος), το σύστημα των εισαγωγικών εξετάσεων τους έδωσε τη δυνατότητα να σπουδάσουν σε ένα τμήμα το οποίο κάλυψε τελικά τις προσδοκίες τους

9. Το 91.7% εκείνων που δήλωσαν το τμήμα κοινωνιολογίας μεταξύ των πέντε πρώτων επιλογών επιθυμούσε να σπουδάσει και το συγκεκριμένο αντικείμενο.

πέρα από το αναμενόμενο. Σε ό,τι αφορά τους νεότερους αποφοίτους οι οποίοι μπορούσαν να έχουν μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για το συγκεκριμένο τμήμα, η σχέση σειράς επιλογής και ικανοποίησης από τις σπουδές παίρνει την αναμενόμενη μορφή, όπως αυτή περιγράφεται παραπάνω.

Πίνακας 3. Ικανοποίηση από τις σπουδές και εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά πτυχιούχων κοινωνιολογίας

<i>β. Εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά</i>	<i>Ποσοστό (%) ικανοποιημένων πτυχιούχων</i>
β₁) Προσδοκίες/αντιλήψεις πριν τις σπουδές	
<i>Σειρά επιλογής του τμήματος (1532 απόφοιτοι)</i>	
στις 5 πρώτες επιλογές	59.7
μεταξύ έκτης και δέκατης	62.2
πέραν της δέκατης	56.8
δε συμπλήρωσε μηχανογραφικό	66.7
<i>Επιθυμία σπουδής του αντικειμένου (1627 απόφοιτοι)</i>	
Επιθυμούσαν να σπουδάσουν αυτό το αντικείμενο	61.3
Δεν επιθυμούσαν να σπουδάσουν αυτό το αντικείμενο	58.9
<i>Λόγοι επιθυμίας σπουδών (1277 απόφοιτοι)</i>	
Απόκτηση γνώσεων επί του αντικειμένου	62.9
Επαγγελματικοί λόγοι	59.7
Προσωπική καλλιέργεια/κοινωνική προσφορά	56.3
Απόκτηση κύρους ως κάτοχοι πανεπιστημιακού τίτλου	56.3
Κάλυψη προσδοκιών άλλων (επιδράσεις τρίτων)	55.9
Δεν είχαν συγκεκριμένους στόχους και προσδοκίες	50.0
<i>Λόγοι σπουδών παρά την έλλειψη επιθυμίας (334 απόφοιτοι)</i>	
Αντικείμενο (παρότι δεν ήταν αυτό που ήθελαν, δεν τους ήταν αδιάφορο)	73.1
Επαγγελματικοί λόγοι	42.1
Τους άρεσε στην πορεία	66.7
Διάφορα	66.7
Έτυχε	57.4
β₂) Χαρακτηριστικά της απασχόλησης	
<i>Κατάσταση απασχόλησης (1551 απόφοιτοι)</i>	
Εργαζόμενος	61.3
Άνεργος	54.5
<i>Συνάφεια σπουδών και εργασίας (1399 απόφοιτοι)</i>	
Ναι	62.4
Όχι	60.6
<i>Ικανοποίηση από την εργασία (1400 πτυχιούχοι)</i>	
Πολύ/αρκετά	64.9
Μέτρια/λίγο/καθόλου	55.6

<i>Μηναίο εισόδημα από την εργασία (1313 απόφοιτοι)</i>	
Έως 500 ευρώ	62.0
Από 501 έως 700 ευρώ	60.8
Από 701 έως 900 ευρώ	62.1
Από 901 έως 1100 ευρώ	62.7
Από 1101 έως 1300 ευρώ	62.9
Από 1301 ευρώ και πάνω	59.2
<i>Αναγκαιότητα της ειδικότητας στην ελληνική αγορά εργασίας (1399 απόφοιτοι)</i>	
Ναι	64.6
Όχι	43.9
<i>Χρησιμότητα της ειδικότητας στην ελληνική κοινωνία (1396 απόφοιτοι)</i>	
Ναι	62.5
Όχι	35.7

Τέλος, είναι σημαντικό να επισημανθεί το υψηλό ποσοστό (66.7%) των αποφοίτων που δήλωσαν ικανοποιημένοι από τις σπουδές τους μεταξύ αυτών που δεν εισήχθησαν απευθείας στο τμήμα κοινωνιολογίας αλλά μετεγράφηκαν εκεί από άλλα σχετικά τμήματα πανεπιστημίων εσωτερικού ή εξωτερικού – αποτέλεσμα που επίσης μπορεί να θεωρηθεί ότι οφείλεται, πλέον των προαναφερομένων, και στην επιθυμία τους να σπουδάσουν στο συγκεκριμένο τμήμα, και καθώς ο στόχος επετεύχθη, αισθάνονται ικανοποίηση.

▶ Η θέση των εξεταζόμενων κοινωνιολόγων σε ότι αφορά την *επιθυμία σπουδής* του συγκεκριμένου αντικειμένου πριν την εισαγωγή τους στο πανεπιστήμιο φαίνεται ότι επηρεάζει ελαφρά την ικανοποίηση από τις σπουδές. Η ανάλυση δείχνει ότι οι απόφοιτοι που είχαν αυτή την επιθυμία είναι σε ποσοστό 61.3% ικανοποιημένοι από τις σπουδές τους έναντι 58.9% αυτών που δεν είχαν μια τέτοια επιθυμία αλλά που λόγω του συστήματος των εισαγωγικών εξετάσεων σπούδασαν τελικά κοινωνιολογία. Το αποτέλεσμα αυτό, που προκύπτει και στην περίπτωση του συνόλου των αποφοίτων του Παντείου με στατιστική βεβαιότητα, αλλά και σε άλλες μελέτες (βλ. π.χ. Thomas and Calambos, 2004, Hill, 1995) υποστηρίζει την υπόθεση ότι, όσο μεγαλύτερη είναι η επιθυμία σπουδής ενός συγκεκριμένου αντικειμένου τόσο μεγαλύτερη και η πιθανότητα ικανοποίησης από την εμπειρία των σπουδών.

Περιορίζοντας την ανάλυση στον υπο-πληθυσμό των πτυχιούχων που πριν από την εισαγωγή τους στο πανεπιστήμιο επιθυμούσαν να σπουδάσουν κοινωνιολογία (Πίνακας 3) και λαμβάνοντας υπόψη τους λόγους για τους οποίους οι ίδιοι δήλωσαν ότι είχαν αυτή την επιθυμία,¹⁰ προκύπτει ότι: το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών που εξέφρασαν ικανοποίηση από τις σπουδές υπολογίστηκε μεταξύ όσων προσδοκούσαν να αποκτήσουν γνώση στο αντικείμενο της κοινωνιολογίας, αλλά και μεταξύ όσων επεδίωκαν να αποκατασταθούν επαγγελματικά σπουδάζοντας κοινωνιολογία. Φαίνεται επομένως ότι οι προσδοκίες για απόκτηση γνώσης στο αντικείμενο και για επαγγελματική αποκατάσταση συνδέονται με την ικανοποίηση από τις σπουδές με τρόπο που όταν οι προσδοκίες αυτές ικανοποιούνται οι πτυχιούχοι εκφράζουν και ικανοποίηση από τις σπουδές τους.

Αντίστοιχη ανάλυση στην ομάδα των πτυχιούχων που πριν την εισαγωγή τους στο πανεπιστήμιο δεν επιθυμούσαν να σπουδάσουν κοινωνιολογία δείχνει ότι, το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών που εξέφρασαν ικανοποίηση από τις σπουδές βρίσκεται μεταξύ εκείνων

10. Οι λόγοι αυτοί εκφράζουν στην πραγματικότητα και τις προσδοκίες των πτυχιούχων από τις σπουδές τους.

που, αποδεχόμενοι το αποτέλεσμα των εισαγωγικών εξετάσεων, «επένδυσαν» πλέον στη γνώση του αντικειμένου της κοινωνιολογίας.

β₂) Χαρακτηριστικά της απασχόλησης

▶ Από τα στοιχεία του Πίνακα 3 εύκολα προκύπτει ότι, οι εργαζόμενοι πτυχιούχοι κοινωνιολογίας, όσοι εργάζονται σε αντικείμενα συναφή με την επιστήμη της κοινωνιολογίας καθώς και εκείνοι που είναι ικανοποιημένοι από την εργασία τους, δηλώνουν σε μεγαλύτερο ποσοστό ικανοποιημένοι από τις σπουδές τους, σε σχέση αντιστοίχως με τους ανέργους, τους ετεροαπασχολούμενους και τους λιγότερο ευχαριστημένους από τη δουλειά τους πτυχιούχους. Τα ευρήματα αυτά είναι παρόμοια με ό,τι προκύπτει με στατιστική βεβαιότητα στη μελέτη για το σύνολο των αποφοίτων του Παντείου αλλά και σε άλλες σχετικές μελέτες (βλ. π.χ., Garcia-Aracil, 2009, Spalter-Roth and Van Vooren, 2008, Kressel, 1990), αναδεικνύουν δε τη σημασία που έχουν στη διαμόρφωση υψηλού βαθμού ικανοποίησης, οι δυνατότητες που προσφέρουν οι σπουδές για επαγγελματική αποκατάσταση των πτυχιούχων.

▶ Τα αποτελέσματα για τη σχέση ύψους αμοιβών (μηνιαίος μισθός) και ικανοποίησης από τις σπουδές, εξεταζόμενη μεταξύ των εργαζομένων αποφοίτων κοινωνιολόγων του δείματός μας (Πίνακας 3) δεν προσδιορίζουν καμιά αξιοσημείωτη τάση ενώ υποδεικνύουν περισσότερο την ανεξαρτησία των δύο αυτών στοιχείων.

▶ Τέλος, όπως ανάλογα ισχύει και για το σύνολο των αποφοίτων του Παντείου έτσι και οι κοινωνιολόγοι απόφοιτοι που έχουν θετική άποψη για την αναγκαιότητα και χρησιμότητα της ειδικότητας τους στην αγορά εργασίας και στην ελληνική κοινωνία αντιστοίχως, εκφράζουν σε μεγαλύτερο ποσοστό ικανοποίηση από τις σπουδές τους, συγκρινόμενοι με εκείνους που έχουν τις αντίθετες αντιλήψεις. Συνεπώς, η αξία που αποδίδει ο φοιτητής/πτυχιούχος στις σπουδές του –σε κοινωνικό και πρακτικό επίπεδο εκτός πανεπιστημιακού πλαισίου– συνδέεται με την ικανοποίηση που εκφράζει για την εμπειρία των σπουδών του.

γ) Ακαδημαϊκά χαρακτηριστικά των πτυχιούχων

Το τελευταίο τμήμα της ανάλυσης περιλαμβάνει τη διερεύνηση της σχέσης ικανοποίησης από τις σπουδές και ακαδημαϊκών χαρακτηριστικών των αποφοίτων. Τα σχετικά αποτελέσματα δίνονται στον Πίνακα 4.

γ₁) Επίδοση

▶ Στη σχετική βιβλιογραφία έχει γενικότερα αναδειχθεί η ύπαρξη σχέσης μεταξύ ικανοποίησης από τις σπουδές και επιδόσεων των φοιτητών καθώς και ότι οι υψηλές επιδόσεις συνδέονται με υψηλή ικανοποίηση (Μουσουλή κ.α., 2003, Liu and Jung, 1980, Morstain, 1977), χωρίς ωστόσο να μπορεί να αποδειχτεί εάν η ικανοποίηση προηγείται της επίδοσης ή το αντίστροφο. Ανάλογο είναι και το αποτέλεσμα για τους εξεταζόμενους κοινωνιολόγους όπου με σαφήνεια προκύπτει (Πίνακας 4) ότι το ποσοστό των πτυχιούχων που δήλωσαν ικανοποίηση από τις σπουδές τους αυξάνει αυξανόμενου του βαθμού πτυχίου –αποτέλεσμα που επίσης ισχύει και για το σύνολο των αποφοίτων του Παντείου.

γ₂) Ενεργή συμμετοχή στις σπουδές

▶ Στη σχετική βιβλιογραφία έχει επίσης αναδειχθεί (βλ. ενότητα 2) ότι η συχνή επαφή με το πανεπιστημιακό περιβάλλον είναι ένα στοιχείο που δρα ενισχυτικά στο βαθμό ικανοποίησης που λαμβάνεται από τις σπουδές καθώς δημιουργεί συνθήκες ενσωμάτωσης του φοιτητή και αποδοχής του ακαδημαϊκού πλαισίου. Αντίθετα, η μη συμμετοχή στις διδασκαλίες, δηλαδή στη διαδικασία εκείνη που βρίσκεται στην καρδιά του πανεπιστημιακού γίνεσθαι, μειώνει την πιθανότητα για δημιουργία ενδιαφέροντος και συνεπώς, και ευχαρίστησης από τις σπουδές. Στην ίδια κατεύθυνση είναι και τα αντίστοιχα αποτελέσματα της ανάλυσης για τους εξεταζόμενους κοινωνιολόγους. Συγκεκριμένα προκύπτει ότι όσοι δήλωσαν ότι παρακολουθούσαν ανελλιπώς ή συχνά τις παραδόσεις, είναι σε μεγαλύτερο ποσοστό ικανοποιημένοι από τις σπουδές τους σε σχέση με εκείνους

που είχαν μικρότερη συμμετοχή. Επίσης προκύπτει ότι οι απόφοιτοι, που χρειάστηκε να εργαστούν κατά τη διάρκεια των σπουδών τους και συνεπώς δεν είχαν τη δυνατότητα συχνής παρακολούθησης των μαθημάτων, είναι σε μικρότερο ποσοστό ικανοποιημένοι (59.7%) σε σχέση με εκείνους που δεν είχαν αυτή την παράλληλη δραστηριότητα (62.2%) – ευρήματα ανάλογα με τα εκείνα που προκύπτουν και για το σύνολο των αποφοίτων του Παντείου.

Πίνακας 4. Ικανοποίηση από τις σπουδές και ακαδημαϊκά χαρακτηριστικά πτυχιούχων κοινωνιολογίας

γ. Ακαδημαϊκά χαρακτηριστικά	Ποσοστό (%) ικανοποιημένων πτυχιούχων
<i>γ₁) Επίδοση</i>	
<i>Βαθμός πτυχίου (1628 απόφοιτοι)</i>	
Καλώς	59.8
Λίαν καλώς	60.6
Άριστα	75.6
<i>γ₂) Συμμετοχή στις σπουδές</i>	
<i>Συχνότητα παρακολούθησης μαθημάτων (1627 απόφοιτοι)</i>	
Ανελλιπώς	65.6
Συχνά	60.8
Μερικές φορές ή καθόλου	56.9
<i>Εργασία κατά τη διάρκεια των σπουδών (1628 απόφοιτοι)</i>	
Ναι	59.7
Όχι	62.2
<i>γ₃) Αντιλήψεις για την οργάνωση και τις συνθήκες των σπουδών</i>	
<i>Αναγκαιότητα αλλαγών στο πρόγραμμα σπουδών (1593 απόφοιτοι)</i>	
Ναι	55.3
Όχι	75.5
<i>Προτεινόμενες αλλαγές στο πρόγραμμα σπουδών (1056 απόφοιτοι)</i>	
Να υπάρχει πρακτική διάσταση-σχέση με αγορά εργασίας	54.3
Αλλαγές στη δομή του προγράμματος σπουδών (μαθήματα)	58.2
Αλλαγές στην οργάνωση του πανεπιστημίου	62.0
Αλλαγές στη διδασκαλία, διδάσκοντες, συμφοιτητές	49.3
Να υπάρχουν κατευθύνσεις/εξειδικεύσεις/μεταπτυχιακά	53.2
Πρόβλημα με τα συγγράμματα	55.6
Αρνητικά σχόλια για το πανεπιστήμιο γενικά	33.3
Γενικά-διάφορα	66.7

γ₃) Αντιλήψεις για το πρόγραμμα σπουδών του τμήματος

► Η σχέση ικανοποίησης από τις σπουδές και αντιλήψεων των αποφοίτων κοινωνιολογίας για το πρόγραμμα σπουδών τους, αναδεικνύει την ιδιαίτερα μεγάλη σημασία που αποδίδουν οι εν λόγω πτυχιούχοι στο περιεχόμενο και την οργάνωση των σπουδών. Πιο συγκεκριμένα, προκύπτει (Πίνακας 4) ότι όσοι από τους εξεταζόμενους αποφοίτους

εκτιμούν ότι το πρόγραμμα σπουδών του τμήματός τους χρειάζεται αλλαγές εμφανίζονται σε μικρότερο ποσοστό (55.3%), ικανοποιημένοι συγκρινόμενοι με εκείνους που πιστεύουν το αντίθετο (75.5%). Το αποτέλεσμα αυτό, που επίσης προκύπτει και για το σύνολο των πτυχιούχων του Παντείου, ισχύει ανεξαρτήτως φύλου, ομάδων νεότερων-παλαιότερων πτυχιούχων, και επιθυμίας σπουδής του αντικείμενου. Ενισχύει δε τη θέση ότι ο τρόπος οργάνωσης και μετάδοσης της γνώσης είναι μια σημαντική διάσταση που συνδέεται με την ικανοποίηση από τις σπουδές (π.χ. Garcia-Aracil, 2009, Hearn, 1985, μεταξύ άλλων).

► Επικεντρώνοντας την ανάλυση στους αποφοίτους που δήλωσαν ότι το πρόγραμμα σπουδών του τμήματός τους χρειάζεται αλλαγές και διατύπωσαν τέτοιες αλλαγές, διαπιστώνονται τα εξής: Οι διαστάσεις των σπουδών που φαίνεται να προβληματίζουν τους αποφοίτους και συνεπώς να μειώνουν την ικανοποίηση, είναι: οι σχέσεις με τους διδάσκοντες, ο τρόπος επικοινωνίας και η ποιότητα της διδασκαλίας, η έλλειψη κατευθύνσεων και εξειδικεύσεων, τα συγγράμματα.¹¹ η μη πρακτική διάσταση του προγράμματος σπουδών, η δομή και το περιεχόμενό του καθώς και η οργάνωση του πανεπιστημίου γενικότερα – διαστάσεις που επίσης αναδείχτηκαν ως οι πλέον προβληματικές περιοχές των σπουδών, στο σύνολο των φοιτητών του Παντείου αλλά και αλλού με διαφορετική ωστόσο μεθοδολογία (βλ. π.χ Chong and Thong, 2007, Hearn, 1985, Hill, 1995).

Περαιτέρω ανάλυση, λαμβάνοντας υπόψη τις ομάδες των παλαιότερων και των νεότερων αποφοίτων, ανέδειξε τα ακόλουθα: Οι παλαιότεροι πτυχιούχοι υποδεικνύουν ως προβληματικές διαστάσεις του προγράμματος σπουδών που συνδέονται με μειωμένη ικανοποίηση, την έλλειψη κατευθύνσεων, εξειδίκευσης και μεταπτυχιακών σπουδών, τις σχέσεις με τους καθηγητές και τους συμφοιτητές, τη διδασκαλία και τα συγγράμματα. Αντιστοίχως, οι νεότεροι απόφοιτοι υποδεικνύουν, την έλλειψη πρακτικής διάστασης και συσχετισμού των σπουδών με την αγορά εργασίας, τις σχέσεις με τους καθηγητές και τους συμφοιτητές, τον τρόπο διδασκαλίας και την έλλειψη εξειδίκευσης και μεταπτυχιακών σπουδών. Οι μικρές αυτές διαφοροποιήσεις μεταξύ παλαιότερων και νεότερων πτυχιούχων, αντανακλούν: i) τη σημασία που αποδίδεται σε κοινωνικούς παράγοντες (σχέσεις με καθηγητές και συμφοιτητές) ως συνθήκη αύξησης της ικανοποίησης (εύρημα που προκύπτει και σε άλλες μελέτες, βλ. ενότητα 2) ii) τη διαχρονικότητα στην έλλειψη εξειδικεύσεων και μεταπτυχιακών στο συγκεκριμένο τμήμα, αναδεικνύοντας έτσι ως «αδύναμο» στοιχείο του αντικείμενου της κοινωνιολογίας τον ευρύ και θεωρητικό του χαρακτήρα και iii) τις ανάγκες των νεότερων αποφοίτων για επαγγελματική αποκατάσταση, όπου αποτυπώνεται η εργασιακή ανασφάλεια που χαρακτηρίζει τα τελευταία χρόνια τις νεότερες γενιές των αποφοίτων, διεθνώς.

4. Συμπεράσματα

Στην παρούσα εργασία εξετάστηκε το ζήτημα της ικανοποίησης από τις σπουδές αποφοίτων κοινωνιολογίας, όπως αυτοί αντιπροσωπεύονται από τους πτυχιούχους του Παντείου Πανεπιστημίου. Ειδικότερα, εκτιμήθηκε ο βαθμός ικανοποίησης από τις σπουδές και εξετάστηκε η σχέση του με παράγοντες που αφορούν δημογραφικά, εκπαιδευτικά και ακαδημαϊκά χαρακτηριστικά των πτυχιούχων.

Τα σημαντικότερα αποτελέσματα συνοψίζονται στα ακόλουθα: οι εξεταζόμενοι απόφοιτοι κοινωνιολογίας εκφράζουν στην πλειοψηφία τους ικανοποίηση από το σύνολο των σπουδών τους – αντίστοιχο εύρημα προκύπτει (με διαφορετική μεθοδολογία) και σε άλλες σχετικές μελέτες σε φοιτητές και αποφοίτους στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Επίσης,

11. Διανομή σημειώσεων αντί βιβλίων, παλιές εκδόσεις, προβλήματα στη διανομή των βιβλίων κ.α.

είναι λιγότερο ικανοποιημένοι συγκρινόμενοι με τους αποφοίτους των τμημάτων Πολιτικής Επιστήμης & Διεθνών Σπουδών (ενιαίο) και Επικοινωνίας Μέσων & Πολιτισμού και περισσότερο, σε σχέση με τους αποφοίτους των υπολοίπων τμημάτων αλλά και με το σύνολο των αποφοίτων του Παντείου, γεγονός που υποδηλώνει διαφορές μεταξύ των τμημάτων του Παντείου ως προς τις συνθήκες που διαμορφώνουν ικανοποίηση των φοιτητών από τις σπουδές. Ακόμα, περισσότερο ικανοποιημένοι είναι οι νεότεροι απόφοιτοι κοινωνιολογίας σε σχέση με τους παλαιότερους, οι γυναίκες σε σχέση με τους άνδρες και οι μεγαλύτεροι/μεγαλύτερες σε ηλικία σε σχέση με τους νέους/ες απόφοιτους.

Ως παράγοντες που επιδρούν θετικά στην ικανοποίηση από τις σπουδές αναδείχθηκαν: η καλή οργάνωση του προγράμματος σπουδών γενικά, υποδηλώνοντας τη σημασία αυτών καθ'αυτών των σπουδών στη συνολική ικανοποίηση των αποφοίτων· η επιθυμία σπουδής του συγκεκριμένου αντικείμενου την οποία δημιούργησε κυρίως η προσδοκία για απόκτηση γνώσης του αντικείμενου της κοινωνιολογίας, υποδηλώνοντας ότι το συγκεκριμένο τμήμα ανταποκρίθηκε και κάλυψε αυτή την προσδοκία των αποφοίτων· η συχνή επαφή με το πανεπιστημιακό περιβάλλον αναδεικνύοντας τη σπουδαιότητα της ενσωμάτωσης των φοιτητών στο ακαδημαϊκό γίνεσθαι κατά τη διάρκεια των σπουδών τους· και, η υψηλή εκτίμηση που τρέφουν οι απόφοιτοι για την επιστήμη της κοινωνιολογίας σε κοινωνικό και πρακτικό επίπεδο όπου αναδεικνύεται η σημασία της καλλιέργειας, μέσω των σπουδών, μιας τέτοιας στάσης των φοιτητών απέναντι στις σπουδές τους. Λιγότερο σημαντικός παράγοντας αναδείχθηκε η επαγγελματική αποκατάσταση των αποφοίτων με την έννοια ότι, η καλή επαγγελματική πορεία των εξεταζόμενων αποφοίτων συνδέεται μεν θετικά με την ικανοποίηση από τις σπουδές, ωστόσο αυτή η σχέση δεν προκύπτει να έχει τη βαρύτητα που συνήθως αναδεικνύεται σε άλλες σχετικές μελέτες.

Αντίθετα ως παράγοντες που δημιουργούν συνθήκες δυσαρέσκειας από τις σπουδές, αναδεικνύονται επιμέρους διαστάσεις του προγράμματος σπουδών όπως: ο τρόπος (ποιότητα) διδασκαλίας, τονίζοντας την αναγκαιότητα μιας καλύτερης οργάνωσης της διδασκαλίας από μέρους των καθηγητών· τα συγγράμματα, με την έννοια ότι απαιτείται μια περισσότερο υπεύθυνη στάση ως προς το περιεχόμενο αλλά και τον τρόπο διανομής τους· η έλλειψη εξειδίκευσης και μεταπτυχιακών και η μη πρακτική διάσταση του προγράμματος σπουδών, υποδηλώνοντας την ανάγκη οργάνωσης των σπουδών προς μια κατεύθυνση που να λαμβάνει ίσως περισσότερο υπόψη τις ανάγκες της αγοράς εργασίας και τέλος, οι σχέσεις με τους διδάσκοντες, υπογραμμίζοντας την ανάγκη καλλιέργειας ενός ακόμα πιο θετικού κλίματος μεταξύ φοιτητών και καθηγητών.

Εφαρμόζοντας πολιτικές που στόχο έχουν τη βελτίωση των συνθηκών σε τομείς όπως οι παραπάνω, ενισχύεται στη συνείδηση των πολιτών, ο ρόλος και η αξία της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ως ο κατεξοχήν θεσμός παροχής ανώτερης μόρφωσης, ισοχυροποιώντας περαιτέρω τη θέση του σε ένα διαρκώς εντεινόμενο ανταγωνιστικό περιβάλλον. Τα ευρήματα της παρούσας εργασίας είναι χρήσιμα ως προς αυτή την κατεύθυνση, καθώς συμβάλλουν στην ανάδειξη και συνεπώς, στη δημιουργία προϋποθέσεων άρσης εκείνων των στοιχείων του προγράμματος σπουδών που συνιστούν παράγοντες δυσαρέσκειας στους αποφοίτους-πρώην φοιτητές. Ωστόσο, για την πληρέστερη δυνατή κατανόηση και αξιολόγηση της ποιότητας των παρεχόμενων σπουδών, καθίσταται αναγκαία περαιτέρω ανάλυση σχετικά με τη βαρύτητα ή το βαθμό επιρροής των διαφόρων επεξηγηματικών μεταβλητών στην ικανοποίηση από τις σπουδές των πτυχιούχων κοινωνιολογίας – ανάλυση στην οποία προτιθέμεθα να ανταποκριθούμε σε μελλοντικές εργασίες.

Βιβλιογραφία

- Aldridge S. and Rowley J. (1998). "Measuring customer satisfaction in higher education", *Quality Assurance in Education*, 6 (4), pp. 197-204.
- Bean J. and Bradley R. (1986). "Untangling the satisfaction-performance relationship for college students", *Journal of Higher Education*, 57, pp. 393-412.
- Chong B.K. and Thong L.K. (2007). "Linking Transnational Engineering Students' Satisfactions with Perceptions of Education Quality", 37th ASEE/IEEE Frontiers in Education Conference, S4F-1, October 10-13, 2007, Milwaukee, WI.
- Garcia-Aracil A. (2009). "European graduates' level of satisfaction with higher Education", *Higher Education*, 57, pp.1-21.
- Gregg E.W. (1972). "Several Factors Affecting Graduate Student Satisfaction", *The Journal of Higher Education*, 43 (6), pp. 483-498.
- Hartman D.E. and Schmidt S.L. (1995). "Understanding student/alumni satisfaction from a customer's perspective: the effects of institutional performance and program outcomes", *Research in Higher Education*, 36 (2), pp. 197-217.
- Hearn J.C. (1985). "Determinants of college students' overall evaluations of their academic programs", *Research in Higher Education*, 23 (4), pp. 413-437.
- Hill F.M. (1995). "Managing service quality in higher education: the role of the student as primary consumer", *Quality Assurance in Education*, 3 (3), pp. 10-21.
- Kalamatianou A., Kougioumoutzaki F. (2012), "Employment Status and Job-Studies Relevance of Social Science Graduates: The Experience from a Greek Public University", *International Journal of Economic Sciences and Applied Research IJECAR*, 5 (1), pp. 51-75.
- Kressel N.J. (1990). "Job and Degree Satisfaction among Social Science Graduates", *Teaching of Psychology*, 17, pp. 222-227.
- Liu R. and Jung L. (1980). "The commuter student and student satisfaction", *Research in Higher Education*, 12 (3), pp. 215-226.
- Morstain B.R. (1977). "An Analysis of Students' Satisfaction with Their Academic Program", *The Journal of Higher Education*, 48 (1), pp. 1-16.
- Pike G. (1991). "The effects of background course-work and involvement on students grades and satisfaction", *Research in Higher Education*, 32, pp. 15-30.
- Reimer D., Noelke C. and Kucel A. (2008). "Labor Market Effects of Field of Study in Comparative Perspective. An Analysis of 22 European Countries", *International Journal of Comparative Sociology*, 49 (4/5), pp. 233-256.
- Spalter-Roth R. and Van Vooren N. (2008). "What are they Doing with a Bachelor's Degree in Sociology?", Data brief on current jobs, American Sociological Association Department of Research and Development (on line: http://www.asanet.org/cs/root/leftnav/research_and_stats/briefs_and_articles/briefs_and_articles).
- Thomas E.H. and Galambos N. (2004). "WHAT SATISFIES STUDENTS? Mining Student-Opinion Data with Regression and Decision Tree Analysis", *Research in Higher Education*, 45 (3), pp. 251-269.
- Veenhoven R. (1996). "Developments in satisfaction research", *Social Indicators Research*, 37, pp. 1-46.
- Καλαματιανού Α. και Κουγιουμουτζάκη Φ. (2007). «Η απορρόφηση των αποφοίτων του Παντείου Πανεπιστημίου. Διαχρονική περιγραφή με βάση τους απόφοιτους των ακαδημαϊκών ετών 1987/88, 1990/91, 1993/94, 1996/97, 1997/98, 1998/99, 1999 /2000», Έκθεση αποτελεσμάτων ερευνητικού προγράμματος, Επιτροπή Ερευνών, Γραφείο Διασύνδεσης, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα.
- Καραμεσίνη Μ., Βιτωράτου Σ., Γκαζόν Ε. και Μουστάκη Ε. (2008). «Η απορρόφηση των πτυχιούχων πανεπιστημίου στην αγορά εργασίας. Πανελλαδική έρευνα στους αποφοίτους των ετών 1998-2000», Οριζόντια Δράση υποστήριξης γραφείων διασύνδεσης πανεπιστημίων, Αθήνα: Διόνικος.

- Κουγιουμουτζάκη Φ. και Καλαματιανού Α. (2011), «Η ικανοποίηση από τις σπουδές αποφοίτων κοινωνικών επιστημών: μια περιγραφική ανάλυση», Πρακτικά 4ου διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, *Ο ρόλος της κοινωνικής πολιτικής σήμερα: κριτικές προσεγγίσεις και προκλήσεις*, Επιστημονική Εταιρεία Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα, 10-11 Νοεμβρίου 2011, (υπό έκδοση).
- Μουσουλή Μ., Φλώρου Σ., Νικητοπούλου Χ. και Γούδας Μ. (2003). "Παράγοντες που σχετίζονται με την ικανοποίηση φοιτητών φυσικής αγωγής και αθλητισμού από τις σπουδές τους", *Αναζητήσεις στη Φυσική Αγωγή και τον Αθλητισμό*, 2 (1), σσ. 73-80.

«Αναλύσεις και Συμπεράσματα από ένα Δυναμικό και Μαζικό Αγώνα: Οι κινητοποιήσεις των εκπαιδευτικών μετά την κατάργηση της επετηρίδας»

Άννα Κουμανταράκη*

Εισαγωγή

Η παρούσα εισήγηση παρουσιάζει τις απόψεις καθηγητών που συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις κατά των νόμων του Γεράσιμου Αρσένη (2525/1997 και 2640/98) για την κατάργηση της επετηρίδας και την επιβολή εξετάσεων μέσω του ΑΣΕΠ για το διορισμό καθηγητών στη μέση εκπαίδευση.

Η εισήγηση επικεντρώνεται σε συνεντεύξεις με καθηγητές που συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις και αναδεικνύει τις δικές τους απόψεις για το συνδικαλιστικό κίνημα και τη δική τους συμμετοχή σε αυτό. Επίσης, στην εισήγηση θίγεται ο παράγοντας του φύλου ως κοινωνική κατηγορία που επηρέασε την πιθανότητα για συμμετοχή των καθηγητριών στο απεργιακό κίνημα.

Το κύριο κίνητρο για την εκπόνηση μελέτης πάνω στο ζήτημα των κινητοποιήσεων των καθηγητών κατά της κατάργησης της επετηρίδας είναι ότι το κίνημα αυτό αποτελεί μια μορφή πολιτικής θέσης σύγκρουσης κατά της σοσιαλιστικής κυβέρνησης Σημίτη από ακτιβιστές που δεν ταυτίζονται με την Πολιτική Δεξιά. Επίσης είναι ένα κίνημα εργαζομένων που διασπά τη συνοχή της συνδικαλιστικής οργάνωσης των εργαζομένων συγκροτώντας μια μαχητική κινητοποίηση πέρα από το συμβατικό συνδικαλιστικό κίνημα.

Μεθοδολογία

Η έρευνα για το συνδικαλιστικό κίνημα των αναπληρωτών βρίσκεται στην αρχική της φάση. Στηρίχθηκε στη μελέτη εφημερίδων της εποχής και σε συνεντεύξεις καθηγητών και δασκάλων που συμμετείχαν στη συγκεκριμένη κινητοποίηση. Ο αριθμός των ατόμων από τους οποίους πήρα συνέντευξη ήταν συνολικά επτά άτομα δύο άντρες και πέντε γυναίκες. Στις συνεντεύξεις πήραν μέρος τρεις μαθηματικοί, μία φιλόλογος, ένας καθηγητής πληροφορικής, μια καθηγήτρια χημείας και μια δασκάλα. Εξαιτίας της μεγάλης χρονικής απόστασης από την εποχή που το κίνημα των αναπληρωτών ήταν στο υψηλότερο σημείο της έκφρασης του, ήταν ιδιαίτερα δύσκολο να βρω άτομα που συμμετείχαν στην κινητοποίηση. Υπήρχε ένα αρκετά σημαντικό ζήτημα απώλειας μνήμης[†] από ορισμένους

* Η Άννα Κουμανταράκη είναι μέλος ΣΕΠ (Συνεργαζόμενο Εκπαιδευτικό Προσωπικό) στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

[†] Η απώλεια μνήμης έχει θεωρηθεί από σύγχρονες ιστορικές μελέτες ως αποτέλεσμα συμμετοχής σε κινηματικές δράσεις κατά τις οποίες τα άτομα που συμμετείχαν είχαν τραυματικές προσωπικές εμπειρίες (βλ. Βαν Μπουσχότεν Ρίκη και Βερβενιώτη Τασούλα (επιμ.) (2008) Μνήμες και λήθη του .Ελληνικού εμφυλίου πολέμου. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, Βερβενιώτη Τασούλα (2002) «Προφορική

από τους συνεντευξιαζόμενους ενώ είναι χαρακτηριστικό ότι μια συνεντευξιαζόμενη δήλωσε ότι ένα κίνημα σαν αυτό των αναπληρωτών θα ήταν δύσκολο να οργανωθεί τη σημερινή εποχή. Οι περισσότεροι θεωρούσαν ότι η κινητοποίηση τους ήταν επιτυχής αφού ένας μεγάλος αριθμός των ανθρώπων που συμμετείχαν κατάφερε να αποκτήσει μέσω αυτής της συλλογικής δράσης μόνιμη δουλειά στη δημόσια εκπαίδευση.

Στόχοι της έρευνας

Στόχος της εισήγησης είναι να διερευνήσει τις αιτίες μιας συνδικαλιστικής δράσης όπου οι δρώντες δεν είναι η ηγεσία των συνδικαλιστικών οργανώσεων των εκπαιδευτικών αλλά και η βάση των απλών καθηγητών και δασκάλων. Νομίζω ότι έχει ενδιαφέρον να αναλύσουμε τις απόψεις της βάσης των συνδικαλιστικών οργανώσεων και να αναδείξουμε τα αποτελέσματα των δικών τους κινητοποιήσεων. Οι κινητοποιήσεις αυτές πέτυχαν σε μεγάλο βαθμό τους στόχους τους και ξαναέφεραν τον κόσμο στις πλατείες εκδηλώνοντας μια μαχητικότητα που δεν ήταν η αναμενόμενη. Και δεν ήταν αναμενόμενη διότι τη χρονική στιγμή που άρχισαν οι κινητοποιήσεις των καθηγητών και των δασκάλων δεν είχε περάσει μεγάλο διάστημα από τη στιγμή που οι καθηγητές είχαν χάσει το '96 μια πολύ μεγάλη συνδικαλιστική μάχη.

Η Υπόθεση της έρευνας

Η υπόθεση έρευνας που κάνουμε εδώ είναι ότι το κίνημα των καθηγητών κατά της κατάργησης της επετηρίδας αποτελεί ένα μαζικό κίνημα το οποίο αγωνίζεται για τη διατήρηση της αξιοπρέπειας των μελών του απέναντι στον κίνδυνο απώλειας της εργασίας τους. Επίσης ότι είναι κίνημα που οργανώθηκε από τη συνδικαλιστική βάση και όχι από την ηγεσία, και ότι η ύπαρξή του αντιστρατεύεται την πολιτική παθητικότητα αυτής της ηγεσίας.

Θα μπορούσαμε εδώ να αναφερθούμε στην ανάλυση του Alain Badiou (2008) ο οποίος υποστηρίζει ότι η έκρηξη της πολιτικής δράσης δεν είναι πάντα αναμενόμενη και ότι δεν πρέπει να θεωρούμε ως δεδομένη την παθητικότητα δρώντων όταν έχουν μείνει για μεγάλο διάστημα σιωπηλοί χωρίς ενδείξεις διαμαρτυρίας και κινητοποίησης. Και αυτό γιατί θεωρούμε συχνά ότι το εργατικό κίνημα σαν ένα ταξικό κίνημα προϋποθέτει τη δράση μιας συγκεκριμένης κατηγορίας ταξικών δρώντων. Όπως έχει γράψει ο E.P.Thompson στο περίφημο έργο του "The making of the English Working Class", στο εργατικό κίνημα δεν συμμετέχουν αποκλειστικά εργατικά στρώματα αλλά και άνθρωποι από τα μεσαία στρώματα οι οποίοι ταυτίζονται στις εργασιακές τους σχέσεις με τα συμφέροντα εκείνων που βρίσκονται σε πολύ χειρότερη από αυτούς επαγγελματική θέση.

Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να ειπωθεί ότι το κίνημα των αναπληρωτών ήταν κίνημα της συνδικαλιστικής βάσης των εργαζομένων στη δημόσια εκπαίδευση που ένιωθαν ότι μέσω του διαγωνισμού του ΑΣΕΠ και της συνακόλουθης κατάργησης της επετηρίδας, αποκλείονται από μια σειρά από πόρους (μισθός, μονιμότητα απασχόλησης) και τίθενται εκτός του θεσμικού πλαισίου του συνδικαλιστικού κινήματος των εκπαιδευτικών. Όπως έχει γράψει ο Σεραφείμ Σεφεριάδης (2006, 2010^α), ο αποκλεισμός κοινωνικών δρώντων

Ιστορία και έρευνα για τον ελληνικό Εμφύλιο: η πολιτική συγκυρία, ο ερευνητής και ο αφηγητής» στην Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, ειδικό τεύχος: Όψεις της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα, επιμέλεια Μαρία Θανοπούλου, Αλέκα Μπουτζουβή, τεύχος 107 Α', 2002, σσ. 157 – 181.). Στη περίπτωση των εκπαιδευτικών η συμμετοχή σε καταλήψεις εξεταστικών κέντρων τις ημέρες του 1ου ΑΣΕΠ ήταν μια τέτοια εμπειρία η οποία σύμφωνα με τα λεγόμενα κάποιων από αυτούς θα τους ακολουθεί σε όλη την υπόλοιπη ζωή τους.

από το θεσμικό πλαίσιο των συνδικαλιστικών εκπροσώπων του οδηγεί στη μαχητική κινητοποίηση τους.

Ο εκσυγχρονισμός που υιοθέτησε η κυβέρνηση σαν πολιτική ιδεολογία θεωρούσε την ασφάλεια της μονιμότητας για τους εργαζόμενους στο δημόσιο τομέα ως νίκη των πελατειακών σχέσεων που έπρεπε να ανατραπεί. Έχοντας την πεποίθηση ότι έπρεπε να εξαφανισθεί η δυσκίνητη κρατική γραφειοκρατία, δεν αναγνώριζε τα οφέλη από τη διατήρηση σταθερής και μόνιμης εργασίας στο δημόσιο τομέα. Μέσα στα πλαίσια της θεωρίας αυτής ο συνδικαλισμός θεωρείτο μέρος του κρατικού συστήματος και θύλακας συντήρησης και δυσκαμψίας. Στην εκπαίδευση ειδικότερα, η νέα στρατηγική θεωρούσε ότι η γνώση δεν ήταν μια σταθερή αξία αλλά έπρεπε συνεχώς να ανατροφοδοτείται με νέες επιμέρους γνώσεις και ότι τα πτυχία των καθηγητών και δασκάλων δεν μπορούσαν πλέον να αποτελούν εχέγγυο επαρκούς κατάρτισης. Η ίδια η παιδαγωγική δεινότητα των εκπαιδευτικών έπρεπε να ανατροφοδοτείται συνέχεια μέσα από συνεχείς καταρτήσεις και εξετάσεις αξιολόγησης τους. Κατά συνέπεια, και οι διδάσκοντες στη πρωτοβάθμια και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση έχαναν τη μονιμότητα της αναγνώρισης των προσόντων τους ενώ τα πτυχία τους ως πιστοποιητικά γνώσης αμφισβητούνταν.

Έλληνες εκπαιδευτικοί: συνδικαλιστές ή κρατικοί λειτουργοί;

Ειδικά για το θεσμοποιημένο και πολιτικά συμβατικό συνδικαλιστικό κίνημα των εκπαιδευτικών στην Ελλάδα, η Βάσω Βασιλού – Παπαγεωργίου (1996) έχει γράψει ότι υπάρχουν πρόσωπα ή παράγοντες, όπως καθηγητές πανεπιστημίου ή εκπαιδευτικοί σε ανώτερες ιεραρχικές θέσεις, που «καθοδηγούν, άτυπα αλλά καθοριστικά, τους εκπαιδευτικούς σε ζητήματα παιδαγωγικής θεωρίας και εκπαιδευτικής πράξης και έχουν συνήθως την εποπτεία των περιοδικών που εκδίδουν οι σύλλογοι καθηγητών» (σ.23). Οι σύλλογοι αυτοί, οι οποίοι είναι ευάλωτοι στις πολιτικές παρεμβάσεις, είναι πρωτίστως οργανώσεις που αυτοαποκαλούνται επιστημονικές, και υπερασπίζονται το «λειτουργημά» τους, προσδιορίζοντας έτσι τους διδάσκοντες της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ως «λειτουργούς» του κράτους. Παράλληλα εκδηλώνουν δραστηριότητα επαγγελματικού σωματίου μόνο για μισθολογικά κυρίως θέματα.

Ο Θεοχάρης Αθανασιάδης (1999) αναφέρεται όπως η Βασιλού στο ζήτημα του προσδιορισμού των δασκάλων ως κρατικών λειτουργών και υποστηρίζει ότι, εξαιτίας αυτής της θέσης τους, η δυνατότητά τους για απεργία είναι περιορισμένη.

Οι δάσκαλοι δεν είναι εργάτες, είναι δημόσιοι υπάλληλοι. Δεν έχουν απέναντι τους τον εργοδότη αλλά την πολιτική ηγεσία. Η συνδικαλιστική τους συγκρότηση εμποδίζεται από μια σειρά θεσμικούς και ιδεολογικούς παράγοντες που σχετίζονται με τον τρόπο που αντιλαμβάνεται η πολιτική εξουσία το ρόλο του δημοσίου υπαλλήλου. Ακόμα περισσότερο: σχετίζονται με τον τρόπο που τα ίδια τα υποκείμενα νοηματοδοτούν την κοινωνική τους θέση και αντιλαμβάνονται τα συμφέροντά τους. Και αυτό είναι το κρίσιμο σημείο όπου τα υποκείμενα εισβάλλουν στο προσκήνιο. Χρειάζεται λοιπόν να διερευνήσουμε το πότε, το πώς και κυρίως το γιατί οι δάσκαλοι αμφισβήτησαν, για παράδειγμα, το ρόλο του 'δημόσιου λειτουργού' και είδαν το κράτος ως 'εργοδότη' και όχι ως συνεργάτη ή στοργικό ή άστοργο 'πατέρα' (Θεοχάρης Αθανασιάδης: 1999: 39).

Καθηγητικός συνδικαλισμός και κομματική αυτονομία

Οι αναπληρωτές καθηγητές, οι οποίοι αποτελούσαν τη ραχοκοκαλιά του κινήματος κατά της μεταρρύθμισης που εισηγήθηκε η εκσυγχρονιστική κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Σημίτη, δήλωναν ότι θα πρέπει να γίνει διάκριση ανάμεσα σε ένα συνδικαλιστικό κίνημα που περιλαμβάνει τους επαγγελματίες συνδικαλιστές και αυτούς που κινητοποιήθηκαν με αφορμή το νόμο για την κατάργηση της επετηρίδας. Πίστευαν ότι οι απλοί εκπαιδευτικοί ανήκουν οι περισσότεροι στη δεύτερη κατηγορία ακόμα κι αν στα φοιτητικά τους χρόνια ήταν μέλη συγκεκριμένης παράταξης. Το 1997 θεωρούσαν πλέον ότι η ενσωμάτωση στα κόμματα βλάπτει το κίνημα και δεν θα ήθελαν να ξαναγυρίσουν στην παλιά τους κατάσταση. Υποστήριζαν όμως ότι μέσα από τη συμμετοχή τους στις φοιτητικές παρατάξεις και ιδιαίτερα σε αυτή του ΚΚΕ, γνώρισαν ανθρώπους που ξανασυνάντησαν στο κίνημα των αναπληρωτών. Ισχυρίζονταν μάλιστα ότι η συμμετοχή στο κίνημα των καθηγητών ήταν μακριά από αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί «συνδικαλιστικό κατεστημένο». Θεωρούσαν δε ότι η κινητοποίηση κατά του νόμου 2525/1997 ήταν επιτυχής και το γεγονός αυτό οφειλόταν στην πολιτική τους αυτονομία.

Σύμφωνα με την άποψη του Νίκου, καθηγητή πληροφορικής, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι το κίνημα των καθηγητών χωρίζεται σε δύο ομάδες: σε αυτούς που αποτελούν το επίσημο συνδικαλιστικό κίνημα που έχουν κύριο μειονέκτημα ότι είναι υποταγμένοι στα πολιτικά κόμματα και σε μια άλλη κατηγορία αυτών που κινητοποιήθηκαν εξαιτίας του κινδύνου να χάσουν την δουλειά τους. Παρά την κριτική που κάνουν οι εκπαιδευτικοί στην κομματικοποίηση, σε κάποια αποστροφή του λόγου τους γίνεται φανερό ότι η κομματική ένταξη ιδιαίτερα στο ΚΚΕ αποτελεί παράγοντα ανησυχίας όχι μόνο για τους ίδιους αλλά και την οικογένειά τους. Κάτω από αυτό το πρίσμα η απόφασή τους να συμμετέχουν σε ένα συνδικαλισμό αυτόνομο από κομματικές ταυτότητες στηρίζεται στην απώθηση της παλαιότερης ένταξης στο Κομμουνιστικό Κόμμα. Όπως λέει η Κατερίνα, καθηγήτρια Χημείας:

Την οικογένεια μου δεν την ενόχλησε τόσο η συνδικαλιστική μου ενασχόληση όσο το Κουκουέ (χαμογελάει αμήχανα) τελοσπάντων τότε, όταν ξεκίνησα. Τώρα δεν έχω κανένα πρόβλημα. Με στηρίζει. (Συνέντευξη με την Κατερίνα).

Για αρκετές λοιπόν ελληνικές οικογένειες, η ένταξη στο Κομμουνιστικό Κόμμα αποτελεί μια λανθασμένη επιλογή η οποία στη περίπτωση της Κατερίνας αντικαθίσταται μέσα στο χρόνο από την αυτόνομη συνδικαλιστική δράση. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο είναι χαρακτηριστικό ότι η ενεργή συλλογικότητα που αυτό-προσδιορίζεται ως κίνημα εκπαιδευτικών, απομακρύνεται από τις επίσημες συνδικαλιστικές οργανώσεις όπως η ΟΛΜΕ και συγκροτείται με ένα πιο άτυπο τρόπο. Η Κατερίνα αναλύει την κατάσταση αυτή πολύ γλαφυρά:

Η αλήθεια είναι ότι όταν κερδίζεις κάποια πράγματα είτε για τον εαυτό σου είτε για την ομάδα την οποία αντιπροσωπεύεις, το σύνολο τελοσπάντων, τους χημικούς ας πούμε, κερδίσαμε μια ώρα παραπάνω να διδάσκεται [η χημεία] στα σχολεία που αυτό κάνει την δουλειά μας πιο εύκολη και αισθάνεσαι ικανοποίηση ... (στο ίδιο).

Παρόμοια με το Νίκο και την Κατερίνα, η συνάδελφός της Βασιλική, φιλόλογος, προτιμά την ακομμάτιστη συνδικαλιστική συμμετοχή η οποία πιστεύει ότι μπορεί να οδηγήσει σε θετικά αποτελέσματα:

Ερ: Και τι συναισθήματα έχεις για αυτή τη δράση;
Απ. Πάρα πολύ πολύτιμα δηλαδή θα λέγαμε κάποτε γνώρισα ανθρώπους και αυτό ήταν πάρα πολύ καθοριστικό για μένα. Αισθάνθηκα δικαιωμένη και είναι αυτό πάρα πολύ

σημαντικό για μένα. Κουράστηκα αλλά αυτά που πήρα και αυτά που αποκόμισα ήταν ιδιαίτερα σημαντικά και το γεγονός ότι ήρθα σε επαφή με πάρα πολύ κόσμο, ουσιαστική επαφή, δηλαδή εγώ αισθάνομαι ότι γνωρίζω από τον κλάδο μου τόσους ανθρώπους που και να βρεθώ μπορώ να βρω πρόσωπο με το οποίο είχα συνεργαστεί κι είχα επαφή και επιπλέον έχω κάποιες εμπειρίες που θεωρώ πρωτότυπες εμπειρίες σε σχέση με το να κάνω προτάσεις οι οποίες δεν ξεκινάνε από μια θεωρητική σκέψη, να σκέφτομαι αλλά το έχω δει στην πράξη πως λειτουργούν πράγματα δηλαδή όταν μιλάμε ως πούμε για άμεση δημοκρατία, για έλλειψη ελέγχου από κόμματα στο συνδικαλισμό εγώ το έχω ζήσει αυτό και βλέπω πως λειτουργεί. (συνέντευξη με τη Βασιλική).

Όμως σχετικά με την ωφέλεια της αυτόνομης δράσης υπάρχει και η αντίθετη άποψη η οποία υποστηρίζεται στο περιοδικό «Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης»:

Τις τελευταίες ημέρες, έχουμε μια τέτοια αρνητική εξέλιξη, υποκινούμενη, αμέσως ή εμμέσως από το κυβερνητικό κόμμα. Ιδρύθηκαν, λοιπόν ξεχωριστοί σύλλογοι αναπληρωτών –ωρομισθίων, ξεκινώντας από τη Πάτρα, όπου μάλιστα εμπλέκεται γνωστός βουλευτής του ΠΑΣΟΚ. Οι σύλλογοι αυτοί, εκτός του ότι διασπών τον ενιαίο αγώνα αδιόριστων εκπαιδευτικών, αποκτούν ακραιφνώς αντιδραστικά χαρακτηριστικά. Αντί για τη προάσπιση της Επετηρίδας, συμφωνούν με την κατάργησή της, απλά ζητούν να διασφαλιστεί η θέση των αναπληρωτών. Είναι κατανοητό ότι η απελπισία μαζί με την πολιτική καθυστέρηση όχι λίγες φορές οδηγούν στην πολιτική αντίδραση. Το αίτημά τους συμπυκνώνεται στη φράση 'διόρισε με και οι υπόλοιποι ας κόψουν το λαιμό τους'. Βέβαια οι σύλλογοι αυτοί ούτε μέλλον θα έχουν, ούτε πολύ κόσμο θα συσπειρώσουν, γιατί εκτός των άλλων είναι και αναποτελεσματικοί. Αν η κυβέρνηση είχε σκοπό να διασφαλίσει τους αναπληρωτές δεν είχε παρά να διορίσει ως μόνιμους τους τουλάχιστον 14.000 που προτίθεται να προσλάβει φέτος. ... Οι συνάδελφοι που από άγνοια συμμετέχουν σ' αυτούς σύντομα θα συνειδητοποιήσουν τα αδιέξοδα όταν βρεθούν απομονωμένοι από τις ΕΛΜΕ και τους Διδακταλικούς Συλλόγους και όταν γνωρίσουν τους εγκαθήμετους που υποκινούν τέτοιες διασπαστικές κινήσεις. Οι σύλλογοι αυτοί θα έχουν την τύχη παλαιότερων διασπαστικών κινήσεων (βλ. σύλλογος δασκάλων τετραετούς φοίτησης), δηλαδή θα γίνουν απλές σφραγίδες (Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης τεύχος 47, σσ. 38-39).

Η αναφορά σε «αυτόνομα» και «ακομμάτιστα» σωματεία –σφραγίδες μπορεί όντως να οδηγήσει στην άποψη ότι τα σωματεία αυτά έχουν σχέσεις με την κυβέρνηση. Είναι αξιοσημείωτο δε ότι όσον αφορά σε συνδικατά εργαζομένων στη βιομηχανία η σύνδεση φερόμενων ως πολιτικά αυτόνομων σωματείων με το ΠΑΣΟΚ τη δεκαετία του '70 είναι ορατή. Αναφέρομαι ιδιαίτερα στα εργοστασιακά σωματεία τη περίοδο 1975-1980. Όπως λέει χαρακτηριστικά ο Αλέξανδρος, καθηγητής μαθηματικών, ο οποίος επίσης συμμετείχε στο κίνημα κατά της κατάργησης της επετηρίδας:

Ο Αρσένης ο ίδιος έφτιαξε το σύλλογο των αναπληρωτών: είχε πει ότι η ΟΛΜΕ δεν σας καλύπτει και είχε προσπαθήσει να δημιουργήσει διάσπαση ο ίδιος. Αν ψάξεις να βρεις συνεντεύξεις του τότε, υπήρχε μια καίρια συνέντευξή του που έλεγε «η ΟΛΜΕ δεν ενδιαφέρεται για τα προβλήματά σας πρέπει να ενδιαφερθείτε μόνοι σας ώστε να γίνει διάσπαση γιατί πίστευε ότι έτσι θα κατάφερνε πιο εύκολα να χαλιναγωγήσει τους καθηγητές και έτσι στην πραγματικότητα ήταν γιατί ήταν δεδομένο ότι η ΟΛΜΕ δεν καταλάβαινε τα προβλήματα των αναπληρωτών ... (Συνέντευξη με τον Αλέξανδρο).

Αντίθετα με όσα λέει ο Αλέξανδρος άλλοι ερωτώμενοι αμφισβητούν την παρέμβαση του Υπουργού Παιδείας υπέρ της συγκρότησης ενός αυτόνομου συνδικαλιστικού οργάνου των καθηγητών και δασκάλων. Πιστεύουν ότι οι αναπληρωτές οργανώθηκαν μόνοι τους και ότι η μόνη πολιτική παρέμβαση που υπήρξε υπέρ τους ήταν από την εξωκοινοβουλευτική Αριστερά χωρίς όμως αυτή η παρέμβαση να καταφέρει να εντάξει τη μεγάλη μάζα των καθηγητών στο δικό της πολιτικό χώρο.

Πρόσεξε τώρα για το συνδικαλιστικό που λες: Για το κομματικό. Αυτοί ήτανε μπροστά. Είπαμε και το αποφασίσαμε θα μείνουμε μέσα, θα μας ρίξουν δακρυγόνα θα σκάσουμε δεν γίνεται. 'Όμως' λέει η Φ. και ο Τ. {μέλη της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς}, 'θα βγούμε αλλά απέξω έχει κανάλια και πρέπει να διαμαρτυρηθούμε. Θα βγούμε αλλά θα μας πάρουνε τα κανάλια απέξω' Και βγαίνουμε όλοι και είναι τα ΜΑΤ από πίσω, εγώ ήμουν τελευταία και νιώθω να με πιέζουν εδώ – μου δείχνει τη μέση της-, εν τω μεταξύ η πόρτα του σχολείου δεν είχε ανοίξει διάπλατα, είχαμε ανοίξει τη μισή πόρτα. Αυτοί, ο Τ. και η Φ., είχαν στυλώσει τα πόδια μπροστά για να βραδύνουν όλο αυτό και υπήρχε διαδήλωση εκεί πέρα. Λοιπόν, το θυμάμαι πολύ έντονα ότι αυτοί μιλάγαν στις τηλεοράσεις τότε, κάποιιοι μας εκπροσώπησαν εκεί ήταν οι εκπρόσωποι μιλάγανε στις τηλεοράσεις και γράφανε στις εφημερίδες, δεν με ρωτήσανε εμένα δηλαδή, εγώ ήμουν αφανής ήρωας να το πω έτσι. (Συνέντευξη με την Ευγενία).

Αξίζει εδώ να τονίσω ότι οι αδιόριστοι εκπαιδευτικοί οι οποίοι είχαν κύριο στόχο του αγώνα τους τη μονιμοποίηση ένωσαν ιδιαίτερα περήφανοι όταν τον πέτυχαν. Ανάμεσα στους καθηγητές που πήρα συνέντευξη οι περισσότεροι θεωρούν ότι οι συνδικαλιστές της ΟΛΜΕ το μόνο που κάνουν είναι να προωθούν τα οικονομικά αιτήματα των εργαζομένων χωρίς όμως να πετυχαίνουν ουσιαστικές αλλαγές στην εργασιακή κατάσταση και στην αναβάθμιση του επιστημονικού επιπέδου των εκπαιδευτικών. Φτάνουν μάλιστα στο σημείο να υποστηρίξουν ότι το κίνημα των εργαζομένων ξεκινά όταν το συνδικαλιστικό κίνημα σταματά να διοργανώνει κινητοποιήσεις. Η Κατερίνα δηλώνει ότι:

όταν ήμουν ενταγμένη στη φοιτητική μου ζωή στο κόμμα τότε η ενασχόληση με το συνδικαλισμό ήταν υποχρέωση περίπου. Όταν αντιμετώπισαμε το μεγάλο πρόβλημα για την εργασία μας, αυτό που σου είπε και η Βασιλική, τότε ήτανε σε μια φάση που είχα αρχίσει να απομακρύνομαι από τον συνδικαλισμό και τότε ξαναρχίσαμε να διεκδικούμε τις θέσεις εργασίας μας. (Συνέντευξη με τη Κατερίνα).

Η συμμετοχή σε συνδικαλιστικές παρατάξεις αποτελεί το τέλος της δυνατότητας των εκπαιδευτικών να έχουν αυτονομία στη δουλειά τους την οποία όμως θεωρούν ότι είναι ιδιαίτερα πολύτιμη για την επιτυχία του εκπαιδευτικού τους έργου. Οι καθηγητές φτάνουν μάλιστα στο σημείο να αμφισβητούν την ικανότητα των επίσημων συνδικαλιστικών οργανώσεων να ανταποκριθούν ικανοποιητικά και να εκπροσωπήσουν επαρκώς τα αιτήματα των εργαζομένων στην εκπαίδευση. Η Βασιλική υποστηρίζει:

Δεν μ' αρέσει αυτό και δεν μ' αρέσει επίσης η επαγγελματοποίηση στο συνδικαλισμό, τις συνδικαλιστικές παρεμβολές και τις δικαιούμαι αλλά να είναι μόνο συνδικαλιστικές. [Αλλιώς] όχι. Ένας συνδικαλιστής δηλαδή που έχει απομακρυνθεί από την τάξη του είκοσι χρόνια δεν μπορεί να νιώσει τα ίδια πράγματα με τον συνάδελφο που είναι μέσα στην τάξη του ούτε τους ίδιους μαθητές. Εγώ που μπήκα στο... και μετρώ από το '93 μέχρι το 2005 έχουν αλλάξει πάρα πολλά πράγματα. ... Θέλω δηλαδή πραγματικά αυτό που εκφράζει τον κλάδο τον συνδικαλισμό που λέμε, να είναι αποτέλεσμα της ελεύθερης επιλογής των συναδέλφων, της πλειοψηφίας των συναδέλφων. Θεωρώ δηλαδή ότι μια συνέλευση πεντακοσίων ατόμων που εκφράζουν άλλα 10000 άτομα από πίσω δεν είναι συνέλευση. (Συνέντευξη με τη Βασιλική).

Δίκτυα φίλων και συναδέλφων στην οργάνωση του κινήματος

Πως όμως οι καθηγητές οργανώθηκαν χωρίς την παρέμβαση των κομματικών παρατάξεων; Από τα φοιτητικά τους χρόνια είχαν κρατήσει φιλίες που είχαν παραμείνει ζωντανές παρά τα χρόνια τα οποία είχαν περάσει. Αν και κάποιες από αυτές τις φιλικές σχέσεις είχαν συνδυασθεί με την κομματική ένταξη, στην πραγματικότητα μιλάμε για δίκτυα φίλων που ο κοινός σε όλους κίνδυνος της απόλυσης τα επανενεργοποίησε. Συγχρόνως, η απογοήτευση

από την αδυναμία των κομματικών συνδικαλιστικών παρατάξεων να πείσουν για την ελικρίνεια των στόχων τους, οδήγησε τους καθηγητές στην απόφαση να κινητοποιηθούν ανεξάρτητα από κομματικές δεσμεύσεις. Ο Νίκος, καθηγητής πληροφορικής, δηλώνει ότι ποτέ δεν εντάχθηκε σε κομματικές παρατάξεις όσο ήταν φοιτητής. Παρόλα αυτά κατάφερε να ανασυγκροτήσει τα δίκτυα των φίλων του την κρίσιμη περίοδο 1998-1999.

Οι περισσότεροι αναπληρωτές δεν ήταν στην Αθήνα αλλά ήταν διασκορπισμένοι σε όλη την Ελλάδα. Συννενογιόμασταν ηλεκτρονικά με ίντερνετ, fax, τηλέφωνα. Στην αρχή μαζεύτηκε ένας μικρός πυρήνας λίγων ατόμων που ήμασταν φίλοι από παλιά και είπαμε ότι κάτι πρέπει να κάνουμε και σιγά -σιγά μαζευόμασταν στις συγκεντρώσεις όλο και περισσότεροι. Γιατί όλοι είχαν καταλάβει ότι ήταν άδικο αυτό που πήγαινε να γίνει.

Ερ: Συγκεντρώσασταν στην Αθήνα

Απ. Ναι εκεί γίνονταν και οι διαδηλώσεις

Ερ Πως πηγαίνατε με καράβι;

Απ. Όχι με αεροπλάνο γιατί την ίδια μέρα δουλεύαμε κιάλας. Έπρεπε το πρωί να είμαστε στη δουλειά και το απόγευμα στην Αθήνα. Την πρώτη φορά μας φάνηκε δύσκολο μετά μας άρσε κιάλας. (Συνέντευξη με το Νίκο).

Οι φιλικές σχέσεις παίζουν επομένως ρόλο σημαντικό στη συγκρότηση του κινήματος. Όμως η αναφορά σε φιλικές σχέσεις ως αιτία συγκρότησης κινηματικής δράσης θεωρείται ως άποψη που δεν καταφέρνει να αποτιμήσει σε όλη της την έκταση τη δράση αυτή (Σεφεριάδης : 2006: 28). Ένα ζήτημα συναφές είναι αυτό της οργάνωσης των κινήματων. Ένα κίνημα για να είναι σύγχρονο οφείλει να είναι οργανωμένο (στο ίδιο: 27). Θα πρέπει λοιπόν να διερευνηθεί η σημασία της οργάνωσης στο κίνημα υπέρ της επετηρίδας. Χαρακτηριστική είναι η άποψη της Δόμνας, δασκάλας και στελέχους του Νέου Αριστερού Ρεύματος η οποία αν και είχε διορισθεί συμμετείχε ενεργά στο κίνημα της επετηρίδας.

Δηλαδή εκτός από το γεγονός ότι υπήρχαν τεράστιες συγκεντρώσεις ανθρώπων πάρα πολύ μαζικές, πάρα πολύ μεγάλη αποφασιστικότητα δηλαδή οι συγκεντρώσεις είχανε ραντεβού στις έξι ή ώρα το πρωί δηλαδή κινήματα που δίνουνε ραντεβού στις έξι η ώρα το πρωί δεν είναι απλά, δεν ήμασταν πέντε φίλοι που βρισκόμασταν, ήταν μαζικές συγκεντρώσεις πέντε χιλιάδων ανθρώπων έξω από το 18°. Το ίδιο γινόταν στη Θεσσαλονίκη, στη Πάτρα, το ίδιο συνέβαινε στη Ρόδο. Αυτό γινότανε, υπήρχε μια κεντρική επιτροπή αγώνα η οποία αποτελούνταν από αυτά τα χαρακτηριστικά που σου λέω ότι αυτές οι επιτροπές αγώνα σωματείων από πολιτικούς συλλόγους και συλλογικότητες. (Συνέντευξη με την Δόμνα).

Μπορούμε να χωρίσουμε τους συμμετέχοντες στο κίνημα αυτό σε τρεις κατηγορίες:

α) σε όσους δεν είχαν ποτέ στην μέχρι τότε ζωή τους κομματική ένταξη και παρόλα αυτά συμμετείχαν στο κίνημα πολύ δυναμικά παίρνοντας σημαντικές πρωτοβουλίες για τη συγκρότηση του κινήματος. Εδώ οι αιτίες δραστηριοποίησης τους μπορούν να συσχετισθούν με την επαγγελματική και εκπαιδευτική τους ταυτότητα. Είναι προφανές ότι εκείνοι που κινητοποιήθηκαν μαζικά κατά του νόμου του υπουργού Παιδείας Γεράσιμου Αρσένη ήταν οι μαθηματικοί που χωρίς την επετηρίδα έχαναν πολλές πιθανότητες να διορισθούν στο σχολείο. Οι άνθρωποι αυτοί κάθε άλλο παρά παροπλισμένοι πνευματικά αισθάνονταν. Πολλοί από αυτούς δούλευαν σε ιδιαίτερα και φροντιστήρια και είχαν σε μεγάλο βαθμό επικαιροποιήσει τις γνώσεις τους σύμφωνα με το νέο πρόγραμμα των πανελληνίων εξετάσεων. Είχαν όμως πολύ λιγότερες πιθανότητες σε σχέση με τους φιλολόγους να αποκτήσουν μόνιμη θέση στη δημόσια εκπαίδευση μετά την κατάργηση της επετηρίδας. Αισθάνονταν οργισμένοι και εξαπατημένοι από το Υπουργείο Παιδείας και είχαν την πνευματική συγκρότηση για να αντιδράσουν εύστοχα. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Υπουργός Παιδείας μετά την δυναμική κινητοποίηση των καθηγητών στις εξετάσεις του 1^{ου} ΑΣΕΠ αυτούς τους ανθρώπους προσπάθησε να πάρει με το μέρος του διορίζοντας 650

μαθηματικούς στη δημόσια εκπαίδευση ενώ η μέχρι τότε τακτική του υπουργείου ήταν να διορίζει 100-130 μαθηματικούς.

β) Η δεύτερη ομάδα είχε κομματική ταυτότητα αλλά αυτή βρισκόταν εκτός από τα κόμματα του κοινοβουλίου. Ήταν μέλη δηλαδή στην εξωκοινοβουλευτική Αριστερά, μερικοί από αυτούς ήταν αριστεριστές ενώ άλλοι είχαν ενταχθεί στο Νέο Αριστερό Ρεύμα (ΝΑΡ). Η δική τους συμμετοχή είχε να κάνει τόσο με την προσωπική αγωνία για εξασφάλιση μόνιμης απασχόλησης με υψηλό κύρος, όσο και με την πολιτική τους ένταξη ως μέλη μιας εξωθεσμικής Αριστερής ομάδας. Στη περίπτωση τους οι γνώσεις τους για την οργάνωση του κινήματος θεωρήθηκαν από τους μη εμφορούμενους κομματική ένταξη συναδέλφους τους ως ιδιαίτερα χρήσιμη και αναγκαία.

γ) Η τρίτη ομάδα περιλάμβανε όλους όσους είχαν ενταχθεί κομματικά στο παρελθόν κυρίως στη φοιτητική παράταξη του ΚΚΕ. Από αυτή την ένταξη είχαν κρατήσει την έντονη πολιτική ευαισθητοποίηση και την επιλογή της διαρκούς συμμετοχής σε συνδικαλιστικούς αγώνες. Θεωρούσαν τους εαυτούς τους αυτόνομους πολιτικά δρώντες και όχι πειθήνια όργανα συγκεκριμένου κομματικού μηχανισμού.

Είναι χαρακτηριστικό δε ότι υπάρχουν κάποιοι ανάμεσα στους καθηγητές που ρώτησα που θεωρούν ότι ο διορισμός άφησε έξω από τη μονιμότητα στην εκπαίδευση αρκετούς συναδέλφους τους αναπληρωτές οι οποίοι για λόγους συγκυρίας δεν μπόρεσαν να ενταχθούν στο μόνιμο διδακτικό προσωπικό.

Πάντως το καταπληκτικό ποιο ήτανε, το φοβερό ποιο ήτανε; Ότι με αυτή τη μπάζα που κάνανε διορίσανε πάρα πολύ κόσμο και το κίνημα αυτό διαλύθηκε μετά.

Ερ. Μα δεν είχε λόγο ύπαρξης; Έτσι δεν είναι;

Απ. Όχι. Είχε γιατί υπήρχε πάρα πολύς κόσμος που ήταν πίσω από μας και με την απόφαση πέρασαν κάποιοι από αυτούς. Είναι τρομερό το ότι, εγώ έχω ως πούμε γνωστούς που έκλεισε κυριολεκτικά η πόρτα μπροστά τους. Όχι πίσω τους. Δεν προλάβανε να μπουνε. Διορίστηκαν μέχρι αυτοί που είχαν τελειώσει το Δεκέμβριο του 83 και η φίλη μου η Νότα που είναι Γενάρη του 84 έδωσε δύο φορές ΑΣΕΠ για να διοριστεί.

Ερ. Και μπήκε τελικά

Απ. Ναι. Δηλαδή για δέκα ημέρες το πολύ η κοπέλα...Λοιπόν υπήρχε κόσμος ο οποίος σαφώς ενδιαφερότανε. Ήτανε αναπληρώτρια είχε επενδύσει και αυτή σε αυτό.

Ερ. Και αυτοί δεν μπορούσαν πλέον να συσπειρωθούν και να κάνουνε μια κίνηση;

Απ. Για κάποιο λόγο αυτοί δεν μπόρεσανε.

Απ. Εγώ πιστεύω ότι το πιο δυναμικό κομμάτι ήμασταν εμείς, που ήμασταν κυριολεκτικά προ των πυλών και πιο εξαπατημένοι από όλους. Οι άλλοι ήταν και λίγο πιο μικροί από μας και ίσως να είχαν και άλλες επιλογές. Εμείς ήμασταν σε μια ηλικία που είχαμε πια, ήταν ξεκάθαρο το τι θα κάναμε. (Συνέντευξη με την Μαρία και την Ευγενία).

Ο ρόλος των επιστημονικών ενώσεων των εκπαιδευτικών στον Αγώνα κατά της κατάργησης της επετηρίδας

Παράλληλα με την συνδικαλιστική δράση υπάρχουν και οργανώσεις με κυρίως επιστημονικό χαρακτήρα όπου η συνδικαλιστική δράση συνδέεται με την προώθηση επιστημονικών αναζητήσεων. Αυτή η διπλή κινητοποίηση βοηθά τους καθηγητές να πετυχαίνουν μια διεύρυνση των γνώσεών τους σε επιστημονικό επίπεδο αλλά και μια βελτίωση της θέσης τους σε σύγκριση με άλλους κλάδους εργαζομένων. Η Κατερίνα λέει χαρακτηριστικά:

[η επιστημονική ένωση] προσπαθεί να αξιοποιήσει την επιστήμη για το καλό...Είναι καταρχήν νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου και σύμβουλος του κράτους για θέματα χημείας. Άρα προσπαθεί να αξιοποιήσει και το δυναμικό της για να αξιοποιήσει την επιστήμη προκειμένου για το καλό της κοινωνίας μας, αλλά από την άλλη, διεκδικεί τις

θέσεις της για του συναδέλφους μας, τα επαγγελματικά δικαιώματα. Συμμετέχει και στο διάλογο, εκεί που ορίζονται τα επαγγελματικά δικαιώματα. (Συνέντευξη με τη Κατερίνα),

Η Μαρία και η Ευγενία τονίζουν τον θετικό ρόλο που έπαιξε η Μαθηματική Εταιρεία στην οργάνωση του κινήματος των Αναπληρωτών. Για τον Αλέξανδρο όμως οι επιστημονικές οργανώσεις στο χώρο των μαθηματικών δεν ξεφεύγουν ούτε αυτές την κομματικοποίηση:

Η Μαθηματική Εταιρεία είναι κλάδος του ΠΑΣΟΚ δηλαδή πασοκοκρατείται, έτσι κι αλλιώς δεν θα έκανε πολλά αλλά επειδή πασοκοκρατείται όταν κατέβασαν τον νόμο συμφουιτητής μου ο .. ο οποίος ήταν υψηλόβαθμο στέλεχος στη Μαθηματική εταιρεία και είχε κάνει και μια δήλωση, κάπου την είχα διαβάσει την είχα δει η οποία έλεγε ας καταργηθεί η επετηρίδα δεν πειράζει δεν είναι σωστό και αξιοκρατικό κι όταν πήγα να κάνω τα χαρτιά μου τον είδα μπροστά μου έτρεχε να κάνει τα χαρτιά του να προλάβει να διοριστεί. (Συνέντευξη με τον Αλέξανδρο).

Η Μαρία στο ίδιο μήκος κύματος με τον Αλέξανδρο υπογραμμίζει ότι στο διορισμό των εκπαιδευτικών τόσο με τον ΑΣΕΠ όσο και την επετηρίδα σημαντικό ρόλο έπαιξαν κομματικά κριτήρια:

Το περίεργο είναι ότι διορίζει εκείνη τη χρονιά 56 άτομα στη Β΄ Πειραιά μαθηματικούς για τρεις θέσεις

Ερ. Οι άλλοι τι θα κάνανε;

Απ. Τόσο απλό. Είναι τόσο απλό λοιπόν: Οι τρεις θέσεις θα καλύπτονταν. Η Β΄ Πειραιά πόσα νησάκια είναι Ύδρα, Πόρος;

Ερ. Ήταν και ένας τύπος που ήταν στη Μαθηματική εταιρεία από αυτούς

Απ. Ο πεντηκοστός έκτος. (Συνέντευξη με τη Μαρία και την Ευγενία).

Επίσης, οι εκπαιδευτικοί τονίζουν ότι ουσιαστικά θα ήθελαν περισσότερη ελευθερία, θα ήθελαν περισσότερο χρόνο για να διδάξουν τα παιδιά αυτά που πρέπει να μάθουν. Πιστεύουν ότι τα παιδιά στον ελάχιστο χρόνο που τους δίνεται δεν μαθαίνουν και αναρωτιούνται αν θα μπορούσε αυτό να αποτελεί αίτημα για τον συνδικαλισμό.

Η γυναικεία συμμετοχή στο κίνημα των εκπαιδευτικών

Στις κινητοποιήσεις κατά του νόμου «Αρσένη» οι γυναίκες εκπαιδευτικοί δραστηριοποιήθηκαν μαζί με τους άνδρες συναδέλφους τους. Η δική τους κινητοποίηση είναι ιδιαίτερα σημαντική διότι υπερβαίνει το στερεότυπο της γυναικείας παθητικότητας. Οι ίδιοι άνδρες συνάδελφοι τους αναγνωρίζουν ότι στις απεργιακές κινητοποιήσεις κατά του νόμου 2525/97 οι γυναίκες έδωσαν δυναμικό παρόν παρά τις προσωπικές δυσκολίες που είχαν να αντιμετωπίσουν. Τέτοια είναι η περίπτωση της Βασιλικής που αν και έγκυος συμμετείχε σε όλες τις συνεδριάσεις και διαδηλώσεις που οργάνωσαν οι καθηγητές. Αυτό ήταν αρκετά δύσκολο για εκείνη καθώς λόγω της φυσικής της κατάστασης δύσκολα άντεχε τις πολύωρες συνεδριάσεις που απαιτούσε αυτή η συμμετοχή.

ο συνδικαλισμός απορροφούσε το μεγαλύτερο μέρος της ενεργητικότητας μας. Δηλαδή πρώτα πηγαίναμε στη δουλειά μας και μετά ακολουθούσε ο συνδικαλισμός. Γύριζα δέκα η ώρα το βράδυ σπίτι και μετά πήγαινα ως τη μία η ώρα στο τηλέφωνο καθημερινά. Αυτό γινόταν επί χρόνια ... Όλη την ημέρα έπρεπε να τρέχω, αυτό το πράγμα δεν ήτανε .όπως το φανταζόμουν πριν όταν είχα πρωτοξεκινήσει με τον συνδικαλισμό και γι' αυτό έτρεχα περισσότερο: συνειδητοποιούσα ότι οι γυναίκες που καλούσα να έρθουν στις συναντήσεις που κάναμε που όταν δεν έρχονταν δεν ήταν δικαιολογημένες, το καταλάβαινα θεωρητικά,

όταν το κατάλαβα και πρακτικά διατήρησα μια φορά ακόμη τον εαυτό μου. (Συνέντευξη με τη Βασιλική).

Στο σημείο αυτό δύο είναι τα ζητήματα που θίγονται. Το πρώτο είναι ότι όταν η κατάσταση είναι πολύ δύσκολη και απειλούνται σημαντικά θέματα όπως η απόλυση οι εργαζόμενοι ασχέτως φύλου επιθυμούν να συμμετέχουν ανεξαρτήτως προσωπικού κόστους, και από την άλλη όταν η κατάσταση στους εργασιακούς χώρους είναι λιγότερο εκρηκτική οδηγεί στην απουσία της πλειοψηφίας των γυναικών από τις μαζικές κινητοποιήσεις. Ο αριθμός των γυναικών που συμμετέχουν γίνεται έτσι πολύ μικρός και αφορά σχεδόν αποκλειστικά γυναίκες που δεν έχουν οικογενειακές υποχρεώσεις. Παράλληλα όμως υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός γυναικών που δραστηριοποιούνται μαζί με τον σύντροφό τους στον αγώνα των εκπαιδευτικών. Οι γυναίκες αυτές δεν νιώθουν ότι παραμελούν την οικογένειά τους για χάρη της συνδικαλιστικής δράσης και ότι υπάρχει διαφορά μεταξύ αυτών και των συντρόφων τους στους όρους συμμετοχής στο κίνημα. Νιώθουν ότι αφού και ο σύντροφός τους δραστηριοποιείται στον ίδιο χώρο ότι έχουν την οικογενειακή στήριξη. Επίσης κάποιιοι υποστηρίζουν ότι η μικρή συμμετοχή των γυναικών στον πυρήνα του κινήματος των αναπληρωτών οφείλεται και σε άλλους λόγους:

Αν τυχόν υπάρχει μια μεγαλύτερη πυκνότητα ανδρών οφείλεται σε αυτό το λόγο στο ότι έχεις πολλή πυκνότητα ανδρών που είναι μαθηματικοί. ο πυρήνας του κινήματος των αναπληρωτών ήταν μαθηματικοί οι οποίοι κυρίως πλήττονταν περισσότερο από τους φιλόλογους από το νόμο Αρσένη. Οι φιλόλογοι, όπου οι γυναίκες είναι περισσότερες, είχαν πολύ μικρότερο πρόβλημα εργασιακής αποκατάστασης. Ήταν τέσσερις μαθηματικοί οι εκπρόσωποι των αναπληρωτών όταν πήγαν στον υπουργό, μαθηματικοί σαρανταπεντάρηδες. (συνέντευξη με τον Αλέξανδρο).

Είναι σημαντικό στο σημείο αυτό να δούμε τις προκαταλήψεις και τις αρνητικές πεποιθήσεις που υπάρχουν για τις γυναίκες που δραστηριοποιούνται συνδικαλιστικά. Η Κατερίνα χιουμοριστικά τις αναλύει:

και ένα δεύτερο ανέκδοτο που κυκλοφορεί τέλος πάντων που δεν σε αφήνει είναι ότι η γυναίκα συνδικαλίστρια (γελώντας) δεν είναι πάρα πολύ σεξουαλική. (Δυνατά γέλια). Είναι αυτό που μου έχουσε πει τώρα δεν ξέρω. Όπως και η γυναίκα επιστήμων. (συνέντευξη με τη Κατερίνα).

Πίσω από το συγκεκριμένο ανέκδοτο για τις γυναίκες συνδικαλίστριες και επιστήμονες μπορεί κανείς να διακρίνει μια βαθειά πατριαρχική πεποίθηση χαρακτηριστική και εργασιακών χώρων όπως η βιομηχανία. Και στην εκπαίδευση όμως αν και οι γυναίκες αποτελούν τη πλειοψηφία με τον συνδικαλισμό ασχολούνται πολύ λίγες:

Στην ένωση χημικών είμαστε δύο γυναίκες και ένδεκα άνδρες και στη συνέλευση αντιπροσώπων είμαστε έξι ή επτά γυναίκες σε εξήντα άνδρες. (συνέντευξη με τη Κατερίνα).

Θα μπορούσαμε συνεπώς να ισχυριστούμε ότι οι γυναίκες αν και έχουν τη διάθεση να συμμετέχουν στο συνδικαλισμό νιώθουν τις περισσότερες φορές ότι αποκλείονται από αυτόν. Ο συνδικαλισμός για να είναι συμβατός με τις γυναίκες απαιτεί από αυτές μεγάλη κινητοποίηση την οποία όταν μιλάμε για γυναίκες με μικρά παιδιά ή σύζυγο που δεν συμμετέχει ισότιμα στις οικογενειακές υποχρεώσεις, δεν είναι δυνατόν να ευοδωθεί. Είναι μόνο σε στιγμές κρίσης, όπως αυτή του 1997-1998, που οι γυναίκες επιλέγουν να ασχοληθούν περισσότερο με το συνδικαλισμό σε βάρος των οικογενειακών τους υποχρεώσεων. Σε άλλες περιπτώσεις οι γυναίκες αισθάνονται αβοήθητες και με μικρή δυνατότητα να κινητοποιηθούν.

Ειδικά παίζει ρόλο το γεγονός ότι στη μέση εκπαίδευση είμαστε πολλές γυναίκες, δηλαδή οι γυναίκες θα θέλανε να βλέπουμε πρόσωπα να τις βοηθάνε γιατί έχουν και πολλά προβλήματα που δεν είσαι σε θέση να τα κατανοήσεις αν δεν τα βιώσεις. Δηλαδή εγώ που ήμουν αναπληρώτρια το διάστημα που μεγάλωνα την κόρη μου μωρό με ξύπναγε όλη νύχτα (Συνέντευξη με τη Βασιλική).

Οι γυναίκες αυτές νιώθουν λοιπόν ότι χρειάζονται βοήθεια από τους άνδρες συναδέλφους τους και συντρόφους πράγμα που δεν πετυχαίνουν στο βαθμό που εκείνες θα ήθελαν. Οπότε είναι επόμενο να μη συμμετέχουν στο συνδικαλισμό.

Συμπεράσματα

Παίρνοντας ως παράδειγμα τους καθηγητές την περίοδο 1997-1998 θα ήθελα να υποστηρίξω ότι οι εργαζόμενοι την περίοδο αυτή προσπάθησαν να διατηρήσουν το στοιχειώδες δικαίωμα παραμονής στην εργασία τους χωρίς τελικά να μπορούν να πετύχουν και την απομάκρυνση του καθεστώτος της ευελιξίας από το δικό τους εργασιακό χώρο. Ο αγώνας τους για ένα κομματικά αδέσμευτο συνδικαλισμό δείχνει νομίζω την ανάγκη των καθηγητών να βρουν με τα δικά τους μέσα μια εναλλακτική λύση στον επίσημο συνδικαλιστικό εκπρόσωπό τους. Η απόσταση που παίρνουν οι εκπαιδευτικοί όχι μόνο από την κυβέρνηση και τη μείζονα αντιπολίτευση αλλά και από το Κομμουνιστικό Κόμμα υποδηλώνει ότι τα περιθώρια των καθηγητών για επιλογή των εκπροσώπων τους στο συνδικαλιστικό κίνημα προσδιορίζονται από ευρύτερες κοινωνικές συνιστώσες όπως η οικογένεια,. Η συμμετοχή των γυναικών στο συνδικαλιστικό κίνημα αποτελεί και αυτή μια προσπάθεια αυτόνομης πολιτικής κινητοποίησης όπου ουσιαστικά είναι λίγες οι γυναίκες οι οποίες καταφέρνουν να ξεφύγουν από τη στενά προσδιορισμένη θέση που τους επιβάλλει σε ιδεολογικό επίπεδο η κοινωνία. Αυτό όμως είναι σε μεγάλο βαθμό και συνάρτηση της συνολικής συμμετοχής των γυναικών σε εργασιακούς χώρους. Όταν δηλαδή μιλάμε για τους μαθηματικούς ή τη παρουσία των γυναικών στη βιομηχανία, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι οι γυναίκες εκεί συνολικά έχουν μικρό βαθμό εργασιακής συμμετοχής οπότε αυτή η μικρή συμμετοχή αποτυπώνεται και στη συμμετοχή τους στο συνδικαλιστικό κίνημα.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Αλεξίου, Θανάσης (2006) *Εργασία, Εκπαίδευση και Κοινωνικές Τάξεις: Το ιστορικό-θεωρητικό πλαίσιο*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Ανυπόγραφο (1997) «Η Επετηρίδα διορισμών και οι εργασιακές σχέσεις των εκπαιδευτικών στο Δημόσιο Σχολείο: Γιατί καταργούν την Επετηρίδα» στα *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, Τεύχος 47, σσ.34-39.
- Βαν Μπουσχότεν, Ρίκη και Βερβενιώτη Τασούλα (επιμ.) (2008) *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού εμφυλίου πολέμου*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο).
- Βασιλού, Β. και Παπαγεωργίου (1996) *Το Συνδικαλιστικό κίνημα των Εκπαιδευτικών στην Ελλάδα. Ο Ρόλος της ΟΛΜΕ και της ΔΟΕ στην Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1976*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Βερβενιώτη, Τασούλα (2002) «Προφορική Ιστορία και έρευνα για τον ελληνικό Εμφύλιο: η πολιτική συγκυρία, ο ερευνητής και ο αφηγητής» στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ειδικό τεύχος: Όψεις της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα, Μαρία Θανοπούλου, Αλέκα Μπουτζουβή (επιμ.), τεύχος 107 Α', 2002, σσ. 157 – 181.

- Δούκας, Χρίστος (1997) «Εκπαιδευτικές πολιτικές στην παγκόσμια σφαίρα: Η προβληματική των μεταρρυθμίσεων» στο *Τα Εκπαιδευτικά*, τεύχος 44-45, σσ. 155-161.
- Θεοχάρης, Αθανασιάδης (1999) *Η Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδας στο Μεσοπόλεμο. (Η ίδρυση και η πορεία της)*. Διδακτορική Διατριβή. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Φιλοσοφική Σχολή. Τμήμα Φιλοσοφίας-Παιδαγωγικής-Ψυχολογίας.
- Κάτσικας, Χρήστος – Θεριανός Κώστας (2007) *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης: Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 2007*. Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας.
- Λυμπέρης, Λ.Ν. (2007) «Οι διορισμοί των Δασκάλων και Νηπιαγωγών. Μια Αναδρομή από την Επετηρίδα στο Διαγωνισμό του ΑΣΕΠ» στο *Τα Εκπαιδευτικά*, τεύχος 85-86 σσ. 104-115.
- Μουζέλης, Νίκος (2001) *Για ένα εναλλακτικό τρίτο δρόμο: αναστοχαστικός εκσυγχρονισμός και τα αδιέξοδα της πολιτικής σκέψης του Anthony Giddens*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.
- Μπαλτά, Σοφία (2011) Η Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση στην Αρθρογραφία των Παιδαγωγικών Περιοδικών. Από το Παρελθόν στο Παρόν: Το Παράδειγμα Δύο Μεταρρυθμίσεων (1917 και 1997).
www.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praktika%2011mpalta.htm.
- Πυργιωτάκης, Γ.Ε. (1997) «Ενιαίο Λύκειο αλλά πως: Βασικές διαπιστώσεις-απόψεις πριν τη θεσμοθέτηση του» στο *Τα Εκπαιδευτικά*, τεύχος 44-45, σσ.151-154
- Ρόδη, Α. (1997) «Γυναικεία συμμετοχή στον συνδικαλισμό» στο *Εκπαιδευτική Κοινότητα*, τεύχος. 40,σσ. 38-39.
- Σεφεριάδης, Σεραφείμ (2010) «Η 'θετική ευρετική' της Συγκρουσιακής Πολιτικής και κάποιες καταβολές της: πως διαβάζουμε τη θεωρία;» στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 35, Ιούλιος 2010, σσ. 5 – 18.
- Σεφεριάδης, Σεραφείμ (2006) «Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική Δράση, κοινωνικά κινήματα: μια αποτύπωση» στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 27 Μάιος 2006 σσ. 7 – 42.
- Σεφεριάδης, Σεραφείμ (2010) «Ο άδηλος ρόλος των συλλογικών δράσεων στην ελληνική καθεστωτική αλλαγή (1974). Προκαταρκτικές σκέψεις για το Πολυτεχνείο» στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 36, Δεκέμβριος 2010 σσ. 119 – 133.
- Σιάνου, Ελένη (1997) «Συνδικαλισμός και γυναίκες εκπαιδευτικοί: Η αποκλεισμένη πλειοψηφία» στο *Υλικό για το σεμινάριο επιμόρφωσης για την ευαισθητοποίηση των εκπαιδευτικών σε θέματα ισότητας των δύο φύλων στην εκπαίδευση*, Ιωάννινα, ΚΕΘΙ

Ξενόγλωσση

- Badiou, Alain (2008) Η πολιτική και η λογική του συμβάντος: Μπορούμε να αναστοχαστούμε την πολιτική; Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη
- Cockburn, Cynthia (1991) *In the Way of Women. Men's Resistance to Sex Equality in Organizations*. London: Macmillan
- Giddens, Anthony (1998) *The Third Way*, Cambridge: Polity Press.
- Hakim, Catherine (2002) "Lifestyle Preferences as Determinants of Women's Differentiated Labor Market Careers" in *Work and Occupations*. Vol. 29, Number 4/ November 2002 pp. 428 - 459.
- Kirton, Gill (2005) "The influences on women joining and participating in unions" in *Industrial Relations Journal* 36:5, pp.386-401
- Kirton, Gill and Healy, Geraldine (1999) "Transforming Union Women: The Role of Women Trade Union Officials in Union Renewal" in *Industrial Relations Journal* 30:1, pp. 31-45.
- Melucci, Alberto (1989) *Nomads of the Present. Social Movements and Individual Needs in Contemporary Society*. Temple University Press: Philadelphia.
- Offe, Claus (1993) *Κοινωνία της εργασίας*; Αθήνα: νήσος
- Procter, Ian and Padfield, Maureen (1999) "Work Orientations and Women's Work: A Critique of Hakim's Theory of the Heterogeneity of Women" in *Gender, Work and Organization*, Vol. 6, No 3, July 1999, pp.152 – 162.
- Thompson, E. P. (1960) *The making of the English working class*. London: Penguin.

«Κοινωνικά Πεδία και Δομές Πολιτικής Ευκαιρίας σε ένα Νεανικό Διαδουκτιακό 'Ρεπερτόριο' Κινηματικών Δράσεων»

Αργύρης Κυρίδης & Ευαγγελία Καλεράντε¹

Περίληψη

Στην εισήγηση μας εξετάζουμε την αφήγηση για το ρόλο και τη θέση των νέων στις πρόσφατες, δυναμικές συγκρουσιακές, καταστάσεις. Η πολιτική στάση των νέων εστιάζεται στην έκφραση της αμφισβήτησης των καθεστώτων και της συμβολικής ιεραρχίας των αξιών, με την πρόταση αιτημάτων για πολιτειακή αλλαγή, ώστε να απαξιωθεί και η συμβολική νομιμοποίηση των καθεστώτων, με την προβολή του «αντι-φαίνεσθαι» της λειτουργίας τους.

Το ζήτημα που μας απασχολεί είναι με ποιό τρόπο οι νέοι, ως συλλογικοί δρώντες, συνδέουν και αξιοποιούν το life-style της ιδιωτικότητάς τους με τη σφαίρα της πολιτικής συλλογικής εμπειρίας. Τελικά, πώς η ίδια η υπέρβαση –ως «πολιτική», ρεαλιστικής οπτικής, όπου ελλοχεύει η επιθυμία της νεανικής παρέμβασης– δομεί κινηματικό διάλογο, «παραδειγματικό Λόγο» με αυθεντικό περιεχόμενο.

Ευρύτερες συλλογικότητες συμπάσχουν, συναθροίζονται –συμβολικά και πρακτικά– και χαράσσουν τη ρότα της πολιτικής και της κοινωνικής τους συμπόρευσης. Μοιράζονται, άτυπα, προσδοκίες και αξίες, ιχνηλατώντας στην πηγή ευρύτερων αντιπαραθέσεων μεταξύ του «παλιού» και του «νέου», του στάσιμου και του δυναμικού και συγκεφαλαιώνουν τις ορατές και τις λανθάνουσες φάσεις της αντίδρασης ή της αντίστασής τους.

Στο επίπεδο αυτό αποχτά ιδιαίτερο, συμβολικό ενδιαφέρον η πλοκή των κοινωνικών εντάσεων για την ανάδυση των κοινωνικών δρώντων. Στη διαδικασία αυτή διαμορφώνουν αξιακά μοντέλα τα οποία και διαμορφώνουν ρητά ή υπόρητα την ταυτότητα του κινήματος, μέσα από και προς τα κοινωνικά δίκτυα επικοινωνίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι νέοι ως πολίτες κατανοούν, ερμηνεύουν την πολιτική πραγματικότητα και οριοθετούν ένα μοντέλο πολιτικής συνύπαρξης και δράσης. Η παγκοσμιοποιημένη δικτύωση και η εργαλειοκή φετιχοποίηση της τεχνολογίας, σχηματοποιούν το περιεχόμενο του δυναμικού κινηματικού διαλόγου που αναπτύσσεται.

1. Αμφισημίες των κοινωνικών δικτύων στο πολιτικό πεδίο

Τα κοινωνικά δίκτυα δημιούργησαν προϋποθέσεις διασφάλισης επικοινωνιακών πόρων σε ομάδες πληθυσμού, διαμορφώνοντας ένα πλαίσιο προβολής αιτημάτων, όπου η ικανότητα διατύπωσης λόγου σχηματοποίησε ένα επικοινωνιακό μοντέλο σε ένα πρόγραμμα νοηματοδότησης στόχων, που εμπεριέχει την έννοια της ακριβοδικίας, κυρίως μέσω της ελεύθερης ατομικής επιλογής για την ενσωμάτωση στη δημόσια πολιτική. Στους

¹ Αντίστοιχα, Καθηγητής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Δυτ. Μακεδονίας.

ευρύτερους στόχους, τυπικά ή άτυπα, εντάσσεται το ιδεολόγημα της βελτίωσης της προοπτικής των λειτουργικών προϋποθέσεων συμμετοχής των λιγότερο ευνοημένων.

Θα μπορούσε κανείς να διακρίνει ως στάδια στο επικοινωνιακό παίγνιο, μέσω των κοινωνικών δικτύων, το μετασηματισμό του λόγου, ώστε να εκφράσει συμπυκνωμένους στόχους, θέτοντας εκ νέου τη συζήτηση στην αναδιανομή δικαιωμάτων, πέρα από τις συνήθειες, τυπικές πολιτικές συμβάσεις. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ανασυντίθεται η «σημασία» των πολιτικών δομών και στάσεων, διερευνώνται εναλλακτικές προτάσεις, δίνοντας τελικά αξία και στην ίδια τη διαδικασία της ανίχνευσης των πολιτικών προβληματισμών, εμπλουτίζοντας εκ νέου την πολιτική ατζέντα, αναζωογονώντας το στοχασμό για την πολιτική, μέσα από την επικοινωνιακή διαδικασία της «πληθυντικής» συμμετοχής.

Αν η υπόθεση εργασίας μας αναδεικνύει τους όρους λειτουργίας της πολιτικής, μέσω των κοινωνικών δικτύων και τους ταυτόχρονους όρους αντινομίας ανάμεσα στα κλασσικά, πολιτικά, νομιμοποιημένα δίκτυα και τις νέες μορφές διαμόρφωσης και έκφρασης της πολιτικής, το άλλο ζήτημα είναι η ένταση που χαρακτηρίζει την πολιτική συζήτηση, μέσω των δικτύων, η οποία έρχεται σε καταφανή αντίθεση με την εξάντληση του συμβατικού πολιτικού λόγου που διατρέχει τις παραδοσιακές δομές διαμόρφωσης πολιτικής και έκφρασης.

Στο σημείο αυτό προσδιορίζουμε την ένταση της επικοινωνίας μέσω των δικτύων με τη δυναμική που διαμορφώνεται μέσω του λόγου, όπου εκφράζονται και συναισθήματα σε μια προσπάθεια να αναδειχθεί το γόητρο της προσωπικής, πολιτικής ύπαρξης. Τελικά οι καταπιεζόμενοι από την εξουσία άνθρωποι σχηματίζουν, μέσα από μια αυθεντική αντίληψη των δικαιωμάτων τους, πεδία διαπεραστικής διαύγειας, σύνθεσης, νέων ηθικών και πολιτικών κανόνων, μέσα από μια ανυστερόβουλη εμπιστοσύνη, σε ένα δομικό σύστημα διαβούλευσης, που «χτίζουν» οι ίδιοι, και εδώ βρίσκεται η ιδιαίτερη δικαίωσή τους, έστω και αν στόχευσαν σε αυτή τη δυνατότητα διαδικτυακής έκφρασης περισσότερο από απελπισία παρά από επιλογή.² Η ενίσχυση των κοινωνικών δικτύων, η «λογοκρατία» και η πολιτική των σκέψεων, σταδιακά καταρρίπτει το ήδη υπονομευμένο πολιτικό σύστημα. Ο λόγος μέσα στο κοινωνικό δίκτυο, ως ροή του πολιτικού γίνεσθαι, εμπεριέχει την διαλεκτική της αναζήτησης της πολιτικής σημασίας, ενσωματώνοντας μια θεωρία συνειδητοποίησης των ορίων των δημοκρατικών ενοράσεων.

Μέσα από τα κοινωνικά δίκτυα φαίνεται να διαμορφώνεται μια λειτουργική συνθήκη μεταξύ των συμβαλλόμενων, στη βάση μιας θεωρίας για την πολιτική δημοκρατία, όπου τελικά ο προβληματισμός μετατοπίζεται στους όρους συμμετοχής, στην επιλεκτική δράση των φορέων, που ανασκευάζουν τον πολιτικό ρόλο, εννοιολογώντας συμβάντα, προκαλώντας την πολιτική συζήτηση, διευρύνοντας ένα κοινό που διαβουλεύεται, αναζητεί, διερευνά, ως απόληξη της ατομικής κυριαρχίας που είναι άρρηκτα συνυφασμένη με την αναγνώριση της πολιτικής κοινότητας ατόμων, που συμβάλλουν προσωπικά στη διαβούλευση και διατύπωση πολιτικού αιτήματος, διαφυλάσσοντας μια μορφή αυτονομίας.

Σε ένα εξελικτικό, ιστορικό συνεχές, η πολιτική που διαμορφώνεται μέσα από τα κοινωνικά δίκτυα, αναδεικνύει ζητήματα, αναζητεί την ερμηνεία τους, ενισχύει τις «οξυδερκείς θεωρήσεις» των πολιτικών στιγμών, καταστάσεων και δεδομένων, ουσιαστικά νομιμοποιεί ένα διάλογο, θέτοντας νέες κατηγορίες πολιτικών θεμάτων ή αποσπασμάτων σε διάλογο. Έτσι, θραύσματα πολιτικής γίνονται ορατά στα υποκείμενα που συνδιαλέγονται και ως αλληγοριστές επανασυνδέουν ή απορρίπτουν τις πολιτικές καταστάσεις, θέτοντας ζητήματα για την πολιτική ορθότητα και την πολιτική επινόηση.

Σε μια κατάσταση οικονομικής ύφεσης, στον άδειο χρόνο της πολιτικής και της οικονομίας, οι προθέσεις των υποκειμένων μέσα από τη διαδικτυακή δράση τους, δεν είναι

² Βλ. Τη δυναμική των κινήματων που διαμορφώνουν τα πλήθη, εκφράζοντας το θυμό και την απόγνωση, σε μια μυθιστορηματική εκδοχή ή αντιπρόταση (Λεχέιν 2011).

η παραδοξότητα μιας συμμετοχής αλλά η σημαίνουσα αξίωση διεκδίκησης της ίδιας της πολιτικής.³ Αν το πολιτικό σύστημα κάτι φοβάται σε αυτά τα διαδικτυακά λογοπαίγνια, στα κοινωνικά πεδία, είναι ο νέος πολιτικός στοχασμός, η αυθεντική πρόσληψη της ίδιας της ζωής που ορίζεται με την πολιτική δράση.

Το νέο στοιχείο στα κοινωνικά δίκτυα δεν περιορίζεται στην αναγνώριση της θεωρητικής ισότητας δικαιωμάτων και ελευθεριών αλλά στην αντιπρόταση για μια επικοινωνιακή διαπραγμάτευση, όπου οι τυπικές πολιτικές εκδηλώσεις αντικαθίστανται από τη συμμετοχή στο πολιτικό παίγνιο σε όλα τα στάδια, από τη διαμόρφωση, την πολιτική έκφραση και τελικά την ακτιβιστική συμμετοχή. Στο σημείο αυτό παρατηρούμε ότι μειώνονται οι ανισότητες, μέσα από την αναθεώρηση των συμβατικών, κλασικών μεθόδων. Στο παραδοσιακό πολιτικό σύστημα ο λόγος διαμορφώνεται σε δομικά πλαίσια χωρίς τη συμμετοχή των ατόμων που καλούνται επιλεκτικά, ανάλογα με το είδος του πολιτικού περιεχομένου, να συμμετέχουν σε προκαθορισμένες δράσεις. Στα κοινωνικά δίκτυα επανεισάγεται ο όρος της ισότητας ή της μείωσης των ανισοτήτων στις πολιτικές συνθήκες διαμόρφωσης του πολιτικού λόγου, εκεί δηλαδή, όπου οι συστατικές, πολιτικές αξιώσεις, εννοιολογούνται από άτομα που γίνονται αντιληπτά, όχι από τις ιδιαίτερες κοινωνικές ή πολιτικές κατηγοριοποιήσεις τους, αλλά από τις καταχωρήσεις του λόγου τους, μέσα σε ένα πλαίσιο αναδιαμορφούμενης ισότητας πολιτικών ευκαιριών, όπου η πολιτική ευκαιρία ορίζεται ως δυνατότητα έκφρασης, σε μία διαδικασία αναμόρφωσης και των πολιτικών όρων συμμετοχής. Επομένως, μέσα από την πολιτική λειτουργία των κοινωνικών δικτύων, το άτομο αποκτά αυτοδίκαια την εμπλοκή του στην πολιτική, ανατρέποντας την «αλλοτρίωση» της πολιτικής, δηλαδή της αποστέρησης του ατόμου από τον πολιτικό λόγο και την πολιτική δυναμική.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι με τα κοινωνικά δίκτυα εμπλουτίζεται η θεωρία της πολιτικής «δικαιοσύνης» με κυρίαρχο δικαίωμα την πολιτική επιβίωση και την ατομικότητα, η οποία επανορίζεται έξω από την τυπική πολιτική χειραγώγηση και ερείδεται στην αρχή της διασφάλισης της έκφρασης και δράσης. Παρατηρούμε ότι οι παραδοσιακές μορφές πολιτικής συμμετοχής, όπως η συμμετοχή στις εκλογές και η ένταξη σε πολιτικά κόμματα, ερμηνεύονται από τα υποκείμενα των κοινωνικών δικτύων ως μορφές πολιτικής πειθαρχίας και αλλοτριωμένης πολιτικής συμμετοχής, νομιμοποιημένης στο πλαίσιο ενός παρηκμασμένου, αναχρονιστικού πολιτικού συστήματος. Επομένως, απορρίπτεται κάθε μορφή ιεραρχίας ή ελέγχου, που συνδέεται με τις γραφειοκρατικές δομές και εξουσιαστικές σχέσεις που διαμορφώνονται στα πολιτικά κόμματα.

Το συμβατικό πολιτικό σύστημα χρησιμοποιεί τις ελεγχόμενες μορφές έκφρασης, π.χ εκλογές, ως εργαλειακή συνθήκη ελέγχου του υποκειμένου, με την ενθάρρυνση μιας προκαθορισμένης ψυχολογικής και κοινωνικής εκτόνωσής του, που τελικά οδηγεί και στον περιορισμό των πολιτικών εντάσεων. Τα κοινωνικά δίκτυα φαίνεται να δημιουργούν μία ανατροπή στην καθεστηκυία κατάσταση,⁴ αυτό που πρόσφερε το πολιτικό σύστημα ως εκτόνωση του υποκειμένου και το διέθετε σε προκαθορισμένους χρόνους, σε κλειστά πεδία, μέσα σε μία άλλοτε διακριτική και άλλοτε εμφανή πανοπτική επιτήρηση, το προσφέρουν σε έναν α-χρόνο, α-τόπο, όπου το υποκείμενο δρα πολιτικά σε ανοιχτές ζώνες διαβούλευσης, σε ευρύτερες πολιτικές θεματικές, θεωρητικά, έξω από τα επίπεδα της συμβατικής, πολιτικής νομιμοποίησης. Στο σημείο αυτό, ένα ζήτημα που μας απασχολεί είναι η αναμέτρηση του συμβατικού πολιτικού συστήματος με το πολιτικό δομικό αντι-

³ Πρβλ. Την ερμηνεία του Γ.Β. Μύλερ για τις κινηματικές δράσεις στη δύση τις οποίες θεωρεί ως αποτέλεσμα της αλλαγής των κοινωνικο-πολιτικών καταστάσεων, με την ακύρωση από τις ελίτ των προνοιακών πολιτικών προς τους μη ευνοημένους. Οι κινηματίες δεν ζητούν την ανατροπή ή επανάσταση αλλά την επαναδιαπραγμάτευση του κοινωνικού συμβολαίου (Βήμα, 1/1/2012).

⁴ Στο σημείο αυτό αναφερόμαστε στην κριτική που ασκείται για την λειτουργία της πολιτικής ή τη διαμόρφωση της μετα-πολιτικής, όπου η εργαλειοποίηση της πολιτικής δημιουργεί νέα δεδομένα για το πολιτικό άτομο (Mulgan, 1997).

σύστημα, όπως διαμορφώνεται στα κοινωνικά δίκτυα. Είναι δυνατόν να περιοριστεί η ελευθερία του λόγου και της έκφρασης, μέσα από τον έλεγχο των κοινωνικών δικτύων; Τελικά, μήπως τα κοινωνικά δίκτυα έχουν διαμορφώσει, μέσα από τη δυναμική τους, ένα πολιτικό κεφάλαιο που δεν είναι εύκολο να αναιρεθεί;⁵

2. Τα κοινωνικά δίκτυα και το πρόταγμα της ισότητας

Η αρχή που αναδεικνύεται είναι η αρχή της ακριβοδικίας, όπου οι πολίτες, τα κοινωνικά υποκείμενα των κοινωνικών δικτύων, απολαμβάνουν το δικαίωμα της συμμετοχής και της έκφρασης, σε μια ισότητα ευκαιριών ανάδειξης των πολιτικών εννοιολογήσεων των ατόμων, που χωρίς περιορισμούς, συμμετέχουν διαβουλευόμενοι, αναδιατυπώνοντας τον πολιτικό λόγο, επαναδιαμορφώνοντας την πολιτική πράξη. Στα κοινωνικά δίκτυα ενσωματώνονται πολιτικές παραδόσεις, με μια οπτική που δίνει έμφαση στην πολιτική μεταρρύθμιση. Ο πολιτικός ιστός ανασυντίθεται, δίνοντας την εικόνα της ενότητας, σε ένα ετερογενές συλλογικό σώμα. Ένα ζήτημα θα ήταν, πώς εναρμονίζονται αυτά τα διαφορετικά, πολιτικά υποκείμενα; Πώς διαχειρίζονται τις ρήξεις; Αν μέσω των κοινωνικών δικτύων λειτουργεί ένα πεδίο διαμόρφωσης πολιτικού λόγου και προωθείται ένα πλαίσιο διεκδικήσεων, πώς αυτό προβάλλεται μέσα σε ένα παραδοσιακό πολιτικό σύστημα;

Τα κοινωνικά δίκτυα, φαίνεται να συνδέονται με την επιδίωξη της πολιτικής ισότητας- όπου επανεξετάζεται το θέμα της πολιτισμικής διαφοράς, και των ευρύτερων κοινωνικών ανισοτήτων- με έμφαση στο δικαίωμα της συμμετοχής σε παράλληλες κοινότητες, μέσα από την ενεργή αρχή της αυτονομίας, αφήνοντας ανοιχτό το θέμα των πολιτικών αξιών και των κανονιστικών πλαισίων. Η ίδια η ένταση της πολιτικής κατάστασης που διαμορφώνεται στα κοινωνικά δίκτυα, αναδεικνύει τη δυναμική του λόγου, των πολιτικών εμβασύνσεων, μέσα από την αντιπαράθεση, ή διαβούλευση, στη βάση της αναδιάρθρωσης της πολιτικής φόρμας, εννοιολογώντας αρχές περί ηθικής, με την πρόταξη και την αντιπαράθεση ιδεών, δημιουργώντας πολιτικές προκλήσεις, αναδιαμορφώνοντας και την ίδια την πολιτική συμμετοχή.

Πρόκειται για τη σχηματοποίηση ενός ανοιχτού πεδίου διαβούλευσης, όπου άτομα εμπλέκονται, ανταλλάσσουν απόψεις, όπου ακόμη και η ανωνυμία απελευθερώνει τη σκέψη και το συναίσθημα, το άτομο αισθάνεται ότι μπορεί να παραθέσει απόψεις, χωρίς τις συνέπειες της θεσμικής επιτήρησης ή των πειθαρχικών συστημάτων, ισχυρών κυρίως, στα αυταρχικά καθεστώτα. Το ζήτημα της διαβούλευσης μέσω του δικτύου λειτουργεί ως το «άλλο μέσο», καθώς οι μορφές λόγου απλοποιούνται, υπερβαίνουν τις συνήθεις τυποποιήσεις πολιτικής έκφρασης και «νομιμοποιείται» ο απλός ή συνθηματικός λόγος του άλλου.

Το ζήτημα της ισότητας σχετίζεται επομένως με τη διεύρυνση του δικαιώματος συμμετοχής σε ένα επίπεδο συνδιαμόρφωσης πολιτικής, όπου η εκφορά, η δομή και το τυπικό ενός λόγου δεν είναι προαπαιτούμενο. Φαίνεται το άτομο να συμμετέχει επαναδιαμορφώνοντας και τους όρους συμμετοχής. Αν εξετάσουμε την έννοια της αξίας της συμμετοχής του ατόμου μέσω του λόγου που παράγεται αντιλαμβανόμαστε ότι προκύπτουν λόγοι ως σημεία, μέσα σε ένα πεδίο ανταλλαγών, όπου η αξία είναι στην πρόταση, στη σημασία που εννοιολογείται.

Το ζήτημα της δημιουργίας ενός πεδίου επαναπροσδιορισμού και της ίδιας της έννοιας της ισότητας με τη λειτουργία των κοινωνικών δικτύων δεν αναιρεί τις δομημένες μορφές κοινωνικής ανισότητας, δηλαδή την ταξική βάση της ανισότητας, απλά δημιουργούνται νέα πεδία συμμετοχής των ατόμων στην πρόθεση επαναδιαμόρφωσης της

⁵ Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι απόψεις της T. Terranova, για το πώς το διαδίκτυο μπορεί να διαμορφώσει δυνητικά μια απελευθερωτική δυναμική, η οποία όμως χρειάζεται να πραγματοποιηθεί πολιτικά, καθώς δεν συμβαίνει αυτόματα και δεν είναι αυτονόητη (Terranova, 2004).

πολιτικής κατάστασης σε ένα τολμηρό «παίγνιο» με ευέλικτα όρια, όπου η διευρυνόμενη συμμετοχή των υποκειμένων παράγει αξία, μέσα και από την αντιπαράθεση με τα δικαιώματα και ευκαιρίες που δημιουργεί το ίδιο το ταξικό σύστημα. Μέσα στο ευέλικτο πλαίσιο των διεκδικήσεων, ίσως, η αντίθεση με την πολιτική κατάσταση μετασχηματίζει διαρκώς σημασίες και επίπεδα αντιπαράθεσης, όπου ακόμη και οι θεσμοποιημένες καταστάσεις κοινωνικής ανισότητας, να τεθούν σε αμφισβήτηση, με το αίτημα της ανατροπής του «πολιτικού πολιτισμού», σε μια διαλεκτική που θα μετασχημάτιζε το κοινωνικό σύστημα, σε μια «διαδικασία αναδιατύπωσης».

3. Το παίγνιο του πολιτικού λόγου στα κοινωνικά δίκτυα

Το θέμα που μας απασχολεί είναι όχι μόνο η έκφραση του πολιτικού λόγου που οδηγεί στην κινηματική δράση αλλά η ίδια η ροή του πολιτικού λόγου που διαμορφώνεται μέσα στα κοινωνικά δίκτυα. Δηλαδή, η επισήμανση βρίσκεται στο διαφορετικό λεκτικό και σημασιολογικό περιεχόμενο των παιχτών –δρώντων υποκειμένων, που παραθέτουν απόψεις και διαμορφώνουν το πολιτικό επικοινωνιακό περιβάλλον, μέσα στο οποίο δομείται αναμορφούμενο το πλαίσιο ερμηνείας της πολιτικής– κοινωνικής κατάστασης, με την ταυτόχρονη προβολή προτάσεων, ως λύσεων. Φαίνεται, δύο ζητήματα να συνδέονται με αυτή την οπτική, το ένα σχετίζεται με την πρόσβαση των εμπλεκόμενων στην απόκτηση πληροφοριών, δηλαδή διερεύνηση των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών καταστάσεων, όπως ορίζονται ή κατασκευάζονται σε ένα σώμα γνώσεων.

Στο σημείο αυτό αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα, τόσο το θεσμικό πλαίσιο ελέγχου των πληροφοριών, όσο και η εξοικείωση των παικτών –χρηστών με την είδηση που συνθετικά διαμορφώνει, ως ψηφίδα σε ένα παζλ, την εικόνα μιας κατάστασης που αντίστοιχα παραπέμπει σε συγκεκριμένα ιδεολογικά πλαίσια– μοντέλα. Το άλλο ζήτημα σχετίζεται με την προσφορά αυτών των πληροφοριών στους χρήστες του κοινωνικού δικτύου. Θα έλεγε κανείς ότι διαμορφώνεται μια αυθόρμητη, αυτορρυθμιζόμενη αγορά πληροφοριών, μέσω της οποίας αυξάνεται η ισότητα πρόσβασης στην «αφθονία» των πληροφοριών ή γνώσεων. Τα ζητήματα αυτά σχετίζονται με τη γλωσσική έκφραση και τη σύνδεση νοημάτων μέσα σε ένα περιβάλλον επαναοριοθετούμενων κανόνων σύνδεσης των γλωσσικών στοιχείων που ερμηνεύουν τις πολιτικές «εικόνες» και κινητοποιούν τα άτομα, ώστε να ανασυνδέσουν γλωσσικά στοιχεία, να σχηματοποιήσουν νοήματα, να αποδώσουν σημασίες, να προτείνουν και να συνδιαμορφώσουν πολιτικές. Μέσα στα κοινωνικά δίκτυα διαμορφώνονται αναλυτικές μορφές διαβούλευσης, ως κατηγορίες, στάδια, όπου η συμμετοχή αποκτά σημασία μέσα από τις συνεργατικές, επικοινωνιακές δομές, που μορφικά κείμενα ζωής εμπλέκονται με κοινωνικές σχέσεις που αναδιαμορφώνονται, ώστε το ασυνεχές, το ευέλικτο, το εύπλαστο, να είναι ο κανόνας, σε αντίθεση με το παγιωμένο, το στερεότυπο, το κλειστό σύστημα. Το θέμα της απόφασης προϋποθέτει ακόμη και την ίδια την αντιπαράθεση. Ο λόγος μέσα σε αυτά τα δίκτυα αντικρούεται, για να συντηχθεί σε μια άλλη παραγωγή ως προϊόν ή αφήγηση ενός συλλογικού αναστοχασμού.

Αν παραμένει κάτι ως κομβικό σημείο είναι η λειτουργική σύνδεση μεταξύ της συλλογής των πληροφοριών, της αξιολόγησης, που εμπεριέχει την έννοια της ερμηνείας τους, του συσχετισμού τους και της ένταξής τους σε ευρύτερα ιδεολογικά σχήματα. Όσα άτομα εμπλέκονται μέσα στη διαδικτυακή κινηματική προετοιμασία διαθέτουν μέρος του εαυτού τους στη σχηματοποίηση ενός φαντασιακού όλου, στην ιδέα της πρωτοπορίας, στη σύνδεση πολιτικού σκοπού και μηνύματος διαμαρτυρίας, όπου το ανθρώπινο κεφάλαιο που δημιουργείται, αναπλάθει και μεταλλάσσει άτομα που διαπλέκονται σε διαφορετικά στάδια της κινηματικής δράσης.

Το κίνημα διαφοροποιεί τις δομές του από την κλασική μορφή οργάνωσης των θεσμικών οργανισμών, προκειμένου να διατηρήσει την επαναστατική πορεία με την

ενίσχυση της χειραφετικής τάσης, προκειμένου να διατηρηθεί η πολλαπλότητα των υποκειμένων, να αποφευχθεί η διολίσθηση στη μικροπολιτική ή η απογοήτευση (Holloway, 2006). Τα χαρακτηριστικά του χρήστη των κοινωνικών δικτύων, ο τύπος έκφρασης νοημάτων παραπέμπει στην κατηγορία νέος που εμπεριέχει τις έννοιες της πρωτοπορίας, πρωτοτυπίας, συλλογικής φαντασίωσης και οραματισμού. Η συμμετοχή ενδυναμώνεται μέσα από την εμπειρία. Όσο το άτομο χρονικά ασχολείται με τα κινηματικά κοινωνικά δίκτυα, τόσο ενισχύεται η ενσωμάτωσή του στις λειτουργικές δομές. Επομένως, αυξάνονται οι πιθανότητες συμμετοχικής, συλλογικής του δράσης, συνδέοντας συναισθηματικές εμπειρίες, κοινωνικές καταστάσεις, με την ομάδα, χωρίς εγκλεισμούς. Έτσι, παρατηρείται ότι όσο ενισχύεται η εμπειρία της συμμετοχής, τόσο το άτομο, αυτόματα, υλοποιεί πράξεις, προς μια κατεύθυνση επιτυχίας του σχεδίου της ομάδας. Οι συναισθηματικοί συνειρμοί φαίνεται σε διαφορετικά στάδια της συμμετοχής του ατόμου να διαφοροποιούνται με κλιμακούμενα συναισθήματα από τη χαλαρή σύνδεση, την ενεργή συμμετοχή, την απογοήτευση ή αποστροφή, ως την πλήρη ένταξη. Έτσι, όλα τα σύμβολα αποκτούν νόημα στο στόχο της ενίσχυσης των συναισθηματικών δεσμών, ώστε ένα σημαντικό περιστατικό ή μία ημερομηνία, να δημιουργήσει συνειρμούς τέτοιους, ώστε μία αρχικά χαλαρή και αδιάφορη σύνδεση μεταξύ των μελών να δημιουργήσει πυρήνες διασύνδεσης που θα ορίσουν νέα κοινωνικά πεδία αντιπαράθεσης ή πολιτικής αντιδιαστολής, ανασύροντας ακόμη και ιδεολογικά σχήματα, μοντέλα ή τακτικές που φαίνονταν παρωχημένες. Θα λέγαμε ότι διαμορφώνονται δύο φάσεις, η «επιστράτευση της συναίνεσης» και η «επιστράτευση της δράσης» (Klandermans & Oegema, 1987). Στο πρώτο στάδιο τα άτομα παρακολουθούν την εξέλιξη του πολιτικού παίγνιου, όπως συνδιαμορφώνεται μέσα από την ανταλλαγή μηνυμάτων. Στο δεύτερο στάδιο που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως προ-κινηματικό έργο, διαμορφώνεται ένα υλικό προβολής «διαφήμισης» της κινηματικής δράσης. Εδώ χρησιμοποιούνται σύγχρονα επικοινωνιακά, λεκτικά σχήματα, γραφιστικές φόρμες, ζωγραφικά μοτίβα. Έτσι, σχηματοποιείται η κειμενική εκδοχή της διαμαρτυρίας, η συμβολική απεικόνιση των αιτημάτων, η οποία κινείται στη προβολή της αρνητικής διαμορφωμένης κατάστασης, ώστε να κινητοποιήσει άτομα μέσα στο διαδικτυακό χώρο. Δυσφορία, απογοήτευση, βίωση της αδικίας, μελαγχολία είναι τα συνήθη συναισθηματικά πεδία με τα οποία «παίζει» η διαδικτυακή κινηματική δράση. Ταυτόχρονα, όμως, αφήνει να διαφανεί ένα διευρημένο ρεπερτόριο επιλογών, ανοιχτών προς διαβούλευση.

Παραμένει ως ερώτημα, πώς γίνεται η ανασύνθεση των στοιχείων που εννοιολογούν μια πολιτική πραγματικότητα ή αναδεικνύουν το πρόβλημα και τελικά κινητοποιούν άτομα σε δράση στο περιβάλλον έξω από το διαδίκτυο, στον πραγματικό τόπο, σε ένα προσδιορισμένο παρόν, όπου στο χρόνο και στο χώρο, τα άτομα συμμετέχουν σε ένα κοινό πλαίσιο έκφρασης αιτημάτων, αποτέλεσμα συναίνεσης που έχει διαμορφωθεί μέσω της διαβούλευσης;

4. Από τη μετανεοτερική διατύπωση αιτημάτων στην παραδοσιακή κινηματική δράση

Μέχρι τώρα εστιαστήκαμε στη διαμόρφωση του πολιτικού λόγου μέσα στα κοινωνικά δίκτυα που τυπικά τουλάχιστον προβάλλεται ως ανασύνθεση λόγου και περιεχομένου, σε μια δυναμική κατάσταση διαμόρφωσης ενός περιεχομένου αιτημάτων, που τυπικά αντιστοιχεί σε μια ιδεολογική θεώρηση μιας πολιτικής κατάστασης. Στο σημείο αυτό παρατηρήσαμε ότι φαίνεται το πλαίσιο συμμετοχής των ατόμων, να είναι ευέλικτο, και να ενθαρρύνονται οι παίκτες στην εμπλοκή τους στην πολιτική επεξεργασία. Οπωσδήποτε, αυτό το στάδιο της εμπλοκής προϋποθέτει την αντιπαράθεση ή ενδεχόμενα τη ρήξη, μέσα σε ένα ενεργό, αντισυμβατικό μοντέλο διαχείρισης της πληροφορίας και οργάνωσης των γνωστικών στοιχείων, που παρουσιάζονται ως εκροές των πληροφοριακών δικτύων.

Το σημείο στο οποίο θα εστιαστούμε είναι το ζήτημα της κινηματικής δράσης,⁶ δηλαδή, το πέρασμα από την πολιτική εννοιολόγηση στην παραδοσιακή πολιτική συμμετοχή, σε μορφές διαδήλωσης. Ενώ μέχρι τώρα το ενδιαφέρον επικεντρωνόταν στα στάδια διαμόρφωσης του πολιτικού λόγου, είτε ως περιεχόμενο πληροφοριών είτε ως πεδίο εννοιολογήσεων –με την ταυτόχρονη ανάδειξη της μεταμοντέρνας επικοινωνιακής σχέσης μεταξύ των συμμετεχόντων ή τις δομικές ευκαιρίες πρόσβασης σε διευρυμένα πολιτικά δίκτυα– τώρα εννοιολογείται το πέρασμα σε παραδοσιακές πολιτικές μορφές δράσης. Το ερώτημα είναι, πώς το άτομο περνά από το διαδικτυακό περιβάλλον στο κοινωνικό περιβάλλον διάδρασης με άτομα, π.χ. σε μια διαδήλωση; Στις προηγούμενες επισημάνσεις μας αναφερθήκαμε στην τυπική ή άτυπη ακύρωση των μέσων διαμόρφωσης πολιτικού λόγου δίνοντας έμφαση σε μετα-νεοτερικά δικτυακά περιβάλλοντα και πολιτικές διαβουλεύσεις που φαίνεται να ακυρώνουν τα παραδοσιακά, πολιτικά, δομικά συστήματα. Στο σημείο αυτό η έμφαση δίνεται στη μετάβαση, στην ενεργή πολιτική έκφραση, τη δυναμική διεκδίκηση, τη συμμετοχή. Επομένως, θα πρέπει να επαναξιολογηθεί η πρώτη φάση επεξεργασίας πληροφοριών και επικοινωνιακής λειτουργίας μεταξύ των χρηστών και ως δεύτερη φάση η συμμετοχή τους σε κινηματικές δράσεις, δηλαδή παραδοσιακές ακτιβίστικες ενέργειες. Στην πρώτη φάση φαίνεται να αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα το περιεχόμενο του ίδιου του λόγου, όπου αναδεικνύεται ο λόγος ως σύνολο πληροφοριών αλλά και ως συναισθηματικός τόπος, δηλαδή, ως ένα περιεχόμενο που ερεθίζει, κινητοποιεί, δημιουργεί ένταση και ενοποιεί ευρύτερες ομάδες πληθυσμού.

Στα χαρακτηριστικά του πολιτικού λόγου, επισημάνσαμε την αμεσότητα, τη βαρύτητα των λέξεων σε εκτεταμένα τμήματα, μέσω μιας επιχειρηματολογίας που ενδυνάμωνε προσθετικά. Μια σημειολογική ανάλυση των μηνυμάτων που ανταλλάσσονται στα κοινωνικά δίκτυα, θα επισήμαινε το περιορισμένο περιεχόμενο, αλλά ταυτόχρονα και τη δυναμική του λόγου που διαμορφώνεται μέσα σε ένα συνθηματικό λόγο. Τα άτομα βιώνουν συναισθηματικές καταστάσεις από το ερμηνευόμενο αρνητικό πολιτικό ή κοινωνικό περιβάλλον. Διαμορφώνεται δηλαδή μια συνθήκη, όπου η απόληξη της κινηματικής δράσης, γίνεται αποδεκτή και το κάθε μήνυμα γνωστοποίησης συμβάλλει σε αυτή τη δυναμική της έκφρασης δημιουργώντας διάρκεια έντασης και συναισθηματικής φόρτισης.

Η παραδοσιακή διαδήλωση είναι ένα άλλο επικοινωνιακό πεδίο, εκεί όπου οι συνειδήσεις διαμορφώνονται με τη φυσική παρουσία, όπου χώρος και άτομα ορίζουν το πεδίο δράσης. Εκεί, θα μεταφέρουν τους προβληματισμούς που είχαν προκύψει στη διαδικτυακή τους επικοινωνία και οι σκηές θα ανατροφοδοτήσουν, μετά το πέρας των κινηματικών δράσεων, τη διαδικτυακή τους σχέση, επικαιροποιώντας καταστάσεις, εννοιολογώντας συμβάντα, ανατροφοδοτώντας τη δυναμική με τις συνδηλώσεις των ατόμων⁷.

Στο περιβάλλον της συμμετοχής σε μία διαδήλωση, ή σε μια παρατεταμένη διαμονή σε έναν χώρο, τα άτομα συνδιαμορφώνουν πολιτικά κείμενα διεκδικήσεων, όπου όμως οι συλλογικές, πολιτικές προτάσεις συνυπάρχουν με τις ατομικές ανάγκες και τα σύμβολα. Ταυτόχρονα διαμορφώνονται οι συναισθηματικές επήρειες μέσα από την επικοινωνιακή διαδικασία ενισχύοντας τον πολιτικό ακτιβισμό και τη συνάρθρωση ανάμεσα στο πολιτικό και το κοινωνικό. Η συναισθηματική και ψυχική απήχηση κατασκευάζει νέα κυκλώματα επικοινωνίας, νέες μορφές κοινωνικής διαπροσωπικής επαφής, μια τάση υπέρβασης της α-πολιτικής στάσης ή της διαδικτυακής μονήρους

⁶ Η Σ. Σουλέι παρατηρεί για την οργάνωση των occupiers ότι τα κοινωνικά δίκτυα συνέβαλαν στην οργάνωση ενός κινήματος, που έδειξε τη δυναμική του στον πιο σύντομο δυνατό χρόνο. Οι μεγάλης κλίμακας διαδηλώσεις βασίζονται στη διάχυση του μηνύματος και στους συνασπισμούς.

⁷ Όπως αναφέρει ο Μπράιαν Πίκετ, επίκουρος καθηγητής Θεατρολογίας, στο Πανεπιστήμιο Σίτι της Νέας Υόρκης, «Μας δίνεται η ευκαιρία να νιώσουμε ότι ανήκουμε σε μια ευρύτερη κοινότητα [...]. Οι διαδηλωτές ανοίγονται ο ένας στον άλλο. Το πάρκο αποτελεί κοινό έδαφος».

εκτόνωσης. Συνδυάζονται δύο αντιθετικές εκ πρώτης όψews μορφές δράσης, η πολιτική της αντιπαράθεσης λόγου στο «διάσπαρτο δίκτυο» με την απόληξη της συνάθροισης των ατόμων σε κινήματα διαμαρτυρίας, μεγιστοποιώντας την ικανότητά τους για αντίσταση, αμφισβήτηση και ανατροπή των παραδοσιακών μορφών εξουσίας, πολιτικής έκφρασης ή πολιτικής διαμαρτυρίας. Συνεπώς, η κινηματική τους δράση διαφέρει από τις τυποποιημένες κομματικές κινηματικές δράσεις, στην αυτονομία και τη «διαφορά» του καθενός που νομιμοποιείται ως κοινωνικό δικαίωμα και πολιτικό προαπαιτούμενο.

Οι ομάδες που συμμετέχουν περνούν στο στάδιο του ριζοσπαστισμού αντιγράφοντας δομές πολιτικής έκφρασης, αντι- κουλτούρας, που εκφράστηκε σε προηγούμενες περιόδους, όπου τελικά οι αποχρώσεις της δεκαετίας του '60⁸ είναι ορατές σε ομάδες κινηματικές που αναζητούν σύμβολα, ως συνδεδεμένα στοιχεία, στη σύνθεση της ταυτότητάς τους, επιδιώκοντας την αποσταθεροποίηση, μέσα από τις ίδιες τις συλλογικές τους υπερβάσεις.

Παρατηρούμε, ότι έχουμε μία ανακατασκευή των κινητοποιήσεων, μέσα από διαδικασίες που συνδυάζουν την πολιτική διαμόρφωση λόγου, μέσα από τα κοινωνικά, διαδικτυακά δίκτυα, με τον «κύκλο διαμαρτυρίας» ή «κύκλο συλλογικής δράσης», που φαίνεται να είναι απρογραμμάτιστοι με ασύνδετες πράξεις μεταξύ τους, ανοιχτή στις αντιδράσεις των υποκειμένων. Αν υπάρχει μια αρχή σε αυτές τις συλλογικότητες, είναι η διαφύλαξη της αυθεντικής έκφρασης που συνδέεται με την αυτόνομη παρουσία των υποκειμένων. Ελλοχεύει ο φόβος της «στρατευμένης αντίδρασης» του προκαθορισμένου «ρεπερτορίου δράσης». Η υποταγή στην πολιτική κομματική ρουτίνα θα ήταν «απορροφητική» του ίδιου του κινήματος.

Ανακεφαλαιώνοντας, παρατηρούμε ότι η διαδικτυακή πληροφοριακή επανάσταση συνδέεται με την καινοτομία στην κινηματική δράση. Τα κοινωνικά δίκτυα λειτουργούν ως ένα αποκεντρωμένο μοντέλο πολιτικής. Το συμβάν ερμηνεύεται, η πολιτική ιδιαιτερότητα και η «ιδιοφυΐα ενός ατόμου» συνδιαμορφώνουν την «ιδιοφυΐα του πλήθους»⁹ που είναι ένα διαφορετικό μόρφωμα πολιτικής υπερβαίνοντας το άθροισμα των μελών. Οι κινηματικές δράσεις που παρατηρούμε των «αγανακτισμένων» και οι αντίστοιχες κοινωνικές επαναστάσεις στα αυταρχικά καθεστώτα επαναφέρουν τη συζήτηση στη «πολιτισμική αντήρηση, δηλαδή τελικά, η σύζευξη των νοηματικών πλαισίων των διαφορετικών υποκειμένων διαμορφώνει ένα πλαίσιο αιτημάτων, κινητοποιεί σε δράση, νομιμοποιώντας τη μορφή και αυτού του κινηματικού αγώνα, μέσα από ένα ατέρμονο έργο ανακύκλωσης πεποιθήσεων, πολιτικών τακτικών, συνδιαμορφώνοντας την κοινή λογική μιας εποχής» (Garnson, 1990), ώστε τα άτομα τελικά που συμμετέχουν στην κινηματική δράση να υπερβαίνουν τη συστημική αντιπαράθεση ή τυπική διαβούλευση, μέσω του κοινωνικού δικτύου, καινοτομώντας ως «παράδειγμα» στη διαμόρφωση του ανώνυμου πλήθους των κινηματικών δράσεων. Πρόκειται για μια πολιτική διαχείρισης από το ίδιο το κίνημα, ώστε να διατηρήσει την αυτονομία και ανεξαρτησία των μελών του, χωρίς το ίδιο όμως, ως κίνημα, να περιθωριοποιηθεί. Ουσιαστικά, πρόκειται για μια τακτική προσέλευσης ατόμων που δυνητικά δεν θα ήταν μέλη μιας κινηματικής δράσης. Στο σημείο αυτό το κίνημα έχει αρχίσει να ορίζει τις επιλογές του με βάση αξιακές αρχές, που εμπεριέχουν την έννοια της επιτυχίας, της ικανοποίησης από μία δράση και της αποτελεσματικότητας. Το διακύβευμα τελικά, είναι και η σταδιακή διαμόρφωση της ταυτότητας των κινηματικών δράσεων, μέσω των κοινωνικών δικτύων, με την αντιπαράθεσή τους στον παρηκμασμένο πολιτικό λόγο του θεσμικού συστήματος.

⁸ Βλ. (Ενδεικτικά) Μορφές έκφρασης κινηματικής δράσης με έμφαση στα σύμβολα αλλά και στην εκδήλωση του εαυτού, όπου επανάσταση και έρωτας νοηματοδοτούν την ίδια την ανατροπή (Hobsbawm, 1994; Gitlin, 1987).

⁹ Η δυναμική του πλήθους που διαμορφώνεται εκφράζει την επιθυμία για μια διαφορετικού τύπου δημοκρατία και αναμένεται να επιβάλλει τη δική του πολιτική τάξη (Hardt & Negri, 2004).

Βιβλιογραφία

- Ackerman, P. & Du Vall, J. (2000) *A Force More Powerful: A Century of \nonviolent Conflict*, Palgrave: New York.
- Anheier, H.K. & Themudo, N. (2002) "Organisational forms of global civil society: Implications of going global" στο: Marlies Glasius, Mary Kaldor & Helmut Anheier (επιμ.) (2002) *Global Civil Society*, Oxford: Oxford University Press.
- Cohen, J. L. (1985) "Strategy or identity: New theoretical paradigms and contemporary social movements", *Social Research*, 52 (4), pp.663-716.
- Della Porta, D., Kriesi, H. & Rucht, D. (επιμ.) (1999), *Social Movements in a Globalizing World*, Basingstoke: McMillan.
- Diani, M. (2003) «Introduction: Social movements, contentious actions, and social networks: "From metaphor to substance"?», στο: Diani, M. & McAdam, D. (επιμ.) *Social Movements and Networks: Relational Approaches to Collective Action*, Oxford: Oxford University Press.
- Fredrickson, G.M. (1997) *The Comparative Imagination: On the History of Racism, Nationalism and Social Movements*, Berkley: University of California Press.
- Gamson, W.A. (1990), *The Strategy of Social Protest*, Belmont: Wadsworth Pub.
- Gitlin, T. (1987) *The Sixties: Years of Hope, Days of Rage*, New York: Bantam Book.
- Glasius, M., Kaldor, M. & Anheier, H. (επιμ.) (2002) *Global Civil Society*, Oxford: Oxford University Press.
- Hardt, M. & Negri, A. (2004) *Πλήθος: Πόλεμος και δημοκρατία στην εποχή της Αυτοκρατορίας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Haythornthwaite, C. & Wellman, B. (2002) "The internet in everyday life: An introduction" στο: Haythornthwaite, C. & Wellman, B. (επιμ.) *The Internet in Everyday Life*, Malden, Mass: Blackwell.
- Hobsbawm, E. (1994) *L'age des extremes*, Βρυξέλλες: Editions Complexe.
- Holloway, J. (2006) *Ας Αλλάξουμε τον Κόσμο Χωρίς να Κταλάβουμε την Εξουσία*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Ibarra, P. (επιμ.) (2003) *Social Movements and Democracy*, New York: Palgrave McMillan.
- Inglehart, R. (1977) *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics*, Princeton: Princeton University Press.
- Klandermans, B. & Oegima, D. (1987) "Potentials, networks, motivations and barriers: Steps towards participation in social movements", *American Sociological Review* 52 (4), August, pp. 519-531.
- Levine, V. (1971) *Que faire? Les Questions Brulantes de Notre Mouvement*, Moscow: Editions du Progres.
- McAdam, D., McCarthy, J.D. & Mayer, Z.N. (επιμ.)(1996) *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures and Cul;tural Framings*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Meyer, D.S. & Tarrow, S. (επιμ.) (1998) *The Social Movement Society. Contentious Politics for a New Century*, Lanham: Rowman & Littlefield.
- Mulgan, G. (ed) (1997) *Life after Politics: New thinking for the twenty-first century*, London: Demos and Fontana.
- Rheingold, H. (2003) *Smart Mobs: The Next Social Revolution*, New York: Perseus.
- Smelser, N.J. (1962) *Theory of Collective Behaviour*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Tarrow, S. (2003) "The new transnational contention: Social movements and institutions in complex internationalism", Δημοσίευση εργασιών 2003.1, Transnational Contention Project, Cornell University.
- Terranova, T. (2004) *Network Culture: politics for the information age*, London, UK: Pluto Press.
- Λεχέιν, Ν. (2011) *Ένα μίλι δρόμος στο σεληνόφωτο*, Αθήνα: Κέδρος.

«Κρίση Νομιμοποίησης, Συγκρουσιακά Πλαίσια & τα Νέα Κοινωνικά Κινήματα σε Δημόσιους Χώρους»*

Γεωργία Λαγουμιτζή¹

A. Σύντομη εννοιολογική αποσαφήνιση του όρου «κρίση»

Ο όρος «κρίση» υποδηλώνει «αβεβαιότητα, δεινά, δοκιμασία και αναφορά σε ένα μέλλον του οποίου οι προϋποθέσεις παραμένουν αδιευκρίνιστες. Αυτός είναι ο ορισμός που δίνει ένα γαλλικό λεξικό του 1839,² και λίγο έχει αλλάξει μέχρι σήμερα». Υπό την ευρεία έννοια, ο όρος συμπεριλαμβάνει τη πολιτική, τη κουλτούρα, την οικονομία, την εκκλησία και τη θρησκεία αλλά και τον χώρο των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών, ακόμα τις φυσικές επιστήμες και τη τεχνολογία, στο βαθμό που αυτές αποτελούν αναπόσπαστα μέρη του κοινωνικο-πολιτικού μας συστήματος.³ Μάλιστα η «κρίση» ανήκει στις θεμελιώδεις εκείνες έννοιες της Ελληνικής γλώσσας για την οποία δεν υπάρχουν υποκατάστατα και υποδηλώνει τελεσίδικες, μη αναστρέψιμες αποφάσεις. Μπροστά στη κρίση οι επιλογές είναι κατ' ανάγκη ακραίες: επιτυχία η καταστροφή, δικαιοσύνη η αδικία, ζωή η θάνατος, αλλαγή η φθορά.

Από όποια πλευρά και αν την προσεγγίσουμε (θρησκευτική, νομική, πολιτική, κοινωνική), η έννοια της κρίσης μας παραπέμπει σε μια αποφασιστική στιγμή κατά την οποία η δράση συνοδεύεται από μία πρόγνωση. Όπως επισημαίνει ο Koselleck, «ό Χρόνος αντικατοπτρίζεται πάντα απροσδόκητα μέσω της πρόγνωσης».⁴ Επομένως διαφαίνεται ότι στη κρίση εμπεριέχεται μια προοπτική, μια χρονική διάσταση. Ιδιαίτερα στη νεωτερικότητα η κρίση εκφράζει μια θεωρία του χρόνου και επιβάλλει κάποιο είδος περιοδικότητας. Ή κρίση προσανατολίζεται στη ανάγκη του χρόνου να γίνει κατανοητός ως έννοια και επόμενος μας βοηθά να συνειδητοποιήσουμε την αβεβαιότητα και να περάσουμε σε πράξεις που θα προλάμβαναν μια καταστροφή η θα πρότειναν κάποια διέξοδο.⁵ Ο Koselleck μας δίνει όμως και μια άλλη, ιδιαίτερα σημαντική διάσταση της κρίσης. Στο βιβλίο του *Κρίση και Κριτική*⁶ αποκαλύπτει πως οι δύο έννοιες είναι αλληλένδετες, αφού στην ιστορία των ιδεών η πολιτικοποίηση της κριτικής, ιδιαίτερα μετά τη Γαλλική Επανάσταση, προσδίδει στη κρίση δραματικό χαρακτήρα και της δίνει κεντρικό ρόλο στην ιστορία, η

*Με αφορμή το κίνημα των αγανακτισμένων το καλοκαίρι του 2011.

¹ Adjunct Preceptor in Sociology at Deree College, the American College of Greece. Υποψήφια διδάκτωρ Πανεπιστημίου Αθηνών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης.

² «Crise» *Dictionnaire politique* (Paris, 1839, 1868) στον Reinhart Koselleck (1996: 148).

³ Αρκεί να μνημονεύσουμε στο σημείο αυτό το επιστημολογικό μοντέλο των κρίσεων του Thomas S. Kuhn όπως αυτό εμφανίζεται στο έργο του *Δομή των Επιστημονικών Επαναστάσεων* στο οποίο η επιστημονική αλλαγή δεν είναι πάντοτε σωρευτική αλλά αποτελείται ενίοτε από μια σειρά ρήξεων, αποτέλεσμα παρατήρησης «ανωμαλιών».

⁴ Δες, Reinhart Koselleck (2004: 19). Η ορθολογικότητα της πρόγνωσης αντιπαράκειται εδώ με τον ανορθολογισμό της προφητείας και τη συνακόλουθη έλλειψη ιστορικού περιεχομένου της δεύτερης.

⁵ Δες, Reinhart Koselleck (1996: 149).

⁶ Δες, Reinhart Koselleck (1988: 122-23).

οποία πλέον δεν ταυτίζεται με την ουτοπική έννοια της προόδου, αλλά με τις εμμενείς⁷ πτυχές της δικαιοσύνης. Στο πλαίσιο αυτό η ιστορία μπορεί ακόμα να επιλύει τις κρίσεις που αποτελούν εφήμερα φαινόμενα. Για παράδειγμα, στη σκέψη του Μαρξ, η σύγκρουση του προλεταριάτου και της αστικής τάξης βάζει τέλος στις πολλαπλές «κρίσεις του καπιταλισμού». Στις περισσότερες θεωρητικές παρατηρούμε τον εφήμερο χαρακτήρα της κρίσης (Comte, Saint-Simon, Hegel, T. S. Kuhn).

B. Προς μια «γενικευμένη» κρίση;

Το ερώτημα που θα μας απασχολήσει, μετά από αυτές τη σύντομες παρατηρήσεις αναφορικά με τον όρο «κρίση», είναι αν σήμερα μπορούμε να μιλάμε για μια κρίση της κοινωνίας στο σύνολό της, μια «ολιστική» προσέγγιση στον όρο, όπως αναφέρει ο Paul Ricoeur.⁸ Πότε όμως αλλάζει το επίπεδο ανάλυσης και η κρίση γενικεύεται σε βαθμό που να εγκλωβίζεται όλη η κοινωνία σε αυτή; Το πέρασμα από επί μέρους κρίσεις σε μία γενικευμένη κρίση προϋποθέτει τουλάχιστον την εισαγωγή ενός *πολιτικού κριτηρίου* της κρίσης. Εν προκειμένω το ερώτημα αφορά την ανάγκη νομιμοποίησης των εξουσιαστικών δομών.

Ο Γερμανός κοινωνιολόγος Juergen Habermas, ο οποίος προσεγγίζει την αναδόμηση της ιστορίας του ανθρώπινου γένους ως ιστορία κρίσεων, αναλύει το σημείο αυτό: Το κράτος δεν αρκεί να παίζει ρόλο ρυθμιστή της οικονομίας, αλλά οφείλει να εξασφαλίζει και μαζικό έρεισμα. (mass loyalty). Όταν αφ' ενός ο ρόλος του Κράτους ως ρυθμιστή της οικονομίας αποτυγχάνει, έχουμε *κρίση ορθολογικότητας*, όταν δε το μαζικό έρεισμα τίθεται υπό αμφισβήτηση, αναδύεται η *κρίση νομιμοποίησης*, μια κρίση ταυτότητας της κοινωνίας.⁹ Το έλλειμμα ορθολογικότητας στη δημόσια διαχείριση σηματοδοτεί την ανικανότητα του Κράτους να κατευθύνει το οικονομικό σύστημα, ενώ το έλλειμμα νομιμοποίησης μας παραπέμπει στην αδυναμία των διαχειριστικών μέσων να εμπειδώσουν τις κανονιστικές δομές που απαιτούνται.

Οι κοινωνικές δομές, αλλά και ο «βιόκοσμος» (δηλ. η ταυτότητα της κοινωνίας όπως αυτή γίνεται αντιληπτή μέσα από τη κοινωνική εμπειρία των μελών της) που συμβολικά απεικονίζεται στις κανονιστικές δομές (αξίες και θεσμούς) του συστήματος καταρρέουν.¹⁰

Η διαχειριστική κρίση του κράτους μεταφράζεται σε κρίση νομιμοποίησης, ενώ η κρίση αξιών, ηθών, κανονιστικών πλαισίων μεταφράζεται σε κρίση κινήτρων. Και οι δύο μαζί συνθέτουν την εικόνα μιας βαθειάς, ολοκληρωτικής κρίσης που μπορεί να ξεπεραστεί μόνο μέσα από την κριτική των εξουσιαστικών δομών. Το μέσον που θα μας οδηγήσει σ' αυτή μπορεί να είναι αποκλειστικά η δημόσια επικοινωνία, μέσω της οποίας θα αποτυπωθεί στη δημόσια συνείδηση ο ορισμός του προβλήματος καθώς και τα επιχειρήματα προκειμένου να ξεπεραστεί. Δυστυχώς, αυτή η επικοινωνία στηρίζεται σε πολιτιστικές υποδομές συμπεριλαμβανομένης και της παράδοσης που καταστρέφονται μέρα με τη μέρα.

⁷ Η εμμενής κριτική επιβάλλει μια διαφορετική «ανάγνωση» των κοινωνικών σχέσεων. Για παράδειγμα, μέσω της εμμενούς κριτικής η επανάσταση μετουσιώνεται σε απονομή κοινωνικής δικαιοσύνης και τιμωρία της αυθαιρεσίας των τυράννων.

⁸ Δες, Paul Ricoeur (1996: 140).

⁹ Δες, Juergen Habermas (1976: 46-48).

¹⁰ Όπ. Παρ., σελ. 4-5.

Γ. Συλλογική Δράση σε Δημόσιους Χώρους: «Οι Αγανακτισμένοι»

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η Ελλάδα βρίσκεται σε μια τέτοια κρίση σήμερα.

Όταν κατέθεσα τη πρότασή μου για αυτή την εισήγηση, ήδη οι «αγανακτισμένοι» της πλατείας Συντάγματος μετρούσαν δύο και κάτι εβδομάδες. Μέσα από ιστοσελίδες κοινωνικής δικτύωσης (Facebook) καλούσαν τους πολίτες να συμμετάσχουν στις εκδηλώσεις διαμαρτυρίας εναντίον των νέων μέτρων που υπαγόρευε το μνημόνιο. Αυτοαποκαλούμενοι στη σελίδα τους στο Facebook ως το «Μαζικό κίνημα των αγανακτισμένων πολιτών» ξεκίνησαν τις κινητοποιήσεις τους στις 25 Μαΐου του 2011. Μετά από το σύνθημα των Ισπανών «Ησυχία μη ξυπνήσουν οι Έλληνες», σχεδόν 30,000 κατέκλυσαν τη Πλατεία Συντάγματος, ενώ τέσσερις ημέρες αργότερα είχαν συγκεντρωθεί 100.000 και ακόμη περισσότεροι σε άλλες μεγάλες Ελληνικές πόλεις, όπως η Θεσσαλονίκη, η Πάτρα, η Δράμα και άλλες πόλεις.¹¹ Συνθήματα όπως: «Ξυπνήσαμε», «Όλοι οι αγανακτισμένοι στο Σύνταγμα», «Περιεκτική Δημοκρατία», «Αυτός είναι ο Τρίτος Παγκόσμιος Πόλεμος», έδωσαν από νωρίς το τόνο.

Τι σήμαινε όμως μια τέτοια μορφή συλλογικής δράσης; Πολλά γράφτηκαν στους δύο μήνες που ακολούθησαν, και σχεδόν ομόφωνα η ετυμηγορία κατέληγε ότι παρά το δυναμισμό και τη πολυφωνία, οι εσωτερικές αντιφάσεις και συγκρούσεις, η ρευστότητα ανάλογα με τον κόσμο που προσερχόταν κάθε μέρα, καθιστούσαν παρόμοιες μορφές δράσης καταδικασμένες. Για τους ίδιους όμως λόγους που κάποιοι καταδίκαιζαν την «εξέγερση της πλατείας», αποφάσισα να ρισκάρω μια ερμηνεία των νοηματοδοτήσεων της, αναγνωρίζοντας ότι η ανάγνωση απαιτεί χρόνο πριν καταλήξει σε συμπεράσματα και ότι πρέπει να υπάρχει η αναγκαία απόσταση από τη στιγμή. Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν δεν μπορεί παρά να αποτελούν προσχέδιο ενός πλαισίου για τη διερεύνηση των συλλογικών δράσεων σε συνθήκες κρίσης μέσα σε ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον. Τα μηνύματα σε Twitter, Facebook και στο διαδίκτυο και η συστηματική παρατήρηση των τεκταινόμενων στη πλατεία με οδήγησαν σε κάποια πρώτα συμπεράσματα. Πριν όμως αναφερθώ σε αυτά θα ήθελα να κάνω μια παρατήρηση σχετικά με την υπόσταση (ουσία) των μαζικών διαδηλώσεων.

Συνήθως η συλλογική δράση εμφανίζεται ως κρίση κάποιου τομέα του συστήματος και υποδηλώνει την «αποδόμηση» μηχανισμών των κοινωνικών σχέσεων που άπτονται της λειτουργίας και της συνοχής του συστήματος. Επομένως η κρίση έχει να κάνει με δυσλειτουργίες στους μηχανισμούς προσαρμογής, με ανισορροπίες ανάμεσα στα υποσυστήματα, παραλύσεις ή κωλύματα σε κάποια από αυτά, δυσκολίες στη συνοχή και την ολοκλήρωση.

Η σύγκρουση, από την άλλη μεριά, υποδηλώνει τον αγώνα μεταξύ δύο δρώντων με σκοπό την εξασφάλιση μέσων που θεωρούνται πολύτιμα και από τους δύο. Επομένως στη σύγκρουση, οι δρώντες έχουν ένα κοινό πλαίσιο αναφοράς. Μια τέτοια σύγκρουση μπορεί να έρθει στην επιφάνεια μέσα από μια κρίση, αλλά τα δύο επίπεδα ανάλυσης δεν πρέπει να συγχέονται.

Η διάκριση μεταξύ τους έχει μεγάλη αναλυτική σημασία και για ένα ακόμη λόγο, μας υπενθυμίζει ο Alberto Melucci:¹² Οι άρχουσες ομάδες βιάζονται να βαφτίσουν τα κοινωνικά κινήματα ως απλή αντίδραση στις κρίσεις, δηλαδή στη δυσλειτουργία κάποιων μηχανισμών του συστήματος. Η παραδοχή ότι αποτελούν κάτι άλλο θα απαιτούσε την αναγνώριση συλλογικών αιτημάτων τα οποία αποτελούν άμεση πρόκληση στη νομιμοποίηση της εξουσίας και στην διαχείριση των κοινωνικών πόρων. Η διάκριση αυτή του Melucci πρέπει να μας προβληματίσει και μας οδηγεί σε ερωτήματα όπως: «γιατί αυτοί που συρρέουν στις πλατείες σήμερα θα έπρεπε να αντιμετωπίζονται ως ‘καταναλωτές’ που απλά ‘αντιδρούν’ αλλά δεν ‘δρουν’»;

¹¹ Δες, <http://www.aganaktismenoi.com>.

¹² Δες, Alberto Melucci (1996: 22-23).

Σίγουρα δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ο ρόλος της κρίσης στη κινητοποίηση χιλιάδων πολιτών το καλοκαίρι του 2011. Όμως, θα ήταν υπεραπλούστευση να θεωρήσουμε ότι η κινητοποίηση αυτή έγινε στα πλαίσια μιας απλής «αντίδρασης» στη κρίση. Με τη συνδρομή διαφόρων θεωριών των κοινωνικών κινήσεων,¹³ καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η συλλογική δράση είναι αποτέλεσμα κοινών πλαισίων αναφοράς και ως εκ τούτου δεν υπολείπεται των κοινωνικών συγκρούσεων.

Ο William Gamson θεωρεί ότι τα πλαίσια συλλογικής δράσης αποτελούνται από τρεις διαστάσεις:

1. *Αδικία* (η αξιολόγηση μιας κατάστασης ως άδικης)
2. *Ταυτότητες* που εμπεριέχουν τη συλλογικότητα (εμείς) καθώς και συγκρουσιακά πλαίσια (αυτοί), και
3. *Δράση* (δηλαδή την πεποίθηση ότι μέσω της συλλογικής δράσης μπορούν να αλλάξουν οι παρούσες συνθήκες η πολιτικές).¹⁴

1. Αδικία και Αγανάκτηση

Όπως μας υπενθυμίζει ο Κώστας Δουζίνας, «η δικαιοσύνη ή το έλλειμμα της δεν αποτελούν θεωρητικές-πολιτικές κατηγορίες, αλλά υποκειμενικά κίνητρα. Η ανθεκτικότητα της αδικίας γεννά το κοινό συναίσθημα ότι περιβαλλόμαστε από έλλειμμα δικαιοσύνης χωρίς να είμαστε βέβαιοι για το πού ακριβώς υπάρχει η δικαιοσύνη Η αδικία αποτελεί το χάσμα μεταξύ δικαιοσύνης και του ελλείμματός της αλλά αποτελεί και την 'αδύνατη' προσπάθεια να το γεφυρώσει».¹⁵ Το αίσθημα της αδικίας αποτυπώνεται σε διαμαρτυρίες για τους «φόρους», την κοινωνική ανισότητα, τις τράπεζες, την ανεργία, τις χαμηλές συντάξεις, για την ριζική ανατροπή της καθημερινότητας χιλιάδων πολιτών. Η αδικία περνά μέσα από την «απάθεια, συνενοχή, φόβο» και μετατρέπεται σε «αγανάκτηση, συλλογικότητα, αλληλεγγύη, αγώνα, σύνταγμα, ανατροπή», όπως αναγράφει το πανό της πλατείας.

2. Πλαίσια εναντίωσης και Ταυτότητες (Εμείς και αυτοί)

Ποιος ευθύνεται για τις αντίξοες συνθήκες που βρισκόμαστε ως κοινωνία σήμερα; Η απάντηση έρχεται σε διάφορες διατυπώσεις: Η κυβέρνηση, ο πρωθυπουργός, ο Πάγκαλος, το Ελληνικό κοινοβούλιο που έγινε και στόχος από χιλιάδες ανοιχτές παλάμες, η Ευρωπαϊκή Ένωση, το ΔΝΤ, το μνημόνιο. Αυτοί είναι οι «άλλοι». Η συνάντηση του ετερόκλητου πλήθους που ανακαλύπτουν κάποια συγγένεια μεταξύ τους δεν έχουν ταξική συνείδηση ούτε κινητοποιούνται στο όνομά της, έχουν όμως συνείδηση της θέλησής τους να κάνουν κάτι για αυτούς τους άλλους, «τον εχθρό». Βέβαια, η ενοχοποίηση της εγχώριας πολιτικής σε σχέση με τη διεθνή συγκυρία υποδηλώνει τη σύγχυση που υπάρχει σχετικά με το ρόλο των διεθνών οργανισμών σχετικά με την επιβολή και εφαρμογή των μέτρων. Ο ρόλος των ΜΜΕ στο σημείο αυτό είναι καθοριστικός, καθώς διαμορφώνουν τη κοινή γνώμη με τη πληροφόρηση ή παραπληροφόρηση.

Στο ψυχολογικό επίπεδο αυτό μετατρέπεται σε θυμό που εκφράζεται σε συνθήματα, τύμπανα, τρομπέτες, κουτάλες και κατσαρόλες, στο επάνω μέρος της πλατείας. Στο κάτω μέρος κυριαρχεί η συζήτηση. Εδώ γίνονται ανοιχτές, «λαϊκές» συνελεύσεις, που όπως παραδέχονται και οι ίδιοι οι συμμετέχοντες, μπορεί να μη βγουν πουθενά, αλλά υπάρχει η ελπίδα ότι «κάτι θα γίνει», ότι αυτό που ζουν αποτελεί μια γεύση άμεσης δημοκρατίας μακριά από κόμματα.

¹³ Δες, Robert Benford και David Snow (2000: 611-39).

¹⁴ Δες, William Gamson (1992).

¹⁵ Δες, Kostas Douzinas (2010, 90).

3. Δράση

Όπως προαναφέραμε, η πολυσυλλεκτικότητα του πλήθους της πλατείας αντιστέκεται σε οποιοσδήποτε ομαδοποιήσεις αν και αυτοί που δίνουν τον τόνο είναι, όπως ανέφερε ένας σχολιαστής, οι χιλιάδες νέοι της «αβέβαιης δουλειάς ή της βέβαιης ανεργίας». Οι οικονομικές απαιτήσεις γίνονται πολιτικές και η μάζα μεταβάλλεται σε πολιτικό υποκείμενο. Οι ατομικές επιθυμίες γίνονται κοινή πολιτική επιθυμία και δράση, μια δύναμη που μπορεί να αλλάξει τον κόσμο. Η πλατεία αποσύρει τη νομιμοποίηση από εκείνους που έβαλαν τα συμφέροντα των λίγων πάνω από αυτά του συνόλου. Επίσης, το αίτημα και η δράση για 'άμεση δημοκρατία' στη πλατεία, προστίθεται στις άλλες διεκδικήσεις και δημιουργείται ρήξη με την αντιπροσωπευτική δημοκρατία απέναντι, μέσα στο κοινοβούλιο. Και είναι αυτή η άμεση δημοκρατία που προβάλλει ένα άλλο μη-κομματικό λόγο και ξεπερνά –για λίγο– τη κρίση νομιμότητας που διακατέχει όλο το πολιτικό σύστημα. Είναι χαρακτηριστικό το σλόγκαν των αγανακτισμένων στο Facebook που συνοδεύεται από δεκάδες μάσκες Anonymous: «Μαζί μπορούμε να αλλάξουμε τον κόσμο».

Δ. Επίλογος

Σε παλαιότερο άρθρο του, ο David Harvey αναφέρεται στο «δικαίωμα στη πόλη».¹⁶ Εδώ η πόλη παίζει ένα διπλό ρόλο: Αφ' ενός, εμπεριέχει «παγκόσμια» στοιχεία αφού είναι η έκφραση του παγκόσμιου χρηματιστηριακού κεφαλαίου, αφ' ετέρου αποτελεί ένα επαναστατικό σύμβολο εφόσον η επόμενη επανάσταση θα είναι «αστεακή». Ίσως για τους «αγανακτισμένους» της πλατείας η «στιγμή» της πόλης ως επαναστατικό σύμβολο έχει περάσει. Ίσως βρισκόμαστε πιο κοντά σ' αυτό που ο κοινωνιολόγος Andy Merrifield αποκαλεί «η πολιτική της συνάντησης»¹⁷ που έχει ως προορισμό τη καρδιά της πόλης, αλλά που αφετηρία της αποτελούν τα νέα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Παρόμοια μέσα αποτελούν το έναυσμα για δράση, δεν μπορούν να παράγουν όμως αυτό που McAdam αποκαλούσε «ακτιβισμό υψηλού ρίσκου».¹⁸ Για κάτι τέτοιο είναι απαραίτητη η «συνάντηση» στο κέντρο της πόλης, σε ένα σημαντικό δημόσιο χώρο υψηλού συμβολισμού. Βέβαια η συνάντηση θέλει να έχει συνέχεια. Πως όμως μπορεί να μεταμορφωθεί η στιγμή και να εναρμονισθεί με την έκφραση μιας κριτικής που θα έχει διάρκεια;

Ίσως η απάντηση βρίσκεται σε μια αναθεώρηση της έννοιας του πλήθους που παραδοσιακά δημιουργούσε δέος στη κοινωνιολογική σκέψη. Ο στόχος των μαζικών διαδηλώσεων είναι καθαρά συμβολικός. Ο Βρετανός κριτικός τέχνης John Berger, τις ονομάζει «πρόβες για επανάσταση», όχι με την έννοια της στρατηγικής ή της επαναστατικής τακτικής, αλλά μάλλον ως «πρόβες επαναστατικής γνώσης», θα λέγαμε «αφύπνισης».

Ο ιστορικός ρόλος των μαζικών διαδηλώσεων είναι η αποκάλυψη των αδικιών, της ωμότητας και του ανορθολογισμού της κρατικής εξουσίας. Σε μια έξαρση ρομαντισμού ο Berger ονομάζει τις μαζικές διαδηλώσεις ... «διαμαρτυρίες της αθωότητας».¹⁹ Τα πλήθη προβάλλουν πολιτικές φιλοδοξίες πολύ πριν δημιουργήσουν τα πολιτικά μέσα απαραίτητα να τις πραγματοποιήσουν. Αυτό όμως δεν εμποδίζει τους συμμετέχοντες να δημιουργούν το δικό τους ιστορικό χώρο.

¹⁶ David Harvey, 2008. "The Right to the City" *New Left Review*, 53 (Sept-Oct), σελ. 23.

¹⁷ Andy Merrifield, 2011. "Crowd Politics, or 'Here Comes Everybuddy'" *New Left Review*, 71, (Sept.-Oct.) σελ. 108.

¹⁸ Doug McAdam, 1986. "Recruitment to High-Risk Activism: The Case of Freedom Summer" *The American Journal of Sociology*, 92, no. 1 (July) σελ. 64-90.

¹⁹ John Berger, 1968. "The Nature of Mass Demonstrations" *New Society*, 23 (May).

Πέρα από μια αντίδραση στη κρίση, οι νέες μορφές συλλογικότητας και έκρηξης δημιουργούν τα νοηματικά πλαίσια που αφήνουν πίσω τους ίχνη μιας εικονικής, συναισθηματικής αλλά και υλικής τοπογραφίας που παρεμβάλλεται και μετουσιώνεται σε γενικευμένη κρίση νομιμοποίησης των εξουσιαστικών δομών της Ελλάδας του 21^{ου} αιώνα.

Βιβλιογραφία

- Benford, Robert, D. and Snow, David, A., (2000), "Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment", *Annual Review of Sociology*, vol. 26, σελ. 611-39.
- Berger, John (1968), "The Nature of Mass Demonstrations", *New Society*, 23 (May).
- Douzinas, Kostas (2010), "Adikia: On Communism and Rights", στο *The Idea of Communism*, London: Verso, σελ. 81-100.
- Gamson, William (1992), *Talking Politics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Habermas, Juergen ([1973] 1976), *Legitimation Crisis*, London: Heinemann.
- Harvey, David. (2008), "The Right to the City", *New Left Review*, 53 (Sept-Oct), σελ. 23-40.
- Koselleck, Reinhart (1988), *Critique and Crisis: Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*, Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Koselleck, Reinhart (1996), "Remarks on the History of the Concept of Crisis", in Reginald Lilly (επιμ.) *The Ancients and The Moderns*, Bloomington: Indiana University Press, σελ. 148-158.
- Koselleck, Reinhart (2004), *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, New York: Columbia University Press.
- McAdam, Doug (1986), "Recruitment to High-Risk Activism: The Case of Freedom Summer", *The American Journal of Sociology*, vol. 92, no. 1 (July), σελ. 64-90.
- Melucci, Alberto (1996), *Challenging Codes: Collective Action in the Information Age*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Merrifield, Andy (2011), "Crowd Politics, or 'Here Comes Everybuddy'", *New Left Review*, 71, (Sept-Oct), σελ.103-114.
- Ricoeur, Paul (1996), "Is the Present Crisis A Specific Modern Phenomenon?", στο Reginald Lilly (επιμ.), *The Ancients and the Moderns*, Bloomington: Indiana University Press, σελ. 131-147.

«Ενθουλακωμένες Ζωές σε Υπερασπίσιμους Χώρους: Οι περιφραγμένες κοινότητες και οι σύγχρονοι εμπορικοί πολυχώροι ως παραδείγματα σύμμειξης ιδιωτικού και δημόσιου χώρου ‘σε συσκευασία’»

Δημήτρης Λάλλας¹

Τα shopping malls ως ιδιωτικοί χώροι μαζικής χρήσης και οι gated communities ως νέου τύπου κοινότητες «επικαιροποιούν» τη συζήτηση περί του δημόσιου, του ιδιωτικού, της κοινότητας και των κοινών ('commons'). Ως φυσικοί και κοινωνικοί χώροι, ως προϊόντα και πεδία κοινωνικών σχέσεων και πρακτικών, μαρτυρούν νέες νοηματοδοτήσεις, νέες σχέσεις των παραπάνω όρων. Θα αποπειραθούμε, εδώ, να αναλύσουμε τις νέες σύμμεικτες μορφές δημόσιου, ιδιωτικού, κοινότητας και κοινών, όπως αυτές «αποκρυσταλλώνονται» μέσω δύο κεντρικών διαδικασιών, που ονομάζουμε «ιδιωτικοποίηση του δημόσιου» και «κοινοτικοποίηση του ιδιωτικού».

Κάθε απόπειρα επίκλησης αυτών των όρων για την ανάλυση ενός κοινωνικού φαινομένου ή συνολικά της κοινωνικής δομής μαρτυρά ρητά ή υπόρρητα συγκεκριμένες πολιτικές φαντασίες του κοινωνικού. Με άλλα λόγια, μια προσέγγιση των ζητημάτων αυτών ενέχει αναπόφευκτα περιγραφικές, αναλυτικές καθώς και κανονιστικές διαστάσεις.

Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός χώρος δεν συνιστούν αυτές καθαυτές οντότητες, αμοιβαία αποκλειόμενες και κλειστές. Πρόκειται για πολιτισμικές κατηγορίες, οι οποίες κατασκευάζονται, αναπαράγονται ρηματικά και πρακτικά κάθε φορά στο εκάστοτε κοινωνικο-ιστορικό συγκείμενο. Οι διαφορετικές νοηματοδοτήσεις και αρθρώσεις των σχέσεων του δημόσιου και του ιδιωτικού, από το δημοκρατικό ιδεώδες της αρχαίας ελληνικής πόλις και της ρωμαϊκής *res publica* (ρεπουμπλικανική θεώρηση),² το φιλελεύθερο διχοτομικό σχήμα του δημόσιου (κράτος) και του ιδιωτικού (αγορά, οικογένεια),³ της δημόσιας σφαίρα ως χώρου κριτικού αναστοχασμού και διαλόγου,⁴ μέχρι τις φεμινιστικές⁵

¹ Δρ. Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

² Βλ. S. Benhabib, «Models of public space: Hannah Arendt, the Liberal tradition and Jurgen Habermas», in C. J. Calhoun (ed.), *Habermas and the Public sphere*, Cambridge, MIT Press, 1992, σελ. 73-98, όπου η Seyla Benhabib συζητά τις δύο διαφορετικές έννοιες του δημόσιου χώρου, αυτή του «αγωνιστικού χώρου» ('agonistic space') και του «χώρου της συνεργασίας» ('associational space') στο έργο της H. Arendt και προβληματοποιεί τη διάκριση μεταξύ κοινωνικού και πολιτικού.

³ Βλ. J. Weintraub, «Varieties and vicissitudes of public space», in Ph. Kasinitz, *Metropolis: Centre and Symbol of our times*, MacMillan, 1995, σελ. 290-5, όπου ο Weintraub συζητά τις διαφορετικές ιστορικές ρίζες και τα κοινωνικά συμφραζόμενα και επομένως, τις διαφορετικές νοηματοδοτήσεις της έννοιας του δημόσιου ως της σφαίρας του πολιτικού στη φιλελεύθερη και τη δημοκρατική προσέγγιση.

⁴ Για τη διάκριση μεταξύ της παραδοσιακής ρεπουμπλικανικής θεώρησης του δημόσιου χώρου και της συμμετοχικής σύγχρονης κριτικής θεώρησης (J. Habermas) βλ. S. Benhabib, *οπ. παρ.*, σελ. 86.

⁵ S. Benhabib, *οπ. παρ.*, σελ. 93. Η Benhabib υποστηρίζει ότι το κίνημα των γυναικών και οι φεμινίστριες θεωρητικοί έχουν αναδείξει ότι η διάκριση δημόσιου και ιδιωτικού, αυτοί οι παραδοσιακοί τρόποι διχοτόμησης συνιστούν μέρος του λόγου της κυριαρχίας, που νομιμοποιεί την καταπίεση και την εκμετάλλευση των γυναικών στην ιδιωτική σφαίρα.

και τις μεταμοντέρνες ριζοσπαστικές πολιτικές προσεγγίσεις, αναδεικνύουν τη ρηματική διαμεσολάβηση και συγκρότηση των χώρων αυτών, τους ρηματικούς και πολιτικούς ανταγωνισμούς, καθώς και τις ιστορικές συνθήκες εντός των οποίων αναπτύσσονται αυτοί οι ανταγωνισμοί.⁶

Ένα βασικό κριτήριο-χαρακτηριστικό του δημόσιου χώρου, το οποίο και αποτελεί επίδικο αντικείμενο για τις διαφορετικές πολιτικές φαντασίες του δημόσιου, είναι η δημοσιότητα, η προσβασιμότητα ή αλλιώς η «ανοικτότητα» του χώρου αυτού.⁷ Αντίστοιχα για τον ιδιωτικό χώρο αυτό το κριτήριο είναι η «κλειστότητα». Οι όροι της ανοικτότητας του δημόσιου χώρου, οι κοινωνικές σχέσεις και πρακτικές που τον παράγουν και αναπαράγουν διαφέρουν τόσο σε επίπεδο πολιτικής φαντασιακής θέσμισης όσο και της πραγματικότητας. Με άλλα λόγια, το «τι» θεωρείται δημόσιο,⁸ το ποιες είναι οι αρμοδιότητες, οι δυνατότητες δράσης εντός του δημόσιου χώρου αλλά και το «ποιοί» έχουν πρόσβαση σε αυτόν, καθώς και σχέσεις ιστιμίας ή ασύμμετρης ισχύος εντός του αποτελούν ζητήματα ορισμού, πολιτικού ανταγωνισμού, διαπραγμάτευσης και συγκρούσεων.

Η «ανοικτότητα» του δημόσιου χώρου έχει δύο σημαντικές διαστάσεις, οι οποίες μπορούν να λειτουργήσουν και ως αναλυτικά εργαλεία κριτικής προσέγγισης του δημόσιου χώρου. Οι δύο διαστάσεις είναι η πολιτική και η κοινωνικότητα.

Η διάσταση της κοινωνικότητας του δημόσιου χώρου αναφέρεται στη συνύπαρξη της διαφοράς. Κατά τον J. Weintraub η όψη του δημόσιου χώρου ως χώρου της κοινωνικότητας χαρακτηρίζεται από τη συνύπαρξη της ετερογένειας, της ποικιλίας, των τελετουργιών της αλληλεπίδρασης, της συμβολικής επίδειξης και της ταυτόχρονης φυσικής εγγύτητας και της κοινωνικής απόστασης.⁹ Για την I. M. Young η κοινωνικότητα, ως προϋπόθεση και αποτέλεσμα του πλούτου της δημόσιας ζωής, συνδέεται με την αστική χωρική και πολιτισμική συνθήκη. Η «αστική ζωή», με όρους κανονιστικού ιδεώδους, ορίζεται ως μια μορφή κοινωνικών σχέσεων, που συνίσταται στη συνύπαρξη μεταξύ ξένων. Οι αρετές της αστικής ζωής, κατά τη Young, ερωτισμός της πόλης, η ποικιλία, η κοινωνική διαφοροποίηση χωρίς αποκλεισμό και η δημοσιότητα, συνιστούν απραγματοποίητες δυνατότητες του πραγματικού και συστατικά στοιχεία μιας πλούσιας, ρωμαλέας δημόσιας ζωής.¹⁰

⁶ S. Benhabib, *όπ. παρ.*, σελ. 73-98. Επίσης βλ. J. Weintraub, *όπ. παρ.*, σελ. 280-319. Ο Weintraub παραθέτει τέσσερις τρόπους, σχήματα κοινωνικής ανάλυσης της σχέσης δημόσιου και ιδιωτικού: α) φιλελεύθερο-οικονομικό μοντέλο, β) δημοκρατικό-ιδεώδες κλασικό μοντέλο, γ) το μοντέλο της ιστορικής και ανθρωπολογικής προσέγγισης και δ) η προσέγγιση των φεμινιστικών θεωριών και ρευμάτων οικονομικής ιστορίας).

⁷ D. Massey, *Για το χώρο*, μετ.Ι.Μπιμπλή, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2008, σελ. 250-2 και 271. Η ανοικτότητα και η κλειστότητα του χώρου δεν έγκειται στα φυσικά ή/και παγιωμένα χαρακτηριστικά του χώρου και του τόπου. Είναι οι κοινωνικές σχέσεις, οι ταυτότητες και οι κοινωνικές πρακτικές που κατασκευάζουν τους χώρους και δομούν την ανοικτότητα και την κλειστότητα. Ο δημόσιος, ανοικτός χώρος, κατά τη Massey, είναι αυτός στον οποίο οι κοινωνικές σχέσεις που τον κατασκευάζουν τίθενται υπό εξέταση. Επίσης βλ. R. Deutsche, «Agoraphobia», in *Evictions: art and spatial politics*, Cambridge, MA: MIT Press, 1996, σελ. 273.

⁸ S. Benhabib, *όπ. παρ.*, 1992, σελ. 84. Η Benhabib ασκώντας κριτική στο φιλελεύθερο μοντέλο του δημόσιου χώρου ως χώρου του δημόσιου διαλόγου που βασίζεται σε κάποιους περιορισμούς και στην αρχή της «διαλογικής ουδετερότητας», επισημαίνει ότι «όλοι οι αγώνες ενάντια στην καταπίεση στο μοντέρνο κόσμο ξεκινούν με τον επαναπροσδιορισμό αυτών που προηγουμένως θεωρούνταν ιδιωτικά, μη-δημόσια και μη-πολιτικά ζητήματα ως ζητήματα δημόσιου ενδιαφέροντος, δικαιοσύνης, και τόποι εξουσίας που χρειαζόταν μια ρηματική νομιμοποίηση».

⁹ J. Weintraub, *όπ. παρ.*, σελ. 303.

¹⁰ I. M. Young, «Urban life and difference», in Ph. Kasinitz, *Metropolis: Centre and Symbol of our times*, MacMillan, 1995, σελ. 265-9.

Η πολιτική διάσταση της ανοικτότητας του δημοσίου χώρου συνίσταται στους όρους της συλλογικής, οριζόντιας, ισότιμης συμμετοχής στη διαδικασία διαπραγμάτευσης, κριτικού στοχασμού, διαλόγου, και στη συλλογική λήψη αποφάσεων και δράση.¹¹ Η ανοικτότητα αυτή ως προς την πρόσβαση, τη συμμετοχή, τη νοηματοδότηση του κοινωνικού και την αυτοθέσμισή του δεν διασφαλίζεται από την ύπαρξη ενός δημόσιου χώρου. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η N. Fraser «η δημοσιότητα μπορεί να αποκρύπτει την κυριαρχία». Αυτό που προτείνει είναι η δημιουργία πολλών αντιπαρατιθέμενων δημόσιων χώρων (counterpublics), όπου θα συμμετέχουν οι διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και τάξεις.¹²

Αν, λοιπόν, η διάσταση της κοινωνικότητας αναφέρεται στη ανοικτότητα του δημόσιου χώρου, δηλαδή στη δημόσια συμπαρουσία, συνύπαρξη των διαφορετικών κοινωνικών ατόμων, ομάδων, τάξεων, τότε η πολιτική διάσταση, όπως περιγράφηκε παραπάνω, που αντλεί το περιεχόμενο της από το φαντασιακό της δημοκρατικής, αυτοδιευθυνόμενης πόλις, είναι αυτή που διασφαλίζει τους όρους της ισότιμης παρουσίας και δράσης στο δημόσιο χώρο. Κατά την D. Massey ο δημόσιος ανοικτός χώρος είναι ο χώρος της συνύπαρξης των διαφορετικών κοινωνικών ατόμων και ομάδων, είναι ο χώρος της αναγνώρισης και της συμπαρουσίας της συγχρονικής πολλαπλότητας, είναι ο χώρος που παράγεται μέσα από τις συσχετίσεις αυτών των διαφορετικών ομάδων και ατόμων, είναι ο χώρος ο οποίος είναι ανοικτός στην αλλαγή που μπορεί να επιφέρει διαρκώς το γεγονός της συνύπαρξης, της αλληλόδρασης, των σχέσεων, είναι χώρος που συμβαίνει, είναι ο χώρος της πολιτικής.¹³ Ο Σ. Σταυρίδης αναφερόμενος σε μια «πόλη των κατωφλιών» κάνει λόγο για ένα δίκτυο συνδεδεμένων χώρων-περασμάτων, ένα χώρο ωσμίσεων μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, ένα χώρο συνάντησης και διαπραγμάτευσης της διαφοράς και της ετερότητας, όπου η διαφορά συνιστά ακριβώς τον όρο της συνάντησης.¹⁴

¹¹ Αυτή η πολιτική διάσταση του δημοσίου χώρου είναι στραμμένη προς τα πίσω στην αρχαία πόλις και στις αστικές κοινότητες της πρώιμης Αναγέννησης και στραμμένες προς το μέλλον μιας χειραφετημένης κοινωνίας υπό καθεστώς αυτονομίας. Το νήμα που συνδέει αυτές τις μορφές του δημοσίου πολιτικού χώρου είναι οι αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες και το πρόταγμα της κοινωνικής αυτονομίας. Η οργάνωση και η λειτουργία ενός τέτοιου δημόσιου πολιτικού χώρου σε ιεραρχικά οργανωμένες κοινωνίες συνιστά μια εναρμόνιση των μέσων και των σκοπών της κοινωνικής χειραφέτησης, αποτελεί μια απόπειρα εδαφικοποίησης και παροντοποίησης αρχών, αξιών και μορφών οργάνωσης και κοινωνικής εμπειρίας από το μέλλον μιας κοινωνίας αυτόνομης, αυτοδιευθυνόμενης, απελευθερωμένης από ρητές, θεσμισμένες και λανθάνουσες σχέσεις εξουσίας. Μια τέτοια φαντασία του δημόσιου χώρου δεν είναι σε καμία περίπτωση ουτοπικού χαρακτήρα, με την έννοια ότι δεν φαντάζεται μια τελειωμένη, ιδανική, παγιωμένη μορφή κοινωνικής οργάνωσης σε ένα κοινωνικό περιβάλλον καθολικής αρμονίας και διαρκούς ειρήνευσης. Οι ανταγωνισμοί, οι διαπραγματεύσεις, οι συγκρούσεις δεν εξαλείφονται, αντιθέτως θεωρούνται αναγκαίοι για μια κοινωνία που παράγεται και αναπαράγεται μέσα στο χρόνο με πλήρη συνείδηση της ιστορικής της ύπαρξης και της θεσμισμένης φύσης της. Αυτό σημαίνει ότι έχει πλήρη συνείδηση ότι η ιστορική της μορφή, το κοινωνικό φαντασιακό που τη συνιστά, οι θεσμοί και σχέσεις που την παροντοποιούν, που την κάνουν να είναι αυτή η κοινωνία, είναι κοινωνικά κατασκευασμένα και όχι καθορισμένα, τελικά, δοσμένα από κάποια ιστορική αναγκαιότητα, νομοτέλεια ή κάποια εξω-κοινωνική αρχή. Το κοινωνικό νόημα και η μορφή κοινωνικής οργάνωσης ως υλική, συμβολική παροντοποίηση αυτού του νοήματος είναι διαρκώς υπό διαπραγμάτευση, διερώτηση και διαρκής θέσμιση.

¹² N. Fraser, «Politics, culture and the public sphere: Toward a postmodern conception», in L. Nicholson-S. Seidman (ed.), *Social postmodernism: Beyond identity politics*, Cambridge University Press, Cambridge 1995, σελ. 291.

¹³ D. Massey, όπ. π.αρ, σελ.105.

¹⁴ Σταυρίδης Σ.- Angelis M. de, «Σχετικά με το νόημα των κοινών: Πέρα από τις Αγορές και τα Κράτη, το communing ως μια συλλογική πρακτική», στο *Commons vs Crisis*, Rebel, Θεσσαλονίκη, Μάιος 2011, σελ.61-2. Ο Σταυρίδης επιχειρεί να σκεφτεί τη σύνδεση του χώρου με τα κοινά, με την έννοια του πως οι κοινωνικές σχέσεις, οι συναντήσεις μπορούν να παράγουν νέες χωρικές ποιότητες. Πιο συγκεκριμένα υποστηρίζει ότι «ο χώρος, ως εκ τούτου, 'συμβαίνει', καθώς διαφορετικές κοινωνικές

Μια τέτοια φαντασία του δημόσιου χώρου βρίσκεται κριτικά απέναντι στη φιλελεύθερη θεώρηση του κοινωνικού, του ατόμου και του δημόσιου και του ιδιωτικού και συνάμα κάποιες συνιστώσες της κρατούν επιφυλακτική στάση απέναντι στο κοινοτικό όραμα και κάποιες άλλες ασκούν έντονη κριτική, θεωρώντας ασύμβατη την ελευθερία και την ύπαρξη της διαφοράς με την κοινότητα. Το φάσμα των θεωρήσεων και των πραγματικοτήτων της κοινότητας είναι πολύ ευρύ, καθώς στον ένα πόλο μπορούν να εντοπιστούν τοπικιστικές, εθνικιστικές, συντηρητικές, ιδιωτικές-προνομοιακές τύπου κοινότητες και στο άλλο πόλο κοινότητες του ελευθεριακού κοινοτισμού. Ένα βασικό επιχείρημα της κοινότητας, που αποτελεί και σημείο κριτικής, είναι η αμοιβαία κατανόηση, η κοινή συνείδηση, μια κοινά μοιραζόμενη υποκειμενικότητα και η ταύτιση των εμπειριών, πρακτικών, αντιλήψεων και αξιών μεταξύ των κοινωνιών, των μελών της κοινότητας. Αυτή η αξίωση της ταύτισης ενδέχεται να παράξει πολιτικές διαχωρισμού και αποκλεισμού αυτών που εκλαμβάνονται από την κοινότητα ως διαφορετικοί. Παρομοίως τα κοινά ('commons'), δηλαδή οι πόροι, τα αγαθά και οι υπηρεσίες, στα πλαίσια μιας οριοθετημένης κοινότητας ενδέχεται να υπάγονται σε ένα καθεστώς συλλογικής, μα περιορισμένης, αποκλειστικής χρήσης για τα μέλη της κοινότητας. Έτσι μπορεί να προκύψουν δύο είδη κοινών, των ανοικτών, δημόσιων κοινών και των «οριοθετημένων κοινών».

Χωρίς να μπορούμε να επεκταθούμε εδώ, θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι το δημόσιο, η κοινότητα και τα κοινά, αν δεν θέλουν να αποκτήσουν χαρακτηριστικά του ιδιωτικού, δηλαδή της κλειστότητας, των προνομίων, της ιδιοκτησίας, των αποκλειστικών δικαιωμάτων, θα πρέπει να διατηρούν τα χαρακτηριστικά της ανοικτότητας και οι όροι της κοινωνικής, πολιτισμικής, οικονομικής και πολιτικής ισότητας να τη διατρέχουν.¹⁵

Τα shopping malls ως «κοινόχρηστοι θύλακες» ή αλλιώς η «ιδιωτικοποίηση του δημόσιου»

Οι καταναλωτικές τοποθεσίες τύπου malls άρχισαν να εμφανίζονται στην Αμερική κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Η ανάδυσή τους αποτελούσε μέρος του φαινομένου της προαστιοποίησης και η λειτουργία τους δεν περιορίστηκε μόνο στην εμπορική της διάσταση. Όπως παρατηρεί η M. Crawford, τα malls επιδίωξαν να αναπαράξουν στο εσωτερικό τους αυτό που δεν υπήρχε στα προάστια, δηλαδή την πόλη και τα στοιχεία της χωρικής κεντρικότητας, της κινητικότητας και της πυκνότητας. Αναζήτησαν τη δημιουργία

δράσεις στην κυριολεξία παράγουν διαφορετικές χωρικές ποιότητες. Με την προοπτική της οικειοποίησης του χώρου ως μια μορφή των κοινών θα πρέπει να αντιταχθούμε στην ιδέα ότι κάθε κοινότητα υπάρχει ως χωρικά καθορισμένη οντότητα, αλλά αντίθετα, ως ένα δίκτυο χώρων που επικοινωνούν και βρίσκονται σε συνεχή διαπραγμάτευση, χώρων οι οποίοι δεν προσδιορίζονται με τους όρους μιας σταθερής, αναλλοίωτης συλλογικής ταυτότητας. Τέτοιοι χώροι διατηρούν ένα χαρακτήρα 'περασμάτων'».

¹⁵ I. M. Young, «Urban life and difference», όπ. παρ., σελ.260. Η Young υποστηρίζει μια πολιτική της διαφοράς, με την έννοια μιας πολιτικής αναγνώρισης και διαπραγμάτευσης μεταξύ ξένων, οι οποίοι δεν συγκλίνουν απαραίτητα σε ένα κοινό, ταυτό σύνολο αξιών και πρακτικών και σε μια ασφαλή και σταθερή ταυτότητα, η οποία αναγνωρίζεται από όλους με τον ίδιο και σαφή τρόπο. Η πολιτική της διαφοράς είναι αυτή που μπορεί να εξασφαλίσει την κοινωνική δικαιοσύνη. Επίσης βλ. D.Massey, όπ.π., σελ.309. Η Massey κάνει λόγο για την πολιτική ανάγκη αναγνώρισης της ανοικτής χωροχρονικότητας, λέγοντας ότι «μια κατανόηση του κοινωνικού και του πολιτικού, που αποφεύγει τον κλασικό ατομικισμό και τον κοινοτικό οργανικισμό, προϋποθέτει απόλυτα τη σύνταξή της μέσα από μια χωροχρονικότητα που είναι ανοικτή, μέσα από μια χρονικότητα με ανοικτά όρια, η οποία από μόνη της προϋποθέτει μια χωρικότητα που είναι πολλαπλή και μη κλειστή, μια χωρικότητα που είναι πάντοτε υπό τη διαδικασία κατασκευής. Οποιαδήποτε πολιτική που αναγνωρίζει την ανοικτότητα του μέλλοντος (αλλιώς δεν θα μπορούσε να υπάρχει πολιτικό πεδίο) συνεπάγεται ένα ριζοσπαστικό ανοικτό χρονοχώρο, ένα χώρο που συνεχεία δημιουργείται».

μιας φανταστικής αστικότητας, καθαρής από τις αρνητικές εκφάνσεις της αστικής ζωής. Με τα λόγια της Crawford, πρόκειται για μια διαδικασία επανασυσκευασίας της πόλης σε μια ασφαλή, καθαρή και ελεγχόμενη μορφή.¹⁶ Η εμφάνιση αυτών των εμπορευματικών περιβαλλόντων επεκτάθηκε στην Ευρώπη και αργότερα και στον υπόλοιπο κόσμο. Στην Αθήνα το πρώτο shopping mall άνοιξε τις πύλες του το 2005 στην περιοχή του Αμαρουσίου με την επωνυμία "The Mall Athens". Εδώ, με βάση το υλικό μιας έρευνας που έγινε για το "The Mall Athens", θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε τη διαδικασία της «ιδιωτικοποίησης του δηmosίου», η οποία συγκροτεί τα shopping malls ως κοινόχρηστους θύλακες.

Η ιδιωτικοποίηση του δηmosίου έγκειται στην ενθυλάκωση λειτουργιών, χρήσεων και της εμπειρίας σε ένα οριοθετημένο, ιδιόκτητο περιβάλλον. Η ενθυλάκωση συνίσταται σε τρεις κινήσεις: α) την αναπαραγωγή, β) την αφαίρεση και γ) την παραγωγή.

A) Αναπαραγωγή

Η κίνηση της αναπαραγωγής συνίσταται στη δημιουργία πολυλειτουργικών και πολυσύχναστων χώρων, καθώς και στην προσομοιωτικού τύπου αναπαραγωγή αισθητικών στοιχείων του δηmosίου αστικού χώρου. Η συγκέντρωση ποικίλων χρήσεων και υπηρεσιών αναψυχής, διασκέδασης και αγορών και η ανά τακτά χρονικά διαστήματα διοργάνωση θεματικών 'events' επιδιώκουν να καταστήσουν το mall ένα κοινόχρηστο χώρο, που επέχει τη θέση ενός αστικού κέντρου λόγω της πυκνότητας χρήσεων και της μεγάλης επισκεψιμότητας. Η επιδίωξη συμπληρώνεται με τη σκηνοθετική οργάνωση αυτής της καταναλωτικής τοποθεσίας. Η αναπαραγωγή αισθητικών στοιχείων του δηmosίου χώρου είναι προσομοιωτικής τάξης, καθώς περιορίζεται στην αναπαραγωγή μορφικών στοιχείων του χώρου έξω από το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο που τα παράγει και τα νοηματοδοτεί. Πιο συγκεκριμένα, οι κολόνες, τα μπαλκόνια, οι ψευδοροφές, η δαπεδόστρωση, οι διάδρομοι, η χρήση μεσογειακών χρωμάτων (ώχρα και κόκκινο) στα τοιχώματα του χώρου αναπαράγονται ως διακοσμητικά στοιχεία, τα οποία κατά τον αρχιτέκτονα επιδιώκουν να αποδώσουν μια ταυτότητα στο χώρο.¹⁷

Η λογική, λοιπόν, της κατασκευής ενός τέτοιου πολυχώρου τύπου mall συνίσταται στη δημιουργία ενός «ιδιωτικού χώρου μαζικής χρήσης» ή, πάλι κατά τον αρχιτέκτονα, ενός «αστικού κέντρου».

B) Αφαίρεση-καθαρισμός

Μια ενθυλακωμένη μορφή του χώρου της δηmosίας συμπαρουσίας προκύπτει με την αφαίρεση στοιχείων χαρακτηριστικών του δηmosίου αστικού χώρου. Η κλειστότητα ενός τέτοιου τύπου κοινόχρηστου χώρου προϋποθέτει και συνεπάγεται την αφαίρεση τόσο των περιεχομένων και των φορέων της κοινωνικότητας όσο και του πολιτικού περιεχομένου του δηmosίου χώρου.

Πιο συγκεκριμένα, η κλειστότητα του περιεχομένου της κοινωνικότητας έχει να κάνει με τον περιορισμένο βαθμό κοινωνικής αλληλόδρασης, εμπλοκής με τους άλλους. Η οχυρωτική ατομικότητα, που σχηματίζεται καθαρά σε τέτοια περιβάλλοντα, συνίσταται στην διατήρηση των σωματικών, οπτικών αποστάσεων μεταξύ των ατόμων. Επίσης, το σχήμα των παρεών είναι κλειστό και τα όριά τους δεν είναι πορώδη. Οι παρέες δεν διαστέλλονται ως αποτέλεσμα της κοινωνικής αλληλόδρασης και συνήθως είναι αυτοαναφορικές και εσωστρεφείς. Η αμοιβαία διατήρηση των αποστάσεων και η προβλεψιμότητα των ενεργειών συνιστούν μια καθαρότητα της συμπεριφοράς, η οποία δεν παραβιάζει τα όρια -σωματικά και οπτικά- και για αυτό προσφέρει το αίσθημα της ασφάλειας.

¹⁶ M. Crawford, «The world in a shopping mall» in M. Sorkin (ed.), *Variations on a theme park: The new American city and the end of public space*, Hill and Wang, New York 1992, σελ. 23.

¹⁷ Δ. Λάλλας, *Στον μικρόκοσμο του Mall*, επιμ. Β. Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2012, σελ. 107-8.

Όσον αφορά τους φορείς της κοινωνικότητας, η κλειστότητα συνίσταται στον «εκτοπισμό» και την αποτροπή εισόδου σε κοινωνικές φιγούρες, που δεν ανταποκρίνονται στα πρότυπα του ευπαρουσίαστου, καθαρού, καλοντυμένου, «καλού κόσμου», όπως υποστηρίζουν οι ίδιοι οι επισκέπτες. Βρώμικες φιγούρες, στην υλική και στη συμβολική τους διάσταση, δηλαδή επίφοβες, επικίνδυνες, παρεκκλίνουσες, αντισυμβατικές, όπως χαρακτηρίζονται με αυτό τον τρόπο από τους περισσότερους επισκέπτες κοινωνικές ομάδες και άτομα (όπως μετανάστες, άστεγοι, τοξικοεξαρτημένοι, τσιγγάνοι, ψυχικά παρεκκλίνοντες ακόμα και άτομα κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων) εντοπίζονται –από τα υποκείμενα– κυρίως στο κέντρο της πόλης της Αθήνας.¹⁸ Η απουσία τέτοιων κοινωνικών φιγούρων στο mall συνιστά λόγο προτίμησης του χώρου αυτού, καθώς προσφέρει ένα αίσθημα ασφάλειας και ευταξίας. Από το λόγο των υποκειμένων σκιαγραφείται μια χαρτογράφηση του αστικού χώρου με όρους «βρώμικων» και «καθαρών» χώρων. Η καθαρότητα του mall ή αλλιώς η «ηπιότητα» και «ουδετερότητά» του –κατά τον J. Young–¹⁹ διασφαλίζεται με την κλειστότητά του. Αυτή την κλειστότητα την εξασφαλίζουν η οχυρωματική αρχιτεκτονική, τα συστήματα επιτήρησης και ελέγχου και ο σεβασμός των κανόνων λειτουργίας του χώρου και των αμοιβαίων προσδοκιών των επισκεπτών για μια άνετη, ειρηνευμένη, ασφαλή, καθολικά καταναλωτική εμπειρία.

Γ) Παραγωγή

Σε αυτό τον ενθυλακωμένο χώρο δημόσιας συμπαρουσίας πρέπει να δούμε πως ενορχηστρώνεται η εμπειρία των ατόμων, ποιες μορφές, τι περιεχόμενα αποκτά και τι είδους υποκειμενικότητα ενδέχεται να παράγονται.

Η αρχιτεκτονική διαρρύθμιση του χώρου και η χωρική κατανομή των χρήσεων έχουν ως στόχο την εκμάθηση της κίνησης του σώματος και του βλέμματος σε συγκεκριμένους τρόπους, οι οποίοι αντιστοιχούν στην κεντρική επιδίωξη της αξιοποίησης της ροής, της κίνησης των επισκεπτών. Στόχος είναι η οπτική αναμέτρηση των επισκεπτών με όσο το δυνατόν περισσότερες πληροφορίες, η επίσκεψη σε όσο το δυνατόν περισσότερα εμπορικά καταστήματα και φυσικά η κατανάλωση. Σύμφωνα με την υπεύθυνη της μείξης των χρήσεων στόχος είναι να εκπαιδευτεί το ελληνικό κοινό, το οποίο δεν είχε μάθει να κυκλοφορεί σε εμπορικά κέντρα τέτοιου τύπου και κλίμακας.²⁰

Σχεδόν όλοι οι επισκέπτες φαίνεται να εκπαιδεύονται σε αυτό τον τρόπο κίνησης μέσα στο χώρο. Χαρτογραφούν το χώρο, κινούνται με μεγαλύτερη άνεση, εντοπίζουν σημεία προσωπικής προτίμησης, βρίσκουν λειτουργικό τον χωρικό καταμερισμό (γκρουπάρισμα) των καταστημάτων και των χρήσεων, και συνάμα αναζητούν την πληθώρα των εμπορευματικών και θεαματικών πληροφοριών. Οι χωρικές και οπτικές τεχνικές φαίνεται να συστηματοποιούν την καταναλωτική εμπειρία, διευθετούν και οργανώνουν, ενορχηστρώνουν τις ήδη υπάρχουσες διαθέσεις των ατόμων, οι οποίες συγκροτούν τον καταναλωτικό τους τροπισμό. Οι τεχνικές εκγυμνάζουν στην επιλογή, εξασκούν στο «καταναλωτικό επιθυμείν».

Ο ιδιόκτητος, αποκλειστικός εμπορευματικός-θεαματικός και περικλειστος χώρος του mall ευνοεί την αναπαραγωγή της ιδιώτευσης ως τρόπου ζωής, αντίληψης, συνείδησης σε συνθήκες άμεσης, δημόσιας συμπαρουσίας. Είναι ο χώρος, που όπως παρατηρεί ο Ζ.

¹⁸ Όπ. παρ., σελ. 136-154.

¹⁹ J. Young, *The exclusive society: social exclusion, crime and difference in late modernity*, Sage, London 1999, σελ. 172.

²⁰ Δ. Λάλλας, *Στον μικρόκοσμο του Mall*, όπ. παρ., σελ.93-4, όπου παρατίθενται τα λόγια της υπεύθυνης της μείξης των χρήσεων: «Θα πρέπει τον κόσμο να τον πάρεις από το χέρι και να τον οδηγήσεις διά της 'βίας', που σημαίνει να τον αναγκάσεις να περπατήσει και να κάνει κύκλο. Γενικότερα θέλεις να υποχρεώσεις τον κόσμο να κάνει κίνηση. Η λογική του σχεδιασμού είναι ότι γενικότερα του δημιουργείς διαδρομές, οι οποίες δεν έχουν στεγανά, δεν έχουν νεκρά σημεία, γιατί δεν θα πάει».

Bauman συγκεντρώνονται οι καταναλωτές ως εξατομικευμένοι.²¹ Είναι ο χώρος που συγκεντρώνει τους εξατομικευμένους καταναλωτές και τους συγκροτεί ως κοινότητα διαχωρισμένων.

Ο χώρος της δημόσιας συμπαρουσίας συνιστά ένα χώρο επιτέλεσης του ρόλου του καταναλωτή. Μέσω των πρακτικών των αγορών, της βόλτας ως αυτοπαρουσίασης, της οπτικής αμοιβαίας, εξ αντανάκλασεως επιβεβαίωσης με τον άλλο και της συνεπακόλουθης αίσθησης του συνανήκειν στην κοινότητα των καθαρών, επαρκών καταναλωτών, του window shopping μέσω του just looking και της συνεπακόλουθης επιβεβαίωσης της ικανότητας σαγήνευσης από το εμπορευματικό θέαμα, οι επισκέπτες επιτελούν το ρόλο τους και ταυτοποιούνται ως καταναλωτές. Πρόκειται για μια διαδικασία υποκειμενικοποίησης, η οποία γεννάται εκεί που διασταυρώνονται οι τεχνολογίες (του χώρου, του θεάματος, της διαφήμισης) προώθησης του εμπορεύματος και οι προσδοκίες των ατόμων για ένα καθαρό, εμπορευματικό περιβάλλον, για την εμπειρία της κατανάλωσης που προσφέρεται καθώς και για την ταυτότητα που αποδίδεται με την είσοδο και την επιτέλεση του ρόλου εντός αυτού του περιβάλλοντος.

Επίσης, η διαδικασία υποκειμενικοποίησης του ατόμου ως καταναλωτή σε ένα χώρο δημόσιας συμπαρουσίας ευνοείται σε ένα τέτοιο εμπορευματικό-θεαματικό πολυχώρο λόγω της εμπειρίας του χρόνου που προωθείται και λόγω του καθεστώτος της σύμμεκτης ορατότητας εντός αυτού του περιβάλλοντος.

Πιο συγκεκριμένα, το καθεστώς της σύμμεκτης ορατότητας προκύπτει από τη διασταύρωση της πανοπτικής τεχνολογίας με τη μεταφορά και το μετασχηματισμό του συνοπτικού μοντέλου ορατότητας. Με άλλα λόγια, οι λίγοι παρακολουθούν τους πολλούς και την ίδια στιγμή οι πολλοί παρακολουθούν τους πολλούς, καθώς ο κάθε επισκέπτης είναι ταυτόχρονα θεατής και ηθοποιός-καταναλωτής. Η σχέση αυτή της ορατότητας σε μια συνθήκη άμεσης συμπαρουσίας στοχεύει στον έλεγχο της σύγκλισης με τα πρότυπα της εμφάνισης και της συμπεριφοράς. Θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για μια διασταύρωση της πανοπτικής τεχνολογίας και της κουλτούρας της περιέργειας για το «τι είναι ο άλλος». Ο καθένας γίνεται φορέας ελέγχου όχι μόνο του ίδιου του εαυτού του αλλά και των άλλων. Έτσι η δημόσια συμπαρουσία αναλώνεται γύρω από το κεντρικό διακυβεύμα, που είναι η δημόσια επίδειξη της επιτυχημένης σύγκλισης με τα πρότυπα συμπεριφοράς και εμφάνισης, που ταυτοποιούν τα άτομα ως μέλη του «καλού κόσμου» και των «εντός του παιχνιδιού», των «επαρκών καταναλωτών». Έχουμε να κάνουμε με μια μορφή κοινωνικού ελέγχου, με φορείς το σύστημα ασφαλείας και τους ίδιους τους επισκέπτες-καταναλωτές, με μια σημαντική συνέπεια αποπολιτικοποίησης μιας συνθήκης άμεσης συμπαρουσίας σε ένα κοινόχρηστο χώρο, όπου τα άτομα δεν υποστασιοποιούνται ως συλλογικότητα(-ες),²² αλλά αφιερώνονται σε ένα ιδιότυπο έλεγχο της διαδικασίας υποκειμενικοποίησης των ίδιων και των άλλων ως καταναλωτές.

Εδώ θα μπορούσαμε να προσθέσουμε το ότι η αποπολιτικοποίηση της συνθήκης της δημόσιας συνεύρεσης σε ένα mall αναδεικνύεται και στον τρόπο επιτέλεσης του ρόλου του καταναλωτή. Ο τρόπος αυτοπαρουσίασης, οι χειρονομίες, η έμφαση στην εμφάνεια εστιάζουν στη μετάδοση των πληροφοριών που επιβεβαιώνουν την ταυτότητα του καταναλωτή. Έχουμε να κάνουμε με μια ηθοποιία της πληροφόρησης και όχι ηθοποιία ως μίμηση δράσης. Για αυτό το λόγο, ακολουθώντας τη Χ. Άρεντ αναφερόμαστε σε χώρο δημόσιας συμπαρουσίας και όχι χώρο δημόσιας εμφάνισης που συνιστά το δημόσιο χώρο, τη δημόσια σφαίρα. Στο mall έχουμε επίδειξη και ταυτοποίηση μέσω σημείων. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι επισκέπτες ομιλούν, επικοινωνούν τη γλώσσα των σημείων και επιτελούν τη συνάρθρωση των σημείων και με τον τρόπο των σημείων, δηλαδή ως κώδικες.

²¹ Ζ. Μπάουμαν, *Η εργασία, ο καταναλωτισμός και οι νεόπτωχοι*, μετ. – προλ. Κ. Δ. Γεώργας, Μεταίχμιο, Αθήνα 2002, σελ. 94.

²² Όπ. παρ., σελ. 95.

Η εμπειρία ενός χρόνου ως καθαρού αποκλειστικά χρόνου κατανάλωσης εντός ενός τέτοιου περιβάλλοντος αντανακλά μια νέα μορφή του χώρου και του χρόνου και συνιστά μια διάσταση του φαινομένου της αποπολιτικοποίησης. Ο καθαρός χώρος και χρόνος από ιστορικές εγγραφές, ρήξεις, ασυνέχειες και αλλαγές παίρνει τη μορφή ενός χρόνου στατικού, επεισοδιακού, συναρμολογούμενου κατά βούληση. Η ατομική δραστηριότητα των ατόμων αναφέρεται και καθορίζεται από την υπερπληθώρα των προσφερόμενων επιλογών και την προτροπή για άμεση κατανάλωσή τους – έστω και οπτικής. Επίσης σε ένα τελειωμένο, μονωμένο, επιτηρούμενο χώρο η ατομική δραστηριότητα δεν αποβλέπει στο μετασχηματισμό του περιβάλλοντος αυτού. Η απουσία κοινωνικών απαιτήσεων και η έλλειψη αναμέτρησης με κοινωνικές καταστάσεις, δεδομένα, διλήμματα, συμπεριφορές, στόχους και επομένως η έλλειψη ανάγκης δράσης, απόφασης, ευθύνης υποστηρίζει την εμπειρία ενός ρευστού, επεισοδιακού, συναρμολογήσιμου χρόνου.²³

Ο υβριδισμός του δημόσιου και ιδιωτικού, που προωθεί το mall, έγκειται ακριβώς στην παραγωγή ενός μικρόκοσμου. Με άλλα λόγια, το mall προτείνεται ως ένα περιβάλλον που συγκεντρώνει πολλές αστικές λειτουργίες, δραστηριότητες και την εμπειρία του αστικού δημόσιου χώρου εντός, όμως, ενός εύτακτου, περικλειστού αποκλειστικά εμπορευματικού-θεαματικού περιβάλλοντος. Πρόκειται για το χώρο της δημόσιας παρουσίας του σύγχρονου καταναλωτή. Πρόκειται για το χώρο της δημόσιας παρουσίας του εμπορεύματος, όχι απλά ως το χώρο έκθεσης των αντικειμένων-εμπορευμάτων, αλλά του εμπορεύματος ως σχέσης μυστικοποιημένης, που υποστηρίζεται από τις κινήσεις-διαδικασίες της αφαίρεσης, της απόκρυψης, της ενθυλάκωσης και της προώθησης του ενθυλακωμένου ως καθολικού. Αυτές οι κινήσεις είναι που οργανώνουν το χώρο, τις σχέσεις, τη δημόσια συμπεριφορά και την εμπειρία. Είναι η κλειστότητα ως κίνηση καθαρού, αφαίρεσης, απόκρυψης της τυχαιότητας, της ενδεχομενικότητας, των αντιφάσεων, των αντιθέσεων, των ανισοτήτων, των συγκρούσεων, της ετερότητας, της ιστορικότητας, των έντονων παλμών του κοινωνικο-ιστορικού γίνεσθαι, όλων αυτών που ο δημόσιος χώρος της πόλης δύναται να αναδεικνύει και να κυοφορεί με ένα συγκλονιστικό –συνάμα τραγικό και ελπιδοφόρο– τρόπο.

Περίκλειστες κοινότητες: η «κοινοτικοποίηση του ιδιωτικού»

Το φαινόμενο των περικλειστων κοινοτήτων είναι σχετικά σύγχρονο και αρκετά ευρύ. Τα είδη των περικλειστων κοινοτήτων παρουσιάζουν μια ποικιλία όσον αφορά την κλίμακα της οικιστικής ανάπτυξης, τον αρχιτεκτονικό και πολεοδομικό σχεδιασμό τους, τον τρόπο ζωής που φιλοξενούν, καθώς και τις κοινές υπηρεσίες, υποδομές και ανέσεις που εγκολπώνουν ως οιονεί «κοινούς πόρους». Επίσης αναδύονται διαφορετικά οργανωτικά σχήματα διαχείρισης των υποθέσεων της κοινότητας, όπως ενώσεις ιδιοκτητών (CID, HOA)²⁴ και ποικίλες ρυθμίσεις της ζωής στην κοινότητα (μέσω των συμβολαίων, νομικών ρυθμίσεων της τοπικής αρχής και του κράτους). Οι περικλειστες κοινότητες συνιστούν την ίδια στιγμή προϊόντα και καταλύτες της αναδιάταξης της σχέσης κράτους, αγοράς και ιδιότητας του πολίτη. Αυτό που θα προσπαθήσουμε εδώ είναι να προσεγγίσουμε μια διαδικασία

²³ Δ. Λάλλας, *Στον μικρόκοσμο του Mall*, όπ.παρ., σελ. 207. Μπορούμε να διαβάσουμε το mall ως ένα θύλακα ανιστορικής εμπειρίας, μια κυψέλη καθαρής καταναλωτικής χρονικότητας, η οποία συνιστά την ίδια στιγμή νευραλγικό κόμβο της οικονομίας του εμπορεύματος, των υπηρεσιών και του θεάματος. Φαίνεται η ενθυλακωμένη ανιστορική εμπειρία των ατόμων σε ιδιωτικούς χώρους μαζικής χρήσης να έχει σημαντικές οικονομικές και κοινωνικο-πολιτικές συνέπειες για την αναπαραγωγή του κοινωνικού συστήματος.

²⁴ Βλ. E. Soja, *Postmetropolis: Critical studies of cities and regions*, Blackwell, Oxford 2000, σελ. 312-9 και A. Crawford, «'Contractual Governance' of deviant behavior», *Journal of Law and Society*, Volume 30, No.4, Blackwell, Oxford December 2003, σελ. 494.

«κοινοτικοποίησης του ιδιωτικού», η οποία θεωρούμε ότι συγκροτεί νέες μορφές κοινωνικής οργάνωσης και καθημερινής εμπειρίας.

Κατά τους R. Atkinson και S. Blandy οι περίκλειστες κοινότητες είναι οι «περιτειχισμένες ή περίφρακτες οικιστικές αναπτύξεις, στις οποίες η δημόσια πρόσβαση είναι περιορισμένη και χαρακτηρίζονται από νομικές συμφωνίες, οι οποίες δεσμεύουν τους κατοίκους σε ένα κοινό κώδικα συμπεριφοράς και (συνήθως) σε μια συλλογική ευθύνη διαχείρισης».²⁵ Αυτός ο συνδυασμός κοινωνικών και νομικών συμφωνιών με τη φυσική οχυρωματική δομή είναι το χαρακτηριστικό των περίκλειστων κοινοτήτων.²⁶

Αρχικά μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η «κοινοτικοποίηση του ιδιωτικού» συνίσταται σε δύο βασικές κινήσεις. Η μία αφορά την είσοδο των ιδιωτών σε μια κοινότητα χωρικά οχυρωμένη, σε μια κοινότητα προνομίων, ευθύνης και σε μια κοινότητα συμφωνημένων κανόνων συμπεριφοράς. Αυτή η είσοδος στην κοινότητα γίνεται μέσω της υπογραφής του συμβολαίου αγοράς της κατοικίας ή σε κάποιες περιπτώσεις ενοικίασης κατοικίας. Το συμβόλαιο συνιστά μια συμφωνητική πράξη εισόδου στην κοινότητα, απόκτησης της ιδιότητας του μέλους. Επίσης αποτελεί το ρυθμιστικό πλαίσιο αναπαραγωγής της κοινωνικής ζωής στην κοινότητα.

Η άλλη κίνηση αφορά τη μεσολάβηση της αγοράς στην αναπαραγωγή της κοινότητας. Στην προκειμένη περίπτωση η κοινότητα απευθύνεται στην αγορά ως συλλογικός πελάτης, προκειμένου να αναθέσει σε ιδιωτικούς εταιρικούς φορείς τη λειτουργία, την επίβλεψη και την προμήθεια κοινών αγαθών, υπηρεσιών και υποδομών. Οι ιδιωτικά παρεχόμενες υπηρεσίες συνιστούν τους κοινούς πόρους της περίκλειστης κοινότητας.

Το συμβόλαιο ως νομική πράξη εισόδου στην κοινότητα και ως τρόπος ρύθμισης της ζωής σε αυτήν αναδεικνύει έναν τρόπο κατοίκησης εντός ενός προσδιορισμένου, προβλεπόμενου, σαφούς ρυθμιστικού πλαισίου. Το συμβόλαιο ως τρόπος σύνδεσης (και εν προκειμένω ως τρόπος συγκρότησης της κοινότητας) έχει ως προκειμένες κάποιες συγκεκριμένες αρχές, οι οποίες μετέπειτα μεταφράζονται στο χώρο (φαντασικό και υλικό) της κοινότητας, στους κατοίκους, στη κοινωνική συμπεριφορά και στις κοινωνικές σχέσεις. Το συμβόλαιο στη σύγχρονη μορφή του είναι συνάμα προϊόν και φορέας της νέας οικονομικής ορθολογικότητας, η οποία κατά τον D. Garland αποτελεί έναν τρόπο σκέψης, που αναπτύχθηκε αρχικά στις ασφαλιστικές εταιρείες, στις εταιρείες ιδιωτικής ασφάλειας και στις εμπορικές εταιρείες.²⁷

Αυτές οι αρχές του συμβολαίου είναι η αρχή της ανταπόδοσης, της υπολογιστικότητας, της πρόβλεψης, της εκτίμησης και της διαχείρισης του ρίσκου, της ελαχιστοποίησης της πιθανής ζημιάς, της ενεργητικής, εθελούσιας συμμετοχής, της ατομικής ευθύνης, της ασφάλειας.²⁸ Οι αρχές αυτές φαίνεται να υποστηρίζουν και να

²⁵ R. Atkinson – S. Blandy, «Introduction: International perspectives on the new enclavism and the rise of gated communities» στο *Housing Studied*, Vol. 20, No.2, March 2005, Routledge, 178.

²⁶ Οπ. παρ., σελ.177.

²⁷ D. Garland, «Governmentality and the problem of crime», in R. Smandych (ed.), *Governable Places: Readings on governmentality and crime control*, Ashgate 1999 σελ. 17-8.

²⁸ A. Crawford, όπ. παρ., σελ.487-90. Ο Crawford εξετάζει το συμβόλαιο ως μορφή διακυβέρνησης, την οποία συνδέει με τη νεοφιλελεύθερη κριτική του κράτους πρόνοιας και την αναδιοργάνωση του μοντέρνου κράτους. Παρατηρείται η ανάδυση μια νέας μορφής διακυβέρνησης από απόσταση ('governing at distance'). Σε αυτό το πλαίσιο αναδιαρθρώσεων το συμβόλαιο λειτουργεί ως οργανωτικός μηχανισμός και εργαλείο ρύθμισης ('managerialist revolution'). Κατά τον Crawford ως τρόπος διακυβέρνησης του μέλλοντος, το συμβόλαιο εκφράζει τις ακόλουθες ποιότητες: 1) διανομή ευθυνών και υποχρεώσεων, υπευθυνοποίηση, 2) βαθμός αμοιβαιότητας, ανταπόδοσης, 3) τα μέρη είναι αυτο-μεγιστοποιητικοί και ορθολογικοί δρώντες, 4) αίσθηση επιλογής, εθελοντική αποδοχή των επιβαλλόμενων υποχρεώσεων, 5) συνειδητή επίγνωση του μέλλοντος και επιθυμία ελέγχου επί των μελλοντικών αβεβαιοτήτων, 6) ενεργητική ευθύνη, 7) υπολογιστικότητα.

προσανατολίζουν τα κίνητρα των ιδιωτών ως προς την επιλογή κατοίκησης σε περικλειστές κοινότητες.

Πιο συγκεκριμένα, το κίνητρο της ασφάλειας υποστηρίζεται από μια λογική υπολογισμού της σχέσης ρίσκου και ζημιάς, του ελέγχου επί της αβεβαιότητας, του τυχαίου, του ενδεχόμενου και της πρόληψης, καθώς και ενεργητικής ανάληψης των ευθυνών και εκπλήρωσης των υποχρεώσεων. Η αναζήτηση (και η προσφορά) ασφαλών περιβαλλόντων ή αλλιώς περιβαλλόντων «χαμηλού ρίσκου» είναι προϊόν ενός τέτοιου τρόπου σκέψης.²⁹ Η οχυρωματική μορφή των περικλειστων κοινοτήτων, τα τείχη, τα συρματοπλέγματα, το σύστημα ηλεκτρονικής παρακολούθησης, οι προβολείς, οι φύλακες, τα συστήματα ανίχνευσης και οι ελεγχόμενες είσοδοι φαίνεται να υπόσχονται την προάσπιση της κοινότητας ως μιας ασφαλούς νησίδας σε ένα κατά τα άλλα εχθρικό περιβάλλον. Πρόκειται για μια προσπάθεια «εξαγνισμού του χώρου», κατά την D. Massey.³⁰ Επίσης, η τήρηση των κανόνων συμπεριφοράς, που γίνονται αποδεκτοί με την υπογραφή του συμβολαίου, ελέγχεται από το βαθμό ευθύνης του κάθε κατοίκου τόσο για τον ίδιο όσο και για τους άλλους.³¹ Και αυτή η τήρηση των κανόνων διασφαλίζει την ειρηνική, κανονική, ομαλή, προβλεπόμενη και για αυτό ασφαλή διαβίωση εντός της κοινότητας.

Η αρχή του ελέγχου επί της αβεβαιότητας, της απροβλεψιμότητας, της ενδεχομενικότητας υποστηρίζει το κίνητρο για ιδιώτευση. Τη δυνατότητα για ιδιώτευση την προσφέρει η συνθήκη της περικλειστης κοινότητας, καθώς ο χώρος και ο χρόνος της καθημερινής εμπειρίας εντός της κοινότητας είναι διαχωρισμένος από την πλούσια γεγονόττητα, την πυκνότητα και τυχαιότητα των συναντήσεων και την κοινωνική ετερογένεια του αστικού χώρου. Επίσης ο έλεγχος της πρόσβασης στο εσωτερικό της κοινότητας για τα μη-μέλη καθορίζει τα υποκείμενα της κοινωνικής επαφής και αλληλόδρασης. Το δικαίωμα πρόσβασης για τα μέλη της κοινότητας και ο ενσωματωμένος στη φυσική οχυρωματική μορφή της κοινότητας μηχανισμός ταυτοποίησης αποτρέπουν την είσοδο μη εξουσιοδοτημένων ή μη-δικαιούχων και εξασφαλίζουν προβλέψιμες κοινωνικές επαφές.

Το κίνητρο για αποκλειστική, προνομιακή πρόσβαση σε υπηρεσίες, αγαθά και υποδομές υποστηρίζεται από την αρχή της ανταπόδοσης, της υπολογιστικότητας, της ατομικής ευθύνης και της εκτίμησης της σχέσης ρίσκου και ζημιάς. Οι αρχές αυτές αποτελούν χαρακτηριστικά δύο φιγούρων, η μια της νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας και η άλλη της νέας οικονομικής ορθολογικότητας, του *homo economicus* και του *homo prudens*.³² Πρόκειται για αφηρημένες φιγούρες από το κοινωνικό, αλλά ταυτόχρονα φιγούρες που υποστηρίζουν συγκεκριμένες νοηματοδοτήσεις της ανθρώπινης δράσης, των κοινωνικών σχέσεων, κοινωνικών πρακτικών και φαινομένων. Ο ορθολογικός,

²⁹ Όπ. παρ., σελ. 484. Πρόκειται για την ανάπτυξη της «καταστατικής πρόληψης του εγκλήματος», η οποία σχετίζεται με τη διαχείριση, το σχεδιασμό ή τη μεταχείριση του άμεσου περιβάλλοντος με τέτοιο τρόπο ώστε να μειώνονται οι πιθανότητες διάπραξης του εγκλήματος..

³⁰ D. Massey, όπ. παρ., σελ. 162.

³¹ Κατά τον Crawford, η ιδιότητα του μέλους και οι όροι πρόσβασης, σε μια δοσμένη ζώνη συμβολαϊκής διακυβέρνησης εγγράφουν τις προϋποθέσεις της συμπεριφοράς και τα μέσα επιτήρησης της διαγωγής εντός αυτής. Πρόκειται για κανόνες συμπερίληψης. Η αποδοχή της ιδιότητας του μέλους ή της εισόδου είναι η αποδοχή των όρων και των μορφών της ρύθμισης. Τα συμβόλαια υποστηρίζονται από τις ισχυρές εξουσίες της απομάκρυνσης, της απόρριψης, του αποκλεισμού ή της αφαίρεσης της ιδιότητας του μέλους που συνιστούν τα εξαναγκαστικά κίνητρα της συμμόρφωσης.. Ο Crawford παρατηρεί ότι «το κοινωνικό συμβόλαιο ως η βάση των δικαιωμάτων του πολίτη εκτοπίζεται και αντικαθίσταται από ιδιωτικές μορφές «συμβολαϊκής διακυβέρνησης, συχνά βασιζόμενες σε αστικά ιδιοκτησιακά δικαιώματα». Βλ. A. Crawford, όπ. παρ., σελ. 499-500.

³² D. Garland, όπ. παρ., σελ. 23. Ο 'homo prudens', κατά τον Garland, είναι το υπευθυνοποιημένο, με συνείδηση της ασφάλειας και αποτροπής του εγκλήματος υποκείμενο. Ο 'situational man' είναι ορθολογικός, ιδιοτελής, ο καταναλωτής που αναζητά τις ευκαιρίες της περίπτωσης.

ωφελμιστικός δρων υπολογίζει τις κοινωνικές καταστάσεις, τις πρακτικές και τις σχέσεις με όρους κόστους και οφέλους, ρίσκου και ζημιάς, και αναλαμβάνει υπεύθυνα τις υποχρεώσεις με τις οποίες δεσμεύεται. Το συμβόλαιο είναι η μορφή έμπρακτης έκφρασης αυτού του τρόπου σκέψης. Εν προκειμένω, ο ιδιώτης με την υπογραφή του συμβολαίου αναζητά την είσοδό του σε μια κλειστή εδαφικοποιημένη οικονομία, όπου οι όροι λειτουργίας είναι προσδιορισμένοι, σε μια οικονομία που του προσφέρει αποκλειστική πρόσβαση σε μοιραζόμενους κοινούς πόρους, σε μια οικονομία που έχει αναλάβει την ευθύνη να καταβάλλει τη μηνιαία συνδρομή, να αποφασίζει από κοινού για την εξασφάλιση όσο το δυνατόν μεγαλύτερου οφέλους από τη χρήση υπηρεσιών και την προμήθεια και κατανάλωση των κοινών πόρων, καθώς και να αποτρέπει τη χρήση των κοινών (υποδομών, αγαθών, υπηρεσιών) από μη δικαιούχους, του λεγόμενου free-riders.³³ Η πρόσβαση σε αγαθά, υπηρεσίες, υποδομές και χώρους ελέγχεται από τους μηχανισμούς της αγοράς, ήτοι μέσω της ανταλλακτικής αξίας και μέσω της ιδιότητας του μέλους που αποκτιέται με την επικύρωση μιας σχέσης συμβολαίου. Η έννοια του δημοσίου συμφέροντος, η οποία υποστηρίζεται από μια αναπαράσταση της κοινωνίας ως συνόλου δεν υποχωρεί μόνο μπροστά στην κυριαρχία του ιδιωτικού συμφέροντος, αλλά μετασχηματίζεται σε μια υβριδική αναπαράσταση ιδιωτικού-συλλογικού, κοινοτιστικού με τη μορφή του club, ή αλλιώς συλλογικά και συνάμα περιοριστικά, αποκλειστικά μοιραζόμενο. Θα μπορούσαμε εδώ να κάνουμε λόγο για ένα «οριοθετημένο κοινό».

Ο Glasze κάνει λόγο για τις ιδιωτικές γειτονιές ως μια θεσμική καινοτομία, «που εξασφαλίζει την αποτελεσματική και από την αγορά ρυθμιζόμενη παροχή τοπικών δημόσιων αγαθών για τους κατοίκους. Αυτοί που κερδίζουν από τα συλλογικά αγαθά εντός των γειτονιών καταβάλουν την αντίστοιχη συνδρομή».³⁴

Καταλήγοντας, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η δημιουργία των περικλειστων κοινοτήτων συνίσταται στην ανάδυση ιδιωτικών, κερματισμένων, οριοθετημένων επικρατειών, οι οποίες ρυθμίζονται βάσει «τοπικών συμβολαίων» ή αλλιώς τοπικών θεσμών «συμβολαιακής διακυβέρνησης» και αναπτύσσουν μια οικονομία της λέσχης. Οι κοινοί πόροι ελέγχονται από την ένωση των ιδιοκτητών και ρυθμίζονται από το συμβόλαιο της κοινότητας. Η δημόσια συμπεριφορά ρυθμίζεται από το συμβόλαιο. Και οι ιδιωτικά παρεχόμενες υπηρεσίες συνιστούν μέρος των κοινών πόρων της κοινότητας.

Η ανάδυση αυτών των επικρατειών, ζωνών «ρυθμισμένης αυτορρύθμισης», αυτών των ασφαλών νησίδων ζωής, των –κατά τον E. Soja– «κανονικοποιημένων θυλάκων», των «οικονομιών λέσχης με εδαφικά σύνορα» πρέπει να προσεγγισθούν και να αναλυθούν στο σύγχρονο ιστορικό συγκείμενο της απόσυρσης του κράτους πρόνοιας, της επέκτασης του ιδιωτικού τομέα σε διαφορετικές σφαίρες αναπαραγωγής, της έντασης των κοινωνικών, οικονομικών, ταξικών και εθνοπολιτισμικών ανισοτήτων και των αποκλεισμών, της επικράτησης της κοινωνικής ηθικής του διαχωρισμού, της οχύρωσης, του ατομικισμού, του

³³ Z. Bauman, *Community: Seeking safety in an insecure world*, Polity Press, Cambridge 2001, σελ. 116-7. Ο Bauman κάνει τη διάκριση μεταξύ «πραγματικών» και «εθελούσιων» γκέτο. Στη δεύτερη μορφή εντάσσει τις περικλειστες κοινότητες. Τα πραγματικά γκέτο διακρίνονται για το γεγονός ότι οι κάτοικοί τους δεν μπορούν να βγουν προς τα έξω, ενώ τα εθελούσια γκέτο για το ότι οι εκτός κοινότητας αποτρέπονται από το να εισέλθουν. Παρόμοια διάκριση κάνει και ο Peter Marcuse μεταξύ των γκέτο των πλουσίων, που προασπίζονται προνόμια, και των γκέτο των κοινωνικά ευάλωτων, που είναι αμυντικού χαρακτήρα. Βλ. P. Marcuse, «Not chaos, but walls: Postmodernism and the partitioned city» in S. Watson-K.Gibson, *Postmodern cities and spaces*, Blackwell, Oxford 1995, pp. 243-53.

³⁴ G. Glasze, «Some reflections on the economic and political organization of private neighbourhoods», *Housing Studies*, Vol. 20, No. 2, Routledge, March 2005, σελ. 224.

καταναλωτισμού, της λογικής της υπευθυνοποίησης,³⁵ των νέων μορφών, λογικών και τεχνικών κοινωνικού ελέγχου και της διακυβέρνησης.³⁶

Βιβλιογραφία

- Atkinson R. – Blandy S., «Introduction: International perspectives on the new enclavism and the rise of gated communities» στο *Housing Studied*, Vol.20, No.2, Routledge March 2005, pp. 177-186.
- Bauman Z., *Community: Seeking safety in an insecure world*, Polity Press, Cambridge 2001.
- Benhabib S., «Models of public space: Hannah Arendt, the Liberal tradition and Jurgen Habermas», in C. J. Calhoun (ed.), *Habermas and the Public sphere*, Cambridge, MIT Press, 1992, pp. 73-98.
- Crawford A., «‘Contractual Governance’ of deviant behavior», *Journal of Law and Society*, Volume 30, No.4, Blackwell, Oxford December 2003, pp. 479-505.
- Crawford M., «The world in a shopping mall» in M.Sorkin (ed.), *Variations on a theme park: The new American city and the end of public space*, Hill and Wang, New York 1992, σελ.3-30.
- Deutsche R., «Agoraphobia», in *Evictions: art and spatial politics*, Cambridge, MA:MIT Press, 1996, pp.269-327.
- Fraser N., «Politics, culture and the public sphere: Toward a postmodern conception» in L.Nicholson-S.Seidman (ed.), *Social postmodernism: Beyond identity politics*, Cambridge University Press, Cambridge 1995, pp.287-314.
- Garland D., «Governmentality and the problem of crime», R.Smandych (ed.), *Governable Places: Readings on governmentality and crime control*, Ashgate 1999, pp.15-43.
- Glasze G., «Some reflections on the economic and political organization of private neighbourhoods», *Housing Studies*, Vol.20, No.2, Routledge, March 2005, pp.221-233.
- Marcuse P., «Not chaos, but walls: Postmodernism and the partitioned city» in S. Watson-K. Gibson, *Postmodern cities and spaces*, Blackwell, Oxford 1995, pp.243-53.
- Massey D., *Για το χώρο, μετάφραση Ι.Μπιμπλή, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2008.*
- Soja E., *Postmetropolis: Critical studies of cities and regions*, Blackwell, Oxford 2000.
- Weintraub J., «Varieties and vicissitudes of public space», in Ph. Kasinitz (ed.), *Metropolis: Centre and Symbol of our times*, MacMillan, 1995. pp. 280-319.
- Young I.M., «Urban life and difference», in Ph.Kasinitz, *Metropolis: Centre and Symbol of our times*, MacMillan, 1995, pp. 250-270.
- Young J., *The exclusive society: social exclusion, crime and difference in late modernity*, Sage, London 1999.
- Άρεντ Χ., *Η ανθρώπινη κατάσταση (vita activa), μετάφραση Σ. Ροζάνης – Γ. Λυκιαρδόπουλος, Γνώση, Αθήνα 1986.*
- Λάλλας Δ., *Στον μικρόκοσμο του Mall, επιμέλεια Β. Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2012.*
- Μπάουμαν Ζ., *Η εργασία, ο καταναλωτισμός και οι νεόπτωχοι, μετάφραση – πρόλογος. Κ.Δ.Γεώργας, Μεταίχμιο, Αθήνα 2002.*
- Σταυρίδης Σ.- Angelis M.de, «Σχετικά με το νόημα των κοινών: Πέρα από τις Αγορές και τα Κράτη, το commuting ως μια συλλογική πρακτική», στο *Commons vs Crisis, Rebel*, Θεσσαλονίκη, Μάιος 2011, σελ. 25-63.

³⁵ Για τη λεγόμενη «στρατηγική της υπευθυνοποίησης» βλ. A. Crawford, όπ. παρ., σελ.485. Επίσης βλ. D. Garland, όπ. παρ., σελ.21.

³⁶ A. Crawford, όπ. παρ., σελ.480.

«'Live your Myth in Greece'. Το Viagra ως Όψη της Πορνογραφικοποίησης»

Ευάγγελος Λιότζης

Το 1983 ο γιατρός Giles Brindley στο συνέδριο της Αμερικανικής Ουρολογικής Εταιρείας και κατά τη διάρκεια της εισήγησής του πάνω στη φυσιολογία της στύσης κατέβασε το παντελόνι του και άρχισε να προχωράει μέσα στην αίθουσα ώστε να δει το ακροατήριο από κοντά αλλά και να ακουμπήσει το, λόγω χρήσης ενέσιμου υλικού, πλήρης στύσης πέος του (Hitt 2000; Klotz 2005; Maddison 2009). Από τότε έχουν μεσολαβήσει πάρα πολλά. Από τη μια η επέκταση αυτού που έχει περιγραφεί ως πορνόσφαιρα (pornosphere) έχει καταστήσει πια κοινότυπο θέαμα τα διεγερμένα, όρθια πέη και από την άλλη η άνοδος της βιοϊατρικής οικονομίας και η διάχυση της χρήσης του Viagra μετέτρεψε το πέος από όργανο του σώματος, με όλα τα παρεπόμενά του, σε μια ακόμα μορφή επιλογής προϊόντος που απλώς διευρύνει τα όρια της καταναλωτικής κουλτούρας.

Πρόκειται ουσιαστικά για επιμέρους όψεις της λεγόμενης πορνογραφικοποίησης του πολιτισμού. Η έννοια της πορνογραφικοποίησης, που εσχάτως έχει συγκεντρώσει το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας στο χώρο των πολιτισμικών σπουδών και της κοινωνιολογικής έρευνας, είναι μια πολυσημική και επίμαχη έννοια που εμπεριέχει, εκτός των άλλων, και μια σειρά από ζητήματα τόσο σε ορολογικό όσο και σε εννοιολογικό επίπεδο - για αυτό και επιβάλλεται η παράθεση ορισμένων πλαισιωτικών σχολίων αναφορικά με τη χρήση της. Ως πορνογραφικοποίηση, λοιπόν, είθισται να αποδίδεται η ένταξη έλλογων πρακτικών και λόγων που σχετίζονται με την πορνογραφία στην κυρίαρχη κουλτούρα και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Η δε εννοιολόγηση της πορνογραφικοποίησης συνιστά μια γενικότερη προσπάθεια οριοθέτησης της ολοένα και αυξανόμενης παρουσίας διαμεσολαβημένων σεξουαλικών και πορνογραφικών αναπαραστάσεων στη δημόσια σφαίρα που συντελούν τόσο στην εξάπλωση και διεύρυνση του σεξουαλικού λόγου όσο και στην αναοριοθέτηση της σεξουαλικής κοινωνικοποίησης μέσω της εγχάραξης στοιχείων από την κουλτούρα της κοινωνίας του θεάματος.

Παρά το ότι η εν λόγω προσπάθεια έχει ήδη αναδειχθεί με πολλαπλούς τρόπους στη διεθνή βιβλιογραφία στο πλαίσιο της συζήτησης για την πορνογραφικοποίηση του κυρίαρχου (McNair 1996), την κουλτούρα του στριπτίζ (McNair 2002), την πορνοποίηση της καθημερινότητας (Paul 2005), την κουλτούρα του πρόστυχου (Levy 2005), τη σεξουαλικοποίηση της κουλτούρας (Attwood 2006) και την υπερσεξουαλικοποίηση της κοινωνίας (Kammeyer 2008), εντούτοις παραμένει σε πολλές της όψεις αδιερεύνητη - τόσο αναφορικά με τις επιμέρους διαστάσεις και όψεις των υπό μελέτη εννοιών όσο και με τη μελέτη τους σε συγκεκριμένες τοπικές και εθνικές κοινωνίες. Αυτό επιχειρήθηκε με την παρούσα εργασία. Να διερευνηθεί η πορνογραφική λογική της σεξουαλικής βιοεπιστήμης σε σχέση με τη σεξουαλική κοινωνικοποίηση στη χώρα μας και να προσδιοριστεί ο βαθμός εγχάραξης στοιχείων του πορνογραφικού λόγου.

Πιο ειδικά, ο πορνογραφικός χαρακτήρας της σεξουαλικής βιοϊατρικής βασίζεται στη μόνιμη και διαρκή προτίμηση της σύγχρονης, εμπορικά προσανατολισμένης, σκληρής πορνογραφίας για προβολή και εστίαση αποκλειστικά και μόνο σε υπερμεγέθη και σε συνεχή

σύση πέη. Αυτού του είδους όμως η φαλλική αναπαράσταση είναι ουσιαστικά μια βιολογική φαντασίωση. Είναι εφικτή μόνο εντός των αναπαραστατικών συμβάσεων και των τεχνολογιών παραγωγής του σκληρού πορνό όπου οι συμμετέχοντες επιλέγονται αποκλειστικά για τα φυσικά τους προσόντα και η κινηματογράφηση ή βιντεοληψία των σκηνών σεξ αποκρύπτουν τις φυσικές αντιξοότητες, δυσκολίες ή αδυναμίες ενός πέους. Τα πράγματα όμως αλλάζουν στην εποχή του Viagra. Στο πλαίσιο δηλαδή της λεγόμενης δεύτερης σεξουαλικής επανάστασης, αυτή η βιολογική και αναπαραστατική μυθοπλασία του ακούραστου και ακόρεστου πέους γίνεται μια βιοτεχνολογική πραγματικότητα (Maddison 2009).

Πρόκειται για μια αλλαγή αντίστοιχη με αυτή που προκάλεσε η διάδοση του χαπιού για τον έλεγχο των γεννήσεων και που επέτρεψε τους ελευθεριακού χαρακτήρα σεξουαλικούς πειραματισμούς. Σύμφωνα με ορισμένους σκεπτικιστές, αυτός είναι εξάλλου και ο τρόπος που λειτουργεί η δυτικού τύπου ιατρική και φαρμακολογία. Αρχικά υπάρχει η αξιωματική παραδοχή ότι εάν κάποιος έχει μια ασθένεια τότε χρειάζεται και ένα φάρμακο για να την αντιμετωπίσει, στη συνέχεια μπαίνει ο προβληματισμός γιατί να περιμένει κάποιος την ασθένεια για να αρχίσει τη θεραπεία οπότε και εισάγεται η έννοια της πρόληψης, και τελικά τίθεται το ερώτημα γιατί να είναι κάποιος εκτεθειμένος στις ασθένειες, ας ενδυναμώσει από μόνος του τον εαυτό του πέρα από το φυσικό και το κανονικό (Hitt 2000).

Μεθοδολογικές προκείμενες και αποτελέσματα της έρευνας

Η άτυπη ποιοτική έρευνα περιλάμβανε συμμετοχική παρατήρηση και μη δομημένες συνεντεύξεις με 9 άνδρες ηλικίας 21 έως 37 ετών που μένουν και κατάγονται από την Θεσσαλονίκη. Πιο συγκεκριμένα, η εθνογραφικού προσανατολισμού έρευνα έλαβε χώρα στον εργασιακό χώρο ενός καταστήματος νυχτερινής διασκέδασης, τα γνωστά σε όλους καφέ-μπαρ. Κατά τη διάρκεια της εργασίας μου εκεί για βιοποριστικούς λόγους ήρθα σε επαφή και συγχρωτίστηκα με μια σειρά από νέους ανθρώπους, γυναίκες και άντρες. Στο πλαίσιο της επτάμηνης παραμονής μου εκεί (9/2010-4/2011) είχα τη δυνατότητα της προσπάθειας για διεξαγωγή μιας έρευνας που συμπεριλάμβανε την άτυπη συμμετοχική παρατήρηση εργαζομένων, πελατών και φίλων του καταστήματος αλλά και την πραγματοποίηση πολλών συζητήσεων με αυτούς, συζητήσεων που συχνά έπαιρναν το χαρακτήρα άτυπων μη δομημένων προσωπικών συνεντεύξεων. Είναι κάτι παραπάνω από φανερό ότι τα παραπάνω εγείρουν μια σειρά από ζητήματα αναφορικά με τις μεθοδολογικές προκείμενες της εν λόγω απόπειρας για εξαγωγή ερευνητικών συμπερασμάτων. Για αυτό και η αναλυτική προσέγγιση που θα ακολουθηθεί θα πρέπει να ληφθεί υπόψη κυρίως ως παράθεση κάποιων προκαταρκτικών σκέψεων που μένει, σε κάθε περίπτωση, να τεκμηριωθούν από περαιτέρω εμπειρική μελέτη, αλλά και θεωρητική τεκμηρίωση.

Αναφορικά με το δείγμα των 9 ανδρών, αυτό αποτελεί εκ των πραγμάτων το αποτέλεσμα μιας βολικής δειγματοληψίας όπου αποκλειστικό κριτήριο αποτέλεσε η δυνατότητα περαιτέρω συζητήσεων με το καθένα από αυτά τα άτομα ξεχωριστά, έτσι ώστε να σχηματισθεί μία όσο το δυνατό γίνεται πληρέστερη γνώμη για τις απόψεις των ανδρών αυτών και τις συνήθειές τους, πάντα στο πλαίσιο της άτυπης αυτής ερευνητικής διαδικασίας. Πρόκειται για ένα δείγμα από ανθρώπους με ετερόκλητα κατά βάση στοιχεία παρά την αρχική φαινομενική διαπίστωση ότι αποτελείται από νέους ανθρώπους που εργάζονται στο χώρο της νύχτας με αποκλειστικό σκοπό το βιοπορισμό. Η συγκεκριμένη παρατήρηση δεν έχει σκοπό να αναδείξει καμιά υποψία αντιπροσωπευτικότητας του δείγματος, παρά να επισημάνει ότι ακόμα και στους 9 αυτούς νέους, ετεροφυλόφιλους άνδρες υπήρχαν αρκετά σημαντικές διαφοροποιήσεις αναφορικά με το κοινωνικό τους υπόβαθρο, το μορφωτικό τους επίπεδο, την

οικονομική τους κατάσταση μέχρι και για τους λόγους για τους οποίους έτυχε εκείνη την περίοδο να σχετίζονται με οποιοδήποτε τρόπο με ένα καφέ-μπαρ.

Περνώντας λοιπόν στα αποτελέσματα από την έρευνα, όλοι οι άνδρες του δείγματος φαίνεται ότι έχουν προβεί σε χρήση Viagra ή άλλων αντίστοιχων σκευασμάτων που κυκλοφορούν στο εμπόριο, όπως για παράδειγμα Cialis και Levitra. Οι λόγοι που ώθησαν τους άτυπους συμμετέχοντες στην έρευνα να καταναλώσουν τέτοια φάρμακα φαίνεται ότι δεν είχαν να κάνουν με προβλήματα στυτικής δυσλειτουργίας. Τα κίνητρα είχαν να κάνουν κυρίως με την επιθυμία τους να διασφαλίσουν μέσω της λήψης Viagra την όσο το δυνατότερο καλύτερη στύση και απόδοση στις σεξουαλικές τους επαφές. Γενικά, οι περιπτώσεις που επέλεξαν την κατανάλωση φαρμάκου αφορούσαν είτε την πρώτη σεξουαλική συνεύρεση με κάποια περιστασιακή σύντροφο είτε σε καταστάσεις που λόγω κόπωσης υπήρχαν πολλές πιθανότητες να μην μπορούν να ανταποκριθούν στις όποιες απαιτήσεις των, προσωρινών ή μη, συντρόφων τους.

Πιο ειδικά, και οι 9 ερωτηθέντες απαντούσαν πάνω κάτω με έναν παρόμοιο τρόπο αναφορικά με την αιτιολόγηση της λήψης τέτοιων σκευασμάτων. Πρόκειται για μια οιονεί νομιμοποιημένη αφήγηση της απόφασης για κατανάλωση βοηθητικών χαπιών και της διαδικασίας που ακολουθείται. Οι συμμετέχοντες δεν είχαν κανένα πρόβλημα να δηλώσουν ότι φροντίζουν όταν δουλεύουν το βράδυ ή όταν βγαίνουν για διασκέδαση - καταστάσεις που συνήθως συνοδεύονται από την κατανάλωση αλκοόλ - να έχουν τη δυνατότητα άμεσης πρόσβασης σε διεγερτικά χάπια, τα οποία είτε τα φέρουν επάνω τους είτε τα κρύβουν σε συγκεκριμένα σημεία στο χώρο εργασίας τους, στο αυτοκίνητό τους κτλ. Όπως δηλώθηκε χαρακτηριστικά, μπορεί να υπήρχαν αρκετά μεγάλα διαστήματα που δεν χρειάστηκε η κατανάλωσή τους, όμως η ενδεχόμενη πιθανότητα να χρειασθούν σε κάποια φάση και να δημιουργηθεί πρόβλημα από την αδυναμία αγοράς τους την τελευταία στιγμή καθιστούσε «απαραίτητη» τη μόνιμη κατοχή τους.

Όπως προαναφέρθηκε, οι περιπτώσεις που οι άνδρες του δείγματος προέβαιναν στη λήψη φαρμάκων αφορούσαν μια σειρά από καταστάσεις όπου έκριναν οι ίδιοι ότι θα έπρεπε είτε να βοηθήσουν τους εαυτούς τους να αντισταθίσουν την κόπωση από την εργασία ή/και την κατανάλωση αλκοόλ είτε να αποδώσουν σεξουαλικά κατά τρόπο που αυτοί θεωρούσαν ότι απαιτούν οι περιστάσεις. Στις σύγχρονες μετανεωτερικές συνθήκες της σεξουαλικής χειραφέτησης άνθρωποι όλων των ηλικιών, και κυρίως νέοι, έχουν τη δυνατότητα σύναψης πολλών, εφήμερων ή μη, ερωτικών σχέσεων. Οι άτυποι συμμετέχοντες της έρευνας δεν αποτελούν εξαίρεση. Άλλος με λιγότερες άλλος με περισσότερες εμπειρίες - οι οποίες κατά ενδεικτικό τρόπο είθισται να αποδίδονται ως «επιτυχίες» - όλοι όμως συμμετέχοντες σε μια κοινωνική κατάσταση όπου η αναζήτηση συντρόφων αποτελεί σημαντικό, και ορισμένες φορές το πιο σημαντικό, κομμάτι της ζωής τους.

Είναι σε αυτό το πλαίσιο που και οι 9 άνδρες δήλωσαν ότι χρησιμοποιούν τα εν λόγω σκευάσματα έτσι ώστε «απερίσκεπτοι» να μπορούν να ασχοληθούν με το παιχνίδι επικοινωνίας και κατάκτησης του άλλου φύλου. Η σιγουριά αναφορικά με την «εξασφάλιση» των σεξουαλικών τους επιδόσεων που προσφέρει η κατοχή και χρήση των συγκεκριμένων φαρμάκων μεταφράζεται σε αυτοπεποίθηση και άνεση στις κοινωνικές συναναστροφές. Οι συμμετέχοντες, έχοντας «δεδομένο» ότι με τη βοήθεια του Viagra δεν θα αντιμετωπίσουν κανένα πρόβλημα στυτικής λειτουργίας, δεν αντιλαμβάνονται πια τη σωματική κόπωση και την κατανάλωση αλκοόλ ως ανασταλτικούς παράγοντες για την πραγματοποίηση σεξουαλικών συνευρέσεων. Απαλλαγμένοι από τα όποια «δεσμά» των φυσικών αντιξοοτήτων που μπορεί να αντιμετωπίσει ένας ανθρώπινος οργανισμός, αποζητούν τη σεξουαλική επαφή αλλά και ταυτόχρονα προσφέρονται για αυτήν. Είναι, με άλλα λόγια, «μόνιμα διαθέσιμοι».

Εξάλλου, όλοι οι άνδρες του δείγματος ήταν πλήρως ευθυγραμμισμένοι με την άποψη ότι το να ζεις σε μια κοινωνική πραγματικότητα όπου η απελευθέρωση των σεξουαλικών και ερωτικών σχέσεων έχει δώσει τη δυνατότητα στις σύγχρονες γυναίκες να έχουν και αυτές τις εμπειρίες που επιθυμούν, σε φέρνει αντιμέτωπο με μια κατάσταση «σκληρού ανταγωνισμού» με τους άλλους άνδρες ως εραστές. Σε αυτές τις συνθήκες ο κάθε άντρας καλείται κάθε φορά να «αποδεικνύει» τη δυνατότητά του να προσφέρει την όποια σεξουαλική ευχαρίστηση μπορεί στην εκάστοτε σύντροφό του. Ειδικά την πρώτη φορά συνεύρεσης με κάποια γυναίκα, ασχέτως αν η σχέση θα είναι προσωρινή ή όχι, οι συμμετέχοντες θεωρούσαν κάτι παραπάνω από επιβεβλημένο οι σεξουαλικές τους επιδόσεις να είναι τέτοιες έτσι ώστε να καλλιεργηθεί για τους τελευταίους μια όσο το δυνατό «καλύτερη σεξουαλική εικόνα» στις ερωτικές συντρόφους τους. Μια εικόνα που θα μεταφραστεί είτε σε προϋποθέσεις συνέχισης της σχέσης είτε σε προσωπική ικανοποίηση για την «ανταπόκρισή» τους στις απαιτήσεις της εφήμερης σεξουαλικής επαφής. Σε κάθε περίπτωση όμως η χρήση τέτοιων σκευασμάτων θα αποτρέψει το ενδεχόμενο μιας «αποτυχημένης» σεξουαλικής συνεύρεσης που αντίστοιχα φαίνεται ότι μπορεί να σημαίνει και μια σειρά από αρνητικά πράγματα - από την υπονόμηση των πιθανοτήτων για συνέχιση των συνευρέσεων με την εκάστοτε σύντροφο μέχρι τη δημοσιοποίηση στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον της αδυναμίας επιτέλεσης της σεξουαλικής πράξης.

Η πορνογραφική κουλτούρα χρήσης του Viagra

Οι παραπάνω διαστάσεις και αιτιολογήσεις συνιστούν μια εργαλειακή αντιμετώπιση της φαρμακοληψίας που αποτελεί προέκταση μιας γενικότερης αντίληψης περί του σεξ και των προσωπικών ερωτικών σχέσεων που κατά έκδηλο τρόπο ενσωματώνει στοιχεία από την πορνογραφικοποίηση της κουλτούρας. Και για τους 9 άνδρες που συμμετείχαν στην έρευνα φαίνεται ότι αποτελεί κομβικής σημασίας ζήτημα η ανάπτυξη σεξουαλικών δεξιοτήτων και η συνεχόμενη, απρόσκοπτη σεξουαλική τους δραστηριότητα κατά τα πρότυπα της σύγχρονης, εμπορευματικής πορνογραφίας. Αντιλαμβάνονται το πεδίο των ερωτικών σχέσεων ως ένα άτυπο πεδίο σκληρού και άκαμπτου κοινωνικού ανταγωνισμού όπου ο άνδρας ως εραστής και, σε τελική ανάλυση, ως φαλλικός μηχανισμός θα πρέπει να αγωνιστεί για να βρει τη θέση του σε ένα πλαίσιο όπου οι νέες γυναίκες στη χώρα μας έχουν την ευχέρεια και την πολυτέλεια να επιλέγουν τους ερωτικούς συντρόφους που αυτές επιθυμούν, να έχουν πολλαπλές σεξουαλικές εμπειρίες και να προβαίνουν σε αντίστοιχες συγκρίσεις.

Εύλογα θα μπορούσε λοιπόν να ειπωθεί ότι οι συμμετέχοντες αντιλαμβάνονται το πεδίο των προσωπικών και ερωτικών σχέσεων ως μια χομπσιανή κοινωνική κατάσταση στην οποία κυριαρχεί μια νεοδαρβινική λογική αναφορικά με τις έμφυλες σχέσεις. Ουσιαστικά πρόκειται για μια εκτατική αναοριοθέτηση των αναλύσεων σύμφωνα με τις οποίες τα επιμέρους χαρακτηριστικά των μετανεωτερικών κοινωνιών, με προεξάρχουσες τις συνθήκες της εξατομίκευσης και της διευρυμένης καταναλωτικής κουλτούρας, συντέιναν στη διάχυση των απελευθερωμένων σεξουαλικών συμπεριφορών και προσωρινών σχέσεων (Giddens 1992; Bauman 2003; Gill 2003; Bernstein 2007), και στην κατασκευή συγκεκριμένων σεξουαλικών αξιών και πρακτικών στο πλαίσιο της ανάδυσης του φαινομένου της πορνογραφικοποίησης του πολιτισμού όπου η αρμονική συνύπαρξη σεξουαλικής απελευθέρωσης και αγοραίας αισθητικής του σεξ προσέδωσαν μια κομψή (chic) διάσταση στο πορνό (McNair 2002).

Σε αυτό το πλαίσιο, το σεξ πήρε μια σειρά από μορφές, από μια σωματική εμπειρία και έντονη πράξη επικοινωνίας μέχρι ένα είδος αλληλεπίδρασης και μια αναπαράσταση που καταναλώνεται έτσι όπως ταχύτατα παράγεται (Attwood 2006), με το υστερονωτερικό

σκηνικό να προτρέπει το μεταμοντέρνο αναζητητή των αισθήσεων να αναπτύξει πλήρως τις δυνατότητές του ως σεξουαλικό υποκείμενο (Bauman 1998). Στις πιο ακραίες περιπτώσεις, πρόκειται για μια προϊούσα αντικατάσταση της διαστροφής με τον πλουραλισμό όπου αυτό που παλαιότερα θεωρούνταν διαστροφή τώρα απλώς συνιστά τρόπους με τους οποίους το άτομο μπορεί νομιμοποιημένα να εκφράσει τη σεξουαλικότητά του και να ορίσει την ατομική του ταυτότητα (Giddens 1992). Έτσι και στην περίπτωση των συμμετεχόντων στο δείγμα, η κατανάλωση Viagra συνιστά ένα χρήσιμο εργαλείο για την καθημερινή διαχείριση των προσωπικών και ερωτικών τους σχέσεων.

Με άλλα λόγια, οι άνδρες της έρευνας, στην προσπάθειά τους να κατασκευάσουν τη βιογραφία τους μέσα σε ένα αναστοχαστικό και αυτοαναφορικό σχέδιο ζωής (Giddens 1994), δήλωσαν ότι χρησιμοποιούν τα συγκεκριμένα σκευάσματα για να αντιμετωπίσουν τις απαιτήσεις που θέτει ο Λόγος της μεταφεμινιστικής κουλτούρας. Ουσιαστικά εδώ οι συμμετέχοντες ανήγαν ολόκληρη την ατζέντα του τρίτου φεμινιστικού ρεύματος της υπεράσπισης της γυναικείας εξατομίκευσης στη μεταφεμινιστική αισθητική της σεξουαλικής απελευθέρωσης και χειραφέτησης - το ότι δηλαδή με αφετηρία την παραδοχή ότι τα προτάγματα των δύο προηγούμενων φεμινιστικών κυμάτων για ίσα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα έχουν εκπληρωθεί, οι γυναίκες καλούνται να προσδιορίσουν κατά αυτόβουλο τρόπο τους όρους με τους οποίους θέλουν να διαχειρίζονται το σώμα και τις σεξουαλικές τους σχέσεις (Gill 2007).

Σε μια αντίστοιχα αναγωγιστική λογική, τέλος, οι άνδρες του δείγματος προέβησαν και σε μια *ad hoc* γραμμική ιεράρχηση των ανδρικών χαρακτηριστικών, στην οποία οι απαλλαγμένες από τις κοινωνικές τους σημασιοδοτήσεις βιολογικές διαφορές, τα φυσικά προσόντα και οι σωματικές δεξιότητες και ικανότητες συγκροτούν το αποκλειστικό πλαίσιο προσδιορισμού και νοηματοδότησης της ηγεμονικής αρρενωπότητας (Connell και Messerschmidt 2005). Με άλλα λόγια, για τους άτυπους συμμετέχοντες της έρευνας κυρίαρχη μορφή αρσενικού, αυτό δηλαδή που στην αγγλοσαξονική κουλτούρα είθισται αφαιρετικά να αποδίδεται ως *alpha male*, αποτελεί ο άνδρας εκείνος ο οποίος μπορεί να ικανοποιεί, αν όχι και να υποτάσσει, σεξουαλικά τις ερωτικές του συντρόφους. Είναι ακριβώς σε αυτό το πλαίσιο που η χρήση φαρμάκων τύπου Viagra αποτελεί το κατάλληλο βοήθημα έτσι ώστε όλοι οι άνδρες, πάντα σύμφωνα και με τις δυνατότητές τους, να μπορούν να επιτελέσουν τις σεξουαλικές τους δραστηριότητες κατά τα πρότυπα της πορνογραφικής κουλτούρας. Όλοι οι άνδρες, δηλαδή, να μπορούν να «ζήσουν το μύθο τους στη χώρα μας».

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Attwood, Feona (2006). «Sexed Up: Theorizing the Sexualization of Culture», *Sexualities*, τόμ. 9, τχ. 1, σελ. 77-94.
- Attwood, Feona (2009). «Introduction: The sexualization of culture». Στο Feona Attwood (επιμ.). *Mainstreaming Sex: The sexualization of Western culture*. London and New York: I.B. Tauris, σελ. xiii-xxiv.
- Bauman, Zygmunt (1998). «On Postmodern Uses of Sex», *Theory, Culture & Society*, τόμ. 15, τχ. 3-4, σελ. 19-33.
- Bauman, Zygmunt (2003 [2006]). *Ρευστή Αγάπη: Για την Ευθραστότητα των Ανθρώπινων Δεσμών*. Μτφρ. Γιώργος Καράμπελας, Αθήνα: Εστία.
- Connell, Raewyn W. και James W. Messerschmidt (2005). «Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept», *Gender & Society*, τόμ. 19, τχ. 6, σελ. 829-59.

- Giddens, Anthony (1992 [2005]). *Η Μεταμόρφωση της Οικειότητας: Σεξουαλικότητα, Αγάπη και Ερωτισμός στις Μοντέρνες Κοινωνίες*. Μτφρ. Απόστολος Καλογιάννης, επιμ. Μπετίνα Ντάβου, Αθήνα: Πολύτροπον.
- Giddens, Anthony (1994). «Living in a Post-Traditional Society». Στο Ulrich Beck, Scott Lash και Anthony Giddens. *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity Press, σελ. 56-109.
- Gill, Rosalind (2003). "From Sexual Objectification to Sexual Subjectification: The Resexualisation of Women's Bodies in the Media", *Feminist Media Studies*, τόμ. 3, τχ. 1, σελ. 100-6.
- Gill, Rosalind (2007). «Postfeminist Media Culture: Elements of a Sensibility», *European Journal of Cultural Studies*, τόμ. 10, τχ. 2, σελ. 147-66.
- Hitt, Jack (2000). «The Second Sexual Revolution», *The New York Times*, 20/2/2000, διαθέσιμο στο <http://www.nytimes.com>, προσβάσιμο στις 25/3/2011.
- Kammeyer, Kenneth C.W. (2008). *A Hypersexual Society: Sexual Discourse, Erotica, and Pornography in America Today*. New York: Palgrave Macmillan.
- Klotz, Laurence (2005). «How (Not) to Communicate New Scientific Information: A Memoir of the Famous Brindley Lecture», *British Journal of Urology International*, τόμ. 96, τχ. 7, σελ. 956-7.
- Levy, Ariel (2005). *Female Chauvinist Pigs: Women and the Rise of Raunch Culture*. Melbourne: Schwartz.
- Maddison, Stephen (2009). «"The Second Sexual Revolution": Big Pharma, Porn and the Biopolitical Penis», *Topia: Canadian Journal of Cultural Studies*, τχ. 22, σελ. 35-53.
- McNair, Brian (1996). *Mediated Sex: Pornography and Postmodern Culture*. London, New York: Arnold.
- McNair, Brian (2002). *Striptease Culture: Sex, Media and the Democratization of Desire*. London, New York: Routledge.
- Paul, Pamela (2005). *Pornified: How Pornography is Transforming our Lives, our Relationships and our Families*. New York: Times Books.

«Το Φύλο ως Προσδιοριστικός Παράγοντας Επιλογής Επαγγέλματος: Η περίπτωση της Ελλάδας τα τελευταία 20 χρόνια»

Ηλίας Μαδεμλής¹

Σύμφωνα με τον Pierre Bourdieu, η επιλογή επαγγέλματος δεν είναι τυχαία, αλλά είναι κατά το πλείστον κοινωνικά προκαθορισμένη, με βασική παράμετρο επιρροής αυτήν του φύλου. Ερευνώντας την κοινωνία των Kabyle² κατέληξε ότι ο κοινωνικός τους κόσμος χαρακτηριζόταν από αυθαίρετες διακρίσεις, μία εκ των οποίων ήταν και η διάκριση ανάμεσα στα φύλα, που προσλαμβάνονταν όμως ως πραγματικότητα φυσική, πρόδηλη και αναπόφευκτη (Bourdieu, 1998: 17-18).

Σε έναν πίνακα με σαφή διάκριση των εργασιών που κάνουν οι γυναίκες και οι άνδρες της συγκεκριμένης φυλής, στην πλευρά των ανδρικών εργασιών τοποθετούνται εργασίες και εκδηλώσεις που έχουν να κάνουν με τον εξωτερικό και δημόσιο χώρο, εργασίες επικίνδυνες και θεαματικές που απαιτούν εργαλεία (έξοδο του κοπαδιού στο χωράφι, μάζεμα των καρπών από τα δέντρα, κόψιμο ξύλων κ.ά.), ενώ στην πλευρά των γυναικείων εργασιών τοποθετούνται οι οικιακές και ιδιωτικές εργασίες, οι πιο «επίπονες και ταπεινές» (μαγείρεμα, καλλιέργεια του κήπου, μεταφορά των σπόρων, της κοπριάς και των καρπών κ.ά.), καθώς και η ανατροφή των παιδιών. Βασικοί, δηλαδή, διαχωρισμοί στο κοινωνικό επίπεδο των αγροτικών κοινωνιών διαπερνούν και την εργασία μεταξύ των φύλων και στη συνέχεια αντανακλώνται στη σφαίρα της παραγωγής, των αξιών και των σωματικών έξεων, ώσπου και αποτυπώνονται σε τελετουργικές πρακτικές οι οποίες ενισχύουν και νομιμοποιούν αυτές τις διακρίσεις (Bourdieu, 1980: 356-358). Ο P. Bourdieu μιλάει για «κεντρομόλο προσανατολισμό» όσον αφορά τις εργασίες των γυναικών, αφού αυτές περιστρέφονται γύρω από το σπίτι, και για «φυγόκεντρο προσανατολισμό» όσον αφορά τις εργασίες των ανδρών, αφού αυτές απομακρύνονται από το σπίτι (Bourdieu, 1980: 131-132).

Ο P. Bourdieu, στηριζόμενος στην παραπάνω έρευνά του, υποστηρίζει ότι η κοινωνία, στη βάση μιας μυθικής κοσμοθεώρησης η οποία παρουσιάζεται ως αδιαμφισβήτητη και θεμελιώδης κοινωνική πραγματικότητα, θεσπίζει τη διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα με τον άνδρα να κυριαρχεί στη γυναίκα. Η βιολογική και ανατομική, δηλαδή, διαφορά ανάμεσα στα δυο φύλα μετατρέπεται σε αυθαίρετη κοινωνική κατασκευή, η οποία με τη σειρά της μεταμορφώνεται σε φυσική και αδιαμφισβήτητη πραγματικότητα (Bourdieu, 1998: 30-31). Η γυναίκα εθίζεται στο ρόλο του αισθητικού αντικειμένου, ώστε να προκαλεί θαυμασμό και επιθυμία μέσω της κομψότητας, της ομορφιάς, καθώς επίσης σε ρόλους που αφορούν τη δημόσια ενδυματολογική εμφάνιση των παιδιών και του συζύγου και τον αισθητικό καλλωπισμό του σπιτιού (Bourdieu, 1998: 83-84).

Η Madeleine Arnot, συνοψίζοντας την προσέγγιση του P. Bourdieu, καταλήγει στα εξής τρία συμπεράσματα όσον αφορά τον καταμερισμό εργασίας με βάση το φύλο:

¹ Δάσκαλος, Δρ. Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Paris VIII.

² Πρόκειται για φυλή νομάδων που ζουν στα βορειοανατολικά της Αλγερίας και αριθμεί περίπου 4 εκατομμύρια.

α) μέσω του οικογενειακού και σχολικού περιβάλλοντος μεταδίδονται στα παιδιά συμβολικές ταξινομήσεις, οι οποίες εσωτερικεύονται και αφορούν τα καθήκοντα, τα αντικείμενα, τις λειτουργίες, το χώρο και το χρόνο, β) υπάρχει «δομική αναπαραγωγή της ιεραρχικής κατηγοριοποίησης ανδρικό/γυναικείο και της ανδρικής κυριαρχίας», η οποία επιτυγχάνεται μέσω της αποδοχής της έμφυλης αυθεντίας του δασκάλου κατά τη διαδικασία διαπαιδαγώγησης του ανθρώπου και γ) στην αναπαραγωγή «ανδρικών και γυναικείων κοινωνικών ταυτοτήτων και ταυτοτήτων βιολογικών φύλων» μέσα από διαφορετική εκπαίδευση που αφορά δεξιότητες έκφρασης και χειρισμών σε δημόσια και ιδιωτική γνώση, σε αυθόρμητη ή μη δημιουργικότητα, καθώς και διάκριση ακαδημαϊκών επιστημονικών κλάδων με βάση το φύλο (Arnot, 2006: 100-101).

Σύμφωνα πάντα με την M. Arnot, μέσα στην καθημερινή οικογενειακή ζωή και βιώνοντας κυρίως τους ρόλους του πατέρα και της μητέρας και τις μεταξύ τους σχέσεις, το παιδί ενσωματώνει βασικές αρχές καταμερισμού της εργασίας με βάση το φύλο, δηλαδή αποδοχή εργασιών ως γυναικείων και ανδρικών και σαφή διαφορετικό ρόλο στη διαδικασία της αναπαραγωγής. επικαλούμενη το «φυγόκεντρο ανδρικό προσανατολισμό» και τον «κεντρομόλο γυναικείο» των Καμπύλ, υποστηρίζει ότι αυτή η διάκριση μπορεί να εντοπιστεί και στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες όπου η πολιτική, ο πόλεμος, ο δημόσιος χώρος και η γενναιότητα είναι ταυτισμένα με τον άνδρα, ενώ αντίθετα οι δουλειές του σπιτιού, η λογοτεχνία, η ψυχολογία αποτελούν χώρους ενδιαφερόντων των γυναικών (Arnot, 2006: 94-95).

Όσον αφορά το ρόλο του εκπαιδευτικού συστήματος στη διαμόρφωση ταυτότητας φύλου, ενώ στο σπίτι το παιδί μαθαίνει συγκεκριμένους ρόλους που αφορούν τα δύο φύλα και τη θέση τους στον καταμερισμό εργασίας, στο σχολείο καλείται να ενστερνιστεί ρόλους που αφορούν τα δύο φύλα σύμφωνα με τις αξίες της άρχουσας τάξης. Αφού όμως η σχολική γνώση έχει ισχυρό συμβολισμό και μπορεί να επανασηματοδοτεί το ρόλο των δύο φύλων και τη μεταξύ τους σχέση, τότε μπορεί και να προωθεί έναν κώδικα φύλου κοντά στα πρότυπα της κυρίαρχης αστικής τάξης, πρότυπα που ορίζουν την πνευματική εργασία ως χαρακτηριστικό των ανδρών και τη χειρωνακτική εργασία ως χαρακτηριστικό των γυναικών. Στα πλαίσια αυτά τα παιδιά της εργατικής τάξης, προκειμένου να μη χαρακτηριστούν από τον κοινωνικό τους περίγυρο «φυτά», αρνούνται την ιδιότητα του καλού μαθητή και προσηλώνονται σε χειρωνακτικές εργασίες οι οποίες είναι χαρακτηριστικό αρρενωπότητας για τη δική τους κοινωνική τάξη. Όσον αφορά τα κορίτσια, αυτά αποδέχονται με συγκατάβαση τη χειρωνακτική εργασία ως χαρακτηριστικό γυναικείο, παρά τις ορισμένες διαφοροποιήσεις. Τα κορίτσια της εργατικής τάξης, για παράδειγμα, αποδέχονται με συγκατάβαση να ασχολούνται με κάποια έμμισθη χειρωνακτική εργασία ή με τα οικιακά που είναι κοντά στα πρότυπα του γάμου και της μητρότητας. Αντίθετα, τα κορίτσια της μεσοαστικής τάξης, ως χειρωνακτικά επαγγέλματα αποδέχονται αυτά της γραμματέως, της κοινωνικής λειτουργού κ.λπ. Ακόμα και στις περιπτώσεις όπου παρατηρούνται αλλαγές στις επιλογές πανεπιστημιακών σχολών από μέρους των αγοριών και των κοριτσιών, αυτό οφείλεται στις αλλαγές που παρατηρούνται στην αγορά εργασίας (Arnot, 2006: 126-127).

Στα πλαίσια πάντα της σχολικής εκπαίδευσης, για την αναπαραγωγή των ανδρικών και γυναικείων προτύπων, καθοριστικός είναι ο ρόλος των σχολικών εγχειριδίων³. Στα σχολικά εγχειρίδια: α) οι γυναίκες είτε δεν παρουσιάζονται στη δημόσια σφαίρα, είτε παρουσιάζονται αλλά μόνο όταν επιδιώκεται να αναδειχθεί η

³ Συνοπτική και περιεκτική αναφορά στο ρόλο των σχολικών εγχειριδίων ως φορέα κοινωνικοποιητικής επίδρασης με συνοπτική παρουσίαση των σημαντικότερων μελετών στην Ελλάδα αποτελεί το κεφάλαιο με τίτλο «Κοινωνικοποιητικές επιδράσεις των σχολικών εγχειριδίων», στην έρευνα των Χ. Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη, Λ. Μαράτου-Αλιμπράντη και Α. Καπέλλα με τίτλο *Εκπαίδευση και Φύλο*, Αθήνα, ΚΕΘΙ, 2001, σσ. 52-71.

ατομική θέληση, β) εμφανίζονται κυρίως σε παραδοσιακά επαγγέλματα και ρόλους (μητέρα, γιαγιά, πριγκίπισσα, βασίλισσα, μάγισσα, γυναίκα για το σπίτι, δασκάλα, πωλήτρια) και γ) δίνεται έμφαση στη σχέση της γυναίκας με τη οικογενειακή ζωή, αφού η γυναίκα παρουσιάζεται κυρίως μέσα στο σπίτι και κατεχοχήν στην κουζίνα και στο μπάνιο (Arnot, 2006: 132-135).

Δύο επίσης χαρακτηριστικοί τρόποι κατασκευής και αναπαραγωγής του κοινωνικού φύλου είναι η τηλεόραση και η μουσική. Όσον αφορά τις τηλεοπτικές διαφημίσεις και εκπομπές, ανάλογα με την ώρα και το τηλεοπτικό κοινό στο οποίο απευθύνονται, διαφοροποιείται τόσο η εικόνα του άνδρα όσο και της γυναίκας. Άλλοτε η γυναίκα παρουσιάζεται ως αρεστή και αξιοσέβαστη και άλλοτε όχι, όπως και ο άνδρας μέσα στο σπίτι παρουσιάζεται αδέξιός με παιδαριώδη συμπεριφορά, ενώ έξω από αυτό δημιουργικός και δυναμικός. Όσον αφορά τη μουσική, η ροκ ταυτίζεται με τον επιθετικό ανδρισμό και την αχαλίνωτη και ρηχή σεξουαλικότητα και, κατά συνέπεια, όσες γυναίκες την ακούν είναι καταδικασμένες συναισθηματικά και σεξουαλικά. Αντίθετα, η ποπ, που ακούγεται από νοικοκυρές και εργάτριες, παρουσιάζει ένα διαφορετικό τρόπο σεξουαλικότητας στην οποία η πίστη και η αφοσίωση στο σύντροφο και η αληθινή αγάπη είναι δεσπόζουσες αξίες (Arnot, 2006: 135-139).

Τέλος, όσον αφορά την επιλογή πανεπιστημιακής σχολής, τα κορίτσια στρέφονται στις ανθρωπιστικές επιστήμες και σε συγκεκριμένες ειδικότητες επειδή προϋπάρχει ένας εσωτερικευμένος κοινωνικός προσδιορισμός των γυναικείων δραστηριοτήτων και ιδιοτήτων, προσδιορισμός ο οποίος ταυτίζει τις «γυναικείες» και τις «φιλολογικές» ιδιότητες. Άρα, από τη στιγμή που επιβάλλεται ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο στη θηλυκότητα, αυτόματα και η επιλογή επαγγέλματος είναι προκαθορισμένη από το περιεχόμενο αυτό (Bourdieu & Passeron, 1970: 98-99).

Έρευνα

Μέσα στο παραπάνω θεωρητικό πλαίσιο, αρχική πρόθεση της συγκεκριμένης έρευνας ήταν να ερευνηθεί το ποσοστό των κοριτσιών σε ορισμένα πανεπιστημιακά τμήματα σε σχέση με το επάγγελμα των γονιών ή έστω του πατέρα. Η βασική υπόθεση της έρευνάς μας εστιάζεται στο γεγονός ότι στην Ελλάδα, παρότι τα τελευταία 30 χρόνια έχουν γίνει μια σειρά από νομοθετικές παρεμβάσεις (π.χ. Ν. 1329/1983, Ν. 1414/1984, Ν. 3488/2006) υπέρ της ισότητας των δύο φύλων, εντούτοις μια εμπειρική προσέγγιση της επιλογής πανεπιστημιακής σχολής και τμήματος, που κάνουν οι νέοι, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι, ακόμα και σήμερα, εξακολουθούν να υπάρχουν «γυναικεία» και «ανδρικά» πανεπιστημιακά τμήματα. Πέρα όμως από την εμπειρική αυτή προσέγγιση, θεωρήσαμε απαραίτητο να γίνει συγκεκριμένη έρευνα, η οποία θα επιβεβαιώσει ή όχι την αρχική μας υπόθεση και θα φωτίσει μια κρίσιμη πτυχή της ελληνικής κοινωνίας.

Δυστυχώς, όμως για την έρευνα στην Ελλάδα, η Στατιστική Υπηρεσία δε διαθέτει τέτοιο συνδυασμό στοιχείων ώστε να ερευνήσουμε την επιλογή των πανεπιστημιακών τμημάτων που κάνουν τα κορίτσια σε σχέση με το επάγγελμα του πατέρα τους και να «φωτίσουμε» αυτή την πλευρά της ελληνικής πραγματικότητας. Προφανώς, θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον να δούμε από ποια κοινωνική τάξη προέρχονται τα κορίτσια που επιλέγουν τα διάφορα πανεπιστημιακά τμήματα, ώστε να μπορούσαμε να έχουμε και μια έμμεση εικόνα των προτύπων της κάθε κοινωνικοεπαγγελματικής κατηγορίας όσον αφορά την επαγγελματικό προσανατολισμό των παιδιών της. Η μόνη καταγραφή που μπορεί να γίνει αφορά, σε

πραγματικούς αριθμούς και σε ποσοστιαίο μέγεθος, το σύνολο των κοριτσιών ανά έτος (Πίνακας 2) ως προς την κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία του πατέρα τους.

Με δεδομένο τον παραπάνω περιορισμό, η έρευνά μας θα επικεντρωθεί σε διαχρονική ποσοτική παρουσίαση του ποσοστού των κοριτσιών σε διάφορες σχολές και πανεπιστημιακά τμήματα. Η παρουσίαση αυτή θα μας βοηθήσει να δούμε τις διαχρονικές ποσοτικές αυξομειώσεις του πληθυσμού της έρευνάς μας στις υπό έρευνα σχολές και τμήματα, να επιβεβαιώσουμε ή να διαψεύσουμε χρόνιες κατεστημένες απόψεις περί «ανδροκρατούμενων» και «γυναικοκρατούμενων» πανεπιστημιακών τμημάτων και σχολών, καθώς επίσης και αντιφάσεις, φαινομενικές ή μη, που παρουσιάζονται.

Διευκρινίσεις - Αποσαφηνίσεις

Θεωρούμε σκόπιμο να κάνουμε τις παρακάτω διευκρινίσεις:

Στην παρούσα έρευνα επιλέγεται ο όρος *Κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία* σύμφωνα με τη συνήθη ερευνητική πρακτική, ενώ αποφεύγεται για μεθοδολογικούς λόγους η χρήση του όρου *Κοινωνική τάξη*. Η κάθε Κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία διαφοροποιείται από τις άλλες με βάση τόσο τη φύση της εργασίας της, όσο και το μορφωτικό επίπεδο που προϋποθέτει αυτή η εργασία.

Η έρευνά μας δεν περιλαμβάνει τα ΤΕΙ, αλλά μόνο Σχολές και Τμήματα των ΑΕΙ.

Απουσιάζουν από την έρευνά μας στοιχεία από κάποιες χρονιές τις οποίες δεν μας τα έχει παράσχει η ΕΣΥΕ, προφανώς γιατί δεν τα έχει.

Δε συμπεριλαμβάνονται στην έρευνα οι στρατιωτικές και οι αστυνομικές σχολές για τις οποίες εμπειρικά γνωρίζουμε ότι προσελκύουν όλο και περισσότερους νέους εξαιτίας της άμεσης επαγγελματικής αποκατάστασης.

Δε συμπεριλαμβάνονται στην έρευνα σχολές και τμήματα που αφορούν την Οικονομία και τη Διοίκηση.

Όσον αφορά το ποσοστό των κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών που αναφέρονται στον Πίνακα 2, δεν έχουμε επαρκή στοιχεία πριν από το 2001-2002 και ως εκ τούτου περιοριζόμαστε στα τελευταία 8 χρόνια.

Εκτός από τις Γεωπονικές Σχολές, στην έρευνά μας έχει συμπεριληφθεί και το Τμήμα Αγροτικής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θράκης, καθώς και το σύνολο των τμημάτων του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθήνας.

Στην έρευνά μας περιλαμβάνονται μόνο τα κορίτσια που πετυχαίνουν σε κάποια πανεπιστημιακό τμήμα. Προφανώς μια ολοκληρωμένη έρευνα για την επιλογή επαγγέλματος των κοριτσιών θα πρέπει να συμπεριλάβει και τα κορίτσια τα οποία είτε δεν επιτυγχάνουν στο πανεπιστήμιο ή δεν τελειώνουν καν τη βασική εκπαίδευση.

Η επιλογή των σχολών και των τμημάτων έχει γίνει εμπειρικά, αφού έχουν επιλεγεί αυτά που έχουν ιδιαίτερη ζήτηση. Προφανώς θα μπορούσαν να προστεθούν και άλλα τμήματα και σχολές ή και όλες, πράγμα όμως που θα έκανε το εγχείρημά μας περισσότερο σύνθετο.

Ερευνητικά αποτελέσματα

Ξεκινώντας αρχικά από το ποσοστό των αγοριών και κοριτσιών που εντάσσονται στο σύνολο των Πανεπιστημιακών τμημάτων (Πίνακας 1), βλέπουμε μια σταθερή άνοδο του ποσοστού των κοριτσιών τα τελευταία 18 χρόνια, αλλά και σε κάθε περίπτωση

σταθερή πρωτοκαθεδρία τους. Παρά το γεγονός ότι ο αριθμός των εισακτέων στα ελληνικά πανεπιστήμια αυξάνεται, τα κορίτσια εξακολουθούν όλο αυτό το διάστημα να είναι περισσότερα από τα αγόρια και ταυτόχρονα η ποσοστιαία διαφορά μεταξύ τους να αυξάνεται. Από το 56,42% το ακαδημαϊκό έτος 1993-1994, έφτασε 62,42% το 2008-2009, δηλαδή σημείωσε μια αύξηση της τάξεως του 10,63%.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1 - ΣΥΝΟΛΟ ΘΗΛΕΩΝ ΣΤΑ ΑΕΙ

ΕΤΟΣ	ΣΥΝΟΛΟ	ΘΗΛΕΙΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΘΗΛΕΩΝ
1993-1994	24950	14077	56,42%
1995-1996	25709	14931	58,10%
1998-1999	32810	19531	59,52%
1999-2000	38982	23139	59,35%
2001-2002	42543	25744	60,51%
2002-2003	41721	25193	60,38%
2003-2004	40874	24348	59,56%
2004-2005	40204	24361	60,56%
2005-2006	40020	24764	61,87%
2006-2007	39724	24784	62,39%
2007-2008	39792	24745	62,18%
2008-2009	41783	26084	62,42%

Στη συνέχεια παρατηρώντας τον Πίνακα 2 βλέπουμε, σε πραγματικούς αριθμούς και σε ποσοστό (στοιχεία από την επίσημη απογραφή της ΕΣΥΕ του 2001⁴), τον αριθμό των κοριτσιών που εισάγονται στο πανεπιστήμιο σε σχέση με την κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία του πατέρα τους, από το ακαδημαϊκό έτος 2001-2002 ως το 2008-2009.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ακαδημαϊκό Έτος	Σύνολο Εισακτέων / Θήλεις	Κατηγορία 1 Θήλεις (20,30%) ⁵	Κατηγορία 2 Θήλεις (30,41%)	Κατηγορία 3 Θήλεις (35,00%)	Κατηγορία 4 Θήλεις (13,46%)
2001-2002	42543/25744	7454	10149	7062	1079

⁴ Θέλοντας να ομαδοποιήσουμε τις 10 κοινωνικές κατηγορίες που χρησιμοποιούνται από την ΕΣΥΕ, προχωρήσαμε σε σύμπτυξή τους, ώστε να παρουσιάζουν κάποια σχετική κοινωνική ομοιογένεια, η οποία θα είναι πιο λειτουργική για την εξαγωγή συμπερασμάτων. Πιο συγκεκριμένα: **Κατηγορία 1** (ανώτερα διοικητικά και διευθυντικά στελέχη του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, επιστημονικά, καλλιτεχνικά και συναφή επαγγέλματα, ένοπλες δυνάμεις), **Κατηγορία 2** (τεχνολόγοι, τεχνικοί βοηθοί και συναφή επαγγέλματα, υπάλληλοι γραφείου και συναφή επαγγέλματα, απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών και πωλητές σε καταστήματα και υπαίθριες αγορές), **Κατηγορία 3** (ειδικευμένοι γεωργοί, κτηνοτρόφοι, δασοκόμοι και αλιείς, ειδικευμένοι τεχνίτες και ασκούντες συναφή τεχνικά επαγγέλματα, χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων, μηχανημάτων και εξοπλισμού και συναρμολογητές – μονταδόροι), **Κατηγορία 4** (ανειδίκευτοι εργάτες, χειρώνακτες και μικροεπαγγελματίες, μη μισθωτοί που δεν αναζητούν εργασία – π.χ. οικιακή απασχόληση – άνεργοι που αναζητούν εργασία, άγνωστοι).

⁵ Ποσοστό στο συνολικό εργατικό δυναμικό με βάση την απογραφή του 2001.

ΤΟ ΦΥΛΟ ΩΣ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΤΙΚΟΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΕΠΙΛΟΓΗΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΟΣ

	60,51%	28,95%	39,42%	27,43%	4,19%
2002-2003	41721/25193 60,38%	6990 27,74%	10495 41,65%	6474 25,69%	1234 4,89%
2003-2004	40874/24348 59,56%	6703 27,52%	10063 41,32%	6287 25,82%	1295 5,31%
2004-2005	40204/24361 60,56%	6298 25,85%	10163 41,71%	6252 25,66%	1648 6,76%
2005-2006	40020/24764 61,87%	7010 28,30%	9883 39,90%	6318 25,51%	1553 6,27%
2006-2007	39724/24784 62,39%	7015 28,30%	9863 39,79%	6282 25,34%	1624 6,55%
2007-2008	39782/24745 62,18%	6921 27,96%	9631 38,92%	6344 25,63%	1849 7,47%
2008-2009	41783/26084 62,42%	7577 29,04%	10276 39,39%	6963 26,69%	1768 6,77%

Παρατηρώντας προσεκτικά τον Πίνακα 2, βλέπουμε ότι το ποσοστό των κοριτσιών που προέρχονται από τις ανώτερες και μεσαίες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες (Κατηγορία 1 και 2) κυμαίνεται αθροιστικά και σταθερά γύρω στο 70% ενώ τα κορίτσια από τις δύο άλλες κατηγορίες (Κατηγορία 3 και 4) καταλαμβάνουν το υπόλοιπο 30%. Πέρα από τη διαπίστωση αυτή, πρέπει επίσης να σημειώσουμε ότι υπάρχει και σχετικά αντιστρόφως ανάλογη σχέση ανάμεσα στη συμμετοχή των κοριτσιών από τις δύο κατηγορίες (Κατηγορία 1 και 2 – Κατηγορία 3 και 4) στα πανεπιστήμια και το ποσοστό στο συνολικό ποσοστό του πληθυσμού, με βάση την απογραφή του 2001. Πιο συγκεκριμένα, ενώ το ποσοστό των ανώτερων και μεσίων κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών είναι αθροιστικά το 50% του συνολικού πληθυσμού, τα κορίτσια που προέρχονται από τις δύο αυτές κατηγορίες καταλαμβάνουν το 70% το θέσεων στα πανεπιστήμια. Αντίθετα, ενώ οι άλλες δύο κατηγορίες καταλαμβάνουν το υπόλοιπο 50% του συνολικού πληθυσμού, τα κορίτσια που προέρχονται από αυτές καταλαμβάνουν το 30% των θέσεων στα πανεπιστήμια.

Στη συνέχεια και μετά από τις δύο γενικές διαπιστώσεις που σημειώσαμε στους Πίνακες 1 και 2, παρουσιάζουμε επιμέρους σχολές και τμήματα. Όπως έχουμε πιο πάνω σημειώσει, δυστυχώς για την έρευνά μας, δεν υπάρχουν στοιχεία ώστε να συνδυαστεί η επιλογή της σχολής των κοριτσιών και η κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία από την οποία προέρχονται.

Ξεκινώντας από δύο τμήματα του Πολυτεχνείου (Πίνακας 3), αυτά των Πολιτικών μηχανικών και των Αρχιτεκτόνων, βλέπουμε δύο διαφορετικές εικόνες. Όσον αφορά τους Πολιτικούς μηχανικούς υπάρχει σταθερή και αδιαμφισβήτητη πρωτοκαθεδρία των αγοριών, ενώ αντίθετα στο τμήμα της Αρχιτεκτονικής υπάρχει αδιαμφισβήτητη και συνεχώς αυξανόμενη πρωτοκαθεδρία των κοριτσιών. Η διαφορά αυτή μπορεί προφανώς να εξηγηθεί από το γεγονός ότι η Αρχιτεκτονική σχολή προϋποθέτει εξετάσεις στο «σχέδιο», το οποίο είναι περισσότερο κοντά στη «γυναικεία φύση», σύμφωνα πάντα με την κρατούσα άποψη περί γυναικείων και αντρικών δραστηριοτήτων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3 - ΠΟΛΥΤΕΧΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΕΤΟΣ	ΣΥΝΟΛΟ	ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΜΗΧΑΝΙΚΟΙ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ
1993-1994	25,63%	32,71%	64,01%
1995-1996	29,83%	35,78%	67,87%

1998-1999	32,76%	36,22%	75,27%
1999-2000	31,88%	29,76%	71,88%
2001-2002	37,09%	42,27%	69,02%
2002-2003	37,46%	39,16%	70,67%
2003-2004	36,35%	40,36%	70,05%
2004-2005	37,27%	40,15%	70,18%
2005-2006	40,88%	42,73%	69,43%
2006-2007	35,76%	39,69%	63,17%
2007-2008	36,77%	40,90%	73,01%
2008-2009	36,52%	35,17%	75,65%

Στη συνέχεια παρουσιάζεται το ποσοστό των κοριτσιών στη φιλοσοφική σχολή (Πίνακας 4). Εδώ έχουμε την αδιαμφισβήτητη επιβεβαίωση ότι πρόκειται περί «γυναικοκρατούμενης» σχολής, αφού το ποσοστό των κοριτσιών που το επιλέγουν σε σύγκριση με εκείνο των αγοριών είναι συντριπτικά και σταθερά μεγαλύτερο. Πρέπει να σημειώσουμε ότι το συντριπτικό ποσοστό των κοριτσιών παρουσιάζεται σε όλα τα τμήματα της φιλοσοφικής σχολής, συμπεριλαμβανομένων και αυτών των ξένων γλωσσών. Παρά το γεγονός ότι οι ελληνικές οικογένειες επενδύουν τεράστια ποσά στην εκμάθηση ξένων γλωσσών για τα παιδιά τους, εντούτοις τα αγόρια τους δεν επιλέγουν τα αντίστοιχα πανεπιστημιακά τμήματα, επιβεβαιώνοντας έτσι τη στερεοτυπική άποψη ότι και οι «ξένες γλώσσες», εφόσον είναι «γλώσσες» είναι πιο κοντά στη γυναικεία φύση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4 - ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΕΤΟΣ	ΣΥΝΟΛΟ	ΘΗΛΕΙΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ %
1993-1994	3849	3301	85,76%
1995-1996	4108	3518	85,63%
1998-1999	5135	4406	85,80%
1999-2000	5871	5013	85,38%
2001-2002	5791	5009	86,49%
2002-2003	5548	4815	86,78%
2003-2004	5368	4556	84,87%
2004-2005	5122	4437	86,62%
2005-2006	5418	4619	85,25%
2006-2007	5007	4216	84,20%
2007-2008	4916	4120	83,80%
2008-2009	4931	4085	82,84%

Σε αντιπαράθεση με τη φιλοσοφική σχολή, θεωρήσαμε σκόπιμο να παρουσιάσουμε το ποσοστό των κοριτσιών που επιλέγουν τις θετικές επιστήμες. Εδώ βλέπουμε μια αξιοσημείωτη αύξηση των κοριτσιών που επιλέγουν τα τμήματα αυτά (Πίνακας 5). Ενώ πριν από 18 χρόνια στο σύνολο της σχολής τα κορίτσια αποτελούσαν μειοψηφία, παρατηρείται μια σταδιακή άνοδος του ποσοστού τους με αποτέλεσμα σήμερα, έστω και οριακά, να αποτελούν πλειοψηφία. Βλέποντας δε τα δύο τμήματα που έχουμε επιλέξει, παρατηρούμε ότι, ενώ παλαιότερα η επιστήμη των μαθηματικών

θεωρούνταν «ανδρική», σήμερα τα κορίτσια την επιλέγουν ισότιμα με τα αγόρια⁶. Όσο δε αφορά το τμήμα των χημικών, εδώ έχουμε μια αδιαμφισβήτητη πρωτοκαθεδρία των κοριτσιών. Τέλος, θεωρούμε απαραίτητο να σημειώσουμε ότι στη συγκεκριμένη σχολή υπάρχουν τμήματα τα οποία είναι σταθερά και αδιαμφισβήτητα «ανδροκρατούμενα» ή «γυναίκοκρατούμενα». Κλασικό παράδειγμα αποτελεί το τμήμα των φυσικών για την πρώτη περίπτωση και το τμήμα των βιολόγων για τη δεύτερη. Έτσι μπορούμε να σημειώσουμε ότι πρόκειται για μια αντίφαση, γιατί ενώ στο σύνολο της σχολής φαίνεται το ποσοστό των αγοριών και κοριτσιών να ισοσκελίζεται, εντούτοις ορισμένα τμήματα, παρά τη γενική τάση, παραμένουν «προπύργια» του ενός ή του άλλου φύλου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5 - ΣΧΟΛΗ ΘΕΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΤΟΣ	ΣΥΝΟΛΟ	ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΟ	ΧΗΜΙΚΟ
1993-1994	38,40%	39,21%	47,53%
1995-1996	41,62%	40,97%	48,55%
1998-1999	40,84%	40,16%	51,76%
1999-2000	39,65%	38,86%	52,09%
2001-2002	43,35%	41,43%	58,54%
2002-2003	44,15%	43,39%	59,20%
2003-2004	45,47%	48,16%	60,90%
2004-2005	45,77%	48,16%	60,28%
2005-2006	46,25%	49,00%	64,98%
2006-2007	47,96%	49,21%	69,47%
2007-2008	48,41%	52,30%	64,36%
2008-2009	50,05%	51,53%	67,65%

Στη συνέχεια, παρατηρούμε τις ιατρικές σχολές (Πίνακας 6) που έχουν ιδιαίτερη ζήτηση και υψηλό κοινωνικό κύρος. Βλέποντας τα ποσοστά των κοριτσιών στην ιατρική και οδοντιατρική σχολή, διαπιστώνουμε μια σταθερή άνοδο του ποσοστού των κοριτσιών και την πρωτοκαθεδρία τους και στις δύο σχολές τα τελευταία 18 χρόνια. Εκτός από τη διαπίστωσή μας αυτή, θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον να ερευνήσουμε τις ειδικότητες που επιλέγουν και τελικά ασκούν τα κορίτσια των ιατρικών σχολών. Επιλέγουν, π.χ., την ειδικότητα του ορθοπεδικού, που έχει σχέση με τη δύναμη και τη βία, ή όχι; Επιλέγουν την ειδικότητα του χειρουργού που έχει σχέση με λεπτεπίλεπτη δουλειά αφού προϋποθέτει κόψιμο και ράψιμο ή όχι; Μήπως ακόμη και στην επιλογή ειδικότητας των ιατρών υπάρχουν παγιωμένες αντιλήψεις για «γυναικείες» και «ανδρικές» ειδικότητες; Δηλαδή μια μορφή έμφυλων διακρίσεων σε ένα δεύτερο και έμμεσο επίπεδο που έρχεται να ακυρώσει με πολύ διακριτικό τρόπο την αρχική αντίληψη ότι άντρες και γυναίκες συμμετέχουν ισότιμα στο συγκεκριμένο επάγγελμα;

⁶ Περιεκτική θεωρητική προσέγγιση για τη σχέση του φύλου με την επιστήμη των Μαθηματικών μπορεί να αναζητηθεί στη συλλογική εργασία με τίτλο *Φύλο και Σχολική Πράξη*, υπό την επιμέλεια της Β. Δεληγιάννη και Σ. Ζιώγου, και πιο συγκεκριμένα στο κεφάλαιο της Ευαγγελίας Τρέσσου-Μυλωνά με τίτλο «Φύλο και Μαθηματικά: εκπαιδευτικές ανισότητες και Παιδαγωγική της ισότιμης συμμετοχής», Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1997, σσ. 340-361.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6 – ΣΧΟΛΕΣ ΥΓΕΙΑΣ

ΕΤΟΣ	ΙΑΤΡΙΚΗ	ΟΔΟΝΤΙΑΤΡΙΚΗ
1993-1994	43,86%	54,50%
1995-1996	43,81%	55,04%
1998-1999	44,73%	54,26%
1999-2000	42,36%	51,34%
2001-2002	50,43%	53,12%
2002-2003	54,37%	66,90%
2003-2004	53,19%	64,28%
2004-2005	57,03%	62,37%
2005-2006	56,77%	60,07%
2006-2007	53,98%	64,01%
2007-2008	54,24%	61,71%
2008-2009	58,70%	65,29%

Όσον αφορά τις κοινωνικές επιστήμες (Πίνακας 7), βλέπουμε μια σταθερή και συνεχώς αυξανόμενη πρωτοκαθεδρία των κοριτσιών. Το παράδοξο είναι ότι, ενώ στη δημόσια σφαίρα το ποσοστό των κοριτσιών είναι μικρό, πράγμα που επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι η πολιτεία επιβάλλει διά νόμου ένα ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στα ψηφοδέλτια για τις δημοτικές και περιφερειακές εκλογές, εντούτοις το ποσοστό των γυναικών που επιλέγουν την κοινωνιολογία είναι ιδιαίτερα υψηλό. Προφανώς, δεν πρόκειται για ιδιαίτερα συνειδητοποιημένη επιλογή, αλλά για επιλογή που είτε «έτυχε» ή για επιλογή της λογικής «ας έχουμε κι ένα πτυχίο».

ΠΙΝΑΚΑΣ 7 - ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

ΕΤΟΣ	ΝΟΜΙΚΗ	ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ
1993-1994	65,85%	74,81%
1995-1996	66,04%	73,46%
1998-1999	69,43%	70,76%
1999-2000	68,38%	69,85%
2001-2002	69,33%	77,00%
2002-2003	70,89%	72,18%
2003-2004	69,97%	68,75%
2004-2005	73,15%	76,42%
2005-2006	76,45%	75,97%
2006-2007	76,30%	81,13%
2007-2008	75,68%	80,90%
2008-2009	74,00%	82,13%

Μια σχολή με ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι η Παιδαγωγική με τα δύο της τμήματα (Δασκάλων, Νηπιαγωγών ή Προσχολικής Αγωγής) εξαιτίας της ζήτησης που είχε τα τελευταία χρόνια. Όπως παρουσιάστηκε στο προηγούμενο συνέδριο της ΕΚΕ⁷, τα τελευταία

⁷ Μαδεμλής, Η., «Ανασφάλεια στην αγορά εργασίας και επιλογή επαγγέλματος – Η κοινωνική σύνθεση των φοιτητών των Παιδαγωγικών Τμημάτων στην Ελλάδα», στο 2^ο Διεθνές Συνέδριο της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας με τίτλο *Κοινωνία της Διακινδύνευσης – Προκλήσεις στον 21^ο αιώνα*, Αθήνα, 5-7 Νοεμβρίου 2009.

χρόνια, εξαιτίας της επαγγελματικής αποκατάστασης που προσέφεραν τα Παιδαγωγικά τμήματα συγκριτικά με άλλα πανεπιστημιακά τμήματα, υπήρξε αλλαγή της κοινωνικής σύνθεσης των φοιτητών τους με σημαντική αύξηση αυτών που προέρχονταν από τις ανώτερες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες και ανάλογη μείωση αυτών που προέρχονταν από τις κατώτερες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8 - ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΕΤΟΣ	ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ	ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ
1993-1994	80,05%	93,06%
1995-1996	77,79%	93,05%
1998-1999	83,65%	94,30%
1999-2000	84,37%	97,13%
2001-2002	80,73%	95,48%
2002-2003	81,42%	94,59%
2003-2004	82,08%	94,48%
2004-2005	82,18%	97,14%
2005-2006	83,75%	95,06%
2006-2007	90,63%	95,96%
2007-2008	85,01%	97,77%
2008-2009	84,79%	96,58%

Βλέποντας τα ποσοστά του Πίνακα 8 που αφορά το τμήμα των Νηπιαγωγών και ιδιαίτερα των Δασκάλων, του οποίου την κοινωνική σύνθεση έχουμε ερευνήσει, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι, παρά την αλλαγή στην κοινωνική τους σύνθεση, και τα δύο τμήματα εξακολουθούν να είναι γυναικοκρατούμενα. Δηλαδή, μόνο τα κορίτσια που προέρχονται από τις ανώτερες και μεσαίες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες επιλέγουν την Παιδαγωγική Σχολή και όχι τα αγόρια αυτών των κατηγοριών. Παρά το γεγονός ότι μέχρι και πρόσφατα, κυρίως, τα Παιδαγωγικά Τμήματα ήταν μια καλή επαγγελματική επιλογή εξαιτίας του άμεσου διορισμού στο δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα, τελικά δεν επιλέγονται από τα αγόρια, αλλά από τα κορίτσια. Η αρχική μας υπόθεση ότι η άμεση επαγγελματική αποκατάσταση που πρόσφεραν αυτά τα τμήματα θα μπορούσε να ανατρέψει ή να αμβλύνει μια στερεοτυπική άποψη για τη «θηλυκότητα» του επαγγέλματος του εκπαιδευτικού της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης δεν επιβεβαιώθηκε.

Τέλος, θεωρήσαμε σκόπιμο να δούμε και την αναλογία αγοριών/κοριτσιών και στις Γεωπονικές Σχολές (Πίνακας 9). Ξεκινώντας από την εμπειρική προσέγγιση ότι σημαντικό μέρος των αγροτικών εργασιών γίνονται κατά το πλείστον από γυναίκες, θεωρήσαμε απαραίτητο να ερευνήσουμε αν υπάρχει η τάση να κατευθύνονται τα κορίτσια προς τις σχολές αυτές, ώστε όταν θα βγουν στην παραγωγή να υπάρχει ένα εξειδικευμένο ανθρώπινο γυναικείο δυναμικό, ικανό να αντεπεξέλθει στις προκλήσεις της παγκοσμιοποίησης, αλλά και μια επιλογή η οποία αποδεικνύει την προκαθορισμένη τάση να κατευθύνονται τα κορίτσια σε μια ειδικευση που έχει να κάνει με τη σπορά και την αναπαραγωγή, δύο διαδικασίες που έχουν ταυτιστεί με την γυναικεία φύση.

Βλέποντας παραπάνω τα ποσοστά στο σχετικό πίνακα, συμπεραίνουμε ότι υπάρχει μια σταθερή άνοδος του ποσοστού των κοριτσιών στην εν λόγω σχολή, φτάνοντας το ποσοστό τους περίπου 50%, πράγμα που αποδεικνύει ότι και εδώ ακολουθείται η γενική τάση ανόδου του ποσοστού των κοριτσιών, όπως στις υπόλοιπες σχολές και τμήματα. Βέβαια η αύξηση αυτή δε σημαίνει απαραίτητα ότι ασκούν το επάγγελμα του εξειδικευμένου αγρότη. Μπορεί να ισχύει αυτό ή μπορεί, μέσω του πτυχίου της γεωπονικής σχολής, να αναζητούν θέση δημοσίου υπαλλήλου του υπουργείου αγροτικής ανάπτυξης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9 - ΓΕΩΠΟΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΕΤΟΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΘΗΛΕΩΝ
1993-1994	38,60%
1995-1996	40,40%
1998-1999	39,40%
1999-2000	43,50%
2001-2002	44,70%
2002-2003	43,00%
2003-2004	41,30%
2004-2005	45,10%
2005-2006	46,10%
2006-2007	49,20%
2007-2008	50,90%
2008-2009	48,60%

Συμπεράσματα

Επιχειρώντας να ερμηνεύσουμε τα παραπάνω αποτελέσματα, καταλήγουμε σε μια σειρά συμπερασμάτων και ερμηνειών:

Όσον αφορά την επιλογή του επαγγέλματος εκ μέρους των κοριτσιών, το παράδειγμα των δασκάλων και νηπιαγωγών αποδεικνύει ότι, όσον αφορά το φύλο, η επιλογή σχολής δεν επηρεάζεται άμεσα και καθοριστικά από τις εξελίξεις στην αγορά εργασίας. Ενώ λογικά η άμεση επαγγελματική αποκατάσταση μέσω των Παιδαγωγικών σχολών θα έπρεπε να προσελκύσει και πολλούς άντρες, εντούτοις εξακολουθεί να προσελκύει κυρίως γυναίκες. Δηλαδή, είναι τόσο στέρεα η άποψη ότι το επάγγελμα του εκπαιδευτικού της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι για γυναίκες, όπου παρά την άμεση επαγγελματική αποκατάσταση που προσφέρει, δεν προσελκύει αγόρια.

Στηριζόμενοι στην παραπάνω περίπτωση και παρά το γεγονός ότι δεν το έχουμε ερευνήσει, μπορούμε να υποθέσουμε, όσον αφορά τις στρατιωτικές και αστυνομικές σχολές, ότι ίσως και εδώ να έχουμε αλλαγή της κοινωνικής σύνδεσης των εισαχθέντων αλλά όχι και αύξηση του ποσοστού των γυναικών, κάτι δηλαδή αντίστοιχο με αυτό που παρατηρήθηκε στην Παιδαγωγική σχολή. Ίσως, με βάση την εμπειρία των παιδαγωγικών τμημάτων, να αλλάζει η κοινωνική σύνθεση των στρατιωτικών σχολών και της αστυνομίας, αλλά να μην αλλάζουν καίρια τα φυλετικά τους χαρακτηριστικά.

Η περίπτωση της Φιλοσοφικής, της Παιδαγωγικής Σχολής και του τμήματος των Μαθηματικών μας δείχνει πως, παρά το γεγονός ότι οι γυναίκες διεκδικούν θέσεις σε παραδοσιακές «ανδρικές» σχολές, το αντίστροφο δεν ισχύει. Δηλαδή οι άντρες δε στρέφονται προς τις παραδοσιακές «γυναικείες» σχολές. Ουσιαστικά τα ανδρικά επαγγέλματα θεωρούνται ελκυστικά και οι γυναίκες επιχειρούν να τα προσεγγίσουν, χωρίς να ισχύει και το αντίστροφο.

Η αριθμητική και ποσοστιαία αύξηση των κοριτσιών, που παρατηρείται σε άλλες σχολές, δεν έχει άμεση σχέση με τη αγορά εργασίας, αλλά εντάσσεται σε μια φυσιολογική, στο χρόνο, εξέλιξη των πραγμάτων όπου οι γυναίκες εντάσσονται στην παραγωγή και σε επαγγέλματα που θεωρούνταν παραδοσιακά αντρικά.

Τέλος, εξαιτίας της εργασίας μας αυτής, ανακύπτουν μια σειρά άλλων ερωτημάτων, που πρέπει να απαντηθούν ή έχουν, πιθανώς, ήδη απαντηθεί, όπως:

η επιλογή του πανεπιστημιακού τμήματος εκ μέρους των κοριτσιών είναι πρώτη ή δευτερεύουσα; Δηλαδή πρόκειται για συνειδητή επιλογή ή τυχαία;

Πόσα από τα κορίτσια, που εντάσσονται στα διάφορα πανεπιστημιακά τμήματα, τα τελειώνουν;

Πόσα από τα κορίτσια επιχειρούν δεύτερη και τρίτη φορά για να επιτύχουν να εισαχθούν στο τμήμα που πραγματικά θέλουν, και όχι σε αυτό που έτυχε να περάσουν;

Η απόκτηση πτυχίου από μέρους των κοριτσιών, σημαίνει πάντα ή σχεδόν πάντα, και την ανάλογη εργασία ή το πτυχίο αποτελεί ένα τυπικό προσόν, χωρίς όμως ανταπόκριση στην αγορά εργασίας;

Μήπως τα κορίτσια, εξαιτίας της χαμηλής κοινωνικής τους καταγωγής, υποχρεώνονται να εργάζονται και, άρα, τόσο ο βαθμός του πτυχίου τους όσο και ο χρόνος απόκτησής του, διαφοροποιούνται από άλλα που προέρχονται από ανώτερα κοινωνικά στρώματα;

Μετά την απόκτηση του πτυχίου, έχουν τα κορίτσια τις ίδιες ευκαιρίες με τα αγόρια στην αγορά εργασίας ή, αντίθετα, υπάρχουν κι εκεί στερεοτυπικές απόψεις περί γυναικείων και ανδρικών επαγγελμάτων;

Τα επαγγέλματα που επιλέγουν τα κορίτσια, πέρα από το αν θεωρούνται «γυναικεία» ή «ανδρικά», έχουν ιδιαίτερα υψηλό κοινωνικό κύρος τη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή που επιλέγονται;

Προφανώς, αυτά και μια σειρά άλλων ερωτημάτων, επιζητούν απάντηση και ερμηνεία. Η ανάγκη όμως να εκλείψει μια, για αιώνες επικρατούσα, στερεοτυπική άποψη περί γυναικείων και ανδρικών δραστηριοτήτων και επαγγελματικών επιλογών είναι επιτακτική όσο ποτέ, ιδιαίτερα σε μια περίοδο με έντονη κοινωνική και οικονομική ανασφάλεια.

Βιβλιογραφία

- Arnot, M., (2006), *Διαδικασίες Αναπαραγωγής του Φύλου*, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Bourdieu, P. & Passeron, J-C., (1970), *La reproduction, éléments pour une théorie du système d'enseignement*, Paris, Minuit.
- Bourdieu, P., (1980), *Le sens pratique*, Paris, Minuit.
- Bourdieu, P., (1998), *Ανδρική κυριαρχία*, Αθήνα, Στάχυ.
- Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη, Χ., Μαράτου-Αλιμπράντη, Λ., Καπέλλα, Α., (2001), *Εκπαίδευση και Φύλο – Μελέτη Βιβλιογραφικής Επισκόπησης*, Αθήνα, ΚΕΘΙ.
- Δεληγιάννη, Β. & Ζιώγου, Σ., (1997), *Φύλο και Σχολική Πράξη*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας.
- Δεληγιάννη, Β. & Ζιώγου, Σ., (1999), *Εκπαίδευση και Φύλο*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας.
- Ζιώγου - Καραστεργίου, Σ., (2006), *Διερευνώντας το φύλο*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας.

«Κατασκευές της ‘Ετερότητας’ σε μια Σύγχρονη Πολυπολιτισμική Κοινωνία: Το παράδειγμα των Μαρτύρων του Ιεχωβά στην Ελλάδα»

Μαίρη Μαργαρώνη¹

Εισαγωγή

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι να φωτίσει τις αναπαραστάσεις της κυρίαρχης ελληνικής πληθυσμιακής ομάδας, της ορθόδοξης χριστιανικής, για την θρησκευτική ομάδα των Μαρτύρων του Ιεχωβά (Μ.τ.Ι.), έτσι όπως αυτές διαμορφώθηκαν και εξελίχθηκαν στην διάρκεια του προηγούμενου αιώνα και στις αρχές του παρόντος, με έμφαση, ωστόσο, στην τελευταία πεντηκονταετία.

Οι θρησκευτικές διαφορές της διδασκαλίας των Μ.τ.Ι. από την ηγεμονική χριστιανική παράδοση και η επιμονή τους στην πολιτική ουδετερότητα, συνέβαλλαν τα μέγιστα στην ανάπτυξη μιας ρητορικής από επίσημους φορείς τόσο της ελληνικής πολιτείας όσο, κυρίως, της ορθόδοξης εκκλησίας, για την «επικινδυνότητά» τους στον τριπλό άξονα «θρησκεία, πατρίδα, οικογένεια». Παρά την σαφή βελτίωση στον τρόπο πρόσληψης και αντιμετώπισης των Μ.τ.Ι. στον παρόντα, σε σχέση με τον παρελθόντα, αιώνα, που γίνονταν αντικείμενο στιγματισμού, χλευασμού, αποκλεισμού από δημόσιες θέσεις εργασίας και κατοίκησης, στα πλαίσια μιας ευρύτερης καταπάτησης των δικαιωμάτων παντός είδους μειονοτήτων, των θρησκευτικών συμπεριλαμβανομένων (Gurr & Scarritt, 1989: 375-405), οι Μ.τ.Ι. εξακολουθούν και σήμερα να αποτελούν τον «άλλο» που ταλαντώνεται μεταξύ ανοχής και αποδιοπόμησης, ανάλογα τόσο με τις ιστορικοκοινωνικές συγκυρίες, όσο και με συλλογικές αλλά και ατομικές ψυχολογικές διαθέσεις και φαντασιακές προσλήψεις.

1. Σύντομη ιστορική διαδρομή της θρησκείας των Μ.τ.Ι.

Η θρησκεία των Μ.τ.Ι. ιδρύθηκε από τον C. Russell (1852-1916) το 1874, στο Pittsburgh της Πενσυλβανίας (Η.Π.Α.). Το 1879 ιδρύθηκε η επίσημη περιοδική έκδοση της θρησκευτικής ομάδας, η *Σκοπιά*, και το 1881 η ομώνυμη εταιρεία, που σήμερα έχει την επωνυμία *Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania*. Η ιστορία των Μ.τ.Ι., από την χρονολογία της ιδρύσεώς της και μετά, χωρίζεται σε περιόδους που αντιστοιχούν στην θητεία των προέδρων της. Τον ιδρυτή και πρώτο πρόεδρό της Russell (1881-1916) ακολούθησαν οι J. Rutherford (1917-1942), N. Knorr (1942-1977), F. Franz (1977-1992), M. Henschel (1992-2000) και D. Adams (2000-σήμερα) (Hutten, 1982: 80-135-<http://www.jw-media.org/aboutjw/article41.htm# history>).

Στην Ελλάδα, οι Μ.τ.Ι. εμφανίστηκαν στις αρχές του προηγούμενου αιώνα. Οι πρώτοι πιστοί ήταν μετανάστες, που γνώρισαν και ασπάστηκαν την συγκεκριμένη διδασκαλία στις Η.Π.Α. Το 1922 ίδρυσαν στην Αθήνα το πρώτο τους γραφείο (Κονιδάρης, 1991: 17-18). Το γεγονός αυτό προκάλεσε την αντίδραση της επίσημης εκκλησίας, η οποία, παρά την γενικότερη –θεωρητικά τουλάχιστον–

¹ Φιλολόγος – Κοινωνική Ανθρωπολόγος – Υποψ. Διδάκ. Ιστορίας, Zentrum für Antisemitismusforschung, Βερολίνο.

αναγνώριση των δικαιωμάτων του ανθρώπου (Pollis, 1987: 587-614· Pollis, 1993: 339-356), καταδίωξε δριμύτατα τους Μ.τ.Ι., βλέποντας αρνητικά την «διείσδυσή» τους στην Ελλάδα. Έτσι, ο πρώην αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος Χριστόδουλος, χαρακτήρισε την είσοδό τους στην χώρα ως «μίασμα», που εξαπλωνόταν εξαιτίας του οικονομικού δέλεαρ που πρόσφερε η «οργάνωση» (Παρασκευαΐδης, 1976: 30-31).

Σύμφωνα με την επίσημη παγκόσμια στατιστική έκθεση των Μ.τ.Ι., το 2010, στην Ελλάδα, υπήρχαν 29.058 πιστοί, ενώ βαπτίστηκαν 732 νέα μέλη. Στην πιο σημαντική ετήσια θρησκευτική συγκέντρωσή τους, στην «Ανάμνηση του θανάτου του Ιησού Χριστού», εκδήλωση, χωρίς τελετουργικές διαδικασίες, κατά την οποία υπενθυμίζονται τα συμβάντα που οδήγησαν τον Ιησού στον θάνατο, συμμετείχαν το 2010, 48.042 άτομα. Επίσης, την ίδια χρονιά, καταγράφηκαν, στην ελληνική επικράτεια, 380 Αίθουσες Βασιλείας, δηλαδή οίκοι λατρευτικών συναθροίσεων των Μ.τ.Ι., (κατά μέσον όρο) 12.846 ώρες βιβλικής μελέτης και 5.723.515 συνολικές ώρες κηρυγμάτων (http://www.watchtower.org/e/statistics/worldwide_report.htm).

Οι Μ.τ.Ι. είναι γνωστοί και με άλλες ονομασίες, που είτε αποδίδουν οι ίδιοι στον εαυτό τους, είτε –κυρίως– τους αποδίδουν οι άλλοι, όπως «Χιλιαστές», «Ιεχωβίτες», «Χαραυγιστές της χιλιετηρίδος», «Ρωσσελιστές», «Οπαδοί της Νέας Ημέρας», «Οπαδοί της Παγκοσμίου Σωτηρίας», «Οργάνωση Σκοπιάς του Πύργου» και «Σπουδαστές των Γραφών». Χιλιαστές είναι η πιο συνηθισμένη ονομασία που τους αποδίδει η επίσημη ορθόδοξη εκκλησία, επισημαίνοντας, έτσι, «την πλανημένη διδασκαλία, που πρώτος εκήρυξε ο αιρετικός Κήρυνθος, τον οποίο η Εκκλησία καταδίκασε ήδη από την αποστολική εποχή, σύμφωνα με την οποία ο Χριστός πριν από την καθολική ανάστασι και κρίσι θα βασιλεύση για χίλια χρόνια μαζί με τους δικαίους ανθρώπους» (Μπεζενίτης, 1976: 8-9). Η έμφαση της ηγεμονικής θρησκευτικής άποψης περί πλάνης των Μ.τ.Ι. και περί «των επανειλημμένων διαψεύσεων των προφητειών των», διαφαίνεται και στην απόρριψη, από την επίσημη εκκλησία, της ονομασίας που επιλέγουν οι ίδιοι για τον εαυτό τους, ως «Σπουδαστές των Γραφών», αφού, σύμφωνα με την ορθόδοξη επιχειρηματολογία, «μελετούν όπως εκείνοι θέλουν την Αγία Γραφή και διαστρέφουν με σατανικά τεχνάσματα τη διδασκαλία της, για να στηρίξουν τις πλάνες τους» (ό.π.). Σε τελική ανάλυση, υποστηρίζεται ότι «οι Χιλιασταί απεδείχθησαν διεθνείς απατεώνες και, όπως οι κοινοί απατεώνες, οι επ' αυτοφώρω συλλαμβανόμενοι, αναγκάζονται, διά την περαιτέρω δράσιν των, ν' αλλάζουν ονοματεπώνυμα, ούτω και οι Χιλιασταί αλλάζουν ονόματα» (Παρασκευαΐδης, 1976: 30-31· Μπεζενίτης, 1976: 8-9· Παπαθανασίου, 1993: 21).

2. «Με ένδυμα προβάτου: Οι χιλιασταί». Κατασκευάζοντας την εικόνα του αλλόθρησκου εχθρού

Ο στιγματισμός, η περιθωριοποίηση και η καταδίωξη των Μ.τ.Ι. από την ορθόδοξη εκκλησία και το ελληνικό κράτος, κυρίως –αλλά όχι αποκλειστικά– κατά τον προηγούμενο αιώνα, οφειλόταν τόσο στο περιεχόμενο των διδασκαλιών τους, που διαφοροποιούνταν δογματικά, σε σημαντικό βαθμό, από το περιεχόμενο των διδασκαλιών της ορθόδοξης εκκλησίας, όσο και στον τρόπο προώθησής του.

Όσον αφορά το περιεχόμενο των διδασκαλιών των Μ.τ.Ι., τα βασικά σημεία διαφοροποίησής του από την ορθόδοξη διδασκαλία, είναι η μη παραδοχή του δόγματος της Αγίας Τριάδας, η άρνηση της θεότητας του Χριστού, η άρνηση της θεότητας και της προσωπικότητας του Αγίου Πνεύματος, η μη παραδοχή της Παναγίας ως Θεοτόκου, η απόρριψη απόδοσης τιμών στους Αγίους, η απόρριψη της Ιερής Παράδοσης, η άρνηση των Μυστηρίων, η άρνηση της αθανασίας της ψυχής, η παροδοχή της Δευτέρας Παρουσίας του Χριστού ως κοσμική βασιλεία, η άρνηση του νηπιοβαπτισμού, η άρνηση του εορτασμού των βασικών εορτών του χριστιανικού κόσμου, όπως των Χριστουγέννων και του Πάσχα, ως εορτών με παγανιστικά κατάλοιπα, η άρνηση του εορτασμού των γενεθλίων, και η άρνηση λατρείας βασικών συμβόλων της χριστιανικής πίστης, όπως ο σταυρός (Μπεζενίτης, 1976: 9-25· Παπαθανασίου, 1993: 34-86· <http://www.jw-media.org/aboutjw/article31.htm#bible>, http://www.watchtower.org/e/rq/article_11.htm).

Η επίσημη εκκλησιαστική πολεμική αφορά ιδιαίτερα το τελευταίο προαναφερθέν σημείο, την άρνηση των Μ.τ.Ι. για απόδοση τιμής στο σταυρό, βασικό ορθόδοξο σύμβολο για τον θάνατο

του Χριστού και ταυτόχρονα για την λύτρωση του ανθρώπινου γένους. Η εκκλησιαστική πολεμική εναντίον των Μ.τ.Ι. αφορά, κυρίως, την πρόσληψή τους για τον σταυρό, ως παγανιστικό κατάλοιπο, και συγκεκριμένα ως «το αποτύπωμα της φαλλικής λατρείας επί του χριστιανικού κόσμου», καθώς «στους ειδωλολάτρες ο σταυρός συμβόλιζε το ανδρικό όργανο αναπαραγωγής και τους γεννητικούς αδένες του» (Βασιλόπουλος, 1967: 7). Η ορθόδοξη εκκλησία, εκλαμβάνοντας την συγκεκριμένη άποψη ως άμεση επίθεση στο πιο ιερό της σύμβολο, και γενικότερα στο σύνολο της πίστης της, κατασκεύασε την εικόνα και ανέπτυξε την ρητορική της εμπόλεμης κατάστασης μεταξύ Ορθοδοξίας και Μ.τ.Ι.: «Καθήκον μας είναι να προφυλάξωμεν το ποίμνιο, να κρούσωμε τον κώδωνα του κινδύνου, να σημάνωμε συναγερμό, να ενημερώσωμε με στοιχεία τον λαό, να αποδυναμώσωμε την επιθετικότητα του εχθρού.» (Παρασκευαΐδης, 1976: 5). Στην εμπόλεμη αυτή κατάσταση, απαιτήθηκε, σύσσωμος, ο ελληνορθόδοξος λαός να ενδυθεί «την 'πανοπλίαν του Θεού' (...), προκειμένου να αντισταθώμεν νικηφόρως προς τας επιθέσεις αυτών του διαβόλου» (Αλεβιζόπουλος, 1973: 8), και να καταπολεμήσει τον αλλόθρησκο εχθρό, με «πολεμική ιαχή, η οποία καλεί στα 'όπλα' για του Χριστού την Πίστιν την Αγία, ολόκληρον τον Λαό μας. Από τον πρώτον ως τον τελευταίον. 'Πανστρατιά'.» (Βασιλόπουλος, 1967: εισαγωγικό σημείωμα).

Όμως, όχι μόνο το περιεχόμενο, αλλά και ο τρόπος διάδοσης της διδασκαλίας της «οργάνωσης» των Μ.τ.Ι. προσλαμβάνεται ως επιθετικός. Έτσι, κυρίως κατά τον προηγούμενο αιώνα, αναφερόταν συχνά ότι «οι πράκτορες της (...) έχουν κατακλύσει την πατρίδα μας σαν 'λύκοι βαρείς' (...) και, εκμεταλλεόμενοι την άγνοια των Χριστιανών μας γύρω στα θέματα της Πίστεως, γυρνούν στα σπίτια, τα καταστήματα, τα γραφεία και με ομιλίες, συζητήσεις, περιοδικά και βιβλία, χύνουν το δηλητήριο της κακοδοξίας τους στις ψυχές μας, προσπαθώντας με κάθε τρόπο να μας κάνουν να προδώσωμε ό,τι έχομε ιερώτερο. Την Πίστι των πατέρων μας, την Ορθοδοξία, την ποτισμένη με το αίμα και το δάκρυ εκατομμυρίων Μαρτύρων και Ομολογητών» (Μπεζενίτης, 1976: 6). Κατακρίνεται ότι το κηρυκτικό έργο των Μ.τ.Ι. «αποτελεί το παν», την «μοναδική προϋπόθεση για τη σωτηρία» (Αντωνόπουλος, 1974: 24), γεγονός που τους αναγκάζει να επιδεικνύουν «ζήλο κατ' εντολή» (ό.π.: 25-29), υπό καθεστώς «πλήρους απολυταρχίας» (ό.π.: 40-43), μετά από «πλύση εγκεφάλου» (Richardson & Introvigne, 2001: 143-168), σαν «προγραμματισμένα ρομπότ», για διεξαγωγή «προπαγάνδας» και όχι διαλόγου (Αλεβιζόπουλος, 1982: 63). Πράγματι, πιστεύεται ότι οι Μ.τ.Ι. «δεν έχουν ιδίαν θέλησιν, ιδίον πρόγραμμα, ιδίαν υπόστασιν. Είναι εν είδος ρομπότ, το οποίον προγραμματίζεται από τον κάτοχόν του διά μίαν ωρισμένην υπηρεσίαν. Μετά μίαν 'πλύσιν του εγκεφάλου' δεν έχει ο 'μάρτυς' την δυνατότητα να σκεφθή τίποτε άλλο και να ενεργήση διαφορετικώς» (ό.π.: 109). Γίνεται, κατ' επανάληψη, λόγος για «στυγνή τυραννία του Χιλιασμού» (Καπετανόπουλος, 1974), για «διαρκή εξαναγκασμό» (Αλεβιζόπουλος, 1973: 13-24) και, σε τελική ανάλυση, για την «δικτατορία του Μπρούκλιν» (Αλεβιζόπουλος, 1993-1995). Άλλωστε, η συχνότερη δικαστική κατηγορία που διατυπώθηκε εναντίον των Μ.τ.Ι. ήταν αυτή του προσηλυτισμού (Κονιδάρης, 1991: 39-78), ο οποίος στην Ελλάδα διώχτηκε, συστηματικά, ποινικά (Kyriazopoulos, 2004-2005: 149-245), αφήνοντας, έτσι, όλο το πεδίο θρησκευτικής δράσης ελεύθερο στην ορθόδοξη εκκλησία.

Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος με τον οποίο η κυρίαρχη θρησκευτική ομάδα κατασκευάζει την εικόνα της (σχεδόν «αστυνομικού» χαρακτήρα) συγκέντρωσης και καταγραφής πληροφοριών των Μ.τ.Ι. για κάθε οικογένεια, προκειμένου να ασκήσει «ανοικτό προσηλυτισμό σε βάρος των ανυπόπτων Ορθοδόξων Χριστιανών με σκοπό την απόσπασή τους από τους κόλπους της Αγίας μας Εκκλησίας, και την ένταξή τους σε ομάδες που κινούνται μέσα στην πλάνη και την αίρεση και που με πείσμα μάχονται την Ορθόδοξη πίστη και την εθνική μας κληρονομιά» (Παπαθανασίου, 1993: 11). Αναφέρεται χαρακτηριστικά ο χωρισμός κάθε γεωγραφικής περιοχής από τους Μ.τ.Ι., σε περιφέρειες, που η καθεμία ανατίθεται σε συγκεκριμένους «ευαγγελιζόμενους», δηλαδή σε Μ.τ.Ι. που ασκούν «διακονία από σπίτι σε σπίτι». Στην συνέχεια, ανοίγεται φάκελος για κάθε οικογένεια, συγκεντρώνονται και καταγράφονται συλλεχθέντα στοιχεία για αυτήν, ακολουθεί η παράδοση τού κάθε οικογενειακού φακέλου στον «περιφερειακό υπηρέτη», δηλαδή στον ιεραρχικά ανώτερο (του «ευαγγελιζόμενου») Μ.τ.Ι., και, με τον τρόπο αυτό, «εξασφαλίζεται μια άγρυπνη παρακολούθησι του ενός από τον άλλο» (Παρασκευαΐδης, 1976: 65-67).

Ο «εξανγκασμός συνειδήσεων» φαίνεται να συνδέεται άμεσα με το γεγονός ότι οι Μ.τ.Ι. εξ αρχής προσλήφθηκαν ως «οργάνωσι συμφέροντος» (ό.π.: 50, 56), καθώς «... ο ζήλος των χιλιαστών οφείλεται πολλές φορές και στο υλικό συμφέρον. (...) Το Μπρούκλιν είναι μια πολύ επιτυχημένη επιχείρησις, που εκδίδει εκατομμύρια τεύχη και τα διαθέτει στην παγκόσμια αγορά. Αλλά και κάθε τοπική χιλιαστική οργάνωσις, ενώ προσφέρει λεφτά για τον προσηλυτισμό νέων οπαδών, εκμεταλλεύεται άγρια οικονομικά τους παλαιότερους οπαδούς της, γιατί τους επιβάλλει να αγοράζουν τα έντυπά της όλα και τα βιβλία, να πληρώνουν εισφορές, και για τον αγώνα να σηκώνουν οικονομικά φορτία. Έτσι, η οργάνωσι έχει τεράστια οικονομική βάση.» (ό.π.: 58· Καντιώτης, 1963: 22). Αναφέρεται ότι διαθέτουν «πακτωλό χρημάτων» και επιδίδονται «με πρωτοφανή φανατισμό σε προσηλυτιστικές πράξεις» (Καρούσος, 1987: 3). Υποστηρίζεται, έτσι, ότι ο ελληνορθόδοξος πληθυσμός «... απληροφόρητος πάνω στις βαθύτερες επιδιώξεις του χιλιασμού, δέχεται ανύποπτος το δηλητήριο, που δασκαλεμένοι 'ινστρούχτορες' του προσφέρουν στο ίδιο του το σπίτι» (Παρασκευαΐδης, 1976: 5· Ρήγας, 1992: 13).

Η ταυτοποίηση της διδασκαλίας των Μ.τ.Ι. με δηλητήριο, φαίνεται ότι δεν αποτελούσε εξαίρεση στον δημόσιο λόγο επίσημων εκπροσώπων της εκκλησίας κατά τον προηγούμενο αιώνα: «Αδολον γάλα είνε τα λόγια του Θεού, αλλ' εις το γάλα ο Χιλιαστής ρίπτει το φαρμάκι του. Ναι! Στερεά τροφή, κρέας καθαρόν και θρεπτικόν είνε τα βαθέα νοήματα των λόγων του Θεού, αλλ' ο Χιλιαστής κόπτει το κρέας εις μύρια μικρά τεμάχια και τα αναμιγνύει με στρυχνίνη, τα ζυμώνει και τα κάμνει 'φόδες' που τις 'χάφτουν'.» (Καντιώτης, 1963: 17).

Έτσι, λοιπόν, τόσο το περιεχόμενο των διδασκαλιών των Μ.τ.Ι. όσο και ο τρόπος μετάδοσής του, δεν βρίσκουν σύμφωνη την ηγεμονική θρησκευτική ομάδα, η οποία αποτείνεται ότι «ο Χιλιασμός δεν έχει καμμιά απολύτως σχέση με το Χριστιανισμό», ότι «είναι ένα ανακάτωμα όλων των αιρέσεων, που συνετάραξαν την Εκκλησία, από τα πρώτα βήματά της ως σήμερα» (Μπεζενίτης, 1976: 7), μια «ακατανόμαστος πλάνη» (Δανιήλ, 1923: 23-24· Παπαθανασίου, 1993: 7), μια «τερατώδη διαστροφή» (Αντύπας, 1925: 25), «σατανική» και «ψυχοφθόρος» (Βασιλόπουλος, 1927), μια «χιλιαστική λέπρα» (Καντιώτης, 1963: 27), ένας «μέγας κίνδυνος» (Ξενοπούλος, 1946), μια «πληγή» (Λενής, 1976), μια «θρησκευτική πόρνη» (Βακίπουλος, 1996α: 144), «προϊόν σατανικής μείξεως» και «γέννημα του Διαβόλου» (Καντιώτης, 1963: 5, 7), μια «σατανική αντιχριστιανική οργάνωσις» (Παρασκευαΐδης, 1976: 48· Ρήγας, 1992: 12-13), ένα «πολυκέφαλο σατανικό αντιχριστιανικό τέρας» (ό.π.: 12-13). Ακόμη περισσότερο, οι ίδιοι οι Μ.τ.Ι. δαίμονοποιούνται, αφού υποστηρίζεται ότι «ο Σατανάς και τα όργανα αυτού λαμβάνουν πυρ εκ της κολάσεως και το ρίπτουν, διά να καύσουν το μεγάλο Σπίτι, που ονομάζεται Ορθόδοξος Ελλάς» (Καντιώτης, 1963: 4) και ότι «οι ψευδομάρτυρες του Ιεχωβά απεστάλησαν από τον Αντίχριστο τώρα, στους έσχατους καιρούς, για να πλανήσουν τα έθνη» (Ρήγας, 1992: 13). Χαρακτηρίζονται, έτσι, ως «όργανα του Απολλύοντος» (Αντύπας, 1925: 36), με «σατανικά, αντίχριστα σχέδια» (Μπεζενίτης, 1976: 6· Βασιλόπουλος, 1970: 7· Βιτάλης, 1977· Τρεμπέλας, 1928) και «πλοκάμια λερναίας ύδρας» (Βασιλόπουλος, 1967: εισαγωγή· Ρήγας, 1992: 13).

3. «Η κατασκοπεία των Ιεχωβάδων». Κατασκευάζοντας την εικόνα του εθνοκτόνου εχθρού

Οι Μ.τ.Ι., ωστόσο, δεν προσλαμβάνονται μόνο ως εχθροί της ορθόδοξης εκκλησίας αλλά και ως εχθροί του ελληνικού έθνους. Ο χιλιασμός, μεγάλος εχθρός του σημερινού αγώνος της Ελλάδος (Αντωνόπουλος, 1951). Τι είναι η κατασκοπεία: Αγγέλουσα την βασιλείαν του σατανά. Η λύσσα των ψευδομαρτύρων του Ιεχωβά κατά του σταυρού-έθνους-στρατού-σημαίας-ύμνου (Βασιλόπουλος, 1967). Ξεσκέπασμα των χιλιαστών (Βασιλόπουλος, 1969). Η κατασκοπία των Ιεχωβάδων (Βασιλόπουλος, 1970). Αντεθνικά και αντιστρατιωτικά κηρύγματα του χιλιασμού και ο αντισυνταγματικός Ν. 731/77 (Αντωνόπουλος, 1978). Ο χιλιασμός είναι εθνοκτόνος; (Βιτάλης, 1978). Οι ολίγοι, ανενόητοι, γίνονται πολλοί και επικίνδυνοι: Επίκαιροι αντιχιλιαστικά σκέψεις (Αντωνόπουλος, 1980). Λύκοι στα σταυροδρόμια (Παπαϊωάννου, 1988). Μπροστά στο μεγάλο πόλεμο: Ένα παράθυρο στα σκοτεινά διεθνή παρασκήνια (Ψαρουδάκης, 1990). Σιωνισμός και μάρτυρες του Ιεχωβά: «Νέα τάξη πραγμάτων», η πολιτική απάτη των αιώνων: Ντοκουμέντο

(Βακίπουλος, 1995), είναι μερικά μόνο από τα δεκάδες έργα του επίσημου και δημόσιου εκκλησιαστικού –αλλά όχι μόνο– λόγου, των οποίων ήδη ο τίτλος δηλώνει ρητά τις ευρύτερες αρνητικές αξιολογήσεις απέναντι σε ολόκληρη την υπό εξέταση θρησκευτική ομάδα και την πρόσληψή της ως επικίνδυνο εχθρό του ελληνικού έθνους.

Η επιμονή των Μ.τ.Ι. στην πολιτική ουδετερότητα, όπως λ.χ. η άρνηση χρησιμοποίησης εθνικών συμβόλων, η άρνηση της στρατιωτικής θητείας και της συμμετοχής τους σε οποιαδήποτε μορφή πολιτικής διαδικασίας (<http://www.jw-media.org/aboutjw/authority.htm>), συνέβαλλε τα μέγιστα στην ανάπτυξη μιας ρητορικής περί της επικινδυνότητάς τους, και στην πρόσληψή τους ως διαβρωτές «των θεμελίων του Έθνους και παντός άλλου κοινωνικού θεσμού και γενικώς πάσης τάξεως και εξουσίας εις τας κοινωνίας των ανθρώπων» (Αλεβιζόπουλος, 1973: 7). Θεωρούνταν ανέκαθεν «εχθροί της Πατρίδος» (Καλαφάτης, 1976: 4-5), καθώς, σύμφωνα με τον επίσημο δημόσιο λόγο, «υποστηρίζουν ότι η ιδέα της Πατρίδος είναι κατασκεύασμα των πλουτοκρατικών καθεστώτων που καταδυναστεύουν τους λαούς» (Μπεζενίτης, 1976: 26). Η άρνησή τους να συμμετέχουν σε κάθε είδους πολεμική ενέργεια, ξεσήκωσε κατά καιρούς θύελλα αντιδράσεων, καθώς υποστηρίχτηκε ότι «όταν οι γονείς μας, τ' αδέρφια μας και τα παιδιά μας έχυναν το αίμα τους για την ελευθερία της Πατρίδος, αυτοί δεν ήθελαν με κανένα τρόπο να πολεμήσουν» (ό.π.: 26-27). Η πεποίθησή τους περί πρωταρχικής υπακοής «στους Νόμους του Θεού και όχι στους Νόμους του Κράτους», προσλήφτηκε συχνά ως κήρυγμα αναρχίας, με σκοπό την διάλυση της κρατικής οργάνωσης (ό.π.: 27· Αντωνόπουλος, 1959: 3-5).

Η μη απόδοση τιμής στα εθνικά σύμβολα κατά το είθισται, οδήγησε συχνά την κυρίαρχη τάξη να υποστηρίξει ότι οι Μ.τ.Ι. «υβρίζουν και προσβάλλουν τον Εθνικό Ύμνο. Τη σημαία ονομάζουν 'κουρελόπανο' και διδάσκουν ότι 'δεν πρέπει να χαιρετούμε'. (...) Ο χαιρετισμός της σημαίας αποτελεί γι' αυτούς 'σατανική λατρεία'» (Μπεζενίτης, 1976: 27). Η άρνηση των Μ.τ.Ι. για εθνική τυπολατρεία, παρουσιάζεται από την κυρίαρχη πολιτισμική ομάδα με ιδιαίτερα υπερβολικό τρόπο: «... η Εθνική Σημαία είναι Σύμβολον του Σατανά, 'Πατσαβούρα' (...) την οποίαν σε κάθε δυνατή ευκαιρίαν πρέπει να περιφρονούμε είτε φτύνωντας, μουτζώνοντας, (...) ή τουλάχιστον γυρίζοντας τα οπίσθια μας προς αυτήν», φαίνεται να ήταν η παρουσίαση της σχέσης των Μ.τ.Ι. απέναντι στην ελληνική σημαία, κατά την μεταδικτατορική περίοδο στον δημόσιο λόγο (Βασιλόπουλος, 1967: 17). Έτσι, οι «αναρχικοί και ξενοκίνητοι» (Παρασκευαΐδης, 1976: 42), «οι εγκάθετοι αυτοί ξένης εωσφορικής οργανώσεως» (Βασιλόπουλος, 1967: 18), αναδεικνύονταν –και ως ένα μεγάλο βαθμό αναδεικνύονται– εχθροί της ορθόδοξης θρησκείας και του ελληνικού έθνους. Κοντολογίς, «είναι όχι μόνο αντίχριστοι, αλλά και ανθέλληνες» (Μπεζενίτης, 1976: 28).

Ο «ανθελληνισμός» τους, σύμφωνα με την επίσημη εθνοθρησκευτική ιδεολογία, συνάδει με την άρνησή τους να υπηρετήσουν την στρατιωτική θητεία, καθώς αναδεικνύονται σε αντιρρησίες συνείδησης, γεγονός που, σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία του Τσαρούχα (1996: 30) για το χρονικό διάστημα από την δεκαετία του 1940 μέχρι το 1994, είχε οδηγήσει 2 άτομα σε επίσημη εκτέλεση, 5 σε βασανισμό μέχρι θανάτου, 42 σε καταδίκη θανατικής ποινής, 26 σε ισόβια καταδίκη και 68 σε εξορία. Το σύνολο των ποινών, στο οποίο είχαν καταδικαστεί οι αντιρρησίες συνείδησης στην Ελλάδα, στην πλειοψηφία τους Μ.τ.Ι., ξεπερνούσε τα 10.050 χρόνια, από τα οποία εκτίθησαν πραγματικά 5.731 χρόνια, από 2.728 καταδικασθέντες αντιρρησίες συνείδησης.

Παρά την ρύθμιση θεμάτων της άρνησης στράτευσης των Μ.τ.Ι., στα πλαίσια του ευρύτερου ζητήματος των αντιρρησιών συνείδησης και της απαλλαγής τους από την στράτευση, με την θέσπιση του νόμου 1763/1988 (Φ.Ε.Κ. Α' 57, άρθρο 6, περί απαλλαγής από την υποχρέωση στράτευσης θρησκευτικών λειτουργών γνωστών θρησκειών, <http://www.jurisconsultus.gr/pubs/uploads/1116.pdf>), και του νόμου 2510/97 (ΦΕΚ Α' 136, άρθρο 18, περί εναλλακτικής πολιτικής κοινωνικής υπηρεσίας για τους αντιρρησίες συνείδησης), η Διεθνής Αμνηστία, με το δελτίο τύπου τής 12.12.2011, *Ελλάδα: Οι αντιρρησίες συνείδησης δεν πρέπει να υπάγονται στην αρμοδιότητα των στρατοδικείων και του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας* (<http://www.amnesty.org.gr/news-and-events>) κατήγγειλε την κατ' εξακολούθηση, κατάφωρη παραβίαση των δικαιωμάτων των αντιρρησιών συνείδησης στην ελληνική επικράτεια, των Μ.τ.Ι. συμπεριλαμβανομένων. Έτσι, ουσιαστικά με το δελτίο τύπου τής 13.09.2010, *Ελλάδα: Νέος νόμος για την αντίρρηση συνείδησης – Νέα χαμένη ευκαιρία;* (<http://www.amnesty.org.gr/greece-new>

law-on-conscientious-objection-new-wasted-opportunity), η Διεθνής Αμνηστία καλούσε τις ελληνικές αρχές να εναρμονίσουν τις διατάξεις για το δικαίωμα στην αντίρρηση συνείδησης του νόμου 3421/2005 (ΦΕΚ Α' 302, Στρατολογία των Ελλήνων και άλλες διατάξεις, http://www.dsanet.gr/Epikairothta/Nomothesia/n3421_05.htm) σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά και διεθνή πρότυπα για τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Πολύ περισσότερο, οι Μ.τ.Ι. ταυτίστηκαν στην πορεία της ιστορίας τους στην Ελλάδα, ενίοτε, με τους κομμουνιστές, ως καταλύτες του έθνους (Κολεσίδης, 1928: 54-58), και καταδικάστηκαν ως αναρχικοί που επεδίωκαν «την ανάπτυξη και εφαρμογή πολιτικοθρησκευτικού συστήματος που τείνει στην ανατροπή του κρατούντος στη χώρα κοινωνικού καθεστώτος» (Κονιδάρης, 1991: 47). Κυρίως, όμως, ταυτίστηκαν με τους Μασσόνοους και τους Εβραίους (Καντιώτης, 1963: 19· Λενής, 1971: 34-37· Μποτής, 1973: 5· Αντωνόπουλος, 1974: 12· Ψαρουδάκης, 1990: 44· Ρήγας, 1992: 11), και ταυτοποιήθηκαν, έτσι, ως μέγιστοι εχθροί της Ελληνορθοδοξίας. Πράγματι, επαναλαμβάνεται συχνά ότι οι Μ.τ.Ι., «οι διεθνείς αυτοί εγκληματίαι» (Βασιλόπουλος, 1967: 16), αποτελούν «παραφυσία του Σιωνισμού, κινήσεως πολιτικής φανατικών εθνικιστών Εβραίων, οι οποίοι, νοσταλγούντες ημέρας δόξης του αρχαίου Ισραήλ, έχουν θέσει ως σκοπόν την διάλυση των διαφόρων κρατών, την παντελή εκρίζωσι του χριστιανικού δένδρου, και την δημιουργίαν Εβραϊκής Αυτοκρατορίας, ή μάλλον, Εβραϊκής Παντοκρατορίας» (ό.π.: εισαγωγή). Η πρόσαψη της κατηγορίας στους Μ.τ.Ι. ως «εθνοκτόνους εχθρούς» (Βιτάλης, 1978), τα παιδιά των οποίων «θα μεταβληθούν συν τω χρόνω εις απαισίους εχθρούς του Έθνους και της Εκκλησίας, χειρότεροι και αυτών των γενιτσάρων του παρελθόντος» (Βασιλόπουλος, 1967: 18), διατρέχει όλες τις προηγούμενες δεκαετίες, φτάνοντας μέχρι τις μέρες μας με την κατηγορία των περιφρονητών του ελληνικού έθνους: «Δεν τιμούν τη Σημαία και τα λοιπά εθνικά σύμβολα που αποτελούν την ιστορία του Ελληνικού έθνους, το μεγαλείο του και τους αγώνες του για την ελευθερία και την επικράτηση του Δικαίου» (Παπαθανασίου, 1993: 87).

4. «Οι 'πρίγκηπες' του Brooklyν δε διστάζουν να απαλλάξουν τους οπαδούς των και της συζυγικής ακόμη αγάπης». Κατασκευάζοντας την εικόνα του εχθρού της οικογένειας

Παρά τον ιδιαίτερο σεβασμό που δείχνουν οι Μ.τ.Ι. στο θεσμό της οικογένειας (<http://www.jw-media.org/aboutjw/families.htm>) και την έμφαση που δίνουν στην συζυγική πίστη και στην αποδοχή της τυχόν θρησκευτικής ετερότητας του/της συζύγου (<http://www.jw-media.org/aboutjw/article21.htm#marriage>), η κυρίαρχη θρησκευτική ομάδα κατασκευάζει την εικόνα των Μ.τ.Ι. ως εχθρών του οικογενειακού θεσμού, και, κατ' επέκταση, ως εχθρών του κοινωνικού συνόλου. Κάνει λόγο για «διάλυση οικογενειών» στην εσω-ομάδα (όταν όλα τα μέλη της οικογένειας είναι Μ.τ.Ι.), στις σχέσεις τους με την εξω-ομάδα (σε περιπτώσεις θρησκευτικά μικτών γάμων), και στην εξω-ομάδα (αρνητική επίδραση Μ.τ.Ι. σε ορθόδοξες οικογένειες).

Στην πρώτη περίπτωση, που αφορά την κατασκευή της εικόνας της «διάλυσης οικογενειών» στην εσω-ομάδα, γίνεται λόγος –χωρίς ωστόσο πειστικά αποδεικτικά στοιχεία και επαρκή χρήση πηγών– για αύξηση διαζυγίων μεταξύ των μελών των Μ.τ.Ι., χωρίς καμιά ηλικιακή εξαίρεση, ακόμη και στις οικογένειες επισκόπων περιοχής, περιφέρειας ή τμημάτων (Βακίπουλος, 1996β: 370-371). Συγκεκριμένα, γίνεται λόγος για διάλυση του 80% των οικογενειών εγγάμων Μ.τ.Ι. ηλικίας 17-30 ετών (με ή χωρίς διαζύγιο) και εγκατάλειψη των ανήλικων παιδιών τους σε γιαγιάδες και παππούδες ή σε διάφορα κρατικά ιδρύματα, με σημαντικές επιπτώσεις στην ψυχολογική υγεία των ανηλικών. Γίνεται, επίσης, λόγος για σημαντικό ποσοστό Μ.τ.Ι. ηλικίας 40-60 ετών που διαλύουν τις οικογένειές τους, συνάπτοντας εξώγαμες σχέσεις, ενώ διατυπώνονται ανησυχίες για την συμπεριφορά των ανύπανδρων Μ.τ.Ι. και για τις παραπλανητικές στρατηγικές που χρησιμοποιούν για ανεύρεση συντρόφου, όπως λ.χ. στην ενδεικτική περίπτωση οργάνωσης πάρτυ από έναν επίσκοπο των Μ.τ.Ι. με κατανάλωση πολλών αλκοολούχων ποτών για να κάμψει την αντίσταση των νεαρών συμμετεχόντων «στη διάπραξη ανηθικότητας και να δημιουργήσει αιτίες γάμου», αλλά, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, «τελικά πολλές από τις νεαρές έπαυσαν να είναι παρθένες, ενώ κανένας γάμος δεν επακολούθησε» (ό.π.: 287).

Στην δεύτερη περίπτωση, που αφορά τις περιπτώσεις θρησκευτικά μικτών γάμων, υποστηρίζεται ότι «οι *‘πρίγκηπες’* του *Brooklyn* δε διστάζουν να απαλλάξουν τους οπαδούς των και της συζυγικής ακόμη αγάπης, εις περίπτωση, κατά την οποία το έτερον μέλος δεν θελήσει να γίνη *‘μάρτυς του Ιεχωβά’*. Αυτός δε είναι και ο λόγος, διά τον οποίον διαλύονται όλοι σχεδόν οι γάμοι μετά τον προσηλυτισμόν του ενός των συζύγων εις την οργάνωσιν των *‘μαρτύρων’*. Πολλάκις, χωρίς καν να το αντιληφθή ο σύζυγος, κατά τον χρόνον της απουσίας του εκ της οικίας, εισέρχονται οι *‘μάρτυρες’* εις την οικογένειαν και τελικώς την διαλύουν.» (Αντωνόπουλος, 1973: 21). Πολύ περισσότερο, «ο σύζυγος ή η σύζυγος, όταν καταστούν *‘μάρτυρες’*, χαρακτηρίζουν τον σύντροφο της ζωής των ως *‘ειδολολάτρην’*, εάν μείνη πιστός εις την Εκκλησίαν. Δεν διστάζουν δε να αποκαλέσουν την πίστιν του *‘πνευματικήν πορνείαν’*, την δε Εκκλησίαν χαρακτηρίζουν με παρομοίας ακατονομάστους εκφράσεις.» (ό.π.: 22).

Στην τρίτη περίπτωση, που αφορά την κατασκευή της εικόνας της «*διάλυσης οικογενειών*» από τους Μ.τ.Ι. στην εξω-ομάδα, η ρητορική που χρησιμοποιείται, φαίνεται να περιστρέφεται γύρω από ανθεκτικούς στον χρόνο λόγους περί χρηματικού εκβιασμού και χρήσης σκοτεινών τεχνασμάτων για προσηλυτισμό. Έτσι, ο επίσημος εκκλησιαστικός λόγος αποφαίνεται για τους Μ.τ.Ι. ότι «*είναι εχθροί της Κοινωνίας, γιατί υπάρχουν περιπτώσεις που εκβιάζουν πτωχάς οικογενείας δι’ ολίγα χρήματα να αλλαξοπιστίσουν· υπάρχουν περιπτώσεις που χωρίζουν ανδρόγυνα και διαλύουν οικογενείας προκειμένου να επικρατήσουν τα σκοτεινά τεχνάσματά των*» (Καλαφάτης, 1976: 5). Κοντολογίς, «*η αίρεση των Μαρτύρων του Ιεχωβά έχει καταστρέψει πολλές οικογένειες κι έχει κλείσει πολλά σπίτια στην Ελλάδα!*» (Ψαρουδάκης, 1990: 50). Η θρησκεία των Μ.τ.Ι. προσλαμβάνεται, λοιπόν, ως αίρεση με διαβρωτικές επιπτώσεις για τον ορθόδοξο πληθυσμό, αφού «*η αίρεση είναι (...) φοβερή αρρώστια και μάλιστα μεταδοτική. Τα μικρόβιά της καλπάζουν και είναι πολύ επικίνδυνα.*» (Βακίπουλος, 1996β: 12). Η βιολογικοποίηση και ιατρικοποίηση της θρησκείας με την χρήση ορολογίας από τον χώρο της Παθολογίας, φαίνεται ότι δεν αποτελεί εξαίρεση στην περίπτωση αναφοράς στους Μ.τ.Ι. (Παπαθανασίου, 1993: 12).

Η πρόσληψη των Μ.τ.Ι. ως επικίνδυνων εχθρών της κοινωνίας δεν είναι συνάρτηση μόνο της πρόσληψής τους ως διαβρωτών της οικογένειας. Πολύ περισσότερο, τους αποδίδεται συστηματικά το έγκλημα της ανθρωποκτονίας, και, κατά κύριο λόγο, της παιδοκτονίας (Αντωνόπουλος, 1974: 151), σε συνδυασμό με την άρνησή τους, για θρησκευτικούς λόγους, της εφαρμογής της πρακτικής της αιμοδοσίας, (<http://www.jw-media.org/aboutjw/article01.htm#accept>: Ridley, 1999: 469-472). Αν και σε γενικές γραμμές, οι Μ.τ.Ι. δεν αντιτίθενται στην πρακτική του εμβολιασμού και της μεταμόσχευσης οργάνων του σώματος (<http://www.jw-media.org/aboutjw/article02.htm#vaccines>), γύρω από τα ζητήματα αυτά, επικρατεί γενική σύγχυση στο συλλογικό φαντασιακό. Όντως, οι Μ.τ.Ι. προσλαμβάνονται ως αρνητές του εμβολιασμού, καθώς τον θεωρούν αφενός «*ως ανεπίτρεπτη και βλάσφημη παρέμβαση στο έργο του Δημιουργού*», αφετέρου «*ως ανεπίτρεπτη χρησιμοποίηση ουσιών, προερχομένων από αίμα*» (Ψωμαδάκης, 1974: 9· Αντωνόπουλος, 1974: 150-151). Επίσης, λανθασμένα υποστηρίζεται ότι αρνούνται τις μεταμοσχεύσεις (ό.π.: 170-188), καθώς, ως θύματα «*θρησκοληψίας και αμαθειάς*», τον θεωρούν «*καννιβαλισμό*» (ό.π.: 19, 11).

Παρατηρείται, λοιπόν, όχι μόνο επέκταση μιας εφαρμοσμένης ιδεολογίας των Μ.τ.Ι. (άρνηση αιμοδοσίας) και σε άλλες ιδεολογίες τους, αλλά, πολύ περισσότερο, διαπιστώνεται η σύνδεση των ιδεολογιών αυτών με αντίστοιχα στάδια του πολιτισμού: «*Εάν οι Χιλιασταί ευρίσκωνται ακόμη εις αυτό το πρωτόγονον στάδιον, η πολιτεία έχει και δικαίωμα και υποχρέωσιν να τους εξαναγκάση να εκπολιτισθούν.*» (Αντωνόπουλος, 1974: 10). Είναι σαφής η εστίαση στην διαφορά «*εμείς*» και «*άλλοι*», ως άμεση εστίαση στην κατασκευασμένη διαφορά «*πολιτισμένο*» και «*πρωτόγονο*» στάδιο.

5. Δημόσιος λόγος και δράση αποκλεισμού. Αντίλογος και αντίδραση

Πέραν των συλλογικών και φαντασιακών κατασκευών για τους Μ.τ.Ι. ως εχθρούς τής ορθόδοξης θρησκείας, του ελληνικού έθνους και της ελληνορθόδοξης οικογένειας, όπως απορρέει από τα παραπάνω, παράγεται και ένας συχνά επαναλαμβανόμενος δημόσιος λόγος που έχει ως στόχο να

«προστατεύσει» τον ελληνορθόδοξο πληθυσμό, παρέχοντάς του σαφείς οδηγίες προς στιγματισμό και αποκλεισμό των «επικίνδυνων άλλων», των Μ.τ.Ι. Έτσι, λ.χ., ένα επίσημο εκκλησιαστικό φυλλάδιο για τους Μ.τ.Ι. υποδεικνύει στον αναγνώστη του: «*Αν ενδιαφέρεσαι για το καλό σου, για το καλό της οικογενείας σου και της Πατρίδος μας, φρόντισε να τους [τους Μ.τ.Ι.] κρατήσεις μακριά σου. Αν σε πλησιάσουν με δόλιο τρόπο, γύρισέ τους την πλάτη.*» (Μπεζενίτης, 1976: 29-30).

Αρκετές δεκαετίες αργότερα, οι πρακτικές στιγματισμού και αποκλεισμού των Μ.τ.Ι. επαναλαμβάνονται: «*Εναντίον λοιπόν όλων αυτών των αντιχριστιανικών διδασκαλιών και πλανών και της αντεθνικής και ανθελληνικής προπαγάνδας τους, έχουμε καθήκον να αγωνισθούμε όλοι μας, ως Χριστιανοί και ως Έλληνες, να σταθούμε προσηλωμένοι στις αλήθειες της Ορθόδοξου Χριστιανικής Εκκλησίας, και να γίνουμε πιστά και συνειδητά τέκνα Αυτής, αφού αναβαπτισθούμε στην κολυμβήθρα των Ελληνοχριστιανικών ιδεωδών. (...) Θα πρέπει να κλείσουμε τ' αυτιά μας στις δαιμονιώδεις φαντασιώσεις τους (...) περιφρουρώντας έτσι τα σπίτια μας και το Έθνος μας από τις προκλητικές και μεθοδευμένες προπαγάνδες και ενέργειές τους.*» (Βακίπουλος, 1996β: 12, 87).

Ωστόσο, οι Μ.τ.Ι. δεν παρέμεναν παθητικά θύματα του στιγματισμού και της επανειλημμένης καταπίεσης από την κυρίαρχη θρησκευτική ομάδα. Ήδη κατά την διάρκεια των πρώτων δεκαετιών της ύπαρξής τους στην Ελλάδα, όταν οι διώξεις εναντίον τους ήταν πιο συστηματικές, και οι ίδιοι οδηγούνταν ακόμη και στον θάνατο για την ιδεολογία που πρέσβευαν (*Το Βήμα* 11.02.1949: «*Εξετελέσθη εις Λάρισαν εις 'Μάρτυς του Ιεχωβά'. Δεν παρελάμβανε όπλον*»), ανέπτυξαν έναν σημαντικό αντίλογο, προκειμένου να υπερασπιστούν την θρησκευτική τους ιδεολογία και τα κοινωνικά τους δικαιώματα. Με παρρησία, οι Μ.τ.Ι. υποστήριξαν (και συνεχίζουν να υποστηρίζουν) ότι είναι Χριστιανοί, «*διότι πιστεύουν εις τον Ιησούν Χριστόν ως Υιόν του Θεού και Σωτήρα του κόσμου*» (Διεθνής Σύλλογος Σπουδαστών της Γραφής, 1946: 5).

Κατήγγειλαν επανειλημμένα ότι «*αι βιαιοπραγίαι, αι παρανομίαι και αι απηνείς καταδιώξεις, που συντελέσθησαν κατά των Μαρτύρων του Ιεχωβά υπό κρατικών οργάνων με την υποκίνηση του κλήρου, αποτελούν κηλίδα μελανήν διά την χώραν αυτήν*» (ό.π.: 9). Γνωστοποιούσαν συχνά με τα έντυπά τους, δείγματα «*του μεσαιωνικού διωγμού και των αποτροπαίων μεθόδων του Ολοκληρωτισμού*», απανωτά περιστατικά ανοδικής βίας, κατά τον 20ό αιώνα (Einholf, 2007: 101-121), όπως, μεταξύ πολλών άλλων, εισβολή και κατάσχεση θεολογικού υλικού στα σπίτια τους, λιθοβολισμοί οικιών τους, λ.χ. από παιδιά, φανατισμένα από το κατηχητικό τους σχολείο, πίεσή τους από την αστυνομία για απάρνηση των θρησκευτικών τους πιστεύω, και υποβολή τους σε «*πραγματικά χριστιανικά μαρτύρια*» στην επίμονη άρνησή τους, συλλήψεις, καταδίκες, φυλάκιση και κακοποιήσεις, ακόμη και αναπήρων και γυναικών Μ.τ.Ι., μόνο λόγω της θρησκευτικής τους πίστης (ό.π.: 10-13).

Στα τέλη του πρώτου μισού του προηγούμενου αιώνα, ο αποκλεισμός των Μ.τ.Ι. στην κοινωνία αντικατοπτριζόταν στον αποκλεισμό τους ακόμη και στην σφαίρα του *επέκεινα* (Bennett, 1994: 122-134), καθώς τον Νοέμβριο 1948, η Σύνοδος ζήτησε με εγκύκλιό της από τους ορθόδοξους ιερείς να μην επιτρέπουν την ταφή των «*εμμενόντων εις την πλάνην του Χιλιασμού εν τοις νεκροταφείοις αλλ' εκτός αυτών*». Αν και η θρησκευτική ελευθερία στην Ελλάδα, θεωρητικά, κατοχυρωνόταν ανελλιπώς σε όλα τα Συντάγματα του κράτους, το ιδιόμορφο καθεστώς των σχέσεων της ορθόδοξης εκκλησίας και της ελληνικής πολιτείας εξασφάλιζε την εξίσου ανελλιπή διατύπωση των διατάξεων εκείνων που προωθούσαν την προνομιακή μεταχείριση της επικρατούσας θρησκείας (Κονιδάρης, 1991: 15). Έτσι, οι απανωτές εκκλήσεις των Μ.τ.Ι. προς την ελληνική πολιτεία για προστασία τους, δεν έβρισκαν ιδιαίτερη ανταπόκριση: «*Ελπίζομεν, ότι η Ελληνική Κυβέρνησις θα θελήση να πληροφορηθή δεόντως την υπόθεσιν των Μαρτύρων του Ιεχωβά. (...) Ότι θα θελήση να θέση τέρμα εις τον βάρβαρον διωγμόν κατά ανυπεραπίστων αόπλων προβάτων, που αντιμετωπίζουν λύκους οξείς τα απληροφόρητα συνήθως και προκατειλημμένα από τας κακοπαραστάσεις του κλήρου όργανά της.*» (Διεθνής Σύλλογος Σπουδαστών της Γραφής, 1946: 14).

Κατά την διάρκεια του προηγούμενου και του τρέχοντος αιώνα, οι Μ.τ.Ι. δεν έπαψαν να εκδίδουν τα θρησκευτικά τους έντυπα, με στόχο –μεταξύ άλλων– να υψώσουν την φωνή τους, δυναμώνοντας παράλληλα την αίσθηση του ανήκειν στην εσω-ομάδα και διευρύνοντας την με νέα μέλη (<http://www.jw.org>· <http://www.jw-media.org>). Με τον τρόπο αυτό, οι Μ.τ.Ι. αναπτύσσουν

αντίλογο στον (δημόσιο) λόγο της ηγεμονικής θρησκευτικής ομάδας, που αυτοεκλαμβάνεται ως η μοναδικά «αληθινή» θρησκεία, αξιολογώντας κάθε άλλη, των Μ.τ.Ι. συμπεριλαμβανομένης, ως διαστρεβλωτική και «επικίνδυνη».

Καταδεικνύεται, συμπερασματικά, για μια ακόμη φορά ότι οι αρνητικές αυτές αξιολογήσεις, μέσα από συσχετισμούς συμβολικής δύναμης και ανάλογα με το εκάστοτε πολιτικοκοινωνικό πλαίσιο και τις εκάστοτε ιστορικές συγκυρίες, εξελίσσονται σε πρακτικές στιγματισμού, αποκλεισμού και καταδίωξης αριθμητικά «ασθενέστερων» θρησκευτικών ομάδων, όπως οι Μ.τ.Ι. Σε κάθε περίπτωση, καταδεικνύεται ότι, ακόμη και στην εποχή της παγκοσμιοποίησης και της πολυπολιτισμικότητας, οι αυθαίρετες νοητικές κατασκευές, οι ρητορικές και, εν τέλει, οι πρακτικές για την ανάδειξη της ομοθρησκείας ως σημαντικής βάσης μιας –πλαστά καθολικής– εθνικής ταυτότητας δεν έχουν ακόμη εκλείψει.

Βιβλιογραφία

- Bennett, D. (1994), «Bury Me in Second Class: Contested Symbols in a Greek Cemetery», *Anthropological Quarterly*, 67/3, pp. 122-134.
- Einolf, C. (2007), «The Fall and Rise of Torture: A Comparative and Historical Analysis», *Sociological Theory*, 25/2, pp. 101-121.
- Gurr, T. & Scarritt J. (1989), «Minorities Rights at Risk: A Global Survey», *Human Rights Quarterly*, 11/3, pp. 375-405.
- Hutten, K. (1982¹²), *Seher – Grübler – Enthusiasten. Das Buch der traditionellen Sekten und religiösen Sonderbewegungen*, Stuttgart, Quell Verlag.
- Kyriazopoulos, K. (2004-2005), «Proselytization in Greece: Criminal Offense vs. Religious Persuasion and Equality», *Journal of Law and Religion*, 20/1, pp. 149-245.
- Pollis, A. (1987), «The State, the Law, and Human Rights in Modern Greece», *Human Rights Quarterly*, 9/4, pp. 587-614.
- Pollis, A. (1993), «Eastern Orthodoxy and Human Rights», *Human Rights Quarterly*, 15/2, pp. 339-356.
- Richardson, J. & Introvigne, M. (2001), «'Brainwashing' Theories in European Parliamentary and Administrative Reports on 'Cults' and 'Sects'», *Journal for the Scientific Study of Religion*, 40/2, pp. 143-168.
- Ridley, D. (1999), Jehovah's Witnesses' Refusal of Blood: Obedience to Scripture and Religious Conscience, *Journal of Medical Ethics*, 25/6, pp. 469-472.
- Αλεβιζόπουλος, Α., Ιερέας (1973), *Η δικτατορία του Μπρούκλιν. Το προσώπειον και το πρόσωπον της οργανώσεως των 'Μαρτύρων του Ιεχωβά'*, Αθήνα, χ.έ.
- Αλεβιζόπουλος, Α., Ιερέας (1982), *Οι Χιλιαστές μας γράφουν*, Αθήνα, Αποστολική Διακονία.
- Αλεβιζόπουλος, Α., Ιερέας (1993-1995), *Μία δικτατορία στο Μπρούκλιν* (3 τόμ.), Αθήνα, ιδιωτική έκδοση.
- Αντύπας, Μοναχός (1925), *Ορθόδοξος έλεγχος κατά χιλιαστών και σπουδαστών των ιερών γραφών καλουμένων*, Αθήνα, Βάρτσος.
- Αντωνόπουλος, Α. (1951), *Ο χιλιασμός, μεγάλος εχθρός του σημερινού αγώνος της Ελλάδος*, Πάτρα, χ.έ.
- Αντωνόπουλος, Α. (1959), *Είναι ο χιλιασμός θρησκεία και δύναται να απολαμβάνη της συνταγματικής προστασίας;*, Αθήνα, 1959.
- Αντωνόπουλος, Α. (1974), *Αντιχιλιαστικά μελέται: Αιμοδοσία – μετάγγις αίματος – εμβολιασμοί – μεταμοσχεύσεις*, Αθήνα, Ορθόδοξος Τύπος
- Αντωνόπουλος, Α. (1978), *Αντεθνικά και αντιστρατιωτικά κηρύγματα του χιλιασμού και ο αντισυνταγματικός Ν. 731/77*, Αθήνα, Ορθόδοξος Τύπος.
- Αντωνόπουλος, Α. (1980), *Οι ολίγοι, ανενόχλητοι, γίνονται πολλοί και επικίνδυνοι: Επίκαιροι αντιχιλιαστικά σκέψεις*, Αθήνα, Ορθόδοξος Τύπος.
- Βακίπουλος, Χ. (1995), *Σιωνισμός και μάρτυρες του Ιεχωβά: «Νέα τάξη πραγμάτων»*, η πολιτική απάτη των αιώνων: Ντοκουμέντο, Θεσσαλονίκη, χ.έ.
- Βακίπουλος, Χ. (1996), *Όλες οι εγκληματικές απάτες των «Μάρτυρες Ιεχωβά». Η πολιτική απάτη των αιώνων «νέα τάξη πραγμάτων»*, τόμ. 4^{ος}, μέρος Α' και Β', Θεσσαλονίκη, χ.έ.

- Βασιλόπουλος, Δ. (1927), *Ο κιθαροθραύστης ήτοι βιβλίον, δι ού αναιρείται ό,τι σατανικόν και ψυχοφθόρον θεωρείται εν τω χιλιαστικώ συγγράμματι τω ακούοντι η «Κιθάρα του Θεού»*, Αθήνα, Τύπ. Π. Κυριακού.
- Βασιλόπουλος, Χ., Αρχιμανδρίτης (1967), *Τι είναι η κατασκοπεία: Αγγέλουσα την βασιλείαν του σατανά. Η λύσσα των ψευδομαρτύρων του Ιεχωβά κατά του σταυρού-έθνους-στρατού-σημαίας-ύμνου*, Αθήνα, Πανελλήνια Ορθόδοξη Ένωση.
- Βασιλόπουλος, Χ., Αρχιμανδρίτης (1969), *Ξεσκέπασμα των χιλιαστών*, Αθήνα, Πανελλήνια Ορθόδοξη Ένωση.
- Βασιλόπουλος, Χ., Αρχιμανδρίτης (1970²), *Η κατασκοπία των Ιεχωβάδων*, Αθήνα, Ορθόδοξος Τύπος.
- Βιτάλης, Φ. (1977), *Ο χιλιασμός είναι αντίχριστος*, Πρέβεζα, Μητρόπολη Νικοπόλεως.
- Βιτάλης, Φ. (1978), *Ο χιλιασμός είναι εθνοκτόνος;*, Πρέβεζα, Μητρόπολη Νικοπόλεως.
- Δανιήλ, Μοναχός (1923), *Έλεγχος των χιλιαστών ήτοι αναίρεσις «των σπουδαστών της Γραφής»*, Θεσσαλονίκη, χ.έ.
- Διεθνής Σύλλογος Σπουδαστών της Γραφής (1946), *Το ζήτημα των μαρτύρων του Ιεχωβά εν Ελλάδι*, Αθήνα, Εκδόσεις Διεθνούς Συλλόγου Σπουδαστών της Γραφής.
- Καλαφάτης, Ε., Μητροπολίτης Παροναξίας (1976), *Ποιμαντορική εγκύκλιος προς τους ευσεβείς Ορθόδοξους Χριστιανούς της καθ' ημάς Ιεράς Μητροπόλεως Παροναξίας. Τινά περί χιλιαστών*, Νάξος, χ.έ.
- Καντιώτης, Α., Μητροπολίτης Φλωρίνης, Πρεσπών και Εορδαίας (1963), *Ο χιλιασμός*, Αθήνα, Αδελφότητα «Ο Άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων».
- Καπετανόπουλος, Κ. (1974), *Η στυγνή τυραννία του Χιλιασμού*, Πύργος, Μητρόπολη Ηλείας και Ωλένης.
- Καρούσος, Κ., Μητροπολίτης Πειραιώς (1987), *Αντιχιλιαστικά. Ο Αντίχριστος*, Αθήνα, χ.έ.
- Κολεσιδής, Π. (1928), *Ο κομμουνισμός και οι χιλιασταί*, Αθήνα, Τύπ. Ν. & Ε. Δαμιανού.
- Κονιδάρης, Ι. (1991³), *Νομική θεωρία και πράξη για τους «Μάρτυρες του Ιεχωβά»*. Παράρτημα. *Κείμενα δικαστικών αποφάσεων 1975-1991*, Αθήνα, Σάκκουλας.
- Λενής Α., Αρχιμανδρίτης (1971), *Με ένδυμα προβάτου: Οι χιλιασταί*, Αθήνα, Χρυσουγή.
- Λενής, Α., Αρχιμανδρίτης (1976), *Η πληγή του χιλιασμού*, Αθήνα, Χρυσουπηγή.
- Μπεζενίτης, Π., Αρχιμανδρίτης (1976), *Οι χιλιασταί εχθροί της πίστεως και της πατρίδος*, Αθήνα, Αποστολική Διακονία.
- Μποτής, Γ. (1973), *Η κυκλοφορία των εντύπων των χιλιαστών βάσει της κειμένης νομοθεσίας*, Αθήνα, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος.
- Ξερόπουλος, Γ. (1946), *Ο μέγας κίνδυνος: Σύντομος ανασκευή των κυριότερων πλανών του Χιλιασμού*, Αθήνα, χ.έ.
- Παπαθανασίου, Ν. (1993), *Φύλακες γρηγορείτε: Μάρτυρες του Γιεχωβά, οι πιο επικίνδυνοι πολέμοι της εκκλησίας*, Αθήνα, χ.έ.
- Παπαϊωάννου, Α., Πρωτοπρεσβύτερος (1988), *Λύκοι στα σταυροδρόμια*, Αθήνα, χ.έ.
- Παρασκευαΐδης, Χ., Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος (1976), *Η γυμνή αλήθεια για τους Ιεχωβάδες*, Αθήνα, Αποστολική Διακονία.
- Ρήγας, Κ. (1992), *Πρακτικοί αντιχιλιαστικοί διάλογοι. Ορθόδοξος αντιαρετική πανοπλία*, Αθήνα, χ.έ.
- Τρεμπέλας, Π. (1928), *Ο χιλιασμός: Αναίρεσις των αντιχρίστων διδασκαλιών των χιλιαστών*, Αθήνα, χ.έ.
- Τσαρούχας, Κ. (1996¹⁴), *Αντιρρησίες Συνείδησης*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Ψαρουδάκης, Ν. (1990), *Μπροστά στο μεγάλο πόλεμο. Ένα παράθυρο στα σκοτεινά διεθνή παρασκήνια. Σιωνισμός, Μασονία, Λάϊονς, Ρόταρυ, Προσκοπισμός, Θεοσοφία, Οικουμενισμός, Μάρτυρες του Ιεχωβά, Νέα Εποχή, Μυστικές Υπερκυβερνήσεις*, Αθήνα, Χριστιανικό Ελληνικό Μέτωπο Θρησκείας-Πατρίδας-Οικογένειας-Ανθρωπότητας.
- Ψωμαδάκης, Κ. (1974), «Αντί προλόγου». Στο: Αντωνόπουλος, Α., *Αντιχιλιαστικά μελέται: (Αιμοδοσία-μετάγγις αίματος-εμβολιασμοί-μεταμοσχεύσεις)*, Αθήνα, Ορθόδοξος Τύπος, σσ. 7-15.

Ιστογραφία

- <http://www.amnesty.org/gr/greece-new-law-on-conscientious-objection-new-wasted-opportunity>
- <http://www.amnesty.org/gr/news-and-events>
- http://www.dsnet.gr/Epikairothta/Nomothesia/n3421_05.htm
- <http://www.jurisconsultus.gr/pubs/uploads/1116.pdf>
- <http://www.jw.org>
- <http://www.jw-media.org>
- <http://www.jw-media.org/aboutjw/article01.htm#accept>
- <http://www.jw-media.org/aboutjw/article02.htm#vaccines>
- <http://www.jw-media.org/aboutjw/article21.htm#marriage>

<http://www.jw-media.org/aboutjw/article31.htm#bible>
<http://www.jw-media.org/aboutjw/article41.htm#history>
<http://www.jw-media.org/aboutjw/authority.htm>
<http://www.jw-media.org/aboutjw/families.htm>
http://www.watchtower.org/e/rq/article_11.htm
http://www.watchtower.org/e/statistics/worldwide_report.htm

«Πρόσφυγες: Η διάσταση του φύλου, τα προβλήματα και οι κοινωνικές προεκτάσεις του θέματος»

Φωτεινή Μαρμάνη¹

Ανά τον κόσμο υπάρχουν περίπου πενήντα εκατομμύρια ξεριζωμένοι άνθρωποι – πρόσφυγες που αναζήτησαν την ασφάλεια σε μια άλλη χώρα ή έχουν εκτοπιστεί στο εσωτερικό της χώρας τους. Από αυτούς ένα ποσοστό μεταξύ 75 και 80 τοις εκατό είναι γυναίκες και κορίτσια.

Το προσφυγικό ζήτημα ή καλύτερα η προσπάθεια προσέγγισης και ποιοτικής διερεύνησης με γνώμονα τη διάσταση του φύλου, του θέματος των αλλοδαπών που αιτούνται άσυλο και οι οποίοι διαβιούν σε μια ξένη χώρα και πιο συγκεκριμένα στην Ελλάδα είναι ένα θέμα πολύ σοβαρό.

Η Ελλάδα κατέστη και εκείνη αποδέκτης πολλαπλών ρευμάτων μεταναστών και προσφύγων από περιοχές που ήταν διαφοροποιημένες γεωγραφικά, πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά και πολιτισμικά. Συνεπώς, εντάχθηκε, και αυτή στο πλέγμα των χωρών που αντιμετωπίζουν τις ίδιες ή παρόμοιες καταστάσεις με τους πρόσφυγες.

Είναι σαφές ότι ένας πρόσφυγας δικαιούται άσυλο και ασφάλεια. Η διεθνής προστασία δεν προβλέπει μόνο την περιφρούρηση της σωματικής του ακεραιότητας, καθώς πρέπει να απολαμβάνει τουλάχιστον των δικαιωμάτων και της βασικής βοήθειας που δικαιούται κάθε αλλοδαπός που διαμένει μόνιμα στην χώρα ασύλου, όπως η ελευθερία σκέψης και διακίνησης, καθώς και η προστασία από τα βασανιστήρια και την εξευτελιστική μεταχείριση. Παρομοίως αναγνωρίζονται στον πρόσφυγα οικονομικά και κοινωνικά δικαιώματα.

Ωστόσο, οι πρόσφυγες, αντιμετωπίζουν πολλά και ιδιαίτερα προβλήματα στην οικογενειακή και επαγγελματική τους ζωή στην Ελλάδα. Προερχόμενοι από πολλές και διαφορετικές χώρες και κατ' επέκταση από έτερα πολιτισμικά περιβάλλοντα, βιώνουν μια κατάσταση αποπροσανατολισμού, καθώς έχουν κοινωνικοποιηθεί σε ένα συγκεκριμένο περιβάλλον και αναγκάζονται, λόγω φόβου δίωξης για λόγους φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, συμμετοχής σε ορισμένη κοινωνική ομάδα ή λόγω πολιτικών πεποιθήσεων, να μετοικήσουν σε ένα άλλο απ' όπου απουσιάζουν οι οικείες ενδείξεις κοινωνικής συνδιαλλαγής ή είναι πολύ διαφορετικές. Έτσι, ενώ προσπαθούν να ενταχθούν στην ελληνική κοινωνία τείνουν παράλληλα- στην προσπάθειά τους να διαφυλάξουν τα ήθη και έθιμα τους- να αντιστέκονται στις νέες αξίες της κοινωνίας υποδοχής και να δυσκολεύονται να υιοθετήσουν νέες πρακτικές, οι οποίες επιβάλλονται, τόσο από την υπάρχουσα δομή αξιών, όσο και από τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες. Το αποτέλεσμα είναι να αντιμετωπίζουν δυσκολίες προσαρμογής και οικονομικά προβλήματα.

Ο αναλφαβητισμός, η έλλειψη ικανοποιητικής στέγασης, σίτισης, υγειονομικής περίθαλψης, η έλλειψη εργασίας, η σεξουαλική βία είναι μερικά εξ αυτών που χρίζουν άμεσης αντιμετώπισης. Ο κοινωνικός αποκλεισμός σε συνδυασμό με το ρατσισμό και την ξενοφοβία που υφίστανται οι αιτούντες άσυλο-αλλοδαποί είναι επίσης μία πραγματικότητα ιδιαίτερα αποθαρρυντική. Ο τρόπος που τους αντιμετωπίζει, γενικότερα, η κοινωνία είναι,

¹ Ιστορικός-Αρχαιολόγος, Υπ. Διδάκτορας Τμήματος Κοινωνιολογίας Παντείου Πανεπιστημίου.

στην καλύτερη των περιπτώσεων, μια ένδειξη οίκτου και συμπαράστασης που αυτόματα τους προσδίδει το ρόλο του θύματος.

Επίσης, το εκπαιδευτικό και επαγγελματικό τους υπόβαθρο, οι πολιτισμικές, θρησκευτικές και οικογενειακές παραδόσεις και αξίες τους διαφέρουν σημαντικά ανάλογα με τη χώρα προέλευσης, την θρησκεία, την κοινωνική τάξη, την ηλικία τους, επηρεάζοντας άμεσα την είσοδο και παραμονή τους στην αγορά εργασίας.

Ένα σημαντικό πρόβλημα ,που αντιμετωπίζουν οι αιτούντες άσυλο από την στιγμή που εισέρχονται στην χώρα αποτελεί α) η έλλειψη πληροφόρησης για την πρόσβαση στο άσυλο και β)η χρονοβόρα διαδικασία αναγνώρισης του καθεστώτος του πρόσφυγα ,που μπορεί να διαρκέσει από έξι μήνες έως τρία έτη, με αποτέλεσμα όσοι έχουν κάνει την αίτηση να κυκλοφορούν με υπηρεσιακά σημειώματα, με τα οποία κατοχυρώνεται η μη επαναπροώθησή τους, αλλά δεν έχουν τη δυνατότητα έκδοσης άδειας εργασίας, δωρεάν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και δυνατότητα διαμονής σε Κέντρα Υποδοχής .

Πρόβλημα επίσης αποτελεί η απουσία ενός ανεξάρτητου δευτεροβάθμιου οργάνου κρίσης, καθώς ισχύει το παράδοξο γεγονός το υπουργείο Δημόσιας Τάξης να κρίνει ουσιαστικά σε πρωτοβάθμιο και δευτεροβάθμιο επίπεδο τις αιτήσεις αναγνώρισης της προσφυγικής ιδιότητας (Κόντης 2004:121).

Επιπλέον, οι συνθήκες υπό τις οποίες διαβιούν είναι άθλιες και οι κτιριακές εγκαταστάσεις αρκετών Κέντρων Προσωρινής Διαμονής Αιτούντων Άσυλο Αλλοδαπών χρονολογούνται από τις αρχές του αιώνα. Για παράδειγμα αναφέρεται το Κέντρο Προσωρινής Διαμονής Αιτούντων Άσυλο Αλλοδαπών στο Λαύριο ,το οποίο περιλαμβάνει περίπου 50 δωμάτια, από τα οποία ορισμένα έχουν ιδιαίτερα εμφανή λειτουργικά προβλήματα (υγρασία, διαρροή από τα συστήματα αποχέτευσης ανεπαρκή φωτισμό) ενώ σε δωμάτια 10 τετραγωνικών μέτρων συχνά φιλοξενούνται πολυμελείς οικογένειες. Οι τουαλέτες και τα μπάνια είναι κοινόχρηστα, με άλλα λόγια η κτιριακή υποδομή είναι τουλάχιστον προβληματική, ειδικά στις περιόδους όπου ο συνολικός πληθυσμός ξεπερνά τα 300 άτομα. Η ζωή των ατόμων στα κέντρα υποδοχής είναι σε μεγάλο βαθμό επηρεασμένη από το άγχος τους και την απογοήτευσή τους για τις καθυστερήσεις ή την αρνητική απόφαση του αιτήματος τους για άσυλο. Δεν έχουν ορθή πληροφόρηση αναφορικά με την διαδικασία ασύλου αλλά και το νομικό καθεστώς, όπως θα έπρεπε και η αβέβαιη αυτή κατάσταση τους φορτίζει συναισθηματικά, ανεξαρτήτως φύλου.

Είναι γενικά παραδεκτό ότι ένα αρκετά υψηλό ποσοστό των προσφύγων στην πλειονότητά του αποτελείται από γυναίκες. Είναι επίσης γνωστό ότι σε πολλές χώρες οι γυναίκες αναγκάζονται να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους, καθώς υφίστανται σοβαρές διακρίσεις εξαιτίας του φύλου τους, τόσο από τις τοπικές κοινότητες, όσο και από την επίσημη εξουσία-κράτος. Πολλές, μάλιστα, εξ αυτών διώκονται γιατί, πιθανώς, παραβίασαν συγκεκριμένα ήθη των κοινωνιών τους. Άλλες πάλι πέφτουν θύματα στρατιωτικών επιθέσεων ή υπόκεινται σε βασανισμούς που σχετίζονται αποκλειστικά με το φύλο τους (σεξουαλική κακοποίηση-βιασμός).

Περαιτέρω, τόσο, λόγω φύλου, όσο και λόγω των γλωσσικών δυσκολιών, της πολιτισμικής διαφοράς και των ξενοφοβικών αντιδράσεων που συχνά παρατηρούνται εις βάρος τους, οι γυναίκες αυτές υφίστανται έναν πολυεπίπεδο κοινωνικό αποκλεισμό που τις καθιστά μια ιδιαίτερα ευπαθή κοινωνικά ομάδα.

Οι γυναίκες-πρόσφυγες πέρα από τα αντιξοότητες, με τις οποίες έρχονται αντιμέτωποι όλοι οι πρόσφυγες ανεξαρτήτου φύλου, αντιμετωπίζουν επιπλέον προβλήματα και διακρίσεις που σχετίζονται άμεσα με το φύλο τους. Ο συνδυασμός της ιδιότητας του πρόσφυγα και της γυναίκας οδηγεί τις γυναίκες- πρόσφυγες σε ιδιαίτερα δεινή θέση,(Λαζαρίδου,1995: 18) καθώς υφίστανται διακρίσεις εξαιτίας του φύλου τους, κατά τη διάρκεια της φυγής από τη χώρα τους, κατά την διάρκεια των διαδικασιών απόκτησης της προσφυγικής ιδιότητας, κατά την παραμονή τους στους

προσφυγικούς καταυλισμούς και στις χώρες ασύλου, καθώς και κατά τον επαναπατρισμό τους (Τσίγκανου, Ζαραφωνίτου, 2001: 112).

Στο διεθνή ορισμό του πρόσφυγα δεν γίνεται καμία αναφορά στο φύλο σαν αιτία δίωξης. Έτσι οι γυναίκες που έχουν διωχθεί για λόγους που σχετίζονται με το φύλο τους είναι δύσκολο να αποκτήσουν την προσφυγική ιδιότητα. Πολλές φορές πέφτουν θύματα σεξουαλικής κακοποίησης και σεξουαλικής εκμετάλλευσης στους δρόμους της φυγής από άτομα που κατέχουν εξουσία (συνοριακούς φρουρούς, υπεύθυνους στα πλαίσια αναγνώρισης της προσφυγικής ιδιότητας, προσωπικό των προσφυγικών καταυλισμών και κέντρων προσωρινής διαμονής) αλλά και από τους ίδιους τους άνδρες πρόσφυγες (Μαγγανάρα 1992: 31).

Ένα ακόμη πρόβλημα για τη μεγάλη πλειονότητα των γυναικών έγκειται στη δυσκολία προσέγγισης των αρχών που έχουν σχέση με την αναγνώριση της ιδιότητας του πρόσφυγα, ειδικότερα για εκείνες που προέρχονται από κοινωνίες όπου δεν τους επιτρέπεται να έρχονται σε επαφή με ξένους. Πολλές φορές και ιδιαίτερα αν οι συγκεκριμένες γυναίκες είναι θύματα σεξουαλικής κακοποίησης και βιασμών είναι δύσκολο να αποδείξουν το βάσιμο των ισχυρισμών τους. Κάτι τέτοιο γίνεται ακόμη δυσκολότερο, όταν συχνά το προσωπικό των υπηρεσιών που ασχολούνται με την αναγνώριση της προσφυγικής ιδιότητας είναι άνδρες. Τότε οι γυναίκες δυσκολεύονται ακόμη περισσότερο να εκφράσουν τους λόγους της φυγής τους, ιδιαίτερα, αν σε αυτούς συμπεριλαμβάνονται και λόγοι σεξουαλικής κακοποίησης και βιασμού (Μαγγανάρα, 1992:31).

Τα προβλήματα, ωστόσο, δε σταματούν εδώ, καθώς οι διακρίσεις συνεχίζονται και στους προσφυγικούς καταυλισμούς και σε κάποια κέντρα προσωρινής διαμονής, όπου για παράδειγμα στα θέματα της υγείας και υγιεινής δε λαμβάνονται καθόλου υπόψη οι ειδικές ανάγκες των γυναικών ή όταν η πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας είναι δύσκολη, όπως σε περιπτώσεις που οι πολιτισμικές αξίες δεν επιτρέπουν στις γυναίκες να επισκεφθούν άνδρα ιατρό. Επίσης, αποθαρρύνονται να εργαστούν, καθώς η μη πρόσβαση των παιδιών τους σε παιδικούς σταθμούς κάνει δυσκολότερη την εργασιακή τους ένταξη. Κατ' αυτόν τον τρόπο φαίνεται να αποκόπτονται από τα οικογενειακά-κοινωνικά πλαίσια στήριξης και προστασίας (Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου 1992: 34). Στις περιπτώσεις, μάλιστα, που ο σύζυγος έχει πεθάνει ή έχει μείνει πίσω στην χώρα προέλευσης ή ακόμα και στην περίπτωση ανύπαντρων μητέρων, που ηγούνται μονογονεϊκών οικογενειών, τότε οι γυναίκες-πρόσφυγες αναγκάζονται να αναλάβουν νέους ρόλους. Στερημένες από οικογενειακούς-κοινωνικούς δεσμούς, από την παρουσία τους, αναγκάζονται να θεωρήσουν ως δεδομένη μια απότομη αλλαγή ρόλων (Μαγγανάρα 1992: 404).

Ένα ακόμη πρόβλημα δημιουργείται, επίσης, καθώς συχνά η προσφυγική ιδιότητα δίνεται μόνο στους άνδρες- αρχηγούς οικογενειών, με αποτέλεσμα η γυναίκα να βρίσκεται σε καθεστώς παραμονής κατώτερο του συζύγου της, να μην έχει τα ίδια δικαιώματα με εκείνον και κατ' αυτόν τον τρόπο να απολαμβάνει μικρότερη προστασία (Μαγγανάρα 1992: 402).

Ωστόσο και, αν ακόμη οι γυναίκες-πρόσφυγες καταφέρουν να αποκτήσουν την προσφυγική ιδιότητα, εξακολουθούν να υφίστανται διακρίσεις κατά την επιλογή για τη μόνιμη εγκατάσταση στη χώρα ασύλου και αυτό γιατί θεωρούνται άτομα λιγότερο παραγωγικά και χρήσιμα για τη χώρα, αφού συνήθως είναι λιγότερο, σε σχέση με τους άνδρες, επαγγελματικά εκπαιδευμένες και καταρτισμένες κάτι που σημαίνει ότι θα αργήσουν να αποκτήσουν οικονομική αυτοδυναμία. Είναι λιγότερο πιθανό να γνωρίζουν ανάγνωση και γραφή. Αναφέρουν σε μεγαλύτερο βαθμό από τους άνδρες κακή υγεία και κατάθλιψη και αναλαμβάνουν (κυρίως στην αρχή) ρόλους και υποχρεώσεις αποκλειστικά σε σχέση με τη φροντίδα των παιδιών και του νοικοκυριού παραμένοντας μόνες και απομονωμένες. Μάλιστα, επειδή συνήθως έχουν μαζί τους τα παιδιά τους, αυτό

θεωρείται ένα επιπλέον βάρος για τη χώρα υποδοχής (Μαγγανάρια 1992: 402), γεγονός που περιπλέκει ακόμη περισσότερο τα πράγματα και αυξάνει στο έπακρο τα προβλήματα.

Παράγοντες, όπως διαφορετικές πολιτισμικές αξίες, εξαντλητικές ώρες εργασίας, έλλειψη παιδικών σταθμών εμποδίζουν τις γυναίκες πρόσφυγες να συμμετέχουν σε εκπαιδευτικά προγράμματα κατάρτισης, που πιθανώς να τους έδιναν μία εναλλακτική πορεία στη δύσκολη ζωή τους. Από την άλλη πάλι πλευρά οι αρμόδιοι τείνουν να προτιμούν να χορηγήσουν την άδεια εργασίας στον άνδρα, γιατί θεωρούν ότι είναι αναγκαιότερη σε εκείνον.

Η έλλειψη επαγγελματικών προσόντων που έχουν ζήτηση στην αγορά εργασίας της χώρας υποδοχής, αλλά και τα υψηλά επίπεδα ανεργίας στη φιλοξενούσα χώρα είναι παράγοντες που εμποδίζουν την είσοδο των γυναικών- πρόσφύγων στην αγορά εργασίας. Στις περιπτώσεις, ωστόσο που οι γυναίκες-πρόσφυγες καταφέρνουν να εργάζονται, αποτελούν φθηνή εργατική δύναμη με χαμηλές αμοιβές και κακές συνθήκες εργασίας, ενώ για τις γυναίκες πρόσφυγες, που πρώτη φορά εργάζονται έξω από το σπίτι, αυτό μπορεί να συνεπάγεται αλλαγή συζυγικών σχέσεων και συχνά νέα οικογενειακά προβλήματα και ενδεχομένως έντονη ενδοοικογενειακή βία.

Ακόμη πιο δύσκολα είναι τα πράγματα για τις μονογονεϊκές οικογένειες. Πρόκειται, κυρίως, για γυναίκες, ανύπαντρες μητέρες, οι οποίες μεγαλώνουν μόνες και με τεράστιες δυσκολίες τα παιδιά τους και στις περισσότερες περιπτώσεις δίχως επαρκείς οικονομικούς πόρους και δίχως αξιόλογη κοινωνική προστασία από την Πολιτεία. Πέραν του γεγονότος αυτού, η εκμετάλλευση, την οποία κινδυνεύει να υποστεί μια τέτοια ομάδα, προκειμένου να μπορέσει να επιβιώσει, είναι τεράστια.

Μια εξίσου εξαιρετικά ευάλωτη ομάδα είναι αυτή των γυναικών, που έχουν πέσει θύματα κακοποίησης (θύματα ενδοοικογενειακής βίας ή άλλης μορφής βίας ή trafficking). Το Trafficking είναι ο διεθνής όρος που χρησιμοποιείται για να περιγραφεί η παράνομη διακίνηση αλλοδαπών ατόμων, με τη χρήση βίας, απειλής ή άλλου εξαναγκαστικού μέσου με σκοπό την οικονομική εκμετάλλευση. Τρόποι οικονομικής εκμετάλλευσης ανθρώπων είναι η εκμετάλλευση της εργασίας, η αφαίρεση και προώθηση οργάνων του σώματος και η εξαναγκαστική πορνεία. Οι γυναίκες και τα παιδιά αποτελούν την πλειονότητα των διακινούμενων ατόμων γιατί είναι από τη φύση τους το πλέον ευάλωτο τμήμα οποιουδήποτε πληθυσμού (Τσακλάγκανου, 2001: 32).

Στην Ελλάδα η διεθνική εμπορία ανθρώπων συνδέεται κυρίως με την διακίνηση και εξαναγκαστική προώθηση αλλοδαπών γυναικών στην πορνεία. Τα θύματα παράνομης διακίνησης και εκμετάλλευσης διαβιούν σε καθεστώς ανελευθερίας και στέρησης, σε άθλιες συνθήκες, με σοβαρά ιατρικά και υγειονομικά προβλήματα και ανεπούλτητα ψυχικά τραύματα. Τα θύματα υπόκεινται σε ψυχολογική και σωματική βία από τους εκμεταλλευτές τους. Οι δυνατότητες διαφυγής είναι ελάχιστες, και όταν αυτό συμβαίνει, αντιμετωπίζονται σαν θύτες από τις αστυνομικές αρχές. Πρόκειται για γυναίκες με κλονισμένο ψυχισμό και υποβιβασμένη προσωπικότητα λόγω της βίας, την οποία έχουν υποστεί. Είναι εμφανής η ύπαρξη μιας στενής σχέσης μεταξύ της βίας στη ζωή των γυναικών και των ψυχιατρικών προβλημάτων, όπως η κατάθλιψη, το άγχος, η μετατραυματική διαταραχή, η οριακή διαταραχή της προσωπικότητας, η χρήση τοξικών ουσιών και η αυτοκτονία. Τις περισσότερες φορές βρίσκονται σε άθλια οικονομική και ψυχολογική κατάσταση γεγονός που δυσχεραίνει τις ευκαιρίες διεκδίκησης μιας «θέσης στον ήλιο». Δυστυχώς τα κέντρα μέριμνας, οι δομές και οι υπηρεσίες βοήθειας της ομάδας αυτής, είναι περιορισμένα και δυσλειτουργούν.

Σε περιπτώσεις δε που έχουμε επαναπατρισμό, συμβαίνει συχνά να εξακολουθούν να υπάρχουν τα ίδια ή και περισσότερα προβλήματα με εκείνα που αντιμετώπιζαν οι γυναίκες-πρόσφυγες κατά τη διάρκεια της φυγής τους. Ακόμα πολλές φορές, πρέπει να καταστεί σαφές, ότι εκείνοι που παίρνουν την απόφαση για

την επιστροφή είναι οι αρχηγοί των προσφυγικών καταυλισμών με αποτέλεσμα πολλές γυναίκες να επιστρέφουν στη χώρα καταγωγής χωρίς οι ίδιες να το επιθυμούν πραγματικά (Μαγγανάρα 1992: 405-6).

Η ενημέρωση και η ψυχοκοινωνική στήριξη των γυναικών αυτών και των οικογενειών τους και η παροχή της δυνατότητας να εκφράσουν τους προβληματισμούς τους σχετικά με τα ζητήματα της άνισης κατανομής ρόλων, καθηκόντων και δικαιωμάτων μεταξύ των δύο φύλων στην οικογένεια, στην αγορά εργασίας και στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο, της αντιμετώπισης της παραδοσιακής σεξιστικής διαπαιδαγώγησης, αλλά και άλλων θεμάτων που αφορούν στην ισότιμη συμμετοχή των δύο φύλων στην κοινωνική και οικογενειακή ζωή αναμένεται ότι θα συμβάλει τα μέγιστα στην ενταξιακή τους διαδικασία.

Τέλος, στη χώρα μας πολλά από τα σημερινά προβλήματα θα μπορούσαν να αντιμετωπιστούν σε ικανοποιητικό βαθμό μέσα από τη βελτίωση της νομοθεσίας, των διαδικασιών και της οργάνωσης για τα ζητήματα που αφορούν στην υποδοχή των αιτούντων άσυλο. Η υλοποίηση των διαδικασιών του ασύλου πρέπει επίσης να διευκολυνθεί με την επιστράτευση του απαιτούμενου εκπαιδευτικού προσωπικού, την επακόλουθη χρονική σύντμηση των διαδικασιών στην πράξη και τη δημιουργία αισθήματος ασφάλειας και πιστής τήρησης των κανόνων σε όλους τους εμπλεκόμενους. Σημαντικό ρόλο μπορεί να παίξουν οι μη κυβερνητικές οργανώσεις, οι εθελοντές, οι οργανώσεις προσφύγων, καθώς και η άμεση εκπροσώπηση των αιτούντων άσυλο σε συλλογικά όργανα. Η διεθνής εμπειρία έχει δείξει ότι η συμβολή όλων των παραπάνω θα ενισχύσει ουσιαστικά τη διαφάνεια και την πληροφόρηση, καθώς και την αποτελεσματική επίλυση διοικητικών, κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων (Σαρρής 2008: 57).

Βιβλιογραφία

- Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου Α. (1992) «Η ειδική θέση των γυναικών προσφύγων», *Ο αγώνας της γυναίκας*, 49-59, σ.34.
- Κόντης Α. (2004), *Νομικές, Θεσμικές και Διοικητικές διαστάσεις του καθεστώτος εισόδου και παραμονής μεταναστών στην Ελλάδα. Προκλήσεις και προοπτικές βελτίωσης- Μελέτη συμβατότητας του ελληνικού και του ευρωπαϊκού θεσμικού πλαισίου*, Αθήνα.
- Λαζαρίδου Γ. (1995) *Μετανάστριες στην Ελλάδα- Οικιακές βοηθοί από Φιλιππίνες και Αλβανία - μια επιτόπια μελέτη στο Εθνικισμός, Ρατσισμός και Κοινωνικό Φύλο*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.
- Μαγγανάρα Ι. (1992) «Η θέση των γυναικών προσφύγων ανά τον κόσμο. Πολιτικές των Ην. Εθνών για βοήθεια και προστασία», *Ο αγώνας της γυναίκας*, 49-50,σ38.
- Μαγγανάρα Ι. (1992) «Η θέση των γυναικών προσφύγων ανά τον κόσμο. Πολιτικές των Ην. Εθνών για βοήθεια και προστασία» *Ο αγώνας της γυναίκας*, 49-50, σσ.42-44.
- Σαρρής Ν. (2008) *Θεσμικό Πλαίσιο της Μετανάστευσης σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο* , Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών -Ινστιτούτο Πολιτικής Κοινωνιολογίας.
- Τσακλάγκανου Γ. (2001) *Η Διεθνική Σωματεμπορία –Trafficking*, Αθήνα, ΚΕΘΙ.
- Τσίγκανου Ι.,Ζαραφωνίτου Χ., (2001) Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών ,Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών, Μελέτη Βιβλιογραφικής Επισκόπησης *Φύλο και Κοινωνικά Αποκλεισμένες Ομάδες*, Αθήνα.

«Κοινωνική Επιστήμη και Κοινωνική Κρίση: Σκέψεις για τους Ρόλους της Κοινωνικής Έρευνας»

Ηρακλής Μαυρίδης¹

Η εργασία αυτή σκοπεύει να διερευνήσει τους όρους και τη στοχοθεσία της κοινωνικής επιστήμης σε σχέση με την κοινωνική κρίση και στην εποχή της κρίσης² –ωστόσο το ερώτημα των στοχεύσεων της κοινωνικής επιστήμης είναι διαχρονικό και οπωσδήποτε δεν μπορεί να θεωρηθεί επιλυμένο– αλλά ούτε και θα επιλυθεί ποτέ τελεσίδικα. Η έννοια της κρίσης θα θεωρηθεί εδώ με τη γενική έννοια ως ο ιστορικός κλονισμός των βεβαιοτήτων και των σταθερών σημείων αναφοράς που διέπουν ένα κοινωνικό – ιστορικό σύστημα και μέσω απρόβλεπτων εξελίξεων αμφισβητούν τη συνέχεια και την συνοχή του. Άρα το ερώτημα που σκοπεύουμε να θέσουμε αφορά την ίδια την κρίση της κοινωνικής επιστήμης σε μια κοινωνία που βρίσκεται ήδη σε κρίση αλλά και το ερώτημα του αν και πως πρέπει να *εκφέρει κρίσεις* (δηλαδή να *κρίνει*) η κοινωνική επιστήμη – και πως αυτό διαμορφώνει και επηρεάζει τις λειτουργίες, τους ρόλους και τις στοχοθεσίες της κοινωνικής έρευνας αλλά και πως αυτή ανταποκρίνεται και παρεμβαίνει στην κρίση. Σκοπός μας λοιπόν είναι να θέσουμε σε νέες ιστορικές συνθήκες «παλαιά» καθοριστικά επιστημολογικά ερωτήματα όπως: κοινωνική επιστήμη, γιατί και προς τι – συνάμα όμως για ποιους και πως. Τι μπορεί να «κάνει» η κοινωνική επιστήμη σε μια εποχή κρίσης, σε τι «χρησιμεύει», ποιες είναι οι «λειτουργίες» της ως γνωστικό πεδίο, τι μπορεί να «προσφέρει»³. Αυτό σημαίνει να προσπαθήσουμε να εκθέσουμε κριτικά μια σειρά από επιστημολογικές και θεωρητικές προτάσεις που προέρχονται συνολικά από το ιστορικά καταγεγραμμένο σώμα της κοινωνιολογίας ως σειράς ετερογενών παραδόσεων και να θέσουμε τις βάσεις μιας πρότασης που θα αντιμετωπίζει τα μεγάλα προβλήματα της σχέσης της παραγόμενης από τις κοινωνικές επιστήμες γνώσης με το ίδιο της το αντικείμενο –και ειδικά μέσα σε συνθήκες που εμφανίζονται ως ιστορικά επείγουσες και απρόβλεπτες– και της αναδραστικής σχέσης μεταξύ των δύο, γεγονός που θεωρούμε ότι υπερβαίνει τις κυρίαρχες επιστημολογίες της έκφρασης, της απλής αναπαράστασης, της «αντικειμενικής» αλήθειας, της πρόβλεψης κλπ προς την κατεύθυνση μιας *κριτικής* κοινωνικής επιστήμης που όμως α) θέτει όχι μόνο το αντικείμενό της, την κοινωνία αλλά και τον ίδιο τον εαυτό της και όλη την επιστημονική γνώση ως ένα από τα βασικά αντικείμενα της κριτικής της β) δεν θα μπορεί ποτέ να σχηματιστεί και να κρυσταλλωθεί απόλυτα σε μια και μοναδική προνομιακή μεθοδολογία – και άρα προνομιακή πρόσβαση και σχέση με την αλήθεια⁴ και γ) θα αναγνωρίζει διαρκώς και κριτικά μέσα στην έρευνα της τη «δέσμευση» της σε συλλογικές αξίες αλλά και την *αντι-θέση* και τον *αντι-λόγο* της προς όλα τα θεωρούμενα ως αυτονόητα. Θα

¹ Λέκτορας, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

² Όλα αυτά όμως είναι φανερό ότι απαιτούν συζητήσεις και θεματοποιήσεις με διαφορετικού τρόπους –εδώ θεωρούμε ότι υπάρχει μια ιστορικά πρωτόγνωρη κοινωνική κρίση λόγω της νεοφιλελεύθερης πολιτικό– οικονομικής επίθεσης στις δυτικές και όχι μόνο κοινωνίες.

³ Με δεδομένο όμως ότι αυτές οι έννοιες όπως η λειτουργία ή η χρησιμότητα είναι ήδη επιστημολογικά φορτισμένες από συγκεκριμένες επιστημολογικές παραδόσεις όπως του λειτουργισμού και άλλες.

⁴ Και εδώ στον κυρίαρχο εμπειρισμό και θετικισμό η αλήθεια ταυτίζεται απλά και αδιαμεσολάβητα με την πραγματικότητα και έμμεσα με το αξιακά ορθό – μόνο που αυτές οι σύνθετες έννοιες ενέχουν μεταξύ τους μια σειρά από διαμεσολαβήσεις.

υποστηρίζουμε ότι αυτό δεν είναι μια κίνηση ως εάν η κοινωνική επιστήμη «να κυνηγάει την ουρά της» όπως θα θεωρούσε ένας θετικιστικός αντικειμενισμός αλλά η ανεξάλειπτη, καταστατική συνθήκη της ύπαρξης και της ερευνάς της και παραπέμπει στην πάντοτε ασταθή και ατελή σχέση της με το διαρκώς υπό διαμόρφωση ιστορικό της αντικείμενο και ειδικά σε συνθήκες μιας πρωτόγνωρης κοινωνικής κρίσης.

Καθοδηγητική λοιπόν ερώτηση λοιπόν που θέτουμε είναι η εξής: μήπως το έργο της κοινωνικής επιστήμης δεν μπορεί παρά να είναι πάντοτε παρά αυτό της ανάλυσης της κρίσης (και άρα και της κριτικής) των νεωτερικών κοινωνιών – στο βαθμό που η ίδια αποτελεί επιστημονικό τέκνο της κρίσης τους ήδη από τις απαρχές της (Comte). Θα μπορούσε μήπως να υπάρξει μια κοινωνική επιστήμη χωρίς την κρίση (και η λέξη κρίση έχει πάντοτε πολλαπλές σημασίες) στο βαθμό που το ίδιο το αντικείμενο της (νεωτερική – βιομηχανική / καπιταλιστική κοινωνία) ενέχει στη ιστορική του συγκρότησή την έννοια της κρίσης (δηλαδή των εγγενών αντινομιών, ανταγωνισμών και αντιφάσεων τους) και επιπλέον η ίδια η κοινωνική επιστήμη αναδύεται – όχι τυχαία βεβαίως – μέσα από αυτές τις κοινωνικο – ιστορικές συνθήκες κρίσης στα μέσα περίπου του 19^{ου} αιώνα; Και βέβαια εδώ διερωτόμαστε εάν έχει νόημα μια αποστειρωμένη «αντικειμενιστική», θετικιστική κοινωνική επιστήμη, χωρίς διάθεση αλλά και ικανότητα του κρίνειν στο βαθμό που μια τέτοια επιστήμη θα ήταν απλώς νομιμοποιητική και υποστηρικτική, εκούσια ή ακούσια, της υφιστάμενης τάξης πραγμάτων⁵ είτε προσπαθεί (σύμφωνα με τη δική της στοχοθεσία) απλώς να την περιγράψει είτε να την αναπαραστήσει επαρκώς είτε να την προβλέψει; Και τελικά αν δεχθούμε προγραμματικά ότι «υπάρχει κρίση» (κοινωνική –οικονομική– πολιτική ως ενιαία διαδικασία) τι είναι η επιστημονική (ανά)γνώση της κοινωνικής κρίσης και αλλά σε τι συνίσταται σήμερα η κρίση της γνώσης που παράγεται από τις κοινωνικές επιστήμες; Χωρίς να θεωρώ ότι μπορώ στο σύντομο αυτό κείμενο να δώσω απαντήσεις σε τέτοια σύνθετα ερωτήματα, θα ήθελα ωστόσο να σημειώσω ότι, ενόψει και των σύγχρονων μας γεγονότων, η σημερινή κοινωνική πραγματικότητα⁶ φαίνεται να προηγείται και να συχνά να υπερβαίνει την οποιαδήποτε προσπάθεια να κατανοήσουμε την κρίση μέσα στην ρευστή και ταχύτατα εξελισσόμενη κατάσταση του μιντιακού μας κόσμου. Σε εποχές όπου βλέπουμε την ιστορία να βαδίζει με γοργά βήματα, που αισθανόμαστε το ποτάμι της ιστορίας να παρασέρνει εκατομμύρια ανθρώπινες ζωές, σε τέτοιες εποχές που η πραγματικότητα φαίνεται να ξεπερνάει και την φαντασία, τι μπορεί –και βεβαίως και κανονιστικά τι πρέπει– να κάνει η κοινωνική επιστήμη; Το ερώτημα δεν είναι ούτε αφηρημένο ούτε θεωρητικό, είναι βαθύτατα πολιτικό και πρακτικό και αναφέρεται άμεσα στον ρόλο της γνώσης που παράγουν οι κοινωνικές επιστήμες στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες, στις κοινωνίες σε κρίση.

Εδώ θα μπορούσαμε να επισημάνουμε μέσα στην κοινωνική έρευνα δύο τάσεις φαινομενικά αντιθετικές - αλλά τελικά ίσως συμπληρωματικές. Από τη μια μεριά δηλαδή η κοινωνική επιστήμη ως επιστήμη έχει ανάγκη από ένα λόγο ψύχραιμο, πάντοτε σχετικά αποστασιοποιημένο, από μια ματιά και μια ανάλυση ορθολογική επάνω στα κοινωνικά φαινόμενα στο βαθμό που δεν μπορεί να «κυνηγάει» τον σχολιασμό της εφήμερης επικαιρότητα όπως π.χ. ο δημοσιογραφικός ή ο πολιτικός λόγος με τους οποίους δεν μπορεί και δεν πρέπει να ταυτισθεί. Την ίδια στιγμή και με την ίδια κίνηση δεν μπορεί να αποτελεί ένα αφηρημένο φιλοσοφικό στοχασμό,⁷ πέρα και έξω από τα κοινωνικο-ιστορικά πλαίσια, αλλά πρέπει να αποτελεί ένα «ευαίσθητο δέκτη» –δηλαδή να «αφουγκράζεται»

⁵ Δηλαδή, των κυρίαρχων κοινωνικών/οικονομικών/πολιτικών διευθετήσεων στις υστερο-καπιταλιστικές κοινωνίες.

⁶ Στο σημείο αυτό εννοούμε την κοινωνική πραγματικότητα ως μια «κατασκευή» στην επιστημολογική παράδοση του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού. Βλ. και Μαυρίδης (2005).

⁷ Επισημαίνουμε παρόλα αυτά την σύνθετη σχέση κοινωνικής επιστήμης και φιλοσοφίας στο βαθμό που η πρώτη ενέχει πάντοτε και καταστατικά μια σειρά από οντολογικές και επιστημολογικές φιλοσοφικές παραδοχές και άρα «χρειάζεται» πάντοτε τη φιλοσοφία αλλά δεν ταυτίζεται με αυτή.

ότι και εάν αυτό σημαίνει– την κοινωνία που είναι το σημείο εκκίνησης και το πρωτογενές «υλικό» της, δηλαδή δεν μπορεί απλώς να την μελετάει υποτίθεται αποστασιοποιημένα και «αντικειμενικά» αλλά εκκινεί από αυτή την κοινωνική πραγματικότητα, συμμετέχει μέσα σε αυτή και ταυτόχρονα διαμορφώνεται από αυτή αλλά και τη διαμορφώνει. Το πρωτογενές της υλικό λοιπόν είναι η ίδια η κοινωνία, τα κοινωνικά φαινόμενα, θεσμοί, τάσεις, πρακτικές και σχέσεις μέσα στην *ιστορικότητα* τους –και αυτό το τελευταίο είναι πολύ σημαντικό για την παραγόμενη γνώση στο βαθμό που διαρκώς μεταβάλλονται– τα οποία η ίδια διαμεσολαβεί μέσα από τα επιστημονικά της εργαλεία, ορολογίες, μεθοδολογίες και δεοντολογίες (και αυτά ως ιστορικά παράγωγα του νεωτερικού λόγου). Άρα δεν μπορεί να λειτουργήσει χωρίς αυτό το πρωταρχικό «υλικό» της κοινωνικής κρίσης, αναδύεται και είναι μέσα σ’ αυτή την κρίση, έμμεσα αλλά σαφώς ως παράγωγό της, τροφοδοτείται από αυτό και η γνώση της είναι μέρος αλλά και διαμορφώνει και επιδρά *αναστοχαστικά* πάνω σ’ αυτή την κοινωνική πραγματικότητα μεταβάλλοντάς την⁸. Και την μεταβάλλει αλλάζοντας τις ερμηνείες και τις αντιλήψεις γύρω από την πραγματικότητα, ως επιστημονική γνώση που αποτελεί δύναμη υλική με την έννοια ότι αποτελεί προϋπόθεση κάθε κοινωνικής δράσης και σχέσης. Μια κοινωνική πραγματικότητα η οποία ως άορατο πλέγμα κοινωνικο-ιστορικών σχέσεων και δυνάμεων υπάρχει μεν «αντικειμενικά» αλλά ποτέ ανεξάρτητα από τον κόσμο του νοήματος μέσα στον οποίο συμμετέχει τόσο ο καθημερινός βίκοσμος και ο «κοινός νους» (άτυπες μορφές γνώσης) που του αντιστοιχεί όσο και η κοινωνική επιστήμη και η παραγόμενη από αυτή γνώση – είναι ακριβώς *αυτός* ο κοινός, διυποκειμένος κόσμος του νοήματος γνωστός στη κοινωνική θεωρία και ως «βίκοσμος».⁹ Η σχέση συνεπώς με την κοινωνία γενικά και με τις κρίσεις της (επειδή αυτή είναι πάντοτε μέσα στο καπιταλιστικό πλαίσιο σε κρίση) είναι σύνθετη, πολυσήμαντη και βεβαίως αμφίδρομη. Υποστηρίζουμε λοιπόν ότι η κοινωνική επιστήμη έχει ως αφηγησιακό σημείο την κοινωνική κρίση, αποτελεί μέρος της αλλά ταυτόχρονα την υπερβαίνει και την μετασηματίζει γνωσιακά κοιτώντας προς το πέρα και το πίσω από αυτή, αναζητώντας –ή με μια πιο κριτική έννοια απο(συ)καλύπτοντας– το κρυμμένο νόημα των γεγονότων, των καταστάσεων και των θεσμών που δεν είναι ορατό «δια γυμνού οφθαλμού», δηλαδή από τη σκοπιά των ετερογενών μορφών άτυπης γνώσης που συναρθρώνονται σε αυτό που ονομάζουμε «κοινή λογική», που μαζί με τους μηχανισμούς των κυρίαρχων Μ.Μ.Ε. αποτελούν τους κατεξοχήν φορείς της κυρίαρχης ιδεολογίας μόνο με την πολιτική έννοια του όρου αλλά με την κοινωνική.¹⁰ Θεωρούμε λοιπόν ως ένα από τους βασικούς ρόλους της κοινωνικής επιστήμης αυτή ακριβώς την απο-συγκάλυψη όλων αυτών των φαινομενικά δεδομένων και αυτονόητων που τείνουν να παρουσιάσουν την κρίση είτε ως «ιστορικό ατύχημα» είτε ως μια φυσική καταστροφή και άρα κάτι αναπόφευκτο, στο βαθμό που η κρίση επενδύεται πάντοτε με ιδεολογία, δηλαδή με τις κυρίαρχες ερμηνείες των κυρίαρχων ομάδων ή συνασπισμών συμφερόντων. Εδώ η κοινωνική επιστήμη πρέπει να στέκεται απέναντι στην ιδεολογία και μάλιστα να επιχειρεί μια κριτική της κυρίαρχης ιδεολογίας την ίδια στιγμή που αναγνωρίζει ότι και η ίδια περιέχει ανεξίτηλα ιδεολογικά στίγματα και κατάλοιπα καταστατικά και πάντοτε στον λόγο της. Συνάμα η κοινωνικά ανάλυση έχει μια σύνθετη και διαμεσολαβημένη σχέση με τις άτυπες, καθημερινές μορφές γνώσης που ονομάζονται «κοινός νους» και που είναι κατεξοχήν φορέας της ιδεολογίας στην καθημερινή ζωή - εν ολίγοις το επιχείρημα μου είναι ότι η κοινωνική επιστήμη «δουλεύει» ταυτόχρονα επάνω στη βάση του κοινού νου, πέρα από αυτόν και πολλές φορές και

⁸ Σε αυτό το σημείο ο Giddens διατυπώνει με σαφήνεια αυτή τη σχέση στο *Οι Συνέπειες της Νεωτερικότητας* (2001).

⁹ Όλη η παράδοση της φαινομενολογικής κοινωνιολογίας και της εθνομεθοδολογίας που εκκινούν από το έργο του Edmund Husserl.

¹⁰ Όχι δηλαδή πολιτικές «σκληρές» ιδεολογίες αλλά «μαλακές» κοινωνικές ιδεολογίες όπως είναι π.χ. ο σεξισμός, ο ατομικισμός, ο καταναλωτισμός, η τεχνοκρατία, ο ρατσισμός, κ.λπ.

ενάντια σε αυτόν αποτελώντας έτσι το «έτερον» του αλλά πάντοτε με μια έννοια σχετική και ποτέ απόλυτη.

Τι σημαίνει όμως να σκεφθούμε επάνω στις σχέσεις της κοινωνικής επιστήμης και της κρίσης, με άλλα λόγια επάνω σε μια κοινωνική επιστήμη που όντας η ίδια σε διαρκή κρίση πρέπει να αντιμετωπίζει την κοινωνική κρίση – άρα η κρίση εδώ σε σχέση με την κοινωνική επιστήμη είναι πάντοτε της τάξεως του έσω/έξω. Ως δική της γιατί είναι η κρίση που διέπει το αντικείμενό της άρα και την ίδια την περιοχή της έρευνας της αλλά και την ίδια την ασταθή υπόστασή της ως επιστήμης, ως ενιαίου γνωστικού χώρου σε μια εποχή που βλέπουμε διαρκώς την αξία της γνώσης των κοινωνικών επιστημών (με την εξαίρεση ίσως της οικονομικής επιστήμης για ευνόητους λόγους) μέσα στην ακαδημαϊκή «αγορά» γνώσης όχι μόνο να αμφισβητείται αλλά και ενεργητικά να υποβαθμίζεται μπροστά στις φυσικές επιστήμες και την τεχνολογία. Παράλληλα ο πλουραλισμός και η πολυδιάσπαση των επιστημονικών παραδόσεων και παραδειγμάτων, η υπερεξειδίκευση των πεδίων, το γεγονός ότι εδώ και 2 ή 3 δεκαετίες δεν έχει φανεί μια νέα, μεγάλη θεωρητική σύνθεση και δεν είμαστε πλέον βέβαιοι αν είναι πλέον εφικτή (η κρίση της «μεγάλης θεωρίας»), η κυριαρχία ενός απλοϊκού εμπειρισμού και θετικισμού και ο «φетиχισμός» των στατιστικών δεδομένων, η κρίση των ερμηνευτικών μοντέλων και των μεθοδολογικών εργαλείων σε μια πραγματικότητα που δείχνει διαρκώς να επιταχύνεται και να αλλάζει – όλα αυτά ως εσωτερική κρίση της κοινωνικής επιστήμης δεν είναι άσχετα με την ευρύτερη κοινωνική κρίση, αποτελούν πλευρές της ίδιας διαδικασίας *μέσα από σύνθετες όμως διαμεσολαθήσεις* που πρέπει να χαρτογραφηθούν. Η δική μας άποψη είναι ότι η κοινωνική επιστήμη είναι ιστορικά «καταδικασμένη» να ζει με τις κρίσεις αυτές που αποτελούν και όρους συγκρότησής της και που σε τελευταία ανάλυση όσο και εάν οξύνει τις μεθόδους, τις ορολογίες της και την κατανόησή της δεν θα καταφέρει ποτέ να ξεπεράσει πλήρως. Από την άλλη μεριά οι θεσμικές εκφάνσεις αυτής της κρίσης των κοινωνικών επιστημών είναι φανερές πλέον σε όλους μας είτε αυτό αφορά διεθνώς την συρρίκνωση των κονδυλίων για την κοινωνική έρευνα είτε την υποβάθμιση και το κλείσιμο τμημάτων κοινωνικών επιστημών ακόμη και σε γνωστά διεθνή πανεπιστήμια είτε τη διάχυτη δημόσια συκοφαντία –ως συστατικό της νεο-φιλελεύθερης ιδεολογίας– ότι αυτή η γνώση είναι άχρηστη και περιττή, δηλαδή αντι-παραγωγική, μη-ανταποδοτική και τελικά μη-εμπορεύσιμη, δηλαδή δεν μπορεί να πωληθεί για να παράξει σημαντικό κέρδος στην καπιταλιστική αγορά της γνώσης. Συνάμα αυτή η καχυποψία έχει και την «πολιτική» διάσταση ότι η γνώση των κοινωνικών επιστημών εμφανίζεται να σπέρνει «καινά δαιμόνια», να θέτει άβολες ερωτήσεις, να είναι καταστατικά καχύποπτη προς τις παραδεδωμένες, κυρίαρχες αλήθειες είτε αυτές έχουν την μορφή της ιδεολογίας είτε της προπαγάνδας – μια τέτοια γνώση, εκτός από οικονομικά άχρηστη, είναι σίγουρα περιττή αλλά και ύποπτη για κάθε κοινωνική και πολιτική εξουσία. Το ερώτημα συνεπώς της ύπαρξης μιας κοινωνικής επιστήμης στην εποχή της κρίσης η οποία μεταφέρει, *μεταφράζει* και διαμεσολαβεί αυτή την εξωτερική κοινωνική κρίση στο εσωτερικό της και πάλι πίσω στην κοινωνία είναι πολυσύνθετο στο βαθμό που η κρίση θέτει επιτακτικά ιστορικά ερωτήματα όχι μόνο σχετικά με την *αυτο-κατανόηση* της κοινωνίας (βασικό συστατικό της αναστοχαστικότητας των νεωτερικών κοινωνιών και του ατομικού και συλλογικού πράττειν) που είναι ένας από τους βασικούς ρόλους της κοινωνικής ανάλυσης αλλά και για την ίδια την ύπαρξη της με την έννοια της ιστορικής συνέχειας της αναπαραγωγής της, της νομιμοποίησής της και της συνοχής της – με άλλα λόγια, το διακύβευμα σήμερα είναι η ίδια η επιβίωση της κοινωνίας τουλάχιστον με τους όρους που γνωρίζαμε μέχρι τώρα στη νεωτερικότητα.¹¹ Την ίδια στιγμή υποστηρίζουμε ότι

¹¹ Είναι ένα πολύ ενδιαφέρον ερώτημα το πως συνδέεται η θεωρητική συζήτηση των τελευταίων τριών δεκαετιών για το μετά της νεωτερικότητας (μετάμοντερνισμός, μεταβιομηχανισμός, μετάφορντισμός, μεταδημοκρατία κλ.π.) με την γρήγορη και βίαιη μεταβολή των πυλώνων των υστερο-νεωτερικών κοινωνιών από τη νεοφιλελεύθερη επίθεση όπου η κοινωνία απλά «δεν υπάρχει» παρά μόνο ιδιώτες, ιδιοκτήτες του εαυτού τους και του πλούτου τους.

αυτή η κρίση θέτει τις κοινωνικές επιστήμες «προ των ευθυνών τους», προ του χρέους τους,¹² μπροστά σε πιεστικά ιστορικά ερωτήματα για την ίδια τη φύση και τη στοχοθεσία τους που αναδύονται μέσα από τις ρευστές και ταχύτατα εξελισσόμενες κοινωνικές συνθήκες και έχουν την αίσθηση του επείγοντος : τι πρέπει να κάνουν, δηλαδή τι λόγο πρέπει να εκφέρουν οι κοινωνικές επιστήμες για την κρίση – και αυτό στο βαθμό που θεωρούμε ότι τυχόν αφωνία τους δεν είναι ένδειξη απλώς μια «ουδετερότητας» αλλά αποτελεί τουλάχιστον αδιαφορία ή ανοχή προς την κρίση. Άρα οι κοινωνικές επιστήμες με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, είτε το αποδέχονται είτε όχι, παίρνουν πάντοτε θέση μέσα στο κοινωνικό γίνεσθαι και μάλιστα σε εποχές κρίσης – και δεν έχουν καταστατικά τη δυνατότητα να μην πάρουν θέση γιατί είναι ήδη πολλαπλώς τοποθετημένες μέσα σε αυτό. Όπως είπαμε και στην αρχή εδώ θα προϋποθέσουμε ότι μια τέτοια κρίση υπάρχει –ή μάλλον θα έπρεπε ίσως να το θέσουμε στον πληθυντικό, ως κρίσεις– στο βαθμό που αν δεν θεωρήσει κάποιος ότι υπάρχει κάποιου είδους κρίση ή κρίσεις της σύγχρονης κοινωνίας, τότε πιθανώς και η κοινωνική επιστήμη μετατρέπεται σε απλή επιστημονική περιέργεια (σε επιστήμη για την επιστήμη) όπως είναι ο κάθε είδους εμπειρισμός – να μάθουμε δηλαδή σε τι συνίσταται ή πως λειτουργεί η κοινωνία. Υπό την έννοια αυτή (σε αυτή την επιστημολογική παράδοση) η επιστημονική κατανόηση και η παραγόμενη από αυτή γνώση γίνεται μια αυταξία, ένας αυτοσκοπός, μια κατανόηση για την κατανόηση, που αποτελεί βασική συνισταμένη κάθε ιδεαλιστικής αντίληψης για τη γνώση που επιθυμεί την απεμπλοκή της από τα κοινωνικο – ιστορικά συγκείμενα αλλά ακόμη χειρότερα μπορεί να ολισθαίνει (έστω ακούσια) σε «απολογητή» της υφιστάμενης τάξης πραγμάτων και των κυρίαρχων κοινωνικών –οικονομικών– πολιτικών ρυθμίσεων που την υποστηρίζουν, όπως μεγάλο κομμάτι των κοινωνικών επιστημών στον αγγλο-σαξονικό χώρο. Εάν όμως, σε αντίθετη περίπτωση, θεωρήσουμε ότι η ανθρώπινη γνώση είναι πάντοτε συνδεδεμένη με ένα γνωστικό διαφέρον (κατά τον Χάμπερμας) –και στην περίπτωση των κοινωνικών επιστημών με ένα χειραφετικό γνωστικό διαφέρον– και εάν επίσης θεωρήσουμε ότι γενικά υπάρχει μια σειρά από διαφορετικές, διαδοχικές και αλληλοεπικαλυπτόμενες κρίσεις των υστερο-καπιταλιστικών κοινωνιών (ακολουθώντας τουλάχιστον το πνεύμα της μαρξιστικής ανάλυσης) τότε και μόνο τότε θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για μια κριτική κοινωνική επιστήμη η οποία:

α) μέσα από τις αναλύσεις της δεν φοβάται να εκφέρει κρίσεις (αλλά και να τις υφίσταται) και βέβαια όπως σε κάθε κρίση αναλαμβάνει και το ρίσκο – ευθύνη της εκφοράς του επιστημονικού της λόγου·

β) αναστοχάζεται διαρκώς επάνω στις δικές της κρίσεις, στους όρους, στις προϋποθέσεις τους και στα αξιακά τους περιεχόμενα τα οποία δεν θεωρεί δογματικά, άρα ως δεδομένα, «ιερά» και αμετάβλητα, αλλά πάντοτε υπό αίρεση και υπό συζήτηση.¹³

γ) αδράχνει την ευκαιρία για μια επιστημονική κριτική των κυρίαρχων αξιών και για μια προσπάθεια επαναξιολόγησής τους, καθήκον επιστημονικό και ταυτόχρονα πολιτικό, ιστορικά επιτακτικό στις εποχές κρίσης που ζούμε τώρα και τη στιγμή που βλέπουμε μπροστά μας την κατάρρευση της παλαιάς κοινωνικής τάξης πραγμάτων καθημερινά.

Άρα, είναι την ίδια στιγμή μέρος της κρίσης, η κρίση είναι εντός και εκτός της αλλά αφορά ταυτόχρονα το αίτημα της υπέρβασης της, ενός «πέρα από αυτή», ως υλική (όσο υλική είναι πάντοτε η επιστημονική γνώση) δύναμη μετασχηματισμού της κρίσης, χωρίς

¹² Επισημαίνουμε απλώς ότι το χρέος αυτό είναι ένα σύνθετο επιστημονικό –ηθικό– πολιτικό διακύβευμα: το χρέος της επιστήμης και του επιστήμονα προς ποιόν και για ποιο λόγο. Χρέος δηλαδή ενδοεπιστημονικό προς την αλήθεια ή την πραγματικότητα ή τις επιστημονικές συμβάσεις ή χρέος εξωεπιστημονικό, προς το αντικείμενο, την κοινωνία, τις αξίες κ.λπ.: σύνθετα ερωτήματα στο χώρο της επιστημολογίας που σίγουρα δεν επιδέχονται απλές και «εύκολες» απαντήσεις.

¹³ Με αυτή την έννοια τα αξιακά της περιεχόμενα δεν τίθενται εξωτερικά και a priori αλλά αναφέρονται στη ορθολογική ανάλυση και συζήτηση μέσα στην επιστημονική κοινότητα – αλλά και πέρα από αυτή.

όμως ιστορικές τελεολογίες. Και θεωρώ σημαντικό για την επιστήμη –όχι μόνο ως θέμα επιστημονικής εντιμότητας αλλά ως αναστοχασμό που ορίζει καταστατικά το γνωσιακό της χώρο– το να εκθέτει όσο αυτό είναι δυνατόν τις αφετηριακές προϋποθέσεις της και οντολογικο-επιστημολογικές της παραδοχές της γιατί σε αντίθετη περίπτωση αποτελεί μέρος μιας εκούσιας ή ακούσιας ιδεολογικής συγκάλυψής τους, αναιρώντας έτσι τον κριτικό της ρόλο. Τέτοιας τάξης είναι η κυρίαρχη τεχνοκρατία (που αφορά κυρίως σήμερα την οικονομική επιστήμη αλλά όχι μόνο), δηλαδή όχι μόνο η αποσύνδεση αλλά η απόκρυψη της σύνδεσης του επιστημονικού λόγου των κοινωνικών επιστημών. με συγκεκριμένες αξίες και πολιτικά κάτω από την έννοια της «αξιολογικής ουδετερότητας».

Δεν μπορούμε ίσως να μιλήσουμε για μια ενιαία κοινωνική επιστήμη παρά μόνο για διαφορετικές επιστημονικές προσεγγίσεις στα κοινωνικά φαινόμενα που συγκροτούν ιστορικά διαφορετικές αλλά και ανταγωνιστικές μεταξύ τους παραδόσεις (στο βαθμό όμως που αυτός ο ανταγωνισμός αποτελεί τον κύριο μοχλό της επιστημονικής εξέλιξης) οι οποίες είναι συνυφασμένες με συγκεκριμένες οντολογικές, επιστημολογικές αλλά σε τελευταία ανάλυση αξιακές και με την ευρεία έννοια του όρου πολιτικές – ιδεολογικές δεσμεύσεις. Θα ήθελα εδώ να το εξηγήσω αυτό γιατί είναι σαφές ότι αντιπαράκειται στο κυρίαρχο θετικιστικό-εμπειριστικό πρότυπο για μια κοινωνική επιστήμη που υποτίθεται ότι είναι απαλλαγμένη από αξιολογικές κρίσεις. Αυτό σημαίνει ότι από τη μια μεριά υπάρχει και πρέπει να υπάρχει μια σειρά από κοινά αποδεκτές από την επιστημονική κοινότητα δεσμεύσεις –ή «εγγυήσεις»– της επιστημονικότητας (άρα και της ισχύος) του λόγου των κοινωνικών επιστημών μεταξύ των οποίων είναι και οι εξής: η αυστηρότητα και η συνέπεια της μεθόδου, η τήρηση των επιστημονικών κανόνων δεοντολογίας και συμβάσεων, το ορθολογικό περιεχόμενο της έρευνας και της επιχειρηματολογίας, η συστηματικότητα της επιστημονικής σκέψης και έρευνας, η αναφορά σε στοιχεία ή βιβλιογραφία, η εξειδικευμένη ορολογία, η ανάπτυξη συστηματικής γνώσης γύρω από συγκεκριμένα αντικείμενα κλπ – κυρίως όμως ο κριτικός έλεγχος και η συζήτηση που δημιουργείται μέσα στην επιστημονική κοινότητα. Οι επιστημονικές αυτές «εγγυήσεις», που όμως είναι ιστορικά καθορισμένες *συμβάσεις*, δεν επιτρέπουν –και δεν πρέπει να επιτρέπουν– στον λόγο των κοινωνικών επιστημών από το να ταυτισθεί με άλλους λόγους και κυρίως την ιδεολογία, την προπαγάνδα και τον κοινό νου ή άλλες μορφές λόγου όπως ο δημοσιογραφικός ή ο λογοτεχνικός για παράδειγμα. Επισημαίνουμε λοιπόν ότι ο διαχωρισμός αυτός μεταξύ διαφορετικών τύπου λόγων ισχύει και πρέπει να ισχύει – άρα όπως κάθε σύνορο πρέπει να προστατεύεται και να περιφρουρείται έτσι ώστε να αποφευχθεί η ταύτισή και η σύγχισή τους. Ταυτόχρονα όμως η διάκριση αυτή είναι πάντοτε προσωρινή, σχετική, υπό αίρεση και αποτελεί ένα *διακύβευμα* (άρα ποτέ οριστική, πλήρης και τελεσίδικη) στο βαθμό που, για λόγους που είναι αρκετά σύνθετοι, ο ένας λόγος πάντοτε επιμολύνει και αναμειγνύεται αναγκαστικά και πάντοτε με τον άλλο. Εν συντομία, αυτό σημαίνει πρώτον ότι δεν υπάρχει απόλυτη καθαρότητα του επιστημονικού λόγου – και πολύ περισσότερο του λόγου των κοινωνικών επιστημών. Γιατί όλοι οι λόγοι αντλούν από την ίδια «δεξαμενή νοήματος» που είναι η δυτική μεταφυσική παράδοση, είναι δηλαδή ήδη νοηματοδοτημένοι μέσα σε συγκεκριμένα ιστορικά πλαίσια. Στο βαθμό λοιπόν που αυτές οι ίδιες οι λέξεις και οι λόγοι αποτελούν το πρωτογενές υλικό της κοινωνικής επιστήμης η οποία ταυτόχρονα δεν μπορεί να έχει πειραματικές επαληθεύσεις και μαθηματικές διατυπώσεις των πορισμάτων της όπως αυτές των φυσικών επιστημών, λόγοι ριζικά ετερογενείς όπως η ιδεολογία και ο κοινός νου πάντοτε και αναγκαστικά «μολύνουν» (αλλά και μολύνονται από) τον λόγο των κοινωνικών επιστημών χωρίς όμως, επαναλαμβάνω, να μπορούν ή να πρέπει να ταυτισθούν μαζί του. Η κοινωνική επιστήμη κατά τη δική μας αντίληψη δεν θα απαλλαγεί ποτέ από αυτό τον «κίνδυνο» γιατί αυτός

ορίζει καταστατικά το πεδίο της και δεν αφορά μια ιστορική «ανωριμότητα» όπως θεωρεί ο θετικισμός αλλά συστατικό της ίδιας της υπόστασης ως επιστημονικού λόγου.¹⁴

Άρα κοινωνική επιστήμη στην εποχή της κρίσης – γιατί; Τι χρειάζεται αυτή η γνώση που κατηγορείται συστηματικά από την ηγεμονεύουσα νεοφιλελεύθερη αντίληψη ως άχρηστη, περιττή και αντιπαραγωγική. Πιστεύω ότι οι στοχοθεσίες της κοινωνικής έρευνας και ειδικά σε εποχές κρίσης δεν μπορούν – και με ένα κανονιστικό τόνο *δεν πρέπει* - να είναι αδιάφορες προς αυτές ακριβώς της συνθήκης της παραγωγής της γνώσης της και βεβαίως δεν μπορεί να αφορούν μόνο την κοινότητα των κοινωνικών επιστημόνων στο βαθμό που δεν αποτελεί μόνο μια επιστημονική μελέτη της κοινωνίας από περιέργεια αλλά συμμετέχει σε αυτή και αποτελεί μέρος της· επηρεάζεται και επηρεάζει/διαμορφώνει με έμμεσους και άμεσους τρόπους τις συλλογικές αναπαραστάσεις, τις κοινές ερμηνείες, τις γνώμες και τις αντιλήψεις και αρκετές φορές και τις συγκεκριμένες πολιτικές που προτείνονται· όμως την ίδια στιγμή αυτές τις αναγκαίες διαδικασίες εκλαΐκευσης σε ένα μιντιακό κόσμο χάνουν ένα κομμάτι από τον επιστημονικό πλούτο της έρευνας και της επιχειρηματολογίας σε μια πραγματικότητα που αρέσκεται στους αριθμούς, στις στατιστικές και στις εύπεπτες ερμηνείες.

Αυτό σημαίνει ότι σίγουρα η γνώση των κοινωνικών επιστημών μπορεί από μόνη της να μην αλλάζει ριζικά και άμεσα τον κοινωνικό κόσμο, όμως μπορεί να αλλάξει τους τρόπους με τους οποίους πολλοί άνθρωποι ερμηνεύουν και κατανοούν (δηλαδή τις μορφές της συνείδησης) την πραγματικότητα *απο-καλύπτοντας* τους κρυμμένους καθορισμούς και δυνάμεις που καθορίζουν αυτό που για τους περισσότερους θεωρείται ως ατομική τους «μοίρα» - και αυτό είναι το πρώτο και αναγκαίο βήμα για την αλλαγή του κόσμου. Μεταξύ λοιπόν των ρόλων της κοινωνικής επιστήμης επισημαίνουμε τη σημαντικότερη λειτουργία του αναστοχασμού εκ των υστέρων της κοινής ιστορικής πραγματικότητας (πρόταγμα γενικά της νεωτερικής γνώσης) και ειδικά όλων αυτών που πιστεύουμε ή θεωρούμε ως δεδομένα, αμετάλλακτα και αυτονόητα, όλων δηλαδή αυτών που συνιστούν τον πυρήνα της ιδεολογικής σκέψης όποια μορφή και εάν λαμβάνει αυτή (κοινή λογική και άλλες). Να προσθέσουμε σε αυτό, ότι αφορά επίσης και την κατανόηση και την κριτική των διαχωρισμών και *ανταγωνισμών* που εγγενώς ορίζουν την υστερο-καπιταλιστική κοινωνία και τις όποιες κρίσεις της – όλων δηλαδή αυτών που μας ενώνουν σε συλλογικές ταυτότητες αλλά και μας διαχωρίζουν και μας φέρνουν ατομικά και συλλογικά αντιμέτωπους στο κοινωνικό γίνεσθαι. Είναι λοιπόν η γνώση αυτού που εμφανίζει την κοινωνικο-ιστορική συνθήκη ως αναπόφευκτη *μοίρα* (π.χ. η φτώχεια) και αναγκαιότητα για τους ανθρώπους και αυτό σημαίνει την απο-συγκάλυψη των σχέσεων και των λόγων της εξουσίας, των δομών της ιεραρχίας, των μορφών της ανισότητας και της κυριαρχίας και των ιδεολογικών εκφάνσεων που τους αντιστοιχούν – πρέπει δηλαδή είναι με την έννοια αυτή μια κοινωνική επιστήμης *κριτική*. Με αυτή την ευρεία έννοια ο ρόλος της κοινωνικής επιστήμης είναι *πολιτικός* ακριβώς γιατί πρέπει να είναι κριτικός με μια έννοια *εμμενούς κριτικής*, δηλαδή η «απο-τα-μέσα», με τους ίδιους τους όρους και της λογικής της καπιταλιστικής κρίσης, κατάδειξη των ανεξάλειπτων αντιφάσεων και ανταγωνισμών και η απο-συγκάλυψη των κρυμμένων κοινωνικών καθορισμών και δυνάμεων που οδηγεί στη συνειδητοποίηση ότι ζούμε σε κοινωνίες βαθύτατα διχασμένες, ανταγωνιστικές και άνισες φαινόμενα που όμως εντείνονται και οξύνονται σε εποχές κρίσης. Σε τέτοιες εποχές η κοινωνική επιστήμη –αυτή που θεωρώ βέβαια εγώ ως σημαντική– τίθεται επιτακτικά μπροστά στο χρέος για την κοινωνία, της υπεράσπισης της κοινωνίας, τις κατάδειξης των κρυμμένων αιτιών και συνεπειών της κρίσης αλλά και του αναστοχασμού και της κριτικής των κυρίαρχων κοινωνικών αξιών, μέσα από την κυρίαρχη-ηγεμονική σε κάθε εποχή και σε κάθε κοινωνία κουλτούρα και ιδεολογία, όταν αυτές φαίνονται να αμφισβητούνται όπως

¹⁴ Είναι φανερό εδώ ότι αυτή η άποψη ενέχει μια παράδοξη ουσιοκρατία στο βαθμό που θεωρεί ότι συστατικό της κοινωνικής επιστήμης είναι η ίδια η αμφισβήτηση, αναστοχασμός και αυτο-υπονόμευση κάθε οριστικής και τελεσίδικης εκφοράς για την «ουσία» και τη «φύση» της.

σήμερα. Θεωρώ μάλιστα απαραίτητη τη σύνδεση της κοινωνικής ανάλυσης με αυτό που ονομάζεται θεωρίες δικαιοσύνης με όλη τη δυσκολία και την προσοχή που χρειάζεται ένα τέτοιο σύνθετο εγχείρημα. Οι αξίες αυτές κατά τη γνώμη μου δεν μπορεί να είναι απλώς μια αυθαίρετη, βολонταριστική επιλογή του κοινωνικού επιστήμονα όπως φοβούνται οι θετικιστές αλλά συνάγονται ορθολογικά μέσα από το διάλογο και τον αντί-λογο από τις γενικές «ανάγκες» διατήρησης, αναπαραγωγής, συνοχής και ευημερίας της κοινωνίας (δηλαδή των περισσοτέρων αν όχι όλων) που διαχρονικά χαρακτηρίζουν τις κοινωνίες του ανθρώπου (και ειδικά την παράδοση της νεωτερικότητας) και που η σύγχρονη κρίση του νεοφιλέλευθερου κοινωνικο – οικονομικού μοντέλου τις απειλεί θανάσιμα με διάλυση και με καταστροφή. Νομίζω δηλαδή ότι η κριτική κοινωνική επιστήμη εδώ είναι τόσο αρνητική κριτική (Αντόρνο) ως κριτική της ιδεολογίας και των κυρίαρχων ιδεολογικών και κοινωνικών σχέσεων και αξιών όσο και ταυτόχρονα θετική με την έννοια του αντί-λογου δηλαδή της προάσπισης συγκεκριμένων γενικών αξιών που χαρακτηρίζουν τις νεωτερικές κοινωνίες (π.χ ισότητα, ελευθερία, δικαιοσύνη κ.λπ.) μέσα από τις οποίες αναδύονται οι κοινωνικές επιστήμες¹⁵ που όμως την ίδια στιγμή –και αυτό το θεωρώ σημαντικό– είναι ανοικτές στο διάλογο και τη συζήτηση και δεν τίθενται δογματικά. Όχι μόνο ενδοεπιστημονικά, μέσα στην επιστημονική κοινότητα αλλά προασπίζει την σημασία αυτής της έρευνας και της γνώσης για την κοινωνία και ειδικά σε συνθήκες κρίσης και επίθεσης τόσο απέναντι στην κοινωνία όσο και στο κριτικό λόγο της από τη νεοφιλελεύθερη ηγεμονία, στοχάζεται επάνω στη σχέση γνώσης και εξουσίας (αλλά και στην όποια εξουσία που η ίδια αντλεί από αυτό), επάνω στα κριτήρια της εγκυρότητας και της αλήθειας της κ.λπ. Αυτό δεν είναι όπως θεωρεί ένας απλοϊκός εμπειρισμός και θετικισμός μια περιττή πολυτέλεια ούτε μια κομψεύσιμη επιστημονική αυταρέσκεια αλλά συστατικό της ίδιας της επιστημονικής φύσης και υπόστασης της κοινωνικής επιστήμης στην κριτική διάσταση που θέτουμε εδώ. Αυτή ακριβώς είναι η κοινωνική επιστήμη που αισθάνομαι ότι πρέπει σήμερα να υπερασπισθούμε και που πιστεύω ακράδαντα ότι ανταποκρίνεται στις ιστορικές επιταγές και διακυβέυματα της εποχής της κρίσης, η κοινωνική επιστήμη για την οποία καλεί η ίδια η «φύση» του αντικειμένου της αλλά και την τιμά ως επιστήμη.

Βιβλιογραφία

- Baert, P. (2005), *Philosophy of the Social Sciences*, Cambridge: Polity Press.
- Berger, T. & Luckmann, T. (2003), *Η Κοινωνική Κατασκευή της Πραγματικότητας*, (μετ. Κ. Αθανασίου), Αθήνα: εκδόσεις Νήσος
- Burr, V. (1995), *An Introduction to Social Constructionism*, London: Routledge.
- Fuller, S. (1992), *Social Epistemology*, Bloomington: Indiana University Press.
- Gergen, K. (1999), *An Invitation to Social Construction*, London: Sage Publication.
- Giddens, A. (1988), «Ο θετικισμός και οι επικριτές του», στο Μ. Πετμεζίδου (επιμ), *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία Ι*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Habermas, J. (1990) *Κείμενα γνωσιοθεωρίας και κοινωνικής κριτικής*, Αθήνα, Πλέθρον.
- Hollis, M. (2005), *Φιλοσοφία των Κοινωνικών Επιστημών*, εκδόσεις Κριτική.
- Horheimer, M. & Adorno, T. *Η διαλεκτική του διαφωτισμού*, Αθήνα: εκδόσεις Νήσος.
- Horkheimer, M. (1984), *Φιλοσοφία και κοινωνική κριτική* Αθήνα: Ύψιλον.
- Horkheimer, M. (1987), *Η έκλειψη του λόγου*, Αθήνα: εκδόσεις Κριτική.
- Jay, M. (2009), *Η Διαλεκτική φαντασία*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Schutz, A. & Luckmann, T. (1974), *The Structures of the Life – World*, London: Heinemann.
- Schutz, A. (1972), *The Phenomenology of the Social World*, London: Heinemann.

¹⁵ Και άρα με την έννοια αυτή έχουν τα βασικά προτάγματα της νεωτερικότητας εγγεγραμμένα μέσα τους, ως αφητηριακό τους σημείο.

- Schutz, A. (1982), *Collected Papers I: The Problem of Social Reality*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Skinner, Q. (επιμ.) (2006), *Μετά τον Εμπειρισμό*, Κάτοπτρο.
- Touraine, A. (1977), *The Self-Production of Society*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Winch, P. (1958), *The Idea of a Social Science*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Κουζέλης, Γ. (2003), «Επίμετρο» στο Μπέργκερ Π & Λούκμαν Τ., *Η Κοινωνική Κατασκευή της Πραγματικότητας*, (μετ. Κ. Αθανασίου), Αθήνα, Νήσος.
- Κουζέλης, Γ & Ψυχοπαίδης, Κ. (επιμ.) (1996), *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών*, Αθήνα: εκδόσεις Νήσος.
- Κουζέλης, Γ. (1996), «Λογική της Ανάπτυξης: Περί Ανακατασκευής», στο Π. Πούλος (επιμ.), *Περί Κατασκευής (τοπικά β')*, Αθήνα, Νήσος.
- Μαυρίδης, Η. (2005), «Για την Κατασκευή της Κοινωνικής Πραγματικότητας: Μετα-Φαινομενολογικές Προοπτικές του Κοινωνικού Κονστρουξιονισμού», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος.15, Φθινόπωρο – Χειμώνας.
- Χάμπερμας, Γ. (1990), «Γνώση και Διαφέρον» στο *Κείμενα Γνωσιοθεωρίας και Κοινωνικής Κριτικής*, (μετ. Α. Οικονόμου), Αθήνα: Πλέθρον.

«Κοινωνική Μεταβολή και Νεωτερικότητα: Εκφάνσεις και αινίγματα»

Άγγελος Μουζακίτης¹

Περίληψη

Η ενδελεχής διερεύνηση των μηχανισμών της κοινωνικής μεταβολής αποτέλεσε –και αποτελεί– ένα κομβικό αίτημα των «μεγάλων» κοινωνιολογικών και κοινωνικών θεωριών/αφηγήσεων. Σε μεγάλο βαθμό το αίτημα αυτό βρίσκεται σε πλήρη εναρμόνιση με τις προγραμματικές αρχές του Διαφωτισμού και σχετίζεται με την ανάγκη προγνώσεως, ελέγχου και σχεδιασμού της πορείας των κοινωνιών, στοιχείων δηλαδή που αν και δεν απουσιάζουν από κανένα κοινωνικό μόρφωμα λαμβάνουν μια ιδιαίτερα οξεία μορφή στη νεωτερικότητα. Το ζήτημα της κοινωνικής μεταβολής αναδεικνύει στο μέγιστο ίσως βαθμό την σημασία μιας σειράς διαμαχών στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών. Η «ανοικτότητα» του κοινωνικό-ιστορικού γίνεσθαι καθώς και η ανακάλυψη κάποιων «κανονικοτήτων» που να σχετίζονται με την κοινωνική μεταβολή αποτελούν ακόμη ένα αίνιγμα που η κοινωνική θεωρία καλείται να αντιμετωπίσει. Αντλώντας από ένα ευρύ φάσμα κοινωνιολογικών, ιστορικών και φιλοσοφικών προσεγγίσεων -που περιλαμβάνει μεταξύ άλλων την οπτική των *multiple modernities* (Eisenstadt, Wittrock), την περί νεωτερικότητας οπτική του Peter Wagner και την *Begriffsgeschichte* του Reinhard Koselleck- το κείμενο που ακολουθεί επιχειρεί να διερευνήσει: α) Το βαθμό στον οποίο μπορούμε να ομιλούμε περί ιδιαιτερότητας των νεωτερικών κοινωνιών σε σχέση με τους όρους και τους μηχανισμούς της κοινωνικής μεταβολής, χωρίς να υποκύπτουμε σε μια μονοδιάστατη ανάλυση της νεωτερικότητας και της κοινωνικής μεταβολής, και β) τον συσχετισμό των τριών διαστάσεων του χρόνου σε συνθήκες νεωτερικότητας και τον τρόπο που ο συσχετισμός αυτός ενδέχεται να αποτελεί παράγοντα διαμόρφωσης των διαδικασιών μεταβολής των νεωτερικών κοινωνιών.

Εισαγωγικές Παρατηρήσεις

Η ενασχόληση με την κοινωνική μεταβολή αποτελεί αναμφίβολα μια από τις θεμελιώδεις διαστάσεις τόσο της κοινωνιολογικής θεωρίας όσο και της κοινωνικής και πολιτικής φιλοσοφίας. Ειδικότερα σε σχέση με το επιστημονικό πεδίο της κοινωνιολογίας έχει εκφραστεί συχνά η πεποίθηση ότι η ενασχόληση με την κοινωνική μεταβολή αποτελεί ένα τόπο συνάντησης της φιλοσοφίας της ιστορίας και της προσανατολισμένης στην εμπειρική έρευνα ιστορικής κοινωνιολογίας. Την θέση αυτή την έχουν υποστηρίξει διανοητές που εκφράζουν τελείως διαφορετικές επιστημικές παραδόσεις και πολιτικές στοχεύσεις, όπως για παράδειγμα οι Nisbet, Wagner, Bendix, κ.α. Θα πρέπει βεβαίως να σημειωθεί ότι η φιλοσοφία της ιστορίας δεν εμφανίζεται στα πλαίσια των κοινωνιολογικών αφηγήσεων παρά με το ένδυμα γενικότερων θεωρητικών παραδοχών περί μεταβολής των κοινωνιών, οι οποίες παρά το μεγάλο εύρος των παραλλαγών που παρουσιάζουν ανάλογα με την σχολή από την οποία προέρχονται, μοιάζει να μοιράζονται αφενός μια –προβληματική εν πολλοίς- αντίληψη περί «προόδου» καθώς και την τάση να ερμηνεύουν το κοινωνικό γίνεσθαι

¹ Εκλεγμένος Λέκτορας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης και ΣΕΠ ΕΑΠ.

καθολικεύοντας την εμπειρία των νεωτερικών κοινωνιών. Το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της τελευταίας τάσης αποτελούν αναμφίβολα οι λεγόμενες θεωρίες εκμοντερνισμού που υπήρξαν ιδιαίτερα δημοφιλείς για δύο σχεδόν δεκαετίες μετά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο και που στην ουσία –αν πιστέψουμε τον Bendix (1967: 308)- παρουσιάζουν το παράδοξο να ακολουθούν την ίδια συλλογιστική με αυτή του Marx όταν ισχυριζόταν στο *Κεφάλαιο* ότι οι χώρες που ακολουθούν το δρόμο της καπιταλιστικής ανάπτυξης μπορούν να δουν το μέλλον τους στην Αγγλία². Θα πρέπει επίσης να σημειώσουμε και την τάση που παρουσιάζουν οι τελευταίες μεγάλες αφηγήσεις του 20^{ου} αιώνα που θα μπορούσαν να θεωρηθούν έργα της κλασικής φιλοσοφίας της ιστορίας, να θεμελιώσουν εμπειρικά, με σχεδόν κοινωνιολογικό τρόπο, τις θεμελιώδεις θεωρητικές τους παραδοχές. Αναφέρομαι φυσικά στο πλουσιότερο πραγματολογικό υλικό που βρίσκουμε στην *Παρακμή του Δυτικού Πολιτισμού* του Spengler και στην κλασική μελέτη του Toynbee, *A study of History*. Βεβαίως, το πέρασμα από μια φιλοσοφία της ιστορίας που βασιζόταν στη λεγόμενη «υποθετική» ιστορία (όπως τη συναντάμε στον Kant) σε ένα φιλοσοφείν περί του ιστορικού γίνεσθαι που να εδράζεται και στην ίδια την ιστορική εμπειρία πραγματοποιείται ήδη από τον Hegel, ενώ όπως παρατηρεί ο Koselleck, οφείλουμε στον Nietzsche την πρώτη επισήμανση του «επιλεκτικού» χαρακτήρα που υποκρύπτει η χρήση του εκάστοτε πραγματολογικού υλικού από το πλήθος των κάθε φορά διαθέσιμων ιστορικών στοιχείων. Αυτό που σαφώς διαφορίζει συνεπώς τα έργα των Spengler και Toynbee από την φιλοσοφία της ιστορίας του 19^{ου} αιώνα είναι αφενός η συνειδητοποίηση της ανάγκης στήριξης των θεωρητικών τους υποθέσεων σε όσο το δυνατόν επαρκέστερο αριθμό πραγματολογικών δεδομένων και αφετέρου –ιδιαίτερα στην περίπτωση του Toynbee– η προσπάθεια να καταδειχθεί ότι τα θεωρητικά συμπεράσματα προκύπτουν από το πραγματολογικό υλικό και όχι το αντίθετο. Αυτό δεν σημαίνει βεβαίως ότι η προσπάθεια αυτή τελεσφόρησε. Σε κάθε περίπτωση, η σταδιακή εγκατάλειψη της παραγωγής θεωριών που να εντάσσονται άμεσα στον κλάδο της φιλοσοφίας της ιστορίας κατά τον εικοστό αιώνα ουδόλως συνεπάγεται την εγκατάλειψη της προσπάθειας ερμηνείας της κοινωνικής μεταβολής αλλά και της ίδιας της ιστορικής ύπαρξης από τις επιστήμες του ανθρώπου και την φιλοσοφία.

Η Κοινωνική Μεταβολή υπό προοπτική: Το Πλαίσιο της Ανάλυσης

Αναφορικά με τις κοινωνικές και κοινωνιολογικές θεωρίες του εικοστού αιώνα έχει υποστηριχτεί από τον Nisbet ότι αντιμετωπίζουν το ίδιο πρόβλημα με τον φιλοσοφικό στοχασμό, δηλαδή ότι αγωνίζονται να γεφυρώσουν το χάσμα μεταξύ των θεμελιωδών θεωρητικών τους παραδοχών και των εμπειρικών δεδομένων που προσλαμβάνουν από τις επιμέρους κοινωνικές επιστήμες ή από τους επί μέρους κλάδους της κοινωνιολογίας. Θα επιθυμούσα στο σημείο αυτό να σταθώ σε μερικές ακόμη επισημάνσεις του Nisbet (1995) σχετικά με το ζήτημα της κοινωνικής μεταβολής που μου φαίνονται ιδιαίτερα οξυδερκείς και χρήσιμες για το ζήτημα που μας απασχολεί. Πρώτον, ιδιαίτερα σημαντική είναι η απόπειρα του Nisbet να καταδείξει την ιδεολογική διάσταση που υποκρύπτεται στην

² Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Bendix (1967) προβαίνει σε μια ιδιότυπη ερμηνεία του Marx, η οποία αν και μονομερής έχει το πλεονέκτημα ότι εστιάζει στα σημεία εκείνα του έργου του Marx που παρουσιάζουν κάποια συγγένεια με την Εγγελιανή σύλληψη περί ιστορικής μεταβολής, στο μέτρο που εμφορούνται από την υπαγωγή των ιστορικών φαινομένων σε μια γενικότερη σύλληψη περί κοινωνικής μεταβολής. Ότι αυτή δεν είναι η μοναδική και ενδεχομένως ούτε η πλέον νόμιμη ή και γόνιμη ερμηνεία του Μαρξικού έργου είναι νομίζω αδιαμφισβήτητο. Σχετικά με τη δυνατότητα μιας ανάγνωσης του έργου του Marx που να αναδεικνύει τα στοιχεία εκείνα των διαλογισμών του Marx που μας αποκαλύπτουν την ιστορία ως πεδίο «ανοικτό» στο ανθρώπινο πράττειν, κυρίως μέσω της αντιπαραβολής μεταξύ μαρξισμού και των θέσεων του ιδίου του Marx, βλ. Αντωνοπούλου 2008.

ιδιαίτερα διαδεδομένη παραδοχή ότι η αρχαία ελληνική σκέψη στερείται συνείδησης της ιστορικότητας -ή και της ιστορικής μεταβολής γενικότερα- υποκύπτοντας υποτίθεται σε μια αποκλειστικά «κυκλική» αντίληψη περί χρόνου. Ο Nisbet (1995: 66) είναι ιδιαίτερα πειστικός κατά τη γνώμη μου όταν εντοπίζει κυκλικές και γραμμικές αντιλήψεις του χρόνου στην αρχαία ελληνική γραμματεία. Το σημαντικότερο όμως στοιχείο του συλλογισμού του αφορά στην επισήμανση ότι οι περί μεταβολής απόψεις του αρχαίου κόσμου εκκινούν από μια πρωτογενή αντίληψη περί αύξησης και φθοράς που συμπυκνώνεται στην αρχαιοελληνική έννοια της *φύσεως* η οποία διαφέρει ριζικά σύμφωνα με τον συγγραφέα από την λατινική έννοια της *natura* (Nisbet, 1995: 21, 35). Ακόμη σημαντικότερο είναι το επιχείρημά του ότι ουσιαστικά -και ανεπίγνωστα- το αρχαιοελληνικό σχήμα της γενέσεως-αυξήσεως-φθοράς αποτελεί το υπόβαθρο της συγκρότησης των νεωτερικών θεωριών κοινωνικής μεταβολής είτε αυτές είναι κοινωνιολογικές είτε φιλοσοφικές (Nisbet, 1995: 44, 107). Σύμφωνα με τον συγγραφέα σημαντικότατο ρόλο στην διάδοση αυτού του μοντέλου διαδραμάτισε η Αριστοτελική σύλληψη της αύξησης ως *εντελέχειας*, η οποία γονιμοποίησε τόσο την Χριστιανική σκέψη (ο Nisbet αναφέρεται στον Αυγουστίνο αλλά θα μπορούσαμε πιστεύω να ανακαλύψουμε συνάφειες και στην πατερική σκέψη της ανατολικής εκκλησίας) όσο και τις νεωτερικές φιλοσοφικές προσεγγίσεις. Στην περίπτωση των εκκοσμικευμένων αφηγήσεων περί μεταβολής η σημαντικότερη συνέπεια της διάδοσης της εντελέχειας ήταν κατά τον Nisbet η στροφή προς μια σύλληψη της μεταβολής ως εμμενούς διαδικασίας στηριγμένης στην ιδέα της *αναγκαιότητας*. Η εναργέστερη έκφανση αυτής της σύλληψης ευρίσκεται σύμφωνα πάντα με τον ίδιο συγγραφέα στις λειτουργιστικές και δομολειτουργιστικές κοινωνιολογικές θεωρίες, οι οποίες κατά την άποψή του αφορούν στον ίδιο βαθμό την ομοιόσταση όσο και την δυναμική μεταβολή των κοινωνικών συστημάτων³. Το πρόβλημα με την περί εμμενούς μεταβολής θέση δεν εστιάζεται φυσικά στην προσπάθεια υπέρβασης των μεταφυσικών προκείμενων του μεσαίωνα αλλά στην *υποστασιοποίηση* της ίδιας της έννοιας της κοινωνίας και δευτερευόντως στην απόρριψη *εξωτερικών* παραγόντων/μεταβλητών που συμβάλλουν ενδεχομένως στην ιστορικο-κοινωνική μεταβολή. Μια σημαντικότερη παρατήρηση στην οποία προβαίνει ο Nisbet (1996: 352) αφορά επίσης στην συχνή παρανόηση της ίδιας της φύσης της μεταβολής και στην θεωρητική σύγχυση μεταξύ των εννοιών της μεταβολής και της απλής κίνησης ή διαδικασίας. Με άλλα λόγια, αν και κάθε διαδικασία συνιστά μια μορφή κίνησης, δεν συνιστά αναγκαία και μεταβολή με την ουσιαστική έννοια του όρου, δηλαδή μετάβαση σε μια νέα μορφή του υπό εξέταση μορφώματος. Εδώ εδράζεται κατά την άποψη του συγγραφέα -την οποία σπεύδω να υιοθετήσω- και μια από τις σημαντικότερες αρετές της λειτουργιστικής και δομο-λειτουργιστικής μεθόδου, η έμφαση δηλαδή στην διατήρηση των βασικών χαρακτηριστικών των κοινωνικών συστημάτων για μεγάλες χρονικές περιόδους, η οποία είναι πολύ πιο διαδεδομένη ιστορικά από ότι οι νεωτερικές αντιλήψεις που είναι προσδεδεδεμένες στην εικόνα της αέναης δημιουργίας και μεταβολής αφήνουν να εννοηθεί. Θα πρέπει τέλος να επισημάνουμε ένα σημαντικό στοιχείο της κριτικής του Nisbet στην εμμενή αντίληψη της κοινωνικής μεταβολής. Αυτό δεν είναι άλλο από την επισήμανση ότι δικαιούμαστε να μιλήσουμε για πραγματική μεταβολή μόνο όταν λαμβάνουν χώρα

³ Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Jeffrey Alexander (1981/1990) θα υποστηρίξει επίσης αρκετά χρόνια αργότερα την ύπαρξη μιας επαρκούς θεωρίας κοινωνικής μεταβολής στα λεγόμενα γραπτά της μέσης περιόδου του Parsons και ιδιαίτερα στο κεφάλαιο του *Κοινωνικού Συστήματος* που δεν ασχολείται άμεσα με την κοινωνική μεταβολή αλλά με τη σχέση ιατρού και ασθενούς. Βεβαίως δεν θα πρέπει να λησμονούμε ότι θεμελιώδη ρόλο στην «αποκατάσταση» του δομολειτουργισμού ως προς την δυνατότητά του να παράγει έναν μη-ιδεολογικό λόγο περί της κοινωνικής μεταβολής διαδραμάτισε το έργο του Robert Merton, *Social Theory and Social Structure* και κυρίως η αντιπαράθεση στο υποκεφάλαιο με τον τίτλο «Functional Analysis as Radical» των θέσεων του διαλεκτικού υλισμού (όπως τις αντιλαμβάνονταν ο συγγραφέας) με αυτές της «λειτουργιστικής ανάλυσης» (βλ. Merton, 1968: 92-96)

«γεγονότα», δηλαδή όταν υπεισέρχονται στο σύστημα των υπό διαμόρφωση σχέσεων «απροσδιόριστοι» παράγοντες που δεν προκύπτουν από την εσωτερική λογική των συστημάτων. Αν και ο Nisbet μοιάζει να αναζητά αποκλειστικά αντικειμενιστικές εκδοχές αυτών των παραγόντων, δεν μπορούμε να μην παρατηρήσουμε ότι αυτή η θέση του μας παραπέμπει εξίσου στο ζήτημα της ελευθερίας του ανθρώπινου πράττειν που έχει αποτελέσει κατεξοχήν θέμα του κοινωνικού στοχασμού ήδη από τον Πλάτωνα⁴ και που έγινε ιδιαίτερα δημοφιλής στον εικοστό αιώνα κυρίως στην υπαρξιστική φιλοσοφία αλλά και στις κοινωνιολογικές θεωρίες που εστιάζουν στην διάδραση που λαμβάνει χώρα δια της ιδιοποίησης των νοηματικών οριζόντων από τα δρώντα υποκείμενα⁵. Βεβαίως θα πρέπει να αναγνωρίσουμε εδώ τον κίνδυνο που επισημαίνει ο Nisbet σε σχέση με τις θεωρίες κοινωνικο-ιστορικής μεταβολής τις οποίες συζητά, αλλά που ελλοχεύει και στη δική του ανάλυση καθώς και στην συζήτηση που επιχειρώ εδώ. Αναφέρομαι στον κίνδυνο υποστασιοποίησης των εννοιολογικών κατηγοριών και τη συνακόλουθη λανθασμένη απόδοση του χαρακτηρισμού της κοινωνικής μεταβολής εκεί όπου υπάρχει απλώς λογική αλληλουχία. Είναι εμφανές ότι οι δύο αυτές καταστάσεις δεν ταυτίζονται αναγκαστικά και ότι η σύγχυσή τους οδηγεί αναπότρεπτα στην εξαγωγή λανθασμένων συμπερασμάτων.

Αν επιστρέψουμε τώρα στο ζήτημα της διατήρησης και της μεταβολής των ιστορικο-κοινωνικών μορφωμάτων, μπορούμε να παρατηρήσουμε μαζί με τον Bendix, ότι αυτή έλαβε συχνά την μορφή της διάκρισης μεταξύ της υποτιθέμενα «στατικής» παράδοσης και της υποτιθέμενα αέναα μεταβαλλόμενης νεωτερικής κοινωνίας. Σημαντική υπήρξε στη διαμόρφωση της σύλληψης αυτής η καταστροφή παραδοσιακών δομών κυρίως στον τομέα της οικονομίας, της τεχνικής και της επιστήμης, η οποία οδήγησε συχνά στο να παραγνωρίσουμε ή να θεωρήσουμε απλά ως αταβιστικά «κατάλοιπα» τα δομικά στοιχεία των κοινωνιών, η κλίμακα της μεταβολής των οποίων υπήρξε πολύ λιγότερο εντυπωσιακή

⁴ Αναφέρομαι εδώ στην έννοια του *εξαίφνης* που εμφανίζεται στον Πλατωνικό *Παρμενίδη* και στην περιγραφή του περίφημου μύθου του Σηλαιού στο Ζ' της *Πολιτείας* (515 C: 6-7): «όποτε τις λυθείη και αναγκάζοιτο εξαίφνης ανίστασθαι τε και περιάγειν τον αυχένα...». Ο Πλάτων ομιλεί στο χωρίο αυτό για μια «εξαίφνης» ή απροσδόκητη μεταβολή στην κατάσταση των δεσμοτών του σηλαιού που οδηγεί στην απελευθέρωση, η οποία νοείται πρωτίστως ως απελευθέρωση από την άγνοια. Παρότι το συγκεκριμένο εντός του οποίου η έννοια του *εξαίφνης* εμφανίζεται στην *Πολιτεία* είναι διαφορετικό από αυτό που μας απασχολεί εδώ -η ρητά εκπεφρασμένη πρόθεση του φιλοσόφου είναι η διερεύνηση της ανθρώπινης φύσης ως προς την παιδεία και την α παιδευσία (βλ. 514 A: 1-2)- δεν μπορούμε να αγνοήσουμε τη σημασία που παρουσιάζει για μας άπαξ την εντάξουμε στην προβληματική της κοινωνικό-ιστορικής μεταβολής. Θα μπορούσαμε συνεπώς να υποστηρίξουμε ότι ο φιλόσοφος αναγνωρίζει με την έννοια του *εξαίφνης* την *απροσδιοριστία* της μεταβολής, στο μέτρο που η διαφοροποίηση της κατάστασης των δεσμοτών δεν προκύπτει ως λογική αναγκαιότητα της πρότερης κατάστασής τους. Πρόκειται με άλλα λόγια για μια ριζική μεταβολή που δεν αποτελεί απλό μετασχηματισμό μιας δεδομένης συνθήκης. Αν και οι συνέπειες μιας παρόμοιας σύλληψης για την αντίληψή μας περί χρόνου (συμπεριλαμβανομένου και του ιστορικού χρόνου) βρίσκονται πέραν των ορίων της παρούσας μελέτης, θα πρέπει να σημειωθεί ότι στα πλαίσια της νεωτερικής φιλοσοφίας η έννοια της *στιγμής* διαμορφώθηκε από την ιδιοποίηση της χρήσης του *εξαίφνης* στον Πλατωνικό *Παρμενίδη* (βλ. Friese, 2001: 3-5). Πιο συγκεκριμένα, η έννοια της *στιγμής* (*Augenblick*) που υπήρξε κομβική στους διαλογισμούς του Kierkegaard και του Heidegger, προέρχεται από την απόδοση του *εξαίφνης* ως *Augenblick* στη μετάφραση του *Παρμενίδη* στα Γερμανικά από τον Schleiermacher (βλ. Tsakiri, 2006: 35).

⁵ Χαρακτηριστικό από την άποψη αυτή είναι το εγχείρημα του Giddens -που εκφράζεται διαμέσου της διατύπωσης της θεωρίας της δομοποίησης- να γονιμοποιήσει τον κοινωνιολογικό στοχασμό με βασικές έννοιες της φιλοσοφίας του Heidegger και του Wittgenstein (Giddens, 1984: xxii), έτσι ώστε να αποφύγει μια από τις θεμελιωδέστερες κατά την γνώμη του πλάνες της κοινωνικής θεωρίας. Σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα η πλάνη αυτή, στην οποία υποπίπτουν κυρίως ο δομισμός και ο μετα-δομισμός, συνίσταται στην υπόθεση ότι τα δρώντα υποκείμενα δεν ασκούν κανενός είδους έλεγχο στις διαδικασίες κοινωνικής μεταβολής, τις οποίες μάλιστα κατά κανόνα υποτίθεται και ότι αδυνατούν να κατανοήσουν (βλ. Giddens, 1984: xvi).

από αυτή των δυτικών κοινωνιών. Η κατίσχυση των θεωριών εκμοντερνισμού επέβαλε μια λίγο-πολύ τυποποιημένη αντίληψη περί νεωτερικότητας ως διαδικασίας βασιζόμενης στην ανάπτυξη συγκεκριμένου είδους οικονομικών και πολιτικών θεσμών τουλάχιστον μέχρι την ανοικτή αμφισβήτηση της ηγεμονίας των Ηνωμένων Πολιτειών, παρότι κριτικές των οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών θεσμών της νεωτερικότητας συναντώνται ήδη τουλάχιστον από τον 18^ο αιώνα. Πέραν της κριτικής που άσκησε τον 20^ο αιώνα η Σχολή της Φρανκφούρτης στην κυρίαρχη αυτή εκδοχή της νεωτερικότητας, σημαντική πιστεύω ότι υπήρξε η θεωρητική συμβολή της θεωρίας της «αξονικής εποχής» και η οπτική των «πολλαπλών νεωτερικοτήτων» που αυτή γέννησε.

Ποιες Νεωτερικότητες; Πλουραλιστικές προσεγγίσεις της κοινωνικής μεταβολής

Τον όρο «αξονική εποχή» (Achsenzeit) εισήγαγε ο Karl Jaspers στο έργο του *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte* (περί της αρχής και του σκοπού της ιστορίας). Το έργο αυτό επιχειρεί να οριοθετήσει τον «άξονα» γύρω από τον οποίο εκτυλίσσεται η «παγκόσμια ιστορία», την απαρχή και τον σκοπό της οποίας ο φιλόσοφος θεωρεί απρόσιτα στην ανθρώπινη εμπειρία και υποκείμενα αποκλειστικά σε συμβολικές αναπαραστάσεις. Υποθέτοντας την ύπαρξη κοινής αρχής/ καταγωγής και στόχου της ανθρωπότητας (Jaspers, 1953: xv), ο φιλόσοφος ονομάζει αξονική την εποχή που αποτελεί την αφετηρία της ιστορίας όπως την γνωρίζουμε και την οποία τοποθετεί στην περίοδο της πρώτης χιλιετίας π.Χ. που χαρακτηρίστηκε από την άνθηση μεγάλων πολιτισμών στη Μεσοποταμία την Ελλάδα την Ινδία, την Περσία και την Κίνα. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της εποχής αυτής θεωρείται η σταδιακή μετάβαση από το μύθο στο λόγο, η διαμόρφωση κοσμολογικών συστημάτων, η δημιουργία της γραφής που σήμανε και την θεσμοποίηση τρόπων ζωής, η διάκριση κοσμικού και ιερού, κλπ. Στην ουσία πρόκειται για το πέρασμα από την προϊστορία στην ιστορία της ανθρωπότητας στην οποία διείσδυσαν σταδιακά όσες περιφερειακές κοινωνίες δεν αφάνιστηκαν στην πορεία του χρόνου (π.χ. οι Μάγιας) και που συνεπάγεται ένα είδος «επαναστατικοποίησης» της ανθρώπινης συνείδησης την οποία μπορούμε να χαρακτηρίσουμε με τον όρο «πνευματοποίηση». Οι απόψεις του Jaspers παρέμειναν στην αφάνεια για αρκετά χρόνια μέχρις ότου οι μελέτες του Shmuel Eisenstadt και των συνεργατών του επανέφεραν την σύλληψη αυτή στο προσκήνιο εμπλουτίζοντάς την τόσο εννοιολογικά όσο και από πλευράς διενέργειας μιας σειράς συγκεκριμένων ιστορικών και κοινωνιολογικών μελετών, τα αποτελέσματα των οποίων σε μεγάλο βαθμό δεν συμπίπτουν με αυτά του Jaspers (βλ. Κονιόρδος, 2010: 17-19; Wittrock, 2005: 61 κ.ε.). Ο Eisenstadt έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στην ανάδυση κατά την αξονική περίοδο-και τη συνακόλουθη θεσμοποίηση- τριών αποφασιστικών παραγόντων που χαρακτηρίζουν ακόμη και τις σύγχρονες μας κοινωνίες. Πρόκειται για την *αναστοχαστικότητα*, την *ιστορικότητα* και την *ικανότητα των δρώντων υποκειμένων να διαμορφώνουν τους όρους της ιστορικής τους ύπαρξης*. Ο Wagner (2005: 93) συνοψίζει την επίδραση των παραγόντων αυτών υποστηρίζοντας ότι στην ουσία την εποχή αυτή αναδύεται σταδιακά η αντίληψη στα δρώντα υποκείμενα και στις συλλογικότητες ότι «ένας διαφορετικός κόσμος» από τον υπάρχοντα είναι δυνατός. Παράλληλα, ιδιαίτερη έμφαση αποδόθηκε στην διάκριση ιερού και κοσμικού και στην εμφάνιση των λεγομένων «παγκοσμίων θρησκειών». Η έμφαση στους ανωτέρω αναφερόμενους παράγοντες καθώς και οι παραλλαγές που παρουσίαζαν μεταξύ τους οι πολιτισμοί που αναδύθηκαν στην αξονική εποχή (ο Ελληνικός, ο Εβραϊκός, ο Σινικός, ο Περσικός και ο Ινδικός) οδήγησαν σταδιακά τον Eisenstadt στη διαμόρφωση μιας κριτικής ενάντια στις μονοδιάστατες περί νεωτερικότητας θεωρίες που εκφράστηκε μέσα από το πρόγραμμα των λεγόμενων «πολλαπλών νεωτερικοτήτων». Το πρόγραμμα αυτό εκκινεί από την παρατήρηση ότι οι τρεις θεμελιώδεις παράγοντες της αξονικής εποχής αποτελούν αναπόσπαστα στοιχεία της νεωτερικότητας και οδηγείται στην αποδοχή

πολλαπλών οδών για την πραγματοποίηση της μετάβασης σε νεωτερικά κοινωνικά μορφώματα, ενώ υιοθετεί και μια ευρεία ερμηνεία των εκφάνσεων της νεωτερικότητας σε ευθεία αναλογία με τον εκάστοτε πολιτισμό όπου αναδύονται οι νεωτερικές δομές. Σύμφωνα με την περιγραφή του ιδίου του Eisenstadt το πρόγραμμα των πολλαπλών νεωτερικοτήτων επιχειρεί να ερμηνεύσει τον σύγχρονο κόσμο αντιμετωπίζοντας τη νεωτερικότητα «ως μια ιστορία συνεχούς συγκρότησης και ανασυγκρότησης μιας πλειάδας πολιτισμικών προγραμμάτων» (Eisenstadt, 2000: 2). Επίσης αναγνωρίζει την ένταση μεταξύ μιας καθολικευτικής τάσης της εμπειρίας της νεωτερικότητας που προέκυψε από έναν αξονικό πολιτισμό (τον Ευρωπαϊκό-Χριστιανικό) και των αντιστάσεων που προβάλλουν οι επιμέρους πολιτισμοί που αποτελούν μέρος του νεωτερικού εγχειρήματος (βλ. Delanty, 2004: 393-394). Η αναλογία μεταξύ αξονικής εποχής και νεωτερικότητας δεν θα πρέπει να μας ξενίζει. Εξάλλου, η ύπαρξη «νεωτερικών» στοιχείων σε «παραδοσιακές» κοινωνίες και το αντίστροφο είναι κάτι που έχει επισημανθεί και από άλλους διανοητές⁶ (βλ. π.χ. Bendix, Giddens). Αυτό δεν σημαίνει ότι η ίδια η οπτική της «αξονικής εποχής» όπως μεταβιβάζεται στην περί «πολλαπλών νεωτερικοτήτων» προβληματική δεν παρουσιάζει μια σειρά προβλημάτων. Οι πιο ριζοσπαστικές αποτιμήσεις των Wittrock και Wagner –που εμπνέονται και από τις απόψεις του Καστοριάδη περί ριζικής δημιουργίας- συγκλίνουν στην άποψη ότι είναι αναγκαία μια μεγαλύτερη έμφαση στην ανοικτότητα του κοινωνικού γίνεσθαι και στην επισήμανση ότι ήδη στην αξονική εποχή παρατηρούμε μια εξουδετέρωση της «δημιουργικής» διάστασης της ανθρώπινης δραστηριότητας μέσω της ίδιας της διαδικασίας της «θέσμησης» που προβάλλεται σχεδόν αποκλειστικά ως θετική από την αξονική θεωρία. Συνεπώς, το κρίσιμο στοιχείο δεν θα ήταν σύμφωνα με αυτούς τους διανοητές η συγκρότηση μέσω θέσμησης των μονοθεϊστικών θρησκειών στα πλαίσια των αξονικών πολιτισμικών μορφωμάτων αλλά η ανάδυση της αναστοχαστικότητας, της ιστορικότητας και η αναγνώριση της δημιουργικής πράξης των δρώντων υποκειμένων, στοιχείων καταστατικών και της ίδιας της νεωτερικότητας. Σημαντικότερη κατά τη γνώμη μου είναι η επισήμανση από τον Wagner (2005: 100) του κινδύνου που διατρέχει η οπτική των πολλαπλών νεωτερικοτήτων –στο μέτρο που εμφορείται από τις αρχές της θεωρίας της αξονικής εποχής- να αναπαραστήσει τις εκφάνσεις της νεωτερικότητας με όρους αποκλειστικά πολιτισμικούς και να αντικαταστήσει την Ευρωκεντρική πλάνη της Ευρωπαϊκής κοινωνικής θεωρίας του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα με μια θεώρηση που θα ταύτιζε τις πολλαπλές εκφάνσεις της νεωτερικότητας με ήδη συγκροτημένες πολιτισμικές μονάδες, παρόμοιες με τα εθνικά κράτη των παλαιότερων θεωριών. Μάλιστα στο έργο του *Modernity as Experience and Interpretation* ο Wagner μας δίδει μια ακόμη αυστηρότερη κριτική της προσέγγισης των πολλαπλών νεωτερικοτήτων όταν γράφει ότι αυτή σχηματίζεται στη βάση της αντίληψης ότι η νεωτερικότητα «έχει μια συγκεκριμένη θεμελιώδη δομή, διαμορφωμένη στην Ευρώπη, αλλά μπορεί να εκφραστεί πολιτισμικά με διάφορους τρόπους» (Wagner, 2008: 12) ανάλογα με τις προϋπάρχουσες αξιακές-πολιτισμικές συνισταμένες κάθε κοινωνικό-ιστορικού μορφώματος. Αυτή η πρόσληψη της θεωρίας των πολλαπλών νεωτερικοτήτων (αλλά και της αξονικής εποχής) οδηγεί τον Wagner (2005: 103) στο να προκρίνει τη χρήση του όρου «αξονικοί μετασχηματισμοί» για να περιγράψει τις ανωτέρω αναφερόμενες μεταβολές, χωρίς βεβαίως να παραγνωρίζει και τη σημαντική συμβολή των θεωριών αυτών στην περί νεωτερικότητας συζήτηση. Θα πρέπει να συμπληρώσουμε εδώ ότι παρά την έμφαση που αποδίδει στην εμπειρική έρευνα, η θεωρία της αξονικής εποχής και των πολλαπλών νεωτερικοτήτων είναι εξίσου ευάλωτη με

⁶ Συνακόλουθα, παρότι αναγνωρίζει την ύπαρξη μιας ριζικής διάστασης μεταξύ νεωτερικών και προ-νεωτερικών κοινωνιών, ο Giddens παραδέχεται την παράλληλη ύπαρξη και συνεχιών μεταξύ των παραδοσιακών και νεωτερικών κοινωνικών μορφωμάτων. Ορθότατα δε επισημαίνει ότι μια μονομερής έμφαση στην ασυνέχεια μεταξύ νεωτερικών και παραδοσιακών μορφών κοινωνικής οργάνωσης μόνο σύγχυση μπορεί να προκαλέσει (βλ. Giddens, 1990: 4-5), αφού όπως παρατηρεί ο Μαυρίδης για τον Giddens «στην ιστορία δεν υπάρχει παρθενογένεση» (Μαυρίδης, 2010: 373).

οποιαδήποτε άλλη προσπάθεια υπαγωγής των κοινωνικο-ιστορικών μορφωμάτων σε ταξινομικά σχήματα. Η σχετικότητα των εννοιολογικών αυτών αναγωγών καθίσταται εμφανής αν αναλογιστούμε την «ανεύρεση» αξονικών στοιχείων σε προ-αξονικούς πολιτισμούς και αν τη συγκρίνουμε με την ανεύρεση «νεωτερικών» στοιχείων σε προ-νεωτερικά κοινωνικά μορφώματα. Στο σημείο αυτό εδράζεται και η πεποίθηση του Wagner (2005: 104) ότι ουσιαστικά η θεωρία της αξονικής εποχής αναπαραγάγει μια στερεότυπη σε τελική ανάλυση οπτική των κοινωνικών μετασχηματισμών όταν επιμένει στα –κατεξοχήν νεωτερικά– στοιχεία της *ιστορικότητας*, της *αναστοχαστικότητας* και της *πράξης* ως καταστατικών χαρακτηριστικών της αξονικής εποχής. Σε αυτή την κριτική θα μπορούσαμε να προσθέσουμε την παρατήρηση ότι ακόμη και το μοντέλο αυτό ανάλυσης της κοινωνικής μεταβολής, παρά τον πλουραλιστικό του χαρακτήρα τείνει να εστιάσει σε μια ενδογενή αντιμετώπιση της κοινωνικής μεταβολής, του είδους που περιέγραψα στην αρχή του παρόντος κειμένου. Η στρατηγική που επιλέγει ο Wagner (2008) στο πιο πρόσφατο έργο του ως πλέον κατάλληλη για τη μελέτη όλου του φάσματος των κοινωνιών που μπορούν να χαρακτηριστούν νεωτερικές, δηλαδή η μελέτη των θεσμικών μεταβολών αλλά και των τρόπων που αποτυπώνεται γλωσσικά και συμβολικά η εμπειρία των συλλογικοτήτων και των ατόμων που μετέχουν σε αυτές παρουσιάζει ορισμένα πλεονεκτήματα. Πρώτον, κινείται σε τρεις διακριτούς αν και αλληλένδετους πυλώνες (*problématiques*), τον πολιτικό, τον οικονομικό και τον επιστημικό, χωρίς να θεωρεί ότι σε κάθε έναν από αυτούς τους τομείς είναι δυνατόν να δοθεί μια μονοσήμαντη απάντηση σχετικά με το τι είναι κατεξοχήν νεωτερικό. Μπορούμε συνεπώς να διακρίνουμε εδώ ήδη άλλη μια προσπάθεια πλουραλιστικής ανάγνωσης της νεωτερικότητας που συνεπάγεται και μια πολυδιάστατη ανάλυση της κοινωνικής μεταβολής ως τέτοιας, στο μέτρο που κανείς από τους τρεις αυτούς άξονες δεν θεωρείται καθοριστικός εν γένει στην διαδικασία της κοινωνικής μεταβολής (αυτό βεβαίως ουδόλως συνεπάγεται ότι δεν είναι δυνατόν να είναι πράγματι καθοριστικός σε μια *συγκεκριμένη* περίπτωση μεταβολής). Παράλληλα, η ανάδειξη της σημασίας των συλλογικών και ατομικών εμπειριών και βιωμάτων που συνοδεύουν –και ενδεχομένως συμβάλλουν με τη σειρά τους εις– την μεταβολή των νεωτερικών κοινωνιών, κινείται νομίζω προς τη σωστή κατεύθυνση, στο μέτρο που ωθεί δυναμικά την κοινωνική θεωρία προς την βαθύτερη κατανόηση τόσο της σχέσης γλώσσας και πραγματικότητας όσο και της ιδιαίτερης φύσης των απροσδιόριστων παραγόντων που συμμετέχουν στην μεταβολή και που χαρακτηρίσαμε ανωτέρω ως «γεγονότα». Θεωρώ ότι στο σημείο αυτό θα μπορούσε να ξεκινήσει ένας πιο γόνιμος διάλογος όχι μόνο με την εννοιολογική ιστορία (*Begriffsgeschichte*) του Koselleck αλλά και γενικότερα μια εμβάθυνση στην ίδια την διάσταση της *ιστορικότητας*.

Συμπερασματικές σκέψεις: Ιστορικότητα και κοινωνική μεταβολή

Ο Wagner (2008: 116) αναλαμβάνει σε ένα βαθμό αυτό το εγχείρημα, και υπαινίσσεται ακόμη και την επικαιρότητα των σχετικών μελετών του Heidegger στο *Είναι και Χρόνος* σε σχέση με την αναυθεντική ιστορικότητα και την πτώση του Dasein στον «εαυτό των πολλών» αλλά και διανοητών όπως ο Nietzsche, ο Adorno και ο Horkheimer, οι οποίοι άσκησαν δριμεία κριτική στη νεωτερικότητα. Ωστόσο, η στόχευσή του στρέφεται κυρίως γύρω από τη μελέτη του διττού αιτήματος της αυτονομίας και της ορθολογικής κυριαρχίας που ακολουθώντας τον Καστοριάδη αναγνωρίζει ως θεμελιώδες σε όλες τις εκδοχές του νεωτερικού εγχειρήματος (εννοείται βεβαίως ότι οι μορφές των αιτημάτων αυτών –ο Καστοριάδης θα έλεγε των κεντρικών φαντασιακών σημασιών– διαφέρουν κατά περίπτωση). Θα πρέπει να σημειωθεί ωστόσο ότι και σε προηγούμενα έργα του θεωρεί την ερμηνεία του «παρελθόντος» ως κρίσιμη για τη διαμόρφωση των νεωτερικών κοινωνικών μορφωμάτων (βλ. ενδεικτικά Wagner, 2001: 93 κ.ε.). Θα ήθελα συνεπώς να σταθώ

καταλήγοντας κάπως περισσότερο στο στοιχείο της ιστορικότητας, ως καταστατικού στοιχείου τόσο της κάθε ξεχωριστής ανθρώπινης ύπαρξης όσο και των κοινωνικών μορφωμάτων. Από την πλειάδα των σχετικών αναλύσεων θα επιθυμούσα εδώ να αναφέρω αρχικά την θέση του Gadamer περί ριζοσπαστικοποίησης της παραμέτρου αυτής στη νεωτερικότητα⁷. Σύμφωνα με τον Gadamer θα ήταν άτοπο να μιλήσουμε για παντελή απουσία της ιστορικότητας σε προνεωτερικές κοινωνίες, θέση που υποστηρίζεται και από τον Γάλλο Ιστορικό Francois Hartog με την εισαγωγή της έννοιας των «καθεστώτων ιστορικότητας» (*regimes d' historicité*)⁸ και την ανίχνευση της διαμόρφωσης των καθεστώτων αυτών ήδη από την ηρωική εποχή που περιγράφεται στα Ομηρικά Έπη. Σε έναν ακόμη ιστορικό, τον Koselleck, οφείλουμε εξάλλου και την επισήμανση μιας *σύμπτωσης* στη μεταβολή της εμπειρίας του χρόνου και την ανάδυση της νεωτερικότητας. Χωρίς να προωθεί μια αιτιώδη ανάλυση, ο Koselleck (2004: 9 κ.ε.) παρατηρεί μια «επιτάχυνση» της αίσθησης του χρόνου στις συλλογικές αναπαραστάσεις των λαών του Ευρωπαϊκού χώρου κατά τη διάρκεια της «κρίσης» που προκάλεσε η Λουθηρανική Μεταρρύθμιση, που σε συνδυασμό με την προοδευτική εξασθένηση του ρόλου της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και την προϊούσα εκκοσμίκευση που την ακολούθησε, μετετράπη σταδιακά σε μια «προβολή» αυτής της εμπειρίας στο κοινωνικο-ιστορικό γίνεσθαι. Εφεξής, η αίσθηση της «κρίσης» και της ασυνέχειας που αυτή συνεπάγεται παύει να έχει πρωτίστως θρησκευτικό περιεχόμενο και αφορά την ίδια την ιστορική διαδικασία (Koselleck, 2002: 244 κ.ε.). Αυτή η εξέλιξη αναδεικνύει περαιτέρω τον ιστορικό χρόνο ως ξεχωριστή «οντότητα» υποκείμενη στην φιλοσοφική και επιστημονική ανάλυση και οδηγεί κατά τον 18^ο αιώνα στην υιοθέτηση της ιδέας της προόδου, που σύμφωνα με τον Koselleck αποτελεί μια παραλλαγή του θέματος της αύξησης στο οποίο αναφερθήκαμε ήδη ανωτέρω. Η νεωτερικότητα ως έννοια και ως εμπειρία –μας υπενθυμίζει ο Koselleck (2004: 224 κ.ε.)– κρύβει εντός της την αντίθεση μεταξύ του ημερολογιακού κυκλικού χρόνου και της συνεχούς ανάδυσης του ριζικά νέου που εμπεριέχεται στην έννοια του *Neuzeit*, με την υιοθέτηση της οποίας αποκρυσταλλώνεται και η ευρέως αποδεκτή σήμερα περιοδολόγηση της παγκόσμιας ιστορίας σε αρχαιότητα, μέσους χρόνους και νεωτερικότητα. Η σύντομη παράθεση μερικών εγχειρημάτων διαύγασης της μετάβασης στη νεωτερικότητα αλλά και της θεώρησης της κοινωνικής μεταβολής εν γένει, θα πρέπει να κατέδειξε σε κάποιο βαθμό τη δυσκολία να αποφύγει μια τέτοια ανάλυση –οσοδήποτε πλουραλιστική κι αν είναι στη στόχευσή της– την αναπαραγωγή μυθικών σχημάτων όπως αυτό της γέννησης και της φθοράς, τον αναχρονισμό, την υπαγωγή των υπό μελέτη κοινωνικών μορφωμάτων σε μια εξελικτική αλυσίδα, τον αναγωγισμό, κλπ. Είναι συνεπώς σχεδόν βέβαιο ότι η διαύγαση της διάστασης της ιστορικότητας –ή και των υπολοίπων

⁷ Μάλιστα ο Gadamer αντιλαμβάνεται την ιστορική συνείδηση του σύγχρονου ανθρώπου, δηλαδή την από μέρους του πλήρη συναίσθηση «της ιστορικότητας κάθε παρόντος χρόνου και...της σχετικότητας κάθε φρονήματος και γνώμης», ταυτόχρονα ως προνόμιο και ως «φορτίο, που όμοιο του δεν εβάρυνε καμιά από τις προηγούμενες γενεές» (Γκάνταμερ, 1998: 35).

⁸ Αυτό συμβαίνει παρά την υιοθέτηση από μέρους του Hartog – κυρίως μέσω της συνομιλίας του με το έργο του Αμερικανού ανθρωπολόγου Marshall Sahlins- της διάκρισης του Levi-Strauss μεταξύ «θερμών» και «ψυχρών» κοινωνιών. Με τον όρο «καθεστώτος ιστορικότητας», ο Γάλλος ιστορικός επιχειρεί να αποτυπώσει μια *τροπικότητα* της «συνείδησης που έχει μια ανθρώπινη κοινότητα για τον εαυτό της» και η οποία θα μπορούσε να αποτελέσει ένα εργαλείο σύγκρισης μεταξύ διαφορετικών τύπων ιστορίας αλλά και να διαυγάσει τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους οι κοινότητες αυτές σχετίζονται με το χρόνο, τους ίδιους τους τρόπους της ιστορικής ύπαρξης. Όπως σημειώνει ο ίδιος στην προσπάθειά του αυτή εμπνέεται και από την διερεύνηση της «φιλοσοφίας της ιστορικότητας» από τον Paul Ricoeur. Ο συγγραφέας θεωρεί σημαντική την ανάπτυξη ενός διαλόγου μεταξύ της προσέγγισής του και της «σημαντικής» του ιστορικού χρόνου του Reinhart Koselleck. Έχοντας καθαρά ευρετικό χαρακτήρα, η έννοια του «καθεστώτος ιστορικότητας» επιχειρεί να διαυγάσει την ένταση που υπάρχει μεταξύ της «εμπειρίας» της ιστορίας και του «ορίζοντα της προσδοκίας», ένταση που οξύνεται σε περιόδους κρίσης (βλ. Hartog, 2003: 19-20, 27-29).

διαστάσεων που αναφέρθηκαν ανωτέρω- δεν πρόκειται να οδηγήσει στην απάλειψη των προβλημάτων αυτών. Μπορεί ωστόσο να αναδείξει μια σειρά προβλημάτων που σχετίζονται με την μελέτη των κοινωνικών μορφωμάτων και την ίδια την κοινωνική μεταβολή, στο μέτρο που ο «χρόνος» είναι δυνατόν να θεωρηθεί ως κάτι πολύ περισσότερο από μια απλή «μεταβλητή» που συν-διαμορφώνει την μετάβαση σε ένα νέο κοινωνικό μόρφωμα. Μεταφέροντας την προσοχή μας στην ατομική και συλλογική εμπειρία του χρόνου, αποκαλύπτουμε σημαντικές ποιοτικές παραμέτρους που ενδέχεται να συμβάλλουν με διαφορετικούς κατά περίπτωση τρόπους στη διαμόρφωση, διατήρηση και μεταβολή των κοινωνιών. Οι «εκστάσεις» του χρόνου και η εκάστοτε συναρμογή τους, η επιτάχυνση ή επιβράδυνση του χρόνου ως βίωμα και ως θεσμισμένη κοινωνικά διαδικασία, η σύνδεση του χρόνου και των νοηματικών οριζόντων που προσανατολίζουν την ανθρώπινη δράση, είναι μερικά μόνο από τα ζητήματα που ανακύπτουν και που έχουν ήδη προκαλέσει το ενδιαφέρον σημαντικών στοχαστών. Θεωρώ ότι η συστηματικότερη ανάλυσή τους και η προσπάθεια ένταξής τους σε ένα θεωρητικό πλαίσιο που να συμπεριλαμβάνει –χωρίς να υποπίπτει στον εκλεκτικισμό- στοιχεία προερχόμενα από διαφορετικές παραδόσεις και κλάδους των κοινωνικών επιστημών και της φιλοσοφίας, θα μπορούσε να αποτελέσει ένα νόμιμο στόχο της σύγχρονης έρευνας και να συντελέσει στην εμβάθυνση της γνώσης σχετικά με τις διαδικασίες κοινωνικής μεταβολής.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

A. Ξενόγλωσσες

- Alexander, Jeffrey C. (1981/1990), "Revolution, Reaction and Reform: The Change Theory of Parsons's Middle Period, στο Paul Colomy (επιμ.) *Functionalist Sociology*. Brookfield, Vermont USA: Edward Elgar Publishing Company, σ. 237-250
- Bendix, Reinhard (1967), "Tradition and Modernity Reconsidered", στο *Comparative Studies in Society and History*, vol. 9, n. 3, σ. 292-346.
- Delanty, Gerard (2004), "An Interview with S.N. Eisenstadt: Pluralism and the Multiple Forms of Modernity", στο *European Journal of Social Theory*, vol.7, n.3, σ.391-404.
- Eisenstadt S. N. (2000), "Multiple Modernities", στο *Daedalus*, Vol. 21, n.1, σ. 1-29.
- Friese, Heidrun (2001), "Introduction", στο Heidrun Friese (επιμ.), *The Moment: Time and Rupture in Modern Thought*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Giddens, Anthony (1984), *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony (1990), *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Hartog, François (2003), *Regimes d' historicité*. Paris: éditions du Seuil.
- Jaspers, Karl (1953), *The Origin and Goal of History*, μετάφραση Michael Bullock. New Haven & London: Yale University Press.
- Koselleck, Reinhart (2002), *The Practice of Conceptual History*, μετάφραση Todd Samuel Presner and Others, Πρόλογος Hayden White. Stanford, California: Stanford University Press.
- Koselleck, Reinhart (2004), *Futures Past*, Keith Tribe. New York: Columbia University Press.
- Merton, Robert K. (1968), *Social Theory and Social Structure* (enlarged edition). New York & London: The Free Press.
- Tsakiri, Vasiliki (2006), *Kierkegaard: Anxiety, Repetition and Contemporaneity*. London and New York: Palgrave MacMillan.
- Wagner, Peter (2001), *Theorizing Modernity*. London: Sage.
- Wagner, Peter (2005), "Palomar's Questions. The Axial Age Hypothesis, European Modernity and Historical Contingency, στο Johann P. Arnason, S. N. Eisenstadt & Bjorn Wittrock (επιμ.), *Axial Civilizations and World History*. Leiden & Boston: Brill, σ. 87-106.
- Wagner, Peter (2008), *Modernity as Experience and Interpretation: A New Sociology of Modernity*. Cambridge, UK & Malden, USA: Polity Press.

Wittrock, Bjorn (2005), "The meaning of the Axial Age", στο Johann P. Arnason, S. N. Eisenstadt & Bjorn Wittrock (επιμ.), *Axial Civilizations and World History*. Leiden & Boston: Brill, σ. 51-86.

B. Ελληνόγλωσσες

Αντωνοπούλου, Μαρία (2008), *Οι Κλασικοί της Κοινωνιολογίας. Κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία*, Αθήνα: εκδόσεις Σαββάλας.

Γκάνταμερ, Χανς-Γκέοργκ (1998), *Το Πρόβλημα της Ιστορικής Συνείδησης*, Πρόλογος και μετάφραση Αντώνη Ζέρβα. Αθήνα: Ίνδικτος.

Κονιόρδος, Σωκράτης (2010), «Νεωτερικότητα και Σύγχρονη Κοινωνική Σκέψη», στο Σωκράτης Μ. Κονιόρδος (επιμ.), *Κοινωνική Σκέψη και Νεωτερικότητα*. Αθήνα: Gutenberg, σ. 11-36.

Μαυρίδης, Ηρακλής (2010), «Αναστοχαστικότητα, Διακινδύνευση, Ταυτότητα: Για την Κοινωνιολογία της Νεωτερικότητας του Άντονι Γκίντενς», στο Σωκράτης Μ. Κονιόρδος (επιμ.), *Κοινωνική Σκέψη και Νεωτερικότητα*. Αθήνα: Gutenberg, σ. 371-396.

Νίσμπετ, Ρόμπερτ (1995), *Κοινωνική Αλλαγή και Ιστορία*, μετάφραση Στέφανος Ροζάνης και Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος. Αθήνα: Γνώση.

Πλάτων (2002), *Πολιτεία*, μετάφραση, εισαγωγικό σημείωμα και ερμηνευτικά σημειώματα Ν. Μ. Σκουτερόπουλος. Αθήνα: Πόλις.

«Διανοούμενοι και Δομές Δημοσιότητας στην Μεταπολιτευτική Ελλάδα: Η περίπτωση της διαμάχης Παναγιώτη Κονδύλη – Ριχάρδου Σωμερίτη»

Χρήστος Νάτσης¹

Στην παρούσα εισήγησή² θα επιχειρήσω την ανασυγκρότηση της διαμάχης του Παναγιώτη Κονδύλη με τον Ριχάρδο Σωμερίτη, μέσα από τις σελίδες της εφημερίδας *Το Βήμα* το 1997 – θεωρούμενη ως ισχυρής πυκνότητας τόπος συνύπαρξης πολλαπλών κρίσιμων αφηγήσεων– υπό την έποψη της σχέσης των δομών της δημοσιότητας της μεταπολιτευτικής Ελλάδας με το υποκείμενο «διανοούμενος» και την θέση του σε αυτές.

Name the place, name the time ...

Ο διάλογος-διαμάχη των Κονδύλη-Σωμερίτη διεξάγεται μέσα από της σελίδες της εφημερίδας *Το Βήμα*, κατά το τέλος του 1997. Ξεκινάει με κείμενο κριτικής του Σωμερίτη (Σωμερίτης 1997a) στην προδημοσίευση μέρους του Επιλόγου στην ελληνική έκδοση από το έργο του Κονδύλη *Θεωρία του πολέμου* (Κονδύλης 1999a). Ακολουθούν, εναλλάξ, δύο ακόμη κείμενα του Σωμερίτη (Σωμερίτης 1997b και 1997c) και δύο του Κονδύλη (Κονδύλης 1997a και 1997b). Το ενδεχόμενο μιας ελληνοτουρκικής σύρραξης, που αναλύει ο Κονδύλης, δίνει το έναυσμα για μια «δημοσιογραφική» σύρραξη, που αποκτά ειδικό βάρος τόσο λόγω του χρόνου της (βρισκόμαστε λίγο μετά την κρίση των Ιμίων και τα ελληνοτουρκικά βρίσκονται στον πυρήνα του δημόσιου διαλόγου, ο οποίος διεξάγεται, όπως έχει δείξει ο Αντρέας Πανταζόπουλος, με όρους «συγκίνησης» [βλ. Πανταζόπουλος 2002]), όσο και λόγω του τύπου που λαμβάνει χώρα (*Το Βήμα* καταλαμβάνει την ηγεμονεύουσα θέση στον χώρο των «κεντρώων-προοδευτικών» εφημερίδων, με την *Καθημερινή* στα δεξιά του –στην οποία επίσης αρθρογραφεί ο Κονδύλης– και την *Αυγή* στα αριστερά). Η σημασία της σύρραξης εντείνεται και από τα ονόματα των πρωταγωνιστών: ο Κονδύλης έχει καθιερωθεί ως ο «διανοούμενος από την Εσπερία», ως ο ανηλεής κριτής της ελληνικής πραγματικότητας, ο δε Σωμερίτης εκπροσωπεί την τάση εκείνη δημοσιογραφικής δημοσιολογίας που αυτοκανοείται ως ο αντιπρόσωπος του κοινού νου.

Η ανάλυση που θα επιχειρήσω σε αδρές γραμμές εδώ δεν θα σταθεί στο περιεχόμενο των θέσεων των δύο αντιμαχομένων, αλλά στην εξέταση των όπλων τους: τα όπλα –ως «ουσία των μαχομένων» (Έγκελς 2007: 354)– είναι εν προκειμένω τα επιχειρήματά τους, επιχειρήματα που κινούν μια μηχανή του διαλόγου που αποβλέπει στην μονοπώληση της αλήθειας, ως output της διαμάχης, που καλείται με τη σειρά της να προστατεύσει τα όπλα («για να προφυλάξει τα όπλα, ξεκίνησε κιόλας τη σύγκρουση», όπως

¹ Υποψήφιος διδάκτορας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

² Θεωρώντας αυτό που καλείται «εισήγηση» τον κατεξοχήν τρόπο της επιστημονικής πρακτικής, στο μεταίχμιο κειμενικότητας και προφορικότητας, ολοκληρωμένου και εν εξελίξει, μόνιμου και συγκυριακού, παρουσιάζω εδώ αυτούσιο και χωρίς προσθήκες ή διορθώσεις το κείμενο της εισήγησής μου.

γράφει και ο Έγγελος [Έγγελος 2007: 356]). Στο βαθμό που το επιχείρημα είναι και δεν είναι συλλογισμός, κατά την αριστοτελική διδασκαλία (Μπασάκος 1999: 8 κ.ε· Μπασάκος 2006: *passim*), στο βαθμό δηλαδή που δεν χαρακτηρίζεται από μια γραμμική πορεία που οδηγεί από βεβαιωμένες αληθείς προκειμένες σε εξίσου βεβαιωμένα και αληθή συμπεράσματα, θα πρέπει να αναλυθούν: πρώτα η *τροπικότητά* του, ήγουν οι προϋποθέσεις του, ο απωθημένος πυρήνας που επιστρέφει σ' αυτό ως αξίωση αληθείας· δεύτερον, το *αποδεκτό προς έτερον*, η προσαρμογή του στον αντίπαλο, με μπάκραουντ, φυσικά, το κοινό· τρίτον, η *μετάληψίς* του, οι κόμβοι που αλλάζει πορεία, που γίνεται σκοτεινό ή/και αντιφατικό ώστε να προσαρμοσθεί στους ελιγμούς του άλλου. Μόνο μέσα από αυτήν την ερμηνευτική κίνηση θα αναδειχθεί εν τέλει το αληθινό διακύβευμα του διαλόγου, που το έχουμε ήδη προδιαγράψει: η θέση του υποκειμένου «διανοούμενος» στο πεδίο της δημοσιότητας.

... name the bet

Από την αρχή ήδη του πρώτου άρθρου του ο Σωμερίτης το καθιστά αυτό προφανές:

Τι θα έλεγε ο Κλεμανσό για τους πανεπιστημιακούς καθηγητές; Η απάντηση είναι δύσκολη διότι ο Κλεμανσό δεν πρόλαβε να διαβάσει Κονδύλη. Το πολύ να είχε διαβάσει Κλαούζεβιτς, τον θεωρητικό του πολέμου που τόσο αναστάτωσε με τη δόξα του, περισσότερο και από τους σπουδαστές των διαφόρων σχολών πολέμου, διαφόρους διανοουμένους και καθηγητές Πανεπιστημίου. Μερικοί από αυτούς θεωρούν καθήκον τους να προσθέτουν στο βιογραφικό τους και κάποιες ιδέες για το πώς σκοτώνεις επιτυχώς τους αντιπάλους σου. Ευτυχώς, τις ιδέες αυτές δεν τις πειραματίζονται [sic] ούτε και μέσα στα πανεπιστήμια. Δυστυχώς, εκτός πανεπιστημιακής θαλπωρής, οι ιδέες αυτές μπορούν όμως να επηρεάσουν όσους ήδη διακατέχονται από ανάλογες φαγούρες. Κοντολογίς, ο κ. Κονδύλης έρχεται με το πόνημά του να προσφέρει επιστημονική και μάλιστα (σύμφωνα με τις φήμες) προοδευτική κάλυψη σε όλους τους ελληνόψυχους καλαμαράδες της καθ' ημάς Ανατολής (Σωμερίτης 1997a).

Το πρόβλημα, λοιπόν, με τις απόψεις του Κονδύλη σύμφωνα με τον Σωμερίτη είναι ότι εκφράζονται *δημόσια*. Τίθεται έτσι το ζήτημα της σχέσης δημόσιας και ιδιωτικής χρήσης του (φιλοσοφικού/επιστημονικού) λόγου. Το κομβικό ζήτημα της σχέσης δημόσιας και ιδιωτικής χρήσης του λόγου, ζήτημα καταστατικό για όλη την εξέλιξη της νεωτερικότητας, ανακαλεί το καντιανό έργο. Ήδη στο κλασικό άρθρο «Τι είναι Διαφωτισμός» ο Καντ προσδιόριζε τις δύο αυτές χρήσεις με φαινομενικά παράδοξο τρόπο:

Με τη δημόσια χρήση του Λόγου μας εννοώ εκείνη που κάνει ο καθένας ως *συγγραφέας* μπροστά σε ολόκληρο το κοινό του *κόσμου των αναγνωστών*. Ιδιωτική χρήση ονομάζω εκείνη που επιτρέπεται να κάνει κανείς του Λόγου του σε κάποια κρατική θέση ή κάποιο λειτουργήμα που του έχουν εμπιστευθεί (Καντ 1971: 44-5, οι εμφάσεις στο πρωτότυπο).

Το παράδοξο εδώ αίρεται μέσω της διασάφησης της διαφοράς διαφέροντος που χωρίζει τις δύο θέσεις: Ως πολίτης ο άνθρωπος δεσμεύεται από τον ίδιο τον Λόγο και μόνο, γεγονός που οδηγεί στην αναγκαιότητα ύπαρξης ενός χώρου ελεύθερου διαλόγου, ο οποίος και δρα ελεγκτικά των εκάστοτε επιχειρημάτων μόνον αν είναι ελεύθερος. Αντίθετα, η κατοχή ενός αξιώματος δεσμεύει τον άνθρωπο με την εξουσία, με έναν μηχανισμό ανάθεσης που αφήνει εκτός διαλόγου τον εαυτό του.

Η διαφορά των δύο επιπέδων χρήσης του λόγου διασαφηνίζεται ακόμη περισσότερο στη *Διένεξη των σχολών*. Εδώ, οι τρεις ανώτερες σχολές, που σχετίζονται με την άσκηση της κρατικής εξουσίας, η Θεολογική, η Νομική και η Ιατρική, εντάσσονται σε ένα πλαίσιο όπου ο έλεγχός τους από την κατώτερη, την Φιλοσοφική, εδράζεται ακριβώς στην ελευθερία διαφέροντος που χαρακτηρίζει την τελευταία. Έτσι, η προσπάθεια των

ανώτερων σχολών να επιβληθούν στην κατώτερη μέσω του περιορισμού της ελευθερίας κριτικής της, χαρακτηρίζεται «παράνομη», ενώ ως «νόμιμη» διέξοδος της επίλυσης της όποιας διαμάχης τους προκρίνεται η πλήρης ελευθερία δημόσιου κριτικού ελέγχου (Kant 2004: 129 κ.ε).

Ο Σωμερίτης έρχεται να αντιστρέψει την καντιανή θέση, στηριζόμενος σε ένα επιχείρημα που αναδεικνύει ως κρίσιμο ζήτημα το στοιχείο της ανωριμότητας του κοινού, απόρροια της διεύρυνσης του πεδίου των αναγνωστών. Δεν είναι δύσκολο να αναγνωρισθεί εδώ η καταγωγή αυτού του επιχειρήματος: η φιλελεύθερη καχυποψία έναντι της δημοσιότητας, όπως προγραμματικά έχει διατυπωθεί ήδη κατά τον 19^ο αιώνα από τον Μίλ και τον Τοκβίλ. (Habermas 1996: 203 κ.ε.). Προβάλεται έτσι υπόρρητα το αίτημα για την δημιουργία μιας ιδιαίτερης βαθμίδας ανάμεσα στο κοινό και τους διανοούμενους. Στο βαθμό που οι δεύτεροι δεν μπορούν να αξιολογήσουν την επικινδυνότητα του πρώτου, έρχονται να καλύψουν αυτόν τον ενδιάμεσο χώρο οι κατ' επάγγελμα δημοσιολόγοι, που ξέρουν πώς και πότε να απευθυνθούν στο «επικίνδυνο» πλήθος. Η κατακλείδα του άρθρου είναι και πάλι αποκαλυπτική: «Ας ελπίσουμε πάντως ότι ο καλός διανοητής δεν θα βρεθεί αξιωματούχος της παλλαϊκής άμυνας σε συνοριακή περιοχή...» (Σωμερίτης 1997a). Η ειρωνική απεύθυνση «καλός διανοητής» έρχεται να τονίσει την διάχυτη αντιδιανοουμένηστικη αντίληψη ότι ο «θεωρητικός», ο «επιστήμονας», ο «διανοούμενος» είναι εκ των πραγμάτων μη δυνάμενος στην άσκηση πολιτικού παιχνιδιού – θέση που αποτελεί το άλλο άκρο της τεχνοκρατικής αντίληψης: ο κοινός τόπος εδώ έγκειται σε μια λογική «διαχείρισης των πραγμάτων» που αντιστρατεύεται κάθε κριτική ως ουτοπική. Ας μην λησμονούμε εξάλλου πως στην Ελλάδα ουδέποτε αναπτύχθηκε μια παράδοση δημόσιας παρέμβασης των διανοουμένων στο δημόσιο χώρο.

Ο διανοούμενος «μόνος εναντίον όλων»

Η απάντηση του Κονδύλη στο πρώτο άρθρο του Σωμερίτη ακολουθεί μια ενδιαφέρουσα ρητορική στρατηγική. Σε πρώτο επίπεδο δείχνεται αρκετά «καντιανός» – ως προς την αντίληψη του για την άσκηση του δημόσιου διαλόγου, ως προς την φαινομενικά προβαλλόμενη θεωρία του περί δημοσιότητας. Μέμφεται έτσι τον Σωμερίτη για δύο ατοπήματα: «παρεβίασε τον κώδικα τιμής των ευπρεπών συζητήσεων και μίλησε από καθέδρας για πράγματα για τα οποία δεν έχει την παραμικρή ιδέα» – προσθέτοντας, ωστόσο, ένα *asmus cum puncto*: «κάνοντας τον πικραμένο να γελάσει». (Κονδύλης 1997a). Ο κώδικας τιμής μιας συζήτησης επιβάλλει την ορθή απόδοση των επιχειρημάτων του αντιπάλου, λέει ο Κονδύλης, ώστε αυτά να αποτιμηθούν ορθώς. Θέτει έτσι ζήτημα μιας ηθικής του διαλόγου που αποδέχεται ως τελικό κριτή τον Λόγο (χρησιμοποιώ εδώ τον «Λόγο» με την παλιομοδίτικη σημασία της Vernunft). Ο Λόγος είναι αυτός που καθιστά σημαντικό και το δεύτερο σκέλος της επίκρισης: η δικαιολόγηση της δημόσιας παρουσίας του διανοούμενου Κονδύλη αποδίδεται στην ειδική γνώση που αυτός κομίζει. Από την άλλη, ο Σωμερίτης ως απλός δημοσιολογών εγκαλείται για υπέρβαση ιεραρχίας. Στο ίδιο δε καντιανό πλαίσιο μπορεί να ενταχθεί και η κονδύλεια δικαιολόγηση της ανασκευής των επιχειρημάτων του –μέχρι τώρα υποβαθμισμένου ως αναξιοπρεπούς αντιπάλου– Σωμερίτη: «έχω την υποχρέωση απέναντι στο κοινό μας να αναλύσω λεπτομερέστερα τα ατοπήματά του». Χρησιμοποιώντας κλασικά μοτίβα θα μπορούσαμε να δούμε την κατασκευή του πλαισίου του διαλόγου, εκ μέρους του Κονδύλη, ως αναμέτρηση φιλοσόφου – σοφιστή.

Ο Κονδύλης όμως δεν μένει εκεί. Στο άρθρο υπάρχει ένα υστερόγραφο που δίνει στο υπόλοιπο κείμενο μία ειρωνική χροιά, το κάνει να φαίνεται ως μια άσκηση ύψους α λα Χάμπερμας:

Από τους πολλούς ονειδισμούς που μου απευθύνει ο Ρ.Σ. («στρατηγός Κονδύλης ο νεότερος», «θεωρητικός των πολεμοκαπήλων», «καθηγητής») σίγουρα δεν αξίζω τον χειρότερο ίσως απ' όλους: δεν είμαι καθηγητής (Κονδύλης 1997α).

Με μια απότομη κίνηση ο Κονδύλης τραβάει απότομα το τραπεζομάντηλο, δίνοντας στο επιχείρημά του μια έντονη ρητορική αποτελεσματικότητα. Όχι μόνο σε ανέτρεψα, μοιάζει να λέει, στο χώρο που εσύ επέλεξες να αναμετρηθούμε, αλλά σου έδειξα κίολας πως ποτέ μου δεν βρισκόμουν εκεί, ποτέ δεν ετέθη ζήτημα αν η θέση μου ως καθηγητή θα πρέπει να επηρεάζει τη δημόσια λειτουργία, γιατί πολύ απλά δεν διαθέτω τέτοια.

Πού, όμως, βρισκόταν εν τέλει ο Κονδύλης; Για να απαντήσουμε στο ερώτημα θα πρέπει να ανασκοπήσουμε το σύνολο του έργου του δια του οποίου, πέραν του εκάστοτε αντικειμένου της πραγμάτευσης, *επινοείται* (Φουκώ) και το υποκείμενο του εκφερόμενου λόγου. Θα πρέπει δηλαδή να ακολουθήσουμε μια κίνηση που θα μας βγάλει από το πεδίο της μάχης για να καταδείξουμε την προετοιμασία του «στρατεύματος». Διότι, αν και ο «ειδικός», «ακαδημαϊκός» λόγος δεν μπορεί να συγκριθεί με τον «δημόσιο», «δημοσιογραφικό» ως προς την τροπικότητα του, δημιουργεί ωστόσο το γενικό πλαίσιο εντός του οποίου αυτός εντάσσεται. Το πώς δηλαδή συνδιαλέγεται ο Κονδύλης θα το δούμε και υπό το φως της θεωρίας του περί διαλόγου. Ο Κονδύλης, λοιπόν, κατά την διανοητική του πορεία επινόησε τον εαυτό του ως τον καταραμένο διανοούμενο (Τερζάκης 1999), που, «μόνος εναντίον όλων», από ένα μεταφυσικό αρχιμήδειο σημείο, βλέπει την (ελληνική) πραγματικότητα και κατακρίνει τον ημαρτημένο χαρακτήρα της, χωρίς προσωπική αξιακή εμπλοκή, χωρίς αξιώσεις ισχύος. Οι θεωρητικές βάσεις μιας στάσης που μπορεί να χαρακτηριστεί «προοπτικισμός δίχως προοπτική» (Φαράκλας 2001) ανιχνεύονται ήδη στο προγραμματικό κείμενο *Ισχύς και απόφαση*: εδώ το υποκείμενο Κονδύλης δείχνει, μέσα σ' έναν κόσμο σύγκρουσης αξιώσεων ισχύος, να καταλαμβάνει μια θέση μηδέν, «πέραν του καλού και του κακού» (Κονδύλης 1991). Από την θέση αυτή απαξιώνεται τόσο ο ρόλος του φιλοσόφου – διανοουμένου, όσο και η δυνατότητα ενός διαλόγου. Είναι γνωστός, εξάλλου, ο οξύς και πνευματώδης τρόπος που οι θέσεις αυτές μετεγράφησαν σε αποφθεγματική μορφή. Παραθέτω ενδεικτικά:

Ο διάλογος μεταξύ ετεροφρόνων είναι αδύνατος και μεταξύ ομοδόξων περιττός.

Ακριβώς οι πνευματωδέστερες συζητήσεις αποδεικνύουν το αδύνατο της συναίνεσης: αυτές δείχνουν ότι για κάθε επιχείρημα υπάρχει και ένα αντεπιχείρημα.

Η έλλειψη ιστορικής παιδείας είναι η αστείρευτη πηγή έμπνευσης των φιλοσόφων.

Το πρώτο μέλημα του επαγγελματία φιλοσόφου είναι να πείσει τον εαυτό του και τον κόσμο ότι κερδίζει το μισθό του όχι ως απλός εργαζόμενος, σαν όλους τους άλλους, αλλά ως ευεργέτης της ανθρωπότητας (Κονδύλης 1999b).

Αλλά και πέραν αυτών, όλοι οι διάλογοι στους οποίους έχει εμπλακεί ο Κονδύλης χαρακτηρίζονται από την ίδια σκηνοθεσία: μία αφ' υψηλού προσπάθεια κατάληψης της απόλυτης σκοπιάς από όπου και θα κριτικαριστεί η ιδεολογία του ελληνικού δημόσιου χώρου.³

Ενώ λοιπόν ο Σωμερίτης καταλαμβάνει την θέση της υπερ-θεσμικής προστασίας (ο δημόσιος διάλογος είναι επικίνδυνος μας λέει), προχωρώντας σε μια, τρόπον τινά, «αντιποίηση αρχής», καθότι ομιλεί ωσάν να είναι ο προασιπστής της δημόσιας τάξης – η

³ Βλ. για παράδειγμα τον διάλογο του Κονδύλη με τους Θ. Γεωργίου και Στ. Βιρβιδάκη στο περιοδικό *Λεβιάθαν*. Παραθέτω ενδεικτικά: «Βέβαια, η πίστη ότι με το ξαναφτιάξιμο των θεωριών ξαναφτιάχνεται και ο κόσμος, είναι προσφιλής στους θεωρητικούς, οι οποίοι έτσι γίνονται αυτομάτως κοσμοπλάστες και με τη φαντασίωση αυτή παρηγοριούνται για την γενική κοινωνική τους ασημαντότητα ή ιδιαίτερα για το γεγονός ότι είναι μισθωτοί υπάλληλοι αναγκασμένοι να παλεύουν νυχθημερόν με τις μηχανογραφίες των συναδέλφων τους και τις ανορθογραφίες των φοιτητών τους» (Κονδύλης 1993: 130). Για την ιδιαίτερη «σκηνοθεσία» του συγκεκριμένου διαλόγου βλ. Μοσχανάς 1998.

Νομική σχολή, στο καντιανό σχήμα, ο Κονδύλης καταλαμβάνει την θέση της ρομαντικής, αφηρημένης υποκειμενικότητας: κανένα πλαίσιο θεσμικότητας δεν μπορεί να δεσμεύσει τον διάλογο, γιατί αυτός δεν δύναται να υπάρξει. Δεν διαλέγεται παρά για να επιβάλει το δίκαιό του, ως άλλος Μίχαελ Κόλχασ. Οι δύο αυτές θέσεις, όμως, είναι τόσο ριζικά διαφορετικές όσο δείχνουν;

Η δημοσιότητα ως θέατρο

Δεν θα σταθώ στο περιεχόμενο των υπόλοιπων άρθρων, τα οποία δικαιώνουν την θέση του Κονδύλη πως «οι θεωρητικές αναμετρήσεις μεταξύ φιλοσόφων γίνονται ευλικρινείς μόνο όταν καταλήγουν σε προσωπικές ύβρεις» (Κονδύλης 1999b), στο βαθμό που θεωρώ πως μπορούμε ήδη να προχωρήσουμε σε ορισμένες παρατηρήσεις γενικότερης εμβέλειας – πάντα φυσικά υπό τη μορφή υποθέσεων που απαιτούν συστηματικότερη επεξεργασία.

Μία «αισιόδοξη» ανάγνωση της διαμάχης Κονδύλη-Σωμερίτη, θα μπορούσε να δει σ' αυτήν ένα ακόμα επεισόδιο της νιτσεϊκών καταβολών,⁴ μεταμοντέρνας καχυποψίας έναντι αυτής που, ακολουθώντας τον Μανχάιμ, θα ονομάζαμε «ελεύθερη αιωρούμενη διανόηση» (Μανχάιμ: 1997: 187). Οι δύο πυλώνες νομιμοποίησης αυτής της διανόησης –το αίτημα της διάχυσης της ελευθερίας στο κοινό, και η άσκηση της επιστήμης ως αυτοσκοπού, απηλαγμένης από πρακτικά διαφέροντα– έχουν, μπροστά στην επέλαση του αιτήματος της αποδοτικότητας, δεχθεί ισχυρά πλήγματα, όπως παραδειγματικά αλλά και προγραμματικά, έχει δείξει ο Ζαν-Φρανσουά Λυστάρ (Λυστάρ 1993: 89 κ.ε.). Μήπως λοιπόν βρισκόμαστε μπροστά σε μια διαμάχη για το «καθεστώς αλήθειας» του νέου διανοούμενου; Μήπως η διαμάχη Κονδύλη-Σωμερίτη αντανακλά την κρίση νομιμοποίησης της παραδοσιακής μορφής του διανοούμενου και απεικονίζει μια μορφή της μετάβασης από τον διανοούμενο του καθολικού, στον ειδικό διανοούμενο των μερικών παρεμβάσεων, όπως θα τον ήθελε ο Φουκώ (Φουκώ 1987); Νομίζω πως όχι.

Αντίθετα, ίσως, θα μας βοηθούσε να κατανοήσουμε τον χαρακτήρα του δημόσιου διαλόγου των Κονδύλη και Σωμερίτη η έννοια της «δημοσιότητας των επίσημων εμφανίσεων». Ο Χάμπερμας, στο κλασικό περί δημοσιότητας έργο του, την τοποθετεί στους προαστικούς τύπους δημοσιότητας (Habermas 1996: 59 κ.ε). Το κύριο χαρακτηριστικό της είναι η προσπάθεια απόκτησης κύρους. Η δημόσια παράσταση του προσώπου τού ευγενούς είναι που του προσδίδει επιτελεστικά το κύρος του αξιώματος. Παρά το αυθαίρετο της απόσπαστης κοινωνιολογικών εννοιών από το συγκεκριμένο χωροχρονικό τους πλαίσιο, θα μπορούσαμε –ως άσκηση κοινωνιολογικής φαντασίας– να μεταφέρουμε τον Κονδύλη και τον Σωμερίτη σε ένα τέτοιο προαστικό περιβάλλον. Απαιτείται ωστόσο μια ενδιάμεση στάση, που θα μας την παράσχει ο Γκαίτε. Στην σημαντική επιστολή του Βίλχελμ Μάιστερ, με την οποία αποκηρύσσει τον κόσμο των αστών, χάριν της τέχνης, βλέπουμε ένα υπόδειγμα δημοσιότητας των επίσημων εμφανίσεων που μας είναι οικείο (Γκαίτε 1997: 345 κ.ε.). Εκεί, ο Βίλχελμ συγκρίνοντας τον τύπο του αστού με τον αριστοκράτη, οικτρίζει τον πρώτο διότι μόνο ο αριστοκράτης μπορεί «να αναπτύξει ολόκληρη [...] την προσωπικότητά του» (Γκαίτε 1997:346), με μόνο εισητήριό του «την παρουσία του, το πρόσωπό του». (Ο.π). «Ο ένας», όπως παρατηρεί, «έχει το διακαίωμα και οφείλει να φαίνεται, ο άλλος οφείλει μόνο να είναι [...] Ο ένας οφείλει να ενεργεί και να επενεργεί, ο άλλος οφείλει να πράττει και να δημιουργεί» (Γκαίτε 1997: 347). Ο Βίλχελμ, λοιπόν, που «γίνεται όλο και πιο ακαταμάχητη η ροπή [τ]ου να γίν[ει] δημόσιο πρόσωπο, να αρέσε[ι] και να επενεργ[εί] σε έναν ευρύτερο κύκλο» (Ο.π), βλέπει πως μόνο στο θέατρο μπορεί να τα βρεί όλα αυτά:

⁴ Ο αντιδιανοουμενισμός διατρέχει το σύνολο του έργου τού Νίτσε. Ενδεικτικά βλ. (Νίτσε [1889]: 99).

Στα σανίδια φαίνεται η προσωπική λάμψη του μορφωμένου τόσο καλά όσο και στις ανώτερες τάξεις· οτιδήποτε επιχειρείς, νους και σώμα πρέπει να συμβαδίζουν, και εκεί θα μπορώ να λάμπω και να φαίνομαι όσο πουθενά αλλού (Γκαίτε 1997: 347-8).

Είναι, θεωρώ, στο θέατρο του ελληνικού δημόσιου χώρου που ο Σωμερίτης και ο Κονδύλης μάχονται για την αναγνώριση του κοινού. Η λογική του επιχειρήματος, όπως είπαμε ήδη, προϋποθέτει μία έννοια *μεταλήψεως, προσποίησης και υπαλλαγής* της θέσης δηλαδή, η οποία και δίνει στο πεδίο τον χαρακτήρα του επισφαλούς. Η *αλήθεια* του διαλόγου, μεταπίπτει στη *δόξα* της μάχης για να διολισθίσει στην *πεποίθηση* της παράστασης. Έτσι, φανταζόμενοι ότι πιστεύουν ακόμη στον εαυτό τους – ως θυμηθούμε τον ανάλογο χαρακτηρισμό του Μαρξ για το *παλαιό καθεστώς* (Μαρξ 2006: 124), κινούνται στον χώρο της ιδεολογίας, εκεί όπου, όπως παρατηρεί ο Βάλτερ Μπένγιαμιν, «τα πάντα εξαρτώνται από το πώς πιστεύει κανείς στην πεποίθησή του» (βλ. Ζίζεκ 2011: 14).

Βιβλιογραφία

- Έγκελς [Georg Wilhelm Friedrich Hegel] (2007), *Φαινομενολογία του νου*, μτφ. Γ. Φαράκλας, Αθήνα: Εστία.
- Φουκώ, Μισέλ (1987), «Αλήθεια και εξουσία» στο *Εξουσία, γνώση και ηθική*, μτφ. Ζήσης Σαρίκας, Αθήνα: Ύψιλον, σσ. 11-37.
- Γκαίτε, Γιόχαν (1997), *Τα χρόνια μαθητείας του Γουλιέλμου Μάιστερ*, μτφ. Τούλα Σιετή, Αθήνα: Κανάκης.
- Habermas, Jürgen (1997), *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, μτφ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα: νήσος.
- Καντ, Ιμμάνουελ (1971), «Απόκριση στο ερώτημα: τι είναι Διαφωτισμός» στο *Δοκίμια*, μτφ. Ευ. Παπανούτσος, Αθήνα: Δωδώνη.
- Kant, Immanuel (2004), *Η διένεξη των σχολών*, μτφ. Θ. Γκιούρας, Αθήνα: Σαββάλας.
- Κονδύλης, Παναγιώτης (1991), *Ισχύς και απόφαση*, Αθήνα: στιγμή.
- Κονδύλης, Παναγιώτης (1993), «Οφειλόμενες απαντήσεις», *Λεβιάθαν* (15), σσ. 103-130.
- Κονδύλης, Παναγιώτης (1997a), «Ο πόλεμος και τα «λεβέντικα γιουρούσια» Ο Π. Κονδύλης απαντά στον Ρ. Σωμερίτη σχετικά με ενδεχόμενη ελληνοτουρκική σύρραξη», εφ. *Το Βήμα*, όπως υπάρχει στην ηλ. διεύθυνση <http://kondylis.wordpress.com/>.
- Κονδύλης, Παναγιώτης (1997b), «Πολεμοκάπηλοι και αερολογούντες «εθνικιστές». Ο Π. Κονδύλης ανταπαντά στον Ρ. Σωμερίτη για τη στρατηγική αναγκαιότητα του πρώτου πλήγματος σε ενδεχόμενη ελληνοτουρκική σύρραξη», εφ. *Το Βήμα*, όπως υπάρχει στην ηλ. διεύθυνση <http://kondylis.wordpress.com/>.
- Κονδύλης, Παναγιώτης (1999a), *Θεωρία του πολέμου*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κονδύλης, Παναγιώτης (1999b), «Στοχασμοί και αποφθέγματα», μτφ. Λάμπρος Λαρέλης, *Νέα Εστία* (1717), όπως υπάρχει στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://genesis.ee.auth.gr/dimakis/neaest/1717/6.html>.
- Λυοτάρ, Ζαν – Φρανσουά (1993), *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, μτφ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα: Γνώση.
- Μάνχαϊμ, Καρλ (1997), *Ιδεολογία και ουτοπία*, μτφ. Γ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα: Γνώση.
- Μαρξ, Καρλ (2006), «Συμβολή στην κριτική της χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου. Εισαγωγή» στο *Το εβραϊκό ζήτημα*, μτφ. Γιάννης Κρητικός, Οδυσσεάς, Αθήνα: Οδυσσεάς, σσ. 115-141.
- Μοσχονάς, Σ. (1994), «Σκηνοθεσία διαλόγου για το φιλοσοφικό έργο του Π. Κονδύλη» όπως υπάρχει στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://kondylis.wordpress.com/2009/02/12/mosxonas/>.
- Μπασάκος, Παντελής (1999), *Επιχείρημα και κρίση*, Αθήνα: νήσος.
- Μπασάκος, Παντελής (2006), «Η θέση της σοφιστικής στη διαλεκτική του Αριστοτέλη» στο *Τρεις γλώσσες*, Αθήνα: Εστία.
- Νίτσε, Φρίντριχ ([1889]), *Ecce homo*, μτφ. Κ. Σαρρόπουλος, Αθήνα: Γκοβόστης.
- Παναζόπουλος, Ανδρέας (2002), *Η δημοκρατία της συγκίνησης*, Αθήνα: Πόλις.

- Σωμερίτης, Ριχάρδος (1997a), «Παιχνίδια πολέμου. Ο Ριχ. Σωμερίτης σχολιάζει τις απόψεις του Κονδύλη σχετικά με ενδεχόμενη ελληνοτουρκική σύρραξη», εφ. *Το Βήμα*, όπως υπάρχει στην ηλ. διεύθυνση <http://kondylis.wordpress.com/>.
- Σωμερίτης, Ριχάρδος (1997b), «Περί Πολέμου και Κονδύλη. Ο Ριχ. Σωμερίτης ανταπαντά για τη λογική του «πρώτου πλήγματος» σε ενδεχόμενη σύρραξη με την Τουρκία», εφ. *Το Βήμα*, όπως υπάρχει στην ηλ. διεύθυνση <http://kondylis.wordpress.com/>.
- Σωμερίτης, Ριχάρδος (1997c), «Τι θα θυσιάσουμε στον βωμό της πολεμικής μηχανής; Ο Ριχ. Σωμερίτης απαντά για τρίτη (και τελευταία) φορά στον Π. Κονδύλη σχετικά με ενδεχόμενη ελληνοτουρκική σύρραξη», εφ. *Το Βήμα*, όπως υπάρχει στην ηλ. διεύθυνση <http://kondylis.wordpress.com/>.
- Τερζάκης, Φώτης (1999), «Η σκέψη του και η πρόσληψή της στην ελληνική πραγματικότητα», *Βιβλιοθήκη*, (5 Φεβρουαρίου), σσ. 10-11.
- Φαράκλας, Γιώργος (2001), «Η απόλυτη προοπτική. Μια κριτική θεώρηση του κονδυλικού επιχειρήματος» στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, *Παναγιώτης Κονδύλης. Για την «Κοινωνική οντολογία»*, πρακτικά επιστημονικής ημερίδας, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 73-99.
- Ζίζεκ, Σλαβόι (2011), *Πρώτα σαν τραγωδα και μετά σαν φάρσα*, μτφ. Νεκτάριος Καλαϊτζής, Αθήνα: Scripta.

«Αποένταξη, Επανάταξη και Αποκλεισμός από την Αγορά Εργασίας: Η περίπτωση των περιοχών Ν.Δ. Πειραιά»

Στέλλα Νιώτη¹

1. Εισαγωγή: Ορισμός του προβλήματος και οι μεθοδολογικές προσεγγίσεις

Η ανεργία αποτελεί κοινό πεδίο ανάμεσα στην οικονομία, την πολιτική και την κοινωνία, γιατί επηρεάζει τους ρυθμούς της οικονομικής ανάπτυξης, τις λειτουργίες του πολιτικού συστήματος, τις κοινωνικές δομές και διαδικασίες, που αφορούν στην ενσωμάτωση και την κοινωνική συνοχή (D. Schnapper, 2008 · G. Dymski, 2005· Θ. Σακκελαρρόπουλος, 2001· Κ. Βεργόπουλος, 1999).

Στην προκειμένη περίπτωση η ανεργία προσεγγίζεται ως προς τις συνέπειές της εργασιακής αποένταξης και τα ενδεχόμενα της εργασιακής περιθωριοποίησης και του κοινωνικού αποκλεισμού. Η εργασιακή αποένταξη συνεπάγεται την απώλεια του εισοδήματος και συνδέεται, συχνά, με την απώλεια της κοινωνικής θέσης, διαδικασία που οδηγεί στην κοινωνική έκπτωση και εκδηλώνεται με τη στέρηση των κοινωνικών δεσμών και σχέσεων. Η Ι. Καυταντζόγλου περιγράφει αυτή τη διαδικασία με τον όρο κοινωνική αποστέρηση, την οποία κατανοεί ως το «πέρασμα» από την εργασιακή αποένταξη στον κοινωνικό αποκλεισμό (Ι. Καυταντζόγλου, 2006:42). Κατά την έννοια αυτή η εργασία διατηρεί τη σημασία της σε σχέση με την κοινωνική ένταξη- ενσωμάτωση.

Η εργασία, ακόμα και στο περιβάλλον της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας και της εναρμόνισης των εργασιακών σχέσεων στο παγκόσμιο πρότυπο οικονομικής ανάπτυξης, εξακολουθεί να αποτελεί θεμελιώδη διαδικασία, γιατί σχετίζεται με την ένταξη και τη συμμετοχή των ατόμων και των ομάδων στις κοινωνικές δομές (G. Dymski, 2005· Κ. Βεργόπουλος, 1999· J. Rifkin, 1996). Εκείνο, όμως, που διαφοροποιεί τις διαδικασίες της ένταξης και της κοινωνικής κατάταξης στις κοινωνίες της παγκοσμιοποίησης είναι ότι η απασχόληση, ως ένα βαθμό και η κοινωνική ενσωμάτωση, χαρακτηρίζονται, όλο και συχνότερα, από την προσωρινότητα (E. Karstein, 2000). Οι εργασιακές επισφάλειες και οι αβεβαιότητες που καθορίζουν την απασχόληση επηρεάζουν τις διαδικασίες τη κοινωνικής ένταξης και κατάταξης. Έτσι, το πέρασμα από την εργασιακή ένταξη και την κοινωνική σύνδεση στην αποένταξη, την κοινωνική αποσύνδεση και τη ρήξη των κοινωνικών δεσμών διευκολύνεται.

Οι διαδικασίες της εργασιακής αποένταξης δεν είναι ενιαίες για τις κοινωνικές κατηγορίες και τις ομάδες του πληθυσμού, ούτε έχουν τις ίδιες συνέπειες στην κοινωνική ενσωμάτωσή τους. Ο R. Castel επιχειρεί να κάνει πιο διακριτές αυτές τις συνέπειες, διαχωρίζοντας τις Ζώνες ένταξης και αποκλεισμού, στις οποίες περιλαμβάνονται οι «Εντός» και οι «Εκτός» της εργασίας (R. Castel, 1992). Ειδικότερα, οι ευρισκόμενοι «Εκτός» εργασίας

¹ Υπ. Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

διακρίνονται στις Ζώνες της Περιθωριοποίησης και του Κοινωνικού αποκλεισμού. Η «Ζώνη της Περιθωριοποίησης» χαρακτηρίζεται από την κοινωνική ευπάθεια και περιλαμβάνει τα άτομα, τις κοινωνικές κατηγορίες ή τις ομάδες που έχουν ενταχθεί «στις παρυφές της κοινωνίας», γιατί βρίσκονται, μόνιμα ή προσωρινά εκτός αγοράς εργασίας. Η «Ζώνη του Αποκλεισμού» χαρακτηρίζεται από την κοινωνική υστέρηση και περιλαμβάνει τους «Υπό», δηλαδή τα άτομα και τις κοινωνικές ομάδες που έχουν απωλέσει την εργασία και το εισόδημά τους και βρίσκονται σε κατάσταση κοινωνικής αποσύνδεσης, δηλαδή περιορίζονται οι κοινωνικοί δεσμοί και οι σχέσεις τους, και κινδυνεύουν να χάσουν την κοινωνική θέση τους. Η διαφορά της εργασιακής περιθωριοποίησης από τον κοινωνικό αποκλεισμό εντοπίζεται στο κοινωνικό status αυτών που περιθωριοποιούνται, διατηρώντας την προοπτική της εργασιακής και κοινωνικής επανένταξης, και εκείνων που αποκλείονται ως «περιττοί» (Z. Bauman, 2005).

Το ενδιαφέρον, λοιπόν, μετατοπίζεται στη διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στην εργασιακή αποένταξη και τα χαρακτηριστικά των ανέργων, προκειμένου να κατανοηθεί το πέρασμα στην εργασιακή περιθωριοποίηση και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Τα ενδεχόμενα αυτά εξετάζονται σε σχέση με τα χαρακτηριστικά των επιδοτούμενων και προς επιδότηση ανέργων στις περιοχές του Ν.Δ. Πειραιά, το Κερατσίνι, τη Δραπετσώνα, το Πέραμα και τη Σαλαμίνα. Ειδικότερα, τα στοιχεία του πληθυσμού αυτού εξετάζονται σε αναφορά με τις διαστάσεις της κοινωνικής δομής, την ετερογένεια και την ανισότητα.

Η επιλογή των βασικών εργαλείων του θεωρητικού σχήματος του P. Blau έγινε με κριτήριο την αντίληψή του για τη σύνδεση της κοινωνικής θεωρίας με την έρευνα. Ωστόσο, το ενδιαφέρον στοιχείο στην κοινωνική θεωρία του P. Blau είναι η προσέγγιση της κοινωνικής δομής ως «πολυδιάστατου συστήματος» (P. Blau, 1974: 610) διαφοροποιήσεων και διακρίσεων ανάμεσα στα άτομα και τις κοινωνικές ομάδες. Οι διαφοροποιήσεις αφορούν στις εγγενείς διαφορές του φύλου, της ηλικίας και της εθνικότητας, δηλαδή στις παραμέτρους της ετερογένειας (W. Catton, 1978). Οι δε διακρίσεις σχετίζονται με την άνιση πρόσβαση στη γνώση και τον πλούτο ή το εισόδημα, δηλαδή αφορούν στη διάσταση της ανισότητας (P. Blau, 1960· P. Blau, 1995, J. Blau, P. Blau & R. Golden, 1985· T. Blum, 1984· J. Blau & P. Blau, 1982).

Οι μέθοδοι συλλογής των στοιχείων αφορούν στην απογραφή των επιδοτούμενων και προς επιδότηση ανέργων κατά την εγγραφή τους στο ταμείο ανεργίας (M. Πάλλα, 2000· I. Λαμπίρη- Δημάκη, 1989). Η επιλογή του συγκεκριμένου πληθυσμού έγινε με κριτήριο την κοινωνική κατάστασή του, η οποία προσδιορίζεται ανάμεσα στο «Εντός» και το «Εκτός» της εργασίας. Οι επιδοτούμενοι και προς επιδότηση άνεργοι εξακολουθούν να είναι ενταγμένοι στους μηχανισμούς της απασχόλησης και της ασφάλισης, γεγονός που, θεωρητικά, διευκολύνει την εργασιακή επανένταξή τους. Παράλληλα, η χορήγηση του επιδόματος ανεργίας εξασφαλίζει ένα ελάχιστο εισόδημα και απομακρύνει, έστω και προσωρινά, τον κίνδυνο της κοινωνικής υστέρησης. Από την άποψη αυτή αποτελούν μια πλεονεκτική κατηγορία σε σχέση με άλλες που έχουν περάσει στο εργασιακό περιθώριο ή τον κοινωνικό αποκλεισμό (R. Castel, 1992), γεγονός που, επίσης, διευκολύνει τη μέτρηση και τη μελέτη των χαρακτηριστικών τους.

Η απασχόληση και, ειδικότερα, το πέρασμα από την απόλυση στην ανεργία, εξετάζονται σε σχέση με τις παραμέτρους του φύλου και της εθνικότητας, που, στην προκειμένη περίπτωση, έχουν ρόλο ανεξάρτητων μεταβλητών (N. Κυριαζή, 2000). Ωστόσο, σε εφαρμογή του θεωρητικού πλαισίου του P. Blau (P. Blau, 1960) προτιμήθηκε η χρήση του όρου «παράμετρος», η οποία επέχει τη σημασία της μεταβλητής. Στο ίδιο πλαίσιο και

προκειμένου να διευκολυνθεί η εξαγωγή συμπερασμάτων λαμβάνονται, επίσης, υπόψη τα στοιχεία των παραμέτρων της ηλικίας, της εκπαίδευσης και της ειδικότητας.

Οι πληροφορίες για την ηλικία, την εθνικότητα και το εκπαιδευτικό επίπεδο αντλήθηκαν με τη μέθοδο της ημιδομημένης συνέντευξης (J. Mason, 2003), ενώ τα στοιχεία για την ειδικότητα και την απασχόληση αντλήθηκαν από τις απολύσεις και τις πληροφορίες που συμπληρώνουν οι εργοδότες στα σχετικά έντυπα. Η επιλογή των μεθόδων σχετίζεται με το πλεονέκτημα της πρόσβασης σε πρωτογενείς πληροφορίες και στοιχεία, στο διάστημα που διήρκεσε η έρευνα.

Αναλυτικότερα, η έρευνα πραγματοποιήθηκε από το Μάιο έως τον Οκτώβριο 2010, σε πληθυσμό 2520 προς επιδότηση και επιδοτούμενους ανέργους του ΟΑΕΔ Κερατσινίου. Οι συγκεκριμένες περιόδους επιλέχθηκαν με κριτήριο τις διαφορές που παρατηρούνται στην απασχόληση του πληθυσμού, οι οποίες επηρεάζουν, αντίστοιχα, τα χαρακτηριστικά των ανέργων. Το μέγεθος και η ποιότητα των διαφορών αυτών συμβάλλει στην κατανόηση, συνολικότερα, των χαρακτηριστικών της απασχόλησης και της ανεργίας στην περιοχή.

Η επιλογή ενός μεγάλου, αριθμητικά, δείγματος σχετίζεται με την ανάγκη αξιοπιστίας των ευρημάτων (I. Λαμπίρη- Δημάκη, 1989), αλλά και με τη δυνατότητα που παρέχεται στη μικροδομική ανάλυση στοιχείων, ιδιαίτερα στις παραμέτρους- μεταβλητές, της εθνικότητας, αλλά και της ειδικότητας και του κλάδου απασχόλησης, όπου, κατά περίπτωση, ο πληθυσμός υποεκπροσωπείται.

Η ανάλυση των εμπειρικών δεδομένων έλαβε υπόψη της τα διαθέσιμα στοιχεία για την κατάσταση των εγγεγραμμένων και επιδοτούμενων ανέργων στην επικράτεια στην περίοδο Αυγούστου- Σεπτεμβρίου των ετών 2010 και 2011, τα οποία προέρχονται από τα δελτία τύπου του ΟΑΕΔ.

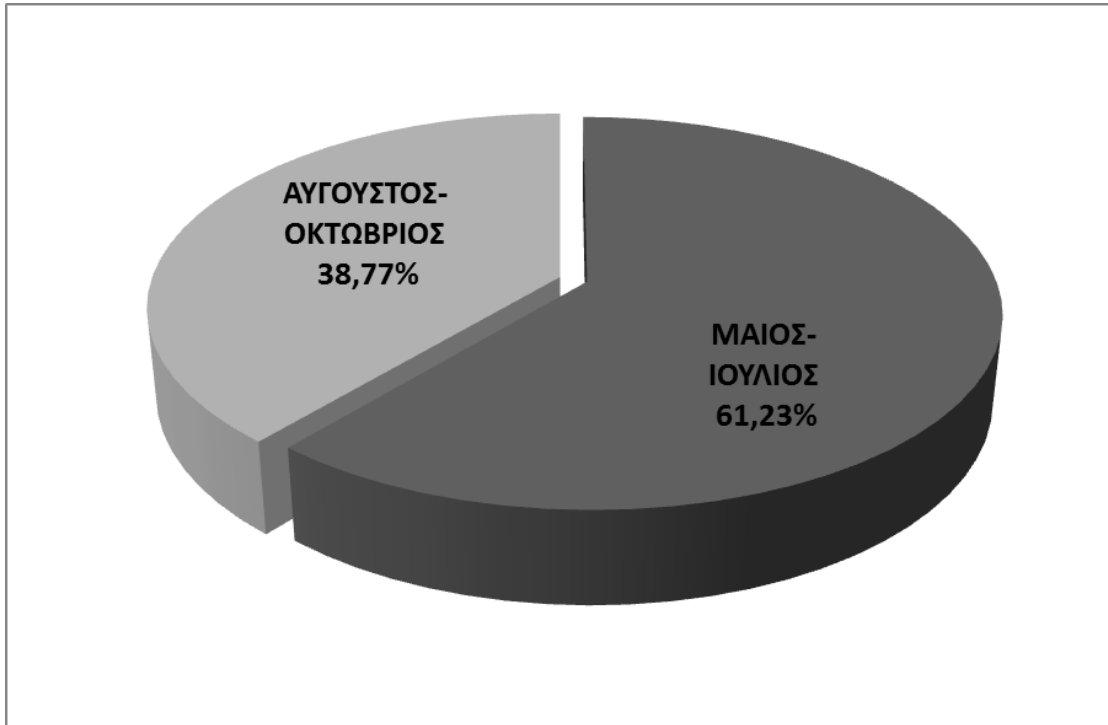
2. Οι αιτήσεις εγγραφών στο ταμείο ανεργίας

Στον πίνακα που ακολουθεί αποτυπώνονται τα στοιχεία σχετικά με τις κατηγορίες των αιτήσεων εγγραφής στο ταμείο ανεργίας στα χρονικά διαστήματα Μαΐου- Ιουλίου και Αυγούστου- Οκτωβρίου 2010.

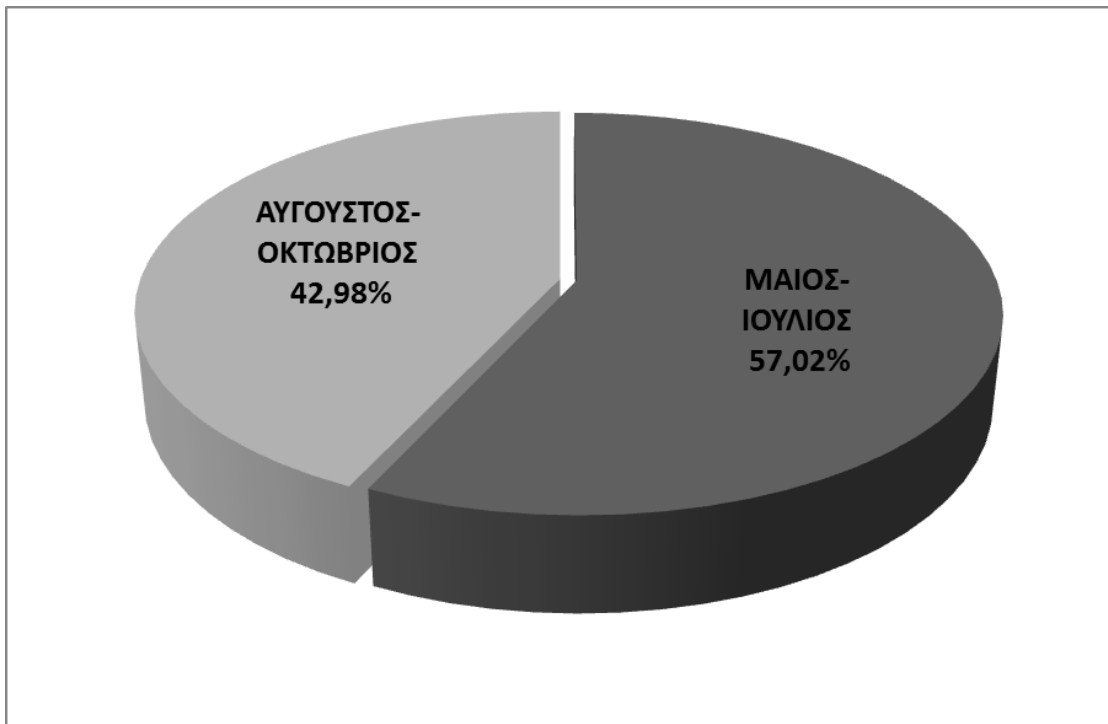
Πίνακας 1: Εγγραφές στο ταμείο ανεργίας

ΔΙΑΣΤΗΜΑΤΑ	ΝΕΕΣ ΑΙΤΗΣΕΙΣ	%	ΣΥΝΕΧΙΣΕΙΣ	%	ΣΥΝΟΛΟ	%
ΜΑΙΟΣ-ΙΟΥΛΙΟΣ	1218	57,02%	325	84,64%	1543	61,23%
ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ-ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ	918	42,98%	59	15,36%	977	38,77%
ΣΥΝΟΛΟ	2136	100,00%	384	100,00%	2520	100,00%

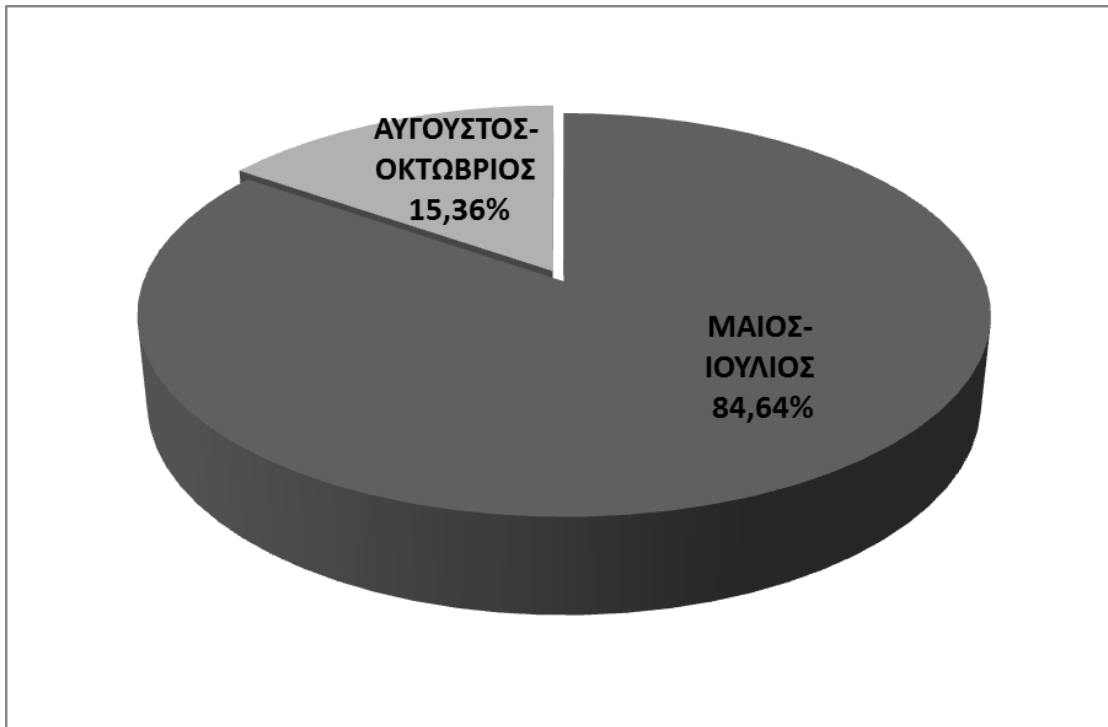
Διάγραμμα 1: Εγγραφές στο ταμείο ανεργίας στα διαστήματα Μαΐου-Ιουλίου και Αυγούστου-Οκτωβρίου 2010

Διάγραμμα 2: «Νέες αιτήσεις»

Διάγραμμα 3: «Συνεχίσεις»

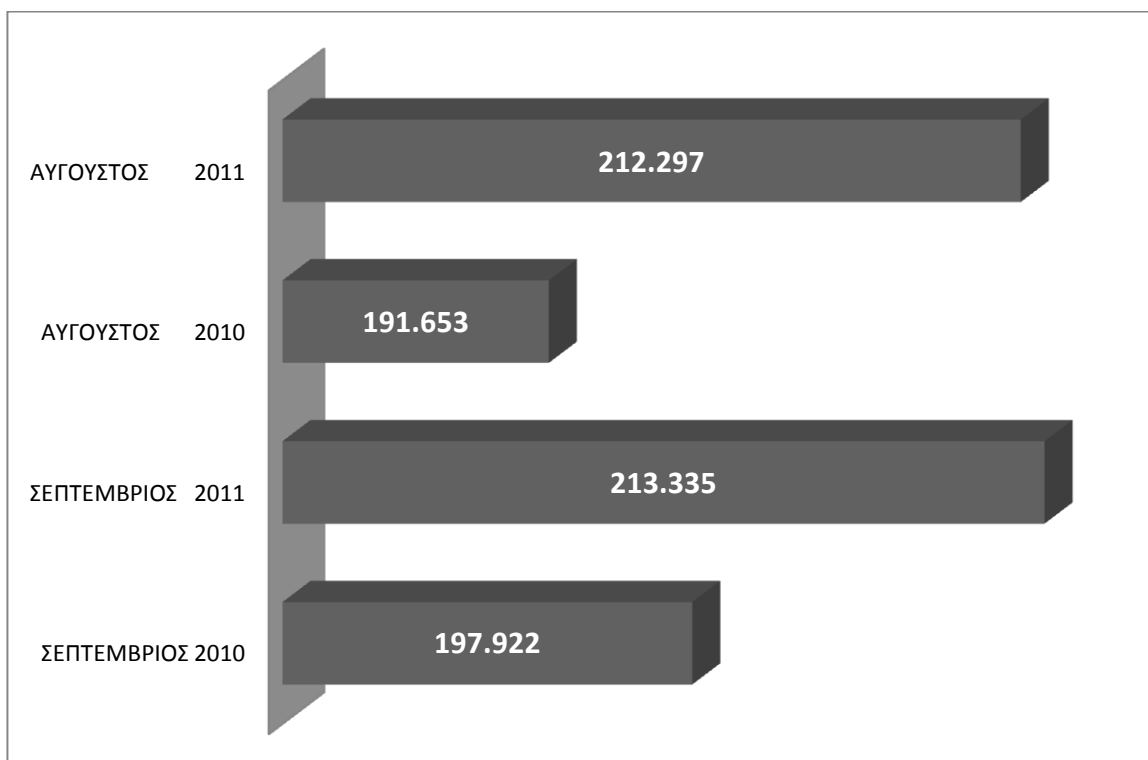

Από τα παραπάνω διαγράμματα προκύπτει ότι στο διάστημα Μαΐου- Ιουλίου 2010 πραγματοποιήθηκαν 1543 εγγραφές στο ταμείο ανεργίας, που αντιστοιχούν στο % του δείγματος, ενώ στο διάστημα Αυγούστου- Οκτωβρίου 21010 πραγματοποιήθηκαν 977 εγγραφές που εκπροσωπούν το %.Στον παραπάνω πίνακα και τα διαγράμματα διακρίνονται δύο κατηγορίες αιτήσεων εγγραφής στο ταμείο ανεργίας. Ειδικότερα, οι «νέες αιτήσεις», που εκπροσωπούν το 85,00% των αιτήσεων και οι «συνεχίσεις», που εκπροσωπούν 15,00%. Ειδικότερα, οι «συνεχίσεις» αφορούν στην επανεγγραφή των ανέργων, προκειμένου να χορηγηθεί η υπόλοιπη επιδότηση, επειδή μεσολάβησε νέα απόλυση. Η «συνέχιση» της επιδότησης, ως διαδικασία, σχετίζεται με την εργασιακή επανένταξη, γιατί προϋποθέτει την πρόσληψη και τη διακοπή του ταμείου ανεργίας.

3. Ο πληθυσμός των επιδοτούμενων ανέργων στην επικράτεια και τον ΟΑΕΔ Κερατσινίου

Στο διάγραμμα που ακολουθεί καταγράφεται ο πληθυσμός των επιδοτούμενων ανέργων στην επικράτεια και τον ΟΑΕΔ Κερατσινίου στα διαστήματα Αυγούστου- Σεπτεμβρίου των ετών 2010 και 2011. Η παράλειψη των προηγούμενων περιόδων, του Μαΐου- Ιουλίου αφορά στην έλλειψη αντίστοιχων στοιχείων από τα δελτία τύπου του ΟΑΕΔ.

Διάγραμμα 4: Επιδοτούμενοι άνεργοι στην επικράτεια

Ο πληθυσμός των επιδοτούμενων ανέργων στην επικράτεια παρουσιάζει αύξηση στους μήνες Αύγουστο και Σεπτέμβριο του 2011.

Ο πληθυσμός των επιδοτούμενων ανέργων στον ΟΑΕΔ Κερατσινίου τον Αύγουστο 2010 ανερχόταν σε 8470. Ο δε πληθυσμός του δείγματος εκπροσωπεί το 29,75% του συνόλου των επιδοτούμενων ανέργων στον ΟΑΕΔ Κερατσινίου.

1^η ΔΙΑΣΤΑΣΗ: ΕΤΕΡΟΓΕΝΕΙΑ- Φύλο, Ηλικία, Εθνικότητα

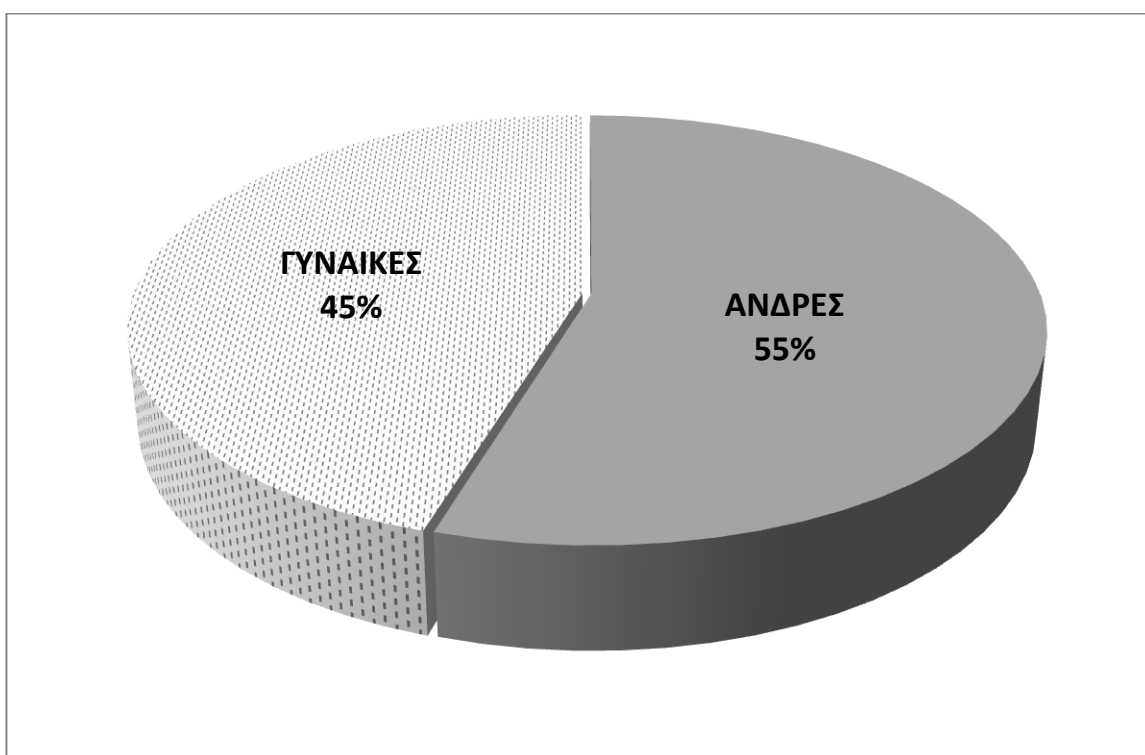
4. Η σύνθεση του πληθυσμού ανά φύλο

Στους πίνακες και τα διαγράμματα που ακολουθούν καταγράφεται η σύνθεση του πληθυσμού ανά φύλο.

Πίνακας 2: Ο πληθυσμός των επιδοτούμενων ανέργων ανά φύλο στον ΟΑΕΔ Κερατσινίου

ΦΥΛΟ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΑΝΔΡΕΣ	1381	55,00%
ΓΥΝΑΙΚΕΣ	1139	45,00%
ΣΥΝΟΛΟ	2520	100,00%

Διάγραμμα 5: Ο πληθυσμός των ανέργων ανά φύλο

Η πλειονότητα του πληθυσμού των επιδοτούμενων και προς επιδότηση ανέργων ανά φύλο στον ΟΑΕΔ Κερατσινίου είναι άνδρες, σε ποσοστό 55,00%, ενώ οι γυναίκες εκπροσωπούν το 45,00%.

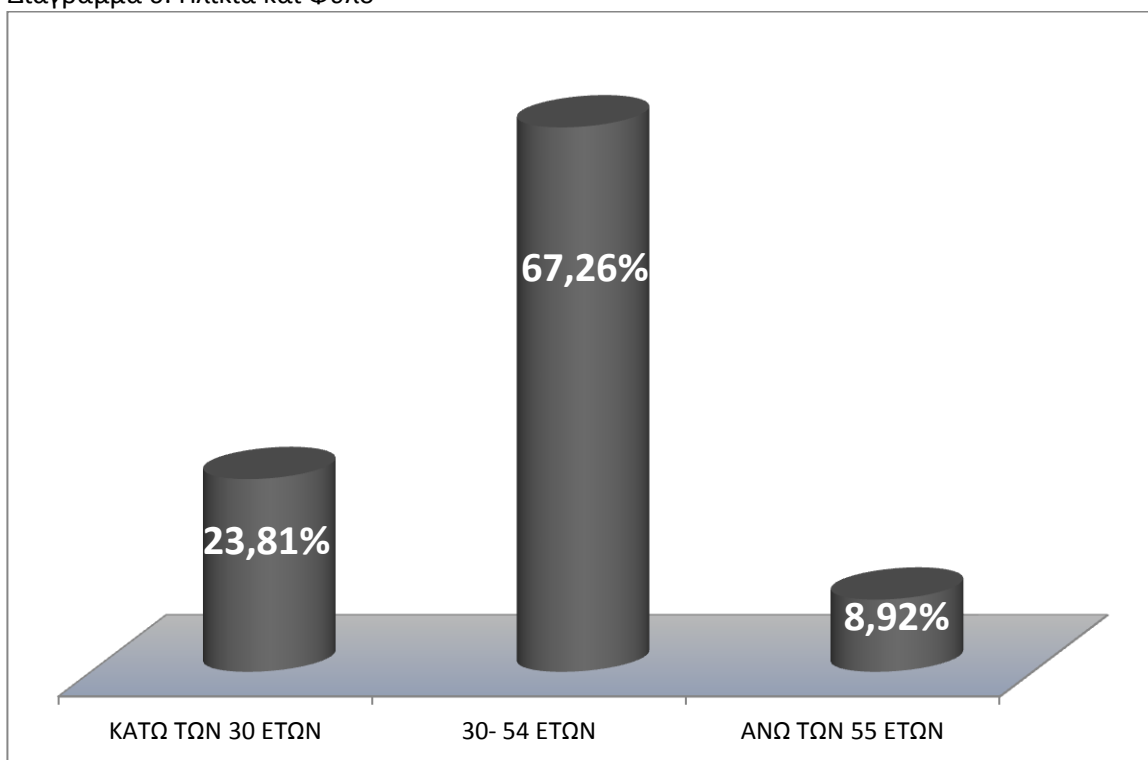
5. Η σύνθεση του πληθυσμού ανά ηλικία

Στον πίνακα και το διάγραμμα που ακολουθεί αποτυπώνεται η ηλικιακή σύνθεση του πληθυσμού ανά φύλο.

Πίνακας 3: Σύνθεση του πληθυσμού ανά ηλικία και φύλο

ΗΛΙΚΙΑΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΚΑΤΩ ΤΩΝ 30 ΕΤΩΝ	601	23,81%
30- 54 ΕΤΩΝ	1694	67,26%
ΑΝΩ ΤΩΝ 55 ΕΤΩΝ	225	8,92%
ΣΥΝΟΛΟ	2520	100,00%

Διάγραμμα 6: Ηλικία και Φύλο

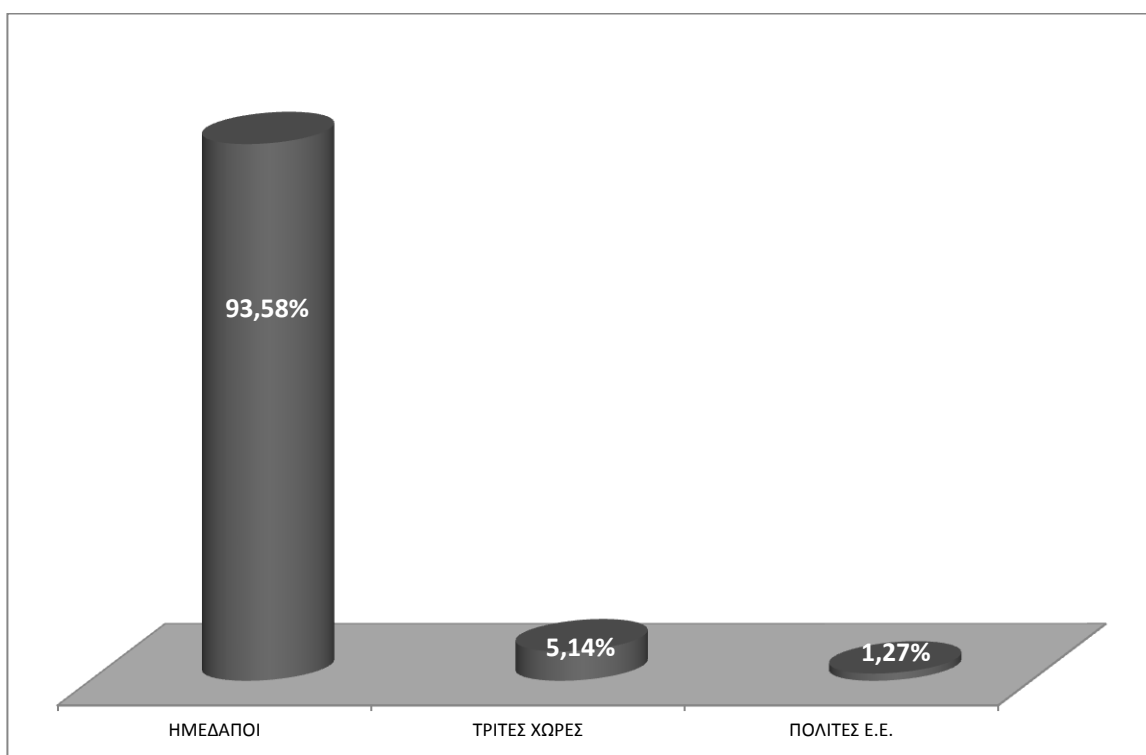

Η πλειονότητα των ανέργων ανήκει στην ηλικιακή ομάδα 30- 54 ετών σε ποσοστό 67,26%, ενώ η ηλικιακή ομάδα κάτω των 30 ετών εκπροσωπεί το 23,81%. Αντίστοιχη εικόνα παρουσιάζει η ηλικιακή σύνθεση των φύλων.

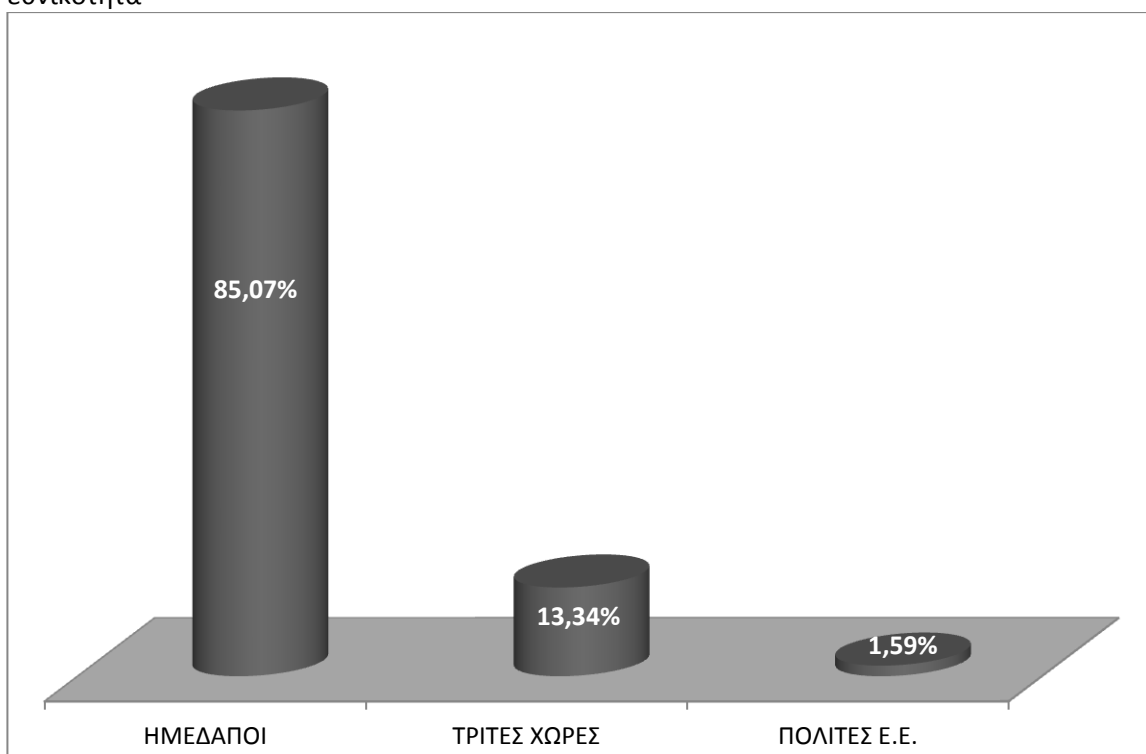
5. Η σύνθεση του πληθυσμού ανά εθνικότητα

Στα διαγράμματα που ακολουθούν αποτυπώνεται η σύνθεση του αλλοδαπού πληθυσμού στο επίπεδο των εγγεγραμμένων ανέργων στην επικράτεια και των επιδοτούμενων ανέργων στον ΟΑΕΔ Κερατσινίου. Η μεταβλητή της εθνικότητας εξετάζεται, επίσης, σε σχέση με το φύλο και την ηλικία.

Διάγραμμα 7: Πληθυσμός των εγγεγραμμένων ανέργων στην επικράτεια

Διάγραμμα 8: Πληθυσμός των επιδοτούμενων ανέργων στον ΟΑΕΔ Κερατσινίου ανά εθνικότητα

- Ο πληθυσμός των αλλοδαπών άνεργων, που προέρχονται από τρίτες χώρες, στο ΚΠΑ2 Κερατσινίου, ανέρχεται στο 13,34%, δηλαδή σε ποσοστό υψηλότερο από τον πληθυσμό των εγγεγραμμένων άνεργων στην επικράτεια. Το φαινόμενο αυτό αποδίδεται στις δομές απασχόλησης και τις συνθήκες κατοικίας στις περιοχές του Ν.Δ. Πειραιά, που επιτρέπουν την εγκατάσταση και διαμονή τους.

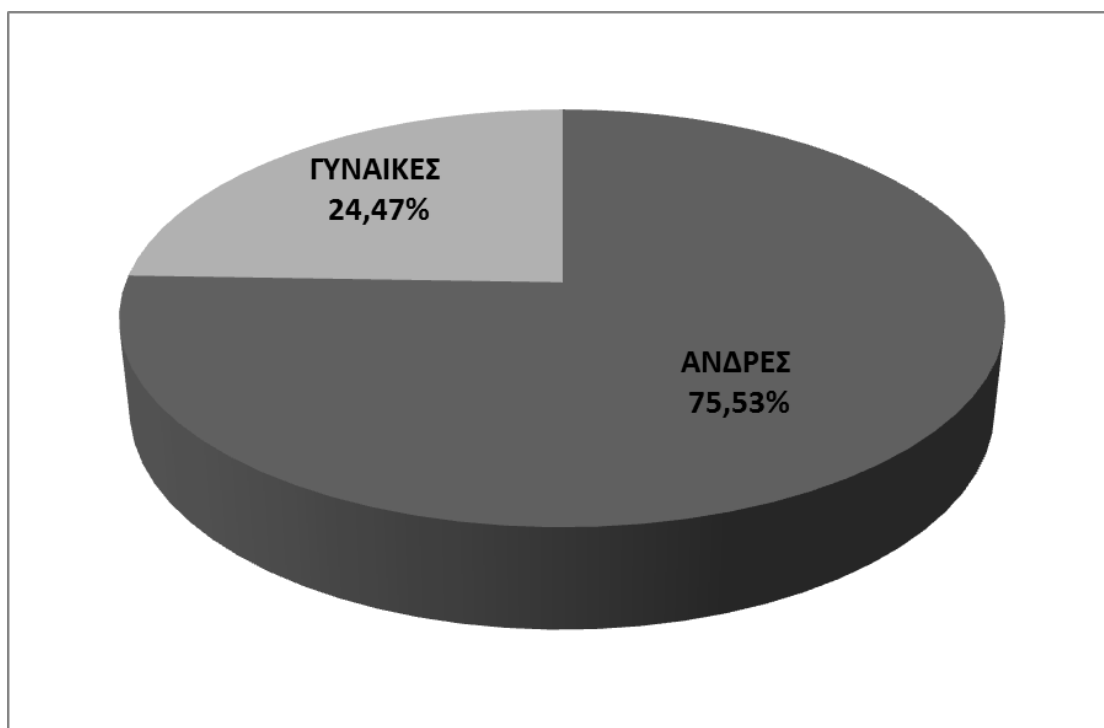
5.1. Εθνικότητα και φύλο

Στον πίνακα και τα διαγράμματα που ακολουθούν καταγράφονται τα στοιχεία της εθνικότητας του πληθυσμού ανά φύλο και ηλικία.

Πίνακας 4: Σύνοψη του αλλοδαπού πληθυσμού ανά φύλο

ΦΥΛΟ	ΣΥΝΟΛΟ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΑΝΔΡΕΣ	284	75,53%
ΓΥΝΑΙΚΕΣ	92	24,47%
ΣΥΝΟΛΟ	376	100,00%

Διάγραμμα 9: Ο πληθυσμός των αλλοδαπών ανά φύλο

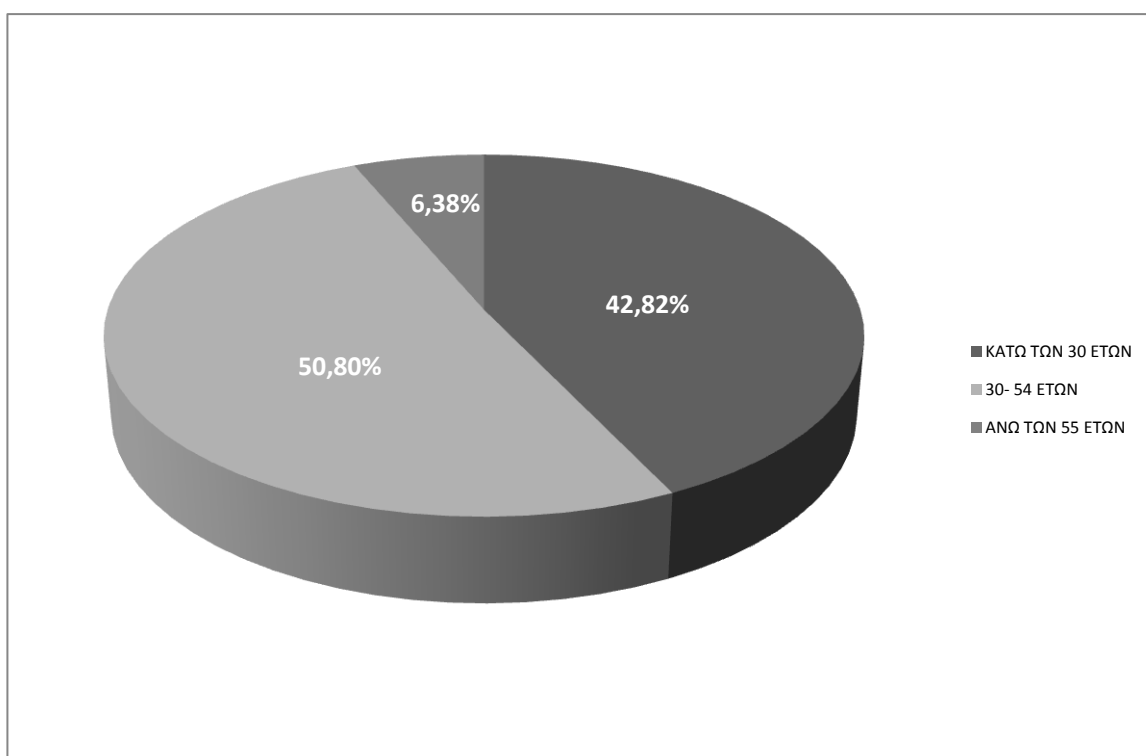
- Η πλειονότητα των αλλοδαπών είναι άνδρες σε ποσοστό 75,27% επί του πληθυσμού τους, ενώ οι γυναίκες εκπροσωπούν το 24,73%.

5.2. Εθνικότητα και ηλικία

Πίνακας 4: Σύνθεση του αλλοδαπού πληθυσμού ανά ηλικία

ΗΛΙΚΙΑΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ	ΑΛΛΟΔΑΠΟΙ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΚΑΤΩ ΤΩΝ 30 ΕΤΩΝ	161	50,80%
30- 54 ΕΤΩΝ	191	42,82%
ΑΝΩ ΤΩΝ 55 ΕΤΩΝ	24	6,38%
ΣΥΝΟΛΟ	376	100,00%

Διάγραμμα 10: Ο πληθυσμός των αλλοδαπών ανά ηλικιακή ομάδα

- Η πλειονότητα των αλλοδαπών ανέργων ανήκουν στην ηλικιακή ομάδα 30-54 ετών εκπροσωπούν το 50,80% του πληθυσμού τους, ενώ οι έχοντες ηλικία κάτω των 30 ετών εκπροσωπούν το 42,82%.

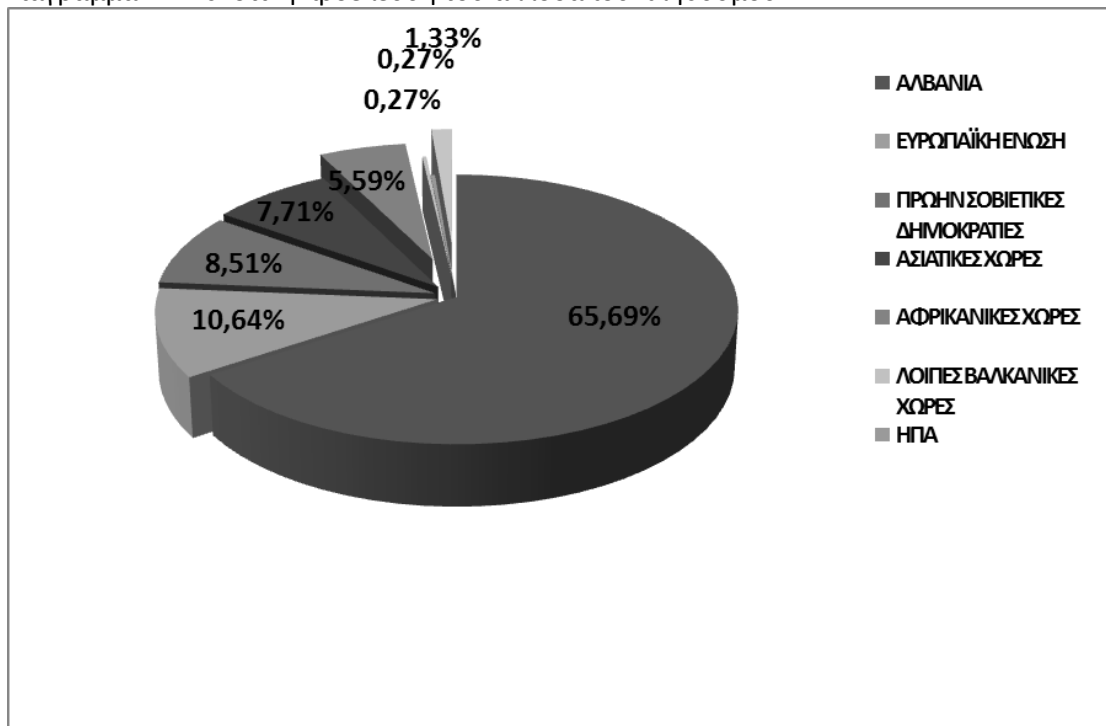
5.3. Εθνοτική προέλευση του πληθυσμού

Στους πίνακες και τα διαγράμματα που ακολουθούν καταγράφονται οι βασικότερες χώρες προέλευσης του πληθυσμού των αλλοδαπών ανέργων.

Πίνακας 5: Χώρες προέλευσης του αλλοδαπού εργατικού δυναμικού

ΧΩΡΑ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ	ΣΥΝΟΛΟ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΑΛΒΑΝΙΑ	247	65,69%
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ	40	10,64%
ΠΡΩΗΝ ΣΟΒΙΕΤΙΚΕΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΕΣ	32	8,51%
ΑΣΙΑΤΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ	29	7,71%
ΑΦΡΙΚΑΝΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ	21	5,59%
ΛΟΙΠΕΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ	1	0,27%
ΗΠΑ	1	0,27%
ΛΑΤΙΝΙΚΗ ΑΜΕΡΙΚΗ	5	1,33%
ΣΥΝΟΛΟ	376	100,00%

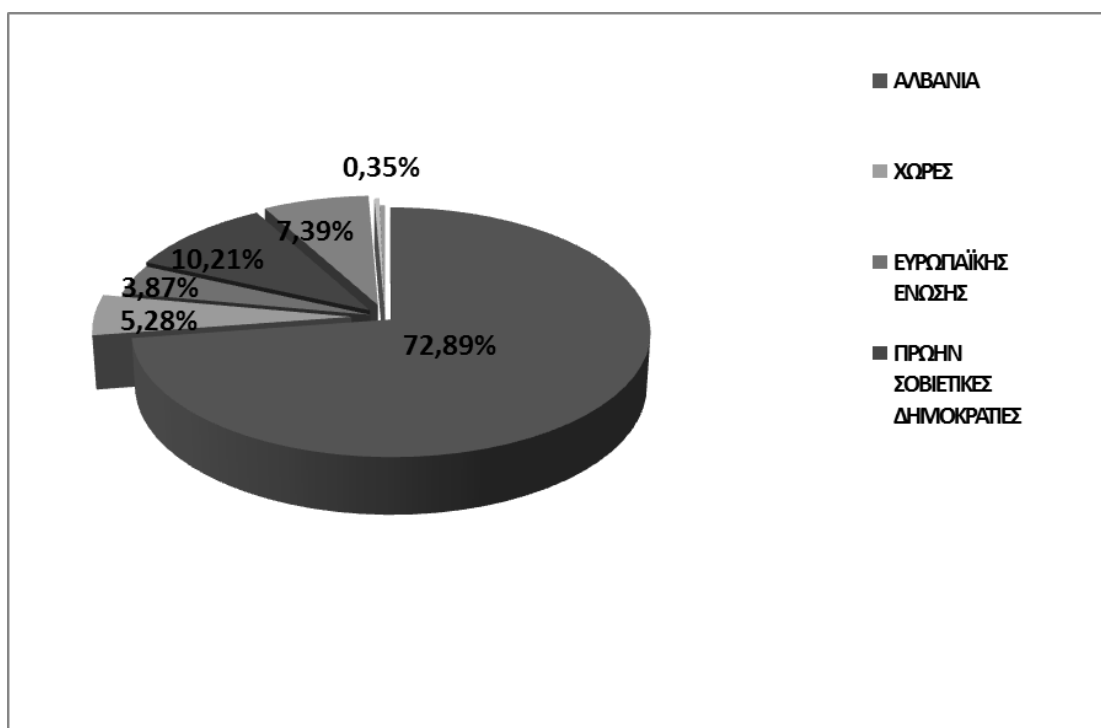
Διάγραμμα 11: Εθνοτική προέλευση του αλλοδαπού πληθυσμού

Πίνακας 6: Πληθυσμός αλλοδαπών ανδρών

ΒΑΣΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ	ΑΝΔΡΕΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΑΛΒΑΝΙΑ	207	72,89%
ΧΩΡΕΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ	15	5,28%
ΠΡΩΗΝ ΣΟΒΙΕΤΙΚΕΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΕΣ	11	3,87%
ΑΣΙΑΤΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ	29	10,21%
ΑΦΡΙΚΑΝΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ	21	7,39%
ΛΑΤΙΝΙΚΗ ΑΜΕΡΙΚΗ	1	0,35%
ΣΥΝΟΛΟ ΑΝΔΡΩΝ	284	100,00%

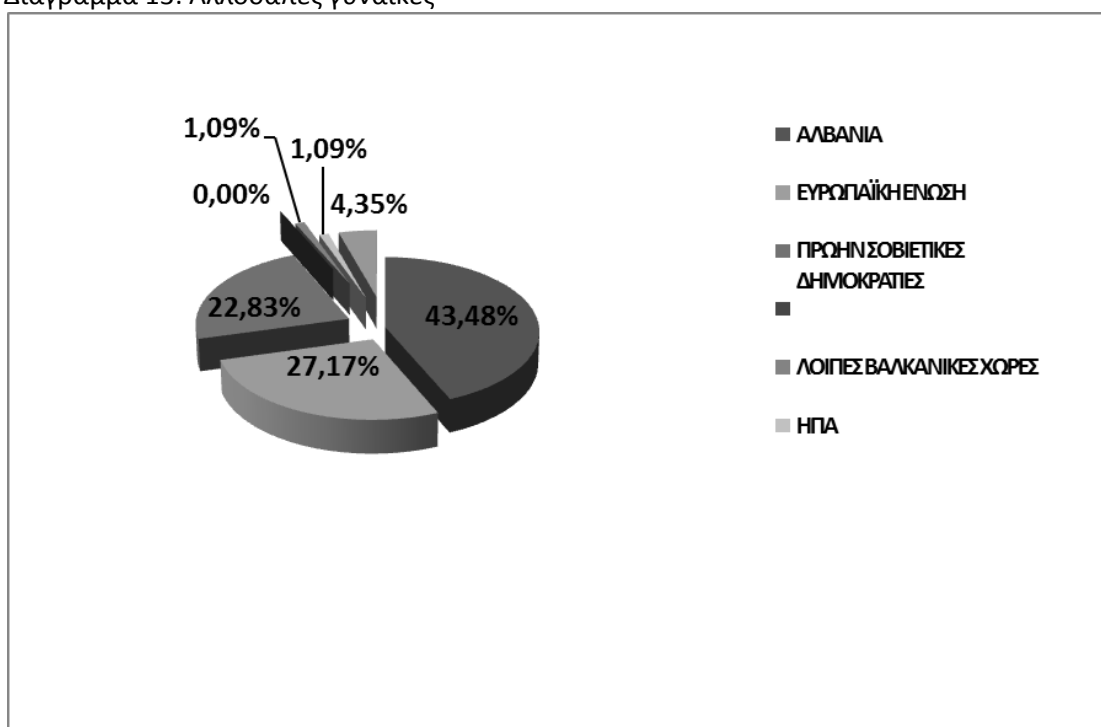
Διάγραμμα 12: Αλλοδαποί άνδρες

Πίνακας 7: Αλλοδαπές γυναίκες

ΒΑΣΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΑΛΒΑΝΙΑ	40	43,48%
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ	25	27,17%
ΠΡΩΗΝ ΣΟΒΙΕΤΙΚΕΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΕΣ	21	22,83%
ΛΟΙΠΕΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ	1	1,09%
ΗΠΑ	1	1,09%
ΛΑΤΙΝΙΚΗ ΑΜΕΡΙΚΗ	4	4,35%
ΣΥΝΟΛΟ ΓΥΝΑΙΚΩΝ	92	100,00%

Διάγραμμα 13: Αλλοδαπές γυναίκες

- Η πλειονότητα των αλλοδαπών ανέργων προέρχεται από την Αλβανία σε ποσοστό 65,69%, στο σύνολο του αλλοδαπού πληθυσμού.
- Ακολουθούν οι προερχόμενοι από τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ιδιαίτερα οι πολίτες από τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία, με ποσοστό 10,64%.
- Η πλειονότητα των αλλοδαπών που προέρχονται από τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τις πρώην σοβιετικές δημοκρατίες είναι γυναίκες, σε αντίθεση με την πλειονότητα όσων προέρχονται από τις αφρικανικές και ασιατικές χώρες που είναι άνδρες.

2^η ΔΙΑΣΤΑΣΗ: ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ- Εκπαίδευση, Ειδικότητα, Απασχόληση

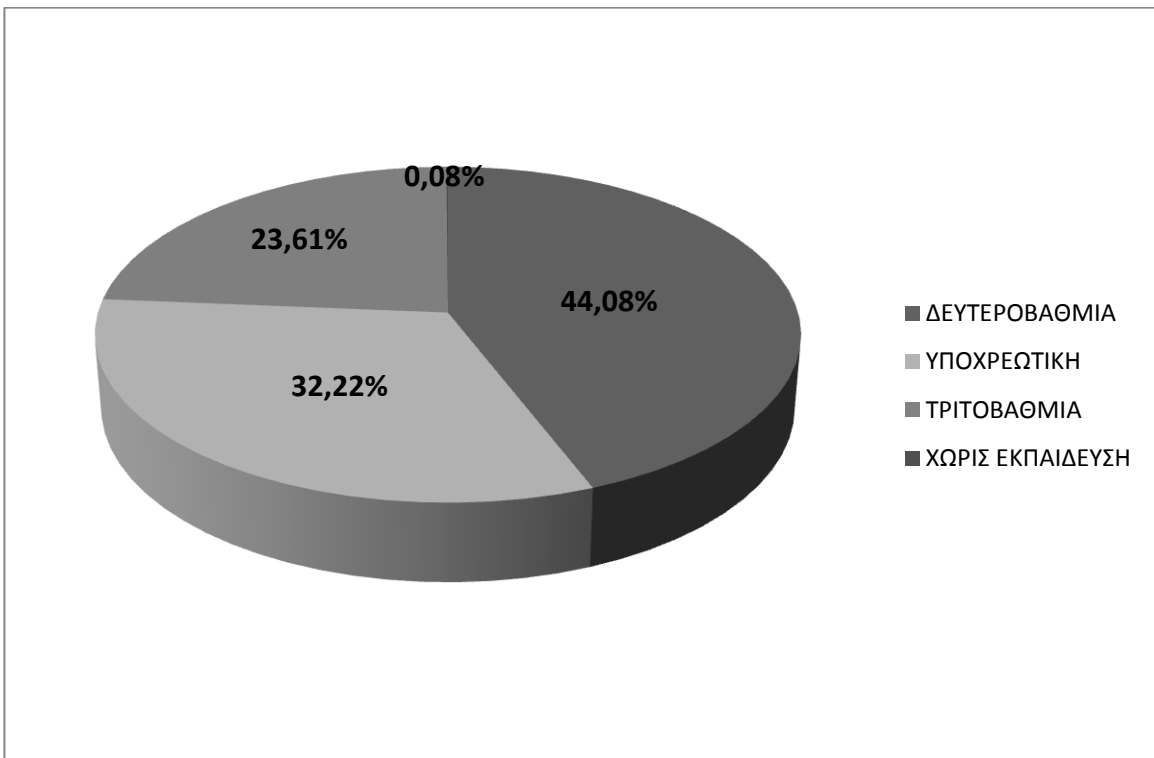
6. Το εκπαιδευτικό επίπεδο

Στους πίνακες και τα διαγράμματα που ακολουθούν αποτυπώνεται το εκπαιδευτικό επίπεδο του πληθυσμού με βάση τη διάκριση των βαθμίδων που ισχύει στο εθνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Η μεταβλητή της εκπαίδευσης εξετάζεται σε σχέση με το φύλο και την εθνικότητα.

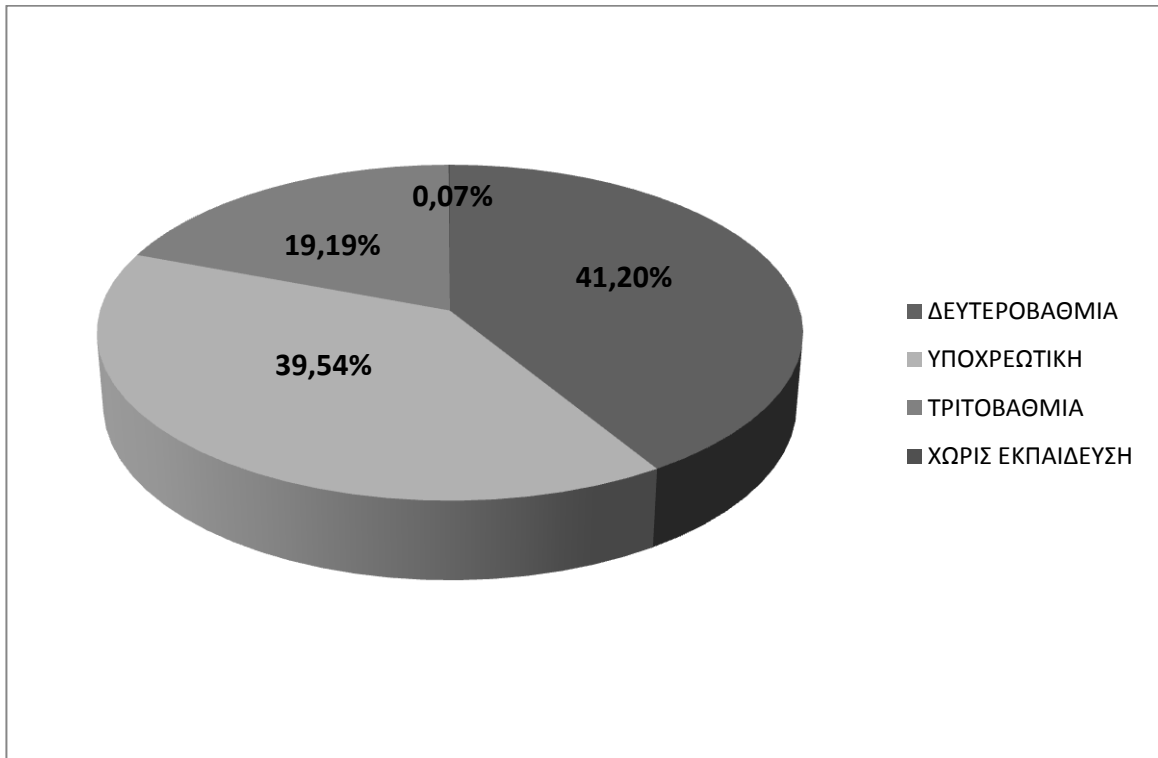
Πίνακας 8: Εκπαίδευση ανά φύλο

ΒΑΘΜΙΔΕΣ	ΑΝΔΡΕΣ	%	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	%	ΣΥΝΟΛΟ	%
ΧΩΡΙΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	1	0,07%	1	0,09%	2	0,08%
ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΗ	546	39,54%	266	23,35%	812	32,22%
ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ	569	41,20%	542	47,59%	1111	44,08%
ΤΡΙΤΟΒΑΘΜΙΑ	265	19,19%	330	28,97%	595	23,61%
ΣΥΝΟΛΟ	1381	100,00%	1139	100,00%	2520	100,00%

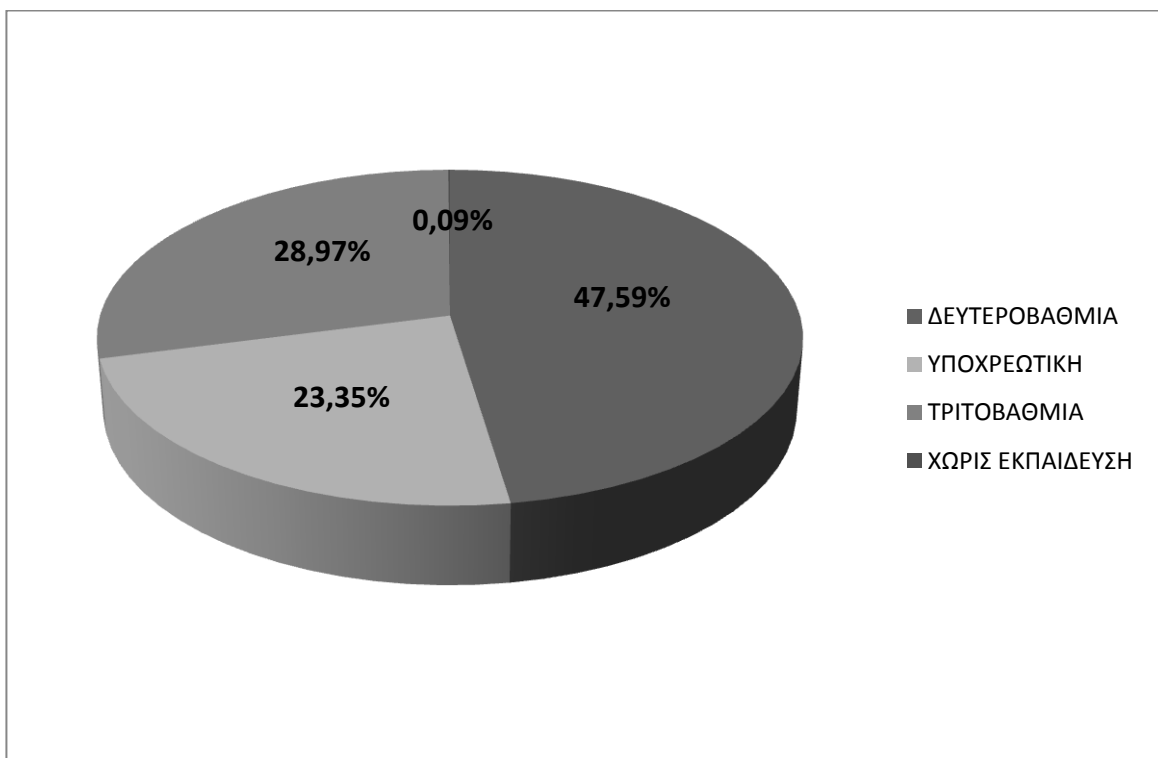
Διάγραμμα 14: Το εκπαιδευτικό επίπεδο του πληθυσμού

Διάγραμμα 15: Το εκπαιδευτικό επίπεδο των ανδρών

Διάγραμμα 15: Το εκπαιδευτικό επίπεδο των γυναικών

- Η πλειονότητα του πληθυσμού είναι απόφοιτοι της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σε ποσοστό 44,08% και της υποχρεωτικής εκπαίδευσης σε ποσοστό 32,22%.
- Η πλειονότητα των ανέργων γυναικών είναι απόφοιτες της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σε ποσοστό 47,59% και της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης σε ποσοστό 28,97%. Αντίστοιχα, η πλειονότητα των ανέργων ανδρών είναι απόφοιτοι της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σε ποσοστό 41,20% και της υποχρεωτικής εκπαίδευσης σε ποσοστό 39,54%.

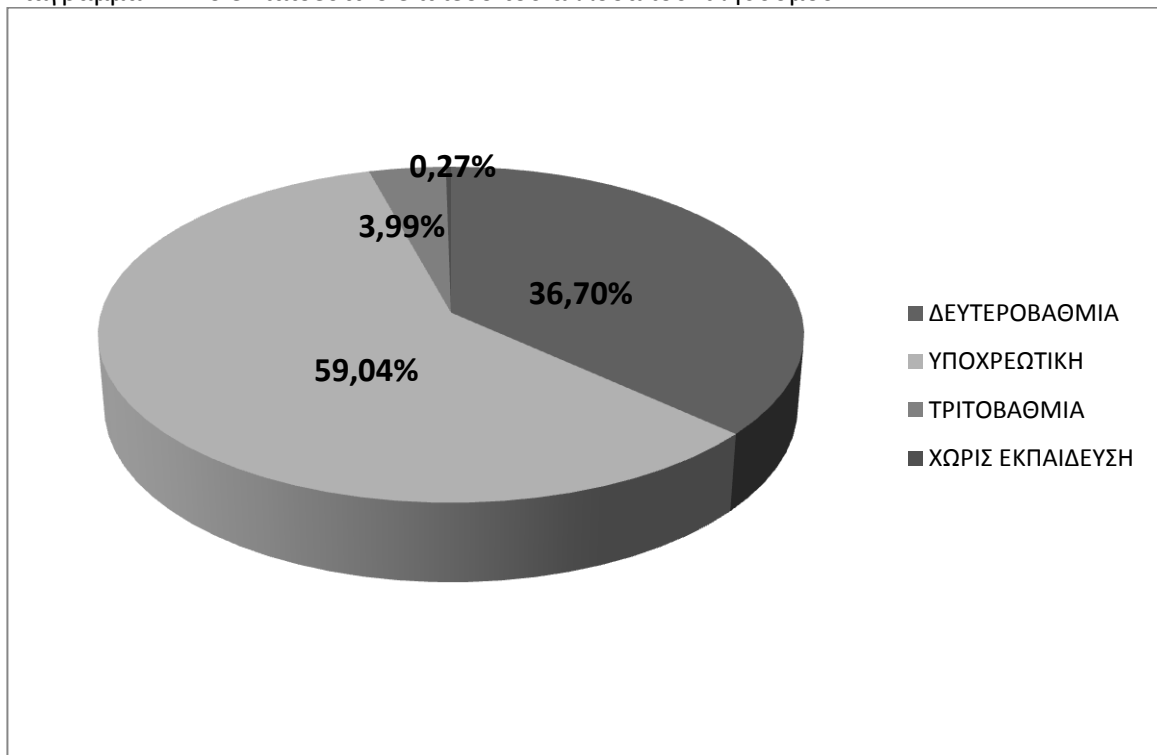
6.2. Εκπαίδευση και εθνικότητα

Στον πίνακα και τα διαγράμματα που ακολουθούν καταγράφονται και απεικονίζονται τα στοιχεία για το εκπαιδευτικό επίπεδο στις κατηγορίες των ημεδαπών και αλλοδαπών ανέργων.

Πίνακας 9: Εκπαίδευση ανά εθνικότητα

ΒΑΘΜΙΔΕΣ	ΑΛΛΟΔΑΠΟΙ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΧΩΡΙΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	1	0,27%
ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΗ	222	59,04%
ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ	138	36,70%
ΤΡΙΤΟΒΑΘΜΙΑ	15	3,99%
ΣΥΝΟΛΟ	376	100,00%

Διάγραμμα 17: Το εκπαιδευτικό επίπεδο του αλλοδαπού πληθυσμού

- Η πλειονότητα των αλλοδαπών ανέργων είναι απόφοιτοι της υποχρεωτικής εκπαίδευσης σε ποσοστό 59,04% και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σε ποσοστό 36,70% επί του πληθυσμού τους.

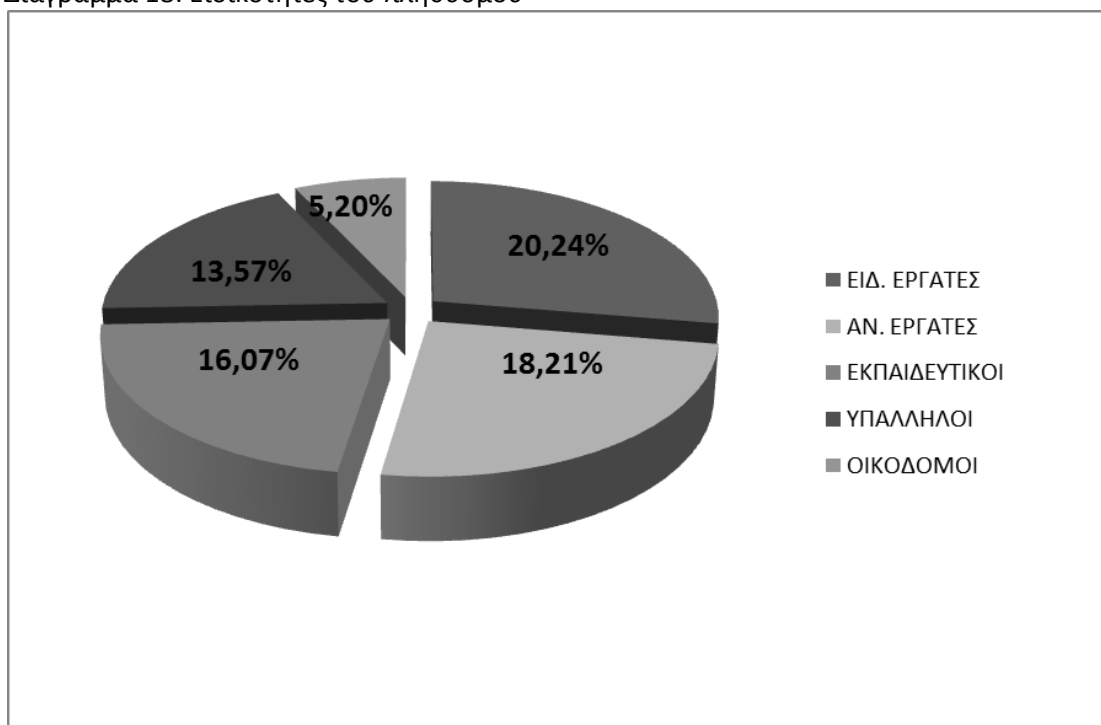
7. Ειδικότητα

Στους πίνακες και τα διαγράμματα που ακολουθούν αποτυπώνεται η απασχόληση του πληθυσμού στις βασικότερες ειδικότητες στις οποίες απασχολήθηκε πριν από την απόλυσή του. Η μεταβλητή της ειδικότητας εξετάζεται σε σχέση με το φύλο και την εθνικότητα.

Πίνακας 10: Ειδικότητες πληθυσμού

ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΕΙΔ. ΕΡΓΑΤΕΣ	510	20,24%
ΑΝ. ΕΡΓΑΤΕΣ	459	18,21%
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ	405	16,07%
ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	342	13,57%
ΟΙΚΟΔΟΜΟΙ	131	5,20%

Διάγραμμα 18: Ειδικότητες του πληθυσμού

- Η πλειονότητα του πληθυσμού απασχολήθηκε στις ειδικότητες των ειδικευμένων εργατών σε ποσοστό 20,24%, των ανειδίκευτων εργατών σε ποσοστό 18,21%, των εκπαιδευτικών σε ποσοστό 16,07% και με μικρότερα ποσοστά σε άλλες ειδικότητες.

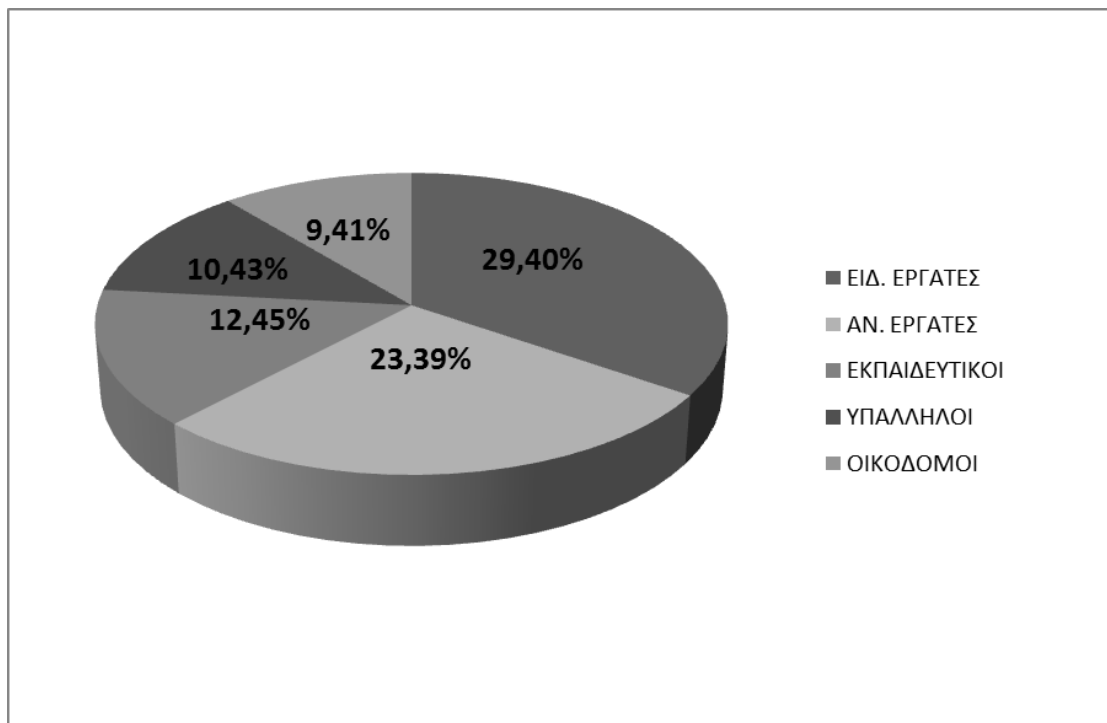
7.1. Ειδικότητα και φύλο

Στους πίνακες και τα διαγράμματα που ακολουθούν καταγράφονται και απεικονίζονται τα στοιχεία των ειδικοτήτων στις οποίες απασχολήθηκαν οι άνδρες και γυναίκες άνεργοι.

Πίνακας 11: Ειδικότητες του ανδρικού πληθυσμού

ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΕΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΕΙΔ. ΕΡΓΑΤΕΣ	406	29,40%
ΑΝ. ΕΡΓΑΤΕΣ	323	23,39%
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ	172	12,45%
ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	144	10,43%
ΟΙΚΟΔΟΜΟΙ	130	9,41%

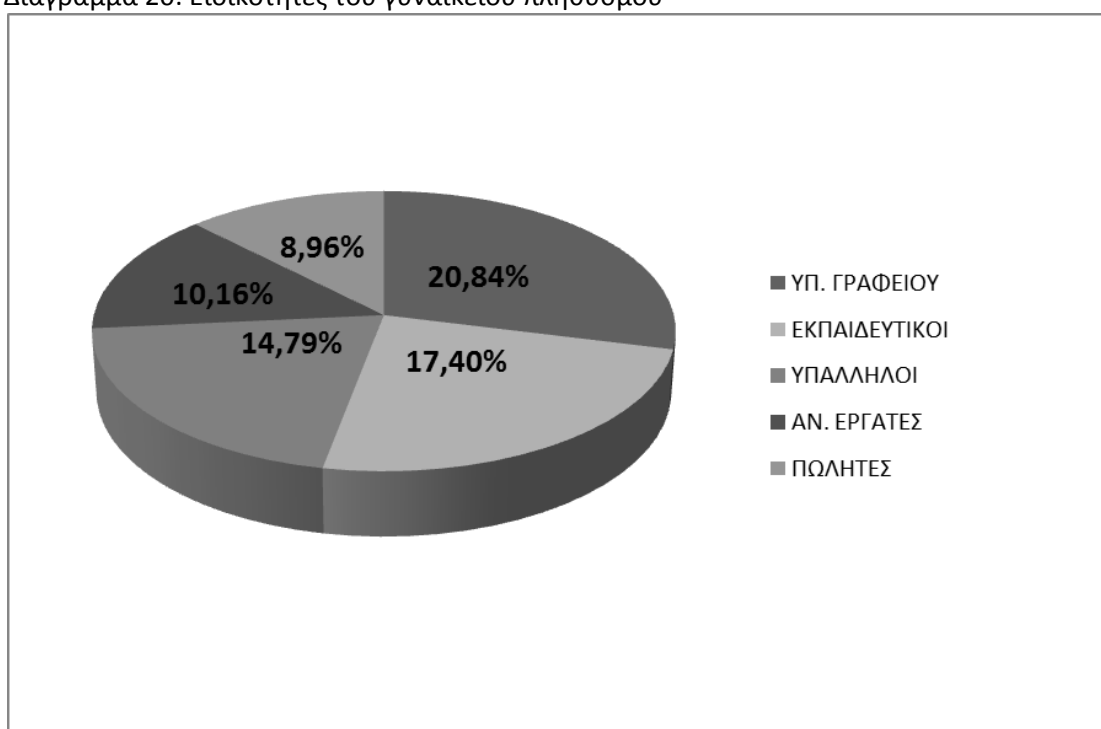
Διάγραμμα 19: Ειδικότητες του ανδρικού πληθυσμού

Πίνακας 12: Ειδικότητες του γυναικείου πληθυσμού

ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΕΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΥΠ. ΓΡΑΦΕΙΟΥ	279	20,84%
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ	233	17,40%
ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	198	14,79%
ΑΝ. ΕΡΓΑΤΕΣ	136	10,16%
ΠΩΛΗΤΕΣ	120	8,96%

Διάγραμμα 20: Ειδικότητες του γυναικείου πληθυσμού

- Η πλειονότητα των ανδρών απασχολήθηκε σε θέσεις ειδικευμένων εργατών με ποσοστό 29,40% και ανειδίκευτων εργατών σε ποσοστό 23,39%. Η πλειονότητα των γυναικών απασχολήθηκε στις ειδικότητες των υπαλλήλων γραφείου σε ποσοστό 20,84%, και των εκπαιδευτικών σε ποσοστό 17,40%.
- Γενικότερα, η πλειονότητα των γυναικών απασχολήθηκε σε θέσεις εργασίας που προϋποθέτουν υψηλότερο βαθμό ειδίκευσης σε σύγκριση με τους άνδρες.

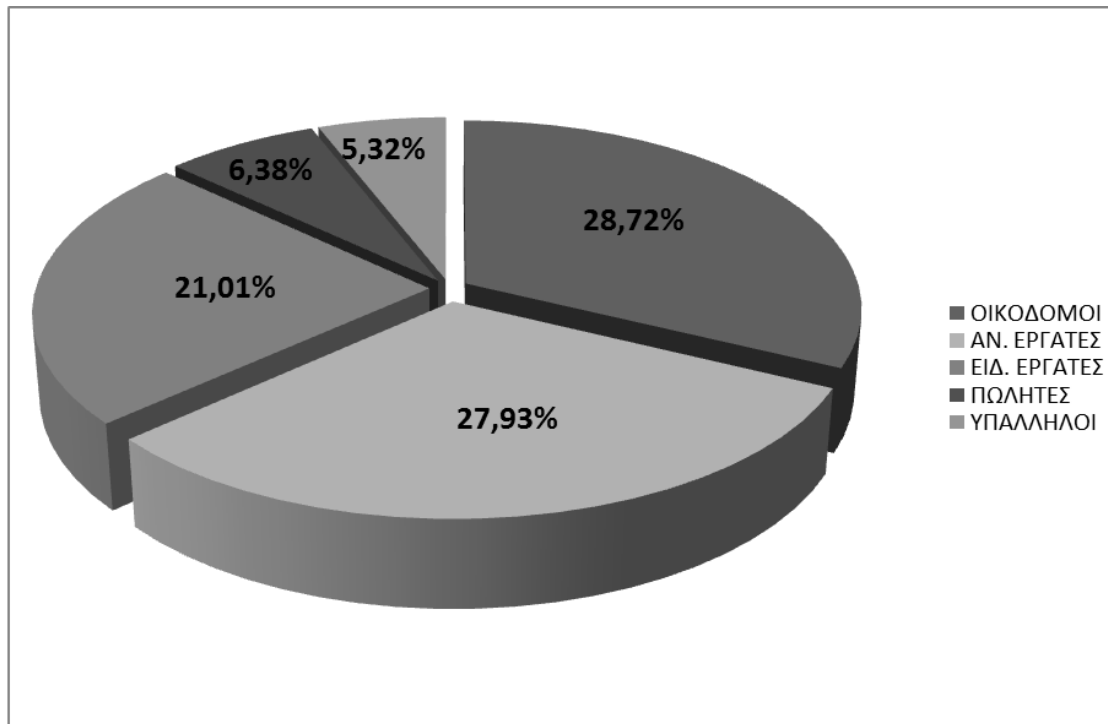
7.2. Ειδικότητα και εθνικότητα

Στους πίνακες και τα διαγράμματα που ακολουθούν καταγράφονται και απεικονίζονται στα στοιχεία των ειδικοτήτων στις οποίες απασχολήθηκαν οι αλλοδαποί άνεργοι

Πίνακας 13: Ειδικότητα ανά εθνικότητα- Αλλοδαποί

ΑΛΛΟΔΑΠΟΙ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΟΙΚΟΔΟΜΟΙ	108	28,72%
ΑΝ. ΕΡΓΑΤΕΣ	105	27,93%
ΕΙΔ. ΕΡΓΑΤΕΣ	79	21,01%
ΠΩΛΗΤΕΣ	24	6,38%
ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	20	5,32%

Διάγραμμα 21: Ειδικότητες αλλοδαπών

■ Η πλειονότητα των αλλοδαπών απασχολήθηκε στις ειδικότητες των οικοδόμων σε ποσοστό 28,72% και των ανειδίκευτων εργατών σε ποσοστό 27,93% και με μικρότερα ποσοστά σε άλλες ειδικότητες.

8. Απασχόληση και ανεργία

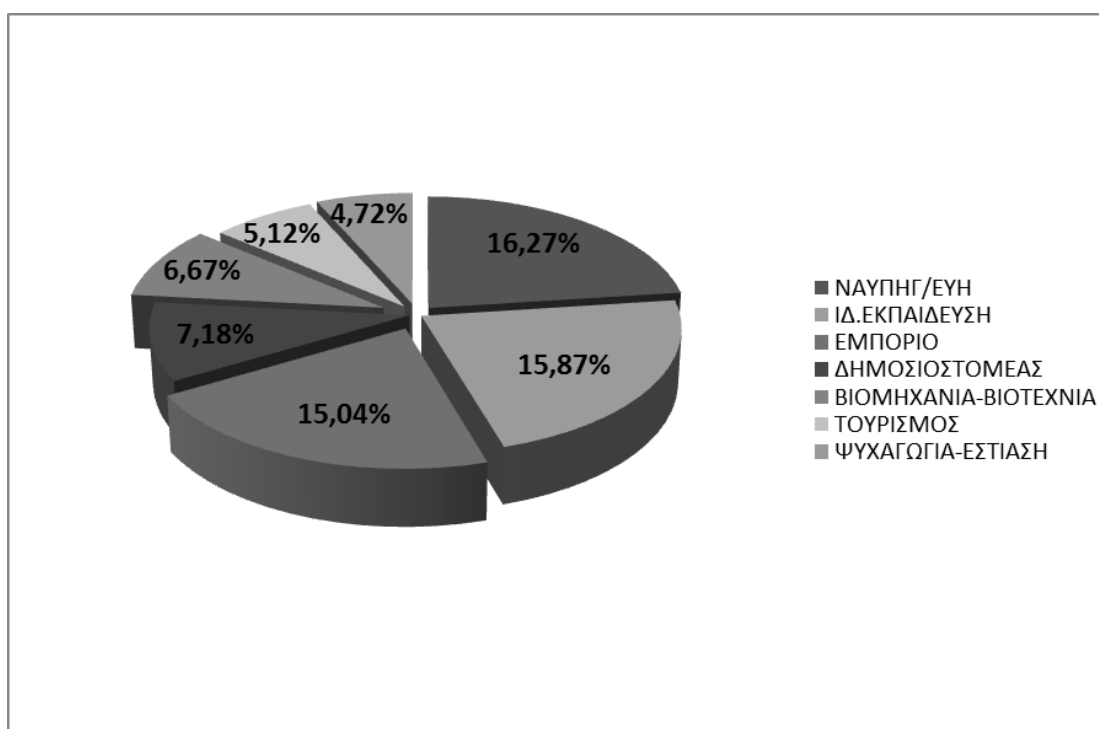
Η απασχόληση εξετάζεται σε σχέση με τον κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, στον οποίο απασχολήθηκε ο πληθυσμός πριν από τη τελευταία απόλυση και την εγγραφή στο ταμείο ανεργίας. Η παράμετρος της απασχόλησης εξετάζεται σε σχέση με το φύλο και την εθνικότητα.

Οι κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας στους οποίους απασχολήθηκε η πλειονότητα του πληθυσμού είναι οι ακόλουθοι:

Πίνακας 14: Κλάδοι απασχόλησης πληθυσμού

ΚΛΑΔΟΙ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΝΑΥΠΗΓ/ΕΥΗ	410	16,27%
ΙΔ.ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	400	15,87%
ΕΜΠΟΡΙΟ	379	15,04%
ΔΗΜΟΣΙΟΣΤΟΜΕΑΣ	181	7,18%
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ-ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ	168	6,67%
ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	129	5,12%
ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ-ΕΣΤΙΑΣΗ	119	4,72%

Διάγραμμα 22: Απασχόληση πληθυσμού

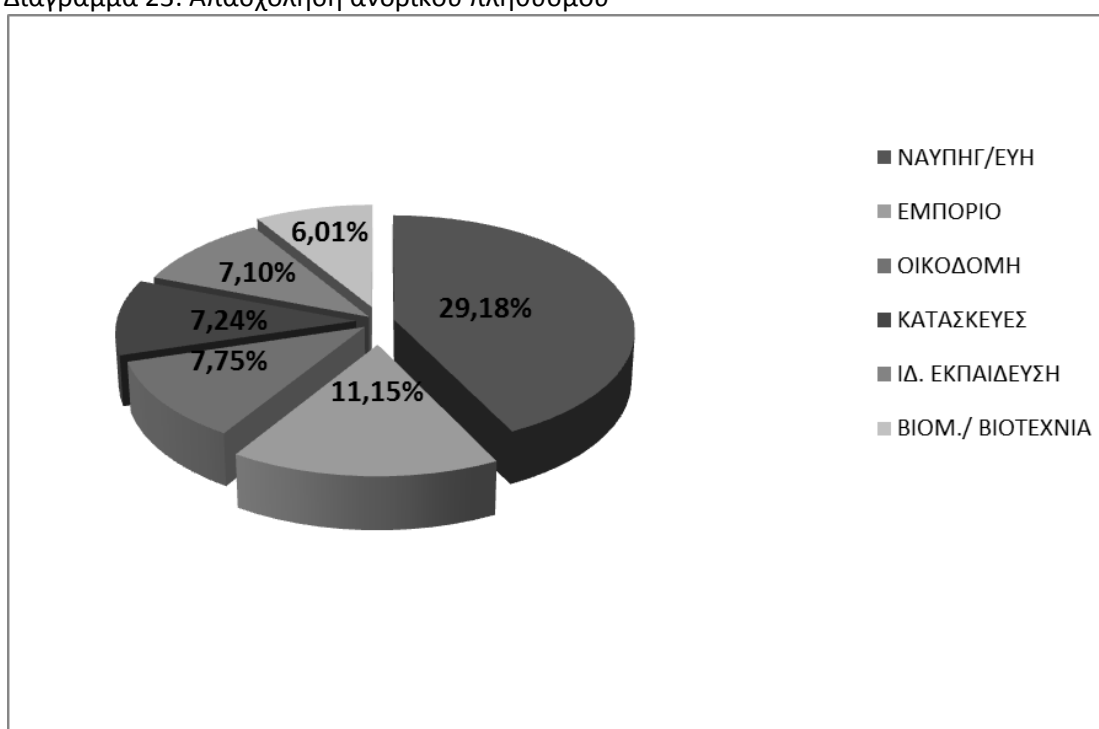
8.1. Απασχόληση και φύλο

Στους πίνακες και τα διαγράμματα που ακολουθούν καταγράφονται και απεικονίζονται οι κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας στους οποίους απασχολήθηκε ο πληθυσμός των ανέργων ανδρών και γυναικών.

Πίνακας 15: Απασχόληση ανά φύλο- Άνδρες

ΑΝΔΡΕΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΝΑΥΠΗΓ/ΕΥΗ	403	29,18%
ΕΜΠΟΡΙΟ	154	11,15%
ΟΙΚΟΔΟΜΗ	107	7,75%
ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ	100	7,24%
ΙΔ. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	98	7,10%
ΒΙΟΜ./ ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ	83	6,01%

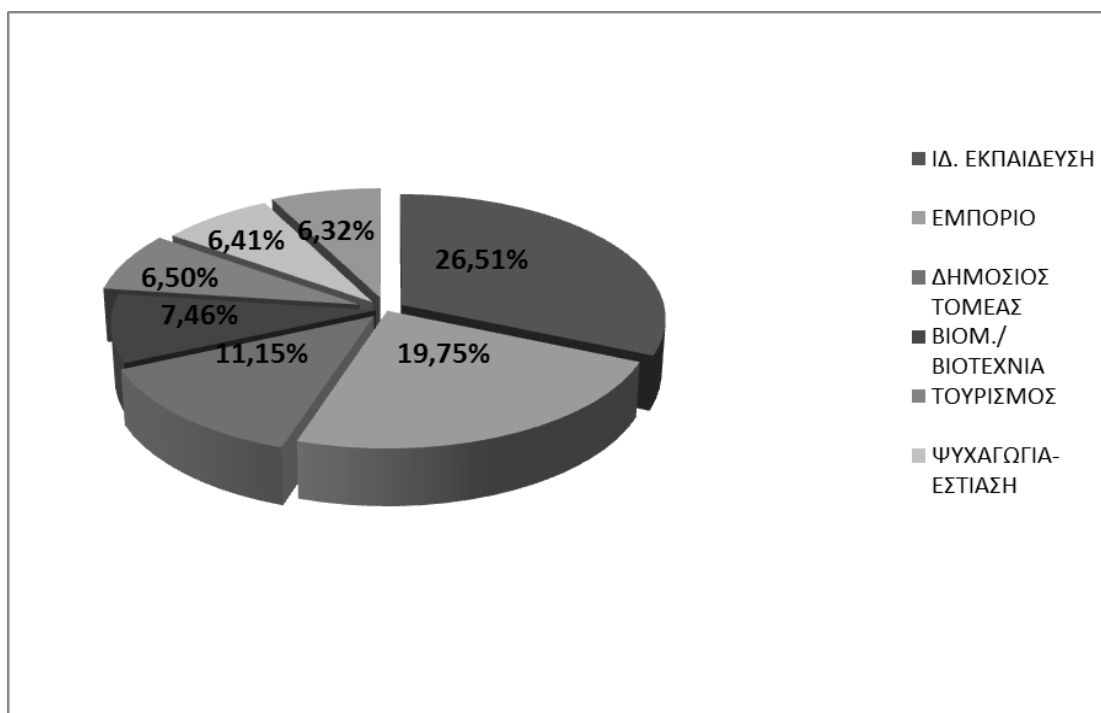
Διάγραμμα 23: Απασχόληση ανδρικού πληθυσμού

Πίνακας 16: Απασχόληση ανά φύλο- Γυναίκες

ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΙΔ. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	302	26,51%
ΕΜΠΟΡΙΟ	225	19,75%
ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΤΟΜΕΑΣ	127	11,15%
ΒΙΟΜ./ ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ	85	7,46%
ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	74	6,50%
ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ- ΕΣΤΙΑΣΗ	73	6,41%
ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΙΔ. ΤΟΜΕΑ	72	6,32%

Διάγραμμα 24: Απασχόληση γυναικείου πληθυσμού

- Η πλειονότητα του ανδρικού πληθυσμού απασχολήθηκε στους κλάδους της ναυπηγοεπισκευής σε ποσοστό 29,18%, του εμπορίου σε ποσοστό 11,15% και με μικρότερα ποσοστά σε άλλους κλάδους.
- Η πλειονότητα του γυναικείου πληθυσμού απασχολήθηκε στους κλάδους της ιδιωτικής εκπαίδευσης σε ποσοστό 26,51%, του εμπορίου σε ποσοστό 19,75%, του δημόσιου τομέα με ποσοστό 11,15% και με μικρότερα ποσοστά σε άλλους κλάδους.
- Η ανεργία στον κλάδο του εμπορίου καταλαμβάνει υψηλή θέση στην απασχόληση ανά φύλο.

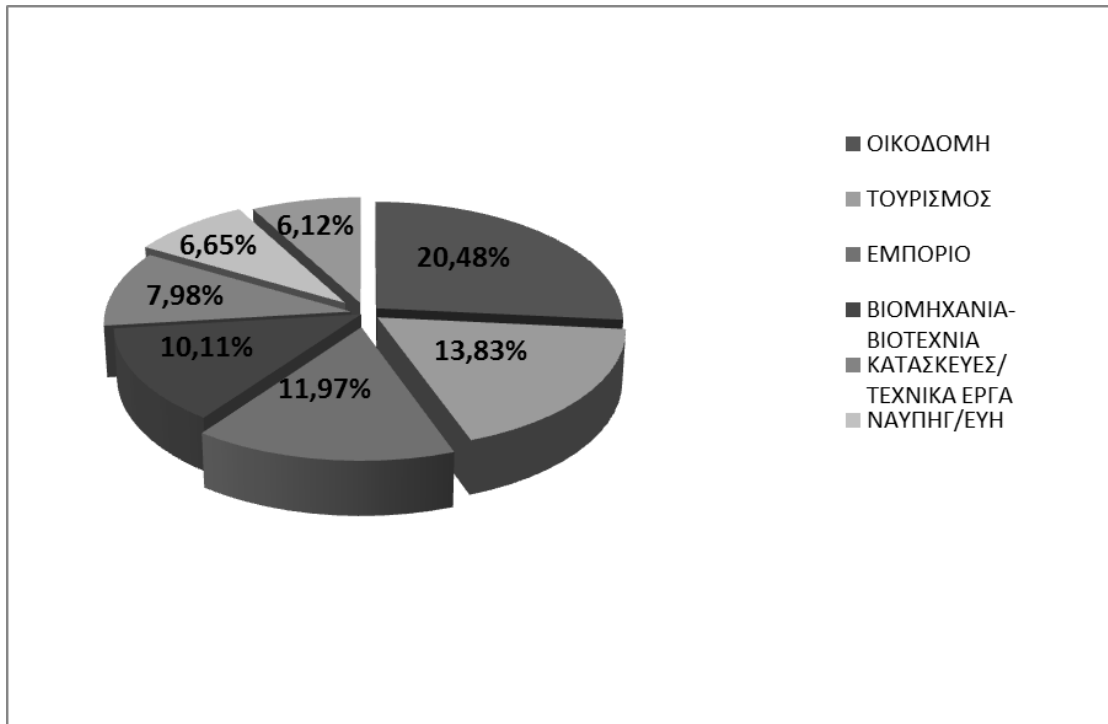
8.2. Απασχόληση ανά εθνικότητα

Η πλειονότητα των αλλοδαπών ανέργων απασχολήθηκε στους ακόλουθους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας:

Πίνακας 17: Κλάδοι απασχόλησης του αλλοδαπού πληθυσμού

ΑΛΛΟΔΑΠΟΙ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΟΙΚΟΔΟΜΗ	77	20,48%
ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	52	13,83%
ΕΜΠΟΡΙΟ	45	11,97%
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ- ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ	38	10,11%
ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ/ ΤΕΧΝΙΚΑ ΕΡΓΑ	30	7,98%
ΝΑΥΠΗΓ/ΕΥΗ	25	6,65%
ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ- ΕΣΤΙΑΣΗ	23	6,12%

Διάγραμμα 25: Απασχόληση αλλοδαπών

- Η πλειονότητα των αλλοδαπών ανέργων απασχολήθηκε στους κλάδους της οικοδομής σε ποσοστό 20,48%, του τουρισμού σε ποσοστό 13,83%, του εμπορίου με ποσοστό 11,97% και της βιομηχανίας- βιοτεχνίας σε ποσοστό 10,11% και με μικρότερα ποσοστά σε άλλους κλάδους.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

1. Το φύλο αποτελεί σημαντικό παράγοντα στην εργασιακή ένταξη και αποένταξη του πληθυσμού (Μ. Παντελίδου- Μαλούτα, 2002). Οι δομές της απασχόλησης στις περιοχές του Ν.Δ. Πειραιά διατηρούν, σε ένα μεγάλο βαθμό, τους έμφυλους διαχωρισμούς, μέσω των οποίων προωθείται η απασχόληση των ανδρών στους κλάδους της ναυπηγοεπισκευής, της οικοδομής, των κατασκευών και των τεχνικών έργων και την απασχόληση των γυναικών στους κλάδους της ιδιωτικής εκπαίδευσης, του εμπορίου και του τουρισμού. Στο πλαίσιο αυτό το προφίλ των ανέργων, με βάση το φύλο και τη σχέση του με τις παραμέτρους της ηλικίας, της εκπαίδευσης, της ειδικότητας και της απασχόλησης, διαμορφώνεται ως ακολούθως:

Πίνακας 18: Το προφίλ των ανέργων με βάση το φύλο

ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ
ΗΛΙΚΙΑ	26-40 ΕΤΩΝ	26-35 ΕΤΩΝ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ-ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΗ	ΤΡΙΤΟΒΑΘΜΙΑ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ
ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΑ	ΕΙΔ. ΕΡΓΑΤΕΣ ΑΝ. ΕΡΓΑΤΕΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ	ΥΠ. ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ
ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ	ΝΑΥΠΗΓ/ ΣΚΕΥΗ ΕΜΠΟΡΙΟ ΟΙΚΟΔΟΜΗ	ΙΔ. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΕΜΠΟΡΙΟ ΔΗΜ. ΤΟΜΕΑΣ

- Η πλειονότητα των ανέργων ανδρών είναι ηλικίας 26-40 ετών, απόφοιτοι της δευτεροβάθμιας και υποχρεωτικής εκπαίδευσης και απασχολήθηκαν στις ειδικότητες των ανειδίκευτων και ειδικευμένων εργατών-τεχνιτών, στους κλάδους της ναυπηγοεπισκευής, του εμπορίου και της οικοδομής.

- Η πλειονότητα των ανέργων γυναικών είναι ηλικίας 26- 35 ετών, απόφοιτες της δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και απασχολήθηκαν στις ειδικότητες των υπαλλήλων γραφείου, των εκπαιδευτικών και των υπαλλήλων, στους κλάδους της ιδιωτικής εκπαίδευσης, του εμπορίου και του δημόσιου τομέα.

2. Η εθνικότητα έχει καθοριστικό ρόλο στην εργασιακή ένταξη και αποένταξη των αλλοδαπών, γιατί συνδέεται με το καθεστώς παραμονής και εργασίας στη χώρα και τους μηχανισμούς πρόσληψης τους από την κυρίαρχη κοινωνία (D. Schnapper, 2008· Z. Bauman, 2005· K. Calavita, 2003· Α.Λυμπεράκη & Πελαγίδης, 2000). Οι μηχανισμοί αυτοί μπορούν να εξηγήσουν τις διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται στην εκπροσώπηση των διαφόρων εθνικοτήτων στο ταμείο ανεργίας, βάσει των οποίων οι προερχόμενοι από την Αλβανία, τις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ και τα κράτη μέλη της ΕΕ συγκεντρώνουν ευκολότερα τις προϋποθέσεις να λάβουν επίδομα ανεργίας σε σύγκριση με τους προερχόμενους από τις χώρες της Ασίας και της Αφρικής. Ο ρόλος της εθνικότητας γίνεται, επίσης, εμφανής στην απασχόληση των αλλοδαπών σε κλάδους και δραστηριότητες που εγγράφονται στην παράλληλη οικονομία, όπως η οικοδομή, οι κατασκευές και ο τουρισμός (N. Τάτσος, 2001· J. Wrench, 1998· E. Reyneri, 1996· Γ. Βαβούρας & Α. Κούρτης, 1991).

Η απασχόληση των αλλοδαπών στις δομές της παράλληλης οικονομίας στις περιοχές του Ν.Α. Πειραιά εξηγεί το πέρασμά τους από την εργασιακή αποένταξη στον κοινωνικό αποκλεισμό, με σκοπό την εξυπηρέτηση αναγκών της αγοράς σε χαμηλά αμειβόμενη και ανασφάλιστη εργασία (K. Calavita, 2003· E. Reyneri, 1996). Στο παραπάνω πλαίσιο το προφίλ των αλλοδαπών που οδηγούνται συχνότερα στην ανεργία αποτυπώνεται στον παρακάτω πίνακα:

Πίνακας 19: Το προφίλ των ανέργων με βάση την εθνικότητα

ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ	ΑΛΛΟΔΑΠΟΙ
ΗΛΙΚΙΑ	31-40 ΕΤΩΝ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΗ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ
ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΑ	ΑΝ. ΕΡΓΑΤΕΣ ΟΙΚΟΔΟΜΟΙ
ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ	ΟΙΚΟΔΟΜΗ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΕΜΠΟΡΙΟ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

Η πλειονότητα των αλλοδαπών ανέργων είναι ηλικίας 31-40 ετών, απόφοιτοι της υποχρεωτικής και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και απασχολήθηκαν στις ειδικότητες των οικοδόμων και των ανειδίκευτων εργατών στους κλάδους της οικοδομής, του τουρισμού, του εμπορίου και της βιομηχανίας- βιοτεχνίας.

3. Γενικότερα, η ανεργία στις περιοχές του Ν.Δ. Πειραιά αφορά στους κλάδους της ναυπηγοεπισκευής, του εμπορίου και των υπηρεσιών του ιδιωτικού τομέα, ιδιαίτερα στον κλάδο της εκπαίδευσης. Η απασχόληση σε αυτές τις δομές στηρίζεται και ενισχύει τη διαφορετική μεταχείριση των φύλων και των εθνικοτήτων από την αγορά εργασίας.

Οι διαφοροποιήσεις αυτές γίνονται εμφανέστερες μέσω της διάκρισης του πληθυσμού σε «Ζώνες», με κριτήριο το πέρασμα από την εργασιακή αποένταξη, στην επανένταξη, την περιθωριοποίηση και τον κοινωνικό αποκλεισμό:

1. «Ζώνη Εντός- Εκτός»:

Προσδιορίζεται από την «Εργασιακή Αποένταξη», τη χορήγηση επιδόματος ανεργίας και την παραμονή στους μηχανισμούς της απασχόλησης και της ασφάλισης. Εντάσσονται όλες οι κατηγορίες των ανέργων που εγγράφονται στο ταμείο ανεργίας.

2. «Ζώνη Εντός»: Προσδιορίζεται από την «Εργασιακή Επανένταξη», δηλαδή την πρόσληψη και τη διακοπή του ταμείου ανεργίας και αφορά, κυρίως, σε άνδρες, στην πλειονότητά τους ημεδαπούς, ηλικίας 31- 60 ετών, απόφοιτους της υποχρεωτικής και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, που απασχολήθηκαν, ως ειδικευμένοι εργάτες στον κλάδο της ναυπηγοεπισκευής. Συνοπτικότερα, τα χαρακτηριστικά των ανέργων στη «Ζώνη της Εργασιακής Επανένταξης» αφορούν σε:

- Ημεδαπούς
- Άνδρες
- 31-60 ετών
- Απόφοιτους υποχρεωτικής ή δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης
- Ειδικευμένους εργάτες
- Απασχολούμενοι στη Ναυπηγοεπισκευή

3. «Ζώνη Εκτός»: Προσδιορίζεται από την «Εργασιακή Περιθωριοποίηση». Εντάσσονται οι κατηγορίες των ανέργων που δεν επαναπροσλαμβάνονται πριν από τη λήξη του επιδόματος ανεργίας και αφορά, κυρίως, σε γυναίκες, ηλικίας 26- 35 ετών, απόφοιτες της δευτεροβάθμιας και της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, που απασχολήθηκαν στις ειδικότητες των υπαλλήλων γραφείου, των εκπαιδευτικών και των πωλητών, στους κλάδους της ιδιωτικής εκπαίδευσης, των υπηρεσιών του ιδιωτικού τομέα και του τουρισμού. Συνοπτικότερα, τα χαρακτηριστικά των ανέργων στη «Ζώνη της Εργασιακής Περιθωριοποίησης» αφορούν σε:

- ➔ Γυναίκες
- ➔ 26-35 ετών
- ➔ Απόφοιτες δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης
- ➔ Υπαλλήλους γραφείου, Εκπαιδευτικούς, Πωλήτριες
- ➔ Απασχολούμενες στην ιδιωτική εκπαίδευση, στις υπηρεσίες του ιδιωτικού τομέα και τον τουρισμό.

4. «Ζώνη Υπό»:

Προσδιορίζεται από τον «Κοινωνικό Αποκλεισμό» και αφορά στις κατηγορίες των ανέργων που παραμένουν άνεργοι και μετά το τέλος της επιδότησης, ανανεώνοντας την κάρτα ανεργίας. Συνοπτικότερα, τα χαρακτηριστικά των ανέργων που εντάσσονται στη «Ζώνη Υπό» αποτυπώνονται στον παρακάτω πίνακα:

Πίνακας 20: «Ζώνη Υπό»

1. ΑΛΛΟΔΑΠΟΙ	2. ΓΥΝΑΙΚΕΣ	3. ΑΝΔΡΕΣ
ΑΣΙΑΤΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ ΑΦΡΙΚΑΝΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ ΑΛΒΑΝΙΑ	26-35 ΕΤΩΝ	40-60 ΕΤΩΝ
ΑΝ. ΕΡΓΑΤΕΣ ΟΙΚΟΔΟΜΟΙ	ΑΝ. ΕΡΓΑΤΕΣ ΠΩΛΗΤΕΣ ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	ΑΝ. ΕΡΓΑΤΕΣ ΕΙΔ. ΕΡΓΑΤΕΣ
ΟΙΚΟΔΟΜΗ ΕΜΠΟΡΙΟ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	ΕΜΠΟΡΙΟ ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ ΕΣΤΙΑΣΗ	ΝΑΥΠΗΓΟΕΠΙΣΚΕΥΗ ΕΜΠΟΡΙΟ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ

Οι κατηγορίες του πληθυσμού που αντιμετωπίζουν συχνότερα το φάσμα του κοινωνικού αποκλεισμού είναι:

- Αλλοδαποί, κυρίως, προερχόμενοι από τις χώρες της Ασίας, της Αφρικής και την Αλβανία, οι οποίοι, συνήθως, απασχολούνται σε βοηθητικές θέσεις, σε κλάδους οι δραστηριότητες των οποίων εγγράφονται στην παράλληλη οικονομία (Ν. Τάσος, 2001), δηλαδή πρόκειται για δραστηριότητες που χαρακτηρίζονται από αυξημένη φοροδιαφυγή και εισφοροδιαφυγή, δεν καταγράφονται στις επίσημες στατιστικές και διέπονται από «ελαστικές» εργασιακές σχέσεις

(E. Reyneri, 1996· Γ. Βαββούρας & Α. Κούρτης, 1991). Σε αυτήν την κατηγορία το πέρασμα από την επιδοτούμενη ανεργία στον κοινωνικό αποκλεισμό σχετίζεται με την κρίση των δομών απασχόλησης που εγγράφονται στην παράλληλη οικονομία, κυρίως, την οικοδομή, το εμπόριο και τον τουρισμό (G. Dymski, 2005), όσο και με το νομικό- κοινωνικό καθεστώς του μετανάστη (K. Calavita, 2003· J. Wrench, 1998· I. Βούλγαρης, 2001), το οποίο καθορίζει την ένταξη και αποένταξη από τις επίσημες και τις άτυπες- παράλληλες δομές απασχόλησης.

- Γυναίκες, νέες σε ηλικία, οι οποίες απασχολήθηκαν σε θέσεις εργασίας που δεν προϋποθέτουν αυξημένο βαθμό ειδίκευσης, κυρίως, ανειδίκευτες εργάτριες, πωλήτριες και υπάλληλοι, σε κλάδους σημαντικές δραστηριότητες των οποίων εγγράφονται στο πεδίο της παράλληλης οικονομίας, κυρίως, το εμπόριο, τη ψυχαγωγία- εστίαση και τον τουρισμό.

Σε αυτήν την κατηγορία το πέρασμα από την επιδοτούμενη ανεργία στον κοινωνικό αποκλεισμό σχετίζεται με την κρίση των δομών της επίσημης και της άτυπης- παράλληλης οικονομίας, η οποία επηρεάζει και το επίπεδο ειδίκευσης και αποειδίκευσης του πληθυσμού.

- Άνδρες, μέσης ηλικίας, οι οποίοι απασχολήθηκαν σε θέσεις εργασίας χαμηλής ειδίκευσης, κυρίως ως ανειδίκευτοι και ειδικευμένοι εργάτες, στους κλάδους τους ναυπηγοεπισκευής και, δευτερευόντως, του εμπορίου και του τουρισμού.

Σε αυτήν την κατηγορία το πέρασμα από την επιδοτούμενη ανεργία στον κοινωνικό αποκλεισμό σχετίζεται με την κρίση που διέρχεται, ειδικότερα, ο κλάδος της ναυπηγοεπισκευής, στον οποίο απασχολείται η πλειονότητα του ανδρικού πληθυσμού στις περιοχές του ΝΔ Πειραιά.

Κατά συνέπεια, η ανεργία στις περιοχές του Ν.Δ. Πειραιά σχετίζεται με το πρότυπο οικονομικής ανάπτυξης, το οποίο στηρίζεται στην βιομηχανική και βιοτεχνική δραστηριότητα, το εμπόριο και την παροχή υπηρεσιών. Στο πλαίσιο αυτού του προτύπου είναι αυξημένος ο ρόλος της άτυπης- παράλληλης οικονομίας, δίπλα στην οποία λειτουργεί μια παράλληλη αγορά εργασίας, στην οποία εντάσσονται απασχολούμενοι που βρίσκονται κοντά στις παρυφές της αγοράς εργασίας.

Η κρίση του παραπάνω προτύπου ανάπτυξης, σε συνδυασμό με την ύφεση της απασχόλησης στις περιοχές του Ν.Δ. Πειραιά περιορίζουν την εργασιακή ένταξη και επανένταξη του πληθυσμού και διευρύνουν τα όρια της περιθωριοποίησης και του κοινωνικού αποκλεισμού στην πλειονότητα των επιδοτούμενων ανέργων.

Γενικότερα, η συνεχής αύξηση της ανεργίας και η διεύρυνση των ορίων του κοινωνικού αποκλεισμού, ώστε να περιλάβει περισσότερες πληθυσμιακές κατηγορίες και κοινωνικές ομάδες, ιδιαίτερα σε κοινωνίες που παραμένουν ενταγμένες στις παρυφές της κοινωνίας, όπως, ιστορικά (E. Sorocos, 1985· J. Bafounis, 1985) συμβαίνει με τις περιοχές του Ν.Δ. Πειραιά¹, αποδεικνύουν τη σχεδόν μονοσήμαντη σχέση ανάμεσα στην εργασιακή ένταξη και την κοινωνική ενσωμάτωση. Στο πλαίσιο αυτό η ανασυγκρότηση αυτών των περιοχών ως χώρων εγκατάστασης και διαμονής ανέργων, αποειδικευμένων και εργασιακά υπεράριθμων, ή ακατάλληλων (Z. Bauman, 2005), αποτελεί ένα ισχυρό ενδεχόμενο, όσο δεν δημιουργούνται οι προϋποθέσεις ενός διαφορετικού προτύπου οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bafounis, J. (1985) *La formation d' une ville nouvelle: Le Pirée au XIXe siècle (1835- 1879)*, Thèse de doctorat, Paris.
- Bauman, Z. (2005) *Σπαταλημένες Ζωές, Οι απόβλητοι τους νεωτερικότητας*, Μετάφραση: Μ. Καρασαρίνης, Επιστημονική Επιμέλεια: Π. Λέκκας, Κατάρτι, Αθήνα.
- Benoit-Guilbot, O. & Μαράτου- Αλιμπράντη, Λ. & Παπλιάκου, Β. & Σορώκος, Ε. & Τσανίρα, Ε. & Χατζηγιάννη, Α. (1998) *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στον Πειραιά: Μετακινήσεις, Οικογένεια, Εργασία*, ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- Blau, J. & Blau, P. & Golden, R. (1985) «Social Inequality and the Arts», *The American Journal of Sociology*, Vol. 91 (2), σελ. 309- 321.
- Blau, J. & Blau, P. (1982) «The cost of inequality: Metropolitan structure and violent crime», *American Sociological Review*, Vol. 47 (1), σελ. 114- 129.
- Blau, P. (1960) «A Theory of Social Integration», *The American Journal of Sociology*, Vol.65 (6), σελ. 545- 556.
- Blau, P. (1974) «Presidential Address: Parameters of Social Structure», *American Sociology Review*, Vol. 39 (5), σελ. 615- 635.
- Blau, P. (1995) «A Circuitous Path to Macrostructural Theory», *Annual Review of Sociology*, Vol. 21, σελ. 1-19.
- Blum, T. (1984) «Racial Inequality and Saliency: An Examination of Blau' s Theory of Social Structure», *Social Forces*, Vol. 62 (3), σελ. 607- 617.
- Calavita, K. (2003) «A reserve army of delinquents», *Punishment and Society*. Vol. 5(4), October, Oxford σελ. 399-413.
- Castel, R. (1992) «De l'exclusion comme état à la vulnérabilité comme processus», στο Affichard, J. & Foucauld de, J., *Justice sociale et inégalités*, Fayard, Paris.
- Catton, W. (1978) «Understanding Social Differentiation», *Contemporary Sociology*, Vol. 7 (6), σελ. 695- 698.
- Dymski, G. (2005) «Financial Globalization, Social Exclusion and Financial Crisis», *International Review of Applied Economies*, Vol. 19, No.4, σελ. 439- 457.
- Karstein E., (2000) «Οι εργαζόμενοι και η παγκόσμια οικονομία», στο D. Rodrik, J. Sachs, P. Krugman, R. Lawrence, E. Karstein, M. Slaughter, P. Swagel, M. Obstfeld, J.A. Kregel, *Κατανοώντας την παγκοσμιοποίηση*, Επιμέλεια Θ. Πελαγίδης, σελ. 125- 158, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Reyneri, E. (1996) «Migrant Insertion in the Informal Economy, Deviant Behavior and the Impact on Receiving Societies: Some Hypotheses for a Cross- National Research», European Commission, Social Sciences Immigrant Delinquency, Cost A2, EUR 17472 FR/ EN, Brussels.
- Rifkin, J. (1996) *Το Τέλος της Εργασίας και το Μέλλον τους*, Νέα Σύνορα- Λιβάνης, Αθήνα.
- Schnapper, D. (2008) *Η κοινωνική ενσωμάτωση, Μια σύγχρονη προσέγγιση*, Εισαγωγή- Επισημονική Επιμέλεια: Δ. Παπαδοπούλου, Μετάφραση: Ξ. Γιαταγάνας, Κριτική, Αθήνα.
- Sorocos, E. (1985) *La morphologie sociale du Pirée a travers son évolution*, ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- Wrench, J. (1998) *The Ethnic Minorities and the Migrants of the Workplace*, European Dossier Series, Kogan Page, London.
- Βαβούρας, Γ. & Κούρτης, Α. (1991) *Παραοικονομία: Η έκταση του φαινομένου στην Ελλάδα και το εξωτερικό*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Βεργόπουλος, Κ. (1999) *Παγκοσμιοποίηση, Η Μεγάλη Χίμαιρα, "Νέα Σύνορα"- Λιβάνης*, Αθήνα.
- Βούλγαρης, Ι. (2001) «Δίκαιο Κατάστασης Αλλοδαπών και Κοινωνικός Αποκλεισμός, στο Διεθνές Συνέδριο», «Κοινωνία των 2/3» Διαστάσεις του Σύγχρονου Κοινωνικού Προβλήματος, Επιμ. Πάκος Θ., Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, σελ. 487- 501.
- Καυταντζόγλου, Ι. (2006) *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Εκτός, Εντός και Υπό, Θεωρητικές, Ιστορικές και Πολιτικές Καταβολές μιας Διφορούμενης Έννοιας*, Σαββάλας, Αθήνα.
- Κυριαζή, Ν. (2000) *Η κοινωνιολογική έρευνα, Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

- Λαμπίρη-Δημάκη, Ι. (1989) *Μεθοδολογία Κοινωνιολογίας*, Σάκκουλας, Αθήνα.
- Λυμπεράκη, Α. & Πελαγίδης, Θ. (2000) *Ο «φόβος» του ξένου στην αγορά εργασίας: ανοχές και προκαταλήψεις στην ανάπτυξη*, Πόλις, Αθήνα.
- Πάλλα, Μ. (2000), «Ανάλυση Περιεχομένου», *Εκπαιδευτικά Θέματα*, Τεύχος 5, Αθήνα.
- Παντελίδου- Μαλούτα, Μ. (2002) *Το Φύλο της Δημοκρατίας, Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, Σαββάλας, Αθήνα.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (2001) *Υπερεθνικές Κοινωνικές Πολιτικές την Εποχή της Παγκοσμιοποίησης*, Κριτική, Αθήνα.
- Τάτσος, Ν.(2001) *Παραοικονομία και Φοροδιαφυγή στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών, Παπαζήσης, Αθήνα.

«Κοινωνιολογική Έρευνα Ασθενών στο Μυοσκελετικό Ογκολογικό Κέντρο του Πανεπιστημίου Αθηνών, Πανεπιστημιακό Γενικό Νοσοκομείο 'Αττικών'».

Πολυξένη Παπαγγελοπούλου¹

Στην Α' Ορθοπαιδική Κλινική του Πανεπιστημιακού Γενικού Νοσοκομείου «Αττικών», λειτουργεί από το έτος 2003, το Τμήμα Μυοσκελετικής Ογκολογίας, στο οποίο μέχρι το 2010 νοσηλεύθηκαν 500 ογκολογικοί ασθενείς, οι οποίοι υπεβλήθησαν σε χειρουργική επέμβαση. Από τους 500 αυτούς ασθενείς εστίασαμε την έρευνά μας, σε ασθενείς των ετών 2008-2010.

Η κοινωνιολογική έρευνα διεξήχθη σε ασθενείς με κακοήγη μυοσκελετικά νεοπλασμάτα, με παροχή συνοδευτικών υποστηρικτικών υπηρεσιών, ψυχοκοινωνική υποστήριξη, έρευνα και παρατήρηση διά της συμμετοχής, από την εισαγωγή τους στο Νοσοκομείο, την χειρουργική επέμβαση μέχρι το χώρο νοσηλείας τους στους θαλάμους, μετεγχειρητική παρακολούθηση και αξιολόγηση της εξελικτικής πορείας των ασθενών, που υποβάλλονται σε ειδικό πρόγραμμα θεραπείας.

Μεθοδολογικό εργαλείο της έρευνας υπήρξε το ερωτηματολόγιο και η ποιοτική ανάλυση του περιεχομένου καθώς και οι εκτιμήσεις των ατομικών ιστορικών των παθήσεων και η καταγραφή της εμπειρίας του ασθενούς και της φιλοσοφίας του.

Ταυτότητα Έρευνας: Συμπληρώσαμε δομημένο ερωτηματολόγιο και ελάβαμε προσωπική, επί τόπου συνέντευξη στο νοσοκομείο, με ασθενείς, των ετών 2008-2010 τους οποίους αναζητήσαμε και μέσω τηλεφωνικής επικοινωνίας. Στις οικογένειες των ασθενών, διανεμήθηκαν 40 ερωτηματολόγια, με δομημένες ερωτήσεις κλειστές και ανοιχτές. Ανταποκρίθηκαν 39 ασθενείς των οποίων συμπληρώσαμε τα ατομικά ιστορικά. 23 Άρρενες και 16 Θήλεις, 5 υποβλήθηκαν για ιατρικούς λόγους θεραπείας σε ακρωτηριασμό. Από τους 39 ασθενείς, οι 2 είχαν επιθετικό καλοήγη όγκο. Την εξέλιξη της πορείας της ασθένειας των ογκολογικών ασθενών, παρακολουθήσαμε κατά την διάρκεια νοσηλείας τους στο νοσοκομείο.

Από την διάγνωση της νόσου από τον διευθύνοντα Καθηγητή, επικουρούμενο από την διεπιστημονική ογκολογική ομάδα, μέχρι τις επεμβάσεις διάσωσης μελών. Η έρευνα στοχεύει στην ανίχνευση και στην αναζήτηση των πιθανών αιτιών εμφάνισης της νόσου (πολυπαραγοντικού χαρακτήρα), στη βάση της αλληλεπίδρασής της με το κοινωνικό περιβάλλον και στην διερεύνηση των κοινωνικών επιπτώσεων στη ζωή των ίδιων και των οικογενειών τους. Οι προσπάθειες όλης της ομάδας ήταν να μείνει ο ασθενής εν ζωή και με ποιότητα ζωής. Οι μελέτες αυτών των περιπτώσεων μπορούν να λειτουργήσουν επαγωγικά, για το σύνολο των ογκολογικών ασθενών.

Το νοσοκομείο: Στους θαλάμους τηρούνται οι συνθήκες υγιεινής. Γιά την προστασία των ασθενών, λόγω των λοιμώξεων λαμβάνονται μέτρα προφύλαξης, όπως π.χ. εμβόλιο Η1Ν1 που υποβλήθηκαμε.

¹ Δρ. Κοινωνιολογίας, τ. Επιστημονικός Συνεργάτης Πανεπιστημίου Αθηνών.

Η διεπιστημονική ομάδα, παρέχει ιατρική και ψυχοκοινωνική φροντίδα στους ασθενείς με μυοσκελετικά νεοπλάσματα, τόσο στο νοσοκομείο, όσο και στις εγκαταστάσεις στα εξωτερικά ιατρεία και στο απογευματινό ιατρείο του νοσοκομείου.

Η ασθένεια προκαλεί κρίσεις και στιγμές αποδιοργάνωσης για τους ίδιους και τις οικογένειές τους-τους φροντιστές-. Πολλές αλλαγές συμβαίνουν στην ζωή των ασθενών και των οικογενειών τους.² Οι οικογενειακοί δεσμοί είναι δεσμευτικοί. Οι συγγενείς βοηθούν τους ασθενείς να αντιμετωπίσουν την ασθένεια.

Η θεραπεία αρχίζει όταν η νόσος επιβεβαιώνεται μετά από βιοψία.

Εργαστηριακές και απεικονιστικές εξετάσεις γίνονται για την διάγνωση και σταδιοποίηση των μυοσκελετικών νεοπλασμάτων (αξονική, μαγνητική τομογραφία, ακτινογραφίες, σπινθηρογράφημα).

Υπάρχουν ασθενείς που θεραπεύονται μετά την εγχείρηση, τους φεύγει η κατάθλιψη, γίνονται δραστήριοι. Για αυτούς η νόσος δεν είναι μεταστατική, δεν έχει επεκταθεί σε άλλα σημεία του σώματός τους. Οι άλλοι χρήζουν περαιτέρω ιατρικής βοήθειας, όπως χημειοθεραπείας ή ακτινοθεραπείας, και φαρμακευτικής αγωγής. Στην περίπτωση που ο ασθενής χρήζει ακρωτηριασμού μέλους, του εφαρμόζονται μετά το χειρουργείο προσθέσεις, (τεχνητά μέλη), προσθετιστές. Ο ακρωτηριασμός μέλους, μετά από σύμφωνη γνώμη του ασθενούς, επιβάλλεται για την παράταση ή και την σωτηρία της ζωής του.

Η διεπιστημονική ομάδα προετοιμάζει ένα ειδικό πρόγραμμα θεραπείας όπου αξιολογείται για κάθε ασθενή να καταστεί ικανοποιητική η θεραπεία του.

Η χημειοθεραπεία βασίζεται σε αντικαρκινικά φάρμακα που έχουν την ικανότητα να σκοτώνουν τα καρκινικά κύτταρα και να τα παρεμποδίζουν από το να εξαπλώνονται και να κάνουν μεταστάσεις. Η χημειοθεραπεία εξαλείφει τον πόνο και βελτιώνει την ποιότητα της ζωής του ασθενούς, δεν λείπουν όμως και οι παρενέργειες.³ Στην χημειοθεραπεία που υποβάλλεται ο ασθενής, παρατηρούνται φυσικές αλλαγές, όπως απώλεια βάρους, αλωπεκία, εμετός, ευαισθησία σε οσμές, κατάθλιψη, άγχος και φόβος θανάτου. Η μεταμφίεση (μαντήλι, και έπειτα περούκα), κρύβει την τριχόπτωση που έχει επέλθει εξ' αιτίας, της χημειοθεραπείας. Στο Κέντρο Πόνου και Παρηγορητικής Ιατρικής, ο θεράπων ιατρός παραπέμπει τους ασθενείς που αντιμετωπίζουν τον πόνο, με αναλγητικά, φυσιοθεραπεία, ψυχολογική υποστήριξη και με άλλες μεθόδους, για την καλύτερη ποιότητα της ζωής του ασθενούς.

Όσον αφορά, στην διαχείριση της ασθένειας του ασθενούς, η *συμβουλευτική*, είναι μέθοδος για συζήτηση, κατανόηση, εμπιστευτική διαδικασία. Ο ασθενής βοηθείται να βελτιώσει την προσωπική του κατάσταση και με τους οικείους του να επιλύουν κρίσιμες καταστάσεις και να παίρνει μόνος του αποφάσεις. Υποστηρίζει την ψυχολογική ανάπτυξη και εξέλιξη του, βοηθώντας να κάνει χρήση των αποθεμάτων και των ικανοτήτων του και να προσαρμόζεται στις αλλαγές, δείχνοντας τον δρόμο για την ανάπτυξη νέων εναλλακτικών μεθόδων (American Psychological Association), συμβουλευτικής ή ψυχοθεραπείας.

Οικογένεια: Σύμφωνα με την συστημική προσέγγιση, τα μέλη της οικογένειας αλληλοεπηρεάζονται και αλληλοπροσδιορίζονται, οι συγγενείς, φαίνονται εξ' ίσου πιο απελπισμένοι και σε απόγνωση από τον ασθενή. Λειτουργεί μεταξύ τους ένα σύστημα ενδοεπικοινωνίας. Κάθε μέλος συνδέεται με τ' άλλα μέλη με πλέγμα σχέσεων.

² Virginia Pinheiro Stolagli, Maria Rosa Barral Evangelista, Olavo Pires de Camargo, «*Social implications faced by bone sarcoma patients' families*» (Biblioteca Central Cesar Lattes, 2008), 16(4) :242-246.

³ http://medlook.net/printarticle.asp?item_id=2046.

Η κρίση συνοδεύεται από απελπισία, φόβο, αγωνία για την εξέλιξη, απόγνωση σε περίπτωση ασθενούς τελικού σταδίου. Τις περισσότερες φορές παραμένουν δίπλα στον ασθενή οι συγγενείς, φροντιστές ή η αποκλειστική νοσοκόμα.

Η οικογενειακή δαπάνη αυξάνεται όταν η νόσος απαιτεί μακροχρόνια θεραπεία. Δαπάνες όπως για έξοδα για αποκλειστική νοσοκόμα, για γυναίκα για φύλαξη των παιδιών, σε περίπτωση που υπάρχουν παιδιά στην οικογένεια που πρέπει να φροντίζει.

Συζήτηση: Τρεις τύπους, καρκινογόνων παραγόντων έχουν αναγνωρίσει οι επιστήμονες: 1) ορισμένες χημικές ουσίες, 2) την ραδιενέργεια και 3) τους ιούς. Σαν αποτέλεσμα κληρονομικών γενετικών ανωμαλιών, προκαλείται ο καρκίνος και από περιβαλλοντολογικούς παράγοντες που είναι ικανοί να προκαλέσουν γενετικές μεταλλάξεις.⁴

Δευτερογενής Έρευνα: Το 1988,⁵ πραγματοποιήθηκε από το ΕΚΚΕ επιτόπια δειγματοληπτική έρευνα -συγχρονικού τύπου- η οποία διερεύνησε τους κοινωνικο-οικονομικούς και πολιτιστικούς παράγοντες που συνδέονται και επηρεάζουν την νοσηρότητα στην ελληνική κοινωνία, μελέτη με

Cross Sectional. Μεταξύ των άλλων εξετάστηκαν οι συνθήκες που ενδέχεται να συνδέονται με τις σημερινές μορφές νοσηρότητας, οι συσχετίσεις αιτιών, αιτιατών, (γένεση, πρόγνωση, εξέλιξη των νόσων).

Η ανθρώπινη βιοψυχική οντότητα επηρεάζεται άμεσα ή έμμεσα, από το περιβάλλον. Έμφαση δίνεται στο γεγονός, ότι α) Η υγεία του ατόμου είναι η συνάρτηση της γενετικής του δομής. β) Η σχέση της επικράτησης της αρρώστιας (prevalence) με το περιβάλλον (οικονομικοί, κοινωνικοί, πολιτισμικοί, γεωγραφικοί παράγοντες). Ιατρική της παθολογικής ζωής. Στ' αποτελέσματα της έρευνας του ΕΚΚΕ, τονίστηκε ότι, η νοσηρότητα είναι συνάρτηση της κοινωνικοοικονομικής κατάστασης, φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος καθώς και των συνθηκών ζωής ή εργασίας, της διατροφής του, ψυχολογικοί παράμετροι καταστάσεων έντασης (στρές), κ.ά.

Η έρευνα του ΕΚΚΕ όπως και η δική μας, ήταν συγχρονική με χρήση σύνθετου ερωτηματολογίου.

Το ερωτηματολόγιο αποτελεί το κύριο μεθοδολογικό εργαλείο. Και στην έρευνά μας ερευνήθηκαν παράμετροι, με δομημένες ποσοτικές και ποιοτικές ερωτήσεις. Ακολούθησε η κωδικογράφηση στοιχείων, και η ηλεκτρονική στατιστική επεξεργασία.

Σύμφωνα με κλινικές έρευνες, οι πηγές των ψυχονευρωτικών διαταραχών του ανθρώπου είναι η ασάφεια των ρόλων, η έλλειψη ισχυρών οικογενειακών δεσμών (Τμήμα Επιδημιολογίας Παν/μίου Καλιφόρνιας) και στενών φιλικών και κοινωνικών σχέσεων. Πυρηνική οικογένεια σε διάδραση μεταξύ των μελών. Κοινωνική και ψυχολογική παθολογία από διαταραγμένες σχέσεις, αποδόμηση της προσωπικότητας, ανάπτυξη παθολογικών καταστάσεων.

Συνθήκες υγιεινής, ποιότητα περιβάλλοντος και ποιότητα ζωής: Η ηχορύπανση, αποτελεί πρόβλημα με βιολογικές και ψυχολογικές επιπτώσεις που υποβιβάζουν την ποιότητα της ζωής και προκαλούν νευροφυτικές διαταραχές. Ψυχοσωματικές ασθένειες, συνδέονται με το φαινόμενο της ρύπανσης. Επίσης, σημασία δίνουμε στον κατάλληλο φωτισμό και στην ακτινοβολία που δεχόμαστε.

⁴ http://www.ygeiaonline.gr/index.php?option=com_content@view=article@catid=79:2008-12-11-17-25-3.

⁵ Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, «Υγεία και Ελληνική Κοινωνία-Εμπειρική Έρευνα», (Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε, 1988).

Από ψυχολογική άποψη εκείνο που επηρεάζει την υγεία είναι η βασική δομή της προσωπικότητας των ατόμων. Αλληλεπίδραση βιολογικών, ψυχολογικών και κοινωνικών παραγόντων, διάδραση μεταξύ των μελών, κοινωνικοποίηση.

Ο ασθενής: Ο Y. Yalom, στο βιβλίο του⁶ «Στον κήπο του Επίκουρου - Αφήνοντας πίσω τον τρόπο του θανάτου», στην αναμέτρηση με την αρρώστια και τον θάνατο, αναφέρεται, πως ξεπερνάμε τον φόβο για τον θάνατο. Οι ασθενείς του εξιστορούν, «πληγή θνησιμότητας». Ο φόβος εκδηλώνεται μόνο έμμεσα, είτε σαν ανησυχία, είτε μεταμφιεσμένος σ' ένα ψυχολογικό σύμπτωμα, εκδήλωση συγκαλυμμένη. Κάποιοι βιώνουν συνειδητό χείμαρο ν' αντιμετωπίσουν το άγχος της ασθένειας με το φόβο του θανάτου.

Άλλοι στρέφονται στον Θεό (φέρνουν εικόνες στο κρεβάτι τους στον θάλαμο), ή στην ψυχοθεραπεία, συμβουλευούνται από τα βιβλία, κάνουν αρωματοθεραπεία, στρέφονται στη μουσική, στο Iarpor, στην θαλπωρή της οικογένειας, στον/στην σύζυγο ή στον αρραβωνιαστικό.

Παρεμβάσεις, παρατηρήσεις, στοχασμοί, άγχος, κατάθλιψη και άλλα συμπτώματα, κινητοποιούνται από τον φόβο της νόσου.

Η Φιλοσοφία: Τον Επίκουρο τον απασχολούσε η κατάκτηση της γαλήνης (αταραξία). Ο φιλόσοφος έλεγε, πρέπει να θεραπεύει την ψυχή, ο γιατρός το σώμα. Ο αναπόφευκτος θάνατος διαταράσσει κάθε απόλαυση. Στη συζήτηση, μέσα από την εμπιστοσύνη που έχει αναπτυχθεί με τον ασθενή, παρηγορητικά λόγια ανακουφίζουν το άγχος. Γεννάμε μεθόδους, διανοητικά πειράματα, για να απαλύνουμε τον τρόπο.

Ο Επίκουρος, ισχυρίζεται, ότι αποστολή της φιλοσοφίας είναι ν' ανακουφίσει την ανθρώπινη δυστυχία. Αναζήτηση ευχάριστων εμπειριών. Αταραξία με ευχάριστες συζητήσεις. Ο Σωκράτης ασχολήθηκε με την αθανασία της ψυχής, ο Επίκουρος ήταν αντίθετος από την φιλοσοφία του Σωκράτη, έλεγε ότι η θνητή ψυχή, πεθαίνει μαζί με το σώμα, ότι η ψυχή διασκορπίζεται την στιγμή του θανάτου. Μιά κλωστή χωρίζει την ζωή από τον θάνατο.

Η κρίση του ασθενούς εκφράζεται ως πανικός. Για να διαχειριστούν την αγωνία της ασθένειας, ζητούν βοήθεια από τον γιατρό, την νοσηλεύτρια, την οικογένεια και τους φίλους τους.

Πως μπορεί να ξεπεράσει κάποιος τον φόβο του θανάτου; Η συνεργεία ιδεών και ανθρώπινης επαφής. Έλεγχος συμπτωμάτων και προσπαθειών, να μεταβάλλουμε τον τρόπο σκέψης ασθενών. Είναι ο φόβος του θανάτου, η πηγή πολλών από τις ανησυχίες, τα στρές, τις συγκρούσεις. Η ζωή θα συνεχιστεί όπως πριν.

Ο Μ. Κούντερα (1990) ισχυρίζεται ότι «αυτό που τρομοκρατεί τους περισσότερους στο θάνατο, δεν είναι η απώλεια του μέλλοντος, αλλά η απώλεια του παρελθόντος. Για την ακρίβεια η διαδικασία της λήθης, είναι η μορφή θανάτου μόνιμα παρούσα μέσα στην ζωή». Η συνείδηση μας σβήνει από την αναισθησία στο χειρουργείο όπου παίρνουμε μία γεύση του θανάτου, μέσα από την διαδικασία της λήθης. Τίποτα δεν είναι σταθερό, τίποτε δεν διαρκεί, χάνεται στην λήθη και μένει στις σκέψεις αυτών που απέμειναν. Ζωή παροδική. Η ογκολογική ομάδα εκπλήσσεται για τους βαριά ασθενείς, από την εξέλιξη, την κλιμάκωση και την πορεία της νόσου τους, καθώς και για τον χρόνο επιβίωσής τους που επιμηκύνεται. Μερικές βιωματικές εμπειρίες του ασθενούς, όπως απώλεια αγαπημένου προσώπου ή διαζύγιο αναδύουν την εκδήλωση της κατάθλιψης και του φόβου. Το αναπόφευκτο του θανάτου, αφαιρεί απ' ολόκληρη τη ζωή το νόημά της. Τα παιδιά τους αντιπροσωπεύουν εγχείρημα αθανασίας.

Πως τον διαχειρίζονται οι άνθρωποι τον φόβο; Η επίγνωση είναι καταλύτης για μεγάλες

⁶ Irvin Yalom, «Στον κήπο του Επίκουρου, Αφήνοντας πίσω τον τρόπο του θανάτου», μτφρ. Ε.Αδριτσάνου, Γ.Ζέρβας, (Αθήνα: Άγρα,2008).

αλλαγές της ζωής, (υπαρξιακός συγκλονισμός, αφυπνιστική εμπειρία).

Ο Σολζενίτσιν⁷ αναφερόμενος στην μοίρα του ανθρώπου, μιλά για την τριπλή εμπειρία του πολέμου, της φυλακής, του καρκίνου. Στο περίπτερο 100, μιλά για τους αρρώστους που έχουν πέσει στον κολασμένο κύκλο του καρκίνου. Για τον Σάρτρ, οι ασθενείς είναι πλάσματα αδιάφανα, κλεισμένα πάνω στο ίδιο τους το μηδέν. Νερό, αέρα, τροφή χρειάζεται ο άνθρωπος. Τρυφερότητα, που είναι το συστατικό της αγιότητας. Στον Σολζενίτσιν, η σχέση λόγου-θανάτου έχει αντιστραφεί, λόγος αναστάς, ως πνευματική γιατρεία. Ο ήρωας-ασθενής του Σολζενίτσιν,⁸ αναφέρει: «Είμουν νεκρός όταν ήρθα και τώρα ξαναζώ», (Περίπτερο, 92) ή αλλού μας λέει «μην μιλάμε πιά για τον θάνατο, μὴν τον σκεφτόμαστε».

Άνθρωποι με καρκίνο, αντί για παραλυτική απόγνωση, μεταμορφώνονται θετικά. Συναίσθηση της ύπαρξης. Εφήμερος τρόπος και οντολογικός τρόπος ύπαρξης με αφυπνιστική εμπειρία. Από την φαρέτρα των γνώσεών μας επιστρατεύονται στρατηγικές για τους ασθενείς. Επείγοντα γεγονότα της ζωής. Διαλογισμός. Κατανόηση των γεγονότων, αίσθηση απελευθέρωσης. Κάθε επιλογή εμπεριέχει μιά παραίτηση. Συνάντηση με παλαιούς συμμαθητές και φίλους. Ποιόν αγαπώ, σε ποιόν θα λείψω. Θλιβερή υπόμνηση της ανέκκλητης ροής του χρόνου. Υποβάλλονται σε ψυχοθεραπεία όσοι έχουν φόβο θανάτου, αντιπαράθεση με θάνατο, γενέθλια.

Χρόνος: Στην καθημερινότητα αναλωνόμαστε σε ασήμαντες ανησυχίες. Κάθε θετική επιλογή του ανθρώπου σημαίνει ότι είναι υποχρεωμένος να παραιτηθεί από άλλες (όρια, συρρίκνωση, απώλεια). Επιλογές για την ζωή, αντιμετώπιση της ασθένειας. Έννοια της αυτοπραγμάτωσης του εαυτού. Πόθος για ζωή. Κυματισμοί κατά τον Yalom, είναι ομόκεντροι κύκλοι επιρροής που επηρεάζουν άλλους ανθρώπους. Αφήνουμε την σοφία μας στους φίλους και τους οικείους. Ένας άνθρωπος που αναπτύσσεται, αγωνίζεται για την αυτονόμηση και την πραγμάτωση των δυνατοτήτων του. Οι ασθενείς έχουν άγχος ζωής, τρομακτική μοναξιά, αίσθημα ευαλωτότητας. Απώλεια θεμελιώδους σύνδεσης μ' ένα ευρύτερο όλον. Η ποιότητα της ζωής μας, προσδιορίζεται από το πώς ερμηνεύουμε τις εμπειρίες μας. Η επιθυμία μας να συνεχίσουμε και ο φόβος μας για τον αφανισμό, θα υπάρχουν πάντα λέει ο Yalom. Η απόγνωση να μεταμορφωθεί σε τέχνη, απόφαση για την ύπαρξη. Μία ασθενής μας, αποφάσισε να πάει ταξίδι και οδήγησε μόνη το αμάξι της σε μακρινή διαδρομή για να αναλογιστεί την ζωή της.

Ο Ανθρώπινος σύνδεσμος: Διαπροσωπικό πλαίσιο. Οι στενές σχέσεις, είναι ένας αναγκαίος όρος για την ευτυχία. Διαπροσωπική και υπαρξιακή απομόνωση. Παραπέτασμα σιωπής και απομόνωσης υφίσταται γύρω απ' τον άνθρωπο τον άρρωστο ή αυτόν που διέρχεται στάδια θεραπείας για επιβίωση, παράταση και ποιότητα ζωής.

Η **ενσυναίσθηση**, είναι το πιά ισχυρό εργαλείο για να συνδεθούμε με τους άλλους ανθρώπους. Είναι μιά εμπύωση, λειτουργία του ιατρού ή του θεραπευτή, να κατανοήσει τον ίδιο τον θεραπευόμενο και να τον οδηγήσει, στην βελτίωση και την αυτοπραγμάτωση. Η αυτοαποκάλυψη παίζει κάριο ρόλο στην ανάπτυξη της στενής σχέσης, αποκαλύπτει μύχιο υλικό. Η ομάδα συντονίζεται από τον θεράποντα γιατρό, με σκοπό την ποιότητα της ζωής των ασθενών με μεθόδους την αυθεντικότητα, την αποδοχή εκ μέρους του ασθενούς και την ενσυναίσθηση (C.Rogers,⁹ Παν/μιο Σικάγου). Παρέχουμε στους ασθενείς την παρουσία μας,

⁷ Olivier Clement, «Το πνεύμα του Σολζενίτσιν», (Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Ι. Δ. Κολλάρου και Σίας Α.Ε, χ.χ).

⁸ Α. Σολζενίτσιν «Πτέρυγα Καρκινοπαθών», (Αθήνα: 1970), Βραβείο Νόμπελ.

⁹ Rogers, C., *A Theory of therapy, Personality and Interpersonal Relationships as Developed in the client-centered framework* in (ed) S. Koch, *Psychology: A study of a science, of the person and the social context*, (New York Formulations Mc Graw Hill:1959).

φιλία, στενή σχέση, παρηγορία. Σχέση φροντιστή-ασθενή από μιά σπείρα αυτοαποκαλύψεων.

Μοναξιά, αναφορά σέ ταξίδια, απολογισμός ζωής. Ανακαλύπτεις τον άλλον που νοσεί του παρέχεις βοήθεια και μέσα απ' αυτόν ανακαλύπτεις πτυχές του εαυτού σου. Οι ασθενείς με τελικό καρκίνο, μέσα από την αντιπαράθεσή τους με τον θάνατο έχουν αποκτήσει σοφία. Άσθενείς σε απόγνωση, από την ασθένεια και τις επιπτώσεις της, η ζωή τους είχε απογυμνωθεί από κάθε νόημα, δίνουν μάχη για την ζωή. «Θα ήθελα να επιστρέψω στο σπίτι, να πάω να ψαρέψω», μου ανέφερε ένας ασθενής τελικού σταδίου.

Κάνεις ερωτήσεις που θα βοηθήσουν τον θεραπευόμενο ν' ανασκάμψει τη δική του σοφία. Να βρίσκεται με φίλους, να μοιράζεται αγάπη με τους άλλους. Ξυπνούσε ο ασθενής με εφιάλτες. Να τον αναζωογονήσεις ιατρικά και με υποστήριξη.

Από την κβαντική φυσική ως τα οικονομικά, την ψυχολογία, την κοινωνιολογία, ο παρατηρητής επηρεάζει, αυτό που παρατηρεί. Ο ασθενής έχει ανάγκη τον θαυμασμό, την επιβεβαίωση και την ευγνωμοσύνη. «Άνάλωσε την ζωή σου, πραγμάτωσε το δυναμικό σου».

Ως θεραπευτής, με την ομάδα υποστήριξης προσφέρεις βοήθεια στους άλλους, με μία εντατική θεραπευτική προσέγγιση, εστιάζεις σε διαχρονικά και υπαρξιακά ζητήματα. Διαχείριση του άγχους θανάτου. Η άφθονη ανθρώπινη επαφή απαλύνει τον πόνο της παροδικότητάς μας. Η θρησκευτική πίστη στον ασθενή που πιστεύει καταπραύνει τον φόβο.

Τρόπος θέασης του κόσμου. Διάβασμα. Να ολοκληρώνω τον κύκλο, ν' αγκαλιάζω, όλα, όσα με δημιούργησαν και όλα, όσα έγιναν. Εξοικονόμηση λίγου χρόνου και διαλογισμό πάνω στην ύπαρξη. Ευαισθησία για υπαρξιακά ζητήματα. Ανθρώπινη μοίρα.

Αλληλεπίδραση θεραπευτή και θεραπευόμενου. Θεραπευτική συμμαχία στέρεη, συνεργεία ιδεών και σχέσης.

Ο ιατρός και η επιστημονική του ομάδα εξαντλεί όλες τις τεχνικές και τις ιατρικές μεθόδους, τα μέσα, τις θεραπευτικές δυνατότητες για να κρατήσει τον ασθενή στη ζωή, να παρατείνει την ποιότητα της ζωής του, να μην πονά και ν' αντιμετωπίσει τα απρόοπτα, όπως τις λοιμώξεις, κά. Ο ασθενής, ν' αποκτήσει ενσυναίσθηση για τους άλλους, πίστη στο αλλόκοτο, άγγιγμα από τους φροντιστές, διάλογος. Καλή θεραπεία.

Ο κοινωνιολόγος χρησιμοποιεί ως μεθοδολογικό εργαλείο, το ερωτηματολόγιο. Ο ρόλος και η σχέση του κοινωνιολόγου με τον ασθενή, δεν εξαντλείται μόνο εκεί, εφ' όσον, τον βλέπει στον θάλαμο, λαμβάνοντας μέτρα προφύλαξης είναι σε συνεχή επαφή μαζί του. Η σχέση στηρίζεται στην επικοινωνία, στην αλληλοκατανόηση, στην αλληλεπίδραση, στην διαρκή συνεργασία με την επιστημονική ομάδα. Ο ασθενής του μεταφέρει τά άγχη του και τις αγωνίες του για την ζωή του. Μεταβίβαση συναισθημάτων, αντιμεταβίβαση, αυτογνωσία. Η φροντίδα ΑΜΕΑ είναι κουραστική από τους συγγενείς ή από την αποκλειστική νοσοκόμα για τους ασθενείς που έχουν υποβληθεί σε ακρωτηριασμό, με στόχο την επιβίωσή τους.

Θάλαμος: Στο νοσοκομείο, τον ασθενή φροντίζουν: η αποκλειστική και οι νοσηλευτές οι οποίοι χρησιμοποιούν αναλώσιμα χειρουργικά γάντια και ειδικά στρώματα και κρεβάτια ανακούφισης για την αποφυγή κατακλύσεων. Μαξιλάρια με αφρό, ζελέ ή αέρα. Κάποιοι ασθενείς στο κρεβάτι τους, χρειάστηκαν συσκευή αρνητικής εισρόφησης τύπου VAC. Όταν επιστρέψουν στο σπίτι ο οικογενειακός τους ιατρός¹⁰ συνεργάζεται και με άλλες ειδικότητες ιατρών.

Διατροφή: Οι ασθενείς ακολουθούν υγιεινή δίαιτα πρωτεϊνών, ινών, μεταλλικών στοιχείων και βιταμινών, αλλά όχι πολύ ζάχαρη ή ζωικά λίπη, ενώ πολλοί προτιμούν το σπιτικό φαγητό. Το πράσινο τσάι, εμποδίζει την αγγειογένεση. Το λάχανο, το μπρόκολο, το σκόρδο, η σόγια, καταπολεμά τον καρκίνο, η χρυσόριζα, η μαύρη σοκολάτα (Medline).

¹⁰ Α.Μαριόλης, Α. Φικιώρης, Π. Αλογογιάννη, «Οικογενειακός Ιατρός, μάθετε για την φροντίδα των ασθενών», Carers National Association, Best Seller (Αθήνα: Π.Χ. Πασχαλίδης ΕΠΕ, 2009)

Κινητικότητα: Η καλή ατομική φροντίδα είναι ζωτικής σημασίας για τη διατήρηση του ηθικού και την πρόληψη προβλημάτων υγείας. Ενθαρρύνεται το άτομο από τον ιατρό, να παραμείνει ανεξάρτητο (να μετακινείται με περιπατητήρα τετραπλής στήριξης), να ζει μιά πλήρη και ενεργό ζωή. Η άσκηση, μπορεί να βοηθήσει στην βελτίωση της κινητικότητας και του ύπνου. Οτιδήποτε βελτιώνει, την κινητικότητα του ατόμου που φροντίζουμε, μεγαλώνει το εύρος των δραστηριοτήτων που μπορούμε να κάνουμε.

Πολλοί ασθενείς χρησιμοποίησαν τον διάδρομο της πτέρυγας του νοσοκομείου, γιά να ασκούνται στο περπάτημα. Κάποιοι ασθενείς χρησιμοποιούν το αναπηρικό αμαξίδιο, γιά μακροχρόνια χρήση. Το αναπηρικό αμαξίδιο παρέχει στον χρήστη ελεύθερα να κινηθεί και έτσι να έχει περισσότερο έλεγχο στη ζωή του. Οι ασθενείς το καλοκαίρι πήραν άδεια, για να κάνουν διακοπές. Ο φυσιοθεραπευτής του νοσοκομείου, έδωσε συμβουλές γιά τον καλύτερο τρόπο μεταφοράς τους και χειρισμού. Οποιοσδήποτε μένει γιά χρονικό διάστημα στο κρεβάτι ή στην καρέκλα ή σε αναπηρικό αμαξίδιο, μπορεί να υποστεί έλκος κατάκλισης και η επούλωσή του να επιβραδύνει την ανάρρωσή του από άλλα προβλήματα υγείας. Η νοσηλεύτρια με εντολή του γιατρού, μπορεί να δώσει φάρμακα, για να ανακουφιστεί το άλγος. Τα φάρμακα πρέπει να έχουν συνταγογραφηθεί. Ο φαρμακοποιός μπορεί να παράσχει εναλλακτικές λύσεις.

Παρηγορητική φροντίδα, σημαίνει ανακούφιση των συμπτωμάτων και μπορεί να απαιτείται από οποιονδήποτε έχει μιά χρόνια ή κακοήθη νόσο. Η μακροχρόνια νόσος μπορεί να προκαλέσει σημαντική ψυχολογική και συναισθηματική ανησυχία.

Βοηθείται το άτομο να προσαρμοστεί και να αναπτύξει τις δεξιότητες προσαρμογής του, στην κατάστασή του. Μετά την εγχείρηση ο φόβος των ασθενών υποχωρεί και καταπραύνεται, γιατί ο όγκος αφαιρέθηκε. Ο ασθενής ηρεμεί και δραστηροποιείται με φυσιοθεραπείες και επιστρέφει στο ιατρό γιά επανέλεγχο της ασθένειάς του.

Συναισθηματικές αντιδράσεις στην εξέλιξη της νόσου, όπως: φόβος γιά την εξέλιξη της νόσου και φόβος θανάτου, κρίσεις άγχους, πανικού, άρνηση, κατάθλιψη, λόγω της εμφάνισης της νόσου και γιά όσους συνειδητοποιούν ότι δεν μπορούν να έχουν προσδοκίες από τη ζωή τους, λόγω μετάστασης σε άλλα σημεία του σώματος. Ο άρρωστος μπορεί να μην απαντά, αλλά θα εκτιμήσει να τον αγγίζουν και να του μιλούν ήρεμα. Η ακοή, είναι η τελευταία αίσθηση που εγκαταλείπει τον άνθρωπο. Κάποιοι ασθενείς επικοινωνούν με τον ιερέα του νοσοκομείου. Να σκεφτούν τις χαρούμενες στιγμές που έζησαν. Το άτομο είναι τώρα αποδεσμευμένο από τον πόνο. Ο φροντιστής μπορεί να ακολουθήσει τεχνικές χαλάρωσης. Ηρεμία με βαθιές αναπνοές.

Σύμφωνα με ιατρική έρευνα¹¹ που διεξήχθη το 2004, σε 50 ασθενείς που υποβάλλονταν σε αντικαρκινική θεραπεία, αξιολογήθηκε η *ψυχολογική τους κατάσταση*. Συμπλήρωσαν ένα ερωτηματολόγιο ψυχικής υγείας, μέ CarolI κλίμακα αξιολόγησης γιά την κατάθλιψη. Η ανάλυση των αποτελεσμάτων έδειξε ότι 22 ασθενείς με καρκίνο (44%) είχαν ψυχιατρικές διαταραχές και αυτός ο αριθμός μειώθηκε σε 12 ασθενείς (24%), μετά την θεραπεία. Η διαφορά στην μείωση της κατάθλιψης ήταν στατιστικά σημαντική. Η ψυχιατρική θεραπεία βρέθηκε να είναι πολύ χρήσιμη στη θεραπεία της ψυχιατρικής νοσηρότητας και της κατάθλιψης σε ασθενείς με καρκίνο. Κάποιοι ασθενείς, απευθύνθηκαν σε δικό τους ψυχίατρο και ελάμβαναν και φαρμακευτική αγωγή.

Άλλες μελέτες: Στο βιβλίο του National Cancer Institute¹² «Πώς μπορώ να μειώσω τις

¹¹ S. Ashraff, Sqn Ldr Ak Gupta, Lt Col S Chaudhury, Col S Sudarsanan, Brig MSVK Raju, Lt Col SK Salujha, Dr K Srivastava, «*Effect of short-term psychiatric intervention in cancer patients*». MJAFI,(2004), 60:109-112

¹² National Cancer Institute, «*What you need, to know, about cancer*», U.S. Department of Health and human services, National Institutes of Health, (2006).

πιθανότητες εμφάνισης του καρκίνου;» και στο American Institute for Cancer Research, εννέα (9) ανεξάρτητες ομάδες συνέταξαν 500.000 μελέτες και κατέληξαν σε τρεις ρεαλιστικούς στόχους που σταδιακά μειώνουν τις πιθανότητες εμφάνισης της νόσου.

α) Επιλογή φρούτων και λαχανικών, περιορισμός κόκκινου κρέατος β) Φυσική δραστηριότητα καθημερινά, με οποιοδήποτε τρόπο για 30 λεπτά ή και περισσότερο γ) Διατήρηση βάρους.

Η εφαρμογή, των παραπάνω στόχων, προσφέρει, τη μέγιστη προστασία.

Επίσης, η έρευνα καταδεικνύει, ότι οι παράγοντες που μεγιστοποιούν τον κίνδυνο εμφάνισης της νόσου, είναι το κάπνισμα, η έκθεση στον ήλιο, η έκθεση στην ακτινοβολία, συγκεκριμένα χημικά και άλλα υποκατάστατα, ιοί και βακτήρια, συγκεκριμένες ορμόνες, κληρονομικό ιστορικό, αλκοόλ και οι περιβαλλοντικές αλλαγές.

Στο βιβλίο του, «Anti-cancer»,¹³ ο Δρ.Νταβίντ Σερβάν-Σρεμπέρ, ψυχίατρος και ασθενής ο οποίος απεβίωσε από καρκίνο, ισχυρίζοταν ότι η ίαση του καρκίνου εξασφαλίζεται, εάν η διάγνωση γίνει πολύ πρώιμα, όταν είναι σε κυτταρικό επίπεδο.

Τροποποίηση του ρυθμού ζωής. Πρέπει να ζούμε υγιεινά και να λαμβάνονται προφυλάξεις για ν'αποφευχθεί η υποτροπή.

Διαγνωστικός και θεραπευτικός τομέας: Η καρκινογένεση εξελίσσεται σε καρκίνο με κατάλληλες συνθήκες διαβίωσης και ρυθμού της ζωής του ατόμου. Ουσίωδη ρόλο παίζουν οι φυσικές μας άμυνες. Μελέτες δείχνουν, ότι ο τρόπος ζωής παίζει θεμελιώδη ρόλο στην ευπάθεια. Στον καρκίνο, υφίσταται 15% θνησιμότητα, από γενετικούς παράγοντες. Το περιβάλλον παίζει κύριο ρόλο. Οι κληρονομικοί - γενετικοί παράγοντες παίζουν ρόλο στην ευπάθεια απέναντι στα νεοπλάσματα.

Ανισορροπίες έχουν αναπτυχθεί στο περιβάλλον μας. Να περιορίσουμε τις τροφές, που προάγουν τον καρκίνο. Το σώμα μας να διεγείρει το ανοσοποιητικό σύστημα. Σε περιπτώσεις καρκίνου, όλο το σώμα ευρίσκεται σε εμπόλεμη κατάσταση. Δεν συμμορφώνονται με κανένα από τους περιορισμούς που σέβεται ένας υγιής οργανισμός.

Τα ανοσοκύτταρα έχουν καθοριστικό ρόλο, να εξουδετερώνουν τον καρκίνο και είναι ευαίσθητα στα συναισθήματά μας, να τα καταστρίλλουν ή να τα ενεργοποιήσουν. Όταν εξασθενήσει το ανοσοποιητικό σύστημα, αναπτύσσονται μερικές φορές φλεγμονές και καρκινικοί όγκοι. Οι όγκοι, αφοπλίζουν τα ανοσοκύτταρα. Ο όγκος, προκαλεί φλεγμονή, γίνεται επιθετικός, εξαπλώνεται, προκαλώντας μεταστάσεις. Υπερπαραγωγή φλεγμονωδών ουσιών, από το στρές.

Να εξαλείψουμε τις τοξικές ουσίες που υπάρχουν στο περιβάλλον και παίζουν ρόλο, στην εμφάνιση των πρώτων καρκινικών κυττάρων στον οργανισμό και του μετασχηματισμού τους σε πιο επιθετικούς και να ακολουθήσουμε μία αντικαρκινική διατροφή. Η διατροφική ανισορροπία, συνδέεται με ορισμένες μορφές καρκίνου. Ο μεταβολισμός των όγκων, στηρίζεται στην κατανάλωση γλυκόζης. Με την έκκριση ινσουλίνης, αναπτύσσονται καρκινικά κύτταρα.

Ακατανόητο το αίτιο. Από το 1940 έχουμε αύξηση του καρκίνου. Στατιστική αύξηση του καρκίνου διαγιγνώσκεται και στις ΗΠΑ.

Η Π.Ο.Υ. (Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας) έχει διαπιστώσει τις καρκινικές ουσίες στο περιβάλλον: Βενζοπυρένιο από καπνό τσιγάρου, καρκινική ουσία. Κόκκινο κρέας, καρκίνος μαστού, άνοια από νεοπλασία. Με την χημειοθεραπεία, εξαλείφεις τα καρκινικά κύτταρα, όσο το δυνατόν. Το στρές μπορεί να επηρεάσει την πορεία του καρκίνου. Αντίδοτο, αποτελεί ο διαλογισμός και οι υγιεινές συνθήκες.

Τον καρκίνο τον αποδίδουν και σε ψυχολογικές συγκρούσεις. Το στρές προκαλεί έκλυση ορμονών, όπως τη φλεγμονώδη αντίδραση, διευκολύνοντας την ανάπτυξη και εξάπλωση των όγκων.

Ψυχολογικοί παράγοντες και ανοσοποιητικό σύστημα: (ψυχονευροανοσολογία).

¹³ Δρ. Νταβίντ Σερβάν – Σρεμπέρ, “Anti-cancer”, Ένας νέος τρόπος ζωής, (Αθήνα: Ψυχογιός, 2008).

Σύμφωνα με έρευνες, πιά μαχητικά ενεργά κύτταρα υπάρχουν σ'αυτούς που τους αγαπούν, από αυτούς που νιώθουν εγκαταλελειμμένοι και βυθίζονται στην κατάθλιψη και είναι ανίσχυροι.

Η τέχνη της καθοδήγησης του αρρώστου, στην προηγούμενη υγιή του κατάσταση. Μυστικιστικές ή διαπροσωπικές δυνάμεις. Σύμφωνα με τις συστάσεις το 2003,¹⁴ της επιτροπής των υπουργών προς τα κράτη μέλη, για την οργάνωση της παρηγορητικής αγωγής: Το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Συμβούλιο, στο άρθρο 10, δίνει έμφαση στο δικαίωμα στον καθένα να γνωρίζει κάθε πληροφορία, για την κατάσταση της υγείας του και να συμμετέχει στην διαδικασία της λήψης των αποφάσεων που επηρεάζουν την φροντίδα της υγείας του. Σεβασμός και προστασία της αξιοπρέπειας και της αυτονομίας του ασθενούς. Ως άτομα με αξία, χαίρουν φροντίδας, στην ανακούφιση των συμπτωμάτων και στην κάλυψη των αναγκών τους. Ο έλεγχος του πόνου επιτυγχάνεται, όπως αναφέραμε, μέσω της παρηγορητικής αγωγής.

Παρηγορητική αγωγή¹⁵ είναι, η ενεργή ολιστική φροντίδα ασθενών με προχωρημένες εξελικτικές ασθένειες στοχεύοντας στον έλεγχο του πόνου και των άλλων συμπτωμάτων προσφέροντας στα κέντρα πόνου των νοσοκομείων ιατρική και ψυχολογική υποστήριξη και σκοπός της είναι η επίτευξη της καλύτερης ποιότητας ζωής για τους ασθενείς και τις οικογένειές τους.

Μείωση του στρές: Για να μειωθεί το στρές, εστιάζεις στην αναπνοή και συγκεντρώνεσαι στο νού. Ενδυνάμωση, θάρρος, αυτοσυγκράτηση, τεχνικές και φάρμακα για την μείωση του πόνου και του στρές, μέσω εγρήγορης, (mind fullness based stress reduction), αναπνοή, ρουθούνια, λαιμό, βρόγχους, πνεύμονες.

Πρόγραμμα διαλογισμού, ασκήσεις χαλάρωσης. Το άγγιγμα είναι παλιά μορφή θεραπείας. Φόβος θανάτου, πόνου, ανυπαρξίας, κοινή μοίρα για τον θάνατο. Στους ασθενείς, δεν δίνουμε ψεύτικες ελπίδες και αβάσιμες υποσχέσεις.

Προστατευτικές επιδράσεις γυμναστικής απέναντι στο στρές: Αμυντικοί οργανισμοί που συντελούν στην καταπολέμηση του καρκίνου, μπορούν να διεγερθούν άμεσα, με την γυμναστική. Οι ασθενείς συμβουλευονται τον ογκολόγο τους πριν κάνουν γυμναστική, (κάποιες ασκήσεις είναι επικίνδυνες). Η γυμναστική μειώνει τον κίνδυνο της υποτροπής. Ο Αμίτ Σούντ MD, (Mayo Clinic), ισχυρίζεται ότι η γυμναστική ανακουφίζει από την κόπωση (Journal of Clinical Oncology). Έχει διαπιστωθεί μείωση της υποτροπής 50-60%, σε ασθενείς που ασκούνται. Δύο μελέτες της Mayo και της Β. Καρολίνα δείχνουν τις επιδράσεις της γυμναστικής. Το βάδισμα βοηθά για τον καρκίνο του μαστού. Η γυμναστική παρεμβαίνει στην κατάθλιψη.

Θετικές επιδράσεις της χημειοθεραπείας με Herceptin (επαναστατικό φάρμακο για εξάλειψη του πόνου).

Ο καρκίνος μπορεί ν' αναπτυχθεί και να εξαπλωθεί, εάν το υπόβαθρο του οργανισμού μας είναι ευνοϊκό. Ν' αλλάξουμε την νοοτροπία των κυττάρων μας και του τρόπου ζωής μας.

¹⁴ «Συστάσεις 24 της επιτροπής των Υπουργών προς τα κράτη-μέλη για την οργάνωση της Παρηγορητικής Αγωγής», μετφρ.Κ.Μυστακίδου, Ε. Κατσούδα, Ι. Χατζηπλή, Ε.Πάρπα, (Council of Europe, 2004).

¹⁵ «Ανακούφιση συμπτωμάτων σε ασθενείς τελικού σταδίου», Επιμ. Μεταφρ: Κ. Μυστακίδου, Μονάδα Ανακούφισης Πόνου και Παρηγορητικής Αγωγής, Εργαστήριο Ακτινολογίας, Παν/μιο Αθηνών, Αρεταίειον Νοσοκομείον και Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας, (Γενεύη:1998).

Α΄ ΟΡΘΟΠΑΙΔΙΚΗ ΚΛΙΝΙΚΗ
ΟΡΘΟΠΑΙΔΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΜΥΟΣΚΕΛΕΤΙΚΗΣ ΟΓΚΟΛΟΓΙΑΣ

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ - ΕΤΗ: 2008 - 2010

ΑΣΘΕΝΕΙΣ ΚΑΤΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΧΕΙΡΟΥΡΓΕΙΟΥ:

20088..... 200924..... 20108.....ασθενείς = 40

ΔΙΑΓΝΩΣΗ ΠΑΘΗΣΕΩΝ: Σάρκωμα οστών....15..., Σάρκωμα μαλακών μορίων....20,
Χόρδωμα ιερού οστού....2..., Μεταστατικά οστού....3..., Σύνολο ασθενών: 40.

ΦΥΛΟ: ΑΡΡΕΝΕΣ ...23..... ΘΗΛΕΙΣ17..... ΣΥΝΟΛΟ:40.....

ΗΛΙΚΙΑΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ:

ΕΤΩΝ 10-204.....

» 21-408.....

» 41-506.....

» 51-607.....

» 61-707.....

» 71-806.....

» 81-901.....

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ:

ΑΓΑΜΟΙ12..... ΕΓΓΑΜΟΙ24..... ΕΧΟΥΝ ΠΑΙΔΙΑ24.....

ΔΙΑΖΕΥΓΜΕΝΟΙ2..... ΑΡΡΑΒΩΝΙΑΣΜΕΝΟΙ1.....

ΕΙΧΑΝ ΑΠΟΚΛΕΙΣΤΙΚΗ ΝΟΣΟΚΟΜΑ ΣΤΟ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟ:12 ασθενείς....

ΛΟΓΟΙ ΕΜΦΑΝΙΣΗΣ ΤΗΣ ΝΟΣΟΥ:

1). ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΣΕ ΡΥΠΟΓΟΝΟ ΠΕΡΙΟΧΗ *.....11 ασθενείς....

2). ΑΝΘΥΓΙΓΕΙΝΗ ΕΡΓΑΣΙΑ **7.....

3). ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ 17.....

4). ΚΑΠΝΙΣΜΑ15.....

5). ΑΓΧΟΣ, ΣΤΡΕΣ .16.....

6). ΑΛΛΟ: (κατάθλιψη, δυσαρέσκεια για τη ζωή, ελιά στο σώμα, σκόνταψα, είχα τρακάρει, από χτύπημα, από γονίδιο, τυχαία εμφανίστηκε)

Σημειώσεις:

* (Λεκανοπέδιο Αττικής ρυπογόνος περιοχή. Από τό Τσερνομπίλ – είχε ζήσει στη Ρωσία. Κάποιοι απάντησαν, ότι ζούν σε βιομηχανική περιοχή με εργοστάσια, Αγ. Κων/νος, Λαύριο, διυλιστήρια Ελευσίνας, βιομηχανίες, χαλυβουργεία στο Βόλο, άλλοι δίπλα σε πυλώνες της ΔΕΗ, σε πεδίο βολής, υδροηλεκτρικά εργοστάσια, υγρασία στη Λίμνη Ιωαννίνων, το νερό στη Θήβα είχε χρώμιο, εργοστάσια στο Κολωνό)

** (Ο Δ.Γ.+ ήταν εργάτης σε εργοστάσιο επί χρόνια, μαγιάριζε 50 μπανιέρες την ημέρα σε μεγάλη θερμοκρασία. Δούλεψε σε Κλωστοϋφαντουργείο Αιγαίου, ανέπνεε σκόνη βαμβακιού επί 5 χρόνια. Εργαζόταν μέχρι το 1997).

** (Η Μ. Ο.+ δούλεψε αγρότισσα σε καπνά και σε εργοστάσιο με χρώματα για στάμπες για χρόνια, με ωράριο από τις 6.00π.μ-10μ.μ, και ανέπνεε χνούδι).

** (Ο Ν. Τ.+ εργαζόταν στα Διυλιστήρια Ασπροπύργου, σε τάγκερ στα Ναυπηγεία Σκαρμαμαγκά, στα Χαλυβουργεία μεπτά, στη Χαρτοποιία, για 15 χρόνια, στη ΔΕΗ ηλεκτροσυγκόλληση σε επικίνδυνη και ανθυγιεινή εργασία μέχρι το 2004).

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΗ :

- 1). ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΟΠΟ ΓΕΝΝΗΣΗΣ24 μετακινήθηκαν.....
- 2). ΠΑΡΕΜΕΙΝΑΝ ΣΤΟΝ ΙΔΙΟ ΤΟΠΟ ΓΕΝΝΗΣΗΣ ΤΟΥΣ15.....

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΕΣΗ:

- 1). ΚΑΛΗ9.....
- 2). ΜΕΤΡΙΑ .25.....
- 3). ΚΑΚΗ ...5.....

ΘΕΡΑΠΕΙΑ ΠΡΙΝ Η ΜΕΤΑ ΤΟ ΧΕΙΡΟΥΡΓΕΙΟ:

Έλαβαν ΑΚΤΙΝΟΒΟΛΙΑ και ΧΗΜΕΙΟΘΕΡΑΠΕΙΑ ...Σύνολο 28...

ΑΝΑΓΚΑΣΤΙΚΟΣ ΑΚΡΩΤΗΡΙΑΣΜΟΣ ΜΕΛΟΥΣ (ΠΡΟΣΘΕΤΙΣΤΕΣ)

:5.....

ΠΟΝΟΣ* ΠΡΙΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΓΧΕΙΡΗΣΗ:**

ΠΡΙΝ: ΝΑΙ25.....ΟΧΙ13.....ΛΙΓΟ.....1.....
ΜΕΤΑ: ΝΑΙ21.....ΟΧΙ13.....ΛΙΓΟ.....5.....

*** με επισκληρίδιο ή με αναλγητικά ο πόνος υποχωρούσε.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ – ΔΙΑΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ:

- 1). ΚΑΛΕΣ31.....
- 2). ΜΕΤΡΙΕΣ ...3.....
- 3). ΚΑΚΕΣ5.....

ΔΙΑΤΡΟΦΗ: Μεσογειακή διατροφή, ελληνική κουζίνα, «τρώω απ' όλα», αλεσμένη τροφή,

Από την ποιοτική έρευνα, με συνεντεύξεις με τους ασθενείς μας, σταχυολογούμε τις απαντήσεις, τις οποίες εκθέτουμε:

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΖΩΗΣ ΑΣΘΕΝΟΥΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΗΣ ΝΟΣΟΥ: «Η ασθένεια μου άλλαξε την ζωή». «Να ζούμε την κάθε ημέρα με γέλιο». «Έχω γίνει πιο ευαίσθητη». «Μάχη με την νόσο». «Στάθηκα απέναντι στην ασθένεια και είπα θα το αντιμετωπίσω». «Δεν αναλώνομαι σε ανούσια πράγματα». «Να ζήσω τα χρόνια που μου έχει γράψει ο Θεός, να καμαρώσω τα εγγόνια». Αναπόληση της ζωής από την παιδική ηλικία. Αλλαγή στον τρόπο σκέψης. Απορίες και ερωτήσεις για το μέλλον. Θα γίνει καλύτερα; «Η ζωή είναι λίγη και πρέπει να ζήσουμε καλά». «Αφ' ότου αρρώστησε ασχολείται με τον εαυτό του-της». «Περνώ την πιο δύσκολη και άσχημη περίοδο της ζωής μου, εξαιτίας της νόσου του ca».

ΠΟΝΟΣ: Πρίν χειρουργηθούν άνθρωποι ευάλωτοι. Μετά το χειρουργείο ηρεμούν, είναι ευχαριστημένοι, ανακουφίζονται, νιώθουν μετεγχειρητικό πόνο, τους καλμάρει το φάρμακο – επισκληρίδιο-. Πέφτουν σε αδράνεια, από την ασθένεια. Σωματικές επιπτώσεις στην ψυχολογία τους. «Με την χημειοθεραπεία, ζάρωσα, φούσκωσα. «Πήρα κιλά, κάηκα με τις ακτινοβολίες».

Αλλοιώθηκε ο εαυτός τους. «Δέν είμαι εγώ». «Στην χημειοθεραπεία δεν μπορείς ούτε τον εαυτό σου ν' ανεχτείς». Το φάρμακο έχει απορροφηθεί, εξασθενεί τον οργανισμό. Ελπίζει να περπατήσει. Συμπτώματα πανικού, κατάθλιψη, συμβουλή από ψυχίατρο. Κάποιοι αγωνιούν για μετάσταση. «Εκκρίνει υγρά, πρήζετε», συσκευή αρνητικής εισρόφησης τύπου vac, παίρνουν αντιβιοτικά, υποβάλλονται σε φυσιοθεραπείες.

ΒΙΩΣΙΜΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΑΣΘΕΝΩΝ:

1). ΕΠΙΒΙΩΝΟΥΝ...34 ασθενείς, 2). ΑΠΕΒΙΩΣΑΝ...6 ασθενείς - σε μακρύ χρονικό διάστημα.

Το ασφαλιστικό ταμείο, του ασθενούς αποπλήρωνε τα έξοδα νοσηλείας του, στο "Αττικόν" Νοσοκομείο.

Επίλογος

Η εμφάνιση της νόσου όπως προκύπτει από την έρευνά μας οφείλεται σε συνάρτηση κοινωνικοοικονομικών, περιβαλλοντικών, κληρονομικών παραμέτρων που αφορούν τα γονίδια του ατόμου. Έτσι, τα πιθανά αίτια εμφάνισης της νόσου, είναι ο τρόπος ζωής του ατόμου, η διατροφή του, οι συνήθειές του, τα γονίδια του, το κληρονομικό ιστορικό, η κοινωνική του τάξη, το επάγγελμα που ασκεί και οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσής του, ωράριο ή ανθυγιεινή εργασία, ο τόπος κατοικίας του, η ραδιενέργεια, ο ελεύθερος χρόνος που διαθέτει και η φιλοσοφία που έχει για την ζωή του, οι μετακινήσεις του, τα επίπεδα σκέψης και πρακτικής που διένυσε, το τυχαίο, οι διαπροσωπικές σχέσεις, οι συγκρουσιακές καταστάσεις, η ψυχολογία του, το στρέψ, οι κοινωνικές, πολιτικές, θρησκευτικές πεποιθήσεις του.

Με την εμφάνιση της νόσου, αλλάζει η ψυχοσύνθεση του ασθενούς, το σώμα υπόκειται σε εγχειρήσεις για την αφαίρεση του όγκου, για να μην επεκταθεί σ' όλο του το σώμα. Η λοίμωξη, πόσο μάλλον η μετάσταση, ή η υποτροπή τούς καταστέλλει. Ο ασθενής δίνει μάχη για την ζωή του, η οποία κερδίζεται ή χάνεται, έπειτα από προσπάθειες των γιατρών του, του νοσηλευτικού προσωπικού και των συγγενών που του συμπαρίστανται.

Στις κοινωνικές επιπτώσεις είναι ότι υφίσταται μιά ανατροπή η ίδια τους η ζωή, όπως λαμβάνουν μακροχρόνια άδεια, όσοι εργάζονται και αλλάζει και η φιλοσοφία τους. Οι ιδιωτικοί υπάλληλοι αποχωρούν από την εργασία τους και τους αναχαιτίζεται οποιαδήποτε δράση. Επίσης υφίστανται οικονομικές επιπτώσεις, όπως, απώλεια του εισοδήματός τους και κοινωνική απομόνωση. Σε ιδιωτικές κλινικές, το κόστος θεραπείας για χημειοθεραπεία-ακτινοθεραπεία είναι αυξημένο. Συμμετοχή έχουν οι ασθενείς και στα φάρμακα. Ψυχολογικές και συναισθηματικές μεταβολές υφίσταται το ζευγάρι όπως π.χ. διαζύγιο από τον σύζυγο ενώ η γυναίκα νοσεί.

Στο νοσοκομείο οι χρόνιοι πάσχοντες παραμένουν για να αποθεραπευτούν. Καταβάλλονται προσπάθειες από την διεπιστημονική ομάδα για να μείνει ο ασθενής εν ζωή, με ποιότητα ζωής.

Βιβλιογραφία

- Ashraff, S, Gupta, Ldr Ak, Chaudhury, Lt Col S, Sudarsanan, Col S, Raju, MSVK, Brig, Salujha, Lt Col SK, Srivastava, K. (2004) «Effect of short-term psychiatric intervention in cancer patients», MJAFI.
- Clement, O, «Το πνεύμα του Σολζενίτσιν» (Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Ι.Δ.Κολλάρου και Σίας Α.Ε, χ.χ).
- Council of Europe (2004), μετφρ. Κ. Μυστακίδου, Ε. Κατσούδα, Ι. Χατζηπλή, Ε. Πάρπα, «Συστάσεις (2003), 24 της επιτροπής των Υπουργών προς τα κράτη-μέλη για την οργάνωση της Παρηγορητικής

Αγωγής»

- http://www.ygeiaonline.gr/index.php?option=com_content@view=article@catid=79:2008-12-11-17-25-3.
http://www.medlook.net/printarticle.asp?item_id=2046.
- Koundera, M, μετφρ. Δασκαλάκη, Κ. (1990) «*Η αθανασία*» (Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Ι. Δ. Κολλάρου και Σίας Α.Ε).
- National Cancer Institute, “*What you need, to know, about cancer*”, U.S. Department of Health and human services, National Institutes of Health, (2006).
- Rogers, C. (1959), *A Theory of therapy, Personality and Interpersonal Relationships as Developed in the client-centered framework* in (ed) S. Koch, *Psychology: A study of a science, of the person and the social context*, (New York Formulations Mc Graw Hill: 1959).
- Virginia Pinheiro Stolagli, Maria Rosa Barral Evangelista, Olavo Pires de Camargo, (2008) «*Social implications faced by bone sarcoma patients’ families*», Biblioteca Central Cesar Lattes.
- Έθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, (1988), «*Υγεία και Ελληνική Κοινωνία-Εμπειρική Έρευνα*», (Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε).
- Μαριόλης, Α, Φικιώρης, Α, Αλογιάννη, Π, (2009) «*Οικογενειακός Ιατρός, μάθετε για την φροντίδα των ασθενών*», Carers National Association, Best Seller, (Αθήνα: Π.Χ. Πασχαλίδης ΕΠΕ).
- Μυστακίδου, Κ. (επιμ. μετφρ) (1998): «*Ανακούφιση συμπτωμάτων σε ασθενείς τελικού σταδίου*», Μονάδα Ανακούφισης Πόνου και Παρηγορητικής Αγωγής, Εργαστήριο Ακτινολογίας, Παν/μιο Αθηνών, Αρεταίειον Νοσοκομείον και Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας, Γενεύη.
- Σερβάν-Σρεμπέρ, Νταβίντ, (2008) “*Anti-cancer*”, Ένας νέος τρόπος ζωής, (Αθήνα, Εκδ. Ψυχογιός).
- Σολτζενίτσιν, Α. (1970), «*Πτέρυγα Καρκινοπαθών*», Αθήνα, Βραβείο Νόμπελ.
- Yalom, I. (2008), «*Στον κήπο του Επίκουρου, Αφήνοντας πίσω τον τρόπο του θανάτου*», μετφρ. Ε.Αδριτσάνου, Γ. Ζέρβας (Αθήνα: Άγρα).

«Βιωσιμότητα και η Κατασκευή Πράσινης Γνώσης στην Αρχιτεκτονική»

Μαρία Πάσχου¹

Περίληψη

Οι σύγχρονες ενεργειακές και κλιματολογικές πιέσεις για την ανάπτυξη περιβαλλοντικής πολιτικής και την προώθηση εναλλακτικών πηγών ενέργειας και περιβαλλοντικά φιλικών τεχνολογιών συνοδεύονται από επιστημολογικές πιέσεις για την υιοθέτηση της έννοιας της βιωσιμότητας και των αρχών του περιβαλλοντισμού στους περισσότερους επιστημονικούς και τεχνολογικούς κλάδους. Αντλώντας από τον κλάδο της αρχιτεκτονικής, η παρούσα εισήγηση παρουσιάζει τον τρόπο διαμόρφωσης 'πράσινης' γνώσης που οδηγεί σε αυτό που ονομάζουμε βιώσιμο σχεδιασμό και που σήμερα αποτελεί μια από τις δημοφιλέστερες τάσεις στην αρχιτεκτονική. Διαπιστώνεται ότι ο βιώσιμος σχεδιασμός χαρακτηρίζεται από ερμηνευτική ευελιξία και προσδιορίζεται από το κοινωνικό-πολιτικό πλαίσιο εφαρμογής του. Όπως μαρτυρούν σύγχρονες μελέτες και παραδείγματα από τη διεθνή και την ελληνική εμπειρία, ο βιώσιμος σχεδιασμός μπορεί να σημαίνει διαφορετικά πράγματα, αλλού ανταποκρινόμενος στα κριτήρια της πράσινης επιχειρηματικότητας κι αλλού στα κριτήρια που ορίζει μια κριτική οικολογική προσέγγιση. Οι διαφορετικοί τρόποι νοηματοδότησης του βιώσιμου σχεδιασμού σχετίζονται με τον τρόπο που γίνεται αντιληπτή η έννοια της βιωσιμότητας ως πολιτικός στόχος.

Εισαγωγή

Η σταδιακή καθιέρωση του όρου της βιωσιμότητας τόσο σε ακαδημαϊκό επίπεδο όσο και σε επίπεδο χάραξης πολιτικής συνετέλεσε στον κατατεμαχισμό του περιβαλλοντισμού από καθολική έννοια σε εξειδικευμένες, τομεακά αποσπασμένες γνώσεις και πεδία εφαρμογής (Jamison, 2003). Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της περιβαλλοντικής ή 'πράσινης' γνώση είναι ότι αυτή μπορεί να προκύπτει είτε από τον ορθολογισμό ενός ισχύοντος επιστημονικού παραδείγματος, είτε μέσα από μηχανισμούς αμφισβήτησης του κυρίαρχου επιστημονικού λόγου, ως επιστημονική κριτική (Redclift, 2009)

Όπως σε άλλους επιστημονικούς κλάδους, έτσι και στην αρχιτεκτονική τα τελευταία χρόνια παρατηρείται έντονο ακαδημαϊκό ενδιαφέρον για 'πράσινη γνώση'. Ο βιοκλιματικός σχεδιασμός και η 'πράσινη' ή 'ενεργειακή' κατασκευή αποτελούν μια από τις πιο σύγχρονες και δημοφιλείς τάσεις του κλάδου. Παράλληλα, ο βιώσιμος σχεδιασμός αποτελεί αντικείμενο πολιτικής και δημόσιου διαλόγου και μπορεί να περιλαμβάνει από ενέργειες μικρής κλίμακας, όπως η ενεργειακή αναβάθμιση ενός διαμερίσματος ή η ανέγερση ενός 'πράσινου' κτιρίου, μέχρι το σχεδιασμό ή επανασχεδιασμό του αστικού τοπίου.

Από τη στιγμή που η αρχιτεκτονική πέρα από ακαδημαϊκός κλάδος είναι φορέας πολιτισμού και αξιών και προτείνει κοινωνικές τάσεις και συμπεριφορές, η μελέτη της νοηματοδότησης του βιώσιμου σχεδιασμού αποκαλύπτει κάτι για την ίδια την κοινωνία, για τον τρόπο που αντιλαμβάνεται την έννοια της βιωσιμότητας και τον τρόπο που ανταποκρίνεται

¹ Υποψ. Διδάκτωρ Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

στις προκλήσεις των καιρών, όπως είναι η περιβαλλοντική, κλιματολογική και ενεργειακή κρίση που καθιστούν τη βιώσιμη ανάπτυξη κεντρική έννοια σήμερα.

Έχοντας ως θεωρητικό υπόβαθρο τον κοινωνικό κονστρουξιονισμό, η μελέτη του τρόπου κατασκευής πράσινης γνώσης στην αρχιτεκτονική, που διαμορφώνει αυτό που ονομάζουμε βιώσιμη αρχιτεκτονική, δεν πρέπει να μένει προσκολλημένη στην διερεύνηση καθολικών αρχών και κριτηρίων αξιολόγησης, αλλά στην αναζήτηση του τρόπου με τον οποίο αναδεικνύονται στόχοι, προτεραιότητες και καλές πρακτικές σε συνάρτηση με τις ανάγκες και τις ιδιαιτερότητες του πλαισίου. Επιπλέον, όπως συμβουλεύουν και οι ίδιοι οι θεωρητικοί του κλάδου, κάθε σχεδιασμός προτείνει στάση ζωής και από την άποψη αυτή ο βιώσιμος σχεδιασμός οφείλει να εμβαθύνει στα καίρια ερωτήματα περιβαλλοντικής ηθικής, πολιτικής και δεοντολογίας και να μην περιορίζεται σε ποσοτικά μοντέλα και ζητήματα τεχνογνωσίας (Farmer και Guy, 2010).

Τα χαρακτηριστικά του βιώσιμου σχεδιασμού

Στην Ατζέντα 21 της Συνόδου του Ρίο το 1992 βρίσκουμε για πρώτη φορά τις κατευθυντήριες γραμμές που θέτει ο στόχος της βιωσιμότητας για το δομημένο περιβάλλον και την αρχιτεκτονική: χρήση τοπικών υλικών και τεχνολογιών, τεχνολογία παραγωγής εντάσεως εργασίας –δηλαδή που χρησιμοποιεί συγκριτικά περισσότερη εργασία από ό,τι κεφάλαια-ενεργειακή επάρκεια, ανακυκλώσιμα υλικά, αποφυγή αποβλήτων και ανάπτυξη γνώσης για την μέτρηση της επίδρασης των κτιρίων στο περιβάλλον –δηλαδή για το οικολογικό τους αποτύπωμα.

Ο κύριος στόχος του βιώσιμου σχεδιασμού είναι η μείωση στην κατανάλωση ενέργειας που προέρχεται από τα κτίρια. Αυτό περιλαμβάνει από τη μία την μείωση των ενεργειακών αναγκών σε ένα κτίριο και από την άλλη την αντικατάσταση της τεχνητά παραγόμενης ενέργειας –δηλαδή της ενέργειας σε ρεύμα και πετρέλαιο- με ενέργεια από το περιβάλλον - δηλαδή από ανανεώσιμες πηγές ενέργειας. Στην πρώτη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με ενεργειακή κατασκευή, η οποία περιλαμβάνει μια σειρά από τεχνικές και υλικά όπως ανακύκλωση νερού, εξωτερική μόνωση και μόνωση δώματος και συστήματα χαμηλής κατανάλωσης ενέργειας. Στην δεύτερη περίπτωση μιλάμε για βιοκλιματικό σχεδιασμό και η έμφαση δίνεται στον προσανατολισμό του κτιρίου, στην καλύτερη δυνατή αξιοποίηση της ηλιακής ενέργειας και του φυσικού φωτισμού, και στην υιοθέτηση τεχνικών παθητικού δροσισμού.

Ο βιώσιμος σχεδιασμός όμως έχει και κοινωνικούς στόχους, όπως είναι η επίτευξη αρμονίας μεταξύ οικοσυστήματος και πολιτισμού, η εξασφάλιση κοινωνικής συνοχής σε επίπεδο κοινότητας – που σε επίπεδο πολιτικής παραπέμπει στην οικιστική αναβάθμιση των υποβαθμισμένων αστικών ζωνών, η ενίσχυση της τοπικής κοινότητας –που επιτυγχάνεται χρησιμοποιώντας πόρους από την κοινότητα σε υλικά, εργασία και τεχνογνωσία, έτσι ώστε να λέγεται πλέον συχνά ότι το παραδοσιακό και το τοπικό είναι και το βιώσιμο. Παράλληλα ο βιώσιμος σχεδιασμός αποτελεί κίνητρο και πηγή έμπνευσης για αλλαγή του τρόπου ζωής, για την προώθηση οικολογικών αισθητικών κριτηρίων και παιδείας, οδηγώντας έτσι την κοινωνία σε μια ποιοτική αναβάθμιση.

Η ερμηνευτική ευελιξία στο βιώσιμο σχεδιασμό

Από τα προηγούμενα γίνεται κατανοητό ότι ο βιώσιμος σχεδιασμός αποτελεί έκφραση μιας ολιστικής προσέγγισης στο σχεδιασμό, ώστε κάθε συστατικό στοιχείο του σχεδίου να βρίσκεται σε αρμονία με τα υπόλοιπα στοιχεία, με το φυσικό και δομημένο περιβάλλον και με τους ανθρώπους. Το εύρος των εφαρμογών και χαρακτηριστικών του βιώσιμου αρχιτεκτονικού

σχεδιασμού, από την άλλη πλευρά, αφήνει το περιθώριο να δίνεται έμφαση σε διαφορετικές κάθε φορά παραμέτρους και στοιχεία. Αυτό μπορεί να οδηγήσει σε τόσο διαφορετικά αποτελέσματα ως προς το τελικό σχεδιαστικό προϊόν, ώστε να μπορούμε να μιλάμε για διαφορετικά 'παραδείγματα' κατά τον Κουν βιώσιμου σχεδιασμού.

Η ερμηνευτική ευελιξία του βιώσιμου σχεδιασμού σχετίζεται με επιλογές πολιτικής φιλοσοφίας καθώς και με την ερμηνευτική ευελιξία που χαρακτηρίζει την ίδια την έννοια της βιωσιμότητας. Σύμφωνα με την έκθεση Brundtland, που συνέταξε το 1987 η Παγκόσμια Επιτροπή για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη του ΟΗΕ, η βιωσιμότητα προσδιορίζεται ως «η ικανοποίηση των σημερινών αναγκών χωρίς αυτό να βάζει σε κίνδυνο την ικανοποίηση των αναγκών της γενιάς του μέλλοντος». Αυτό όμως αποτελεί μια αρκετά γενική έκφραση, η ερμηνεία της οποίας είναι ζήτημα πολιτικής απόφασης. Η πολυμορφία που χαρακτηρίζει τις πολιτικές της βιώσιμης ανάπτυξης μπορεί να απεικονιστεί σε μια κλίμακα που κατασκευάζεται με άξονα τα δύο άκρα των ιδεολογικών και φιλοσοφικών διαστάσεων για το φυσικό κόσμο και τη θέση του ανθρώπου σ' αυτόν: τον ανθρωποκεντρισμό και τον οικοκεντρισμό. Ο ανθρωποκεντρισμός αποτιμά την αξία της φύσης ανάλογα με το τι έχει αυτή να προσφέρει στον άνθρωπο, ενώ ο οικοκεντρισμός αναγνωρίζει την εγγενή αξία της φύσης και θεωρεί τη σχέση ανθρώπου και φύσης ως σχέση αμοιβαιότητας και αλληλεπίδρασης. Το αν το περιβάλλον θα αντιμετωπιστεί ως ένας πόρος που πρέπει να διατηρηθεί στο βαθμό που δεν θα δυσχεραίνει την ανθρώπινη δραστηριότητα ή αν θα αντιμετωπιστεί ως κάτι που έχει εγγενή αξία είναι ζήτημα πολιτικής φιλοσοφίας και ηθικής.

Οι δυο διαφορετικές ηθικές σχετίζονται με τον τύπο της βιώσιμης ανάπτυξης που υιοθετείται κάθε φορά. Ο ανθρωποκεντρισμός διαμορφώνει τις βάσεις για πολιτική ασθενοσύς βιώσιμης ανάπτυξης, η οποία βασίζεται στο ίδιο αναπτυξιακό μοντέλο με κάποιες μη δομικού τύπου παρεμβάσεις, όπως περιβαλλοντικά πρόστιμα και φορολογικά κίνητρα. Ο οικοκεντρισμός διαμορφώνει τις βάσεις για ισχυρή βιώσιμη ανάπτυξη, που χαρακτηρίζεται από δομικού τύπου αλλαγές και ένα αναπτυξιακό μοντέλο που δίνει έμφαση σε ποιοτικούς δείκτες και έννοιες όπως κοινωνική συμμετοχή, κοινωνική και περιβαλλοντική δικαιοσύνη και αποκέντρωση (Baker et al, 1997).

Προχωρώντας στο σχεδιασμό, το ιδεώδες της σχέσης φυσικού και δομημένου κόσμου και τα όρια μεταξύ τους μπορούν να αποδοθούν με πολύ διαφορετικούς τρόπους: ενώ ορισμένοι προτείνουν το 'άνοιγμα' προς τη φύση και σχεδιασμό που την αντιγράφει και μαθαίνει από αυτή, άλλοι δίνουν έμφαση σε λύσεις που στοχεύουν στο 'θωράκισμα' από τις απρόβλεπτες και εχθρικές πλευρές της φύσης (Guy, 2009). Ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις βιώσιμου σχεδιασμού η έμφαση δίνεται στην ενεργειακή απόδοση του κτιρίου – η οποία μπορεί να παραπέμψει είτε σε μειωμένες ανάγκες στην κατανάλωση ενέργειας είτε στην ενσωμάτωση συστημάτων παραγωγής ενέργειας από το ίδιο το κτίριο, σε κάποιες άλλες περιπτώσεις η προτεραιότητα δίνεται στη χρήση 'έξυπνων' υλικών με στόχο τη μείωση του κόστους συντήρησης του κτιρίου, και σε κάποιες τρίτες στην εναρμόνιση του κτιρίου με τον περιβάλλοντα χώρο –το μικρο-κλίμα, τους φυσικούς πόρους και την πολιτισμική κληρονομιά (Guy και Farmer, 2006). Τελικά όλες οι παραπάνω λύσεις μπορεί να χαρακτηριστούν ως «βιώσιμες», ενώ κάθε μια στην ουσία αντλεί από διαφορετική φιλοσοφία και οδηγεί σε διαφορετικό σχεδιαστικό αποτέλεσμα.

Επιστρέφοντας στο αρχικό ερώτημα, πώς τελικά κατασκευάζεται η 'πράσινη' γνώση, ο Jamison (2010) διακρίνει δύο κυρίαρχες κουλτούρες: από τη μία είναι η πράσινη επιχειρηματικότητα και από την άλλη η κριτική οικολογία. Η νοηματοδότηση του βιώσιμου σχεδιασμού ως πράσινη επιχειρηματικότητα είναι ανθρωποκεντρική, βασίζεται στην προσέγγιση του οικολογικού εκσυγχρονισμού² και δίνει προτεραιότητα στην υιοθέτηση νέων τεχνολογιών και τη δημιουργία επενδυτικών προοπτικών. Η νοηματοδότηση του βιώσιμου σχεδιασμού ως κριτική οικολογία είναι οικοκεντρική, προέρχεται από το περιβαλλοντικό κίνημα, που τα τελευταία 10 χρόνια εντάσσεται σε ένα ευρύτερο κίνημα, το κίνημα της

2 Θεωρητική προσέγγιση για τη περιβαλλοντική μεταρρύθμιση, βλ Young, 2000.

παγκόσμιας δικαιοσύνης, και δίνει προτεραιότητα στην κοινότητα, την περιβαλλοντική δικαιοσύνη και την χωρική ισότητα. Ο σχεδιασμός εδώ διαμορφώνεται όχι με βάση οικονομοτεχνικές προδιαγραφές αλλά με βάση το πλαίσιο, δηλαδή με βάση τον τοπικό χαρακτήρα δόμησης, την διαθεσιμότητα πόρων και τις συνήθειες των μελλοντικών χρηστών του κτιρίου. Επίσης, η προσέγγιση της κριτικής οικολογίας συνδέεται με τον επιστημονικό ακτιβισμό, δηλαδή την παραγωγή γνώσης υιοθετώντας στοιχεία από τον κριτικό λόγο των κινημάτων και της κοινωνίας των πολιτών (Redclift, 2009, Jamison, 2010).

Η διεθνής εμπειρία

Αντλώντας από την περίπτωση του Μάλμο της Σουηδίας που με την ευκαιρία μιας έκθεσης έγινε ανάπλαση μιας περιοχής με στόχο την ανάδειξη της βιωσιμότητας στον αστικό σχεδιασμό, ο Jamison (2008) δείχνει πώς η έννοια της βιωσιμότητας μπορεί να χρησιμοποιηθεί περισσότερο ως μέσο για την προώθηση τεχνολογικών και αισθητικών καινοτομιών, παρά για την ουσιαστική κάλυψη περιβαλλοντικών αναγκών. Κάνοντας κριτική στην οικιστική παρέμβαση του Καλατράβα – και συγκεκριμένα στο κτίριο Turning Torso (εικόνα 1), ο Jamison αναρωτιέται: «βελτιώνουν οι πόλεις στο όνομα της βιώσιμης αστικής ανάπτυξης τις περιβαλλοντικές τους επιδόσεις, ή το 'πρασίνισμα' των πόλεων είναι τελικά ένα ακόμα προωθητικό τέχνασμα που βοηθάει στον ανταγωνισμό των πόλεων να προσελκύσουν τουρίστες και επενδύσεις;» (ελεύθερη μετάφραση από Jamison, 2008: 285).

Σε αντίθεση με το Μάλμο, σε μια πιο πρόσφατη μελέτη του, ο Jamison (2011) εξετάζει το Alley Flat Initiative στην Ώστιν (εικόνα 2), που αποτελεί ένα πρωτότυπο πρόγραμμα συνεργασίας πανεπιστημίου (University of Texas Center for Sustainable Development), ιδιωτικού φορέα (Guadalupe Neighborhood Development Corporation) και κοινότητας (Austin Community Design and Development Center) με στόχο τη δημιουργία ενός ευπροσάρμοστου συστήματος παροχής βιώσιμης και οικονομικά προσιτής στέγασης, με τη χρήση βιώσιμων τεχνολογιών αλλά και καινοτόμων μεθόδων χρηματοδότησης για την ιδιοκατοίκηση που ωφελούν την τοπική ανάπτυξη και ευημερία. Στην περίπτωση αυτή τα κριτήρια που θέτει η βιωσιμότητα στο σχεδιασμό είναι ποιοτικά και προσδιορίζονται από τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, τα χαρακτηριστικά και τις αξίες της ίδιας της κοινότητας³.

Συνεπώς, το κατά πόσο ο βιώσιμος σχεδιασμός ανταποκρίνεται περισσότερο στο περιβαλλοντικό ιδεώδες της εναρμόνισης φυσικού και δομημένου περιβάλλοντος, σε πολιτικούς στόχους οικονομικής και τεχνολογικής καινοτομίας, ή στα αισθητικά κριτήρια της σύγχρονης αρχιτεκτονικής, όπως αυτά εξελίχθηκαν από το μοντερνισμό του Λε Κορμπιζιέ και την προτροπή υπέρβασης της φύσης και αντικατάστασής της με τεχνητά στοιχεία, είναι ζήτημα ερμηνείας και συνδέεται με αποφάσεις ηθικού και φιλοσοφικού χαρακτήρα.

³ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το Alley Flat Initiative, βλ. <http://www.thealleyflatinitiative.org>.

Εικόνα 1: Turning Torso

Εικόνα 2: The Alley Flat Initiative

Η ελληνική περίπτωση

Η εξέταση της νοηματοδότησης του βιώσιμου σχεδιασμού στην Ελλάδα ξεκινάει από μια σύντομη αναφορά στις συνιστώσες του πλαισίου. Όσον αφορά το θεσμικό πλαίσιο, η υιοθέτηση της σχετικής νομοθεσίας έγινε πολύ πρόσφατα με την εισαγωγή ενός νέου νόμου το 2008⁴ και του κανονιστικού του πλαισίου σχετικά με την ενεργειακή απόδοση των κτιρίων⁵. Μάλιστα το πλαίσιο ολοκληρώθηκε καθυστερημένα και ύστερα από την καταδίκη της Ελλάδας από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο για παράλειψη εμπρόθεσμης εναρμόνισης με την αντίστοιχη κοινοτική Οδηγία. Οι δύο βασικότεροι άξονες του νέου θεσμικού πλαισίου είναι: α. όσον αφορά την ανέγερση νέων κτιρίων, η εκπόνηση μελέτης για την ενεργειακή τους απόδοση, η οποία αντικαθιστά τη μελέτη θερμομόνωσης που θεσπίστηκε το 1979⁶, β. όσον αφορά τα

⁴ Ν.3661/2008: Μέτρα για τη μείωση της ενεργειακής κατανάλωσης των κτιρίων. Ο Νόμος τροποποιήθηκε το 2010 με το άρθρο 10 του Νόμου 3851/2010 και με το άρθρο 28 του Νόμου 3889/2010.

⁵ Πρόκειται για τον Κανονισμό για την Ενεργειακή Αποδοτικότητα των κτιρίων (ΚΕΝΑΚ).

⁶ Ουσιαστικά πριν το 1980 δεν υπήρχε νομοθεσία και σχέδιο για την ενεργειακή συμπεριφορά των κτιρίων.

υφιστάμενα κτίρια, οι ενεργειακές επιθεωρήσεις που ολοκληρώνονται με την έκδοση του πιστοποιητικού ενεργειακής απόδοσης. Το νομικό πλαίσιο συμπληρώνει μια σειρά από αναπτυξιακές παρεμβάσεις για την ενεργειακή αναβάθμιση υφιστάμενων κτιρίων και την παροχή κινήτρων βιώσιμου σχεδιασμού για νεόδμητα κτίρια⁷. Παράλληλα, το ΥΠΕΚΑ υλοποιεί αυτή τη στιγμή πιλοτικά προγράμματα επίδειξης, όπως είναι η πράσινη γειτονιά στην Αγία Βαρβάρα και η ανάδειξη του Αϊ Στράτη ως το πρώτο «πράσινο» νησί της Ελλάδας. Τέλος, πολύ πρόσφατα κατατέθηκε στη Βουλή νομοσχέδιο για τον εκσυγχρονισμό και το «πρασίνισμα» της πολεοδομικής νομοθεσίας – του Γ.Ο.Κ. Απώτερος στόχος των παραπάνω είναι η μείωση της ενέργειας που προέρχεται από τον κτιριακό τομέα και η αναβάθμιση του αστικού τοπίου.

Το επιστημολογικό πλαίσιο από την άλλη, όμοια με το νομοθετικό πλαίσιο, ακολουθεί με αργή ανταπόκριση τις διεθνείς εξελίξεις. Σύμφωνα με μια έρευνα που διεξήχθη από ομάδα του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου⁸, τα μαθήματα βιώσιμου σχεδιασμού που διδάσκονται σε όλες τις σχολές αρχιτεκτόνων μηχανικών είναι ανεπαρκή σε σχέση με τις ανάγκες της αγοράς και την τεχνολογική πρόοδο, ενώ δεν υπάρχουν αντίστοιχες μεταπτυχιακές σπουδές. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα οι αρχιτέκτονες και τα γραφεία που ειδικεύονται στο βιώσιμο σχεδιασμό να αποτελούν μειοψηφία, ενώ η πλειοψηφία των αρχιτεκτόνων να αντιλαμβάνεται το βιώσιμο σχεδιασμό ως απλή ανταπόκριση σε τεχνικές προδιαγραφές για την ενεργειακή κατάταξη των κτιρίων.

Σε ό,τι ακολουθεί θα γίνει μια σύντομη αναφορά σε δύο πολύ διαφορετικά παραδείγματα βιώσιμου σχεδιασμού στην Ελλάδα. Και τα δύο αποτελούν προτάσεις για την περιοχή της Αθήνας που δεν έχουν υλοποιηθεί και κάθε ένα ανταποκρίνεται σε μια από τις δύο διαφορετικές προσεγγίσεις που αναφέρθηκαν: την πράσινη επιχειρηματικότητα και την κριτική οικολογία. Αν και απ' ό,τι φαίνεται η πολιτεία δίνει προτεραιότητα στην πράσινη επιχειρηματικότητα, συσχετίζοντας το βιώσιμο σχεδιασμό με επενδυτικές προοπτικές, η κοινότητα των αρχιτεκτόνων παρουσιάζει δείγματα επιστημονικού ακτιβισμού, επιδεικνύοντας νέες ιδέες που στόχο έχουν την ποιοτική αναβάθμιση του χώρου και κατ' επέκταση του τρόπου ζωής των πολιτών. Τα παραδείγματα αυτά δε θα πρέπει σε καμία περίπτωση να θεωρηθούν αντιπροσωπευτικά του τρόπου με τον οποίο νοηματοδοτείται ο βιώσιμος σχεδιασμός στο σύνολό του στην Ελλάδα, δηλαδή του τρόπου με τον οποίο ανταποκρίνονται οι έλληνες αρχιτέκτονες μηχανικοί και χωροτάκτες στην πρόκληση που θέτει η βιωσιμότητα στον κτιριακό και χωροταξικό σχεδιασμό, αλλά ως απλά δείγματα που μαρτυρούν την ποικιλομορφία στον τρόπο νοηματοδότησης του βιώσιμου σχεδιασμού.

Το πρώτο παράδειγμα αφορά την ανάπτυξη του Ελληνικού στην περιοχή του πρώην αεροδρομίου, μιας παραθαλάσσιας περιοχής 6.000 στρεμμάτων. Για το έργο αυτό είχε προκηρυχθεί διαγωνισμός στον οποίο κέρδισε η μελέτη του διάσημου ισπανού αρχιτέκτονα Χοσέ Ασεμπίγιο. Κεντρικό στοιχείο στην πρόταση Ασεμπίγιο είναι η μετατροπή του 72% της έκτασης σε πράσινο (βλ. εικόνες 3 και 4). Η πρόταση του Ασεμπίγιο δίνει ιδιαίτερο βάρος στην εξοικονόμηση ενέργειας στα κτίρια, προβλέπει εγκατάσταση φωτοβολταϊκών και τη δημιουργία ενός μητροπολιτικού πάρκου στα πρότυπα του Central Park. Παράλληλα, η πρόταση προβλέπει μεταξύ άλλων γήπεδα γκολφ, ξενοδοχεία, συνεδριακά κέντρα, εκθεσιακά και εμπορικά κέντρα που στοχεύουν στην ανάδειξη του Ελληνικού σε διεθνές οικονομικό κέντρο. Εκτιμάται ότι η ανάπτυξη του Ελληνικού θα δημιουργήσει περισσότερες από 35.000 θέσεις εργασίας. Αν και το σχέδιο της πρότασης είναι προσωρινό, καθώς θα είναι εφικτό να αναπροσαρμοστεί στις ανάγκες των υποψήφιων επενδυτών, σίγουρα φανερώνει ποια είναι τα στοιχεία εκείνα που πριμοδοτούνται από την πολιτεία. Όμοια με την περίπτωση του Μάλμο της

⁷ Για παράδειγμα τα προγράμματα «Εξοικονομώ κατ' Οίκον» και «Χτίζοντας το Μέλλον».

⁸ Από την εισήγηση των Καλλιάρια Σ., Μ. Μαλινδρέτος, Α. Βανδώρος και Δ. Τροχόπουλος «Η ενσωμάτωση της Βιώσιμης Αρχιτεκτονικής και του Ενεργειακού Σχεδιασμού στα προγράμματα σπουδών των Ελληνικών Πανεπιστημίων» στο εθνικό συνέδριο ΑΡΕΝΕΠ 2011: Αρχιτεκτονική, Ενέργεια & Περιβάλλον στα κτίρια και τις πόλεις. 3-4 Μαΐου 2011, Αθήνα.

Σουηδίας, η «βιώσιμη» ανάπλαση ενός τμήματος του αστικού ιστού αποσκοπεί εδώ πρωτίστως στην ανάδειξη της περιοχής σε ισχυρό εμπορικό και τουριστικό πόλο.

Το δεύτερο παράδειγμα αποτελεί μια πρόταση βιώσιμου σχεδιασμού που παρουσιάστηκε από ένα αρχιτεκτονικό γραφείο στα πλαίσια του Green Design Festival στην πλατεία Συντάγματος το 2010⁹. Ο στόχος της έκθεσης ήταν να προβληματίσει και να εκπαιδεύσει το κοινό σχετικά με την έννοια της βιωσιμότητας και την οικολογική συνείδηση. Η συγκεκριμένη πρόταση αποτελείται από παρεμβάσεις σε διάφορα σημεία στο κέντρο της Αθήνας και δείχνει πώς η καθημερινότητα όλων των πολιτών μπορεί να αλλάξει μέσα από τον επανασχεδιασμό του αστικού περιβάλλοντος – με πεζοδρομήσεις, κατασκευή ποδηλατόδρομων, φιλικά υλικά πλακόστρωσης, χρήση σκιάστρων αντί για κλιματιστικά στα κτίρια και τοποθέτηση πράσινων όψεων στις προσόψεις και τα δώματα των κτιρίων. Εδώ η βιωσιμότητα του σχεδιασμού παραπέμπει σε μια ολιστική πρακτική ποιοτικής αναβάθμισης που προάγει τις ιδέες της περιβαλλοντικής και χωρικής δικαιοσύνης.

Εικόνα 3 και Εικόνα 4: Μακέτες από την πρόταση Ασεμπίγιο για την ανάπλαση του Ελληνικού

Εικόνα 5: Πλ. Κάνιγγος

Εικόνα 6: Αθηνάς

Εικόνα 7: Σύνταγμα

Προτάσεις ανάπλασης της πόλης από την GFRA στο Green Design Festival

⁹ Πρόκειται για το γραφείο GFRA Architecture που λειτουργεί από το 2004 στην Αθήνα.

Επίλογος

Η απάντηση στο ερώτημα αν ο βιώσιμος σχεδιασμός στην Ελλάδα σήμερα ανταποκρίνεται περισσότερο στα κριτήρια της πράσινης επιχειρηματικότητας ή σε αυτά που ορίζει μια κριτική οικολογική προσέγγιση, δε μπορεί να απαντηθεί τόσο εύκολα. Ο τρόπος που θα ανταποκριθούν οι αρχιτέκτονες στις προκλήσεις των καιρών προς πιο βιώσιμες σχεδιαστικές λύσεις θα καθοριστεί από το θεσμικό πλαίσιο, τα κίνητρα, τους περιορισμούς και την κουλτούρα αυτών για τους οποίους προορίζονται τα σχεδιαστικά προϊόντα. Ως προς τις πολιτικές, οι περισσότερες ενδείξεις μαρτυρούν ότι αυτές μέχρι στιγμής περιορίζονται σε παρεμβάσεις επίδειξης κι όχι ουσίας και αντιστοιχούν περισσότερο σε ασθενή παρά σε ισχυρή βιώσιμη ανάπτυξη. Τέλος, η εις βάθος κατανόηση του τρόπου νοηματοδότησης της βιωσιμότητας στο σχεδιασμό απαιτεί συστηματική έρευνα και παρακολούθηση των πολιτικών και σχεδιαστικών πρακτικών και του τρόπου αλληλεπίδρασης τους σε βάθος χρόνου.

Βιβλιογραφία

- Baker, S. Kousis, M. Richardson, D. and Young S. (1997) Introduction: the theory and practice of sustainable development in EU perspective. In Baker et. al *The politics of sustainable development: theory, policy and practice within the European Union*. London: Routledge
- Farmer, G. and S. Guy (2010) 'Making morality: sustainable architecture and the pragmatic imagination'. *Building Research and Information* 38 (4): 368-378
- Frickel, S. (2004) 'Just science? Organizing scientist activism in the US environmental justice movement', *Science as Culture*, 13(4): 449-469.
- Guy, S and S. A. Moore (2007) 'Sustainable Architecture and the Pluralist Imagination.' *Journal of Architectural Education* 60 (4): 15-23.
- Guy, S. (2009) Fluid Architectures: Ecologies of Hybrid Urbanism. In D.F. White and C. Wilbert (eds) *Technonatures: Environments, Technologies, Spaces and Places in the Twenty-first Century*. Waterloo, Ontario: Wilfrid Laurier University Press.
- Guy, S. and G. Farmer (2006) 'Reinterpreting Sustainable Architecture: The Place of Technology.' *Journal of Architectural Education* 54 (3): 140-148.
- Jamison, A. (2003) 'Participation and Agency: Hybrid Identities in the Making of Green Knowledge.' Paper based on presentations made to the workshop on public participation organized by the Linked University Consortia in Environment and Development at the Royal Danish Academy of Architecture in Copenhagen and to a session at the American Political Science Association's annual meeting in Philadelphia.
- Jamison, A. (2008) 'Greening the City: Urban Environmentalism from Mumford to Malmo' in M Hård and T Misa, eds. *Urban Machinery*, Massachusetts: The MIT Press.
- Jamison, A. (2010) In Search of Green Knowledge: A Cognitive Approach to Sustainable Development. In S. Moore (ed.) *Pragmatic Sustainability: Theoretical and Practical Tools*. London: Routledge.
- Jamison, A. (2011) Educating Sustainable Architects: Reflections on the Alley Flat Initiative at the University of Texas, to be published in a book on the Alley Flat Initiative, edited by Steven Moore. Δημοσίευτο αλλά διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://people.plan.aau.dk/~andy/other_texts_on_the_net.htm.
- Moore, S. A. (2007) *Alternative Routes to the Sustainable City: Austin, Curitiba and Frankfurt*. Lanham: Lexington Books.
- Redclift, M. (2009) 'The Environment and Carbon Dependence: Landscapes of Sustainability and Materiality'. *Current Sociology*. 57(3): 369-387.
- Young S.C. (2000) Introduction: the origins and evolving nature of ecological modernisation, in S.C. Young (ed.) *The emergence of ecological modernisation: integrating the environment and the economy?* London and N.Y.: Routledge.

«Δημοσιογράφος ή Αναλυτής; ο Δημοσιογραφικός Λόγος στο Κεντρικό Δελτίο Ειδήσεων της Ιδιωτικής Τηλεόρασης»

Μαριάννα Πατρώνα¹

Εισαγωγή

Βασισμένη στο μεθοδολογικό πλαίσιο της Ανάλυσης Συνομιλίας (Conversation Analysis) και Ανάλυσης Λόγου (Discourse Analysis), η παρούσα ανακοίνωση επικεντρώνεται σε δύο επιμέρους είδη ειδησεογραφικής συνέντευξης στην τηλεόραση, την Συνέντευξη Αναζήτησης Ευθύνης (Accountability Interview), και τη Δομημένη Ομαδική Συζήτηση (Structured Panel Discussion). Θα καταδειχθεί ότι και στις δύο αυτές παραλλαγές, οι δημοσιογράφοι κατέχουν κεντρική θέση ως ένθερμοι υποστηρικτές απόψεων. Έτσι, συγκροτούν τον επαγγελματική τους αποστολή ως μία πρωτίστως ερμηνευτική και επιχειρηματολογική δραστηριότητα, επαναπροσδιορίζοντας τους όρους της ειδησεογραφικής δημοσιογραφίας. Το συμπέρασμα αυτό έρχεται σε αντίθεση με βασικά ευρήματα της Αγγλο-αμερικανικής βιβλιογραφίας, σύμφωνα με τα οποία, αν και, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, η επικοινωνία των δημοσιογράφων παρουσιάζει σταδιακά αυξημένη αντιπαλότητα προς τους πολιτικούς, εντούτοις οι δημοσιογράφοι σχεδιάζουν κατάλληλα το λόγο τους ώστε να διασφαλίζουν μία δημόσια εικόνα αμεροληψίας, υιοθετώντας στάση επίσημης ουδετερότητας (neutrality) (Clayman 1988, 1992, 2002, 2007· Clayman and Heritage 2002· Greatbatch 1992, 1998· Heritage 1985).

Ερευνητικά Δεδομένα

Τα τηλεοπτικά αποσπάσματα που θα αναλυθούν προέρχονται από ένα ευρύ σώμα δεδομένων από τα κεντρικά δελτία ειδήσεων της ιδιωτικής τηλεόρασης, το οποίο μαγνητοφωνήθηκε από το 2006 έως το 2009. Συγκεκριμένα, προέρχονται από δύο από τα μεγαλύτερα (από άποψη τηλεθέασης) ιδιωτικά κανάλια, το MEGA και τον ALPHA.

Το έτος 2004 σηματοδότησε μία σημαντική καινοτομία στην παρουσίαση του κεντρικού (δηλαδή του βραδινού) δελτίου ειδήσεων της ιδιωτικής τηλεόρασης, την οποία εισήγαγε πρώτο το κανάλι MEGA. Η έως τότε 'μονολογική' παρουσίαση των ειδήσεων έδωσε τη θέση της σε ένα διαδραστικό σχήμα, όπου η έγκριτη παρουσιάστρια περιστοιχίζεται πλέον από μία ομάδα – ένα πάνελ – δημοσιογράφων/σχολιαστών. Ο ρόλος των τελευταίων είναι να εμβαθύνουν στα θέματα των ειδήσεων (news stories) ακολουθώντας το σχετικό επικοινωνιακό σινιάλο του παρουσιαστή.

Ομοίως, το οπτικό σχήμα της ηλεκτρονικής παρουσίασης των ειδήσεων χαρακτηρίζεται από την παγίωση της κατακερματισμένης οθόνης (split screen), τα γνωστά σε όλους τηλεοπτικά

¹ Επίκ. Καθηγήτρια Αγγλικής Γλώσσας και Επικοινωνίας, Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων.

‘παράθυρα’. Τα ηλεκτρονικά ‘παράθυρα’ αποτελούν μία σημαντική τεχνολογική εξέλιξη, με την έννοια ότι δίνουν τη δυνατότητα της ζωντανής συνομιλίας μεταξύ πολλαπλών ομιλητών, ενώ ταυτόχρονα διασφαλίζουν την απευθείας οπτική επαφή των συμμετεχόντων με το τηλεοπτικό κοινό. Έτσι οι τηλεθεατές μπορούν να βλέπουν τις εκφράσεις του προσώπου και τις κινήσεις κάθε ομιλητή και ακροατή καθώς αλληλεπιδρούν στο studio, είτε, κάποιιοι από αυτούς, με ζωντανή σύνδεση από απομακρισμένες τοποθεσίες.

Δομημένη Ομαδική Συζήτηση (Structured Panel Discussion)

Κατ’ αρχήν, θα επικεντρωθώ στο επικοινωνιακό σχήμα που ονομάζω ‘Δομημένη Ομαδική Συζήτηση’ (*Structured Panel Discussion*) ως ένα ξεχωριστό τηλεοπτικό ειδησεογραφικό μοντέλο. Στη Δομημένη Ομαδική Συζήτηση, τα πολιτικά πρόσωπα και οι πρωταγωνιστές των ειδήσεων γίνονται αντικείμενο συζήτησης στο studio, αλλά απουσιάζουν από το άμεσο πλαίσιο συμμετοχής (*participation framework*). Η ροή της συνομιλίας παίρνει τη μορφή πολλαπλών, διαδοχικών αναφορών πάνω στο εκάστοτε θέμα (*news item*) από τους σχολιαστές, οι οποίοι ξεκινούν το λόγο τους μετά από σχετική πρόσκληση (*prompt*) του παρουσιαστή (*anchor*).

σχόλιο παρουσιαστή + πρόσκληση

↓

δημοσιογράφος Α

↓

σχόλιο παρουσιαστή + πρόσκληση

↓

δημοσιογράφος Β

↓

σχόλιο παρουσιαστή + πρόσκληση

↓

δημοσιογράφος Γ

Η συνομιλία ξεκινά με την παροχή βασικών πληροφοριών και το σχολιασμό του θέματος από τον παρουσιαστή. Στη συνέχεια, ο τελευταίος δίνει το λόγο στους σχολιαστές, οι οποίοι ένας-ένας με τη σειρά δίνουν εσωτερικές λεπτομέρειες, αξιολογούν και ερμηνεύουν τα γεγονότα για τους τηλεθεατές μέσω εκτεταμένων αδιάλειπτων εκφωνημάτων (*Patrona*, 2009).

Στο απόσπασμα 1, το θέμα των ειδήσεων είναι η έκθεση του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδας στις αρχές του 2009, η οποία περιελάμβανε συστάσεις για αυστηρά μέτρα λιτότητας, καθώς και ο αναμενόμενος αντίκτυπος των προτεινόμενων μέτρων για την κυβερνητική πολιτική και τον Ελληνικό λαό. Το εν λόγω δελτίο προβλήθηκε περίπου ένα χρόνο πριν από την εφαρμογή του Προγράμματος Οικονομικής Προσαρμογής, το οποίο συμφωνήθηκε τον Μάιο του 2010 ως προϋπόθεση για την παροχή οικονομικής βοήθειας στην Ελλάδα από την Τρόικα (ΔΝΤ, Ευρωπαϊκή Επιτροπή και Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα).

Στα παραδείγματα που ακολουθούν έχει γίνει φωνητική –και όχι ορθογραφική– μεταγραφή της συνομιλίας με σκοπό να καταγραφούν με την μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια οι λεπτομέρειες που αφορούν στην εκφορά του λόγου. Για τους συμβολισμούς που χρησιμοποιούνται στο μεταγεγραμμένο κείμενο, βλ. το σχετικό ‘Παράρτημα’ στο τέλος:

Απόσπασμα (1)

Κανάλι MEGA

(Α: Όλγα Τρέμη, παρουσιάστρια κεντρικού δελτίου; Ο: Γ. Οικονομέας, δημοσιογράφος-σχολιαστής)

106 A *tora vevea ((προς τον Ο)) joryo, ite milame ja tin evropaici epitropi ite milame ja to dieθnes
 107 nomizmatiko tamio, i: ja kapjion diiciti cedricis trapezas, oli afti apofasizun ce protinun, (.) me
 108 vasi tus arithmus – kathonde kato vazune ta numera ce katalijun se kapja siberazmata
 109 ((ανεβασμένος τόνος)) anθropus de vlerp pados
 110 klizmeni:: mesa sto jalino piryo tus kata kanona, kanune sceδia, ((ανεβοκατέβασμα χεριού)), c'
 111 Ο εχune dicjo apo ti blevra tus apo teχnokraticis [plevras - piso omos apo to>>
 112 A [καταφατικό νεύμα
 113 >> miδen pende ce to miδen ena ce to ena koma διο, (.) krivode anθropi krivode διο ekatomiria
 114 elines ja na'χume mja siniδisi ti leme, διο ekatomiria elines pu zune kato apo to orio tis ftoςjas
 115 (0.1) ((χειρονομεί)) krivode ((louder)) ciljaδes ergazomenon neon peδjon, ptiςiuχon, pu
 116 sinoθunde sta γrafia ton vulefton ce alon, zitondas mia θεsi ja eksakosa evro (.) krivode
 117 tetrakoses ciljaδes, anerji, pu sinoθunde simera sta γrafia tu oaeδ ja na parune to adiδoro, tu::
 118 ton ekatonpeninda ce ton djakosion evro (.) krivode ciljaδes ergazomeni pu vionun tin epistrofi
 119 mas sto ((ανεβασμένος τόνος)) meseona olγa (0.1) ((δείχνει με το δείκτη)) afto pu levan' i palji
 120 apo iljo se iljo, ine oros, epiviosis pleon – εχune katarjiθi ce – sti braksi ce ta oxtaora ce ola (0.1)
 121 lipon – i civernisi θα prepι na citaksi m' afti tin evesθisia ((ανεβασμένος τόνος)) pera apo
 122 teχnokratices analisis, lefta iparχune (.) opos vrikan ta ikosioχto dis ja na ta dosune stis trapezes,
 123 ce mi milai kanenas ja laikizmus, jati afti in' i pragmatikotita, ade na eksijisis – milame ja misθus
 124 eftakosion ce oxtakosion evro (.) ((ανεβασμένος τόνος)) ine dinaton na sizitame, ja διο ce tria
 125 ekatomiria anθropus, an ine lojiko ce diceo ja to girio:: opjonδipote cirio provopulo ce ja ti
 126 givernisi, na perni afksisi, endeκα evro i dekatρία evro to mina? (0.1) ((χειρονομεί))
 127 ((ανεβασμένος τόνος)) ja na – ja na pai kapjos ap' aftus na zisi, (.) me eftakosa ce me oxtakosa
 128 evro ce na'ci na spuδasi ta peδja tu? (0.1) ja na pai kapjos ap' aftus na mini sto δromo, e –
 129 iparχune ciljaδes apolimeni, tus vγazume kaθε proi (.) stin ekpobi, ciljaδes apolimeni pou εχune
 130 na pliroθune διο ce tria χronja – εχune peδja pu spuδazune (.) ja na pai kanis na zi me danika ce
 131 na zitai apo to jo tu – ikosipende χronon, ena χartzilici ja na pai na pari tis aspirins? afti in' i
 132 pragmatikotita
 133

Στη σειρά 106, η παρουσιάστρια κατονομάζει τον δημοσιογράφο Γιώργο Οικονομέα ως τον επόμενο ομιλητή και εισάγει το θέμα της ανθρώπινης διάστασης πίσω από τον οικονομικό σχεδιασμό που γίνεται από τους θεσμικούς χαρακτες πολιτικής, υπονοώντας ότι η συγκεκριμένη οπτική γωνία έχει αγνοηθεί (“anθropus de vlerp pados”, σειρά 109). Είναι χαρακτηριστικό ότι η λεζάντα που εμφανίζεται στην οθόνη ενώ ο λόγος της βρίσκεται σε εξέλιξη υιοθετεί μία συγκεκριμένη ιδεολογική θέση: Υπογραμμίζει δηλαδή τις δεινές συνέπειες των προτάσεων για δημοσιονομική μεταρρύθμιση για τους πολίτες (“ΖΗΤΕΙΤΑΙ “ΠΑΓΩΜΑ” ΣΕ ΜΙΣΘΟΥΣ ... ΠΕΙΝΑΣ”).

Γενικά, οι λεζάντες που εμφανίζονται κατά τη διάρκεια της ζωντανής συνομιλίας επιτελούν μία σημαντική επικοινωνιακή λειτουργία: Συνοψίζουν το κεντρικό νόημα του λόγου του δημοσιογράφου, ακριβώς τη στιγμή που ο ομιλητής εισάγει το συγκεκριμένο θέμα ή άποψη στο λόγο του, ή ακόμα και προτού θίξει το συγκεκριμένο θέμα. Ομοίως, η αλληλουχία των θεμάτων στις ειδήσεις και η σειρά με την οποία εκφέρονται οι απόψεις των δημοσιογράφων φαίνεται ότι ακολουθούν μία προ-συμφωνημένη agenda. Αυτό επιβεβαιώνεται από την Όλγα Τρέμη, παρουσιάστρια του κεντρικού δελτίου του καναλιού

* Λεζάντα οθόνης: «ΖΗΤΕΙΤΑΙ “ΠΑΓΩΜΑ” ΣΕ ΜΙΣΘΟΥΣ ... ΠΕΙΝΑΣ».

MEGA, η οποία, σε συνέντευξη της έχει παραδεχθεί ότι ό,τι λέγεται στο δελτίο είναι απόψεις και θέματα τα οποία έχουν συζητηθεί κατά της διάρκειας της συνάντησης, και ότι δεν βγαίνει ο κάθε ένας στον 'αέρα' λέγοντας ό,τι έρχεται στο μυαλό του εκείνη τη στιγμή. Είναι επομένως ξεκάθαρο ότι η φαινομενικά αυθόρμητη συνομιλία στις ειδήσεις είναι στην πραγματικότητα μία καλά σχεδιασμένη 'παράσταση' για το ακροατήριο των τηλεθεατών.

Στη σειρά 110, ο δημοσιογράφος χρησιμοποιεί το σχόλιο της παρουσιάστριας ως εφαλτήριο προκειμένου να εκφέρει την προσωπική του στάση ενάντια στην κυβερνητική πολιτική, κάνοντας έμμεση αναφορά στα αναμενόμενα αντεπιχειρήματα των θεσμικών κέντρων εξουσίας, και ανασκευάζοντας τα, μέσα από ζωηρές εικόνες της δοκιμασίας του απλού πολίτη.

Συγκεκριμένα, ξεκινάει το λόγο του με μία μεταφορική δήλωση, που καταδεικνύει το χάσμα ανάμεσα στους θεσμικούς χαρακτες πολιτικής και τον κοινό άνθρωπο (σειρά 110: 'klizmeni:: mesa sto jalino ringo tus kata kanona, kanune szedia,'). Προσέξτε την παράλληλη δομή, η οποία γίνεται εμφατική με την επανάληψη της λέξης 'κρύβονται' (σειρές 113-119: "krivode anthropi krivode dio ekatomiria elines ... krivode ((πιό δυνατά)) ciljades erygazomenon neon pedjon, ptiziuxon, ... krivode tetrakoses ciljades, anerji, ... krivode ciljades erygazomeni ... ru vionun tin epistrofi mas sto ((ανεβασμένος τόνος)) meseona olya (0.1)").

Στη σειρά 120, ο γλωσσικός δείκτης 'lipon' σηματοδοτεί μία αλλαγή στη στάση του ομιλητή, από την απλή περιγραφή μίας κατάστασης σε κανονιστικό σχόλιο πάνω στην επιθυμητή στάση της κυβέρνησης απέναντι στη φτώχεια και τα κοινωνικά προβλήματα: "i civernisi tha prepi na citaksi m' afti tin evestisia ((ανεβασμένος τόνος)) pera apo texnokraticec analisis,".

Στη σειρά 126, ακολουθεί ένα ακόμη παράλληλο σχήμα με την επανάληψη του 'ja na pai karjos ap'aftus / kanis': "ja na pai karjos ap' aftus na zisi (.) me eftakosa ce me oxtakosa envro ... ja na pai karjos ap'aftus na mini sto dro, ... ja na pai kanis na zi me danika ...".

Όπως δείχνει το παράδειγμα, οι μονόλογοι των δημοσιογράφων αντλούν σε μεγάλο βαθμό από 'ποιητικές' ή εκφραστικές πηγές νοήματος. Εδώ τα στοιχεία αυτά επιστρατεύονται με σκοπό να κατασκευαστεί ένα πειστικό επιχείρημα ενάντια στον τεχνοκρατικό λόγο των κέντρων εξουσίας, υπέρ μίας ανθρώπινης και κοινωνικά ευαισθητοποιημένης προσέγγισης στα δημοσιονομικά προβλήματα.

Εν γένει, μέσω του ιδιαίτερου επικοινωνιακού του ύφους και της ανάλογης ιδεολογικής τοποθέτησης, κάθε ένας από τους δημοσιογράφους στο κεντρικό δελτίο ειδήσεων έχει χτίσει έναν αναγνωρίσιμο 'χαρακτήρα' -θα' λέγαμε- συν τω χρόνω, ο οποίος αναπαράγεται και αναπαρίσταται συνειδητά για τους τηλεθεατές κατά τη διάρκεια -και μέσω- του διαλόγου στο δελτίο ειδήσεων.

Η Συνέντευξη Αναζήτησης Ευθύνης

Στο δεύτερο ειδησεογραφικό μοντέλο συνέντευξης, συχνά ζητείται από τα προσκεκλημένα δημόσια πρόσωπα να σχολιάσουν πράξεις ή δηλώσεις, οι οποίες παρουσιάζονται ως επιλήψιμες στο αρχικό εκφώνημα του παρουσιαστή. Η συνομιλία που ακολουθεί παίρνει τη μορφή της Συνέντευξης Αναζήτησης Ευθύνης, όπου ο δημοσιογράφος στοχεύει στο να κάνει ένα δημόσιο πρόσωπο να λογοδοτήσει σε σχέση με ένα θέμα ή γεγονός της στιγμής είτε για τις δικές του πράξεις ή λόγια ή για τις πράξεις/δηλώσεις του θεσμού ή της ομάδας με τα οποία αυτό συνδέεται" (Montgomery 2007: 148). Οι συνεντεύξεις αναζήτησης ευθύνης διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο στη δημιουργία των ειδήσεων, και τη διαμόρφωση της πολιτικής ατζέντας.

Το παράδειγμα 2 είναι ένα απόσπασμα από μία ιδιαίτερα συγκρουσιακή συνέντευξη του 2006 με τον τότε Υφυπουργό Απασχόλησης, Γεράσιμο Γιακουμάτο, από τον παρουσιαστή του κεντρικού δελτίου ειδήσεων του καναλιού ALPHA Νίκο Χατζηνικολάου και δύο ευρέως γνωστούς δημοσιογράφους της ηλεκτρονικής και έντυπης δημοσιογραφίας, τον αείμνηστο Νίκο Κακαουνάκη και τον Γιώργο Τράγκα.

Στο απόσπασμα που ακολουθεί, ο Γιώργος Τράγκας (Τ') παίρνει το λόγο μετά από μία εκτεταμένη λεκτική επίθεση στον υφυπουργό από τον συνάδελφο του:

Απόσπασμα (2)

Κανάλι ALPHA

(Τ: Γ. Τράγκας, δημοσιογράφος πάνελ; G: Γ. Γιακουμάτος, Υφυπουργός Απασχόλησης)

- 87 T mi birovolite to bjanista jati ine apo tus liyus pu agonizonde ja ti mi eraniδrissi tu
88 pasok
89 (.)
90 G ((καταφατικό νεύμα)) a::
91 T o cirios jakumatos ine' ap' tus liyus sti nea dimokratia kata ti γνομi mu vevea ti
92 dapini pu den agonizete ja tin eraniδrissi tu pasok ol' i ali, ((χειρονομεί)) (.) ndaksi (.)
93 etsi? ego thelo na po to eksis (.) agarite:: maci (.) edo exume mja raydea ftochoriisi
94 tu kozmu – apo tin elaδα me ta isçira podja pos ta leyane prin apo tin nea
95 dimokratia, tin isçiri elaδα,
96 [edo vlerume mja raydea ftochoriisi tu kozmu
97 G [καταφατικό νεύμα ως ένδειξη κατανόησης
98 T sa çjonostivaδα (.) afto in'to mevalo provlima –...

Ο δημοσιογράφος ξεκινάει με μία ιδιωματική έκφραση ('mi birovolite to bjanista') η οποία απευθύνεται στον συνεργάτη του στο panel Γ. Κακαουνάκη, εννοώντας 'μην ρίχνετε την ευθύνη' –στον υφυπουργό απασχόλησης στην προκειμένη περίπτωση– με το σκεπτικό ότι ο υφυπουργός 'ine apo tus liyus pu agonizonde ja ti mi eraniδrissi tu pasok' (σειρές 87-88). Έτσι, μέσω ενός άμεσα αναγνωρίσιμου –παρ'όλη την ασάφεια που το χαρακτηρίζει– λαϊκού ιδιώματος, ο δημοσιογράφος εκφράζει την υποστήριξη του προς τον υφυπουργό, υπαινισσόμενος ότι οι ενέργειες του τελευταίου δεν δίνουν στους πολίτες λόγους προκειμένου να επανεκλέξουν το ΠΑΣΟΚ.

Στη σειρά 91, ο δημοσιογράφος επαναλαμβάνει, πιο ξεκάθαρα αυτήν την φορά, τον έπαινο προς τον υφυπουργό, ξεχωρίζοντάς τον από την πλειοψηφία των πολιτικών του τότε κυβερνόντος κόμματος της Νέας Δημοκρατίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο δημοσιογράφος δεν υποβαθμίζει διόλου το γεγονός ότι εκφράζει προσωπικές πολιτικές του απόψεις ('kata ti γνομi mu vevea ti dapini', σειρές 91-92).

Στη συνέχεια, ο ομιλητής απευθύνεται ευθέως προς τον υφυπουργό. Σηματοδοτεί την αλλαγή αυτή στη σειρά 93 με την προσφώνηση 'agarite' και το μικρό όνομα του υφυπουργού στην καθημερινή - χαϊδευτική του μορφή ('Μάκη' αντί για 'Γεράσιμε'). Επιλέγοντας τον οικείο αυτό τύπο προσφώνησης, ο δημοσιογράφος συρρικνώνει την κοινωνική απόσταση ανάμεσα στον ίδιο και το μέλος της κυβέρνησης.

Στη συνέχεια ο δημοσιογράφος θίγει το θέμα της ταχείας αύξησης της φτώχειας (σειρές 94-96 και 98: 'edo exume mja raydea ftochoriisi tu kozmu ...').

Λίγο αργότερα (απόσπασμα 3), ο δημοσιογράφος εξαπολύει ολομέτωπη λεκτική επίθεση προς τον υφυπουργό. Το αντικείμενο της κριτικής του είναι ότι ο πολιτικός δεν έχει κάνει αναφορά μέχρι στιγμής στο λόγο του στα οικονομικά σκάνδαλα που – σύμφωνα με τον δημοσιογράφο – διαπράχθηκαν από την προηγούμενη διοίκηση (την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ)

κατά την περίοδο των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 και την ‘έκρηξη’ της ‘φούσκας’ του Χρηματιστηρίου Αθηνών:

Απόσπασμα (3)

Κανάλι ALPHA

(Τ: Γ. Τράγκας, δημοσιογράφος πάνελ; G: Γ. Γιακουμάτος, Υφυπουργός Απασχόλησης)

- 151 T gati vjenun karji, ce lene kaθε mera o kozmos pinai ala
 152 ((πιο δυνατά)) jati [pinai? (.)
 153 G [ερίδι parakoluθο,
 154 T jati den εχume sidaksis na dosume? =
 155 G = θ'aparadiso - =
 156 T = ((δυνατά)) jati den εχume? [jati δε da les?
 157 G [ερίδι – ερίδι parakoluθο,
 158 T ((δυνατά)) su krivi kanis to stoma? =
 159 G = ερίδι – ο:ζι – emena – [οζι pote](.) ερίδι para ->>
 160 T [((δυνατά)) e:?:]
 161 G >> <mono o θεος bori na mu to klisi to stoma kanenas alos> -
 ((παράλειψη σειρών))
 167 T ((δυνατά)) pez lipon [posa fayane] stus olibiakus,
 168 G [εχο to gatalogo -]
 169 T [posa fayane sto xrimatistirio,>>
 170 G [ise a:dikos – na su po?
 171 T >>[jati i civernisi δε bori na lisi to eθniko elima,
 172 G [na su po? milisa – edosa sto girio xatzinikolau, (.) ena katalogo edo ine, =
 173 T = ((δυνατά)) ce pji'ne lamoja [me sti givernisi ce δε milane sa ge sena - =
 174 G [(otan miliso,) ce θα kanume idici ekprobi,

Στην πραγματικότητα, το επιχείρημα του δημοσιογράφου εδώ είναι ευνοϊκό και προς τον υφυπουργό (του οποίου επαίρει την ειλικρίνεια) αλλά και προς το κυβερνών κόμμα. Το νόημα που υποβόσκει κάτω από την κριτική του (με πραγματολογικούς όρους, η γνωστική συνεπαγωγή – implicature) είναι ότι τα μέλη της κυβέρνησης δεν έχουν την πυγμή ή την πολιτική βούληση να αναζητήσουν ευθύνες από την προηγούμενη κυβέρνηση (του ΠΑΣΟΚ) για τα οικονομικά εγκλήματα που, σύμφωνα με τον ομιλούντα, διαπράχθηκαν κατά τη διάρκεια της θητείας της.

Στη σειρά 151, ο δημοσιογράφος κλιμακώνει την πρόκληση, συνδέοντας τα σκάνδαλα αυτά με το θέμα της φτώχειας σε σχέση αιτίου-αιτιατού. Αυτό το επιτυγχάνει με αλληπάλληλα ρητορικά ερωτήματα, δηλαδή ερωτήματα τα οποία ο ίδιος θέτει ως μη-απαντήσιμα (unanswerable) από τον υφυπουργό: Σειρές 151-152: ala ((πιο δυνατά)) jati pinai? Σειρά 154: jati den εχume sidaksis na dosume? Σειρά 156: ((δυνατά)) jati den εχume? jati δε da les? Σειρά 158: ((δυνατά)) su krivi kanis to stoma?

Οι προκλήσεις του δημοσιογράφου παίρνουν επιπλέον τη μορφή ευθείας παρότρυνσης προς τον υφυπουργό, την οποία εκφέρει χαρακτηριστικά στην προστακτική και στον οικείο ενικό αριθμό (σειρές 167 και 169: 'pez lipon posa fayane stus olibiakus, / posa fayane sto xrimatistirio,') , καθώς και ανοιχτών ερωτήσεων, οι οποίες προϋποθέτουν απαντήσεις βλαβερές προς το πρόσωπο της κυβέρνησης (face-damaging) (σειρές 171 και 173: 'jati i civernisi δε bori na lisi to eθniko elima, ((δυνατά)) ce pji'ne lamoja me sti givernisi ce δε milane sa ge sena'). Προσέξτε την επανάληψη του ρήματος 'τρώω' με την λαϊκή σημασία της καθομιλουμένης ('posa fayane').

Πίσω από το τελευταίο ανταγωνιστικό ερώτημα ('ce rji'ne lamoja me sti givernisi ce de milane sa ge sena') κρύβεται μία ακόμη θετική αποτίμηση του υφυπουργού ως πολιτικού με παρρησία. Και εδώ, η επικοινωνιακή 'παράσταση' του δημοσιογράφου στο τηλεοπτικό studio αποπνέει έντονη αγανάκτηση, όπως δείχνουν η αυξημένη ένταση και ο υψηλός τόνος της φωνής του.

Αξιοσημείωτο είναι ότι οι ακριβείς υπαίτιοι για τα αναφερόμενα οικονομικά εγκλήματα αφήνονται σε μεγάλο βαθμό στις επαγωγικές ικανότητες των ακροατών. Με άλλα λόγια, η υπαιτιότητα δηλώνεται εδώ έμμεσα μέσω των ρητορικών ερωτήσεων, κάποιες από τις οποίες εμπεριέχουν αναφορές σε αδιευκρίνιστα τρίτα πρόσωπα ('rosa *fayane* stus olibiakus, rosa *fayane* sto xrimatistirio'). Στην πλειονότητα τους, οι επικρίσεις του δημοσιογράφου διατυπώνονται έμμεσα και με ασάφεια. Αντί, να αναφερθούν ανοιχτά στα γεγονότα κατονομάζοντας τους αυτουργούς τους, οι δημοσιογράφοι διατυπώνουν δηλαδή μία μορφή ελλειπτικού λόγου, ο οποίος είναι διάσπαρτος από λέξεις κλειδιά ενός λαϊκού, ευρέως αναγνωρίσιμου γλωσσικού ιδιώματος. Λέξεις όπως 'lamoja' διαδόθηκαν από τα ηλεκτρονικά και έντυπα ΜΜΕ την τελευταία περίπου δεκαετία (βλ. επίσης Τσιτσανούδη-Μαλλίδη 2006²). Τα γλωσσικά αυτά στοιχεία λειτουργούν ως κοινός κώδικας μεταξύ των συνομιλητών στο studio και των τηλεθεατών, δημιουργώντας μία αίσθηση αλληλεγγύης της ομάδας (in-group solidarity), κι αυτό γιατί τοποθετούν τον τηλεθεατή στη θέση του οξυδερκή παρατηρητή της πολιτικής επικαιρότητας και κατοίκου του ίδιου βίοκοσμου ("life-world", Habermas 1989) με τον ομιλητή³.

Έτσι, ενώ φαινομενικά απευθύνει δριμύ κατηγορώ προς τον υφυπουργό, στην πραγματικότητα ο δημοσιογράφος διατυπώνει έντονη κριτική εναντίον της αξιωματικής αντιπολίτευσης, ενώ εμμέσως απαλλάσσει το κυβερνών κόμμα αλλά και τον εκπρόσωπο του από την ευθύνη για την παρούσα οικονομική κατάσταση της χώρας. Είναι επομένως ξεκάθαρο ότι στο κεντρικό δελτίο ειδήσεων η πολιτική ευθύνη αποδίδεται και γίνεται αντικείμενο διαπραγμάτευσης με σύνθετους και έμμεσους τρόπους. Το στοιχείο που θα πρέπει να συγκρατήσουμε είναι ότι η ζωντανή συνομιλία είναι το όχημα για να 'αναπαρασταθεί' επικοινωνιακά η απόδοση ευθύνης. Κι αυτό γιατί ο διάλογος κατόυσίαν νομιμοποιεί μία επιχειρηματολογική και ευθέως συγκρουσιακή ρητορική, η οποία επιτρέπει να βγουν στην επιφάνεια οι ιδεολογικοί δεσμοί (και αντιπαλότητες) των δημοσιογράφων.

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, οι πολιτικές ειδήσεις στην Ελληνική ιδιωτική τηλεόραση είναι συνώνυμες με την επικοινωνιακή *αναπαράσταση* της πολιτικής ευθύνης μέσω των δύο τύπων συνέντευξης που εξετάζονται στην παρούσα εργασία. Και η Δομημένη Ομαδική Συνέντευξη (Structured Panel Discussion) αλλά και η Συνέντευξη Αναζήτησης Ευθύνης (Accountability Interview) είναι σημαντικά τηλεοπτικά ειδησεογραφικά σχήματα στο βαθμό που φωτίζουν: τις επικοινωνιακά δικαιώματα των δημοσιογράφων ειδήσεων, με άλλα λόγια, ποιές είναι οι λεκτικές δικαιοδοσίες τους στον 'αέρα', φανερώνοντας έτσι νέες πρακτικές συνέντευξης, και σηματοδοτώντας το τέλος της στάσης επίσημης ουδετερότητας (neutrality).

² Λέξεις και φράσεις από κοινωνικές διαλέκτους, όπως, για παράδειγμα, το λεξιλόγιο των νέων και το ποδόσφαιρο, απαντώνται συχνά στα Ελληνικά δελτία ειδήσεων (Τσιτσανούδη-Μαλλίδη 2006: 161).

³ Η εμμεσότητα (ή 'έλλειψη') είναι μία από τις στρατηγικές που δημιουργούν εμπλοκή (involvement) στη συνομιλία, προσκαλώντας τους συνομιλητές σε αμοιβαία συμμετοχή στην κατανόηση (βλ. Tannen 2007).

Την θέση των συνεντεύξεων αυτών στη διαδικασία γέννησης των ειδήσεων, και, τέλος, Την σημασία των πρακτικών λόγου για τη δημόσια πολιτική, και τον ρόλο τους στη διαμόρφωση της σημερινής δημόσιας σφαίρας.

Στη Δομημένη Ομαδική Συνέντευξη αλλά και στη Συνέντευξη Αναζήτησης Ευθύνης δημοσιογράφοι υψηλού προφίλ διαθέτουν τους επικοινωνιακούς – και τους συμβολικούς – πόρους έτσι ώστε να ‘επιβάλλουν’ – κατά μία έννοια – τις προτιμώμενες ερμηνείες τους για την πολιτική επικαιρότητα και ευθύνη στα εθνικά ακροατήρια.

Κατά συνέπεια λοιπόν, ανακύπτει η ανάγκη αναθεώρησης της πρακτικής της επίσημης ουδετερότητας (neutrality), η οποία έχει καταγραφεί αναλυτικά στη βιβλιογραφία Ανάλυσης Συνομιλίας ως κύριο χαρακτηριστικό της ειδησεογραφικής συνέντευξης στη Μ. Βρετανία και τις ΗΠΑ, με σημείο αναφοράς το πρωτοποριακό έργο των Steven Clayman και John Heritage. Η αναθεώρηση αυτή είναι αναγκαία και σε ιστορικό επίπεδο για την καταγραφή της εξέλιξης του είδους της συνέντευξης, αλλά και προκειμένου η μελέτη να επικεντρωθεί στην οργάνωση και εκφορά του λόγου των ηλεκτρονικών ΜΜΕ σε διαφορετικά κοινωνικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα.

Στην Ελλάδα, ο κώδικας δεοντολογίας του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης (ΕΣΡ) έχει σιωπηρά καταργηθεί, έχοντας αντικατασταθεί από ένα επιτρεπτικό δημοσιογραφικό λόγο. Ένα είδος ‘απελευθερωμένης’ και ‘εξουσιοδοτημένης’ πολιτικής δημοσιογραφίας φαίνεται να είναι η κατευθυντήρια γραμμή για τη σημερινή ειδησεογραφική πρακτική, με άλλα λόγια, ένας επαγγελματικά αποδεκτός και κερδοφόρος σε νούμερα τηλεθέασης τρόπος ‘αναπαράστασης’ της πολιτικής είδησης.

Παράρτημα

Συμβολισμοί Μεταγραφής Προφορικής Συνομιλίας

Η μεταγραφή της προφορικής συνομιλίας έχει γίνει με βάση τις συμβάσεις του φωνητικού αλφάβητου. Οι συμβολισμοί που χρησιμοποιήθηκαν στο μεταγεραμμένο κείμενο είναι οι ακόλουθοι:

[έναρξη ταυτόχρονης ομιλίας σε δύο διαδοχικά εκφωνήματα

[

] τέλος ταυτόχρονης ομιλίας σε δύο διαδοχικά εκφωνήματα

]

>> συνεχές εκφώνημα από τον ίδιο ομιλητή χωρίς παύση, το οποίο κόβεται από τον μεταγραφέα προκειμένου να εξυπηρετηθεί η σήμανση της ταυτόχρονης ομιλίας.

= συνεχή εκφωνήματα χωρίς ενδιάμεση παύση

(()) σχόλια μεταγραφέα, παραγλωσσικά στοιχεία

(.) παύσεις διάρκειας μικρότερης του 0.1 δευτερολέπτου

, επιτονισμός συνέχειας

: επιμήκυνση της διάρκειας ενός ήχου

:: μεγαλύτερη επιμήκυνση της διάρκειας ενός ήχου

Οι αριθμοί σε παρένθεση δείχνουν την διάρκεια μίας παύσης σε δευτερόλεπτα είτε μέσα σε ένα εκφώνημα είτε ανάμεσα σε δύο εκφωνήματα.

Η Υπογράμμιση δείχνει ότι η λέξη ή ένα τμήμα της εκφέρεται με ιδιαίζοντα επιτονισμό

- απότομη διακοπή ενός ήχου που βρίσκεται σε εξέλιξη

() λέξη ή εκφώνημα που δεν έχει ακουστεί καθαρά ή δεν έχει αναγνωριστεί με ακρίβεια

Βιβλιογραφία

Α. Αγγλόφωνη βιβλιογραφία

- Clayman, Steven E. (1988) «Displaying neutrality in television news interviews», *Social Problems* 35(4), σσ 474-92.
- Clayman, Steven E. (1992) «Footing in the achievement of neutrality. The case of news-interview discourse». Στο: Paul Drew, and John Heritage (επιμ.). *Talk at Work. Interaction in Institutional Settings*, Cambridge: Cambridge University Press,
- Clayman, Steven E. (2002) «Tribune of the people: Maintaining the legitimacy of aggressive journalism», *Media, Culture & Society* 24, σσ. 197-216.
- Clayman, Steven E. (2007) «Speaking on behalf of the public in broadcast news interviews, στο Elizabeth Holt και Rebecca Clift (επιμ.). *Reporting Talk: Reported Speech in Interaction*, Cambridge: Cambridge University Press,
- Clayman, Steven E. και Heritage, John (2002) *The News Interview. Journalists and Public Figures on the Air*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Greatbatch, David (1992) «On the management of disagreement between news interviewees», στο Paul Drew και Paul Heritage (επιμ.), *Talk at Work: Interaction in Institutional Settings*. Cambridge: Cambridge University Press, σσ 268-301.
- Greatbatch, David (1998) «Conversation Analysis. Neutralism in British news interviews», στο Allan Bell, και Peter Garrett (επιμ.), *Approaches to Media Discourse*, Oxford: Blackwell, σσ 163-185.
- Habermas, Jürgen (1989) *The Structural Transformation of the Public Sphere*, Μεταφρ: Burger, T. London: Polity Press.
- Heritage, John (1985) «Analyzing News Interviews. Aspects of the production of talk for an overhearing audience», στο Teun A., van Dijk (επιμ.), *Handbook of Discourse Analysis* 3, New York: Academic Press, σσ 95-117.
- Montgomery, Martin (2007) *The Discourse of Broadcast News. A Linguistic Approach*, London: Routledge.
- Patrona, Marianna (2009) “‘A mess’ and ‘rows’: evaluation in prime-time TV news discourse and the shaping of public opinion”, *Discourse & Communication* 3(2), σσ. 173-194.
- Tannen, Deborah (2007) *Talking Voices*, 2^η έκδοση. New York: Cambridge University Press, σσ. 163-198, 221-243.

Β. Ελληνική βιβλιογραφία

- Τσιτσανούδη-Μαλλίδη, Νικολέττα (2006), *Η Λαϊκή Γλώσσα των Ειδήσεων*, Αθήνα: Εμπειρία Εκδοτική.

«Η Βία που Υφίστανται οι Νόμιμα Εκδιδόμενες Γυναίκες»

Μαρία Πενταράκη¹ & Ελένη Σιακαβέλλα²

Εισαγωγή

Η πορνεία είναι ένα από τα πιο γραφικά παραδείγματα της κυριαρχίας των ανδρών πάνω στο γυναικείο φύλο (Pateman, 1983). Η Jeffries (1997) αναλύει την πορνεία ως έσχατο υποβιβασμό των γυναικών σε σεξουαλικά αντικείμενα που αγοράζονται και πωλούνται. Για τις γυναίκες η πορνεία είναι μία μορφή προσωπικής δουλειάς και θεμέλιο της γυναικείας καταπίεσης. Για την Shrage (1989) η πορνεία -και η ευρύτερη βιομηχανία του σεξ- διαιώνίζει την «πατριαρχική ιδεολογία» και την ηγεμονική ετεροσεξουαλικότητα. Η αντρική βία που χαρακτηρίζει τη ζωή των γυναικών είτε πριν την έναρξη της δραστηριότητας ως σεξουαλική παιδική κακοποίηση στα πλαίσια της οικογένειας προέλευσής τους (Farley, Baral, Kiremire & Sezgin, 1998· Hwang & Bedford, 2003· Shaw & Butler, 1998) είτε κατά τη διάρκεια άσκησης της (Farley, 2004· Farley & Kelly, 2000· Farley, Lunne & Kotton, 2005) αποτελεί ένδειξη της πορνείας ως βίας και γυναικείας υποτέλειας. Η εν λόγω μορφή βίας αποτελεί θεμέλιο της γυναικείας καταπίεσης και μπορεί να φωτίσει τους όρους υποτέλειας των γυναικών. Όροι που αναιρούν την προσέγγιση της πορνείας ως ελεύθερης επιλογής. Πληθώρα στοιχείων που προέρχονται από διεθνείς ερευνητές/τριες (Farley 2004· Farley & Kelly 2000· Farley, Lunne & Kotton 2005· Hwang & Bedford 2003· Potterat, Brewer, Muth, Rothenberg, Woodhooose, Muth, Stites & Brody 2004· Silbert & Pines 1981· Tuler, Hout & Whitbeck 2000· Vanwesenbeeck 1999· Weisber 1985) αποκαλύπτουν ότι και οι γυναίκες θύματα trafficking αλλά και οι εκδίδομενες γυναίκες υφίστανται σωματική, σεξουαλική και ψυχολογική βία από τους «πορνο-πελάτες». Η γυναίκα που εκδίδεται με τη «θέληση» της σε οίκο ανοχής ή ακόμη και στο πεζοδρόμιο δεν σημαίνει ότι είναι απαλλαγμένη από τη βίαιη συμπεριφορά των πελατών, τα προβλήματα, τους κινδύνους και το κοινωνικό στίγμα που συνεπάγεται η δραστηριότητα της πορνείας (Weitzer 2007).

Εν αντιθέσει με την φεμινιστική ερμηνευτική προσέγγιση της πορνείας ως βίας, οι υπέρμαχοι της πορνείας ως επάγγελμα, υποστηρίζουν ότι μέσω της νομιμοποίησης, απενοχοποιούνται οι γυναίκες που εκδίδονται, περιορίζεται η διεθνική σωματεμπορία, περιορίζεται η βιομηχανία του σεξ, περιορίζεται η παράνομη πορνεία, καθώς και η παιδική σεξουαλική εκμετάλλευση. Αντίθετα, διαθέσιμα στοιχεία³ ανατρέπουν τους παραπάνω ισχυρισμούς και καταδεικνύουν ότι η επαγγελματοποίηση της πορνείας: 1) δεν απενοχοποιεί τις εκδιδόμενες γυναίκες αλλά τους προαγωγούς 2) δεν ελέγχει τη βιομηχανία της πορνείας αλλά την επεκτείνει 3) ενισχύει τη διεθνική σωματεμπορία με σκοπό τη σεξουαλική εκμετάλλευση 4) αυξάνει την παράνομη πορνεία και την πορνεία του πεζοδρομίου και τέλος 5) ενισχύει την παιδική σεξουαλική εκμετάλλευση.

¹ Ph.D. Επίκουρη καθηγήτρια στο Department of Social Work, Policy and Criminology, Liverpool Hope University.

² M.Sc. Κοινωνική λειτουργός, Επιστημονικά υπεύθυνη στο Κέντρο Ημέρας Χίου της Μ.Κ.Ο. «Αποστολή».

³ Για μια αναλυτικότερη επιχειρηματολογία βλέπε: Levenkron, N. (2007) και Raymond, J. (2003).

Ιστορικό παιδικής κακοποίησης σε εκδιδόμενες γυναίκες

Έχει υποστηριχθεί ότι η σεξουαλική κακοποίηση κατά τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας λειτουργεί ως πρόδρομος για την είσοδο των γυναικών στην πορνεία (Hwang & Bedford 2003). Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά των κοριτσιών που ήταν χρόνια θύματα αιμομιξίας από τον πατέρα τους είναι η έντονη σεξουαλικοποίηση της συμπεριφοράς τους και η τάση εμπορευματοποίησης του σώματος τους (Αρτινοπούλου 1994). Η σεξουαλική κακοποίηση παιδιών μέσα στην οικογένεια «μειώνει» το άτομο και μέσω της πορνείας η γυναίκα είναι πιθανό να επιδιώκει να ανακτήσει τον έλεγχο του σώματος της (Shaw & Butler 1998). Η Herman (όπως αναφέρεται στο Jeffries 1997) μιλάει για έναν μηχανισμό κατά τον οποίο η σεξουαλική κακοποίηση στα πλαίσια της οικογένειας «εκπαιδεύει» τις γυναίκες για την πορνεία:

Ο πατέρας μέσω της σεξουαλικής κακοποίησης πετυχαίνει να εξαναγκάσει την κόρη να πληρώσει με το σώμα της, τη στοργή και τη φροντίδα που της παρείχε, με συνέπεια να καταστρέφει τα προστατευτικά δεσμά μεταξύ γονέα και παιδιού και να εισάγει-μυεί την κόρη του στην πορνεία. Το σεξουαλικά κακοποιημένο κορίτσι αναπτύσσει μία ταυτότητα, η οποία προσδιορίζει αυτήν ως πόρνη (σελ. 257).

Διεθνείς ερευνητές/τριες που επικεντρώθηκαν στο ζήτημα της παιδικής κακοποίησης και της εισόδου των γυναικών στην πορνεία, υποστηρίζουν ότι οι εκδιδόμενες γυναίκες έχουν ιστορικό παιδικής σεξουαλικής κακοποίησης και χρόνιας τραυματοποίησης (Farley & Kelly, 2000). Σύμφωνα με τα πορίσματα της πρώτης διεθνούς έρευνας, η οποία πραγματοποιήθηκε από τις Silbert και Pines (1981), σε 200 κρατούμενες σωφρονιστικού ιδρύματος, οι οποίες είχαν ασκήσει τη δραστηριότητα της πορνείας, διαπίστωσαν ότι το 60% των γυναικών είχαν κακοποιηθεί σεξουαλικά από τον πατέρα. Επιπλέον, το 70% των γυναικών υποστηρίζουν ότι η σεξουαλική κακοποίηση, οδήγησε τις γυναίκες αργότερα, στην επιλογή της δραστηριότητας της πορνείας. Οι Farley, Baral, Kiremire και Sezgin (1998) που πραγματοποίησαν έρευνα σε πέντε χώρες (Νότια Αφρική, Ταϊλάνδη, Τουρκία, Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, Ζάμπια) με δείγμα 475 εκδιδόμενα άτομα, βρήκαν ότι κατά μέσο όρο το 54% των εκδιδομένων ατόμων είχαν ιστορικό σωματικής κακοποίησης κατά την διάρκεια της παιδικής τους ηλικίας, ενώ το 58% είχαν κακοποιηθεί σεξουαλικά (ενδοοικογενειακή και εξωοικογενειακή σεξουαλική κακοποίηση) από τουλάχιστον τέσσερις διαφορετικούς δράστες. Από τα άτομα που είχαν υποστεί σεξουαλική κακοποίηση, το 46% υποστήριξε ότι είχε βιασθεί περισσότερες από πέντε φορές κατά τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας πριν την είσοδο στην πορνεία.

Βία κατά των εκδιδομένων γυναικών από το ανδρικό φύλο

Η πληροφόρηση σχετικά με τη βία που υφίστανται οι εκδιδόμενες γυναίκες, προέρχεται από διεθνείς έρευνες και παρέχει ένα καλό σημείο εκκίνησης για να τεκμηριωθεί αν ένα πρόβλημα πράγματι υπάρχει. Τις τελευταίες τρεις δεκαετίες, μεγάλος αριθμός διεθνών ερευνητών/τριών (Farley & συν. 2000· Farley 2004· Farley & Kelly 2000· Farley, Lunne & Kotton 2005· Hwang & Bedford 2003· Potterat, Brewer, Muth, Rothenberg, Woodhooose, Muth, Stites & Brody 2004· Silbert & Pines 1981· Tuler, Hout & Whitbeck 2000· Vanwesenbeeck 1999· Weisberg 1985), έχει διερευνήσει και αναλύσει τη σεξουαλική και σωματική βία που υφίστανται οι εκδιδόμενες γυναίκες, και έχει καταγράψει βία από τους 'πορνο-πελάτες', τους 'νταβατζήδες' και τους 'συντρόφους' που σε αρκετές περιπτώσεις τις χρησιμοποιούν ως μέσω πλουτισμού.

Σύμφωνα με έρευνα των Farley, Baral, Kiremire και Sezgin (1998), που πραγματοποιήθηκε σε πέντε χώρες (Η.Π.Α., Ν. Αφρική, Ταϊλάνδη, Τουρκία, Ζάμπια) με

δείγμα 475 γυναίκες, προκύπτει ότι το 62% των γυναικών ήταν θύματα βιασμού, το 73% είχαν βιώσει σωματική βία, το 81% των γυναικών είχαν δεχτεί απειλή για σωματική βία, ενώ το 63% είχαν απειληθεί με τη χρήση όπλου. Σύμφωνα με ερευνητικά πορίσματα που δημοσίευσε το Συμβούλιο για Εναλλακτικές λύσεις από την Πορνεία (Council for Prostitution Alternatives) στο Portland, Oregon, οι εκδιδόμενες γυναίκες βιάζονται περίπου μία φορά την εβδομάδα (Hunter 1994).

Σκοπός έρευνας

Η σκοπιμότητα της παρούσας έρευνας προέκυψε από τις ακόλουθες βασικές διαπιστώσεις: α) Στην Ελλάδα η μελέτη της βίας που υφίστανται οι εκδιδόμενες γυναίκες με «Πιστοποιητικό άσκησης επαγγέλματος επ' αμοιβή εκδιδομένων προσώπων», αποτελεί ένα πεδίο σχεδόν ανεξερεύνητο, β) Η ανάληψη δράσης από την πλευρά της πολιτείας για λήψη μέτρων ασφαλείας και μέτρων στήριξης των εκδιδομένων γυναικών, προϋποθέτουν την ύπαρξη ερευνητικών δεδομένων και σχετικών πορισμάτων έρευνας. Η παρούσα έρευνα αφορούσε: α) τη διερεύνηση της σωματικής, σεξουαλικής, συναισθηματικής βίας και παραμέλησης που είχαν υποστεί οι εκδιδόμενες γυναίκες κατά την διάρκεια της παιδικής ηλικίας β) τη διερεύνηση των εμπειριών βίας που υφίστανται οι εκδιδόμενες γυναίκες με πιστοποιητικό άσκησης επαγγέλματος επ' αμοιβή εκδιδομένων προσώπων, από το ανδρικό φύλο κατά την διάρκεια άσκησης της πορνείας.

Μέθοδος έρευνας – Ερευνητικό εργαλείο

Ως ερευνητική μέθοδο επιλέξαμε την ποιοτική μέθοδο έρευνας με τη χρήση της ημι-δομημένης συνέντευξης. Η μέθοδος της ημι-δομημένης συνέντευξης θεωρείται ως μια σημαντική ερευνητική μέθοδος στο πλαίσιο της φεμινιστικής μεθόδου καθώς προσφέρει τη δυνατότητα παραγωγής πληροφοριών από εμπειρίες του γυναικείου φύλου που δεν «συλλαμβάνονται» εύκολα με τις ποσοτικές μεθόδους έρευνας (Vryonides & Vitsilakis 2005).

Δείγμα

Συμμετέχουσες στην παρούσα έρευνα είναι 21 εκδιδόμενες γυναίκες με πιστοποιητικό άσκησης επαγγέλματος επ' αμοιβή εκδιδομένων προσώπων. Στην παρούσα έρευνα, η επιλογή των ερωτώμενων έγινε με βάση δύο τεχνικές. Με την επίσκεψή μας σε οίκους ανοχής και με την τεχνική της χιονοστιβάδας εντοπίσαμε 11 εκδιδόμενες γυναίκες. Στη συνέχεια, έχοντας επισκεφτεί οίκους ανοχής και εξαιτίας του μικρού αριθμού γυναικών που δέχτηκαν να συμμετάσχουν στην παρούσα έρευνα, αποφασίσαμε να απευθυνθούμε στον Αντιαφροδισιακό Σταθμό, της Διεύθυνσης Δημόσιας Υγείας, της Νομαρχίας Αθηνών (Κεντρικός Τομέας). Κατόπιν αιτήσεως προς την Διεύθυνση Δημόσιας Υγείας της Νομαρχία Αθηνών, πραγματοποιήσαμε ακόμη 10 συνεντεύξεις στον Αντιαφροδισιακό Σταθμό. Όσον αφορά τη λήψη συνεντεύξεων στον Αντιαφροδισιακό Σταθμό, οι εκδιδόμενες γυναίκες συμμετείχαν στην έρευνα με τη συγκατάθεση τους. Η διεξαγωγή της παρούσας έρευνας κυμάνθηκε από τον Ιούνιο έως τον Νοέμβριο του 2009. Η διάρκεια της κάθε συνέντευξης ήταν από 20 έως 30 λεπτά. Η ανωνυμία των ερωτηθεισών έχει προστατευτεί καθώς η κάθε ερωτώμενη έχει ονομαστεί με ένα διαφορετικό όνομα. Όσον αφορά τα χαρακτηριστικά του δείγματος, ο μέσος όρος της ηλικίας ήταν τα 36 έτη, η μικρότερη σε ηλικία ερωτηθείσα ήταν 22 ετών και η μεγαλύτερη σε ηλικία ήταν 52. Αναφορικά με την εθνικότητα των

ερωτηθεισών γυναικών, οι 10 εκδιδόμενες γυναίκες είναι υπήκοοι Ελλάδος, οι 5 υπήκοοι Αλβανίας, οι 2 υπήκοοι Ρωσίας, η 1 υπήκοος Πολωνίας, η 1 υπήκοος Ουκρανίας, η 1 υπήκοος Βουλγαρίας, η 1 υπήκοος Ρουμανίας.

Αποτελέσματα και συζήτηση της έρευνας

Η κάθε ερωτηθείσα περιέγραψε τις εμπειρίες της σχετικά με τη βία που είτε υφίστανται είτε έχει υποστεί. Δύο κυρίαρχα θέματα αναδύθηκαν από τις εμπειρίες και τον λόγο τους. Η παιδική κακοποίηση και εγκατάλειψη που βίωσαν από το οικογενειακό τους περιβάλλον καθώς και η κακοποίηση που βιώνουν κατά τη διάρκεια άσκησης της πορνείας. Στο σημείο αυτό, πρέπει να σημειωθεί ότι σχεδόν όλες οι εκδιδόμενες γυναίκες που πήραν μέρος στην παρούσα έρευνα δυσκολεύονταν να μιλήσουν για αυτές τις εμπειρίες τους. Ο πόνος των γυναικών δεν μπορούσε να εκφραστεί λεκτικά, ενώ η πλειονότητα των γυναικών ντρέπονταν να αναφερθούν σε συμβάντα ή πολλές από αυτές ήταν πολύ φοβισμένες ακόμη και για να προσπαθήσουν να τα θυμηθούν.

Παιδική κακοποίηση και εγκατάλειψη του οικογενειακού περιβάλλοντος

Στα βιογραφικά στοιχεία πολλών ερωτηθεισών, συναντούμε αναμνήσεις κακοποιητικών εμπειριών από την παιδική ηλικία και έλλειψη φροντίδας και ασφάλειας. Η πλειονότητα των εκδιδομένων γυναικών είχαν τραυματικές εμπειρίες και συμβάντα που άλλαξαν την πορεία της ζωής τους όπως η παραμονή σε κέντρο παιδικής μέριμνας, η εγκατάλειψη του οικογενειακού περιβάλλοντος λόγω κακοποίησης ή παραμέλησης. Από τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας, προκύπτει ότι από τις 21 εκδιδόμενες γυναίκες, οι 12 είχαν υποστεί σωματική ή σεξουαλική κακοποίηση ή ψυχολογική βία ή παραμέληση. Ενδεικτικές είναι οι αναφορές:

Μεγάλωσα στο ορφανοτροφείο. Μέχρι [τα] 4 [μου] χρόνια. Ο πατέρας μου με έβγαλε από το ορφανοτροφείο. Μία που με έβγαλε και μία που με κατάστρεψε. Με είχε βιάσει όταν ήμουν 8 χρόνια. Μια φορά έγινε από τον πατέρα μου. Την μάνα μου δεν την ξέρω καθόλου. Αν έμενα στο ορφανοτροφείο θα με έπαιρνε μια οικογένεια σωστή. Σωστή εντάξει, ανάλογα τώρα, εκεί θα έμενα και ... Πολλή βία από τον πατέρα μου. Όταν με έβγαλε από το ορφανοτροφείο είχε γυναίκες. ... Ξύλο ο ένας, ξύλο ο άλλος (Χρυσούλα, ετών 52, Ρωσικής καταγωγής, 10 χρόνια ασκεί την δραστηριότητα της πορνείας).

Οι δύσκολες οικογενειακές συνθήκες, επίσης, δηλώνονται και από την Μαρίνα

Ο μπαμπάς μου ήταν αλκοολικός. Αν ο μπαμπάς δεν ερχόταν το Σάββατο στο σπίτι μέχρι τις 24:00 λέγαμε ότι θα έρθει μεθυσμένος. Τότε για εμάς ψυχολογικά από λιακάδα γινόταν καταχνιά. Θα τσακωνόταν.. (Μαρίνα, 45 ετών, Ελληνικής καταγωγής, 12 χρόνια ασκεί την δραστηριότητα της πορνείας).

Η Phoenix (1999), επίσης, διαπίστωσε ότι σημαντικός αριθμός γυναικών είχαν υποστεί σωματική ή σεξουαλική κακοποίηση ή παραμέληση κατά την παιδική τους ηλικία. Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η ύπαρξη της σεξουαλικής κακοποίησης κατά τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας οδηγεί γραμμικά στην πορνεία (Abramovitch 2005). Σίγουρα χρειαζόμαστε μία πολυπαραγοντική ανάλυση παραγόντων «εισόδου» στην πορνεία. Ενδιαφέρον είναι να διερευνηθεί ποιες είναι αυτές οι προϋποθέσεις που ωθούν κάποιες γυναίκες με εμπειρία παιδικής κακοποίησης στην πορνεία και κάποιες άλλες όχι (Πενταράκη, Σιακαβέλλα, Σοφικίτη 2008). Η παρούσα μελέτη προσθέτει έναν ακόμη παράγοντα ως προς την

αναγκαιότητα του κράτους να κλιμακώσει τις προσπάθειες του στο επίπεδο της πρόληψης της παιδικής κακοποίησης.

Για σημαντικό αριθμό γυναικών, η οικογενειακή κακοποίηση συνυπάρχει με τη φυγή από το σπίτι. Η φυγή από το σπίτι και η αναζήτηση ασφαλούς περιβάλλοντος καθιστά τις γυναίκες πιο ευμετάβλητες ως προς το να παρασυρθούν από κάποιο άτομο το οποίο τις είδε να ζουν σε συνθήκες οικονομικής εξαθλίωσης μετά από φυγή από το σπίτι. Χαρακτηριστικά τα σχόλια της Μαρίας για την οποία η είσοδος στην πορνεία έγινε μέσω της μεσολάβησης κάποιου «επιτήδειου» που εκμεταλλεύτηκε την απειρία της:

Στα 19 αναγκάστηκα να φύγω από το σπίτι ... όταν έφυγα από το σπίτι, ήταν και η φτώχεια⁴ και βρέθηκε και κάποιος επιτήδειος που με είδε σε αυτή την κατάσταση. Με πλησίασε ..., είδε ότι ήμουν λίγο αφελής και από φτωχιά οικογένεια ... (Μαρία, 40 ετών, Ελληνικής καταγωγής, 21 χρόνια ασκεί την δραστηριότητα της πορνείας).

Τα σχόλια της Μαρίας, επίσης, υποδηλώνουν την αλληλοδιαπλοκή του φύλου και της τάξης. Από τη μία οι συνθήκες στην οικογένεια καταγωγή της και η σχέση εκμετάλλευσης από κάποιον «επιτήδειο» και από την άλλη η φτώχεια που την «οδήγησαν» στην πορνεία. Αντίστοιχα ευρήματα απορρέουν και από την έρευνα που πραγματοποίησε η Ο' Neill (2001), καθώς διαπίστωσε ότι αρκετές νέες και ευαίσθητες γυναίκες παρασύρονται από ρομαντικές σχέσεις, μόνο και μόνο για να ανακαλύψουν αργότερα ότι ο σύντροφος τους είναι ο προαγωγός τους, ο οποίος τις οδήγησε στην πορνεία μέσω μίας ψεύτικης υπόσχεσης αγάπης. Άλλες σχετικές έρευνες (Farley, Baral, Kiremire και Sezgin, 1998· Medrano, Hatch, Zule και Desmond 2003· Silbert και Pines 1981) σχετίζουν την είσοδο σε πορνεία με το ιστορικό παιδικής κακοποίησης μέσα στην οικογένεια που οδηγεί στην εγκατάλειψη του οικογενειακού περιβάλλοντος σε εφηβική ηλικία.

Σωματική, σεξουαλική, ψυχολογική και λεκτική βία ως μέρος της πορνείας

Οι 12 από τις 21 εκδιδόμενες γυναίκες υποστήριξαν ότι έχουν υποστεί σωματική ή/και σεξουαλική βία από τους «πορνό-πελάτες», ενώ όλες οι εκδιδόμενες γυναίκες δήλωσαν ότι οι «πορνό-πελάτες» τις προσβάλλουν και τις βρίζουν. Σε γενικές γραμμές, οι ερωτηθείσες υποστηρίζουν ότι οι «πορνό-πελάτες» «βλέπουν» τα σώματα τους ως εμπορεύματα, ως αντικείμενα τα οποία πληρώνουν για να μπορέσουν να τα χρησιμοποιήσουν όπως οι ίδιοι επιθυμούν. Η πορνεία αντανακλά την απόλυτη εμπορευματοποίηση του γυναικείου σώματος, το γυναικείο σώμα αποξενώνεται από την προσωπικότητα της γυναίκας. Οι ίδιες οι ερωτηθείσες βιώνουν την βάρβαρη προσβολή της προσωπικότητας τους καθώς και τον εξευτελισμό τους. Η πορνεία αναπαράγει έντονα τον απαρχαιωμένο ρόλο της γυναίκας ως σεξουαλικό αντικείμενο που βρίσκεται στη απόλυτη διάθεση του άντρα που την αγοράζει και την εκθέτει στη βία. Οι εκδιδόμενες γυναίκες περιγράφουν τις σχέσεις τους με τους «πορνό-πελάτες» ως σχέσεις εξουσίας, όπου η ανδρική βία και η επιθετικότητα εναντίον τους πραγματοποιείται μέσα από πρακτικές έντονων σωματικών και κυρίως λεκτικών και ψυχολογικών μορφών βίας. Ενδεικτικές είναι οι αναφορές:

Κοίταξε ούτως ή άλλως αυτό το επάγγελμα έχει να κάνει με τη βία. Από κει και πέρα είναι οι άμυνες σου. Δηλαδή αν έχεις σκληρύνει κατά τη διάρκεια της ζωής σου ασκούμενη αυτό. Κάποιοι που πληρώνει, στην ουσία θέλει να έχει το πάνω χέρι. Σου δίνω αυτά και μου δίνεις αυτά (Αλεξάνδρα, 38 ετών, Ελληνικής καταγωγής, 20 χρόνια ασκεί την δραστηριότητα της πορνείας).

⁴ Σίγουρα η φτώχεια είναι ένας από τους παράγοντες που εξαναγκάζει τις γυναίκες στην πορνεία αλλά δεν αποτελεί αντικείμενο διερεύνησης αυτής της δημοσίευσης.

Τα λεχθέντα της Αλεξάνδρας χαρακτηρίζουν έντονα την συνύπαρξη της βίας με την πορνεία καθώς και την εμπορευματοποίηση της ανθρώπινης υπόστασης. Η βία ως δομικό στοιχείο της πορνείας απορρέει και από το φόβο που βιώνει η Ιγκριντ:

Φοβάμαι πολύ. Παράξενοι, τρελοί, ανώμαλοι Βλέπω τη δουλειά, δεν κάνω πολύ μπλα μπλα με το προσωπικό (Ιγκριντ, 35 ετών, Ουκρανικής καταγωγής, 5 χρόνια εργάζεται ως εκδιδόμενη).

Επίσης, η Μαρία καταγράφει την έντονη ιδιοκτησιακή αντίληψη που χαρακτηρίζει τους «πορνο-πελάτες» οι οποίοι όχι μόνο δεν τηρούν τους όρους «εμπορικής συναλλαγής» αλλά απειλούν με βία θεωρώντας ότι το σώμα της γυναίκας τους ανήκει απόλυτα.

Οπωσδήποτε περιστατικά βίας μου συνέβησαν στη διάρκεια. Τι να σου περιγράψω; Θα φρίξεις ... Την ώρα που τελειώνει ο χρόνος μου και θέλω να φύγω μου πουλάει τσαμπουκά. Σηκώνει τα χέρια του να με δειρεί και λέει: «Θα κάτσεις εδώ», και βία. Αυτή η δουλειά είναι του διαβόλου ... (Μαρία, 40 ετών, Ελληνικής καταγωγής, 21 χρόνια εργάζεται ως εκδιδόμενη).

Μέσα από το σχόλιο της η Άννα αναγνωρίζει ότι οι συνθήκες που ασκεί η πορνεία καθιστούν αναγκαία την παρέμβαση επαγγελματιών ιδιαίτερα στις περιπτώσεις νέων γυναικών. Σημαντικό στοιχείο αποτελεί ότι ενώ και η ίδια έχει υποστεί βία το ενδιαφέρον της στρέφεται στις νεότερες γυναίκες. Ταυτόχρονα με αυτόν τον τρόπο η βία και ελαχιστοποιείται (απέναντι στον εαυτό της) αλλά και αναγνωρίζεται (απέναντι στις νεότερες γυναίκες). Έτσι η Άννα καταφέρνει να διατηρήσει την αξιοπρέπεια της παρουσιάζοντας τον εαυτό της ως ικανό να ανταπεξέλθει στις βίαιες συνθήκες.

Αυτό (η μελανιά στο μάτι) ήταν «ατύχημα από πελάτη». Να βοηθήσετε τις νέες κοπέλες. Εγώ έχω τον εαυτό μου στα χέρια μου (Άννα, 35 ετών, Αλβανικής καταγωγής, 3 χρόνια ασκεί την δραστηριότητα της πορνείας).

Η ταυτόχρονη ελαχιστοποίηση και η αναγνώριση της βίας συνυπάρχει και στο παρακάτω σχόλιο της Κατερίνας:

Σου φαίνομαι για άτομο που μπορώ να υποστώ βία; ... Όχι, όχι. Α, Μια φορά με τραυμάτισαν και ήμουν άσχημα για κανένα μήνα στο νοσοκομείο. Κάποια ανάμνηση την έχεις. Μία άλλη φορά προσπάθησαν να με ληστέψουν. Όταν σου φέρνουν ένα περίστροφο στο κεφάλι; (Κατερίνα, 38 ετών, Ελληνικής καταγωγής, 21 χρόνια ασκεί την δραστηριότητα της πορνείας).

Αυτή η ταυτόχρονη ελαχιστοποίηση και αναγνώριση της βίας μπορεί να σχετίζεται με εξωτερικευμένες στερεότυπες αντιλήψεις ότι οι εκδιδόμενες γυναίκες δεν μπορούν να κακοποιηθούν. Σύμφωνα με έρευνα των Miller and Schwartz (1995) υπάρχει ένα σύνολο από μύθους/κοινωνικές προκαταλήψεις που συμβάλουν στην διαιώνιση της βίας κατά των εκδιδόμενων γυναικών, όπως για παράδειγμα ότι οι εκδιδόμενες γυναίκες δεν μπορούν να βιαστούν, ότι οι εκδιδόμενες γυναίκες αξίζουν τη κακοποίηση. Οι συνθήκες άσκησης της πορνείας είναι απρόβλεπτες και βίαιες και μπορούν να κυμαίνονται από οικονομική κακοποίηση έως και δολοφονία.

Σύμφωνα με την Μαρία, (40 ετών, Ελληνικής καταγωγής, 21 χρόνια εργάζεται ως εκδιδόμενη), φόβος της ληστείας είναι ανά πάσα στιγμή υπαρκτός. Ενώ η Αλεξάνδρα, (βλέπε παρακάτω σχόλιο) τονίζει τη διαφορά ανάμεσα στην άσκηση πορνείας στο πεζοδρόμιο και την άσκηση πορνείας με άδεια άσκησης επαγγέλματος.

Το τελευταίο διάστημα στην Αθήνα δολοφονήθηκαν δύο ιερόδουλες. Αλλά έχει να κάνει αυτό, ότι είσαι σε μία τεράστια πόλη όπως αυτή της Αθήνας. Οι κοπέλες οι συγκεκριμένες δούλευαν μόνες τους, που σημαίνει ότι όποιος διεφθαρμένος και διεστραμμένος, μπορούσε να μπει μέσα και να τους κάνει αυτό. Είναι επιλογή της κάθε κοπέλας με ποιον θα δουλεύει, τι ασφάλεια παίρνει, οι περισσότεροι οίκοι ανοχής στην Αθήνα είναι στούντιο, δηλαδή όχι με φώτα απ' έξω. Με τηλέφωνα, μέσω ιντερνέτ, με εφημερίδες σε αγγελίες, υπάρχει σεκιούριτι (Αλεξάνδρα, 38 ετών, Ελληνικής καταγωγής, 20 χρόνια εργάζεται ως εκδιδόμενη).

Συμπεράσματα

Τα πορίσματα της έρευνας μας ενισχύουν την προσέγγιση της πορνείας ως μορφή βίας και ως αντανάκλαση της γυναικείας υποτέλειας και ως εκ τούτου αμφισβητούν την προσέγγιση της πορνείας ως ελεύθερης επιλογής. Η πορνεία χαρακτηρίζεται από βία ⁵(Farley 2004· Farley, Lunne & Kotton· 2005, Hwang & Bedford 2003, Potterat, Rothenberg, Muth, Darrow & Plummer 1998, Silbert & Pines 198, Tuler, Hout & Whitbeck 2000, Vanwesenbeeck 1994, Weisberg 1985) αλλά και από παράγοντες εξαναγκασμού εισόδου στην πορνεία, όπως παιδική κακοποίηση. Σίγουρα δεν υποστηρίζουμε τον απόλυτο ετεροκαθορισμό του υποκειμένου από την κοινωνική-οικονομική δομή, δηλαδή την πατριαρχική καπιταλιστική κοινωνία. Σίγουρα δεν πιστεύουμε ότι οι γυναίκες, τα δρώντα και σκεπτόμενα υποκείμενα, βρίσκονται κάτω από μία τόσο αρραγή καταδυνάστευση που να εξαναγκάζονται με απόλυτη παθητικότητα στην πορνεία αλλά πιστεύουμε ότι είναι πολύ δύσκολο να επιλέξεις την πορνεία όταν υπάρχουν τόσο παράγοντες που επηρεάζουν την «είσοδο στην πορνεία». Ως εκ τούτου υποστηρίζουμε «ότι απαιτείται ένα διευρυμένο μοντέλο εννοιολογικής ανάλυσης και πρακτικής που δεν θα αγνοεί τις σχέσεις ατόμου και πατριαρχικών και καπιταλιστικών σχέσεων» (Πενταράκη & Σιακαβέλλα 2011). Αυτό συνάδει με τον κλάδο της κοινωνικής εργασίας που προσεγγίζει το άτομο στο περιβάλλον. Η σχέση και η αλληλεπίδραση του περιβάλλοντος με το άτομο πρέπει πάντοτε να ανιχνεύεται ώστε οι παρεμβάσεις να είναι ολιστικές για να περιλαμβάνουν και την αλλαγή των κοινωνικών-οικονομικών συνθηκών που διαιωνίζουν το φαινόμενο.

Από τα πορίσματα της παρούσας έρευνας, προέκυψε ότι οι εκδιδόμενες γυναίκες έχουν αντιμετωπίσει σε ένα πολύ μεγαλύτερο βαθμό βία από ότι οι γυναίκες του ευρύτερου πληθυσμού. Με βάση τα παραπάνω, ενισχύεται η προσέγγιση του Εθνικού Παρατηρητηρίου για την αντιμετώπιση της βίας κατά των γυναικών αναγνωρίζει ότι η πορνεία αποτελεί μία ακραία μορφή βίας κατά των γυναικών, αποτελεί σεξουαλική βία και συνιστά βασική παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των γυναικών και για κανένα λόγο, δεν πρέπει να συνδυάζεται με τις έννοιες «καταναγκαστική» και «ελεύθερη», διότι η ανισότητα που υφίστανται αυτές οι γυναίκες σε όλες τις κοινωνίες, ελαχιστοποιεί βαρύτατα την ελευθερία επιλογής (Κωσταβάρα 2004).

Με βάση τα ευρήματα της παρούσας μελέτης διαπιστώνεται ότι ο χώρος της πορνείας αποτελεί ένα σιωπηλό πεδίο άσκησης βίας και υποβιβασμών προς τις γυναίκες που εκδίδονται. Ωστόσο ένα μεγάλο ποσοστό βίας δεν ανιχνεύεται ποτέ, ούτε και αναφέρεται. Δυστυχώς, διαθέσιμες έρευνες έχουν επισημάνει ότι σημαντικός αριθμός επαγγελματιών που εργάζονται σε φορείς αρμόδιους για περιστατικά κακοποίησης αρνούνται την παροχή υποστηρικτικών υπηρεσιών σε εκδιδόμενες γυναίκες διότι τις

⁵ Όσον αφορά τη σεξουαλική κακοποίηση, στην παρούσα έρευνα σημειώθηκε 1 περίπτωση εκδιδόμενης γυναίκας που είχε υποστεί σεξουαλική κακοποίηση κατά την παιδική ηλικία. Η καταγραφή μικρότερου ποσοστού σεξουαλικής κακοποίησης στην παρούσα έρευνα από ότι σε ανάλογες έρευνες θα μπορούσε να συσχετιστεί με δυσκολίες που αντιμετωπίζουν αντίστοιχες έρευνες που επιδιώκουν να καταγράψουν εν γένει μορφές βίας.

θεωρούν άτομα με παραβατική συμπεριφορά (Zweig, Schlichter & Burt 2002) και ως μία ομάδα που μολύνει και απειλεί την κοινωνία (Spender, 1983). Αυτού του τύπου οι αρνητικές πρακτικές περιθωριοποιούν περαιτέρω μία πολλαπλά καταπιεσμένη ομάδα αφού μπορεί να οδηγήσουν στην μη αναφορά της πορνείας σε μία υπηρεσία ή μπορεί να αποτρέψουν τις γυναίκες να απευθυνθούν σε κάποια κοινωνική υπηρεσία φοβούμενες ότι θα τους πάρουν τα παιδιά (Weiner 1996). Επίσης, άλλες έρευνες υποστηρίζουν ότι υπάρχουν κάποιοι/ες επαγγελματίες που αρνιούνται την παροχή υπηρεσιών εξαιτίας στερεότυπων αντιλήψεων που προσεγγίζουν τις εκδιδόμενες γυναίκες ως αυτάρκειες που δεν χρήζουν βοήθειας (Hardaman 1997). Ως εκ τούτου είναι σημαντική η υλοποίηση ενός προγράμματος ευαισθητοποίησης επαγγελματιών για να μπορούν να κατανοήσουν τις εμπειρίες των γυναικών.

Σε μια κοινωνία των εκτεταμένων ανισοτήτων όχι μόνο φύλου αλλά και τάξης και εθνικότητας, το κοινωνικό φαινόμενο της πορνείας αποτελεί απόρροια αυτών των ανισοτήτων. Επομένως, απαραίτητα είναι τα μέτρα που έχουν ως στόχο την εξάλειψη αυτών των ανισοτήτων όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και σε όλες τις χώρες που διέπονται από αναισθήτες.

Τέλος, φοβόμαστε ότι εάν δεν ανατρέψουμε το επιβαλλόμενο πρόγραμμα λιτότητας στην Ελλάδα που οδηγεί σε διευρυνόμενες κοινωνικό-οικονομικές ανισότητες, το φαινόμενο της πορνείας και η βία που συνεπάγεται θα αυξάνεται. Επίσης, φοβόμαστε ότι η αύξηση της ανεργίας σε συνδυασμό με την υποχώρηση του κράτους από την παροχή κοινωνικής πρόνοιας μπορεί να οδηγήσει στην κυνική υιοθέτηση της άποψης της πορνείας ως ελεύθερη επιλογή ώστε να δικαιολογηθεί η απουσία της κρατικής μέριμνας.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Abramovitch, E. (2005). Childhood Sexual Abuse as a Risk factor for Subsequent Involvement in Sex Work: A Review of Empirical Findings. *Journal of Psychology and Human Sexuality*, 17, 131-146.
- Adedoyin, M., & Adegoke, A.A. (1995). Teenage Prostitution – Child Abuse. A Survey of the Ilorin Situation. *African Journal of Medicine and Medical Sciences*, 24 (1), 27-31.
- Ayre, P., & Barrett, D. (2000). Young People and Prostitution: An End to the Beginning. *Children & Society*, 14 (1), 48-59.
- Bagley, C., & Young, L. (1987). Juvenile Prostitution and Child Sexual Abuse: A Controlled Study. *Journal of Community Mental Health*, 6 (1), 5-26.
- Doezema, J., & Kempadoo, K. (1998). *Global Sex Workers: Rights, Resistance and Redefinition*. New York: Routledge.
- Dominelli, L. (2002). *Feminist Social Work, Theory and Practice*. Great Britain: Palgrave.
- Earls, C., & David, H. (1989). Male and Female Prostitution: A Review. *Annals of Sex Research*, 2 (1), 5-28.
- Farley, M. (2004). Bad for the Body, Bad for the Heart: Prostitution Harms even if Legalized or Decriminalized. *Violence against Women*, 10 (10), 1087-1125.
- Farley, M., & Kelly, V. (2000). Prostitution: A Critical Review of the Medical and Social Sciences Literature. *Women and Criminal Justice*, 11 (4), 29-64.
- Farley, M., Baral, I., Kiremire, M., & Sezgin, U. (1998). Prostitution in Five Countries: Violence and Post-Traumatic Stress Disorder. *Feminism & Psychology*, 8 (4), 405-426.
- Farley, M., Lunne, J., & Cotton, A. J. (2005). Prostitution in Vancouver: Violence and the Colonization of First Nations Women. *Transcultural Psychiatry*, 42 (2), 242-271.
- Giobbe, E., Harrigan, M., Ryan, M., & Gamache, D. (1990). *Prostitution: A Matter of Violence against Women*. Minneapolis: Whisper.

- Gwadz, M.V., Gostnell, K., Smolenski, C., Willis, B., Nish, D., Nolan, T.C., Tharaken, M. & Ritchie, A.S. (2008). The Initiation of Homeless Youth into the Street Economy. *Journal of Adolescence*, 32 (2), 1-21.
- Hardman, K. L. J. (1997). A Social Work Group for Prostituted Women with Children. *Social Work with Groups*, 29, 19-31.
- Hunter, S. (1994). Prostitution is Cruelty and Abuse to Women and Children. *Michigan Journal of Gender and Law*, 1, 1-14.
- Hwang, S., & Bedford, O. (2003). Precursors and Pathways to Adolescent Prostitution in Taiwan. *The Journal of Sex Research*, 40 (2), 201-213.
- Jeffries, S. (1997). *The Idea of Prostitution*. Australia: Spinifex Press.
- Johnson, R.J., Rew, L., & Sternglanz, R.W. (2006). The Relationship between Childhood Sexual Abuse and Sexual Health Practices of Homeless Adolescents. *Adolescence*, 41 (162), 221-231.
- Leichtentritt, R.D., & Arad, B.D., (2004). Adolescent and Young Adult Male to Female Transsexuals: Pathways to Prostitution. *British Journal of Social Work*, 34 (3), 349-374.
- Levenkron, N (2007). The Legalization of Prostitution: Myth and Reality: A Comparative Study of Four Countries. Available: http://www.hotline.org.il/english/pdf/The_Legalization_Of_Prostitution_English.pdf
- McCarthy, B., & Hagan, J. (1992). Mean Streets. The Theoretical Significance of Situational Delinquency Among Homeless Youths. *American Journal of Sociology*, 98, 597-627.
- McClanahan, S.F., Clelland, G.M., Abram, K.M., & Teplin, L.A. (1999). Pathways into Prostitution among Female Jail Detainees and their Implications for Mental Health Services. *Psychiatric Services*, 50 (12), 1606-1613.
- McNaughton, C.C. & Sanders, T. (2007). Housing and Transitional Phases out of “Disordered” Lives: The Case of Leaving Homelessness and Street Sex Work. *Housing Studies*, 22 (6), 885-900.
- Medrano, M.A., Hatch, J.P., Zule, W.A. & Desmond, D.P. (2003). Childhood Trauma and Adult Prostitution Behavior in a Multiethnic Heterosexual Drug-Using Population. *The American Journal of Drug and Alcohol Abuse*. 29 (2), 463-486.
- Miller, B.A., Downs, W.R., & Testa, M. (1993). Interrelationships between Victimization Experiences and Women’s Alcohol Use. *Journal of Studies on Alcohol*, 11, 109-117.
- Miller, J., & Schwartz, M. D. (1995). Rape Myths and Violence Against Street Prostitutes. *Deviant Behavior: An Interdisciplinary Journal*. 16, 1-23.
- Mullender, A. (1996). *Rethinking Domestic Violence: The Social Work and Probation Response*. London: Routledge.
- National Association of Social Workers (2002). *Equity: Social Work Summit on Violence against Women*. Available: http://www.socialworkers.org/pressroom/events/domestic_violence/equity0101.pdf
- O’ Donohue, W. & Geer, J. (1992). *The Sexual Abuse of Children: Clinical Issues*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.
- O’ Neil, M. (2001). *Prostitution & Feminism: Towards a Politics of Feeling*. Cambridge: Polity Press.
- Parriott, R. (1994). *Health Experiences of Twin Cities Women Used in Prostitution: Survey Findings and Recommendations*. Available: www.angelfire.com/mn/fjc/documents/HealthExp.pdf
- Pateman, C. (1983). Defending Prostitution: Charges against Ericson. *Ethics*, 93, (3) 561-565.
- Phoenix, J. (1999). *Making Sense of Prostitution*. Great Britain: Palgrave
- Potterat, J.J., Brewer, D.D., Muth, S.Q., Rothenberg, R.B., Woodhouse, D.E., Muth J.B., Stites H.K., & Brody S. (2004). Mortality in a Long Term Open Cohort of Prostitute Women. *American Journal of Epidemiology*, 159 (8), 778-785.
- Potterat, J.J., Rothenberg, R.B., Muth, S.Q., Darrow, W.W., & Phillips, L. (1998). Pathways to Prostitution: The chronology of sexual and drug abuse milestones. *The Journal of Sex Research*, 35 (4), 1-333.
- Raymond, J. (2003). Coalition against Trafficking in Women International (CATW), 10 Reasons for not Legalizing Prostitution. Available: <http://www.prostitutionresearch.com/laws/000022.html>.
- Scoular, J. (2004). The Subject of Prostitution: Interpreting the Discursive, Symbolic and Material Position of Sex/Work in Feminist Theory. *Feminist Theory*, 5 (3), 343-355.
- Shaw, I., & Butler, I. (1998). Understanding Young People and Prostitution: A Foundation for Practice? *British Journal Social work*, 28 (2), 177-196.
- Shrage, L. (1989). Should Feminists Oppose Prostitution? *Ethics*, 99 (2), 347-361.

- Silbert, M.H., & Pines, A.M. (1981). Sexual Child Abuse as an Antecedent to Prostitution. *Child Abuse and Neglect*, 5 (4), 407-411.
- Spender, D. (1983). *Feminist Theorists*. London: The Women's Press.
- Stekatte, G., & Austin, A.H. (1989). *Rape Victims and the Justice System: Utilization and Impact*. *The Social Service Review*, 63 (2), 285-303.
- Tuler, K.A., Hoyt, D.R., & Whibeck, L.B. (2000). The Effects of Early Sexual Abuse on Later Sexual Victimization among Female Homeless and Runaway Adolescents. *Journal of Interpersonal Violence*, 15 (3), 234-250.
- Vaddiparti, K., Bogetto, J., Callahan, C., Abdallah, A.B., & Spitzagel, E.L. (2006). The Effects of Childhood Trauma on Sex Trading in Substance Using Women. *Arch Sex Behave*, 35 (4), 451-459.
- Vanwesenbeeck, L. (1994). *Prostitutes Well Being and Risks*. The Netherlands: V.U. University Press.
- Vryonides, M., & Vitsilakis, C. (2005, May). *Working Mothers in Higher Education in Greece: A Qualitative Investigation*. Paper presented at the Margins of Adult Education, Work and Civil Society University of Joensuu, Finland.
- Weiner, A. (1996). Understanding the Social Needs of Streetwalking Prostitutes. *Social Work*, 41, 97-104.
- Weisberg D. K. (1985). *Children of the Night: A Study of Adolescent Prostitution*. Lexington, Mass.: D. C. Heath.
- Weitzer, R. (2007). Prostitution as a Form of Work. *Sociology Compass*, 1 (1), 143-155.
- Zweig, J., Schlichter, K. & Burt, M. (2002). Assisting Women Victims of Violence Who Experience Multiple Barriers to Service. *Violence against Women*, 8 (2), 162-180.

Ελληνόγλωσση

- Αρτινοπούλου, Β. (1994). *Συμβολή στη διερεύνηση της αιμομικτικής σχέσης μεταξύ πατέρα – κόρης*. Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα.
- Κωσταβάρα Κ., (2004). *Εθνικό Παρατηρητήριο για την αντιμετώπιση της βίας κατά των γυναικών*. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: www.femnetsalonica.gr/ekthesi-via.doc
- Μοντζίνι, Π. (2007). *Εμπόριο γυναικών. Πορνεία, μαστροπεία και εκμετάλλευση*. Επιμ. Φ. Ζερβού. Αθήνα: Μελάνι.
- Πενταράκη, Μ., & Σιακαβέλλα, Ε. (2011-υπό δημοσίευση). Κάποιοι κριτικοί φεμινιστικοί προβληματισμοί περί πορνείας στο υπό έκδοση βιβλίο Ριζοσπαστική Κοινωνική Εργασία. Αθήνα: Εκδόσεις ΙΟΝ.
- Πενταράκη, Μ. (2004). Η σχέση της ανεργίας των γυναικών με την άσκηση συντροφικής βίας κατά των γυναικών: Η περίπτωση των άνεργων αρχηγών μονογονεϊκών οικογενειών, στην Επιστημονική Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών «Κοινωνική Εργασία», 223-244.
- Πενταράκη, Μ., Σιακαβέλλα, Ε. & Σοφικίτη Ε. (2008, Δεκέμβριος). *Μορφές κακοποίησης και πορνεία*. Παρουσιάστηκε στο 4^ο Πανελλήνιο Διεπιστημονικό Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Μελέτης και Πρόληψης της Σεξουαλικής Κακοποίησης, Αθήνα. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://www.obrela.gr/articles/4oSynedrio/Et_Congress2008_Abstract%20Book.pdf
- Σανδήλου, Μ. (1985). Βία-Βιασμός. Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών (επιμέλεια) *Άντρας είμαι και το κέφι μου θα κάνω* (σελ. 51-59). Αθήνα: Ωκεανίδα.
- Σιακαβέλλα Ε. (2010). Η Βία που Υφίστανται οι Εκδιδόμενες Γυναίκες. Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διατριβή. Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

«Φτώχεια και Διαχείριση του Εδάφους – Συσχετισμοί. Από μια Αγροτική Περιοχή της Νότιας Ελλάδας»*

Ευγενία Πετροπούλου¹

Περίληψη

Το παρόν άρθρο θέτει υπό αμφισβήτηση τη φτώχεια ως (τη σημαντικότερη) αιτία για την υποβάθμιση του περιβάλλοντος, καθώς και την υπόθεση ότι οι φτωχοί είναι εγκλωβισμένοι σε έναν φαύλο κύκλο όσον αφορά τη διαχείριση των φυσικών τους πόρων. Εξετάζοντας τη διαχείριση του εδάφους από αγρότες με διαφορετικό επίπεδο φτώχειας σε μια πεδινή περιοχή της Νότιας Κρήτης, το άρθρο διερευνά τις σχέσεις μεταξύ φτώχειας, ποιότητας του εδάφους, και στρατηγικής διαχείρισης του εδάφους. Υποστηρίζει ότι η σχέση ανάμεσα στο συνολικό επίπεδο φτώχειας και την υποβάθμιση του εδάφους είναι συχνά ένα στατιστικό επιγένημα, το οποίο προέρχεται περισσότερο από την αποτυχία διαχωρισμού της διαχείρισης του εδάφους μεταξύ φτωχών και μη φτωχών, παρά από κάποια αιτιώδη σχέση. Επιπλέον, το άρθρο καταδεικνύει ότι παρόλο που η χρήση χημικών λιπασμάτων εξαιτίας των περιορισμένων κεφαλαίων είναι μικρότερη, οι φτωχοί αγρότες δεν είναι λιγότερο πιθανό σε σύγκριση με τους μη φτωχούς να υιοθετήσουν μέτρα που αφορούν τη συντήρηση, διατήρηση του εδάφους.

Σύμφωνα με την ξένη διεθνή βιβλιογραφία, συχνά θεωρείται ότι οι φτωχοί αγρότες βρίσκονται σε έναν φαύλο κύκλο όσον αφορά τη διαχείριση των φυσικών πόρων. Εξαιτίας της έλλειψης πόρων και του αγώνα τους για την εξασφάλιση της καθημερινής επιβίωσης, πιστεύεται ότι αντισταθμίζουν τις ανησυχίες με τη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα της διαχείρισης των πόρων και ότι υποβαθμίζουν πόρους που είναι ήδη ευαίσθητοι, όπως τα απότομα πρανή και οι επιρρεπείς σε διάβρωση βουνοπλαγιές. Αυτό, με τη σειρά του, επιδεινώνει τη φτώχεια τους ακόμη περισσότερο. Έτσι, οι φτωχοί αγρότες θεωρούνται τόσο θύματα όσο και δράστες της υποβάθμισης του εδάφους (World Bank 1992, UNEP 2008). Ωστόσο, συγκεκριμένα στοιχεία για το φαύλο κύκλο που δημιουργεί η σχέση μεταξύ φτώχειας και υποβάθμισης του περιβάλλοντος υπάρχουν μόνο σποραδικά (Cavenish, 2000, Dasgupta *et al.*, 2005, Duraiappah 1998) και σπάνια αφορούν τις χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου και συγκεκριμένα την Ελλάδα. Ακόμη πιο ανησυχητικό είναι ότι δεν υπάρχει σχεδόν κανένα στοιχείο που να αποδεικνύει τη σχετική σημασία των οικονομικών δραστηριοτήτων των φτωχών σε σύγκριση με των μη φτωχών για την ερμηνεία της υποβάθμισης του περιβάλλοντος (Baldson, 2007, Duraiappah 1998).

Από τη Διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Ανθρώπινο Περιβάλλον το 1972 στη Στοκχόλμη, την έκθεση Brundtland το 1987 για την «αιφόρο ανάπτυξη» ως τη συνδιάσκεψη του Ρίο για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη το 1992, πολλές κυβερνήσεις του

* Η έρευνα πεδίου είχε ως στόχο να δοκιμάσει μια μεθοδολογία για τη μέτρηση της φτώχειας με βάση τοπικές αντιλήψεις για αυτήν και να συγκρίνει τα αποτελέσματα της χρήσης αυτής της μεθοδολογίας με εκείνα από την εφαρμογή πιο συμβατικών μετρήσεων φτώχειας..

Λέξεις κλειδιά: Νότια Ελλάδα, υποβάθμιση του περιβάλλοντος, Κρήτη, φτώχεια, διαχείριση του εδάφους

¹ Λέκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης. E-mail: petrope@uoc.gr .

Τρίτου Κόσμου αλλά και του Μεσογειακού χώρου είχαν εκφράσει την ανησυχία ότι οι περιβαλλοντικοί στόχοι μπορούν να αναχαιτίσουν τους αναπτυξιακούς τους στόχους (UNEP 1995, ΕΕΚΕ, 2001,). Ομοίως, πολλές οργανώσεις χορηγών δεν είναι πρόθυμες να αποδεχτούν τις πιθανές αντιφάσεις ανάμεσα στους στόχους για ανάπτυξη, εξάλειψη της φτώχειας και περιβαλλοντικής βιωσιμότητας. Έτσι, η άμεση αποδοχή του φαύλου κύκλου στη σχέση φτώχειας και υποβάθμισης του περιβάλλοντος φαίνεται να στηρίζεται περισσότερο στη βολικότητα των όσων υπαινίσσεται, δηλαδή ότι η εξάλειψη της φτώχειας είναι προαπαιτούμενο για την περιβαλλοντική βιωσιμότητα και, αντιστρόφως, ότι οι φτωχοί θα επωφεληθούν σε μέγιστο βαθμό από τις περιβαλλοντικές βελτιώσεις, παρά σε πραγματικά στοιχεία (WCED, 1987, World Bank, 1992, UNEP, 1992, EC 2004, ESPON 2004, ΕΕΚΕ 2001).

Η παρούσα εργασία αντλώντας υλικό από τη διεθνή βιβλιογραφία, θέτει υπό αμφισβήτηση τη φτώχεια ως (τη σημαντικότερη) αιτία για την υποβάθμιση του περιβάλλοντος, καθώς και την υπόθεση ότι οι φτωχοί είναι εγκλωβισμένοι σε έναν φαύλο κύκλο όσον αφορά τη διαχείριση των φυσικών τους πόρων. Εξετάζοντας τη διαχείριση του εδάφους από τους «μη φτωχούς», τους «όχι και τόσο φτωχούς» και «τους φτωχότερους» αγρότες σε μια πεδινή περιοχή της Νότιας Κρήτης, η εργασία αυτή παρέχει στοιχεία για την ύπαρξη διαφορετικών συσχετίσεων μεταξύ φτώχειας και υποβάθμισης του εδάφους. Υποστηρίζει ότι η σχέση ανάμεσα στο συνολικό επίπεδο φτώχειας και την υποβάθμιση του εδάφους είναι συχνά ένα στατιστικό επιγένημα, το οποίο προέρχεται περισσότερο από την αποτυχία διαχωρισμού της διαχείρισης του εδάφους μεταξύ φτωχών και μη φτωχών, παρά από κάποια αιτιώδη σχέση. Επιπλέον, η εργασία καταδεικνύει ότι παρόλο που δεν απέχουν από τη χρήση χημικών λιπασμάτων (π.χ. έστω μικρότερη χρήση) εξαιτίας των περιορισμένων κεφαλαίων, οι φτωχοί αγρότες δεν είναι λιγότερο πιθανό σε σύγκριση με τους μη φτωχούς να υιοθετήσουν μέτρα που απαιτούν επιπλέον κεφάλαιο, εργατικό δυναμικό για τη συντήρηση, διατήρηση του εδάφους.

Μεθοδολογία

Η Περιοχή Μελέτης

Η συγκεκριμένη εργασία βασίζεται σε μία έρευνα πεδίου που πραγματοποιήθηκε σε μια πεδινή κοινότητα της Ν. Κρήτης το Δένρι (ψευδώνυμο): έχει έκταση (27,610 στρέμματα) και τοποθετείτε γεωγραφικά στην επαρχία Πυργιωτίσσης στη δυτική άκρη της πεδιάδας της Μεσσαράς. Ο πληθυσμός της συγκεκριμένης κοινότητας εξαρτάται σε μέγιστο βαθμό από την αγροτική παραγωγή για την επιβίωσή του, αν και με διαφορετικούς τρόπους. Από βιολογικής άποψης, το Δένρι περιλαμβάνει σχετικά μεγάλες εκτάσεις επίπεδης γης οι οποίες καταλαμβάνονται από θερμοκήπια κηπευτικών, με καλά και γόνιμα εδάφη. Η περιοχή διαθέτει εύκολη εμπορική πρόσβαση μέσω καλού ασφαλτόδρομου στην πρωτεύουσα του Νομού Ηρακλείου, το Ηράκλειο, το οποίο βρίσκεται σε απόσταση περίπου μιας ώρας από το Δένρι. Οι δυνατότητες για εργασία πέραν της γεωργίας για παράδειγμα στον εμπορικό, τουριστικό και κατασκευαστικό τομέα είναι περιορισμένες τα τελευταία χρόνια λόγω της οικονομικής κρίσης. Οι δυσχερές οικονομικές συνθήκες που επικρατούν στην εν λόγω κοινότητα δημιουργούν διαφορετικές καταστάσεις φτώχειας (βλ. τρίτο μέρος).

Συλλογή Δεδομένων

Η έρευνα πεδίου σχεδιάστηκε ώστε να αναπτύξει ένα προφίλ φτώχειας για τη συγκεκριμένη κοινότητα και να διερευνήσει εάν και πώς οι φυσικοί πόροι που είναι στη διάθεση των νοικοκυριών και οι στρατηγικές διαχείρισής τους σχετίζονται με το επίπεδο της φτώχειας του νοικοκυριού. Ο καθορισμός των προφίλ φτώχειας στην παρούσα μελέτη αντλεί από τις

επιφυλάξεις του Sen (1987) και του Chambers (2003) σχετικά με την κατανόηση και τη μέτρηση της φτώχειας και της ευημερίας στη βάση και μόνο δεδομένων για το εισόδημα ή τις δαπάνες, και είναι σε συμφωνία με την αυξανόμενη αναγνώριση από οργανισμούς όπως ο UNDP, και η Παγκόσμια Τράπεζα της πολυδιαστατικότητας της φτώχειας και της ανάγκης να συμπεριλαμβάνονται στην εκτίμησή της και οι αντιλήψεις των ίδιων των φτωχών ανθρώπων. Έτσι, τα προφίλ φτώχειας που αναπτύχθηκαν για την παρούσα μελέτη βασίζονται στις ίδιες τις αντιλήψεις των ανθρώπων για τη φτώχεια, και προσδιορίστηκαν μέσω διαβαθμίσεων της ευημερίας. Οι διαβαθμίσεις πραγματοποιήθηκαν σε ένα δείγμα 60 νοικοκυριών, στο Δένρι, χρησιμοποιώντας τη στρατηγική δειγματοληψίας της «μέγιστης διακύμανσης» (maximum variation) όσον αφορά παράγοντες που θα μπορούσαν εν δυνάμει να οδηγήσουν στην ύπαρξη διαφορετικών αντιλήψεων για την ευημερία. Οι περιγραφές των διαφορετικών επιπέδων φτώχειας που προέκυψαν από τις διαβαθμίσεις «μεταφράστηκαν» σε δείκτες. Η ανάλυση που ακολούθησε, για τη διερεύνηση της έκτασης στην οποία η χρήση συγκεκριμένων δεικτών συνδεόταν με συγκεκριμένους τύπους νοικοκυριών, δε βρήκε κάποιο τέτοιου είδους συσχετισμό. Έτσι, μία μόνο σειρά δεικτών ευημερίας μπόρεσε να διαπιστωθεί για το Δένρι. Οι δείκτες κάλυπταν πτυχές που σχετίζονταν με πηγές επιβίωσης, ικανοποίησης βασικών αναγκών, και κυριότητας περιουσιακών στοιχείων και πόρων, οι οποίες ποσοτικοποιήθηκαν μέσω της διαμόρφωσης ενός ερωτηματολογίου σε επίπεδο νοικοκυριού. Το ερωτηματολόγιο δόθηκε σε 60 τυχαία νοικοκυριά από το σύνολο των 680. Σχεδιάστηκε ένα σύστημα βαθμολόγησης, σύμφωνα με το οποίο ένας βαθμός (33, 67 ή 100) αντιστοιχίζεται σε κάθε νοικοκυριό για κάθε δείκτη αναλόγως των χαρακτηριστικών του. Αυτοί συνδυάζονταν στη συνέχεια σε ένα ευρετήριο φτώχειας, στη βάση του οποίου καθορίστηκαν τρεις κατηγορίες, δηλαδή τα μη φτωχά, τα όχι και τόσο φτωχά, και τα φτωχότερα νοικοκυριά. Ακολουθώντας αυτή τη διαδικασία, οι ποιοτικές περιγραφές της φτώχειας μετατρέπονται σε απόλυτη, αλλά τοπικά ενήμερη, μέτρηση της φτώχειας².

Επιπρόσθετα από τις απαραίτητες ερωτήσεις για την ποσοτικοποίηση των δεικτών φτώχειας, το ερωτηματολόγιο περιλάμβανε ένα σετ ερωτήσεων που σχετιζονταν με τις βιολογικές ιδιότητες του σημαντικότερου χωραφιού βασικών κηπευτικών υπό κάλυψη του νοικοκυριού και της στρατηγικής διαχείρισης του εδάφους που εφαρμοζόταν. Δεν χειρίζονταν όλα τα νοικοκυριά του δείγματος τη γη με τον ίδιο τρόπο εξαρτάται αν είναι ιδιοκτήτες ή ενοικιαστές γης.

Ανάλυση Δεδομένων

Τα δεδομένα που αποκτήθηκαν μέσω της έρευνας ερωτηματολογίου εισήχθησαν σε μία βάση δεδομένων και αναλύθηκαν με τη χρήση του Στατιστικού Πακέτου για τις Κοινωνικές Επιστήμες (SPSS). Υιοθετήθηκε μία αναλυτική στρατηγική σταδιακής μείωσης δεδομένων, προκειμένου αρχικά να κατασκευάσουμε και στη συνέχεια να συσχετίσουμε σύνθετες μεταβλητές που παριστάνουν το επίπεδο φτώχειας, την ποιότητα του εδάφους και τη στρατηγική διαχείρισης του εδάφους. Χρησιμοποιήθηκε μία πολυμεταβλητή τεχνική μείωσης διαστάσεων (multiple correspondence analysis), η πολλαπλή ανάλυση αντιστοιχιών (multivariate dimension reduction technique). Η πολλαπλή ανάλυση αντιστοιχιών διερευνά τις συσχετίσεις μεταξύ δύο ή περισσότερων κατηγορικών μεταβλητών, αναπαριστώντας τις σε ορισμένες διαστάσεις. Κάνοντας χρήση της επαναληπτικής τεχνικής των εναλλασσόμενων ελάχιστων τετραγώνων (iterative alternating leastsquare technique), υπολογίστηκαν οι τιμές των αντικειμένων, οι οποίες αντιστοιχούν

² Για μια πιο λεπτομερή περιγραφή της μεθοδολογίας και του τρόπου που αυτή εφαρμόστηκε παρακαλώ ανατρέξτε στο Ravnborg et al. (1999).

στις συντεταγμένες του σημείου που αναπαριστά το αντικείμενο μαζί με τις διαστάσεις που περιλαμβάνονται στην επίλυση. Καθώς αυτές οι τιμές των αντικειμένων έχουν μετρικές ιδιότητες, η πολλαπλή ανάλυση αντιστοιχιών πραγματοποιεί μια ποσοτικοποίηση των ποιοτικών δεδομένων, και οι τιμές των αντικειμένων μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως μεταβλητές εισόδου για άλλες διαδικασίες που απαιτούν δεδομένα σε κλίμακα διαστήματος. Στην παρούσα μελέτη, οι τιμές των αντικειμένων χρησιμοποιούνται ως μεταβλητές εισόδου για ανάλυση σε συστάδες (cluster analysis), με εφαρμογή της μεθόδου K-Means. Η συσχέτιση ανάμεσα στις μεταβλητές που απεικονίζουν το επίπεδο της φτώχειας, την ποιότητα του εδάφους και τη στρατηγική διαχείρισης του εδάφους εξετάστηκε μέσα από την πολυμεταβλητή ανάλυση διακύμανσης (multivariate analysis of variance). Ωστόσο, εξαιτίας της μη σημαντικότητας των αλληλεπιδράσεων ανώτερης τάξης μεταξύ των μεταβλητών αυτών, η συσχέτιση μπορεί να εξεταστεί μέσω μιας ενδεδειγμένης ανάλυσης πινάκων συμπτώσεων διπλής εισόδου, όπως παρουσιάζεται στην έβδομη ενότητα.

Οι διαφορετικές Όψεις της Φτώχειας στο Δένδρι

Αντίθετα σχεδόν με το προσδοκώμενο, στην προικισμένη γεωργικά κοινότητα του Δενδρίου απαντώνται τα τελευταία χρόνια διαρκώς αυξανόμενα και με διαφορετικές όψεις ποσοστά φτώχειας, σύμφωνα με τοπικούς πληροφοριοδότες (key informants).

Στο Δένδρι, ακόμα και τα φτωχά νοικοκυριά απολαμβάνουν κάποιου βαθμού ανεξαρτησίας, με την έννοια ότι η πλειοψηφία τους έχει στην κατοχή της τουλάχιστον κάποια γη. Η απόλυτη ακτημοσύνη χωρίς την απόκτηση γης θερμοκηπίων μέσω ενοικίασης συναντάται σε ποσοστό λιγότερο 3% των φτωχότερων νοικοκυριών, ενώ αυτά κατέχουν έκταση μόλις 3 στρεμμάτων ή και λιγότερο. Στο Δένδρι η φτώχεια εκδηλώνεται ως μία γενικευμένη κατάσταση αβεβαιότητας με όρους ασταθούς κλίματος, πρόσβασης στις αγορές και γενικής παροχής υπηρεσιών – μία κατάσταση που επηρεάζει τόσο τα φτωχότερα όσο και τα όχι και τόσο φτωχά, αλλά και τα μη φτωχά νοικοκυριά, στην οποία όμως τα τελευταία έχουν περισσότερες ελπίδες να αντεπεξέλθουν. Έτσι, ένα ποσοστό έως και 85% των φτωχότερων νοικοκυριών στο Δένδρι αντιμετωπίζει τακτά χρονικά διαστήματα έλλειψης χρημάτων λόγω υπερβολικής δανειοδότησης ενώ δε διαθέτουν άλλες πηγές εισοδήματος, μη γεωργικές.

Επίσης, τα φτωχότερα νοικοκυριά έχουν στον έλεγχό τους ένα δυσανάλογο μικρό κομμάτι γης. Υπολογισμοί που προέκυψαν από την έρευνα με ερωτηματολόγια υποδηλώνουν ότι στο Δένδρι τα φτωχότερα νοικοκυριά ελέγχουν περίπου το 7% της συνολικής καλλιεργούμενης έκτασης θερμοκηπίων, ενώ τα μη φτωχά νοικοκυριά ελέγχουν περίπου το 50%.

Αν και δεν είναι εγγυημένες, όταν αξιολογούνται με βάση την ποσότητα γης θερμοκηπίων που κατέχουν οι φτωχοί, η ανεξαρτησία και η ταυτότητα του παραγωγού κηπευτικών, που παρέχει η ιδιοκτησία ακόμη και πολύ μικρών τμημάτων γης, έχουν μεγάλη βαρύτητα στις αντιλήψεις της φτώχειας που συναντώνται στο Δένδρι. Έτσι, πολλοί αγρότες θα πήγαιναν πολύ μακριά, συχνά πέρα από τα όρια της λογικής από οικονομικής πλευράς, προκειμένου να διατηρήσουν αυτήν την ταυτότητα των ανεξάρτητων γεωργών.

Υποβάθμιση του Εδάφους

Η υποβάθμιση του εδάφους αναφέρεται στη μείωση της ικανότητας της γης να ικανοποιήσει πραγματικές ή δυνητικές χρήσεις (Blaikie and Brookfield 1987, Μπεόπουλος και Παπαδόπουλος, 2008). Με ή χωρίς την ανθρώπινη επέμβαση, τα εδάφη υπόκεινται συνεχώς σε αλλαγή εξαιτίας της φυσικής υποβάθμισης και των αναπαραγωγικών

διαδικασιών, όπως η διήθηση, η διάβρωση και η αποσύνθεση οργανικής ύλης. Ωστόσο, η ανθρώπινη παρέμβαση και κυρίως η γεωργική παραγωγή επηρεάζουν σημαντικά αυτές τις διαδικασίες.

Πολλές πηγές περιγράφουν τα μεσογειακά εδάφη ως σοβαρά υποβαθμισμένα (CORINE 1992, Kosmas *et al.*, 1993, 1995, 1998, Marathianou *et al.*, 2000) ενώ σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Χάρτη Ανθρωπογενούς Υποβάθμισης του Εδάφους (GLASOD), υπολογίζεται ότι ένα σημαντικό μέρος της συνολικής γεωργικής γης της μεσογείου είναι σοβαρά διαβρωμένο. Ωστόσο, λίγοι είναι οι συγγραφείς που ισχυρίζονται ότι η εμπειρική βάση για τέτοιου είδους συγκεντρωτικές εκτιμήσεις για την Ελλάδα είναι αδύναμη (Μπεόπουλος και Παπαδόπουλος, 2008). Στην περίπτωση της Ελλάδας, οι Μπεόπουλος και Παπαδόπουλος (2008) αναφέρουν ότι στην πραγματικότητα έχουν γίνει λίγες έρευνες, προκειμένου να μετρηθεί η υποβάθμιση και η διάβρωση του εδάφους. Από την άλλη η μελέτες CORINE ή GLASOD βασίζονται σε εκτιμήσεις ειδικών για την υποβάθμιση του εδάφους στη συγκεκριμένη περιοχή όπου εργάζονται, συχνά παρεκτείνοντας σχετικά περιορισμένα δεδομένα από μελέτες περιπτώσεων. Αυτό τείνει να μεγαλοποιεί τη σημασία της υποβάθμισης του εδάφους, μεταξύ άλλων αιτιών διότι το «μετακινημένο έδαφος» θεωρείται «χαμένο έδαφος», παρόλο που ένα μεγάλο μέρος του μπορεί να έχει εναποτεθεί σε άλλη γεωργική γη (Kerr 2002). Επιπλέον, οι εκτιμήσεις της υποβάθμισης του εδάφους τείνουν να εστιάζουν στη διάβρωση, ενώ άλλες μορφές υποβάθμισης, όπως η διατάραξη των φυσικών και χημικών ιδιοτήτων του εδάφους ή η μείωση της ικανότητάς του να διατηρεί υγρασία, δεν καταγράφονται (Kerr 2002).

Χωρίς να αρνούμαστε ότι η υποβάθμιση του εδάφους λαμβάνει χώρα σε πολλές περιοχές της Ελλάδας γενικότερα, η υπόθεση για μια αιτιώδη σχέση ανάμεσα στην περιβαλλοντική υποβάθμιση και τη φτώχεια, ή πιο συγκεκριμένα τις πρακτικές διαχείρισης του εδάφους από τους φτωχούς, βασίζεται σε επικάλυψη τέτοιων συγκεντρωτικών εκτιμήσεων της υποβάθμισης του εδάφους με εξίσου συγκεντρωτικά δεδομένα για τη φτώχεια (π.χ. το ποσοστό του πληθυσμού που είναι φτωχό σε επίπεδο διαμερίσματος, World Bank 1992). Είναι, ωστόσο, αδύνατο, με τέτοιο βαθμό συσσωμάτωσης, να καθορίσουμε εάν η υποβάθμιση του εδάφους που λαμβάνει χώρα είναι αποτέλεσμα των ενεργειών των φτωχών ανθρώπων ή των ενεργειών των μη φτωχών που απλώς τυχαίνει να δραστηριοποιούνται σε μία περιοχή που χαρακτηρίζεται από μεγάλη συγκέντρωση φτώχειας τα τελευταία 5 χρόνια λόγω της οικονομικής κρίσης που πλήττει γενικότερα τη χώρα. Έτσι, το υπόλοιπο τμήμα της εργασίας επιχειρεί να προχωρήσει την ανάλυση πέρα από τέτοιου είδους συγκεντρωτικές εκτιμήσεις και συσχετίσεις, για να εξετάσει την ποιότητα του εδάφους και τις πρακτικές διαχείρισης του εδάφους σε σχέση με το επίπεδο φτώχειας στο Δένδρι.

Ποιότητα του Εδάφους στο Δένδρι

Με οδηγό εργασίες για την ανάπτυξη ενός εργαλείου που να έχει τοπική εφαρμογή για την αξιολόγηση της ποιότητας του εδάφους και να βασίζεται σε χαρακτηριστικά άμεσα αντιληπτά (*cf.* Ravnborg, 1999, Kousis and Petrouliou, 2001), ζητήθηκε από τους αποκρινόμενους στο ερωτηματολόγιο να χαρακτηρίσουν το έδαφος του πιο σημαντικού, βασικού θερμοκηπίου με βάση το βάθος του εδάφους, τη διάβρωση, τη διείσδυση και κατακράτηση του νερού, τη γονιμότητα και την παρουσία οργανικής ύλης (Πίνακας 1). Τέτοιου είδους τοπικές κατηγοριοποιήσεις του εδάφους έχει φανεί ότι συσχετίζονται καλά με επιστημονικές μετρήσεις της ποιότητας του εδάφους (π.χ., Ravnborg 1999, Chambers 2003). Αυτές οι μεταβλητές εισήχθησαν στην πολλαπλή ανάλυση αντιστοιχιών και οι τιμές των αντικειμένων από τις δύο πρώτες διαστάσεις που προέκυψαν εισήχθησαν στη συνέχεια στην ανάλυση κατά συστάδες. Ο Πίνακας 2 συγκεντρώνει τα χαρακτηριστικά των τεσσάρων

ομάδων ποιότητας του εδάφους που προέκυψαν. Το 6% των φτωχότερων νοικοκυριών του Δενδρίου έχει το σημαντικότερο, βασικότερο θερμοκήπιο σε εδάφη που από ποιοτική άποψη κατηγοριοποιήθηκαν ως τα χειρότερα, δηλαδή αβαθή και με ιδιαίτερα διαβρωμένα εδάφη με ανεπαρκώς αναπτυγμένες δομές, ενώ το ίδιο ισχύει μόνο για το 2% των μη φτωχών νοικοκυριών (Πίνακας 3).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1 - Χαρακτηριστικά του Εδάφους και οι Επιλογές που Περιλήφθηκαν στο Ερωτηματολόγιο ως Άμεσα Ορατοί Δείκτες Ποιότητας του Εδάφους

του Βασικού Θερμοκηπίου

Χαρακτηριστικά Εδάφους	Υψηλή Ποιότητα	Επιλογές που υποδεικνύουν		Χαμηλή Ποιότητα
		Μέση Διακύμανση		
Βάθος επιφανειακού εδάφους	> 10 in.	5-10 in	2-5 in	<2 in
Διαβρωσιμότητα διατύπωση "το έδαφος παρασύρεται κατά τη διάρκεια της βροχής;"	"Δεν συμβαίνει"	" Συμβαίνει , αλλά όχι σε μεγάλο βαθμό"		"Ναι, συμβαίνει σε μεγάλο βαθμό"
Απορρόφηση του νερού διατύπωση "τι συμβαίνει στο νερό μετά από μία βροχή;"	"Απορροφάται από το έδαφος αμέσως"	"Απορροφάται αργά και υπάρχουν κάποιες διαφυγές"		"Δεν απορροφάται καθόλου και διαφεύγει τελείως"
Κατακράτηση του νερού διατύπωση "πώς συγκρατεί το έδαφος το νερό;"	"Το έδαφος διατηρεί την υγρασία ικανοποιητικά"	"Το έδαφος στεγνώνει με αργό ρυθμό"		"Το έδαφος στεγνώνει αμέσως μετά τη βροχή"
Γονιμότητα διατύπωση "το έδαφος παράγει χωρίς τη χρήση λιπασμάτων;"	"Το έδαφος παράγει ικανοποιητικά χωρίς λιπάσματα"	"Το έδαφος χρειάζεται λιπάσματα"		"Το έδαφος δεν παράγει τίποτα χωρίς λιπάσματα"
Ανάπτυξη ζιζανίων διατύπωση "αριθμός ειδών ζιζανίων"	"Πολλά διαφορετικά ήδη ζιζανίων αναπτύσσονται στο θερμοκήπιο"	"Ορισμένα είδη διαφορετικών ζιζανίων αναπτύσσονται στο θερμοκήπιο"		"Λίγα μόνο είδη ζιζανίων αναπτύσσονται στο θερμοκήπιο"
Οργανική ύλη διατύπωση "αριθμός γεωσκωλήκων και άλλων οργανισμών του εδάφους"	"Το έδαφος περιέχει πολλούς οργανισμούς"	"Το έδαφος περιέχει κάποιους οργανισμούς"		"Το έδαφος περιέχει λίγους οργανισμούς"

ΠΙΝΑΚΑΣ 2 - Περιγραφή των Ομάδων Ποιότητας του Εδάφους Θερμοκηπίου με Βάση Ορατά Χαρακτηριστικά (N = 60 θερμοκήπια/νοικοκυριά)

Χαρακτηριστικό	Ομάδες ποιότητας του εδάφους			
	Βέλτιστη (n = 19)	Καλή (n = 15)	Μέτρια (n=14)	Χείριστη (n = 12)
Βάθος επιφανειακού εδάφους	5-10 in (36%) >10 in (34%)	2-5 in (76%)	2-5 in (48%) 5-10 in (42%)	<2 in (51%) 2-5 in (40%)
Διαβρωσιμότητα	Χαμηλή (61%) Μεσαία (26%)	Χαμηλή (46%) Μεσαία (38%)	Μεσαία (73%)	Υψηλή (70%)
Διείσδυση του νερού	Υψηλή (55%) Μεσαία (26%)	Μεσαία (74%)	Χαμηλή (64%) Μεσαία (25%)	Χαμηλή (68%)
Κατακράτηση του νερού	Υψηλή (64%) Χαμηλή (22%) Μεσαία (64%)	Μεσαία (66%) Υψηλή (20%) Μεσαία (93%)	Μεσαία (45%) Χαμηλή (40%) Υψηλή (62%)	Χαμηλή (61%) Υψηλή (26%) Μεσαία (61%)
Γονιμότητα	Υψηλή (35%)		Μεσαία (35%)	Χαμηλή (33%)
Ανάπτυξη ζιζανίων	Χαμηλή (55%) Υψηλή (26%)	Μεσαία (41%) Χαμηλή (34%)	Χαμηλή (68%)	Χαμηλή (41%) Υψηλή (35%)
Οργανισμοί εδάφους	Υψηλή (45%) Χαμηλή (41%)	Μεσαία (53%) Χαμηλή (28%)	Υψηλή (59%) Χαμηλή (24%)	Χαμηλή (62%) Μεσαία (20%)

Σημείωση Τα ποσοστά στις παρενθέσεις δείχνουν την ποσότητα των γαιών θερμοκηπίου που συγκαταλέγονται στην ομάδα στην οποία ανταποκρίνεται η επιλογή. Μόνο οι πιο δεσπόζουσες επιλογές έχουν περιληφθεί στον πίνακα, ούτως ώστε για κάθε χαρακτηριστικό να περιγράφονται στον πίνακα κατ' ελάχιστο τα δύο τρίτα των θερμοκηπίων που περιλαμβάνονται στην ομάδα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3 - Ποιότητα του Εδάφους των Σημαντικότερων Θερμοκηπιακών Καλλιεργειών ανά Επίπεδο Φτώχειας στο Δένδρι, ως Ποσοστό Αγροτικών Νοικοκυριών ανά Κατηγορία Φτώχειας

	Ποιότητα του Εδάφους	Επίπεδο φτώχειας ^β			Σύνολο αγροτικών νοικοκυριών
		Μη φτωχοί	Όχι και τόσο φτωχοί	Φτωχότεροι	
Δένδρι	<i>Αριθμός νοικοκυριών</i>	19	24	17	60
	Βέλτιστη	9	6	4	6
	Καλή	7	3	5	15
	Μέτρια	7	9	9	25
	Χείριστη	2	6	6	14

^β Σημαντική συσχέτιση σε επίπεδο .01 διαπιστώνεται ανάμεσα στο επίπεδο της φτώχειας και την ποιότητα του εδάφους και στις τρεις κοιλιάδες (ρ του Spearman, δικατάληκτο-two-tailed).

Διαχείριση της Ποιότητας του Εδάφους

Πολλές διαφορετικές τεχνικές συγκομιδής επηρεάζουν την ποιότητα του εδάφους, από τις οποίες κάποιες εφαρμόζονται ειδικά για τη βελτίωσή της, ενώ άλλες για άλλους σκοπούς, που όμως επιδρούν τελικά και στην ποιότητα του εδάφους. Η ενότητα αυτή περιγράφει τη χρήση πέντε από τις πιο κοινές πρακτικές που επηρεάζουν την ποιότητα του εδάφους, και συγκεκριμένα: τη χρήση χημικών λιπασμάτων, η οποία πρωτίστως επιδρά στα περιεχόμενα των θρεπτικών συστατικών, την απολύμανση του εδάφους, την αγρανάπαυση, τη χρήση πράσινης/βιολογικής (π.χ. κοπριά) λίπανσης, και τη λήψη μέτρων ελέγχου της διάβρωσης, τα οποία επηρεάζουν όλα τη δομή του εδάφους. Στη συνέχεια αναλύεται εάν και με ποιο τρόπο η χρήση τους συνδέεται με το επίπεδο της φτώχειας και την ποιότητα του εδάφους στο Δένδρι.

Διαχείριση των Θρεπτικών Συστατικών του Εδάφους

Η χρήση χημικών λιπασμάτων σε θερμοκήπια μπορεί να χαρακτηριστεί ως δραστηριότητα έντασης κεφαλαίου, ενώ οι τέσσερις πρακτικές διαχείρισης της δομής του εδάφους ως έντασης εργασίας και κεφαλαίου (π.χ. γης). Έτσι, όπως θα περίμενε κανείς, εάν ενστερνιζόταν τη λογική του φαύλου κύκλου, η χρήση χημικών λιπασμάτων συσχετίζεται σε σημαντικό βαθμό με το επίπεδο της φτώχειας. Στην περίπτωση του Δενδρίου, τα μη φτωχά νοικοκυριά είναι σημαντικά πιθανότερο να χρησιμοποιήσουν περισσότερα χημικά λιπάσματα από ότι τα φτωχότερα. Πράγματι, στα φτωχότερα νοικοκυριά του Δενδρίου, μόλις το 2% χρησιμοποιεί χημικά λιπάσματα. Ο Πίνακας 4 δείχνει τη συχνότητα της χρήσης των πέντε πρακτικών στο Δένδρι. Άρα, η χρήση χημικών λιπασμάτων είναι σημαντικά διαδεδομένη και στις τρεις κατηγορίες νοικοκυριών με μεγαλύτερη έμφαση στην κατηγορία των μη φτωχών νοικοκυριών. Ποσοστό 7% των όχι-τόσο-φτωχών γεωργικών νοικοκυριών του Δενδρίου και 17% των μη φτωχών νοικοκυριών κάνουν χρήση χημικών λιπασμάτων, σε σύγκριση με το 2% των φτωχών νοικοκυριών. Τέλος, στο Δένδρι, όπου η αυξημένη χρήση

χημικών λιπασμάτων παρατηρείται σε όλους τους τύπους των γεωργικών νοικοκυριών η ερμηνεία αυτού του φαινομένου μπορεί να ερμηνευτεί και να συνδεθεί με τον κίνδυνο των ασταθών βροχοπτώσεων. Είναι συνεπώς σημαντικά πιθανότερο τα χημικά λιπάσματα να χρησιμοποιούνται στα καλύτερα εδάφη παρά σε οποιονδήποτε άλλο τύπο εδαφών.

Διαχείριση της Δομής του Εδάφους

Όπως και στην περίπτωση της χρήσης των χημικών λιπασμάτων, με βάση τη λογική του φαύλου κύκλου θα περίμενε κανείς οι φτωχοί αγρότες να είναι λιγότερο πιθανό να χρησιμοποιούν «πράσινη» λίπανση (π.χ. κομπόστ) ή κοπριά, και να παίρνουν μέτρα για τον περιορισμό της διάβρωσης, λόγω αυξημένου κόστους. Ωστόσο, όπως θα σχολιαστεί και με μεγαλύτερη λεπτομέρεια αργότερα, τα δεδομένα μας δείχνουν ότι δεν υπάρχει τέτοιου είδους συσχέτιση μεταξύ του επιπέδου φτώχειας ενός νοικοκυριού και της πιθανότητας χρήσης οποιασδήποτε από αυτές τις πρακτικές διαχείρισης της δομής του εδάφους.

Σε σχέση με τη χρήση της χημικής απολύμανσης ως μέρους της προετοιμασίας του εδάφους για την επόμενη καλλιεργητική περίοδο –μια πρακτική που συχνά σχετίζεται με τους φτωχούς και φερόμενους ως «αδαιείς» αγρότες– τα δεδομένα μας δείχνουν ότι τα ποσοστά μεταξύ φτωχών, λιγότερο φτωχών και μη φτωχών νοικοκυριών έχουν μικρή απόκλιση μεταξύ τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4 - Χρήση Πρακτικών Διαχείρισης του Εδάφους που Επηρεάζουν την Ποιότητα του Εδάφους ανά Επίπεδο Φτώχειας στο Δένδρι, ως Ποσοστό Αγροτικών Νοικοκυριών σε κάθε Κατηγορία

Πρακτική διαχείρισης του εδάφους	Επίπεδο φτώχειας			Σύνολο αγροτικών νοικοκυριών
	Μη φτωχοί	Όχι και τόσο φτωχοί	Φτωχοί Φτωχότεροι	
Δένδρι				
Αριθμός νοικοκυριών	19	24	17	60
Χρήση χημικών λιπασμάτων ^b	17	7	2	9
Χημική απολύμανση εδάφους ^c	6	8	8	7
Αγρανάπαυση ^c	14	13	13	13
‘Πράσινη’/Βιολογική λίπανση ^c	4	4	2	3
Λήψη μέτρων για τον περιορισμό της διάβρωσης ^{c9}		8	7	8

^b Σημαντικό στο $p < .001$ (Pearson χ τετράγωνο).

^c Μη σημαντικό ($p > .05$ (Pearson χ τετράγωνο),

Αυτό οφείλεται σε μια συνειδητή αλλαγή στρατηγικής των αγροτών του Δενδρίου, μακριά από τη χημική απολύμανση εδάφους. Όταν ρωτήθηκαν εάν είχαν λάβει πρόσφατα κάποια μέτρα για τη βελτίωση του εδάφους, το ένα τρίτο των ερωτώμενων νοικοκυριών του Δενδρίου δήλωσε ότι είχαν εγκαταλείψει τη χημική απολύμανση των φυτικών

υπολειμμάτων και ζιζανίων στα θερμοκήπια και προκειμένου να βελτιώσουν το έδαφος χρησιμοποιούσαν την πλέον δημοφιλή ηλιακή λίπανση.

Από την άλλη η αγρανάπαυση, έστω και μικρής διάρκειας, εκτός από την εφαρμογή της ως μέτρου για τη βελτίωση του εδάφους, είναι επίσης προϋπόθεση για την εφαρμογή άλλων βελτιωτικών μέτρων, όπως η ενσωμάτωση της οργανικής ύλης στο έδαφος ή η «πράσινη» λίπανση, όπως το κομπόστ ή οι καλλιέργειες χλωρής λίπανσης. Παρόλο που η αγρανάπαυση είναι σύντομη (1-2 μήνες το καλοκαίρι) η πρωταρχική αιτία που δηλώνεται για την επιλογή της είναι ότι βοηθάει στη βελτίωση της ποιότητας του εδάφους. Η ενσωμάτωση οργανικής ύλης είναι περισσότερο διαδεδομένη στο Δένδρι μόνο κατά την περίοδο προετοιμασίας του εδάφους του θερμοκηπίου για την επόμενη καλλιεργητική περίοδο όπου το 3% των αγροτικών νοικοκυριών χρησιμοποιεί κοπριά ή/και «πράσινη» λίπανση (π.χ. κομπόστ).

Πολλοί ερευνητές θεωρούν τη διάβρωση ως τον βασικό παράγοντα της υποβάθμισης του εδάφους (π.χ., CORINE 1992, World Bank 1992). Σε πολλές περιπτώσεις, είναι μη αναστρέψιμη. Όχι μόνο επηρεάζει τους ίδιους τους αγρότες, αλλά έχει και πιθανές επιπτώσεις εκτός της ίδιας της θέσης (τόσο θετικές, με την έννοια της εναπόθεσης καλής ποιότητας χώματος σε άλλα σημεία εντός του γεωργικού τοπίου, όσο και αρνητικές, όπως π.χ. οι προσχώσεις σε φράγματα και ποτάμια Madulu, 2005).

Στο Δένδρι, ένα αξιοσημείωτο ποσοστό των νοικοκυριών –δηλαδή, το ένα τρίτο– δήλωσε ότι πήρε μέτρα «για να εμποδίσει το χώμα των θερμοκηπίων να διαβρωθεί από την υπερεντατικοποίηση της γης», ή για να περιοριστεί η διάβρωση υιοθετώντας την εναλλαγή καλλιέργειας κηπευτικών κλπ.

Η έλλειψη σημαντικής συσχέτισης ανάμεσα στην υιοθέτηση πρακτικών για τη διαχείριση της δομής του εδάφους και το επίπεδο φτώχειας μπορεί να οφείλεται, στη δυσκολία ανίχνευσης της συσχέτισης λόγω του περιορισμένου βαθμού στον οποίο έχουν υιοθετηθεί τέτοιες πρακτικές. Έτσι, υποθέτοντας ότι οι τάσεις για μικρότερη χρήση ορισμένων από τις πρακτικές διαχείρισης της δομής του εδάφους από τα φτωχότερα νοικοκυριά θα αλληλοενισχυθούν και άρα θα γίνει πιο εύκολο να ανιχνευθούν, χρειάζεται να αναλυθεί και η χρήση τους ως σύνολο, ως συγκεκριμένοι συνδυασμοί πρακτικών διαχείρισης του εδάφους.

Για το σκοπό αυτό, οι τέσσερις πρακτικές διαχείρισης της δομής του εδάφους που μόλις συζητήθηκαν εισήχθησαν ως μεταβλητές στην πολλαπλή ανάλυση αντιστοιχιών, προκειμένου να διερευνηθούν τα πρότυπα συσχέτισης μεταξύ τους και έτσι να εντοπιστούν τύποι στρατηγικών διαχείρισης της δομής του εδάφους. Ομοίως με την περίπτωση της ανάλυσης της ποιότητας του εδάφους, εφαρμόστηκε και η ανάλυση κατά συστάδες, χρησιμοποιώντας ως μεταβλητές εισόδου τις δύο πρώτες διαστάσεις που προέκυψαν από την πολλαπλή ανάλυση αντιστοιχιών. Επιλέχθηκε επίλυση με τρεις συστάδες (στρατηγικές διαχείρισης της δομής του εδάφους), η οποία συνοψίζεται στον Πίνακα 5, όπου οι ομάδες οργανώνονται από την πλέον στη λιγότερο αειφόρο. Η πρώτη ομάδα, με τον τίτλο «η πλέον αειφόρος», περιλαμβάνει θερμοκήπια στα οποία εφαρμόζεται ηλιακή απολύμανση, χρησιμοποιείται «πράσινη» ή βιολογική λίπανση σε περίπου τα μισά θερμοκήπια, και μέτρα περιορισμού της διάβρωσης στα τρία τέταρτα από αυτές. Στον αντίποδα της ιεράρχησης, η ομάδα με τον τίτλο «η λιγότερο αειφόρος» περιλαμβάνει εδάφη υπό κάλυψη στα οποία εφαρμόζεται χημική απολύμανση χωρίς τη χρήση «πράσινης»/οργανικής λίπανσης, μερικής έστω αγρανάπαυσης ή μέτρων περιορισμού της διάβρωσης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5 - Χρήση Πρακτικών Διαχείρισης της Δομής του Εδάφους ανά Συστάδα Διαχείρισης της Δομής του Εδάφους, ως Ποσοστό των Γαιών Θερμοκηπίων στις οποίες η Στρατηγική Διαχείρισης του Εδάφους Εφαρμόζεται ανά Συστάδα

Πρακτική διαχείρισης της δομής του εδάφους	Συστάδα διαχείρισης δομής του εδαφ.			Σύνολο γαιών
	Η πλέον αιεφόρος	Λιγότερο αιεφόρος	Ελάχιστα αιεφόρος	
<i>Αριθμός γαιών θερμοκηπίων</i>	17	23	20	60
Ηλιακή απολύμανση	0,1	0	13	4
Αγρανάπαυση	11	10	0	7
‘Πράσινη’/Βιολογική λίπανση	6	0	0,1	2
Λήψη μέτρων για τον περιορισμό της διάβρωσης	10	0	2	4

Παρόλα αυτά, ακόμη και όταν εξεταστούν ως σύνολο, δεν προκύπτει κάποια σημαντική συσχέτιση ανάμεσα στον τύπο της στρατηγικής που χρησιμοποιείται για τη διαχείριση της δομής του εδάφους, και το επίπεδο φτώχειας σε κανένα νοικοκυριό του Δενδρίου. Συνεπώς, δεν βρέθηκαν ενδείξεις που να υποστηρίζουν την ύπαρξη ενός φαύλου κύκλου στη σχέση φτώχειας και διαχείρισης της δομής του εδάφους. Αυτό που μπορεί να ειπωθεί για την περίπτωση του Δενδρίου είναι πως όπου αγροτικές πολιτικές ενθάρρυναν τους παραγωγούς κηπευτικών να εμποδίζουν τη διάβρωση και να αποφεύγουν τη χρήση της χημικής απολύμανσης για την προετοιμασία του εδάφους για την επόμενη καλλιεργητική περίοδο κηπευτικών, και όπου η χρήση «πράσινης» λίπανσης έχει προωθηθεί με επιτυχία, τα νοικοκυριά είναι πιθανότερο να εφαρμόσουν «περισσότερο αιεφόρες» στρατηγικές διαχείρισης της δομής του εδάφους άσχετα σε ποια κατηγορία ανήκουν.

Επιπλέον, η επιλογή της στρατηγικής διαχείρισης της δομής του εδάφους βρέθηκε να συσχετίζεται με την ποιότητα του εδάφους στο Δένδρι (Πίνακας 6). Μπορούμε όμως να υποθέσουμε πως στο Δένδρι το οποίο χαρακτηρίζεται από γόνιμα, βαθειά αλλουβιακά εδάφη, πως η ανάγκη για διαχείριση της δομής του εδάφους είναι μικρότερη. Αναλυτικότερα αν εξετάσουμε τον Πίνακα 6 τα στοιχεία δείχνουν μια σημαντική αντεστραμμένη συσχέτιση ανάμεσα στην αιεφορία της στρατηγικής και την ποιότητα του εδάφους. Επομένως, η πιθανότητα σε «καλά» εδάφη να εφαρμοστούν «περισσότερο αιεφόρες» στρατηγικές διαχείρισης της δομής του εδάφους είναι σημαντικά μεγαλύτερη από ό,τι σε οποιονδήποτε άλλο τύπο εδάφους. Από την άλλη τα «χειρότερα» εδάφη συσχετίζονται με τις «λιγότερο αιεφόρες» στρατηγικές, αντανακλώντας ίσως ότι η όποια επένδυση σε τέτοια χαμηλής ποιότητας εδάφη θεωρείται μεγάλου ρίσκου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6 - Στρατηγική Διαχείρισης της Δομής του Εδάφους ανά Ομάδα Ποιότητας του Εδάφους, ως Ποσοστό των Γαιών Θερμοκηπίου για κάθε

Ομάδα Ποιότητας του Εδάφους		Ομάδες Ποιότητας του Εδάφους ^a				Σύνολο γαιών
		Βέλτιστη	Καλή	Μέτρια	Χείριστη	
Δένδρι	Αριθμός γαιών θερμοκηπίων	15	14	20	11	60
	Πλέον αειφόρος	7	8	11	6	8
	Λιγότερο αειφόρος	13	8	7	6	9
	Ελάχιστα αειφόρος	4	9	6	11	8

a Υπάρχει σημαντική συσχέτιση στο .01 επίπεδο μεταξύ της στρατηγικής διαχείρισης της δομής του εδάφους και την ποιότητα του εδάφους και στις τρεις κοιλιάδες (Pearson χ τετράγωνο).

Σχέσεις Φτώχιας και Διαχείρισης του Εδάφους

Ανακεφαλαιώνοντας, ενώ η απόφαση για χρήση χημικών λιπασμάτων φαίνεται να επηρεάζεται από το επίπεδο φτώχιας του νοικοκυριού στο Δένδρι, το αντίθετο συμβαίνει στην περίπτωση των αποφάσεων του νοικοκυριού για τη διαχείριση της δομής του εδάφους. Το επίπεδο φτώχιας του νοικοκυριού δεν εμφανίζεται να επηρεάζει την επιλογή της διαχείρισης της δομής του εδάφους. Περισσότερο, οι επιλογές αναφορικά με την τελευταία φαίνεται να επηρεάζονται από την ποιότητα του εδάφους. Έτσι, παρά τους περιορισμούς από πλευράς διαθεσιμότητας γης και εργασίας, τα φτωχότερα νοικοκυριά δεν φαίνεται να θυσιάζουν, σε μεγαλύτερο βαθμό από τα λιγότερο φτωχά νοικοκυριά, τις μακροπρόθεσμες φροντίδες για τη διατήρηση της δομής του εδάφους, με τα βραχυπρόθεσμα οφέλη.

Συμπεράσματα

Δύο είναι τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τα εμπειρικά στοιχεία για τη σχέση φτώχιας και διαχείρισης του εδάφους στο Δένδρι, που παρουσιάστηκαν σε αυτή την εργασία.

Πρώτον, τα δεδομένα μας δεν στηρίζουν την υπόθεση ότι η φτώχια είναι (σημαντικότερη) αιτία υποβάθμισης του εδάφους. Περισσότερο από αιτιώδη σχέση, τα δεδομένα μας υποδηλώνουν ότι ο σύνδεσμος μεταξύ φτώχιας και υποβάθμισης του εδάφους συνιστά συχνά απλώς ένα στατιστικό επιγέννημα. Η συνολική υποβάθμιση του εδάφους που προκαλείται από τα φτωχότερα νοικοκυριά, ακόμη και εάν όλοι εφάρμοζαν τις «λιγότερο αειφόρες» στρατηγικές διαχείρισης σε συνδυασμό με τη μη χρήση χημικών λιπασμάτων, είναι αμελητέα, αφού αποτελούν μόλις το 15% των νοικοκυριών με έγγεια ιδιοκτησία στην εν λόγω περιοχή και ελέγχουν μόλις το 5-7% της γεωργικής γης. Παρόλο που μπορεί να βρεθούν υψηλά επίπεδα συσχέτισης μεταξύ επιπέδου φτώχιας και

περιβαλλοντικής υποβάθμισης όπως μεγαλύτερη χρήση λιπασμάτων ή/και χημικής απολύμανσης, σε συγκεκριμένα νοικοκυριά, οι ουσιαστικές αξιώσεις για μια αιτιώδη σχέση ανάμεσα στα δύο θα πρέπει να βασίζονται σε μη συγκεντρωτική ανάλυση των πρακτικών διαχείρισης των πόρων των φτωχών έναντι των μη φτωχών.

Δεύτερον, οι φτωχοί αγρότες περιορίζονται από την έλλειψη κεφαλαίου, εργατικού δυναμικού και γης. Ωστόσο, η ανάλυσή μας δείχνει ότι μόνο οι περιορισμοί στο κεφάλαιο επηρεάζουν σημαντικά την επιλογή της στρατηγικής διαχείρισης του εδάφους από τους φτωχούς αγρότες, καθώς τους «μειώνει» αλλά όχι σημαντικά σε σχέση με τις υπόλοιπες κατηγορίες νοικοκυριών τη χρήση «πράσινης» λίπανσης (π.χ. κομπόστ). Παρά τους περιορισμούς σε δυναμικό και γη, οι φτωχοί αγρότες δεν βρέθηκαν, λιγότερο πρόθυμοι από τους λιγότερο φτωχούς να εφαρμόσουν μέτρα έντασης γης και εργασίας, προκειμένου να βελτιώσουν τη δομή του εδάφους. Αυτό καταδεικνύει τη σπουδαιότητα του να γίνουν διαθέσιμες τεχνικές λύσεις για μια βελτιωμένη διαχείριση φυσικών πόρων, όπως η χρήση φασολιών βελούδο ως καλλιέργεια χλωρής λίπανσης, οι οποίες να βρίσκονται εντός των δυνατοτήτων των φτωχών αγροτών – δηλαδή, να βασίζονται σε πόρους που, αν και περιορισμένοι, είναι διαθέσιμοι στους φτωχούς.

Βιβλιογραφία

- Baldson, Edmund M. (2007), "Poverty and the Management of Natural Resources: A Model of Shifting Cultivation" *Structural Change and Economic Dynamics*. Vol.18, pp. 333-347.
- Blaikie, P. and H. Brookfield (1987) *Land Degradation and Society*. London: Methuen.
- Cavendish, William (2000), "Empirical Regularities in the Poverty-Environment Relationship of Rural Households: Evidence from Zimbabwe" *World Development*, Vol. 28, No.11, pp.1979-2003.
- Chambers, Robert (2003) "Participation and Numbers", PLA Notes 47, August: 6-12.
- CORINE (1992) *Soil erosion and important land resources in the southern regions of the European Community*. European Commission, EUR 13233.
- Dasgupta, Susmita, Uwe Deichmann, Craig Meisner and David Wheeler (2005), "Where is the Poverty-Environment Nexus? Evidence from Cambodia, Lao PDR, and Vietnam" *World Development*, Vol. 33, No.4, pp.617-638.
- Duraiappah, Anantha K. (1998), "Poverty and Environmental Degradation: A Review and Analysis of the Nexus" *World Development*, Vol. 26, No. 12, pp.2169-2179.
- EC (2004) *Rural Development* (διαθέσιμο από τη διεύθυνση: <http://europa.eu.int/comm/agriculture/rurdev>)
- ESPON (2004) *The Territorial Impact of CAP and Rural Development Policy*. ESPON Project 2.1.3., Luxembourg.
- Kerr, John (2002), "Watershed Development, Environmental Services, and Poverty Alleviation in India" *World Development*, Vol. 30, No.8, pp.1387-1400.
- Kosmas, C., Danalatos, N., Moustakas, N., Tsatiris, B., Kallianou, Ch. and Yassoglou, N. (1993) "The impacts of parent material and landscape position on drought and biomass production of wheat under semi-arid conditions", *Soil Technology*, Vol. 6, pp.337-349.
- Kosmas, C., Danalatos, N., Poesen, J. and van Wesemael, B. (1998) "The effect of water vapour absorption on soil moisture content under Mediterranean climatic conditions", *Journal of Agricultural Water Management*, Vol. 36, pp.157-168.
- Kosmas, C., Moustakas, N., Danalatos, N. and Yassoglou, N. (1995) "The effect of land use change on soil properties and erosion along a catena", in J. Thornes and J. Brandt (eds), *Mediterranean desertification and land use*, Chichester, John Wiley & Sons, pp. 337-349.
- Kousis, M. and Petropoulou, E. (2001) "Local identity and survival in Greece", in O'Riordan, T (eds.) *Globalism, Localism and Identity-Fresh Perspectives on the Transition to Sustainability*, Earthscan Publications, London.

- Madulu, Ndalalwa F. (2005), "Environment, Poverty and Linkages in the Wami River Basin : A search for Sustainable Water Resource Management" *Physics and Chemistry of the Earth, Vol.30*, pp.950-960.
- Marathianou, M., Kosmas, C., Gerontidis, S and Detsis, V. (2000) "Land-use evolution and degradation in Lesvos (Greece): A historical approach", *Land Degradation and Development*, Vol. 11, pp. 63-73.
- Ravnborg, H.M., R.M. Escolan, M.P. Guerrero, M.A. Mendez, F. Mendoza, E.M. de Paez, and F. Motta (1999) *Developing regional poverty profiles based on local perceptions*. CIAT publication no. 291. Cali, Colombia: Centro Internacional de Agricultura Tropical (CIAT).
- Sen, A. (1987). *Commodities and capabilities*. New Delhi, Oxford University Press.
- United Nations Environment Programme (1995), *Poverty and the environment*. Nairobi, Kenya: UNEP.
- United Nations Environment Programme (2008), *Annual Report*. Nairobi, Kenya: UNEP.
- World Bank (1992) *World Development Report 1992*, New York: Oxford University Press.
- Ελληνική Επιτροπή για την Καταπολέμηση της Απερήμωσης (ΕΕΚΑ), (2001) *Ελληνικό Εθνικό Σχέδιο Δράσης κατά της Ερημοποίησης*, Αθήνα.
- Μπεόπουλος, Ν. και Α. Παπαδόπουλος (2008) *Ανθρώπινη Απουσία και Στειρότητα των Τόπων*, Gutenberg, Αθήνα.

«Οικογένεια και Δίκαιο στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα: Τάσεις εξατομίκευσης και συμβατικοποίησης;»

Ελένη Ρεθυμιωτάκη¹

I. Το οικογενειακό δίκαιο σε φάση αναζήτησης: αποδόμηση των κυρίαρχων μορφών της οικογενειακής ζωής ή (επανα)θέσμιση των νέων;

Υπό την θεωρητική οπτική της κοινωνιολογίας του δικαίου το οικογενειακό δίκαιο του 21^{ου} αιώνα καλείται να απαντήσει σε ένα κομβικό ερώτημα. Σήμερα στο βαθμό που οι σχέσεις συντροφικότητας και γονεϊκότητας αποδομούνται ή/ και αναδομούνται, ποιος είναι ο σκοπός της δικαϊκής ρύθμισης τους; Το οικογενειακό δίκαιο πρέπει να συρρικνωθεί για να επιτρέψει στους κοινωνούς να αυτορρυθμίσουν τις οικογενειακές σχέσεις τους με τη μορφή συμβάσεων, όπως έχει ήδη συμβεί σε πλείστα όσα κοινωνικά πεδία; Ή οφείλει να αντισταθεί και να εμμένει στις μέχρι πρόσφατα καθοριστικές επιλογές του π.χ. την προστασία του θεσμού του γάμου, στο όνομα της κοσμικής ηθικής που εκφράζει; Ή μήπως πρέπει να αλλάξει την ορθολογικότητα της παρέμβασης του στις οικογενειακές σχέσεις, εφευρίσκοντας νέους τρόπους να συνδυάζει τον σεβασμό της προσωπικής αυτονομίας με την προστασία της οικογένειας²; Η απάντηση είναι δυσχερής αλλά και απολύτως αναγκαία. Αφενός διότι εάν το δίκαιο υπόκειται σε μια ιστορικά ξεπερασμένη ορθολογικότητα τότε οι νομικοί κανόνες μοιραία απομακρύνονται από τους κοινωνικούς. Το αποτέλεσμα είναι να τεθούν σε αμφισβήτηση η συμβολική νομιμοποίηση και η πρακτική δυνατότητα του δικαίου να ρυθμίσει τις οικογενειακές σχέσεις. Αφετέρου διότι οι κατηγορίες (οι εννοιολογικές κατασκευές) του οικογενειακού δικαίου πρέπει να έχουν συνοχή ώστε να μπορεί το δίκαιο να προσφέρει σταθερά κριτήρια στάθμισης των εννόμων αγαθών που διακυβεύονται και να εξισορροπεί τα αντικρουόμενα συμφέροντα, σε ικανοποιητικό βαθμό. Όμως για ποιους λόγους το οικογενειακό δίκαιο έχει εισέλθει σε μια φάση διερεύνησης και επαναδιαμόρφωσης της σχέσης του με την κοινωνική πραγματικότητα;

Στις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες μέχρι τα μέσα της δεκαετίας '70 το οικογενειακό δίκαιο διαμόρφωνε τα δύο πλέγματα σχέσεων αλληλεξάρτησης και ανταγωνισμού μεταξύ των φύλων και των γενεών στο πεδίο των οικογενειακών σχέσεων ρυθμίζοντας με αναγκαστικούς κανόνες τον γαμήλιο θεσμό. Καθόριζε αφενός τις προσωπικές και περιουσιακές σχέσεις των συζύγων εντός του γάμου και τις προϋποθέσεις και συνέπειες της λύσης του. Αφετέρου ρύθμιζε τις συνέπειες της βιολογικής αναπαραγωγής τους δηλαδή την ίδρυση των σχέσεων συγγένειας με τους καρπούς των σεξουαλικών σχέσεων τους και τις προσωπικές και περιουσιακές σχέσεις με τους απογόνους τους. Ήταν το δίκαιο που εμπέδωνε την διάκριση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού χώρου κατασκευάζοντας τις νομικές έννοιες της πατρότητας και της μητρότητας με βάση τη σεξουαλική κατανομή εργασίας, την πατρική εξουσία και την υποτέλεια των γυναικών. Ο Ναπολεόντειος Κώδικας υπήρξε το προϊόν μιας ιστορικής τομής στο σύστημα συγγένειας, που μέχρι τότε στηρίζονταν στη γενεαλογική γραμμή καταγωγής. Θέσπισε την

¹ Επίκουρος Καθηγήτρια, ΝΟΠΕ, ΕΚΠΑ (Μάιος 2012).

² Barlow, A., Regulation of Cohabitation, Changing Family Policies and Social Attitudes: A Discussion of Britain Within Europe, *Law & Policy*, vol 26, No 1, 2004, σ. 57-84.

πυρηνική οικογένεια, μια ολική ιεραρχημένη οντότητα, ως βάση του νέου συστήματος συγγένειας και της αλληλουχίας οικογενειών που συνθέτει την ιδιωτική σφαίρα.³

Από τα μέσα της δεκαετίας '70 η διεκδίκηση της γυναικείας ισότητας, στο πλαίσιο των μεταπολεμικών οικονομικών, πολιτικών και πολιτιστικών δεδομένων επέφερε αρχικά στις βόρειες και δυτικές ευρωπαϊκές χώρες, την ριζική ανατροπή του αυταρχικού γαμήλιου προτύπου. Το οικογενειακό δίκαιο εκσυγχρονίστηκε, θεσπίζοντας τις οικογενειακές σχέσεις με βάση την τυπική ισότητα μεταξύ των συζύγων. Η δυναμική της ισότητας των φύλων ανέτρεψε εντέλει το σθεναρότερο εμπόδιο της, την ιεραρχία των φύλων στο οικογενειακό πεδίο, η οποία υπήρξε αναγκαία προϋπόθεση για να διαμορφωθεί η συζυγική οικογένεια ως βάση του νεωτερικού συστήματος συγγένειας.⁴ Το συζυγικό ζεύγος έπαψε να θεωρείται μια μονάδα και η γυναίκα-σύζυγος κατέστη αυτόνομο υποκείμενο δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Το οικογενειακό δίκαιο αναγνωρίζει πλέον ως νομική φύση της συζυγικής σχέσης τη σύμβαση. Ο νομοθέτης έθεσε τη βούληση των συζύγων ως θεμέλιο της γαμήλιας συμβίωσης, αφήνοντας τους ελεύθερους σε μεγάλο βαθμό να εξειδικεύσουν τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις της έγγαμης ζωής τους και της λύσης της. Ταυτόχρονα καθόρισε ένα γενικό πλαίσιο και προέβλεψε συγκεκριμένα δικαιώματα, ενισχύοντας περισσότερο ή λιγότερο, τον πιο αδύναμο σύζυγο, ιδίως μετά το διαζύγιο. Επίσης αντικατέστησε την πατρική εξουσία με την υποχρέωση-δικαίωμα της γονικής μέριμνας που ασκείται από τους δύο γονείς με γνώμονα το συμφέρον του παιδιού. Επιχείρησε δε να διασφαλίσει τα δικαιώματα των γονέων και των παιδιών σε περίπτωση λύσης του γάμου. Το οικογενειακό δίκαιο μετασχηματίστηκε από ένα αυταρχικό, καταπιεστικό δίκαιο σε ένα δίκαιο που στηρίζεται στην ισότητα των φύλων και έχει και προστατευτικό σκοπό. Αναγνωρίζει από τη μια την ελευθερία βούλησης και την ισότητα στους συζύγους αλλά από την άλλη προστατεύει τα πιο αδύναμα μέρη, τον σύζυγο με τη λιγότερη διαπραγματευτική ισχύ και τα παιδιά. Εντέλει για πολλές δεκαετίες ο σκοπός του οικογενειακού δικαίου ήταν να εξισορροπεί τα συμφέροντα της ιδιωτικής αυτονομίας με αυτό της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Παράλληλα ο οικογενειακός θεσμός ρυθμίζεται με καθοριστικό τρόπο και από άλλους κλάδους του δικαίου με άλλη ratio. Ναι μεν από τη μια μεριά το οικογενειακό δίκαιο επέτρεψε στους συζύγους να διαμορφώσουν οι ίδιοι το περιεχόμενο των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων της έγγαμης ζωής τους σαν να επρόκειτο για μια σύμβαση μεταξύ ίσων. Από την άλλη όμως το φορολογικό, το ασφαλιστικό δίκαιο αλλά και το εργατικό δίκαιο έθεταν ως στόχο να ενισχύσουν τον οικογενειακό θεσμό. Παραδείγματα αποτελούν η επιδότηση της μητρότητας, το μειωμένο ωράριο των εργαζόμενων μητέρων αλλά και η κρατική οργάνωση της φροντίδας και της κοινωνικοποίησης των παιδιών κατά την προσχολική ηλικία. Μέσα από ένα σύνολο ρυθμίσεων και κρατικών πολιτικών για την ενίσχυση της οικογένειας το κράτος εξακολούθησε να ελέγχει βασικές παραμέτρους του θεσμού της οικογένειας. Σε κάποιες χώρες ή επίλυση των οικογενειακών διαφορών ανατέθηκε σε ένα εξειδικευμένο δικαστή, επικουρούμενο από κοινωνικούς επιστήμονες.⁵ Επομένως το κράτος διατήρησε μεν τον έλεγχο του οικογενειακού θεσμού αλλά υιοθέτησε

³ Théry, I., Η δυναμική της ισότητας φύλου και οι μετασχηματισμοί της συγγένειας, σε: M. Maguani (επιμ), *Γυναίκες, Φύλο, Κοινωνία, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2006*, σ. 209-219, ιδίως σ. 214. Η θέσπιση της συζυγικής οικογένειας, ως δια της ιεραρχίας σύντηξη του άνδρα με τη γυναίκα και τα παιδιά τους στην ιδιωτική σφαίρα αποτελεί την άλλη όψη του ατόμου ως υποκείμενου δικαιωμάτων και υποχρεώσεων στη δημόσια. Εκεί ο άνδρας εκπροσωπούσε την οικογένεια του δια του δικαιώματος ψήφου του.

⁴ Ibid.

⁵ Commaille, J., *Familles sans justice?, Le droit et la justice face aux transformations de la famille*, Paris, Le Centurion, 1982, σ. 159 επ.

ένα διαφορετικό μοντέλο έμμεσου ελέγχου. Έτσι διασφαλίστηκε η αναπαραγωγή του και εξισορροπήθηκαν τα προβλήματα της νέας κατάστασης.

Η παραπάνω ισορροπία διαταράχτηκε σοβαρά κατά τη διάρκεια της δεκαετίας '90, όταν άρχισε μια σειρά αλλαγών των οικογενειακών πρακτικών και αναπαραστάσεων που παρατηρήθηκαν σε πολύ μεγάλη κλίμακα στις βόρειες ευρωπαϊκές χώρες και σε σημαντική κλίμακα στις δυτικές. Η διατάραξη μεγεθύνθηκε εξαιτίας της ευρύτερης κρίσης του δικαίου ως προνομιούχου εργαλείου του κράτους πρόνοιας να οργανώνει τις κοινωνικές σχέσεις. Η ηγεμονική ιδεολογία της απελευθέρωσης της αγοράς, είχε ως γενικότερο αποτέλεσμα να ενισχυθεί η σύμβαση έναντι του νόμου. Η νεοφιλελεύθερη ρητορική της απορρύθμισης δεν μπορεί παρά να επηρέασε και το πεδίο των οικογενειακών σχέσεων.⁶ Το κράτος, ο οικογενειακός νομοθέτης και δικαστής όφειλαν πλέον να επεμβαίνουν όσο λιγότερο γίνεται στην οικογενειακή ιδιωτική ζωή προκειμένου να εκφραστούν οι ατομικές επιλογές. Πολλοί το ερμήνευσαν ως άρνηση των κοινωνιών να «εγκλείσουν» εαυτούς σε ένα θεσμό με το διπλό στίγμα της πατριαρχικής και της κρατικής αυταρχικότητας, προκειμένου να αποφύγουν τα προεπιλεγμένα μοντέλα.⁷ Υποστήριξαν ότι ο γάμος αποδομείται καθώς όλο και περισσότερες κοινωνικές ομάδες διεκδικούν έμπρακτα την αυτονομία τους, το δικαίωμα να εκφράσουν την προσωπικότητά τους στο πεδίο των οικογενειακών σχέσεων.⁸ Με ποια κριτήρια νομιμοποιείται πλέον ο νομοθέτης να περιορίσει την πλημμυρίδα των ατομικών δικαιωμάτων που εγείρονται στο πεδίο των οικογενειακών σχέσεων; Πόσο αποτελεσματικές μπορεί να είναι οι ρυθμίσεις τους όταν αφορούν τόσο έντονα αμφιλεγόμενα ζητήματα;

Σήμερα στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του 21^{ου} αιώνα μήπως πλέον το οικογενειακό δίκαιο «συμβατικοποιείται», αφήνοντας την σχέση του ζευγαριού να διολισθαίνει προς την πλήρη εξομοίωση της με άλλες ενοχικές σχέσεις; Ίσως πλέον οι κοινωνοί να μπορούν όχι μόνον να διαλέγουν μεταξύ προτεινόμενων νομοθετικά μοντέλων αλλά να διαμορφώνουν πλήρως το περιεχόμενο της σχέσης τους, τους τρόπους και τις συνέπειες της λύσης της, εντός των ορίων που θέτουν οι γενικές διατάξεις για την συμβατική ελευθερία. Στην πραγματικότητα ο οικογενειακός νομοθέτης μοιάζει από πρώτη άποψη παγιδευμένος σε ένα δυσεπίλυτο δίλημμα. Από τη μια όσο εκτείνεται το πεδίο των διεκδικήσεων, που αποτελούν έκφραση της προσωπικής αυτονομίας τόσο περισσότερο αμφισβητείται ο ρόλος του. Από την άλλη όμως πιέζεται έντονα να επέμβει σε όλο σχεδόν το φάσμα των σχέσεων της συντροφικότητας και της γονεϊκότητας, να εντάξει στην έννομη τάξη στις νέες εκφάνσεις τους. Ειδικότερα καλείται πρώτον να ενισχύσει την γονεϊκότητα μετά το διαζύγιο ή πέρα από το γάμο και δεύτερον να ρυθμίσει την χρήση της αναπαραγωγικής τεχνολογίας και να κατοχυρώσει τις σχέσεις συγγένειας των παιδιών που γεννώνται με τη χρήση της. Τρίτον πιέζεται να κατοχυρώσει την ελεύθερη συμβίωση ετερόφυλων ζευγαριών και να προστατέψει όσους την επιλέγουν. Τέταρτον τέλος, πιέζεται να αναγνωρίσει την ομοφυλόφιλη συντροφικότητα και γονεϊκότητα αίροντας κάθε διάκριση εις βάρος των ομοφυλόφιλων λόγω του σεξουαλικού προσανατολισμού τους. Όμως ο σεβασμός της προσωπικής αυτονομίας αντιφάσκει εγγενώς με τον προστατευτικό σκοπό του οικογενειακού δικαίου; Ή μήπως πρόκειται για ένα ψευδές δίλημμα που τίθεται επειδή ναι μεν το παλιό έχει φθαρεί αλλά κάτι νέο δεν έχει παγιωθεί ακόμα;

Υπό την θεωρητική οπτική της κοινωνιολογίας της οικογένειας το ερώτημα μπορεί να απαντηθεί με περισσότερους τρόπους. Πολλοί υποστήριξαν ότι στην παρούσα

⁶ David, M., *Personal and Political, Feminism, sociology and family life*, Oakhill-London, Trentham Books Limited, 2003.

⁷ Tahon, M.-B., *La famille désintituée. Introduction à la sociologie de la famille*, Les Presses de l'université d'Ottawa, 1995.

⁸ Meulders-Klein, M.-T., *Les recompositions familiales et le droit au temps de démariage*, in: M.-T., Meulders-Klein / I.Théry (dir), *Les récompositions familiales aujourd'hui*, Paris, Nathan, p. 313-333.

οικονομική, πολιτική και ιδεολογική συγκυρία η δυναμική της εξατομίκευσης που χαρακτηρίζει τις ύστερες νεωτερικές κοινωνίες κλιμακώνεται, αποδομώντας το ζευγάρι και την συγγένεια, δηλαδή τον πυρήνα του θεσμισμένου κοινωνικού δεσμού. Άλλοτε εκφράζουν ένα είδος νοσταλγίας για το παρελθόν⁹ και άλλοτε το εκλαμβάνουν ως αναζήτηση νέου νοήματος και συμβολισμού των ερωτικών και συγγενικών σχέσεων που υφαίνουν την μετα-οικογένεια.¹⁰ Κάποιοι άλλοι τονίζουν περισσότερο την απελευθερωτική δυναμική της ισότητας των φύλων και τις ανατρεπτικές πρακτικές στην οικογενειακή ζωή που έχει προξενήσει.¹¹ Στην πραγματικότητα δηλαδή αυτό που έχει πλέον ολοσχερώς καταρρεύσει μετά από αλληπάλληλες κρίσεις δεν είναι γενικά ο οικογενειακός θεσμός αλλά μια ιστορικά ξεπερασμένη εκδοχή του, το ολιστικό/ιεραρχικό μοντέλο στις οικογενειακές σχέσεις. Εάν ισχύει μόνον το πρώτο τότε το οικογενειακό δίκαιο ενδεχομένως δεν έχει πλέον λόγο ύπαρξης, με την έννοια ότι δεν διαφοροποιείται επαρκώς από το υπόλοιπο ιδιωτικό δίκαιο. Το παράδειγμα της αποδόμησης του εργατικού δικαίου αποδεικνύει ότι κάτι τέτοιο δεν είναι τόσο απίθανο όσο αρχικά ακούγεται! Αλλά εάν ισχύει το δεύτερο τότε το οικογενειακό δίκαιο μπορεί να συμβάλλει στο συλλογικό εγχείρημα της επαναθέσμησης των οικογενειακών σχέσεων, στην εγγραφή των κοινωνικών πρακτικών σε ένα συμβολικό σύστημα συγγένειας. Προφανώς κάτι τέτοιο ενέχει και την πιθανότητα ότι το οικογενειακό δίκαιο θα μετασχηματίσει όχι μόνο τις κατηγορίες του αλλά και αυτή την ίδια την ορθολογικότητα του.

Στην περίπτωση αυτή το οικογενειακό δίκαιο του 21^{ου} αιώνα καλείται να συνδυάσει τον σεβασμό της προσωπικής ελευθερίας με την προστατευτικό του σκοπό. Αφενός μεν ο σεβασμός του δικαιώματος του αυτοπροσδιορισμού εκφράζεται με μια βασική επιλογή. Ο νομοθέτης θα αποκαθλώσει από το βάθρο της τη συζυγική σχέση άντρα-γυναίκα που εξελίσσεται σε γονεϊκή, τριαδική σχέση συγγένειας στη βάση του βιολογικού δεσμού. Θα παύσει να την έχει ως πρότυπο σε σύγκριση με το οποίο εκλαμβάνει όλες τις άλλες εκδοχές συντροφικότητας / γονεϊκότητας ως υποδεέστερα οικογενειακά μορφώματα. Εγκαταλείπει δηλαδή ολοσχερώς την ορθολογικότητα του ναπολεόντειου οικογενειακού δικαίου για να οργανώσει την οικογενειακή ζωή ως έκφραση της ιδιωτικής ζωή με βάση την αρχή της ισότητας. Η κατασκευή ενός πλουραλιστικού συστήματος συντροφικότητας θα συναρθρωθεί και με ένα πλουραλιστικό σύστημα συγγένειας π.χ. δεν μιλάμε πλέον μόνο για την εξομίωση του κοινωνικο-συναισθηματικού δεσμού με τον βιολογικό αλλά πιθανόν και για νέες μορφές γονεϊκών σχέσεων όπως η από κοινού γονεϊκότητα ή πολλαπλή γονεϊκότητα.

Αφετέρου σε όλες τις μορφές συντροφικότητας και γονεϊκότητας θέτει ως πρώτιστο στόχο να εξασφαλίσει, την προστασία των εμπλεκόμενων μερών με βάση την εξισορρόπηση ισχύος στις σχέσεις αλληλεξάρτησης μεταξύ των φύλων και των γενεών εντός της οικογένειας, όποιο σχήμα και εάν αυτή λαμβάνει, με ανάλογο τρόπο. Κάτι τέτοιο δεν είναι εύκολο ιδίως επειδή πολλά σχεσιακά ζητήματα «μεταφράστηκαν» σε ατομικά δικαιώματα. Εξέχον παράδειγμα αποτελεί η επίκληση ενός «δικαιώματος στο παιδί» προκειμένου να διεκδικηθεί η πρόσβαση στην αναπαραγωγική τεχνολογία το οποίο όμως στερείται νομικής βάσης. Εάν τελικά επικρατήσει η αντίληψη ότι πρόκειται για νομικές σχέσεις και όχι νομικές ιδιότητες τότε ευκολότερα ο νομοθέτης θα θέσει και τα κριτήρια με τα οποία θα σταθμιστούν έννομα συμφέροντα που άλλοτε συμπλέουν και άλλοτε συγκρούονται.

Το ερώτημα που τίθεται παρακάτω είναι εάν και με τρόπο έχει μεταβληθεί η ορθολογικότητα του ελληνικού οικογενειακού δικαίου τα τελευταία τριάντα χρόνια σε αλληλεπίδραση με τον μετασχηματισμό των οικογενειακών σχέσεων και των κοινωνικών

⁹ Lash, Cr., Λιμάνι σε ένα άκαρδο κόσμο. Η οικογένεια υπό πολιορκία, Αθήνα, Νησίδες, 2007.

¹⁰ Beck, U./ Beck-Gernsheim, E., Families in a Runaway World, in J. Scott/ J. Treas/M. Richards (eds), *Blackwell Companion to Sociology of Families*, Oxford, Blackwell, 2004, σ. 499-514.

¹¹ Théry (2006) όπ.π.

πρακτικών καθώς και αναπαραστάσεων για την οικογένεια, την συντροφικότητα και τη συγγένεια.

II. Η δυναμική αλληλεπίδραση του μετασχηματισμού του οικογενειακού δικαίου και των οικογενειακών σχέσεων στην Ελλάδα (1980-2010)

Η ούτως ή άλλως πολύπλοκη σχέση του δικαίου με την κοινωνική πραγματικότητα περιπλέκεται περισσότερο όταν επιχειρείται να μελετηθεί σε μια τόσο κρίσιμη φάση μετάβασης για την ελληνική κοινωνία, όπως εκ των υστέρων αποδεικνύεται. Στην κορύφωση του εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος είναι δύσκολο να εκτιμήσει κανείς την εμβέλεια των άνωθεν νομοθετικών πρωτοβουλιών σε συνδυασμό με την δυναμική εξέλιξη των κοινωνικών πρακτικών. Από τη μια η ιστορική καταβολή της εμφύτευσης ξένων δικαίων ως προς την πραγματικότητα των κοινωνικών σχέσεων στη μετεπαναστατική Ελλάδα προιδεάζει για το ότι μεγάλες νομοθετικές τομές δεν συμβαδίζουν πάντα με τα κοινωνικά δεδομένα.¹² Από την άλλη η κοινωνική αλλαγή σε οποιοδήποτε κοινωνικό πεδίο ορίζεται πρωτίστως ως ιστορικό προϊόν κοινωνικής δράσης που εκτυλίσσεται εντός συγκεκριμένου γεωγραφικού και χρονικού πλαισίου. Η προσδοκία ότι προοδευτικά και βαθμιαία το μοντέρνο κατισχύει επί του παραδοσιακού εκφράζει μια ιδεολογική τοποθέτηση. Σε κάθε περίπτωση η μεταβολή των οικογενειακών σχέσεων, πρακτικών και αντιλήψεων τα τελευταία τριάντα χρόνια συνδέεται με το οικογενειακό δίκαιο, τους κανόνες, τα όργανα και τις διαδικασίες του. Και αντίστροφα το οικογενειακό δίκαιο επηρέασε καθοριστικά την παγίωση, αναπαραγωγή και τη μεταβολή τους. Πως λοιπόν μεταβάλλεται η ορθολογικότητα του ελληνικού δικαίου σε αλληλεπίδραση με τον μετασχηματισμό των οικογενειακών σχέσεων;

Καταρχάς ως ορόσημο της αλλαγής εκλαμβάνεται ο εκσυγχρονισμός του οικογενειακού δικαίου, τη δεκαετία '80, δηλαδή η αλλαγή της ρυθμιστικής ratio, από την κατομολόγηση της πατριαρχικής εξουσίας στην αναγνώριση της αυτονομίας των συζύγων. Το νέο δίκαιο αναγνώρισε τη διπλή νομική φύση της οικογένειας, ότι δηλαδή αποτελεί μια σύμβαση στο πλαίσιο ενός θεσμού. Η νομική αλλαγή χρειάστηκε περίπου μια δεκαετία για να εμπεδωθεί μέσα από την επίλυση των διαφορών που κλήθηκε να ρυθμίσει ο δικαστής, την επεξεργασία των νομοθετικών κανόνων μέσω των δικαστικών αποφάσεων. Ήταν ένα δίκαιο που προηγούνταν της εποχής του και πως επηρέασε την εξέλιξη των οικογενειακών σχέσεων; Σήμερα τριάντα σχεδόν χρόνια μετά τον εκσυγχρονισμό του οικογενειακού δικαίου τα στατιστικά δεδομένα και οι κοινωνιολογικές έρευνες καταδεικνύουν αντιστάσεις στον εκσυγχρονισμό αλλά και σαφείς ενδείξεις ότι έχουν επανασηματοδοτηθεί οι σχέσεις του ζευγαριού και της γονεϊκότητας. Ο οικογενειακός νομοθέτης ενεργοποιήθηκε πρόσφατα, εκ πρώτης όψεως με κάποια καθυστέρηση για να ρυθμίσει τα νέα δεδομένα στη συγγένεια και στη συντροφικότητα, δηλαδή την ιατρικά υποβοηθούμενη αναπαραγωγή και την ελεύθερη συμβίωση. Όμως έχει ολοκληρώσει τον κύκλο της ρυθμιστικής παρέμβασης ή στέκει αναποφάσιστος αμήχανος να εκτιμήσει την δυναμική της αλλαγής στο πεδίο των οικογενειακών σχέσεων;

¹² Έτσι π.χ. η επιβίωση της διευρυμένης οικογένειας στα αστικά κέντρα και το γεγονός ότι οι γυναίκες προσφέρουν δωρεάν υπηρεσίες φροντίδας (τουλάχιστον μέχρι την άφιξη μεταναστριών) στα ανήλικα ή υπερήλικα μέλη της οικογένειας αποδίδεται στο ατροφικό ελληνικό κράτος πρόνοιας. Ταυτόχρονα όμως δεν αποτελεί απολύτως ελληνική ιδιαιτερότητα, στο βαθμό που ο ερευνητής δεν ενστερνίζεται την θέση του λειτουργισμού περί εξιδανικευμένης αυτονομίας της πυρηνικής οικογένειας, Parsons, T., *The social structure of the family*, in R.N. Anshen (dir), *The Family: Its functions and destiny*, New York, Harper, 1949.

1. Ο εκσυγχρονισμός του οικογενειακού δικαίου σε σχέση με την αλλαγή των οικογενειακών σχέσεων (1983-2000)

Η δεκαετία του '80 υπήρξε μια περίοδος ευρύτερου νομοθετικού εκσυγχρονισμού μετά τη μεταπολίτευση και ενόψει της ένταξης της χώρας στην ΕΟΚ. Στο πεδίο του οικογενειακών σχέσεων τρεις ήταν οι πυλώνες της νομοθετικής μεταρρύθμισης. Πρώτον ο ν. 1250/1982 που καθιέρωσε τον πολιτικό γάμο ως εναλλακτική επιλογή με το θρησκευτικό και δεύτερον ο ν.1272/1982 που αποποινικοποίησε την μοιχεία, καταργώντας το άρθ. 357 Π.Κ. Τρίτον ο ν. 1329/1983, το νέο οικογενειακό δίκαιο που οργάνωσε τις οικογενειακές σχέσεις με βάση την ισότητα των δύο φύλων όπως επέτασσε και το αρθ.4 του Συντάγματος του 1974.

Οι παραπάνω νόμοι ανέτρεψαν ένα πλέγμα ρυθμίσεων που ίσχυσε περίπου για σαράντα χρόνια δηλαδή από την καθιέρωση του αστικού γάμου ως πηγή της ανδρικής εξουσίας στην οικογένεια, με τον ν. 2250/40 που τέθηκε σε ισχύ μετά τον πόλεμο, το 1946. Αυτός ο νόμος ολοκλήρωνε την θεσμική αναγνώριση της λεγόμενης πυρηνικής αστικής οικογένειας (όπως και στο βαθμό) που διαμορφώθηκε προοδευτικά στην Ελλάδα κατά το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα. Το προηγούμενο καθεστώς ρύθμιζε με αυστηρό τρόπο το γαμήλιο θεσμό, υπέρτερο των υποκειμένων δικαίου, επικύρωνε την ιερότητα του και καθόριζε τις οικογενειακές σχέσεις με βάση την ιεραρχική σχέση των φύλων και των γενεών. Οι δικαιοκτικές αυτές ρυθμίσεις ήταν σαφέστατα ιστορικά προσδιορισμένες από τις σχέσεις εξουσίας μεταξύ των δύο φύλων αλλά και προσδιοριστικές της ιστορικής τους εξέλιξης.¹³ Ο Άρειος πάγος με τη νομολογία του εφαρμόζοντας το νόμο εξειδίκευσε το περιεχόμενο των συζυγικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων προς αλλήλους και προς τα τέκνα τους. Μέσω μιας ευρηματικής νομικής κατασκευής ο δικαστής εξειδίκευσε και κατηγοριοποίησε τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των συζύγων με αναφορά στις κοινωνικές αναπαραστάσεις για το φύλο τους. Οι απόψεις για το ποια συμπεριφορά στοιχειοθετούσε παράπτωμα ώστε το δικαστήριο να αποφασίσει ποιος ήταν ο υπαίτιος για τη λύση του γάμου σύζυγος διαμορφώνονταν με αναφορά στο πρότυπο του οικοκυρικού γάμου και της πατριαρχικής δομής του.¹⁴ Προκειμένου να καθοριστούν τα παραπτώματα του ενός συζύγου που στοιχειοθετούσαν το δικαίωμα λύσης του γάμου για τον άλλο, ο δικαστής εξειδίκευε την αόριστη ρήτρα της ΑΚ 1386, το ότι ο γάμος παράγει για τους συζύγους αμοιβαία υποχρέωση για συμβίωση. Επιβεβαιώνεται έτσι ότι η νομολογική προσέγγιση της νομικής έννοιας της έγγαμης συμβίωσης αντανακλά τις πολιτισμικές αντιλήψεις για τον γάμο αλλά και ταυτόχρονα τις εμπεδώνει.

Όμως πέρα από το ότι ο ν. 1329/1983 κατήργησε το ιεραρχικό μοντέλο οργάνωσης των οικογενειακών σχέσεων επέφερε και μια δομική αλλαγή της συνάρθρωσης του οικογενειακού δικαίου με το πεδίο των οικογενειακών σχέσεων. Το δίκαιο αναγνώρισε καταρχήν το γάμο ως σχέση όπου η ιδιωτική βούληση έχει τον πρώτο λόγο, δηλαδή τη συμβατική φύση του. Θεμέλιο του γάμου καθίσταται πλέον η κοινή απόφαση, η συμφωνία των συζύγων, η συμβατική αυτονομία με όριο το σεβασμό της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητάς τους σε όλες τις σφαίρες της, συμπεριλαμβανομένης της επαγγελματικής και κοινωνικής. Καθορίζει όμως ένα ελάχιστο υποχρεωτικό πλαίσιο, τις αρχές της γαμήλιας σύμβασης με τα εναλλακτικά περιεχόμενα της και τον τρόπο καθώς και τις συνέπειες της

¹³ Μάνεσης, Αρ., Ατομικές ελευθερίες, τ. α', Αθήνα-Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 1982, σ. 68

¹⁴ Κοτζαμπάση Α., Η έννοια και η λειτουργία της έγγαμης συμβίωσης – Ερμηνευτική προσέγγιση των άρθρων 1386 και 1387 ΑΚ, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1992.

λύσης της. Εξακολουθεί επίσης να ρυθμίζει με αυστηρό τρόπο τις σχέσεις συγγένειας και τις σχέσεις των γονέων με τα παιδιά. Ο σκοπός της παρέμβασης του νομοθέτη είναι πρώτιστα η προστασία των παιδιών και δευτερευόντως του πιο αδύναμου συζύγου σε ειδικά οριζόμενες περιπτώσεις.

Ειδικότερα όσον αφορά τις προσωπικές σχέσεις των συζύγων θεσπίζεται ο κανόνας της ρύθμισης του συζυγικού βίου με κοινές αποφάσεις και οι σύζυγοι επιλέγουν το είδος της συνεισφοράς τους στο γάμο. Δεν μπορούν όμως έγκυρα να συμφωνήσουν την αυστηρή κατανομή των οικονομικών βαρών και των υπηρεσιών φροντίδας με βάση το φύλο. Όσον αφορά τις περιουσιακές σχέσεις τους καταρχήν ο καθένας διατηρεί την περιουσία του αλλά αφενός μπορούν εάν θέλουν να συμφωνήσουν την κοινοκτημοσύνη. Αφετέρου εάν ο ένας έχει αυξήσει την περιουσία του εξαιτίας της συμβολής του άλλου τότε οφείλει να του δώσει ένα ποσοστό ως αποζημίωση επειδή πλούτισε αδικαιολόγητα. Το ποσοστό τεκμαίρεται μαχητά στο 1/3 της αύξησης. Επίσης μπορούν ελεύθερα, ανεξάρτητα από υπαίτιες συμπεριφορές που διαλύουν το γάμο να αποφασίσουν τη λύση του γάμου τους εφόσον συμφωνήσουν και για την επιμέλεια και τη διατροφή των παιδιών τους. Ο δικαστής επικυρώνει τη συμφωνία τους. Εάν όμως δεν μπορούν να καταλήξουν σε συμφωνία υποχρεούνται να αποδείξουν τον ισχυρό κλονισμό του γάμου τους ή να περιμένουν την παρέλευση ικανού χρονικού διαστήματος μετά τη διάσταση τους για να προκαλέσουν τη λύση του με δικαστική απόφαση. Μετά τη λήξη του γάμου οι σύζυγοι δεν δικαιούνται διατροφής παρά μόνον σε εξαιρετικές συνθήκες, όπου συνεκτιμάται εάν το διαζύγιο οφείλεται σε υπαιτιότητα του δικαιούχου.¹⁵

Όσον αφορά τις σχέσεις γονέων- τέκνων το ζεύγμα πατρική εξουσία / μητρική υποχρέωση φροντίδας αντικαθίσταται από το λειτουργικό δικαίωμα και υποχρέωση της γονικής μέριμνας και των δύο γονέων, για όσο διαρκεί ο γάμος αλλά και μετά από τη λύση του. Η γονική μέριμνα περιλαμβάνει την επιμέλεια του προσώπου και την προστασία των περιουσιακών συμφερόντων του (συνενώνει αυτά που ήταν χωρισμένα σύμφωνα με το παλιό καθεστώς) με όριο το σεβασμό της προσωπικότητας και της αξιοπρέπειας του παιδιού. Σε περίπτωση διαζυγίου εάν μεν είναι συναινετικό, οι γονείς μπορεί να συμφωνήσουν ότι ο ένας γονέας θα ασκεί την επιμέλεια και ο άλλος θα συμμετέχει στη διατροφή (ανάλογα με το εισόδημα του) και θα επικοινωνεί σε σταθερή βάση με τα παιδιά. Εάν το διαζύγιο είναι με αντιδικία ο δικαστής αναθέτει την γονική μέριμνα στο παραπάνω πλαίσιο με γνώμονα το συμφέρον του τέκνου. Σύμφωνα με την νομολογία του Αρείου Πάγου κάθε συνεκτίμηση παραγόντων που σχετίζονται με το φύλο, την εθνική ή κοινωνική προέλευση, τη γλώσσα και τη θρησκεία απορρίπτονται. Αντίθετα το καθοριστικό κριτήριο είναι η προσαρμογή του παιδιού στο περιβάλλον που συνδέεται με τον έναν ή άλλο γονέα. Θεωρητικά τέτοια κριτήρια αποτελούν η οικονομική κατάσταση, ο δεσμός του τέκνου με τον γονέα, οι πνευματικές και διαπαιδαγωγικές δυνατότητες του, το είδος του επαγγέλματος και επομένως ο ελεύθερος χρόνος του κάθε γονέα.¹⁶ Σε γενικές γραμμές το φύλο του γονιού, σε συνδυασμό με την ηλικία του παιδιού και την πατρική διαθεσιμότητα αποτελούν τα κριτήρια για να αποφασίσει ο δικαστής.

Εντέλει πως αποτιμάται η σημαντική αυτή μεταρρύθμιση; Προηγούνταν της εποχής της ή ήταν ήδη ξεπερασμένη από αυτήν; Ήταν το νέο δίκαιο ρηξικέλευθο ή άτολμο; Η ολοκληρωμένη απάντηση προϋποθέτει μια (έστω σύντομη) αντιπαράθεση επιχειρημάτων. Από τη μια κανείς δεν μπορεί να υποτιμήσει τη πίεση από τις φεμινιστικές ομάδες που δημιουργήθηκαν αυτόνομα ή/και με πρωτοβουλία των πολιτικών κομμάτων στην ιδιαίτερα ευνοϊκή μεταπολιτευτική συγκυρία υπέρ οποιασδήποτε μορφής κοινωνική απελευθέρωση.

¹⁵ Όσον αφορά την ρυθμιστική εμβέλεια της ιδιωτικής βούλησης των συζύγων και μετά τη λύση του γάμου, Κοτζάμπαση, Α., *Οι συμφωνίες των συζύγων για τις συνέπειες του διαζυγίου*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1999.

¹⁶ Παπαχρίστου, Θ.Κ., *Εγχειρίδιο οικογενειακού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ.Ν.Σάκκουλας, 2005, σ. 352-353.

Δεν πρόκειται πλέον για τις διάσπαρτες, γυναικείες ομάδες του μεσοπόλεμου αλλά το γυναικείο κίνημα απέκτησε συνοχή διεκδικώντας ρόλο επίσημου, αντιπροσωπευτικού συνδικαλιστικού οργάνου που διεκδίκησε μείζονες θεσμικές μεταρρυθμίσεις από την πολιτική εξουσία.¹⁷ Όμως ήταν ένδειξη μιας κάτωθεν δυναμικής κοινωνικής αλλαγής; Εξέφραζαν αυτές οι φεμινιστικές ομάδες ευρύτερα αλλαγές πρακτικών και αναπαραστάσεων καθώς άλλαζαν οι συνθήκες της ζωής των γυναικών; Σε μεγάλο βαθμό δεν υπήρξε μια αυτή καθεαυτή φεμινιστική πολιτική, δηλαδή ένας πολιτικός λόγος που έθετε τα ζητήματα με όρους ανταγωνισμού των φύλων.¹⁸ Δεν υπήρχε γυναικείος λόγος δημόσια εκφερόμενος¹⁹ και πολύ περισσότερο, δεν είχαν διαδοθεί οικογενειακές πρακτικές που αμφισβητούσαν έμπρακτα το αυταρχικό οικογενειακό μοντέλο. Η μεταρρύθμιση συνδέθηκε περισσότερο με το εγχείρημα του πολιτικού εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας και λιγότερο με τις φεμινιστικές διεκδικήσεις.

Στην πραγματικότητα η αλλαγή ζωής των γυναικών, απαραίτητη προϋπόθεση για την διεκδίκηση της ουσιαστικής αλλαγής των οικογενειακών σχέσεων μόλις άρχιζε. Με βάση κρίσιμα στατιστικά δεδομένα όπως π.χ. το ποσοστό εισόδου των γυναικών στην αγορά εργασίας και έρευνες για τη συμφιλίωση της οικογενειακής με την επαγγελματική ζωή οι συνθήκες αυτές αντιστέκονταν στην αλλαγή μέχρι και τη δεκαετία του '00.²⁰ Επομένως όποιος υπερτιμά τον λεγόμενο «παιδαγωγικό» ρόλο του δικαίου μπορεί να υποθέσει ότι εάν ο νομοθέτης είχε φανεί τολμηρότερος, π.χ. εάν είχε καταστήσει υποχρεωτικό τον πολιτικό γάμο και εναλλακτικό τον θρησκευτικό, θα είχε επισπεύσει την κοινωνική αλλαγή. Όποιος πάλι αποδέχεται ότι εντέλει η κοινωνική ανισότητα της έμφυλης διάκρισης αδρανοποιεί την τυπική ισότητα του δικαίου μπορεί να υποστηρίξει ότι ο εκσυγχρονιστικός νομοθέτης όφειλε να λάβει υπόψη του την μειωμένη ισχύ των γυναικών στην οικογένεια, προκειμένου να εξισορροπήσει τη διαφορά ισχύος ακόμα και με ρηξικέλευθες ρυθμίσεις π.χ. επιβάλλοντας το σύστημα της κοινοκτημοσύνης στις περιουσιακές σχέσεις. Σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες η προεπιλογή μοντέλου οργάνωσης των περιουσιακών σχέσεων των συζύγων έχει αποδειχτεί καθοριστική μια και οι σύζυγοι τείνουν να υιοθετούν το προεπιλεγμένο από το νομοθέτη μοντέλο και όχι τα εναλλακτικά προτεινόμενα.²¹ Όμως δεν πρέπει κανείς να υποτιμά το γεγονός ότι ο νομοθέτης έστω συμβιβαστικά, έστω συνδυάζοντας αντινομικές ρυθμίσεις,²² πρότεινε στα ζευγάρια εναλλακτικές δυνατότητες να διαμορφώσουν τη σχέση τους με ένα λιγότερο ή περισσότερο ισότιμο τρόπο. Αλλά με το πέρασμα του χρόνου αποδεικνύεται ότι δεν ενεργοποιήθηκαν οι κρίσιμες επιλογές που έδωσε ο νομοθέτης για τη διαμόρφωση των προσωπικών και των περιουσιακών σχέσεων των συζύγων, π.χ. ο δυνητικός εφαρμογής κανόνας περί

¹⁷ Μιχοπούλου, Α., Τα πρώτα βήματα της φεμινιστικής θεωρίας στην Ελλάδα και το περιοδικό *Σκούπα*, Για το Γυναικείο ζήτημα 1979-1981, *Δίνη*, 1995-1996, 8, Αφιέρωμα, Από την ιστορία του σύγχρονου φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα, σ. 30-72.

¹⁸ Varikas, E., Un féminisme difficile, in *Les Temps Modernes*, 1985, no 473, La Grèce en mouvement, 918-935.

¹⁹ Για μεμονωμένες εκδηλώσεις του φαινομένου, Μιχοπούλου ό.π.

²⁰ Καραμεσίνη, Μ., *Γυναίκες και απασχόληση στην Ελλάδα. Τάσεις και διεθνείς συγκρίσεις*, Στατιστική Επετηρίδα Εργασίας, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα, 1998 και Αθανασιάδου, Χ./Πετροπούλου, Σ./Μιμίκου, Γ., *Οι συνθήκες της γυναικείας απασχόλησης στην Ελλάδα: 1980-2000*, Μελέτη Κέντρου Ερευνών για θέματα Ισότητας, Αθήνα, 2001. Επίσης, Μουρίκη, Α., *Πολιτικές προτεραιότητας και σημαντικά ζητήματα που αναδύονται σε σχέση με τη συμφιλίωση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2008.

²¹ Barlow, A./ Callus, Th./ Cooke, E., *Community of Property: A Study for England and Wales, Family Law*, 2003, 34, p. 47-52.

²² Π.χ. ενώ το διαζύγιο έχασε τον κυρωτικό χαρακτήρα του ο υπαίτιος για αυτό σύζυγος μπορεί να χάσει το δικαίωμα διατροφής που θα θεμελιώνε σε άλλη περίπτωση.

κοινοκτημοσύνης.²³ Το χειρότερο ήταν ότι δεν αξιοποιήθηκε, δεν διεκδικήθηκε η πλήρης εφαρμογή του νέου υποχρεωτικού κανονιστικού πλαισίου. Κραυγαλέο παράδειγμα αποτελεί η άνιση κατανομή της οικιακής εργασίας και της ανατροφής των παιδιών εις βάρος των γυναικών, που αποτελεί παράνομη είτε άτυπη συζυγική συμφωνία είτε προϊόν de facto επιβολής του ισχυρότερου.²⁴ Εξίσου ενδεικτικό παράδειγμα είναι η ευρύτατα διαδεδομένη «παράλειψη» μετά το διαζύγιο των μεν γυναικών να διεκδικήσουν τη συμμετοχή στα αποκτήματα των τέως συζύγων τους, των δε ανδρών να διεκδικήσουν την επιμέλεια των παιδιών τους. Τα παραπάνω συνηγορούν υπέρ του ότι η νομοθετική παρέμβαση προηγήθηκε σε σημαντικό βαθμό της κοινωνικής πραγματικότητας. Η εικόνα αλλάζει σταδιακά ώστε στην αρχή της δεκαετίας '00 τα πράγματα αντιστρέφονται. Τριάντα χρόνια μετά τη μεγάλη μεταρρύθμιση τα κοινωνικά δρώμενα εξελίσσονται πριν τον νομοθέτη. Φανερή ένδειξη αποτελεί η διάχυτη πίεση που του ασκούν τα Μ.Μ.Ε. ή κάποιες κοινωνικές ομάδες να παρέμβει. Υπόγεια πίεση ασκούν είτε τα αδιέξοδα του υπάρχοντος νομοθετικού πλαισίου που βιώνουν οι κοινωνοί και συχνά καλούνται να επιλύσουν οι δικαστές είτε τα νέα σχήματα συγγένειας και συντροφικότητας που διαπλάθουν de facto οι κοινωνοί παρά ή πέρα από το ισχύον οικογενειακό νομοθετικό πλαίσιο.

2. Θεωρητικά ερωτήματα και ερευνητικά δεδομένα για νέες οικογενειακές πρακτικές και αναπαραστάσεις πέρα από το γαμήλιο θεσμό, την βιολογική συγγένεια και την ετεροφυλία (2000-2010)

Κατά τη δεκαετία 2000 η ελληνική νομοθετική παραγωγή στο πεδίο του οικογενειακού δικαίου υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική σε ποσότητα και ποιότητα. Έγιναν κρίσιμες μεταρρυθμίσεις σε θεσμούς που ήδη λειτουργούσαν όπως π.χ. στο θεσμό της υιοθεσίας με τον ν. 2915/2001 αλλά και καινοτόμες παρεμβάσεις. Ο έλληνας νομοθέτης διάβηκε το Ρουβίκωνα ρυθμίζοντας την Ιατρικά Υποβοηθούμενη Αναπαραγωγή (με το ν. 3089/2002 σχετικά με τις βασικές προϋποθέσεις και συνέπειες της καθώς και το ν. 3305/05 σχετικά με την οργάνωση των κέντρων της). Επίσης θέσπισε το σύμφωνο ελεύθερης συμβίωσης (με το ν. 3719/2008). Ωστόσο απέφυγε να αναμορφώσει το σύστημα κατανομής της γονικής μέριμνας μετά το διαζύγιο και εξακολουθεί να σιωπά σχετικά με την δυνατότητα των ομοφυλόφιλων ζευγαριών να προσδώσουν κάποιας μορφής νομικές συνέπειες στην συμβίωση τους. Υπό την οπτική της Κοινωνιολογίας του δικαίου τίθεται το ερώτημα εάν οι παραπάνω νομοθετικές παρεμβάσεις αλλά και αποχές διαπνέονται από μια διαφορετική ορθολογικότητα, μια άλλη ρυθμιστική ratio. Διαπιστώνεται δηλαδή και σε ποιο βαθμό μια αλλαγή της σχέσης του οικογενειακού δικαίου με το πεδίο των οικογενειακών σχέσεων στην Ελλάδα του 21^{ου};

Προφανώς το κρίσιμο ερώτημα που προηγείται είναι σε ποιον βαθμό ο θεσμός της οικογένειας έχει αλλάξει ώστε να απαιτούνται βαθιές τομές. Η απάντηση προϋποθέτει την επεξεργασία δημογραφικών δεδομένων και τον συνδυασμό ποσοτικών ερευνών με ποιοτικές. Σε γενικές γραμμές παρατηρείται μια αργή αλλαγή σε κρίσιμους δείκτες, σε απόλυτους αριθμούς. Σε σύγκριση όμως με τις βόρειες και δυτικές ευρωπαϊκές χώρες ο θεσμός της οικογένειας παραμένει ισχυρός. Όπως και στις υπόλοιπες χώρες του ευρωπαϊκού νότου όσο και να κλονίζεται δεν αποδομείται. Ωστόσο διαπιστώνονται σημαντικές αλλαγές με βάση τα υπάρχοντα ερευνητικά δεδομένα. Χρειάζεται επομένως αφενός μια προσεκτική εκτίμηση των στοιχείων που αναδεικνύουν οι ποσοτικές έρευνες και η συμπλήρωσή τους με ποιοτικές έρευνες για να καταδειχτεί η υφή των αλλαγών στις

²³ Παπαχρίστου, Θ.Κ., *Κοινωνιολογία του δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ.Ν.Σάκκουλας, 1999. Από το 1989 όταν καθιερώθηκε το ειδικό δημόσιο βιβλίο στο Πρωτοδικείο για την καταχώρηση των σχετικών συμφωνιών μέχρι το 2000 είχαν καταχωρηθεί μόνον τρεις συμβάσεις, σ. 138.

²⁴ Παπαχρίστου (2005) όπ. π. Η γυναικεία συναίνεση δεν αίρει τον παράνομο χαρακτήρα της συμφωνίας ή της de facto πλήρους απαλλαγής των ανδρών.

οικογενειακές σχέσεις.²⁵ Αφετέρου απαιτείται συνδυασμός ποικίλων ερμηνευτικών υποθέσεων προκειμένου να μην υποτιμήσει κανείς την δυναμική της αλλαγής και να αναδείξει το πλήθος των παραγόντων που την προσδιορίζουν συνδυαστικά.

Καταρχάς μπορούμε να συνδυάσουμε μια σειρά ερευνητικών δεδομένων. Πρώτον, τα κρίσιμα δημογραφικά στοιχεία²⁶ και δεύτερον πληροφορίες που συλλέγονται έμμεσα, ιδίως στο πλαίσιο ευρωπαϊκών προγραμμάτων για την επεξεργασία και εφαρμογή ευρωπαϊκών πολιτικών π.χ. για τις μονογονεϊκές οικογένειες με σκοπό την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού τους και της φτώχειας²⁷ ή για τη συμφιλίωση προσωπικής και επαγγελματικής ζωής με σκοπό την καταπολέμηση της γυναικείας μη ένταξης στην αμειβόμενη εργασία εξαιτίας έμφυλων στερεοτύπων.²⁸ Τρίτον τις έρευνες που καταγράφουν αξίες, στάσεις και πρακτικές.²⁹ Με βάση τα παραπάνω προκύπτει ότι σε απόλυτους αριθμούς η γεννητικότητα μειώνεται θεαματικά, η γαμηλιότητα υποχωρεί, η μέση ηλικία γάμου ανέρχεται³⁰, το ποσοστό διαζυγίων ανεβαίνει και οι εκτός γάμου γεννήσεις αυξάνονται.³¹ Αλλά η Ελλάδα εξακολουθεί να έχει έναν από τους πιο χαμηλούς δείκτες διαζυγίων σε σύγκριση με τις λοιπές ευρωπαϊκές χώρες.³² Παρατηρείται μεν σαφής άνοδος του ποσοστού των μονογονεϊκών οικογενειών, ιδίως των διαζευγμένων γυναικών που ζουν με ένα τουλάχιστον παιδί τους αλλά συγκριτικά παραμένει ένα χαμηλό ποσοστό.³³ Οι έγγαμες συμβιώσεις εξακολουθούν να επικρατούν σαφώς των συμβιώσεων χωρίς γάμο ωστόσο αυξάνονται παράλληλα με την αύξηση μέσης ηλικίας γάμου. Οι εξώγαμες γεννήσεις παραμένουν σε σχετικά χαμηλό ποσοστό, παρότι αυξάνονται με αργό ρυθμό. Παράλληλα όμως καταγράφεται από τη μια σαφώς μεγαλύτερο μέγεθος νοικοκυριού λόγω της παρατεταμένης διαμονής των ενήλικων παιδιών με τους γονείς τους. Από την άλλη παρατηρείται πολύ υψηλή αναλογία ηλικιωμένων που ζουν σε ατομικά νοικοκυριά, μόνοι ή με μετανάστριες που παρέχουν υπηρεσίες φροντίδας.

²⁵ Π.χ. τα υπάρχοντα στατιστικά στοιχεία πρέπει να συμπληρωθούν με εμπειρικές έρευνες π.χ. για τη σύσταση των (έγγαμων και μη) συμβιώσεων και τη σχέση του οικογενειακού πυρήνα με αυτό που καταγράφουν ως «νοικοκυριό»²⁵.

²⁶ Δείκτες για το πόσο ισχυρός είναι ο γάμος θεωρούνται τα ποσοστά γαμηλιότητας, η μέση ηλικία πρώτου γάμου και το ποσοστό διαζυγίου, Συμεωνίδου, Χ., Σύσταση και διάλυση των οικογενειακών σχέσεων στην Ελλάδα, Δ.Ζιώμας/ Χ.Κάππη/ Ο.Παπαηλιού, Γ.Παπαπέτρου/ Ε.Φαγαδάκη (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας (2003-2004)*, Αθήνα, ΕΚΚΕ-Ινστιτούτο Κοινωνικής Πολιτικής, 2005, σ.59-66.

²⁷ Κικίλιας, Η./ Παπαηλιού, Ο. / Φαγαδάκη, Ε., Διαστάσεις κοινωνικού αποκλεισμού των μονογονεϊκών οικογενειών στην Ελλάδα, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 2008.

²⁸ Συμεωνίδου, Χ./ Μαγδαληνός Μ. *Πολιτικές για την Οικογένεια στις Χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Εναρμόνιση Οικογενειακής και Εργασιακής Ζωής. Ανάλυση Κόστους – Οφέλους για την Ελλάδα*, Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα, 2007 και Μουρίκη όπ.π.

²⁹ Ρήγα, Α.-Β.(επιμ.), *Η οικογένεια στην Ελλάδα σήμερα: θεωρητικές προσεγγίσεις και ερευνητικά δεδομένα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2008.

³⁰ Έχει αντιστραφεί η τάση μείωσης αγαμίας και η πρωιμοποίηση των πρώτων γάμων, δηλαδή οι νεότερες γενιές γυναικών παντρεύονται λιγότερο και σε μεγαλύτερη ηλικία, αντιστρέφοντας μια τάση 20 τουλάχιστον γενεών, Κοτζαμάνης, Β./ Σοφianoπούλου Κ., Η γαμηλιότητα των γυναικών στην Ελλάδα: ο θεσμός του γάμου σε κρίση, *Δημογραφικά νέα*, Ιαν-Φεβ. 2009/3, σ. 1-4, σε: <https://www.demography-lab.prd.uth.gr>

³¹ Μαράτου-Αλιμπράντη, Λ., Νέες μορφές οικογένειας. Τάσεις και εξελίξεις στη σύγχρονη Ελλάδα, *Εγκέφαλος*, 2010, 47(2), σ. 55-66

³² Commission of the European Communities, Commission Staff Working Document, *Demography report 2008: Meeting Social Needs in an Ageing Society*, Brussels, SEC (2008) 2911, σ. 66. Εάν και ο δείκτης έχει ανέβει σε απόλυτο αριθμό σταθεροποιείται (ή και μειώνεται) από το 2005.

³³ Ίσως όμως το ποσοστό να είναι σημαντικά μεγαλύτερο διότι δεν περιλαμβάνει τις de facto μονογονεϊκές οικογένειες, των παιδιών που ζουν με το έναν από τους γονείς σε διάσταση.

Σύμφωνα με μια άποψη³⁴ η ιδιομορφία αποδίδεται στην ταλάντευση μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας που χαρακτηρίζει πολιτισμικά ευρύτερα την ελληνική κοινωνία. Η οικογένεια ενοποιεί τις παραδοσιακές με τις μοντέρνες αξίες και μοιάζει να έχει διαχρονικότητα και σταθερότητα. Ο γάμος εξακολουθεί να περιβάλλεται με θρησκευτική ιερότητα, η πυρηνική οικογένεια πλαισιώνεται από την ευρύτερη, οι νεαροί ενήλικες συγκατοικούν με τους γονείς τους. Τα εναλλακτικά οικογενειακά σχήματα περιθωριοποιούνται. Σύμφωνα με άλλη άποψη³⁵ η αμφιθυμία χαρακτηρίζει ευρύτερα τη Νότια Ευρώπη προς τον οικογενειακό θεσμό. Ναι μεν διαβρώνεται αλλά δεν ανατρέπεται εξαιτίας του μοντέλου ανάπτυξης της. Ενώ από τη μια παρουσιάζουν τους χαμηλότερους δείκτες γονιμότητας στον πλανήτη από την άλλη το ποσοστό γαμηλιότητας παραμένει υψηλό. Ειδικότερα στην Ελλάδα το χάσμα του ποσοστού εισόδου και του ύψους των αμοιβών στην αγορά εργασίας μεταξύ γυναικών και αντρών είναι από τα μεγαλύτερα μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών. Επιπλέον για λόγους πολιτικούς, το ελληνικό κράτος πρόνοιας δεν επιχείρησε ούτε ιδεολογικά ούτε πρακτικά να υποκαταστήσει την οικογένεια στην παροχή φροντίδας.³⁶ Ακόμα και όταν εντέλει το μοντέλο της οικογένειας διπλής σταδιοδρομίας εξαπλώθηκε μαζί με την οικονομία των υπηρεσιών η ανάγκη καλύφτηκε είτε μέσω συγγενικού δικτύου είτε μέσω της μαύρης εργασίας μεταναστριών. Επίσης οι νεαροί ενήλικες αργούν να φύγουν από την γονική εστία εξαιτίας του ότι η αγορά εργασίας πάγια χαρακτηρίζεται από πολύ υψηλό ποσοστό ανεργίας για την ηλικιακή κατηγορία τους.

Η παραπάνω ερμηνεία εξηγεί τη μακρά χρονική περίοδο που διήρκεσε η εμπέδωση του εκσυγχρονισμού του οικογενειακού δικαίου και το μείγμα παραδοσιακού και μοντέρνου οικογενειακού προτύπου που κυριάρχησε. Όμως τα αίτια της αλλαγής και της «αντίστασης» σε αυτήν πρέπει να αναζητηθούν και στην ιδιαίτερη ιστορική εκδοχή των σχέσεων των δύο φύλων. Πως μετασηματίζεται η κατανομή εξουσίας στην οικογένεια και η κατασκευή έμφυλων ταυτοτήτων, με βάση το δίπολο αρρενωπότητα/θηλυκότητα στη χρονικά συμπιεσμένη μετάβαση από τον αγροτικό τρόπο ζωής στον αστικό;³⁷ Τι μηχανισμοί συνδιαμορφώνουν πλέον τις κοινωνικές αναπαραστάσεις για τα φύλα, τα πολιτιστικά θεμέλια του ερωτικού και γονεϊκού δεσμού, αφότου το ελληνικό κράτος μοιράστηκε την ιδεολογική πρωτοκαθεδρία του στην πολιτισμική παραγωγή με την διεθνοποιημένη αγορά;³⁸ Τέτοιου είδους παράγοντες εξηγούν εντυπωσιακά ερευνητικά ευρήματα όπως το ότι το ποσοστό διαζυγίου καθορίζεται λιγότερο από την οικονομική ανεξαρτησία των γυναικών και το υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης και περισσότερο από τη γενιά των γυναικών και την ηλικία των παιδιών.³⁹ Μπορεί μεν η πολιτική συμμετοχή των νεότερων γυναικών να είναι χαμηλότερη αλλά οι πολιτισμικές προσλαμβάνουσες τους να τις οδηγούν σε ριζοσπαστικότερες στάσεις έστω και εάν οι οικονομικές συνθήκες της ζωής τους τις καθιστούν πιο ευάλωτες. Επομένως σίγουρα τα ερευνητικά ποσοτικά δεδομένα δεν

³⁴ Γκιζέλης, Γ./ Καυταντζόγλου, Ρ./ Τεπέρογλου, Α./ Φίλιας, Β., Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας: μεταβαλλόμενα σχήματα, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1984.

³⁵ Μπαλούρδος, Δ., Κρίση της Οικογένειας και Δημογραφικοί μετασηματισμοί: Θεωρητικές αναλύσεις και εμπειρικά πρότυπα, σε: *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας (2003-2004)*, όπ. π. 47-58.

³⁶ Συμεωνίδου, Χ., Κράτος Πρόνοιας και οικογένεια στις χώρες της νότιας Ευρώπης. Η περίπτωση της Ελλάδας, σε: *Οικογένεια, Ευρώπη, 21^ο αιώνας. Όραμα και θεσμοί*, Αθήνα, Ίδρυμα για το παιδί και την οικογένεια, 1998, σ. 341-349.

³⁷ Ενδεικτικά Dubisch, J. (ed), *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton University, New Jersey, 1986 και Μαράτου-Αλιμπράντη, Λ., *Η οικογένεια στην Αθήνα: Οικογενειακά Πρότυπα και πρακτικές*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1999.

³⁸ Κωνσταντίδου, Χ., Το Κοινωνικό Φύλο στο Περιοδικό «Έψιλον» της Κυριακάτικης Ελευθεροτυπίας, σε: Γ. Παπαγεωργίου (επιμ.), *Έμφυλοι Μετασηματισμοί, Συνέδριο*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2007, available at: www.soc.uoc.gr/gender/documents/gend.trans-Proceedings.pdf

³⁹ Συμεωνίδου (2005) όπ. π.

δείχνουν ότι ο οικογενειακός θεσμός έχει διαρραγεί σε πολύμορφα, κατακερματισμένα, ευέλικτα πολυπρόσωπα ή μονοπρόσωπα οικογενειακά σχήματα- νοικοκυριά.⁴⁰ Αλλά υπάρχουν ενδείξεις ότι επανανοηματοδοτούνται οι σχέσεις του ζευγαριού και οι σχέσεις γονέων-παιδιών. Πως αντιδρά λοιπόν ο νομοθέτης ενόψει μιας σχετικά περίπλοκης κατάστασης;

III. Το μετέωρο βήμα του οικογενειακού νομοθέτη: εμπλουτίζει το υπάρχον πλαίσιο ή επαναθεσπίζει τη συντροφικότητα και τη γονεϊκότητα;

Υπό την οπτική της Κοινωνιολογίας του δικαίου ενδιαφέρουν ιδιαίτερα (αλλά όχι αποκλειστικά εκείνες οι πρακτικές που προκάλεσαν είτε την νομοθετική παρέμβαση της Πολιτείας είτε έντονο δημόσιο διάλογο υπέρ ή κατά της. Μετά το 2000 ο οικογενειακός νομοθέτης έχει κάνει σημαντικές τομές ενώ έχει αποφύγει άλλες αφήνοντας τον δικαστή να επιλύει εμμένουσες συγκρούσεις και να γεφυρώνει τα κενά με τη νομολογιακές αποφάσεις του. Οφείλεται στην αμηχανία του απέναντι στις κοινωνικές αντιδράσεις ή στην εγγενή δυσκολία να επαναρυθμιστούν οι οικογενειακές σχέσεις όσο βρίσκονται στο μεταίχμιο εξελίξεων; Προκειμένου να απαντήσουμε θα εστιαστούμε σε τέσσερα ζητήματα. Πρώτον θα εξετάσουμε τη μετατόπιση της οικογενειακής σύγκρουσης από τη συζυγική στη γονεϊκή σχέση. Με τη διαμεσολάβηση του δικαστή αναδεικνύεται το αδιέξοδο του υπάρχοντος συστήματος κατανομής της γονικής μέριμνας που ο νομοθέτης δεν αλλάζει. Ωστόσο μέσω των δικαστικών διενέξεων με επίκεντρο πλέον τα παιδιά η πατρότητα ήδη επαναπροσδιορίζεται. Δεύτερον θα αναφερθούμε στην πολύ σημαντική αλλαγή στις σχέσεις συγγένειας που επέφερε η ευρεία χρήση της αναπαραγωγικής τεχνολογίας. Ειδικότερα ενδιαφέρει η αλλαγή στις στάσεις και στις αναπαραστάσεις για τη μητρότητα που διαφαίνεται μέσα από το σχετικό δημόσιο διάλογο καθώς και τις σχετικές νομοθετικές επιλογές, με συνέπειες που διατρέχουν όλο το οικογενειακό δίκαιο. Τρίτον θα εξετάσουμε τη ρύθμιση για το σύμφωνο ελεύθερης συμβίωσης που ο νομοθέτης υιοθέτησε αν και δεν φαίνεται να πιέζεται από την διάδοση της αντίστοιχης κοινωνικής πρακτικής. Τέταρτον, τέλος θα διερευνήσουμε τους λόγους που εξηγούν την σιωπή του νομοθέτη απέναντι στη διεκδίκηση των δικαιωμάτων ομοφυλόφιλων ζευγαριών να αναγνωρισθεί το δικαίωμα τους στην οικογενειακή ζωή, ενώ εξασθενεί με αργό ρυθμό ο βαθμός ομοφοβίας της ελληνικής κοινωνίας.

1. Ο προσδιορισμός της πατρότητας μέσα από τις δικαστικές διεκδικήσεις για τη διατροφή και την επικοινωνία μετά το τέλος της συζυγικής σχέσης

Σύμφωνα με τη βάση στατιστικών δεδομένων της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας⁴¹ η μεγάλη πλειοψηφία των γάμων λύεται με συναινετικό διαζύγιο (70%) ή με αντιδικία λόγω κοινής υπαιτιότητας (20%). Το υψηλότερο ποσοστό δείχνει ότι ούτε η λύση του γάμου αποτελεί αιτία σύγκρουσης των συζύγων ούτε από πρώτη άποψη, η κατανομή της γονικής μέριμνας των παιδιών τους, αφού η έκδοση του συναινετικού διαζυγίου προϋποθέτει σχετική συμφωνία των συζύγων. Ωστόσο η συζυγική σύγκρουση εκδηλώνεται αργότερα και αφορά το πώς λειτουργεί στην πράξη η κατανομή της γονικής μέριμνας. Αυτό αποδεικνύεται από τις διεκδικήσεις που εγείρονται και τα ασφαλιστικά μέτρα που ζητούνται και λαμβάνονται από τον δικαστή αλλά και τις αγωγές με αίτημα να παρέμβει επειδή οι γονικές συμφωνίες δεν λειτουργούν στην πράξη. Οι μεν μητέρες ζητούν την καταβολή της διατροφής από τον πατέρα. Οι δε πατέρες διεκδικούν την επικοινωνία με τα παιδιά, τα οποία στην απόλυτη

⁴⁰ Μπαλούρδος όπ. π.

⁴¹ <https://www.statistics.gr>

πλειοψηφία των περιπτώσεων συγκατοικούν με τις μητέρες.⁴² Έτσι αναδύεται προοδευτικά η πατρότητα με τη μορφή διεκδίκησης και από τις δύο πλευρές είτε της διαζευγμένης μητέρας που ασκεί την επιμέλεια των παιδιών είτε του πατέρα που δεν την ασκεί και ζητά να επικοινωνεί μαζί τους. Είναι λοιπόν ικανοποιητικό το ισχύον πλαίσιο όπου παρεμβαίνει εκ των υστέρων ο δικαστής; Ή μήπως ο νομοθέτης πρέπει να λάβει υπόψη την κατάσταση που έχει διαμορφωθεί; Εξαιτίας του ότι η πατρότητα και η μητρότητα δεν λειτουργούν κοινωνικά με τον ίδιο τρόπο, παρά την αναγνώριση της τυπικής ισότητας των γονέων αποδυναμώνεται η σχέση πατέρα- παιδιού. Με αυτήν την έννοια οφείλει να ενδυναμώσει την σχέση πατέρα και παιδιών μετά τη διάσταση ή το διαζύγιο των γονέων, για να προστατεύσει το παιδί όχι μόνον από την ευθραυστότητα του συζυγικού δεσμού αλλά από την ασυμμετρία του που παραμένει και μετά τη λύση του.

Καταρχάς κατά την κρατούσα άποψη μετά τη διάσταση ή το διαζύγιο ο δικαστής παρεμβαίνει είτε επικουρικά⁴³ ή για να επικυρώσει *de jure* την συμφωνία για την κατανομή της γονικής μέριμνας είτε για να επιβάλλει την εκτέλεση της είτε για να την αλλάξει. Παρά την ουδέτερη ορολογία του νόμου στην συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων οι γονείς συμφωνούν ότι η επιμέλεια ασκείται από τη μητέρα έναντι της οικονομικής υποστήριξης της από τον πατέρα που καταβάλλει διατροφή για το παιδί και επικοινωνεί περιοδικά μαζί του. Έτσι όμως καταλήγει να επικυρώνεται το άνισο και εντέλει δυσλειτουργικό, μοντέλο κατανομής που διαμόρφωσαν *de facto* οι συμφωνίες των συζύγων, αναπαράγοντας τον έμφυλο χαρακτήρα της κατανομής της φροντίδας των παιδιών και μετά τη λύση του γάμου. Όταν όμως ο πατέρας διεκδικεί με αντιδικία την επιμέλεια των παιδιών (στο 9% των περιπτώσεων σύμφωνα με την παραπάνω έρευνα) ο δικαστής την απονέμει σε μεγάλο ποσοστό (7%). Επομένως ναι μεν πλέον ο δικαστής δεν συμβάλλει ενεργητικά όπως παλιότερα⁴⁴ στην αναπαραγωγή των έμφυλων στερεοτύπων αλλά την παρακολουθεί παθητικά, ανέχεται τη διαιώνιση τους. Το κυρίαρχο μοντέλο κατανομής συχνά αποδυναμώνει το δικαίωμα της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας των μητέρων που οι δυνατότητες τους να προσποριστούν ακόμα και τα απαραίτητα περιορίζονται σημαντικά.⁴⁵ Από την άλλη παραβιάζεται και η προσωπικότητα του πατέρα όταν περιορίζεται το δικαίωμα επικοινωνίας με τα παιδιά.⁴⁶ Δεν πρόκειται μόνο για μια ρητορική περί νέας πατρότητας αλλά πράγματι διαπιστώνεται μια αλλαγή πρακτικών και αναπαραστάσεων για την πατρική σχέση.⁴⁷

Προφανώς το έντονα συγκρουσιακό καθεστώς πλήττει καίρια το συμφέρον του παιδιού να διατηρήσει εξίσου ισχυρούς δεσμούς με τον κάθε ένα γονέα και τους εξ αίματος συγγενείς της γραμμής του. Το ζητούμενο είναι να αναδιαρθρωθεί η συζυγική, εξ

⁴² Πρόσφατη έρευνα αποφάσεων του Πρωτοδικείου Αθηνών (1998-2008) πραγματοποιήθηκε με πρωτοβουλία της μη κυβερνητικής οργάνωσης ΓΟΝ.ΙΣ. με την επιστημονική συνδρομή των καθηγητών Δ. Παπαδοπούλου-Κλαμαρή και Ι. Παραβάντη. Σε ποσοστό 97% οι μητέρες ζητούν από τον δικαστή να ρυθμίσει το ύψος της διατροφής ή διεκδικούν την καταβολή της. Στις περιπτώσεις αυτές κατά 95% ο πατέρας κάνει ανταγωγή διεκδικώντας την άσκηση του δικαιώματος επικοινωνίας.

⁴³ Παπαχρίστου (2005) όπ. π. σ. 319-320.

⁴⁴ Με βάση το προϊσχύον δίκαιο διέπλεσε τα συζυγικά παραπτώματα που συνιστούσαν λόγους διαζυγίου με κριτήριο το φύλο των συζύγων, αναπαράγοντας τις κρατούσες κοινωνικές αναπαραστάσεις, Κοτζιάμπαση (1992) όπ. π.

⁴⁵ Τσαούση, Α., Οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες μετά το διαζύγιο: οι αθέλητες συνέπειες της αλλαγής του θεσμικού πλαισίου, σε: Κονιόρδος, Σ./Μαράτου-Αλιμπράντη/Παναγιωτοπούλου, Ρ. (επιμ.), *Κοινωνικές εξελίξεις στη σύγχρονη Ελλάδα, Εργασία, Εκπαίδευση, Οικογένεια, Παρέκκλιση*, Αντ.Ν.Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006, σ. 449-488.

⁴⁶ Σταμπέλου, Χ., *Προσωπικότητα και Οικογενειακές Σχέσεις. Το παράδειγμα της επικοινωνίας του τέκνου*, Αντ.Ν.Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2010.

⁴⁷ Κορώσης, Κ., *Πατέρας και παιδί, Η επικοινωνία του πατέρα με το παιδί της σχολικής ηλικίας κατά τις ελεύθερες ώρες*, Ατραπός, Αθήνα, 2003 και Κορωνάου, Α., *Ο ρόλος των πατέρων στην εξισορρόπηση της επαγγελματικής και οικογενειακής- προσωπικής ζωής*, Κ.Ε.Θ.Ι, 2007.

αγχιστείας σχέση με την εξ αίματος συγγένεια: όσο πιο εύθραυστος γίνεται ο νομικός δεσμός του ζευγαριού τόσο περισσότερο είναι ανάγκη να ισχυροποιηθεί η γονεϊκή σχέση.⁴⁸ Γι αυτό ο γάλλος νομοθέτης με διαδοχικές μεταρρυθμίσεις μετά το 2002, επιχείρησε να αποτρέψει την έμφυλη κατανομή της γονικής μέριμνας μετά το διαζύγιο. Εγκολπώνοντας την εξωνομική έννοια του γονεϊκού ζευγαριού υιοθέτησε την αρχή της από κοινού γονεϊκότητας, καθιερώνοντας ως προεπιλεγμένο σύστημα την από κοινού άσκηση της γονικής μέριμνας και από τους δύο γονείς και μετά το τέλος της συμβίωσης τους. Η λύση αυτή ωθεί τον πατέρα να εμπλακεί περισσότερο στην ανατροφή του παιδιού του και να διεκδικήσει θετικά ένα πιο ενεργό ρόλο.

Και πάλι όμως οι γονείς την επιλέγουν σε χαμηλό ποσοστό. Πέραν αυτού το σύστημα της λεγόμενης συνεπιμέλειας, που εμποδώνει την αρχή της ίσης εμπλοκής των δύο φύλων στη σχέση με τα παιδιά μετά από το τέλος του γάμου δεν αποτελεί πανάκεια. Και εδώ η κοινωνική ασυμμετρία μεταξύ των δύο φύλων αναπαράγεται ως λερναία Ύδρα όσες φορές και εάν την αποκεφαλίσει ο οικογενειακός νομοθέτης! Το φύλο καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο οι γονείς αντιλαμβάνονται, θέτουν, διαπραγματεύονται και πραγματώνουν το μοίρασμα της επιμέλειας των παιδιών, κατά τη διάρκεια ή μετά τη λήξη του γάμου.⁴⁹ Οι μητέρες βιώνουν την κοινή άσκηση ως υποχρέωση τους να διασφαλίζουν συνεχή φροντίδα στο παιδί. Καλύπτουν όλες τις ανάγκες του παιδιού, αρκούμενες σε οποιαδήποτε πατρική συμμετοχή όποτε αυτή παρέχεται επειδή πιστεύουν ότι αυτό υπαγορεύει το καλό του παιδιού. Οι πατέρες την αντιλαμβάνονται ως δικαίωμα που τους μειώνει την οικονομική επιβάρυνση και μπορούν να διαπραγματεύονται την άσκηση του. Εντέλει οι γυναίκες που δεν διεκδίκησαν την ισότιμη κατανομή της υποχρέωσης φροντίδας των παιδιών στο γάμο συναινούν στη διαιώνιση της ανισότητας και μετά τη λύση του.

Το 2008 ο έλληνας νομοθέτης είχε μια ευκαιρία να τροποποιήσει το ισχύον σύστημα κατανομής των γονεϊκών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων μετά το διαζύγιο. Σχετική διάταξη είχε συμπεριληφθεί στο υπό κατάθεση τότε πολυνομοσχέδιο για την αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου. Όμως αποσύρθηκε επειδή δέχτηκε σφοδρή κριτική από πολλές γυναικείες οργανώσεις και την Εθνική Επιτροπή Ανθρωπίνων δικαιωμάτων.⁵⁰ Η Επιτροπή σχολίασε ότι δεν είχε προηγηθεί ούτε αξιολόγηση του πώς λειτούργησε και λειτουργεί το υπάρχον νομοθετικό πλαίσιο ούτε επαρκώς εκτεταμένος διάλογος μεταξύ ειδικών. Επιπλέον δεν ορίζονταν σαφώς οι πράξεις της από κοινού άσκησης της γονικής μέριμνας στην καθημερινή ζωή των παιδιών, γεγονός που θα δημιουργούσε εντάσεις και περαιτέρω συγκρούσεις. Σίγουρα η όποια συζήτηση για μεταρρύθμιση (ακόμα περισσότερο η αντικατάσταση του δικαστή από έναν συμβολαιογράφο ή έναν διαμεσολαβητή, απλώς και μόνον για λόγους επιτάχυνσης της απονομής δικαιοσύνης!) προϋποθέτει μια σαφή αντίληψη για το επίδικο αντικείμενο των οικογενειακών συγκρούσεων και τις αρχές επίλυσης τους. Πράγματι μια ποσοτική και ποιοτική κοινωνιολογική έρευνα σε συνδυασμό με μια συστηματική έρευνα της σχετικής νομολογίας αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση, μια και ιστορικά ο δικαστής διαδραματίζει εξίσου σημαντικό ρόλο με το νομοθέτη στο πεδίο των οικογενειακών σχέσεων.

⁴⁸ Théry (2006) όπ.π. σ. 217.

⁴⁹ Lacroix, C., Freedom, desire and power: Gender processes and presumption of shared care and responsibility after parental separation, *Women's Studies International Forum*, Vol. 29/2, 2006, p. 184-196, at <http://www.sciencedirect.com/science/article>. Η έρευνα αφορά την εφαρμογή της συνεπιμέλειας στην Αυστραλία μετά την εισαγωγή του το 2006.

⁵⁰ Εφημερίδα το Έθνος, 16/7/2008 και <http://www.nchr.gr>, Σχόλιο στο νομοσχέδιο για τις μεταρρυθμίσεις στην οικογένεια και τα παιδιά (2008)

2. Οι αναπαραγωγικές τεχνολογίες και ο νομοθετικός επαναπροσδιορισμός της νομικής κατηγορίας της μητρότητας

Ενώ η πατρική σχέση επαναπροσδιορίζεται αργά και σταθερά μέσα από τις οικογενειακές συγκρούσεις που (περισσότερο ή λιγότερο) επιλύει ο δικαστής, η νομοθετική μεταρρύθμιση τέθηκε στο επίκεντρο έντονου δημόσιου διαλόγου εξαιτίας των βιοϊατρικών πρακτικών της Ιατρικά Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής (Ι.Υ.Α.). Στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες ο διεπιστημονικός διάλογος δημοσιοποιήθηκε από τα Μ.Μ.Ε. Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα αφορούσε το πώς και μέχρι ποίου σημείου η εφαρμογή των αναπαραγωγικών τεχνολογιών επαναπροσδιορίζει την γονεϊκή ιδιότητα και την αποσυνδέει από το φύλο του φορέα της. Καθώς πολλές κοινωνικές ομάδες διεκδικούσαν πρόσβαση στις αναπαραγωγικές τεχνολογίες μέσα από τον δημόσιο διάλογο επανα-νοηματοδοτήθηκε η γονεϊκότητα: από τριαδική ή δυαδική σχέση ορίστηκε και ως προσωπική ιδιότητα που δίνει μια ταυτότητα. Τα κοινωνικά ζητήματα κωδικοποιήθηκαν σε νομικά ερωτήματα και απαντητικά επιχειρήματα, άλλοτε ευρέως αποδεκτά και άλλοτε αντικρουόμενα. Αν και το σύνταγμα δεν θεμελιώνει ένα ατομικό δικαίωμα, κατά πόσο επιτρέπει στον νομοθέτη να περιορίσει την ελευθερία τεκνοποιίας; Τα άτομα μπορούν να διαθέτουν ελεύθερα τα αναπαραγωγικά κύτταρα τους, ανώνυμα ή όχι, με ή χωρίς αντάλλαγμα; Οι γυναίκες μπορούν να διαθέτουν όλο το σώμα τους για να κυοφορήσουν για λογαριασμό άλλου; Ποιος αποφασίζει για την τύχη των γονιμοποιημένων ωαρίων που δεν εμφυτεύονται; Ο νομοθέτης οφείλει να αναγνωρίσει όλους τους κοινωνικούς συνδυασμούς που οδηγούν στην γέννηση παιδιών μέσω της Ι.Υ.Α.;

Στην Ελλάδα και λόγω του ότι η Ι.Υ.Α. αναπτύχθηκε χωρίς καμία διοικητική εποπτεία, τα Μ.Μ.Ε. εστίαστηκαν στη θεραπευτική δυναμική της σε συνδυασμό με την αναγκαιότητα του ελέγχου της. Η Ι.Υ.Α. συσχετίστηκε με την υπέρβαση της βιολογικής νομοτέλειας από την οικειοθελή δέσμευση για την δημιουργία οικογένειας, σε συνδυασμό με το εθνικό δημογραφικό πρόβλημα. Τα επιμέρους έντονα αμφιλεγόμενα ζητήματα δεν προβλήθηκαν ιδιαίτερα, με εξαίρεση τους κινδύνους της υπέρβασης του «φυσικού» ορίου ηλικίας για τη γυναίκα και του δυναμικού συνδυασμού της αναπαραγωγικής τεχνολογίας με την γενετική έρευνα.⁵¹ Ο νόμος ν. 3089/2002 για την Ι.Υ.Α.⁵² έθεσε δύο βασικές προϋποθέσεις για τη χρήση της αναπαραγωγικής τεχνολογίας, ότι πρέπει να είναι ιατρικά αναγκαία και να χρησιμοποιείται από άτομα σε ηλικία με φυσική αναπαραγωγική ικανότητα.⁵³ Ο νομοθέτης δεν απαγορεύει ακόμα και τις πιο αμφιλεγόμενες πρακτικές της μεταθανάτιας γονιμοποίησης και της κυοφορίας για λογαριασμό άλλου προσώπου αλλά θέτει αυστηρές προϋποθέσεις για την αναγνώριση της νομιμότητας τους και παραπέμπει στον δικαστή για τον ad hoc έλεγχο της συνδρομής τους. Με άλλα λόγια νομιμοποιεί τις οριακές πρακτικές μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις, θέτοντας επιπλέον την ασφαλιστική δικλείδα του δικαστικού ελέγχου κάθε περίπτωσης. Στη συνέχεια ενσωματώνει ανεπιφύλακτα τις συγγενικές σχέσεις που δημιουργούνται μέσω των πρακτικών της Ι.Υ.Α. ιδίως δε μέσω δωρεάς γενετικού υλικού. Αφενός αποξενώνει τους δότες γενετικού υλικού που παραμένουν ανώνυμοι. Αφετέρου δημιουργεί νομική συγγένεια, απρόσβλητη, ως προς την πατρότητα, και τεκμαιρόμενη, ως προς την μητρότητα, στην περίπτωση που μια γυναίκα κυοφορεί το γονιμοποιημένο ωάριο μιας άλλης. Με αυτόν τον τρόπο ο νομοθέτης επικυρώνει τον κοινωνικοσυναισθηματικό δεσμό μεταξύ γονέων και τέκνων ως ισότιμη

⁵¹ Ρεθυμιωτάκη, Ε., *Ρύθμιση ή αυτορρύθμιση; Το παράδειγμα της ιατρικά υποβοηθούμενης αναπαραγωγής*, Αντ. Ν.Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003, σ. 100επ.

⁵² Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε., *Τεχνητή γονιμοποίηση και Οικογενειακό Δίκαιο*, Σάκκουλας Α.Ε., Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2003 και Παπαχρίστου Θ.Κ., *Η τεχνητή αναπαραγωγή στον αστικό κώδικα*, Σάκκουλας Α.Ε., Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2003.

⁵³ Ο ν.3305/2005 επίσης για την Ι.Υ.Α. έθεσε τα πενήντα έτη ως ανώτατο όριο ηλικίας μόνο για την γυναίκα.

βάση του βιολογικού δεσμού. Διασφαλίζει το συμφέρον του μελλοντικού παιδιού να γεννιέται, με την εκ των προτέρων, θεσμικά κατοχυρωμένη βεβαιότητα ότι θα έχει ένα τουλάχιστον γονέα, υπεύθυνο για την ανατροφή του.

Εν προκειμένω ενδιαφέρει ιδιαίτερα ένα από το πιο ρηξικέλευθα στοιχεία της ελληνικής νομοθετικής ρύθμισης της Ι.Υ.Α., οι σχέσεις συγγένειας από τη μητρική γραμμή των παιδιών που έχουν κυοφορηθεί και γεννηθεί από την λεγόμενη παρένθετη ή υποκατάστατη μητέρα. Ο Έλληνας νομοθέτης στην προσπάθεια του να φανεί συνεπής με την επιλογή του να ενσωματώσει τα παιδιά της Ι.Υ.Α. προχωρεί μέχρι το τέλος. Ανατρέπει το περίφημο αξίωμα *mater sempra certa est* και δημιουργεί τεκμήριο μητρότητας υπέρ του προσώπου που θέλησε και δεσμεύτηκε να γίνει μητέρα (γονέας με κοινωνικο-συναισθηματικό κριτήριο) χρησιμοποιώντας το σώμα μιας άλλης γυναίκας. Όμως το τεκμήριο μητρότητας είναι μαχητό. Έτσι ο νομοθέτης εξομοιώνει την πατρότητα με τη μητρότητα με μια διαφορά στο τέλος. Τις εξομοιώνει επειδή αποκλείει την ίδρυση της πατρότητας και της μητρότητας των δοτών/τριών σπέρματος και ωαρίου αντίστοιχα. Επίσης τις εξομοιώνει επειδή θεσπίζει τεκμήριο της γονεϊκότητας υπέρ του γονέα με κοινωνικοσυναισθηματικό κριτήριο. Αλλά το τεκμήριο υπέρ της γυναίκας που χρησιμοποίησε το σώμα μιας άλλης για να κυοφορήσει για λογαριασμό της μπορεί να ανατραπεί. Πλέον είναι δυνατή η προσβολή και η δικαστική διεκδίκηση της μητρότητας και όχι μόνον της πατρότητας.

Πρόκειται για μια ιδιαίτερα σημαντική θεσμική καινοτομία που αίρει την έμφυλη διάσταση της γονεϊκότητας διότι καταργεί την διαφορά στον πυρήνα των νομικών εννοιών. Όσο αυτή παραμένει τόσο πιθανολογείται ότι εμποτίζονται από την κοινωνική διαφορά της γονεϊκότητας με βάση το φύλο.⁵⁴ Από νομική άποψη υποστηρίχτηκε ότι ενώ η μητρότητα «αποκαθλώνεται» από την ιερότητα της, αφού μπορεί πλέον να προσβληθεί ακόμα και στις περιπτώσεις της φυσικής αναπαραγωγής, ωστόσο δεν επιτυγχάνεται η πλήρης προστασία του παιδιού που γεννιέται μέσω της κυοφορίας από άλλη γυναίκα, δεδομένου ότι το τεκμήριο δεν είναι απρόσβλητο.⁵⁵ Πέραν αυτού όμως από ανθρωπολογική άποψη εξομοιώνεται η πατρότητα με τη μητρότητα; Η κυοφορία και ο τοκετός δεν είναι ο σκληρός πυρήνας της συμβολής του γυναικείου σώματος στην αναπαραγωγή, όπου έχει στηριχτεί ο υπερτροφικός ρόλος της μητέρας στην ανατροφή των παιδιών, ιδίως κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής τους; Αυτά αποτελούν το ψυχοσωματικό βίωμα μέσω του οποίου για τις γυναίκες το βιολογικό κριτήριο της γονεϊκότητας καθίσταται σχεδόν αδιαχώριστο από το κοινωνικοσυναισθηματικό, μέσα από το άλλοτε θετικό και άλλοτε αρνητικό πρίσμα των κοινωνικών αναπαραστάσεων για τη μητρότητα. Με την παραπάνω ρύθμιση ο νομοθέτης δεν καταρρίπτει μόνο τη παραδοσιακή νομική εννοιολόγηση της μητρότητας αλλά και ένα ισχυρότατο κοινωνικό ταμπού. Έτσι αναδεικνύεται η εμβέλεια της παρέμβασης του δικαίου στην ίδρυση της συγγένειας μέσω Ι.Υ.Α.⁵⁶

Σε συμβολικό επίπεδο το πλεονέκτημα συνίσταται στο ότι διακηρύσσεται πανηγυρικά ότι και η μητρότητα, ως ιδιότητα και ως σχέση είναι μια πολιτισμική κατασκευή. Δεν αποκτάται αυτόματα ούτε λόγω βιολογικής καταγωγής ούτε λόγω κυοφορίας και τοκετού αλλά λόγω της απόφασης μιας γυναίκας να αναλάβει την ανατροφή ενός παιδιού. Αλλά αυτό που από τη μια μεριά είναι απελευθέρωση από την άλλη οξύνει

⁵⁴ Ρεθυμιωτάκη, Ε., Μια συγκριτική έμφυλη ανάγνωση των αλλαγών του δικαίου της συγγένειας μετά τη ρύθμιση της βιοϊατρικής τεχνολογίας, σε: Μαροπούλου, Μ. (επιμ.), *Το φύλο, το σώμα και η έμφυλη διαφορά: η συνάντηση δικαίου και κοινωνικής προβληματικής*, Αθήνα, εκδ. Ε.Κ.Π.Α. & Προγράμματος Σπουδών για Θέματα Φύλου και Ισότητας, 2008, σ. 49-65.

⁵⁵ Σπυριδάκης Ι., *Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης και της συγγένειας*, Αντ.Ν.Σάκκουλας, Αθήνα, 2003, σ. 55.

⁵⁶ Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε., Το Δίκαιο ως εργαλείο κοινωνικού ελέγχου της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής,, Ινδικτος 14/2001, σσ. 145-154.

την εμπορευματοποίηση του γυναικείου σώματος, με ακόμα έναν άλλο τρόπο.⁵⁷ Στην πράξη η αντίφαση αίρεται διότι μερικές φορές αυτό που απελευθερώνει μια δεδομένη κοινωνική κατηγορία γυναικών εξασθενεί τη διαπραγματευτική ισχύ μιας άλλης. Σε κάθε περίπτωση οι συμφωνίες που περιορίζουν υπερβολικά το δικαίωμα αυτοδιάθεσης της κυοφόρου υπερβαίνουν τα όρια της νομιμότητας και προσβάλλουν την προσωπικότητα της. Το πρόβλημα διογκώνεται διότι ενώ σε νομοθετικό επίπεδο τέθηκαν ισχυρές ασφαλιστικές δικλείδες δεν είναι βέβαιο ότι αυτές λειτουργούν ενόσω ακόμα η Ι.Υ.Α. στην Ελλάδα λειτουργεί χωρίς τον στοιχειώδη διοικητικό έλεγχο, λόγω του ότι δεν έχει ενεργοποιηθεί η Εθνική Αρχή Ιατρικώς Υποβοηθούμενης αναπαραγωγής.⁵⁸

3. Η θέσπιση του συμφώνου ελεύθερης συμβίωσης ετερόφυλων ζευγαριών

Η κοινωνική πρακτική της συμβίωσης ζευγαριών χωρίς γάμο ερμηνεύεται ως απόρριψη του γαμήλιου θεσμού για ένα διπλό λόγο. Ιδίως οι νεότερες γενιές απορρίπτουν τον γάμο αφενός επειδή φέρει το στίγμα της πατριαρχικής δομής και αφετέρου επειδή διεκδικούν να διευρύνουν τα όρια του αυτοπροσδιορισμού τους στο πεδίο των οικογενειακών σχέσεων. Το φαινόμενο παρατηρείται και στην Ελλάδα παρά το ότι οι εναλλακτικές μορφές συμβίωσης, σε απόλυτο ποσοστό και σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες εξαπλώνονται με αργό ρυθμό. Τα νεαρά άτομα εξακολουθούν να συμβιώνουν με τους γονείς τους, περισσότερο τα αγόρια και λιγότερο τα κορίτσια. Παρόλα αυτά παρατηρείται σημαντική ποσοστιαία αύξηση στην κρίσιμη για τη σύναψη γάμου, ηλικιακή κατηγορία των 20-29 ετών.⁵⁹ Από την οπτική της κοινωνιολογίας του δικαίου είναι αναγκαίο να διερευνηθεί το γιατί συμβιώνουν χωρίς γάμο τα νεαρά ετερόφυλα ζευγάρια. Εάν μεν το πράττουν διότι επιθυμούν να μην υπαχθούν στο νομικά αυστηρά καθορισμένο πλαίσιο του γάμου, πρέπει ο νομοθέτης να προσδώσει στη συμφωνία τους ανάλογες συνέπειες με αυτές του γάμου; Ή απλώς ζουν μια πραγματική κατάσταση χωρίς να ενδιαφέρονται για τις νομικές συνέπειες που μπορεί να έχει η συμβίωση στο προσωπικό και περιουσιακό καθεστώς τους, οπότε φέρουν τον κίνδυνο να αντιληφτούν την αδύναμη νομική θέση τους όταν προκύψει πρόβλημα;⁶⁰ Πέρα όμως από τη βούληση των συντρόφων που συμβιώνουν δεν πρέπει να διασφαλιστεί η προστασία των παιδιών;

Άρα σε κάθε περίπτωση ο νομοθέτης θα πρέπει να σεβαστεί την ιδιωτική αυτονομία των συντρόφων να διαπλάσουν την σχέση τους αλλά και να την οριοθετήσει όταν συγκρούεται με δημόσια συμφέροντα.⁶¹ Κάτι τέτοιο όμως μπορεί να επιτευχθεί με πολλούς συνδυασμούς. Μπορεί π.χ. ο νομοθέτης να ρυθμίσει κάποιες μορφές συμβίωσης και να εξειδικεύσει ανάλογα τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που αντιστοιχούν στην κάθε μορφή. Ή μπορεί να θεσπίσει ένα ευέλικτο δίκαιο που δίνει δυνατότητα επιλογών μεταξύ περισσότερων μορφών οικογένειας, χωρίς προκαθορισμένο περιεχόμενο που όμως συνδυάζεται με δεδομένες αρχές που ισχύουν σε όλες ανεξαιρέτως προκειμένου όσοι ζουν σε οικογένειες και τα παιδιά τους να απολαμβάνουν ίδιο ή ανάλογο βαθμό προστασίας με αυτόν που διασφαλίζει ο γάμος, όπως επιβάλλει και το Σύνταγμα.⁶² Επισημαίνουμε δε ότι η

⁵⁷ Κοτζάμπαση, Α., *Δικαίωμα στη μητρότητα και τεχνητή γονιμοποίηση: ένα πολιτικό ζήτημα*, Παρατηρητής-Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2003, σ. 348 επ.

⁵⁸ Σχετικά με το πώς και γιατί η Αρχή αποδυναμώθηκε με απαράδεκτο τρόπο βλ. www.iya.gr

⁵⁹ Μαράτου (2010) όπ. π.

⁶⁰ Πάντως ασαφής αντίληψη του δικαίου διαπιστώνεται και στα έγγαμα ζευγάρια. Οι περισσότεροι άνθρωποι παντρεύονται χωρίς να γνωρίζουν επακριβώς τις έννομες συνέπειες του γάμου. Τις αντιλαμβάνονται εκ των υστέρων εάν ανακύψει πρόβλημα, Barlow, Callus & Cooke όπ.π.

⁶¹ Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Ε., *Ο νέος νόμος 3719/2008: μια πρώτη αποτίμηση*, ΕφΑΔ 10-11/2008, σ. 1016-1018.

⁶² Barlow, Callus & Cooke όπ.π. Π.χ. ο νόμος ορίζει όλες τις μορφές συγκατοίκησης που περιέχουν οικονομική υποστήριξη και προσωπική φροντίδα μεταξύ ενηλίκων (και την άτυπη, ελεύθερη

προστασία της οικογένειας δεν απορρέει μόνον από το οικογενειακό δίκαιο αλλά και το ασφαλιστικό, εργατικό και φορολογικό, μια και το πεδίο των οικογενειακών σχέσεων αποτελεί σημείο τομής διαφορετικών ρυθμιστικών λογικών. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η ελληνική νομολογία (και όχι μόνον) δεν περιλαμβάνει στην έννοια της οικογένειας τους συντρόφους που συμβιώνουν σε κατάσταση ελεύθερης συμβίωσης.⁶³ Η στάση της ελληνικής νομολογίας δεν αποτελεί εξαίρεση. Γενικότερα και τα ευρωπαϊκά δικαστήρια ακολούθησαν μέχρι την τελευταία δεκαετία την ίδια πορεία. Μεταστράφηκαν σταδιακά σε διάφορα κράτη που ρύθμισαν νομοθετικά το σύμφωνο συμβίωσης οπότε και οι δικαστές διερεύνησαν τον σκοπό του νομοθέτη. Στις περιπτώσεις που έκριναν ότι ο νομοθέτης τείνει να εξομοιώσει, να ρυθμίσει με ανάλογο τρόπο την συμβίωση με το γάμο αποφάσισαν την πλήρη εξομοίωση ως προς όλα τα δικαιώματα που συνδέονται με τον γάμο, την ασφάλιση, την συνταξιοδότηση, το δικαίωμα παραμονής, την οικογενειακή στέγη κ.τ.λ.

Τι λύση λοιπόν έδωσε ο έλληνας νομοθέτης στο παραπάνω δίλημμα με τον ν.3719/2008 που θέσπισε το σύμφωνο συμβίωσης; Θεσμοθετεί ένα εναλλακτικό μοντέλο οικογενειακής συμβίωσης ισότιμο με το γάμο όπου αναγνωρίζει σαφώς μεγαλύτερα όρια στη συμβατική ελευθερία; Η ενσωματώνει υπό προϋποθέσεις κάποιες πρακτικές συμβίωσης διασφαλίζοντας την ελάχιστη προστασία των συντρόφων και την μέγιστη των παιδιών χωρίς όμως να ανατρέπει το προνομιακό χαρακτήρα του γάμου ως μορφή συμβίωσης; Η απάντηση είναι ότι τείνει σαφώς προς το δεύτερο. Εφόσον ο θεσμός λειτουργήσει στην ελληνική κοινωνία, ο δικαστής θα είναι εκείνος που ίσως ωθήσει τα πράγματα προς την μια ή την άλλη κατεύθυνση κρίνοντας *in concreto* σε ποιες περιπτώσεις χωρεί αναλογική εφαρμογή των διατάξεων για το γάμο και σε ποιες όχι. Καταρχάς οι σύντροφοι που συμβιώνουν μπορούν να συνάψουν συμφωνία με την οποία να αυτορρυθμίζουν τις προσωπικές και περιουσιακές σχέσεις τους. Δηλαδή υπό ορισμένες προϋποθέσεις, τυπικές (συμβολαιογραφικό έγγραφο και δήλωση στο ληξιαρχείο) και ουσιαστικές (να μην συντρέχουν κωλύματα λόγω ανηλικότητας και συγγενικής σχέσης των συντρόφων) προσέδωσε στην βούληση των ετερόφυλων ζευγαριών που συμβιώνουν διαπλαστική δύναμη να διαμορφώσουν τις σχέσεις τους. Όσον αφορά τους συντρόφους, στις μεν προσωπικές σχέσεις ο νομοθέτης επιβάλλει μόνον την μη αλλαγή επωνύμου. Στις δε περιουσιακές σχέσεις πάλι οι σύντροφοι συμφωνούν για το καθεστώς της αυτοτέλειας ή της κοινοκτημοσύνης ή οτιδήποτε άλλο, εφόσον αυτό δεν προσκρούει σε κανόνες αναγκαστικού δικαίου π.χ. η σύσταση προίκας. Ο νομοθέτης προβλέπει όμως την αξίωση συμμετοχής στα αποκτήματα.⁶⁴ Η λύση του συμφώνου γίνεται με τον ίδιο τρόπο όπως και η σύσταση του. Εάν προβλέπεται από τη συμφωνία μπορεί να γεννήσει δικαίωμα διατροφής, εφόσον η συμβατική υποχρέωση διατροφής δεν απενεργοποιείται λόγω απορίας του υπόχρεου ή λόγω γάμου ή σύναψης άλλου συμφώνου του δικαιούχου.⁶⁵ Επίσης ο θάνατος γεννά κληρονομικό δικαίωμα στον επιζώντα σύζυγο αλλά μικρότερο από αυτό του συζύγου,

συμβίωση) και τις υπάγει σε ένα *minimum* προστασίας που διατρέχει όλο το οικογενειακό δίκαιο. Από εκεί και πέρα οι συμβιούντες ρυθμίζουν με τις συμφωνίες τους τις σχέσεις τους.

⁶³ 1735/2006 ΑΠ, Χρ/Δ 2007,131. Με την αιτιολογία ότι πρόκειται για «παράτυπη ή αντικανονική» συμβιωτική «σχέση που βρίσκεται στο περιθώριο της νομικής ζωής» δεν αναγνώρισε δικαίωμα χρηματικής ικανοποίησης λόγω ψυχικής οδύνης (932 ΑΚ) στη σύντροφο και τα παιδιά θύματος αυτοκινητιστικού δυστυχήματος, παρά το ότι ζούσαν μαζί 20 χρόνια! Ωστόσο ο νομοθέτης προσέδωσε έννομα αποτελέσματα στην πραγματική κατάσταση της συμβίωσης, την απώλεια του δικαιώματος διατροφής διαζευγμένου συζύγου (1444§2 ΑΚ) και το δικαίωμα πρόσβασης σε Ι.Υ.Α που αναγνωρίζεται στο άγαμο ζευγάρι που συμβιώνει (1456 ΑΚ).

⁶⁴ Η εκ των προτέρων παραίτηση από αυτήν είναι άκυρη διότι πρόκειται για αξίωση αδικαιολόγητου πλουτισμού, Παπαχρίστου, Θ./Κουμουτζής, Ν./Τσούκα, Χρ., *Το Σύμφωνο Συμβίωσης. Ερμηνευτικός οδηγός στα άρθρα 1-13 του Ν.3719/2008*, Δίκαιο & Οικονομία, Π.Ν.Σάκκουλας, Αθήνα, 2009.

⁶⁵ Με αναλογική εφαρμογή της ΑΚ 1444§2, Χριστοδούλου, Κ., *Σύμφωνο Συμβίωσης: Κατάλυση ή ενδοτικοποίηση του θεσμού του γάμου*; Προς μια αξιολογική ομογενοποίηση του δικαίου της συμβίωσης, *ΕφΑΔ* 1/2009, σ. 50-55.

εκτός βέβαια εάν προβλέπεται διαφορετικά με διαθήκη. Με βάση τα παραπάνω πράγματι διαπιστώνεται μια τάση συμβατικοποίησης των σχέσεων μεταξύ συντρόφων, μια ενδοτικοποίηση του γαμήλιου θεσμού.⁶⁶ Ενώ όμως ο νομοθέτης αρκείται σε μια ελάχιστη πρόβλεψη ώστε να διασφαλίσει ρητά την συνταγματική επιταγή της ισότητας μεταξύ συντρόφων εξομοιώνει πλήρως τις σχέσεις μεταξύ γονέων και παιδιών. Εν προκειμένω η ιδιωτική αυτονομία δεν έχει θέση και η εξομοίωση των σχέσεων των γονέων με τα παιδιά, σε όποιο σχήμα και εάν έχουν αυτά γεννηθεί παραμένει κεντρικός πυλώνας του οικογενειακού δικαίου.

Ωστόσο η επιλογή της παραπάνω ισορροπίας αποσταθεροποιείται εξαιτίας δύο άλλων. Αφενός μεν σε περίπτωση σύγκρουσης με το γάμο το σύμφωνο υποχωρεί (λύνεται αυτοδίκαια εάν κάποιος συμβαλλόμενος παντρευτεί ή ο δικαιούχος διατροφής μετά τη λύση έπεται του νομίμου συζύγου ή του διαζευγμένου) και άρα προκύπτει ότι ο νομοθέτης ιεραρχεί τους θεσμούς.⁶⁷ Υπέρ της ιεράρχησης συνηγορεί και το ότι αποκλείει την υιοθεσία από τους συμβιούντες.⁶⁸ Αφετέρου απαλείφτηκε από το αρχικό σχέδιο της νομοπαρασκευαστικής επιτροπής η αναλογική εφαρμογή των διατάξεων για το γάμο στα θέματα που δεν αναφέρει ρητά ο ν. 3719/2008⁶⁹ Άρα συνάγεται ότι ο νομοθέτης δεν ήθελε να εξομοιώσει πλήρως τις συνέπειες με το γάμο. Ωστόσο ακόμα και σε αυτήν την περίπτωση πρέπει να διερευνηθεί ο επιδιωκόμενος βαθμός της εξομοίωσης, κρίνοντας κάθε συγκεκριμένο ζήτημα ώστε να μην προκύπτουν αξιολογικές αντιφάσεις.⁷⁰ Το ζήτημα δεν παρουσιάζει μόνο θεωρητικό ενδιαφέρον αλλά έχει καθοριστική σημασία για την εφαρμογή των διατάξεων του ασφαλιστικού, συνταξιοδοτικού, δημοσιούπαλληλικού, εργατικού και φορολογικού δικαίου που πραγματώνουν την προστασία της οικογένειας με ή χωρίς γάμο από το Σύνταγμα (άρθ. 21Σ) και την ΕΣΔΑ (άρθ. 8 και 14), με βάση βέβαια την αρχή της αναλογικότητας. Ήδη το Νομικό Συμβούλιο του Κράτους γνωμοδότησε ότι στα πρόσωπα που συνάπτουν το σύμφωνο δεν εφαρμόζονται οι διατάξεις που επεκτείνουν το δικαίωμα ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης στα προστατευόμενα, μη εργαζόμενα μέλη της οικογένειας του δικαιούχου της επειδή σύμφωνα με την γενική αρχή του ασφαλιστικού δικαίου οι διατάξεις του πρέπει να ερμηνεύονται στενά. Επομένως δημιουργείται ο κίνδυνος ο θεσμός του συμφώνου να καταστεί ανενεργός.

4. Η αναγνώριση της ομόφυλης συντροφικότητας και το ζήτημα της απόκτησης τέκνων από ομόφυλα ζευγάρια

Κατά παράδοξο τρόπο ενώ όλο και περισσότερα ετερόφυλα ζευγάρια (κυρίως νεαρής ηλικίας) δεν θέλουν να «περικλειστούν» στον γαμήλιο θεσμό υπάρχουν κάποια άλλα που το διεκδικούν έντονα. Το κίνημα των ομοφυλοφίλων (ή ορθότερα ένα τμήμα του) διεκδικεί την αλλαγή της στάσης του δικαίου απέναντι στην ομοφυλοφιλία, δηλαδή την συμπερίληψη της στις μορφές συντροφικότητας και οικογένειας που αυτό θεσμοθετεί. Μέσω του ακτιβισμού προκαλούν την νομολογία δικαστηρίων σε εθνικό και διεθνές επίπεδο ώστε να φανεί η αντίθεση του δικαικού αποκλεισμού τους σε θεμελιώδεις αξίες

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη (2008) ό.π., Σταμπέλου, Χρ., Σύμφωνο Συμβίωσης και Ισότητα, *Χρ/Δ*, Θ/2009, σ. 189-192 και Παπαχρίστου, Θ. Κ., Κριτικές παρατηρήσεις στο νόμο 3719/2008, *ΕφΑΔ* 10-11/2008 (α), σ. 1018-1020.

⁶⁸ Σταμπέλου (2008) ό.π. Σε αντιδιαστολή δε ο νομοθέτης επιτρέπει την χρήση Ι.Υ.Α. σε μοναχική άγαμη γυναίκα και ετερόφυλα ζεύγη που συμβιώνουν σε ελεύθερη ένωση!

⁶⁹ Ζήτημα αναλογικής εφαρμογής δεν τίθεται βέβαια για τα ζητήματα που ο νομοθέτης άφησε ρητά στη βούληση των μερών, π.χ. στο πεδίο των προσωπικών σχέσεων. Εάν κάποιος σύντροφος αθετεί την συμφωνία τότε εφαρμόζονται οι διατάξεις για την αθέτηση συμβατικής υποχρέωσης οπότε υποχρεούται να αποζημιώσει τον άλλον, Παπαχρίστου/Κουμουτζής/Τσούκα ό.π.

⁷⁰ Χριστοδούλου ό.π.

του ευρωπαϊκού πολιτισμού, όπως η απαγόρευση των διακρίσεων λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού (άρθ. 8 ΕΣΔΑ) ή η προστασία της ιδιωτικής και της οικογενειακής ζωής (άρθ. 14 ΕΣΔΑ). Διεκδικούν να αναγνωριστεί νομικά η ομοφυλόφιλη συντροφικότητα και η ομογονεϊκότητα, δηλαδή να ατονήσει ο έμφυλος προσδιορισμός των αντίστοιχων νομικών κατηγοριών ώστε να αναπροσαρμοστούν για να τις συμπεριλάβουν.

Καταρχάς διεθνώς έχουν αλλάξει οι κοινωνικές αναπαραστάσεις για την ομοφυλοφιλία αλλά και οι πρακτικές των ομοφυλόφιλων. Η σύνδεση τους με την επιδημία του AIDS συνέβαλλε στη διεκδίκηση μιας νέας συλλογικής ταυτότητας. Παράλληλα με την παραδοσιακή αναπαράσταση της ομοφυλοφιλίας ως περιθωριακής πρακτικής αναδύεται μια νέα, αυτή του πειραματικού, οικογενειακού μορφώματος, εναλλακτικού των ετερόφυλων οικογενειών. Ο όρος «ομογονεϊκότητα» περιγράφει το σύνολο των καταστάσεων που επιτρέπουν σε ομοφυλόφιλους να γίνουν γονείς δηλαδή την από κοινού υιοθεσία ή προσφυγή στις μεθόδους της Ι.Υ.Α. και την κοινή γονεϊκότητα, στο πλαίσιο της ανασύνθεσης οικογενειών ύστερα από ετεροφυλοφιλική ένωση.⁷¹ Ενόψει της αλλαγής των κοινωνικών πρακτικών και αναπαραστάσεων η ομοφοβία, το ιδιαίτερο αυτό είδος κοινωνικού ρατσισμού έχει μειωθεί. Από ανθρωπολογική άποψη οι δυτικές κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας φαίνεται ότι πρωτοτυπούν, θεσμοθετώντας την οικογένεια ομοφύλων.⁷² Από τη δεκαετία '90 θεσπίστηκε σταδιακά το σύμφωνο συμβίωσης για ομόφυλα ζευγάρια που πλέον στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες τα εξομοιώνει με τις συμβιώσεις ετερόφυλων.⁷³ Κατά τη δεκαετία '00 κάποιες χώρες υπερβαίνουν την από αιώνες παγιωμένη πολιτισμική αντίληψη ότι ο γάμος αφορά άτομα διαφορετικού φύλου και επιτρέπουν την σύναψή του και σε ομόφυλα ζευγάρια. Επίσης τους αναγνωρίζουν τη δυνατότητα της από κοινού υιοθεσίας τέκνων ή την υιοθεσία των τέκνων του συντρόφου, προκειμένου να απολαύσουν στην ουσία το δικαίωμα στην οικογενειακή ζωή.

Στην Ελλάδα τι πρέπει να κάνει ο νομοθέτης δυνάμει του ισχύοντος νομικού πλαισίου με βάση το Σύνταγμα, την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) που επιτάσσουν το σεβασμό των δικαιωμάτων και την ίση μεταχείριση των ομοφυλόφιλων; Καταρχάς το Σύνταγμα (άρθ. 21) προστατεύει το γάμο ως κοινωνικό δικαίωμα και ατομικό δικαίωμα.⁷⁴ Εάν κανείς παραμερίσει έναν υπερβατικό, φορτωμένο με θρησκευτικό και ιστορικό περιεχόμενο ορισμό του γάμου, μπορεί να θεμελιώσει ότι το Σύνταγμα δεν αναφέρεται μόνον σε γάμο ετερόφυλων προσώπων. Άλλως θα αποτελούσε άμεση διάκριση λόγω φύλου και έμμεση λόγω ερωτικής προτίμησης, και άρα κατάφαση στον (υποτιθέμενο εγγενή) έμφυλο χαρακτήρα των θεσμών του.⁷⁵ Επίσης παρά την αργή εξέλιξη της νομολογίας του, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων μεταστράφηκε προοδευτικά. Ενώ αρχικά είχε αναγνωρίσει στα ομόφυλα ζευγάρια μόνο το δικαίωμα της προστασίας της ιδιωτικής ζωής, πρόσφατα τους αναγνώρισε δικαίωμα προστασίας της οικογενειακής ζωής, λαμβάνοντας υπόψη τις αλλαγές στις ευρωπαϊκές νομοθεσίες.⁷⁶ Επομένως το κρίσιμο ερώτημα αφορά τις ευρύτερες δικαιοπολιτικές αντιλήψεις και όχι την στενά νομική επιχειρηματολογία. Πρέπει να μετασχηματιστεί η

⁷¹ Fassin, E., Ομοφυλόφιλα ζευγάρια και ομογονεϊκές οικογένειες, σε: M. Maguani (επιμ), *Γυναίκες, Φύλο, Κοινωνία, Αθήνα, Μεταίχμιο*, 2006, σ. 241-251.

⁷² Godelier, M., La famille en chantier, *Le Monde Magazine*, 2010, σ. 25-32.

⁷³ Παπαζήση, Θ., Η οικογένεια προσώπων του αυτού φύλου: Εκφυλισμός ή ίση μεταχείριση;, *ΧρΙΑ Ζ/2007*, σ. 761-767.

⁷⁴ Παπαδοπούλου, Λ., Γάμος ομοφύλων, Μια απόπειρα νομικής και δικαιοπολιτικής αξιολόγησης, *ΔΤΑ 38/2008*, σ. 405-489 και Μάλλιος, Β., Κατοχύρωση συμβίωσης ομοφύλων: ελληνική πραγματικότητα και ευρωπαϊκή διάσταση σχόλιο, www.constitutionalism.gr/html/ent/583/ent.1583.asp.

⁷⁵ Παπαδοπούλου όπ. π.

⁷⁶ Schalk and Kopf κατά Αυστρίας (24.6.2010). Όμως εξακολουθεί να θεωρεί ότι οι εθνικοί νομοθέτες δεν υποχρεούνται να θεσπίσουν τον γάμο ομόφυλων. Έχουν περιθώριο εκτίμησης παρά την αλλαγή των κοινωνικών αντιλήψεων και του δικαίου που αυτή προκάλεσε σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες.

δικαιική κατηγορία του γάμου ώστε να εξουδετερωθεί το κριτήριο του φύλου όταν οι κοινωνικές αναπαραστάσεις έχουν μεν αλλάξει αλλά δεν έχουν μετασηματιστεί ριζικά; Πρέπει ο νομοθέτης ή μπορεί ο δικαστής να ωθήσουν τους κοινωνούς προς την εμπέδωση της συμπεριληπτικής ισότητας στο πεδίο των οικογενειακών σχέσεων,⁷⁷ όπως και στο παρελθόν καταργώντας τις διακρίσεις λόγω φύλου τώρα πια στον πυρήνα του ορισμού του γάμου;

Ο έλληνας νομοθέτης έκανε ήδη μια καθοριστική επιλογή. Ενώ θέσπισε το σύμφωνο συμβίωσης το περιόρισε μόνο σε ετερόφυλα ζευγάρια. Το αποτέλεσμα είναι όμως ότι ενώ αυτά έχουν περισσότερες επιλογές τα ομόφυλα δεν έχουν καμία. Αλλά από τη στιγμή που η ελληνική έννομη τάξη προσδίδει έννομες συνέπειες στην συμβίωση χωρίς γάμο τίθεται πλέον με σαφήνεια το ζήτημα της διάκρισης με βάση το σεξουαλικό προσανατολισμό. Εύλογα λοιπόν ελληνικές οργανώσεις για τα δικαιώματα των ομοφυλόφιλων προκάλεσαν την ελληνική έννομη τάξη να τοποθετεί ξεκάθαρα επί του θέματος, με αφορμή τους δύο πολιτικούς γάμους δύο ομόφυλων ζευγαριών που δέχτηκε να τελέσει το 2008 ο δήμαρχος Τήλου. Επειδή η αντίδραση ήταν αναμενόμενη απώτερος σκοπός του ακτιβισμού με την μορφή των περίφημων πλέον γάμων ήταν η διακήρυξη της προσβολής των δικαιωμάτων της οικογενειακής ζωής από το Ε.Δ.Α.Δ. αφού βέβαια εξαντληθούν οι βαθμοί δικαιοδοσίας της ελληνικής δικαιοσύνης. Τελικά ο Εισαγγελέας Ρόδου άσκησε αγωγές με αίτημα να αναγνωριστεί η ανυπαρξία των γάμων, που έγιναν δεκτές με τις αποφάσεις 114-115/2009 του Πολ.Πρωτ.Ρόδου. Παρότι ο δικαστής δεν ανέπτυξε μια ρηξικέλευθη νομική επιχειρηματολογία έθεσε τον έλληνα νομοθέτη ενώπιον των ευθυνών του. Ναι μεν ανέφερε τον χριστιανο-ρωμαϊκό ορισμό του γάμου και δεν έκρινε αντισυνταγματική την παράλειψη του νομοθέτη να προσδώσει έννομα αποτελέσματα στην οικογενειακή ζωή των ομοφυλόφιλων. Ωστόσο αφού τόνισε ότι ο Αστικός Κώδικας έχει κενό (διότι δεν μπορούσε εκείνη την εποχή να ρυθμίσει το ζήτημα) και ότι το Ε.Δ.Α.Δ. έχει αποφανθεί ότι το ζήτημα έγκειται στην διακριτική ευχέρεια του εθνικού νομοθέτη, κατέληξε ότι πλέον ο νομοθέτης οφείλει να το επιλύσει για λόγους ασφάλειας δικαίου, όπως συνέβη σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες.

Πράγματι ο έλληνας νομοθέτης αφής αποφάσισε να κάνει το κρίσιμο βήμα θεσπίζοντας ένα εναλλακτικό μόρφωμα με το γάμο δεν μπορεί πλέον να δικαιολογήσει τον ολοκληρωτικό αποκλεισμό των ομόφυλων ζευγαριών από το πεδίο του οικογενειακού δικαίου. Η μη συμπερίληψη τους συνιστά παραβίαση του δικαιώματος για ελεύθερη ανάπτυξης της προσωπικότητας (άρθ. 5 και 9 Σ), που περιλαμβάνει το δικαίωμα σύναψης διαπροσωπικών σχέσεων, ελεύθερης επιλογής ερωτικού συντρόφου και συμβίωσης με αυτόν⁷⁸. Ο αποκλεισμός μοιάζει να αποτελεί συνειδητή επιλογή όταν αντιδιαστέλλεται με το ότι ο νομοθέτης αποδέχτηκε σε πρωτοποριακό βαθμό τις πρακτικές της Ι.Υ.Α. Ίσως πάλι η διαφορά της στάσης δείχνει φόβο ενόψει της σύγκρουσης είτε με ισχυρούς κοινωνικούς φορείς είτε με βαθιά ριζωμένες αντιλήψεις για τα έμφυλα πρότυπα. Πάντως πόσο ισχυρό παραμένει το επιχείρημα ότι ο νομοθέτης πρέπει να περιμένει τις κοινωνικές αντιλήψεις και πρακτικές να ωριμάσουν όταν έχει ήδη ανατρέψει ένα τόσο ισχυρό ταμπού όπως αυτό του τοκετού ως ατράνταχτη απόδειξη της μητρικής ιδιότητας; Ενώ όσον αφορά την Ι.Υ.Α. το οικογενειακό δίκαιο αναλαμβάνει πρωταγωνιστικό ρόλο, αρνείται προκλητικά να αντιμετωπίσει την ομόφυλη συντροφικότητα. Ενδιάμεσα επιτρέπει στα ετερόφυλα ζευγάρια που συμβιώνουν χωρίς γάμο και στους πρώην συζύγους να διαπλάσουν, σε συνεργασία με τον δικαστή μορφές συντροφικότητας και γονεϊκότητας εκτός ή στο περιθώριο(;) του γάμου.

⁷⁷ Το επιχείρημα ότι ο θεσμός αφορά μιας μειοψηφία είναι ανεπαρκές. Όχι μόνον γιατί ο σεβασμός των μειοψηφιών είναι ενδεικτικός για την ποιότητα της δημοκρατίας (Παπαχρίστου, Θ.Κ. (β), Η νομοθετική κατοχύρωση της συμβίωσης, *Το Βήμα Ιδεών*, Ιούλιος 2008) αλλά και διότι παραβιάζεται ο πυρήνας του δικαιώματος της ιδιωτικής ζωής (Παπαδοπούλου όπ. π.).

⁷⁸ Μάλλιος όπ. π.

Βιβλιογραφία

- Barlow, A., Regulation of Cohabitation, Changing Family Policies and Social Attitudes: A Discussion of Britain Within Europe, *Law & Policy*, vol 26, No 1, 2004, σ. 57-84.
- Barlow, A./ Callus,Th./ Cooke, E., Community of Property: A Study for England and Wales, *Family Law*, 2003, 34, p. 47-52.
- Beck, U./ Beck-Gernsheim, E., *The normal chaos of love*, Polity Press, Cambridge, 1995.
- Commission of the European Communities, Commission Staff Working Document, *Demography report 2008: Meeting Social Needs in an Ageing Society*, Brussels, SEC (2008) 2911.
- David,M., *Personal and Political, Feminism, sociology and family life*, Oakhill-London, Trentham Books Limited, 2003.
- Dubisch.J. (ed), *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton University, New Jersey, 1986 και Μαράτου-Αλιμπράντη, Λ., Η οικογένεια στην Αθήνα: Οικογενειακά Πρότυπα και πρακτικές, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1999.
- Fassin, E., Ομοφυλόφιλα ζευγάρια και ομογονεϊκές οικογένειες, σε: Μ. Maruani (επιμ), *Γυναίκες, Φύλο, Κοινωνία, Αθήνα*, Μεταίχμιο, 2006, σ. 241-251.
- Godelier, M., La famille en chantier, *Le Monde Magazine*, 2010, σ. 25-32.
- Lacroix, C., Freedom, desire and power: Gender processes and presumption of shared care and responsibility after parental separation, *Women's Studies International Forum*, Vol. 29/2, 2006, p. 184-196, at <http://www.sciencedirect.com/science/article>
- Meulders-Klein, M.-T., Les recompositions familiales et le droit au temps de démariage, in: M.-T., Meulders-Klein / Théry (dir), *Les récompositions familiales aujourd'hui*, Paris, Nathan, p. 313-333.
- Parsons, T., The social structure of the family, in R.N. Anshen (dir), *The Family: Its functions and destiny*, New York, Harper, 1949.
- Tahon, M.-B., *La famille désintituée. Introduction à la sociologie de la famille*, Les Presses de l'université d'Ottawa, 1995.
- Varikas,E., Un féminisme difficile, in *Les Temps Modernes*, 1985, no 473, La Grèce en mouvement, 918-935.
- Fassin, E., Ομοφυλόφιλα ζευγάρια και ομογονεϊκές οικογένειες, σε: Μ. Maruani (επιμ.), *Γυναίκες, Φύλο, Κοινωνία, Αθήνα*, Μεταίχμιο, 2006, σ. 241-251.
- Théry, I., Η δυναμική της ισότητας φύλου και οι μετασχηματισμοί της συγγένειας, σε: Μ. Maruani (επιμ.), *Γυναίκες, Φύλο, Κοινωνία, Αθήνα*, Μεταίχμιο, 2006, σ. 209-219.
- Αθανασιάδου, Χ./Πετροπούλου,Σ./Μιμίκου, Γ., *Οι συνθήκες της γυναικείας απασχόλησης στην Ελλάδα: 1980-2000*, Μελέτη Κέντρου Ερευνών για θέματα Ισότητας, Αθήνα, 2001.
- Κιζέλης, Γ./Καυταντζόγλου, Ρ., *Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτισμικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας: μεταβαλλόμενα σχήματα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1984.
- Καντσά, Β., Γαμήλιες στρατηγικές: ορατές πολιτικές αθέατες παραδοχές, *Διεθνές Συμπόσιο «Αναθεωρήσεις του Πολιτικού»: Ανθρωπολογική και Ιστορική Έρευνα στην Ελληνική Κοινωνία*, Μυτιλήνη, 8-11 Νοεμβρίου 2007, σ. 1-13.
- Καραμεσίνη, Μ., *Γυναίκες και απασχόληση στην Ελλάδα. Τάσεις και διεθνείς συγκρίσεις*, Στατιστική Επετηρίδα Εργασίας, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα, 1998.
- Κικίλιας,Η./ Παπαηλιού, Ο. / Φαγαδάκη, Ε., Διαστάσεις κοινωνικού αποκλεισμού των μονογονεϊκών οικογενειών στην Ελλάδα, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 2008.
- Κορωναίου, Α., *Ο ρόλος των πατέρων στην εξισορρόπηση της επαγγελματικής και οικογενειακής-προσωπικής ζωής*, Κ.Ε.Θ.Ι, 2007.
- Κορώσης, Κ., *Πατέρας και παιδί, Η επικοινωνία του πατέρα με το παιδί της σχολικής ηλικίας κατά τις ελεύθερες ώρες*, Ατραπός, Αθήνα, 2003.
- Κοτζαμάνης, Β./ Σοφianoπούλου Κ., Η γαμηλιότητα των γυναικών στην Ελλάδα: ο θεσμός του γάμου σε κρίση, *Δημογραφικά νέα*, Ιαν-Φεβ. 2009/3, σ. 1-4, σε: <http://www.demography-lab.prd.uth.gr>
- Κοτζάμπαση Α., *Η έννοια και η λειτουργία της έγγαμης συμβίωσης – Ερμηνευτική προσέγγιση των άρθρων 1386 και 1387 ΑΚ*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1992. (διατριβή)
- Κοτζάμπαση, Α., *Δικαίωμα στη μητρότητα και τεχνητή γονιμοποίηση: ένα πολιτικό ζήτημα*, Παρατηρητής-Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2003.
- Κοτζάμπαση, Α., *Οι συμφωνίες των συζύγων για τις συνέπειες του διαζυγίου*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1999.

- Κοτζαμπάση, Α./ Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε./ Αναστασιάδου-Νικηφόρου, Σ. (επιμ.), *Σύμφωνο Συμβίωσης και μεταρρυθμίσεις στο οικογενειακό δίκαιο (ν.3719/2008)*, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2009.
- Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε., *Τεχνητή γονιμοποίηση και Οικογενειακό Δίκαιο*, Σάκκουλας Α.Ε., Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2003.
- Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε., Το Δίκαιο ως εργαλείο κοινωνικού ελέγχου της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής,, *Ινδικτος* 14/2001, σ.145-154.
- Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Ε., ο νέος νόμος 3719/2008: μια πρώτη αποτίμηση, *ΕφΑΔ*, 10-11/2008, σ. 1016-1018.
- Κωνσταντίδου, Χ., Το Κοινωνικό Φύλο στο Περιοδικό «Εψιλον» της Κυριακάτικης Ελευθεροτυπίας, σε: Γ.Παπαγεωργίου (επιμ.), *Έμφυλοι Μετασχηματισμοί, Συνέδριο*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2007, available at: www.soc.uoc.gr/gender/documents/gend.trans-Proceedings.pdf
- Μάλλιος, Β., Κατοχύρωση συμβίωσης ομοφύλων: ελληνική πραγματικότητα και ευρωπαϊκή διάσταση σχόλιο, www.constitutionalism.gr/html/ent/583/ent.1583.asp
- Μάνεσης, Αρ., *Ατομικές ελευθερίες, τ. α΄*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 1982, σ. 68
- Μαράτου-Αλιμπράντη, Λ., *Η οικογένεια στην Αθήνα: οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1999.
- Μαράτου-Αλιμπράντη, Λ., Νέες μορφές οικογένειας. Τάσεις και εξελίξεις στη σύγχρονη Ελλάδα, *Εγκέφαλος*, 2010, 47(2), σ. 55-66.
- Μιχοπούλου, Α., Τα πρώτα βήματα της φεμινιστικής θεωρίας στην Ελλάδα και το περιοδικό *Σκούπα*, Για το Γυναικείο ζήτημα)1979-1981, *Δίνη*, 1995-1996, 8, Αφιέρωμα, Από την ιστορία του σύγχρονου φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα, σ. 30-72.
- Μουρίκη, Α., *Πολιτικές προτεραιότητας και σημαντικά ζητήματα που αναδύονται σε σχέση με τη συμφιλίωση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2008.
- Μπαλούρδος, Δ., Κρίση της Οικογένειας και Δημογραφικοί μετασχηματισμοί: Θεωρητικές αναλύσεις και εμπειρικά πρότυπα, σε: *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας (2003-2004)*, όπ. π. 47-58.
- Παπαδοπούλου, Λ., Γάμος ομοφύλων, Μια απόπειρα νομικής και δικαιοπολιτικής αξιολόγησης, *ΔτΑ* 38/2008, σ. 405-489.
- Παπαζήση, Θ., Η οικογένεια προσώπων του αυτού φύλου: Εκφυλισμός ή ίση μεταχείριση;, *ΧρΙΔ* Ζ/2007, σ. 761-767.
- Παπαχρίστου Θ.Κ., *Η τεχνητή αναπαραγωγή στον αστικό κώδικα*, Σάκκουλας Α.Ε., Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2003.
- Παπαχρίστου, Θ., *Εγχειρίδιο οικογενειακού δικαίου*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Αντ.Ν.Σάκκουλας, 2005³.
- Παπαχρίστου, Θ./Κουμουτζής, Ν./Τσούκα, Χρ., *Το Σύμφωνο Συμβίωσης. Ερμηνευτικός οδηγός στα άρθρα 1-13 του Ν.3719/2008*, Δίκαιο & Οικονομία, Π.Ν.Σάκκουλας, Αθήνα, 2009.
- Παπαχρίστου, Θ.Κ. (α), Κριτικές παρατηρήσεις στο νόμο 3719/2008, *ΕφΑΔ* 10-11/2008, σ. 1018-1020.
- Παπαχρίστου, Θ.Κ. (β) , Η νομοθετική κατοχύρωση της συμβίωσης, *Το Βήμα Ιδεών*, Ιούλιος 2008.
- Παπαχρίστου, Θ.Κ., Κοινωνιολογία του δικαίου, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ.Ν.Σάκκουλας, 1999.
- Ρεθυμιωτάκη, Ε., Μια συγκριτική έμφυλη ανάγνωση των αλλαγών του δικαίου της συγγένειας μετά τη ρύθμιση της βιοϊατρικής τεχνολογίας, σε: Μαροπούλου, Μ., *Το φύλο, το σώμα και η έμφυλη διαφορά: η συνάντηση δικαίου και κοινωνικής προβληματικής*, Αθήνα, εκδ. Ε.Κ.Π.Α. & Προγράμματος Σπουδών για Θέματα Φύλου και Ισότητας, 2008, σ. 49-65.
- Ρεθυμιωτάκη, Ε., *Ρύθμιση ή αυτορρύθμιση; Το παράδειγμα της ιατρικά υποβοηθούμενης αναπαραγωγής*, Αντ. Ν.Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003.
- Ρήγα, Α.-Β.(επιμ.), *Η οικογένεια στην Ελλάδα σήμερα: θεωρητικές προσεγγίσεις και ερευνητικά δεδομένα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2008.
- Ρήγα, Α.-Β., Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις για την οικογένεια σήμερα, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006.
- Σπυριδάκης Ι., *Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης και της συγγένειας*, Αντ.Ν.Σάκκουλας, Αθήνα, 2003.
- Σταμπέλου, Χρ., Σύμφωνο Συμβίωσης και Ισότητα, *ΧρΙΔ*, Θ/2009, σ. 189-192.
- Σταμπέλου,Χ., *Προσωπικότητα και Οικογενειακές Σχέσεις. Το παράδειγμα της επικοινωνίας του τέκνου*, Αντ.Ν.Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2010.
- Συμεωνίδου Χ./Μαγδαληνός, Μ., *Πολιτικές για την οικογένεια στις χώρες της ΕΕ., Εναρμόνιση οικογενειακής και εργασιακής ζωής*, Αντ.Ν.Σάκκουλας, 2007.

- Συμεωνίδου, Χ., Κράτος Πρόνοιας και οικογένεια στις χώρες της νότιας Ευρώπης. Η περίπτωση της Ελλάδας, σε: *Οικογένεια, Ευρώπη, 21^ο αιώνας. Όραμα και θεσμοί*, Αθήνα, Ίδρυμα για το παιδί και την οικογένεια, 1998, σ. 341-349.
- Συμεωνίδου, Χ., Σύσταση και διάλυση των οικογενειακών σχέσεων στην Ελλάδα, Δ.Ζιώμας/ Χ.Κάππη/ Ο.Παπαηλιού, Γ.Παπαπέτρου/ Ε.Φαγαδάκη (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας (2003-2004)*, Αθήνα, ΕΚΚΕ-Ινστιτούτο Κοινωνικής Πολιτικής, 2005, σ.59-66.
- Τσαούση, Α., Οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες μετά το διαζύγιο: οι αθέλητες συνέπειες της αλλαγής του θεσμικού πλαισίου, σε: Κονιόρδος, Σ./Μαράτου-Αλιμπράντη/Παναγιωτοπούλου, Ρ., (επιμ.), *Κοινωνικές εξελίξεις στη σύγχρονη Ελλάδα, Εργασία, Εκπαίδευση, Οικογένεια, Παρέκκλιση*, Αντ.Ν.Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006, σ. 449-488.
- Χριστοδούλου, Κ., Σύμφωνο Συμβίωσης: Κατάλυση ή ενδοτικοποίηση του θεσμού του γάμου;. Προς μια αξιολογική ομογενοποίηση του δικαίου της συμβίωσης, *ΕφΑΔ* 1/2009, σ. 50-55.

«Ο θεσμός των συμβουλίων ένταξης μεταναστών ως πολιτική ένταξης των μεταναστών στην Ελλάδα»

Νίκος Σαρρής¹

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο θεσμός των Συμβουλίων Ένταξης Μεταναστών προβλέπεται στον Ν.3852/2010 και δημιουργείται σε κάθε δήμο ως ουσιαστική προσπάθεια ένταξης των μεταναστών και ενσωμάτωσή τους στις τοπικές κοινωνίες. Το άρθρο στοχεύει στην παρουσίαση του θεσμού στο πλαίσιο της πολυεπίπεδης διακυβέρνησης και στην ανάδειξη της εμπλοκής υπερεθνικών, εθνικών και υποεθνικών επιπέδων στα ζητήματα της ένταξης των μεταναστών. Η αρχή της επικουρικότητας με τη Συνθήκη της ΕΕ το 1992, η Λευκή Βίβλος της Επιτροπής Πρόντι για την Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση του 2001, και η Λευκή Βίβλος της Ολομέλειας της Επιτροπής των Περιφερειών του 2009 είναι ενδεικτικά βήματα για να αποδείξουν τη συνεργασία διαφορετικών φορέων για την ένταξη των μεταναστών.

Αρχικά θα παρουσιαστεί συνοπτικά η ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική, στη συνέχεια θα αποτυπωθεί το εθνικό θεσμικό πλαίσιο και η συμβολή του στα ζητήματα ένταξης, έπειτα θα αναλυθεί ο θεσμός των Συμβουλίων Ένταξης Μεταναστών έτσι όπως αναφέρεται στο άρθρο 78 του Ν. 3852/2010 και τέλος θα γίνει προσπάθεια αξιολόγησης του θεσμού στην προοπτική ουσιαστικής ένταξης των μεταναστών στις τοπικές κοινωνίες.

2. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Η ελεύθερη κυκλοφορία των προσώπων και οι αυξανόμενες πιέσεις των μεταναστευτικών κυμάτων οδήγησαν την Ε.Ε. στην συνειδητοποίηση της ανάγκης για κοινοτική δράση στην δεκαετία του '90. Η κοινή ευρωπαϊκή πολιτική μετανάστευσης περιέχει τόσο μέτρα καταπολέμησης της παράνομης μετανάστευσης, τα οποία συνδέονται με την πολιτική ασφάλειας και την αντιμετώπιση της τρομοκρατίας, όσο και μέτρα που αφορούν τη νόμιμη μετανάστευση στις χώρες μέλη της Ε.Ε. Η κυριότερη προσπάθεια στρέφεται στον τομέα της εναρμόνισης των πολιτικών των κρατών μελών σχετικά με τις προϋποθέσεις υποδοχής και παραμονής των πολιτών τρίτων χωρών.

Τα κυριότερα βήματα για κοινή μεταναστευτική πολιτική είναι η Συνθήκη του Άμστερνταμ, οι αποφάσεις που λήφθηκαν στο Τάμπερε της Φινλανδίας, ο Χάρτης θεμελιωδών δικαιωμάτων, το Πρόγραμμα της Χάγης και το πρόγραμμα της Στοκχόλμης, χωρίς να παραγνωρίζονται και οι αποφάσεις που λήφθηκαν στα Ευρωπαϊκά Συμβούλια αλλά και οι κανόνες του δευτερογενούς δικαίου της Ε.Ε που συνέβαλαν ουσιαστικά στη δημιουργία εθνικών μεταναστευτικών πολιτικών.

Συμπερασματικά η μεταναστευτική πολιτική της Ε.Ε. μπορεί να ταξινομηθεί σε τρεις περιόδους. Στην πρώτη περίοδο, μέχρι το 1997, προτεραιότητα αποτελεί η φύλαξη των συνόρων. Στη δεύτερη περίοδο 1997-2004 υπάρχει σαφής προσπάθεια ένταξης των μεταναστών. Στην τρίτη περίοδο δηλαδή από το 2004 και μετά η Ε.Ε. προσανατολίζεται

¹ Ερευνητής, Ε.Κ.Κ.Ε.

προς μια μορφή επιλεκτικής μετανάστευσης, όμοια με την αμερικάνικη πολιτική, προσπαθώντας να συνδυάσει την νόμιμη μετανάστευση με την εργασία και να συνδράμει στην αντιμετώπιση της παράνομης μετανάστευσης.

Το νομικό πλαίσιο της Ε.Ε. στοχεύει στην κοινή αναγνώριση δικαιωμάτων και υποχρεώσεων στους αλλοδαπούς και τη δημιουργία κοινών μηχανισμών που θα ελέγχουν τη δίκαιη εφαρμογή τους. Επιδιώκει την υποχρέωση σεβασμού των δικαιωμάτων από όλα τα κράτη μέλη, αν και δίνει μεγάλη ευελιξία στις εθνικές νομοθεσίες να προσδιορίσουν επιμέρους ζητήματα που άπτονται της μεταναστευτικής πολιτικής. Πάντως το ευρωπαϊκό θεσμικό πλαίσιο εστιάζει στη διαφάνεια σχετικά με την είσοδο, διαμονή και εργασία των υπηκόων τρίτων χωρών στα κράτη-μέλη της Ε.Ε., με την επισήμανση όμως ότι η διάρκεια της διαμονής των αλλοδαπών διαφοροποιεί τα δικαιώματά τους. Θα πρέπει επίσης να αναδειχθεί η συμβολή των μεταναστών στην οικονομική ανάπτυξη της Ευρώπης και την ανταγωνιστικότητα της οικονομίας των κρατών-μελών της. Σύμφωνα με μελέτες (Βγενόπουλος 2001, Κασίμης 2005) η εισροή μεταναστών αυξάνει την ευελιξία των αγορών στην Ευρώπη με την προσφορά εργατικού δυναμικού σε τομείς από όπου έχει αποσυρθεί το ημεδαπό εργατικό δυναμικό. Απαιτείται λοιπόν η συνεργασία της Ε.Ε. και των κρατών-μελών ώστε να καταστεί ευκολότερη η πρόσβαση των αλλοδαπών στην αγορά εργασίας, με απώτερο στόχο τη μείωση της ανεργίας των αλλοδαπών ως προς τους ημεδαπούς πολίτες και η εξασφάλιση συνθηκών ομαλής πρόσβασης των αλλοδαπών στην απασχόληση (Παπαθεοδώρου, 2007:50).

Σημαντικό βήμα προς την ένταξη των μεταναστών αποτελεί η δημιουργία του Ευρωπαϊκού Ταμείου Ένταξης των Υπηκόων Τρίτων Χωρών, συστάθηκε με απόφαση του Συμβουλίου (Απόφαση 2007/435/ΕΚ) για την περίοδο 2007 έως 2013, ως μέρος του γενικού προγράμματος Αλληλεγγύη και διαχείριση των μεταναστευτικών ροών. Βασικός στόχος του ταμείου είναι η υποστήριξη των προσπαθειών που καταβάλουν τα κράτη μέλη προκειμένου να μπορούν οι υπήκοοι τρίτων χωρών με διαφορετικό οικονομικό, κοινωνικό, πολιτισμικό, θρησκευτικό, γλωσσικό και εθνοτικό υπόβαθρο να τηρούν τους όρους διαμονής και η διευκόλυνση της ένταξής τους στις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Το Ταμείο συμβάλλει ακόμη στην ανάπτυξη και την εφαρμογή εθνικών στρατηγικών ένταξης για τους υπηκόους τρίτων χωρών σε όλους τους τομείς της κοινωνίας, λαμβάνοντας υπόψη την αρχή ότι η ένταξη είναι μια αμφίδρομη δυναμική διαδικασία αμοιβαίας προσαρμογής όλων των μεταναστών και των κατοίκων των κρατών-μελών.²

Θα πρέπει επίσης να υπογραμμιστεί η έγκριση από την Επιτροπή του προγράμματος «Ευρωπαϊκή Ατζέντα για την ένταξη των υπηκόων τρίτων χωρών» (European Agenda for Integration) της 20/7/2011 στο πλαίσιο των αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου 25-26 Μαρτίου 2010 (Europe 2020 Strategy) και του Προγράμματος της Στοκχόλμης. Η αντζέντα αυτή στοχεύει να διευκολύνει την ένταξη μέσω της συμμετοχής στην οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική ζωή της ΕΕ, αναπτύσσοντας νέους μηχανισμούς και εργαλεία που θα υποστηρίξουν τις πολιτικές και τις πρακτικές ένταξης στα κράτη μέλη, μέσω καλύτερου συντονισμού και ανταλλαγής εμπειριών σε ευρωπαϊκό επίπεδο.³

² Ειδικοί στόχοι του Ταμείου όπως περιγράφονται στο άρθρο 3 της απόφασης είναι: α) η προώθηση της θεσμοθέτησης και εφαρμογής διαδικασιών εισδοχής των υπηκόων τρίτων χωρών, β) η ανάπτυξη και εφαρμογή πολιτικών ένταξης των νεοαφιχθέντων στα κράτη μέλη, γ) η ενίσχυση της ικανότητας των κρατών μελών να αναπτύσσουν, να εφαρμόζουν, να παρακολουθούν και να αξιολογούν πολιτικές και μέτρα ένταξης των υπηκόων τρίτων χωρών και δ) η συνεργασία και ανταλλαγή πληροφοριών και βέλτιστων πρακτικών, εντός και μεταξύ κρατών μελών, σχετικά με την ανάπτυξη, εφαρμογή, παρακολούθηση και αξιολόγηση των πολιτικών ένταξης των υπηκόων τρίτων χωρών.

³ Η επιτυχής ένταξη, σύμφωνα με την Επίτροπο Εσωτερικών Υποθέσεων C.Malmström προϋποθέτει ότι οι μετανάστες έχουν τη δυνατότητα να συμμετέχουν πλήρως στις νέες κοινότητές τους.

3. ΕΘΝΙΚΟ ΘΕΣΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Στην Ελλάδα το νομοθετικό πλαίσιο για τη μετανάστευση άρχισε να εφαρμόζεται τα τελευταία είκοσι χρόνια λόγω της αθρόας εισδοχής μεταναστών στη χώρα μας. Σήμερα υπάρχει κωδικοποίηση της νομοθεσίας για την είσοδο, διαμονή και κοινωνική ένταξη υπηκόων τρίτων χωρών στην ελληνική επικράτεια με το ν. 3386/2005, όπως αυτός τροποποιήθηκε με 15 μεταγενέστερους νόμους. Η εθνική πολιτική ακολουθεί το διαχωρισμό που κάνει και η ενωσιακή μεταναστευτική πολιτική μεταξύ των νόμιμων και των παρανόμων μεταναστών. Κοινός τόπος των νόμων είναι ευνοϊκή μεταχείριση των πρώτων, η εφαρμογή της αρχής της δίκαιης μεταχείρισης που προκύπτει από την αρχή της «ίσης μεταχείρισης» των κοινοτικών πολιτών (Παπαγιάννης, 2001:42), η αναγνώριση σε αυτούς προοπτικών ενσωμάτωσης στη χώρα καθώς και η λήψη αποτρεπτικών μέτρων για την αντικανονική μετανάστευση.

Πριν την κωδικοποίηση της νομοθεσίας υπήρξαν στην δεκαετία του '90 ο ν. 1975/1991 και τα π.δ 358/1997 και 359/1997 τα οποία κινούνταν σε μια αποτρεπτική λογική και είχαν ως βασικό στόχο τη μείωση της δυσαναλογίας μεταξύ νόμιμων και αντικανονικών μεταναστών (Σαρρής, 2008:28). Στη συνέχεια ο ν. 2910/2001 προσπάθησε να αντιμετωπίσει τα κενά και τις δυσλειτουργίες της προηγούμενης διαδικασίας και επιχείρησε να ρυθμίσει ζητήματα κοινωνικής ένταξης των μεταναστών, ιδιαίτερα όσον αφορά την παιδεία, την υγεία, την οικογενειακή κατάσταση και την εργασία.

Ο ν. 3386/2005 προσπάθησε να εξορθολογίσει το πλαίσιο εστιάζοντας στο τρίπτυχο νομιμότητα-δικαιώματα-κοινωνική ένταξη, λαμβανομένου υπόψη ότι η εθνική πολιτική υπαγορεύεται από τις Οδηγίες και τους Κανονισμούς της «κοινοτικοποιημένης» πλέον μεταναστευτικής πολιτικής της Ε.Ε.⁴ Σήμερα ο νόμος αυτός με τις συμπληρώσεις και τις τροποποιήσεις που ακολούθησαν αποτελεί την κωδικοποιημένη νομοθεσία για την είσοδο, διαμονή και κοινωνική ένταξη υπηκόων τρίτων χωρών στην ελληνική επικράτεια⁵. Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στο ν. 3838/2010 που επιφέρει αλλαγές στην κτήση της ελληνικής ιθαγένειας, στη διαδικασία πολιτογράφησης και στην αναγνώριση πολιτικών δικαιωμάτων στους αλλοδαπούς. Πιο συγκεκριμένα με το άρθρο 1 παρ.2 του ν. 3838/2010 εισάγονται δύο προϋποθέσεις κτήσης της ελληνικής ιθαγένειας από τη λεγόμενη «δεύτερη γενιά μεταναστών», η γέννηση του αλλοδαπού στην Ελλάδα ή εναλλακτικά έχοντας ολοκληρώσει την παρακολούθηση έξι τάξεων στο ελληνικό σχολείο με σχετική δήλωση των γονέων τους ή των ιδίων όταν ενηλικιωθούν.

Τέλος με τον ν. 4018/2011 στόχος του νομοθέτη είναι να καταστήσει τις Υπηρεσίες Αλλοδαπών και Μετανάστευσης των Αποκεντρωμένων Διοικήσεων ως υπηρεσίες μιας στάσης για το σύστημα αδειοδότησης των αλλοδαπών.

⁴ Συγκεκριμένα έχουν εκδοθεί: ο Κανονισμός (ΕΚ) 1030/2002 του Συμβουλίου για την καθιέρωση αδειών διαμονής ενιαίου τύπου για τους υπηκόους τρίτων χωρών (L. 157/2002) όπως τροποποιήθηκε με την περίπτωση α' της παρ. 1 του άρθρου 1 του Κανονισμού (ΕΚ) 380/2008 (ΕΕ L 115 της 29ης Απριλίου 2008), ο Κανονισμός (ΕΚ) 859/2003 για την κοινωνική ασφάλιση των υπηκόων τρίτων χωρών (L. 124/2003), η Οδηγία 2002/90/ΕΚ του Συμβουλίου για τον ορισμό της παράνομης εισόδου, διέλευσης και διαμονής (L. 328/2002), η Οδηγία 2003/86/ΕΚ του Συμβουλίου σχετικά με το δικαίωμα οικογενειακής επανένωσης (L. 124/2003), η Οδηγία 2003/109 /ΕΚ του Συμβουλίου σχετικά με το καθεστώς υπηκόων τρίτων χωρών οι οποίοι είναι επί μακρόν διαμένοντες (L. 16/2004), η Οδηγία 2004/81 /ΕΚ του Συμβουλίου σχετικά με τον τίτλο παραμονής που χορηγείται στους υπηκόους τρίτων χωρών θύματα εμπορίας ανθρώπων ή συνέργειας στη λαθρομετανάστευση, που συνεργάζονται με τις αρμόδιες αρχές (L. 261/2004). βλ ενδεικτικά σε (Παπασιώπη- Πασιά, 2007: 202), (Κοντιάδης, 2007:52).

⁵ Προς τροποποίηση και συμπλήρωση του ν. 3386/2005 ακολούθησαν οι νόμοι 3448/2006, 3536/2007, 3613/2007, 3649/2008, 3731/2008, 3772/2009, 3838/2010, 3846/2010, 3870/2010, 3875/2010, 3879/2010 3900/2010, 3907/2011, 4018/2011.

Αξιοσημείωτο είναι ότι το εθνικό θεσμικό πλαίσιο εναρμονίζεται πλέον με τις βασικές αποφάσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης που αφορούν την κοινή πολιτική μετανάστευσης.⁶ Παρά όμως την προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας και την εναρμόνισή της με το κοινοτικό/ενωσιακό δίκαιο παραμένουν κάποια ελλείμματα και αστοχίες στα θέματα ένταξης των μεταναστών. Τα σημαντικότερα προβλήματα που εμφανίζονται σχετικά με την ένταξη είναι οι σημαντικές καθυστερήσεις στην εξέταση του ασύλου,⁷ η εργασία και η προσκόμιση των απαραίτητων ενσήμων ως βασική προϋπόθεση για τη νομιμοποίηση των μεταναστών, αφού υπάρχει αδήλωτη ή και μαύρη εργασία και η υπέρμετρη καθυστέρηση των ελληνικών αρχών στην παροχή αδειών λόγω της γραφειοκρατίας και της εμπλοκής πολλών υπουργείων, υπηρεσιών και φορέων.

4. Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΩΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΩΝ ΕΝΤΑΞΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ

Ο θεσμός των Συμβουλίων Ένταξης Μεταναστών (ΣΕΜ) προβλέπεται στο Άρθρο 78 του ν. 3852/2010 «Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης – Πρόγραμμα Καλλικράτης». Πρόκειται για ένα συμβουλευτικό όργανο που λειτουργεί σε κάθε δήμο, συγκροτείται με απόφαση του δημοτικού συμβουλίου και έχει ως κύριο έργο την καταγραφή και τη διερεύνηση προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες που κατοικούν μόνιμα στην περιφέρεια του δήμου και με στόχο την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής. Σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση του νόμου η αναγκαιότητα του θεσμού επιβάλλεται για την ενίσχυση της ένταξης των μεταναστών στην τοπική κοινωνία.

Ο ν. 3463/2006 γνωστός ως Κώδικας Δήμων και Κοινοτήτων έδινε για πρώτη φορά σε όργανα τοπικής αυτοδιοίκησης τη δυνατότητα να αναλάβουν δράση για το ζήτημα της μετανάστευσης (άρθρο 214 ΔΚΚ) μέσα από την υποχρέωση των δημοτικών και κοινοτικών αρχών να διαβουλεύονται με ενδιαφερόμενες ομάδες -στις οποίες προφανώς συγκαταλέγονται και οι αλλοδαποί- όποτε εκπονούνται προγράμματα δράσης, εκδίδονται κανονιστικές πράξεις, ή λαμβάνονται αποφάσεις «γενικού ενδιαφέροντος». Ο ν. 3852/2010 κινούμενος προς την ίδια κατεύθυνση, μέσω της δημιουργίας των ΣΕΜ, κάνει ένα βήμα παραπάνω ενισχύοντας τη συμμετοχή του πολίτη και την κοινωνική ένταξη των μεταναστών.

Τα Συμβούλια Ένταξης Μεταναστών προέκυψαν ως θεσμός μέσα από αναγκαιότητες. Πρώτα από όλα υπήρξε αίτημα ενεργών πολιτών και δημάρχων των τοπικών κοινωνιών το να αντιμετωπιστούν, σε τοπικό επίπεδο, θεσμικά ζητήματα που απασχολούν τους μετανάστες. Προς επίρρωση αυτού μπορούμε να δούμε καινοτόμες πρωτοβουλίες και ουσιαστικές προσπάθειες συγκεκριμένων δημάρχων και δημοτικών συμβουλίων για την ένταξη μεταναστών ακόμη και πριν την θέσπιση του ν.3852/2010. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε τον Δήμο Κορυδαλλού και τον Δήμο Συκεών. Ένας άλλος λόγος ήταν η αναγκαιότητα εναρμόνισης της ελληνικής μεταναστευτικής πολιτικής με Οδηγίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και καλές πρακτικές που ακολουθούνται από εταίρους

⁶ Τα τελευταία χρόνια η Ελλάδα ενσωμάτωσε στο εθνικό δίκαιο μια σειρά κοινοτικών οδηγιών Αρχικά τις Οδηγίες τις 2000/43/ΕΚ για ίση μεταχείριση των ατόμων ανεξάρτητα από τη φυλετική ή εθνική τους καταγωγή και 2000/78/ΕΚ που θέτει το γενικό πλαίσιο για ίση μεταχείριση στον τομέα της απασχόλησης. Επειτα την Οδηγία 2003/86/ΕΚ σχετικά με το δικαίωμα της οικογενειακής επανένωσης για τους υπηκόους τρίτων χωρών που διαμένουν νόμιμα στην Ελληνική επικράτεια και την Οδηγία 2003/109/ΕΚ σχετικά με το καθεστώς υπηκόων τρίτων χωρών οι οποίοι είναι επί μακρόν διαμένοντες καθώς και την Οδηγία 2004/38/ΕΚ σχετικά με το δικαίωμα των πολιτών της Ένωσης και των μελών των οικογενειών τους να κυκλοφορούν και να διαμένουν ελεύθερα στην επικράτεια των κρατών μελών

⁷ Χαρακτηριστικό είναι ότι από τις υποβληθείσες αιτήσεις αυτές που εκκρεμούσαν στα τέλη του 2010 ήταν περισσότερες από 55.000.

μας ως προς την ένταξη των μεταναστευτικών ομάδων. Τέλος δεν πρέπει να παραγνωριστεί η διεκδίκηση εκ μέρους των μεταναστών, ιδίως εκείνων που ζούσαν πολλά χρόνια στην Ελλάδα, ενός πιο ενεργού ρόλου και αναζήτησης έκφρασης πολιτικού λόγου σε θεσμικά όργανα της Ελληνικής Πολιτείας.

Σύμφωνα με το άρθρο 78 του Ν.3852/2010 τα συμβούλια ένταξης μεταναστών αποτελούνται από 5 έως 11 μέλη, τα οποία ορίζονται από το οικείο δημοτικό συμβούλιο. Η θητεία των ΣΕΜ διαρκεί πέντε χρόνια. Ως μέλη ορίζονται δημοτικοί σύμβουλοι, εκπρόσωποι φορέων μεταναστών, εφόσον η έδρα αυτών ή παραρτήματος βρίσκεται εντός των διοικητικών ορίων του οικείου δήμου, ή εκπρόσωποι που επιλέγονται από την κοινότητα των μεταναστών που κατοικούν μόνιμα στον οικείο δήμο, σύμφωνα με τους όρους που προβλέπει σχετικός κανονισμός, που εκδίδει με απόφασή του το οικείο δημοτικό συμβούλιο, καθώς και εκπρόσωποι κοινωνικών φορέων οι οποίοι αναπτύσσουν εντός της διοικητικής περιφέρειας του οικείου δήμου δράση σχετική με τα προβλήματα των μεταναστών. Με την ίδια απόφαση ορίζεται πρόεδρος στο συμβούλιο ένταξης μεταναστών ένας εκ των δημοτικών συμβούλων μελών του. Στα παραπάνω συμβούλια ορίζονται υποχρεωτικά ως μέλη αλλοδαποί δημοτικοί σύμβουλοι που έχουν τυχόν εκλεγεί. Η συμμετοχή στα ανωτέρω συμβούλια είναι τιμητική και άμισθη.

Έργο των συμβουλίων ένταξης μεταναστών είναι η καταγραφή και διερεύνηση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι μόνιμα διαμένοντες στο δήμο μετανάστες ως προς την ένταξή τους στην τοπική κοινωνία, την επαφή τους με τη Δημοτική Αρχή ή/και τις Δημόσιες Αρχές. Επίσης, η υποβολή εισηγήσεων προς το δημοτικό συμβούλιο για την ανάπτυξη τοπικών δράσεων προώθησης της ομαλής κοινωνικής τους ένταξης, για την οργάνωση Συμβουλευτικών Υπηρεσιών από τις Δημοτικές Υπηρεσίες με σκοπό την επίλυση προβλημάτων που αντιμετωπίζουν σε τοπικό επίπεδο, για την διοργάνωση σε συνεργασία με τον οικείο δήμο εκδηλώσεων ευαισθητοποίησης και ενίσχυσης της κοινωνικής συνοχής του τοπικού πληθυσμού. Επιδιώκεται επίσης η συνεργασία με Υπουργεία και άλλους φορείς για θέματα, όπως η εκπαίδευση, η ομαλή ενσωμάτωση και η πολιτογράφηση των μεταναστών.

Από τα αναφερόμενα στο νόμο δυο σημεία μπορούν εκ πρώτης όψεως να επισημανθούν. Πρώτον, διαφαίνεται ο καταλυτικός ρόλος του οικείου δημοτικού συμβουλίου στη δημιουργία ΣΕΜ, αφού μάλλον επαφίεται στην διακριτική του ευχέρεια η συγρότησή του. Δεύτερον, η σύσταση κανονισμού λειτουργίας των ΣΕΜ, που θα καθορίζεται ο τρόπος λειτουργίας τους, είναι αποκλειστικό έργο του οικείου δημοτικού συμβουλίου, πράγμα που σημαίνει ότι μπορούν να υπάρξουν αρκετές αποκλίσεις και αντιφάσεις. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι υπήρξε ένα σχέδιο κανονισμού που στάλθηκε από το Υπουργείο Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης στους περισσότερους δήμους ως πλαίσιο λειτουργίας, το οποίο θα λειτουργούσε μάλλον ως «οδηγός», το οποίο άλλοι δήμοι όπως π.χ ο δήμος Πάτρας ακολούθησαν, άλλοι όπως ο Δήμος Αθήνας ούτε καν έλαβαν.⁸ Ο οικείος κανονισμός θα προσδιορίζει και τον τρόπο εκλογής των εκπροσώπων. Αναμφισβήτητα προκύπτει ότι το νομικό πλαίσιο εμφανίζεται πολύ ασαφές, αφού στην ουσία πρόκειται για κατευθυντήριες γραμμές. Επίσης στο νόμο δεν υπάρχει καμιά διαβάθμιση σχετικά με τον αριθμό των μελών του συμβουλίου ανάλογα με τον πληθυσμό του δήμου.

Από το σχέδιο κανονισμού που εκπονήθηκε μπορούμε να επισημάνουμε ορισμένα διαδικαστικά ζητήματα λειτουργίας. Πρώτον, η σύγκληση του ΣΕΜ γίνεται μια φορά κάθε δυο μήνες υποχρεωτικά ακόμη και αν δεν υπάρχουν θέματα προς συζήτηση, επίσης όποτε το ζητήσει το 1/3 τουλάχιστον του συνολικού αριθμού των μελών του συμβουλίου και τέλος όποτε ανακύπτουν θέματα με κατεπείγοντα χαρακτήρα, τα οποία επιβάλλουν την

⁸ Τα στοιχεία αυτά μας δόθηκαν από εκπροσώπους στα Συμβούλια Ένταξης Μεταναστών και συγκεκριμένα στην Αθήνα από την πρόεδρο του ΣΕΜ κ. Μ. Κουβέλη, στην Πάτρα από μέλος του ΣΕΜ και δημοτική σύμβουλο.

άμεση σύγκλησή του. Δεύτερον, όσον αφορά τις συνεδριάσεις αυτές είναι δημόσιες και τηρούνται πρακτικά που υπογράφονται από όλα τα μέλη που συμμετέχουν στη συνεδρίαση. Το ΣΕΜ συνεδριάζει νόμιμα εφόσον έχει απαρτία δηλαδή τα παρόντα είναι περισσότερα από τα απόντα μέλη. Αν μετά από δυο συνεχείς προσκλήσεις το συμβούλιο δεν έχει απαρτία, συνεδριάζει μετά από τρίτη πρόσκληση εφόσον τα μέλη που είναι παρόντα αποτελούν το 1/3 τουλάχιστον του συνολικού αριθμού των μελών του. Τέλος οι αποφάσεις λαμβάνονται με φανερή ψηφοφορία.

5. ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΟΥ ΘΕΣΜΟΥ

Με τη δημιουργία των συμβουλίων ένταξης μεταναστών αναδεικνύεται η βούληση της ελληνικής πολιτείας να αναπτύξει ένα δημοκρατικό θεσμό ακολουθώντας έτσι τις κατευθυντήριες γραμμές του θεσμικού πλαισίου της ΕΕ που αφορά την νόμιμη μετανάστευση και τη σταδιακή ένταξη των υπηκόων τρίτων χωρών στις χώρες υποδοχής. Το Συμβούλιο Ένταξης Μεταναστών (άρθρο 78) συμπεριλαμβάνεται στους θεσμούς διαβούλευσης μαζί με την Δημοτική Επιτροπή Διαβούλευσης (άρθρο 76) και τον Συμπαραστάτη του Δημότη και της Επιχείρησης (άρθρο 77). Αυτό δείχνει την πρόθεση του νομοθέτη να φέρει πιο κοντά τους πολίτες με την διοίκηση σε τοπικό επίπεδο υιοθετώντας τη λογική της Λευκής Βίβλου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής του 2001 ώστε οι αποφάσεις να λαμβάνονται πιο κοντά στον πολίτη (ever closer to the citizen) στο πλαίσιο της πολυεπίπεδης διακυβέρνησης (multilevel governance). Επίσης με αυτόν τον τρόπο μπορεί να αναπτυχθεί οριζόντια συνεργασία με σκοπό την αποτελεσματικότερη εξυπηρέτηση του πολίτη.

Στα θετικά στοιχεία του νέου θεσμού θα συμπεριλαμβάναμε ότι είναι η πρώτη φορά που δίνεται η δυνατότητα στους μετανάστες να συμμετέχουν ενεργά σε ένα θεσμικό όργανο το οποίο προβλέπεται πλέον ρητά. Το όργανο αυτό ασφαλώς συμβάλλει στην ορατότητα της πληθυσμιακής ομάδας των μεταναστών σε επίπεδο οργάνωσης της τοπικής κοινωνίας και στην ενίσχυση της ένταξης των μεταναστών. Τα οφέλη από τη δημιουργία του νέου θεσμού μπορεί να καταγραφούν τόσο για τους μετανάστες όσο και για τον τοπικό πληθυσμό. Για την πρώτη κατηγορία μπορεί να ειπωθεί ότι τα συμβούλια ένταξης μεταναστών προάγουν τη συμμετοχή των μόνιμων και νόμιμων μεταναστών στα κοινά, τη συλλογική έκφρασή τους και την εμπλοκή τους σε διαδικασίες συλλογικής δράσης και αντιπροσώπευσης. Σημαντικό είναι το γεγονός ότι ο Ν.3838/2010 προβλέπει τη συμμετοχή των αλλοδαπών στις εκλογές της τοπικής αυτοδιοίκησης α' βαθμού, κατ' αναλογία με τα ισχύοντα για τους πολίτες της ΕΕ, και αποβλέπει στην εναρμόνιση της εθνικής νομοθεσίας με τη Σύμβαση για τη συμμετοχή των αλλοδαπών στη δημόσια ζωή σε τοπικό επίπεδο του Συμβουλίου της Ευρώπης (1992) και του Προγράμματος της Στοκχόλμης. Η έλλειψη γλωσσικών δεξιοτήτων και η απομόνωση των μεταναστών σε μειονεκτούσες γειτονιές θεωρούνται τα κύρια εμπόδια για την ένταξη. Για τη δεύτερη κατηγορία, δηλαδή για τους κατοίκους των τοπικών κοινοτήτων, ο θεσμός συμβάλλει στην αναγνώριση των μεταναστών σε τοπικό επίπεδο ως συμπολιτών και όχι ως «αλλοδαπών», άρα όχι ως «άλλων», αποτρέποντας έτσι φαινόμενα ρατσισμού και ξενοφοβίας, βοηθάει στη συνειδητοποίηση των προβλημάτων των μεταναστών στην προσπάθεια ένταξής τους στην τοπική κοινωνία, καθώς και στην πολιτιστική αναγνώριση και αποδοχή διαφορετικών ομάδων πολιτών που συνυπάρχουν ως κάτοικοι στα όρια του Δήμου. Αποτέλεσμα αυτού είναι η αποτροπή συναισθημάτων ανασφάλειας και διακρίσεων και η ομαλή συνύπαρξη ελλήνων και μεταναστών.

Από την άλλη μεριά μπορεί να υποστηριχθεί ότι η επιτυχία ή αποτυχία ενός θεσμού κρίνεται στην πράξη. Καθοριστικός παράγοντας για τη σύσταση ενός ΣΕΜ είναι η ύπαρξη πολιτικής βούλησης των δημοτικών αρχών. Μέχρι σήμερα 15% περίπου των δήμων της

χώρας έχουν συστήσει ΣΕΜ ή πρόκειται σύντομα να συστήσουν⁹. Αναμφισβήτητα το νομικό πλαίσιο παρέχει μεγάλη διακριτική ευχέρεια στο οικείο δημοτικό συμβούλιο αφενός για τη συγκρότηση και αφετέρου για τη λειτουργία του ΣΕΜ, αφού αυτό εκδίδει τον κανονισμό λειτουργίας, που ουσιαστικά καθορίζει τα σχετικά ζητήματα λειτουργίας. Αναφέρεται μνηστικά στο νόμο ότι συγκροτείται ΣΕΜ σε κάθε δήμο, αλλά αυτό στην πράξη εξαρτάται από την πληθυσμιακή παρουσία των μεταναστών σε κάθε δήμο και την ουσιαστική βούλησή τους για πολιτική συμμετοχή.¹⁰ Επίσης για τους εκπρόσωπους φορέων μεταναστών θα πρέπει η έδρα τους ή παράρτημά της να βρίσκεται εντός των διοικητικών ορίων του οικείου δήμου.¹¹ Ένα ακόμη κρίσιμο σημείο για την επίτευξη του θεσμού είναι η συλλογική βούληση των τοπικών κοινωνιών για συμμετοχική πολιτική και κοινωνική δράση με σκοπό την από κοινού διαμόρφωση του τοπικού βίου.

Ουσιαστική ένταξη των μεταναστών μπορεί να υπάρξει μόνο σε τοπικό επίπεδο. Για το λόγο αυτό και με βάση την αρχή της επικουρικότητας μεταβιβάζονται αρμοδιότητες στις τοπικές κοινωνίες ώστε να μπορέσουν να παίξουν έναν καταλυτικό ρόλο στην ομαλή ένταξη των μεταναστών. Η λογική είναι ότι κάθε περιφέρεια και κάθε δήμος αντιμετωπίζει διαφορετικά προβλήματα και συνεπώς τα προβλήματα αυτά πρέπει να λυθούν σε τοπικό επίπεδο. Η αναβάθμιση της Επιτοπής των Περιφερειών στη Συνθήκη της Λισαβόνας προβάλλει τη σημασία των περιφερειακών και τοπικών οργάνων σε συγκεκριμένα ζητήματα όπως π.χ αυτό της μετανάστευσης. Η ευρωπαϊκή εμπειρία δείχνει ότι οι οργανισμοί τοπικής αυτοδιοίκησης, ήδη από τη δεκαετία του '90, προσλαμβάνουν για τις ανάγκες των δήμων ένα σταθερά αυξανόμενο αριθμό μεταναστών στο πλαίσιο των πολιτικών ενσωμάτωσης. Πρωτοπόροι υπήρξαν δήμοι στην Δανία, Φιλανδία και Ολλανδία, ενώ σταδιακά τους ακολούθησε μεγάλος αριθμός δήμων στις περισσότερες χώρες της ΕΕ.¹²

Μπορεί επίσης να αναφερθεί ως χαρακτηριστικό παράδειγμα ότι σε τοπικό επίπεδο σε ζητήματα ενσωμάτωσης των μειονοτήτων η ολλανδική πόλη Breda, η Κοπεγχάγη, η Βιέννη έχουν πιο προωθημένη προσέγγιση στο θέμα των μεταναστών από τις αντίστοιχες κεντρικές κυβερνήσεις της Ολλανδίας, της Δανίας και της Αυστρίας.¹³ Απορρέει λοιπόν αναμφισβήτητα ότι στις περισσότερες περιπτώσεις οι τοπικές κυβερνήσεις είναι εκείνες που σηκώνουν το βάρος της κοινωνικής πολιτικής.

Η ελληνική εμπειρία δείχνει ότι υπάρχουν περιπτώσεις καλών πρακτικών σε κάποιους δήμους. Μια τέτοια είναι ο Δήμος Κορυδαλλού που έχει 3.000 μετανάστες και όπου είχε συσταθεί ένα άτυπο ΣΕΜ πριν το ν. 3852/2010. Εκεί υπήρξε μια στενή συνεργασία των τοπικών αρχών με ΜΚΟ και μεταναστευτικές ομάδες για την καταγραφή

⁹ Τα στοιχεία αυτά προέρχονται από συνδυασμό στοιχείων που βασίζονται αφενός σε πρωτογενή διαδικτυακή έρευνα του ΕΚΚΕ. όπου από τους 325 δήμους απάντησαν μόνο 23, αφετέρου από την επίσημη ιστοσελίδα των οικείων δήμων.

¹⁰ Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα στο Δήμο Νάξου και Μικρών Κυκλάδων όπου για τη συγκρότηση του ΣΕΜ με δημόσια ανακοίνωση που δημοσιεύθηκε στον τοπικό τύπο, μεταδόθηκε ραδιοφωνικά και τοιχοκολλήθηκε στα ΚΕΠ και στο γραφείο εξυπηρέτησης αλλοδαπών σε τρεις γλώσσες, κλήθηκαν οι μετανάστες να καταθέσουν υποψηφιότητα και να διενεργηθούν εκλογές στις 8 Μαΐου 2011 αλλά δεν υπήρξε συμμετοχή ούτε για υποψηφιότητες ούτε για τις εκλογές

¹¹ Στο Δήμο Καλλιθέας η τυπική συγκρότηση του Συμβουλίου προσκρούει στο γεγονός ότι μέχρι τούδε δεν έχουν συσταθεί και αναγνωρισθεί από το Πρωτοδικείο οργανώσεις μεταναστών με έδρα στο Δήμο Καλλιθέας. Ο Δήμος διατηρεί πάντως σταθερή επικοινωνία με εκπροσώπους μεταναστών, οι οποίοι έχουν αναλάβει σχετική πρωτοβουλία.

¹² Κονδύλη Δ. κ.α «Εκπόνηση έρευνας για καλές πρακτικές που εφαρμόζονται στην Ελλάδα και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες που αφορούν μετανάστριες στον τομέα της απασχόλησης» στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Προγράμματος PROGRESS, ιδίως κεφ. 3 που αναφέρεται στην ευρωπαϊκή εμπειρία στον τομέα της απασχόλησης μεταναστριών σελ.41-86

¹³ CLIP Network, 2008, *Equality and diversity in jobs and services: cities policies for migrants in Europe*. European Foundation for the improvement of living and working conditions, www.eurofound.europa.eu/publications/htmlfiles.

του πληθυσμού.¹⁴ Αυτό συνέπεσε με μια ριζική αναδιάρθρωση του Γραφείου Αλλοδαπών και μια εντατική επικοινωνία των δημοτικών αρχών με τους μετανάστες. Καθιερώθηκε επίσης ένας νέος θεσμός το «Φεστιβάλ εθνικών κοινοτήτων» ως ευκαιρία να βγουν προς τα έξω οι μετανάστες και να παρουσιάσουν στοιχεία από την κουλτούρα τους. Πριν από 3,5 χρόνια συγκλήθηκε ένα είδος γενικής συνέλευσης μεταναστών βάσει ηλεκτρονικού μητρώου όπου έγινε ανοιχτή συζήτηση σε σχέση με τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες στην περιοχή. Αν δει κανείς τα προβλεπόμενα στο ν.3852/2010 σχετικά με τα ΣΕΜ και την πρακτική του δήμου θα παρατηρήσει ότι ο δήμος είναι πρωτοπόρος.

Προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης των δημοτικών αρχών και των τοπικών κοινωνιών βαδίζει και η «Ευρωπαϊκή Ατζέντα για την ένταξη των υπηκόων τρίτων χωρών» που εγκρίθηκε από την Επιτροπή στις 20/07/2011. Η ατζέντα δίνει έμφαση στην πλήρη συμμετοχή των μεταναστών σε όλες τις πτυχές της συλλογικής ζωής και υπογραμμίζει τον βασικό ρόλο των τοπικών αρχών. Όπως επισημαίνει η Επίτροπος Εσωτερικών Υποθέσεων C. Malmström «Η επιτυχής ένταξη προϋποθέτει ότι οι μετανάστες έχουν τη δυνατότητα να συμμετέχουν πλήρως στις νέες κοινότητες τους. Η εκμάθηση της γλώσσας της χώρας υποδοχής, η πρόσβαση στην απασχόληση και την εκπαίδευση και η κοινωνικο-οικονομική αυτάρκεια αποτελούν θεμελιώδη στοιχεία για την επιτυχή ένταξη». Η αποτελεσματική ένταξη πρέπει να διασφαλίζει ότι οι μετανάστες απολαμβάνουν τα ίδια δικαιώματα και έχουν τις ίδιες υποχρεώσεις όπως οι ευρωπαίοι πολίτες. Οι μετανάστες στην ΕΕ δεν είναι μόνον φορείς πολιτιστικής ποικιλομορφίας, αλλά μπορούν επίσης να συμβάλουν ουσιαστικά στην οικονομική ανάπτυξη και τη σταθερότητα.

Η διαδικασία ένταξης απαιτεί στενή συνεργασία μεταξύ των εθνικών κυβερνήσεων, οι οποίες παραμένουν αρμόδιες για τον καθορισμό των οικείων πολιτικών ένταξης, καθώς και των τοπικών αρχών και μη κυβερνητικών φορέων, οι οποίοι εφαρμόζουν επιτόπου τα μέτρα ένταξης. Η ΕΕ στηρίζει παρόμοια μέτρα με τους δικούς της μηχανισμούς και η μελλοντική χρηματοδότηση της ΕΕ θα πρέπει να εστιαστεί περισσότερο στην προώθηση της ένταξης σε τοπικό επίπεδο.

Τα Συμβούλια Ένταξης Μεταναστών αποτελούν αναμφισβήτητα ένα θετικό βήμα στο πλαίσιο της πολυεπίπεδης διακυβέρνησης, αρκεί να υποστηριχθούν στη λειτουργία τους αφενός από τις αρμόδιες δημοτικές αρχές και τις τοπικές κοινωνίες, αφετέρου δε από τους μετανάστες με την ενεργό συμμετοχή τους. Συγχρόνως τα Συμβούλια Ένταξης Μεταναστών είναι μια σημαντική εξέλιξη στη διαδικασία ένταξης του μεταναστευτικού πληθυσμού και την κοινωνική συνοχή και μια ευκαιρία για ουσιαστική συμμετοχή των μεταναστών σε ζητήματα που τους αφορούν σε επίπεδο των τοπικών κοινωνιών.

¹⁴ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Σ. Θωμάκος ειδικός συνεργάτης του Δημάρχου Στ. Κασιμάτη σε θέματα μεταναστευτικής πολιτικής «ξεκινήσαμε με τη βοήθεια ανθρώπων που έχουν την τεχνογνωσία και είναι δραστήριοι στον ευρύτερο μεταναστευτικό χώρο, κυρίως άτομα και συλλογικότητες που κινούνται στο χώρο των μη κυβερνητικών οργανώσεων και των μεταναστευτικών ομάδων. Καταφέραμε αρχικά να καταγράψουμε τον πληθυσμό, που ήταν ένα πάρα πολύ σημαντικό βήμα για εμάς, για να μπορούμε να έχουμε την εικόνα των ανθρώπων, δηλαδή ποιοι ακριβώς είναι στο δήμο μας». Επίσης στο Δήμο Κορυδαλλού εγγράφηκε στους δημοτικούς καταλόγους το 50% των μεταναστών και ψήφισε το 95% αυτών.

Βιβλιογραφία

- European Commission (2011), *Qualitative Eurobarometer, Migrant Integration - Aggregate Report*, spring 2011.
- Kasimis C and Papadopoulos A.G. (2005), « The Multifunctional Role of Migrants in the Greek Countryside: Implications for the Rural Economy and Society», *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 31, Number 1, January 2005, σσ. 99-129.
- Αιτιολογική Έκθεση του σχεδίου νόμου *Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης- Πρόγραμμα Καλλικράτης*, Απρίλιος 2010.
- Αμίτσης Γ. και Λαζαρίδης Γ. (επιμ.), (2001), *Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διατάξεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση.
- Βάϊου Ν., Στρατηγάκη Μ. (επιμ) (2008), *Το φύλο της μετανάστευσης*, Αθήνα, Μεταίχμιο
- Βαρβιτσιώτης Ι. (2006), *Η μεταναστευτική πολιτική της Ευρώπης*, Κοινοβουλευτική Ομάδα του ΕΛΚ-ΕΔ στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.
- Βγενόπουλος Κ. (επιμ), (2001), *Πρόσφυγες και μετανάστες στην ελληνική αγορά εργασίας*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση.
- Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΕΔΑ), (2010), «*Ετήσια Έκθεση ΕΕΔΑ 2009*», Ιούλιος 2010, www.nchr.gr.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Γενική Διεύθυνση Τύπου και Επικοινωνίας (2006), *Πώς λειτουργεί η Ευρωπαϊκή Ένωση*, Υπηρεσία Επισήμων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Λουξεμβούργο.
- Ι.ΜΕ.ΠΟ. (2006), *Πολιτικές ένταξης των μεταναστών: Η ευρωπαϊκή εμπειρία*.
- Ιωάννου Ν. (2003), «Ελληνική μεταναστευτική πολιτική στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στο Συμβούλιο της Ευρώπης», στο Κασιμάτη Κ.,(επιμ.) *Πολιτικές μετανάστευσης και στρατηγικές ένταξης*, Αθήνα, εκδ. Gutenberg
- Καραντινός Δ., Χριστοφιλοπούλου Σ. (2010), «Καταπολέμηση των Διακρίσεων: Μια Προκαταρκτική Διερεύνηση», στο Ναούμη Μ., κ.α (επιμ.)*Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας 2010*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
- Καψάλης Α. και Λινάρδος-Ρυλμόν Π. (επιμ.), (2005), *Μεταναστευτική πολιτική και δικαιώματα των μεταναστών*, Αθήνα, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ.
- Κονδύλη Δ. κ.α. (2011), *Εκπόνηση έρευνας για καλές πρακτικές που εφαρμόζονται στην Ελλάδα και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες που αφορούν μετανάστες στον τομέα της απασχόλησης*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
- Κόντης Α.- Πετράκου Η.- Τάτσης Ν. και Χλέπας Ν.(επιμ.) (2005), *Ευρωπαϊκή και ελληνική πολιτική ασύλου. Κέντα υποδοχής προσφύγων και αιτούντες άσυλο με απορριφθείσα αίτηση στην Ελλάδα*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση.
- Κοντιάδης Ξ. και Παπαθεοδώρου Θ. (επιμ) (2007), *Η μεταρρύθμιση της μεταναστευτικής πολιτικής*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση.
- Κτιστάκης Γ. (επιμ.) (2001), *Μετανάστες, ρατσισμός, ξενοφοβία. Από τη θεωρία στην πράξη*, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδόσεις Α. Σάκκουλα.
- Μαρβάκης Α., Παρσάνογλου Δ., και Παύλου Μ. (επιμ) (2001), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
- Μητρόπουλος Α. (2008), *Το τέλος του κοινωνικού κράτους;* Αθήνα, εκδοτικός οργανισμός Λιβάνη.
- Μπάγκαβος Χ. και Παπαδοπούλου Δ. (2006), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα, εκδ. Gutenberg.
- Νικολακοπούλου και Στεφάνου Η., (2007), «Οι Πολιτικές Μετανάστευσης και Ασύλου της Ευρωπαϊκής Ένωσης» στο Ν. Μαραβέγιας- Μ. Τσινιιζέλης (επιμ) *Νέα Ευρωπαϊκή Ένωση*, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο.
- Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή της Ελλάδος, (2011), «*Εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανεξαρτήτως φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής, θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού (Έκθεση του 2009)*». www.oke.gr
- Παπαγιάννης Δ. (2001), *Ο Ευρωπαϊκός χώρος ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης*, Αθήνα-Κομοτηνή , εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα.

- Παπαθεοδώρου Θ. (2007), «Η μεταρρύθμιση της μεταναστευτικής πολιτικής : Οι θεσμικές εκκρεμότητες» στο Κοντιάδης Ξ. και Παπαθεοδώρου Θ.(επιμ), *Η μεταρρύθμιση της μεταναστευτικής πολιτικής*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση.
- Παπαθεοδώρου Θ. (2007), *Νομικό καθεστώς αλλοδαπών. Ελληνική και ευρωπαϊκή νομοθεσία*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Παπασιώπη-Πασιά Ζ. (2007), *Δίκαιο καταστάσεως αλλοδαπών*, Αθήνα, εκδόσεις Σάκκουλα .
- Παπαστυλιανός Χ. (2010), «Σχόλιο στον Ν. 3838/2010 με τίτλο 'Σύγχρονες διατάξεις για την Ελληνική Ιθαγένεια και την πολιτική συμμετρή ομογενών και νομίμως διαμενόντων μεταναστών και άλλες ρυθμίσεις'» στην *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου*, Ιαν.-Φεβ.2010,σελ.12-17, εκδόσεις Σάκκουλα.
- Παύλου Μ.- Χριστόπουλος Δ. (επιμ.)(2004), *Η Ελλάδα της μετανάστευση, κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*, ΚΕΜΟ, Αθήνα, εκδόσεις Κριτική.
- Περράκης Σ. (2006), « Ο χώρος ελευθερίας, ασφάλειας, δικαιοσύνης στην Ε.Ε.», στο Κ. Στεφάνου – Μ. Τσινιζέλης- Α. Φατούρος και Θ. Χριστοδουλίδης (επιμ.), *Εισαγωγή στις ευρωπαϊκές σπουδές*, τόμ. Α, *Ενοποιητική δυναμική , δικαιοταξία, διακυβέρνηση* , Αθήνα, εκδόσεις ΕΠΕΕΣ-Ι. Σιδέρης.
- Περράκης Σ. και Μάστακας Π. (2005), *Μετανάστευση. Νομοθετική πολιτική διεθνών οργανισμών(Ηνωμένα Έθνη-ΕΕ- Συμβούλιο της Ευρώπης κ.ά.)* , Αθήνα-Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα.
- Πετράκου Η. - Κόντης Α. (2007), *Αναλυτική μελέτη για τις επιπτώσεις του μεταναστευτικού φαινομένου στην κοινωνική ασφάλιση*, Αθήνα, ΙΜΕΠΟ
- Πουλοπούλου-Εκμε Η. (2007), *Η μεταναστευτική πρόκληση*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση.
- Σαρρή Ν. (2008), «Θεσμικό Πλαίσιο της Μετανάστευσης σε Ευρωπαϊκό και Εθνικό Επίπεδο», Αθήνα, ΕΚΚΕ, Κείμενο Εργασίας 2008/18 , σελ. 76
- Σαρρή Ν. (2009), «Οι Αντιφατικές Διαστάσεις της Μεταναστευτικής Πολιτικής στην Ευρωπαϊκή Ένωση», στο συλλογικό τόμο Βαρουξή Χ., Σαρρή Ν., Φραγκίσκου Α.,(επιμ) *Όψεις Μετανάστευσης και Μεταναστευτικής Πολιτικής στην Ελλάδα σήμερα*, εκδ. ΕΚΚΕ, σελ. 61-84.
- Σιταρόπουλος Ν. (2004), «Η εξέλιξη της αρχής της «δίκαιης μεταχείρισης» των αλλοδαπών εργαζομένων στο υπό εξέλιξη ευρωπαϊκό δίκαιο», στο Μ. Παύλου και Δ. Χριστόπουλος (επιμ.) *Η Ελλάδα της μετανάστευσης*, Αθήνα, εκδόσεις ΚΕΜΟ, Κριτική.
- Συνήγορος του Πολίτη (2010), *Ο Συνήγορος του Πολίτη φορέας προώθησης της αρχής της ίσης μεταχείρισης 2009* <http://synigoros.gr> .
- Τσακιστράκη Χ και Γρηγορίου Ν. (2005), «Δίκαιο και Ετερότητα» στο *Θεσμοί της Ελληνικής Κοινωνίας*, τεύχος 22, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Α. Σάκκουλα..
- Φακιολάς Ρ. (2005), «Η επιδίωξη κοινής πολιτικής μετανάστευσης στη Ε.Ε.» στο *Τάσεις: Ετήσια Οικονομική Επισκόπηση*.
- Χατζής Ν.(2007), *Αλλοδαποί*, Αθήνα, εκδόσεις Σάκκουλα.
- Χρυσανθάκης Χ.(2010), Καλλικράτης, *Ο νέος νόμος για την αυτοδιοίκηση & την αποκεντρωμένη διοίκηση*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

«Ζητήματα μεταθεωρίας: Επιστήμη, κριτική, μεθοδολογία»

Χαράλαμπος Τσέκερης¹

Η επιστήμη συνήθως αντιπροσωπεύει μια απόλυτα έγκυρη, αξιόπιστη και διαχρονική προσέγγιση στη γνώση, απολύτως ανεξάρτητη και ουδέτερη από τις κοινωνικές ή ιστορικές περιστάσεις μέσα στις οποίες παράγεται και διαδίδεται, αλλά και από τις ευρύτερες πολιτιστικές πεποιθήσεις και αξίες, ή το λεγόμενο «πνεύμα της εποχής» (zeitgeist).

Μοιάζει δηλαδή να λειτουργεί σαν μια πανίσχυρη και αναντικατάστατη πολεμική μηχανή, ικανή να παράγει συστηματικά λογικές, αγκυροβολημένες στην πραγματικότητα, ατράνταχτες αποδείξεις και αδιάσειστα στοιχεία. Οι διαφωνούντες με αυτή είναι προφανώς θύματα άγνοιας ή προκατάληψης. Κατά τη συμβατική αντίληψη της διανοητικής παραγωγής, η επιστημονική αλήθεια είναι καθολικά εφαρμόσιμη και διαθέτει έναν ακλόνητα γραμμικό, προοδευτικό και δεσμευτικό ή υποχρεωτικό χαρακτήρα (Woolgar 1988).

Κανείς δεν δύναται να αποδράσει από αυτή την «υποχρεωτικότητα» διότι, για να επικαλεστούμε τον γνωστό αφορισμό του Άγγλου συγγραφέα W. Godwin, αποτελεί εγγενή ιδιότητα της Αλήθειας η οικουμενική της διάδοση και η πρόσληψή της από ένα παγκόσμιο ακροατήριο. Τούτο συνεπάγεται την «επιβολή» ολοποιών εννοιολογικών πλαισίων, που συσχετίζονται στενά με την αναζήτηση «θεμελίων», πλήρως επεξεργασμένων ταξινομητικών καταλόγων, «γεωγραφικών χαρτών» ή «καθρεπτών» της κοινωνικής οργάνωσης και εξέλιξης, στη βάση των οποίων μπορούμε, σύμφωνα με τον Auguste Comte, να συνδέσουμε τη γνώση με την πρόβλεψη, την πρόβλεψη με τη δράση (βλ. Comte 1974).

Σύμφωνα με τα παραδοσιακά προτάγματα του Διαφωτισμού (Enlightenment) και της Νεωτερικότητας (Modernity), η επιστήμη συνιστά «καθαρή» και «αντικειμενική» γνώση. Η γνώση αυτή εν τέλει δεν «μολύνεται» από κοινωνικούς, ιστορικούς, πολιτισμικούς ή άλλους «μη ορθολογιστικούς» παράγοντες, οι οποίοι τείνουν πάντοτε να τη στρεβλώνουν, ή να την εκτρέπουν από την ανακάλυψη/αποκωδικοποίηση και εξήγηση των θεμελιωδών νόμων της φύσης (κατά το λογοκεντρικό Νευτώνειο πρότυπο).

Η επιστήμη επιτρέπει σε όσους την εξασκούν να γίνουν αδιαμφισβήτητοι «κύριοι και κάτοχοι» όχι μόνον της φύσης (nature), σύμφωνα με την παλιά καρτεσιανή φιλοδοξία, αλλά και του ίδιου του «πραγματικού» κοινωνικού κόσμου μέσα στον οποίο παράγεται η «αληθινή» γνώση της φύσης. Η ευρέως αποδεκτή και κοινωνικά καθοσιωμένη κατανόηση της επιστήμης, σύμφωνα με τον Βρετανό κοινωνιολόγο Steve Woolgar (1988), συμπυκνώνεται σε τρεις βασικές (θετικιστικές) υποθέσεις:

Η επιστήμη είναι κάτι εντελώς ιδιαίτερο και διακριτό από τις άλλες μορφές πολιτισμικής και κοινωνικής δραστηριότητας, παρά τις σημαντικές διαφωνίες των φιλοσόφων ως προς τον ορισμό των κριτηρίων διαχωρισμού (demarcation criteria).

Τα αντικείμενα του φυσικού κόσμου είναι «πραγματικά» (real), αντικειμενικά και ανεξάρτητα ως προς την ανθρώπινη συνείδηση και δράση (η αρχή του αφελούς ή άκριτου ρεαλισμού και της ουσιοκρατίας). Η «κοινωνική καταγωγή» της επιστημονικής γνώσης δεν έχει ουσιαστική σχέση με το περιεχόμενό της. Η επιστημονική γνώση, στα πλαίσια αυτής της άποψης, καθορίζεται αποκλειστικά από την «πραγματική» κατάσταση του φυσικού ή

¹ Δρ. Κοινωνιολογίας – Κύριος Ερευνητής στο Εργαστήριο Δυνητικής Πραγματικότητας, Διαδικτυακής Έρευνας & Ηλεκτρονικής Μάθησης, Τμήμα Ψυχολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

κοινωνικού κόσμου (κατά την «επιστημολογία της αντιστοιχίσης» και το μοντέλο του ισομορφισμού ή της ισομετρίας).

Η γνώση είναι μια ελιτίστικη, ατομικιστική και νοησιαρχική δραστηριότητα, ένα επίτευγμα «σπουδαίων ανδρών» (κατά το πνεύμα του Καρτέσιου). Συνήθως όλες οι «σημαντικές» ειδήσεις σχετικά με την πρόοδο της επιστήμης (π.χ. βραβεία Νόμπελ) συνεχίζουν να προσδίδουν μια μυωπική έμφαση στο «ηρωικό» κατόρθωμα του ενός ατόμου.

Δημιουργήθηκε έτσι η βαθιά και ακλόνητη πίστη στην απόλυτη αυθεντία του «ανιδιοτελούς» επιστήμονα, καθώς και η καθολική πεποίθηση ότι μόνον αυτός κατέχει την ουσιώδη αλήθεια του κόσμου. Ωστόσο, στο σύγχρονο ακαδημαϊκό περιβάλλον, ο θετικισμός, ο οποίος είναι συνώνυμος του αφελούς ρεαλισμού (naïve realism), της πραγματοποίησης (reification) και της ουσιοκρατίας (essentialism),² έχει αναμφισβήτητα χάσει το κύρος του (σχεδόν κανείς δεν τον υπερασπίζεται ανοιχτά!), ενώ η άρνηση της «θεόπεμπτης» επιστημονικής αλήθειας αποτελεί πλέον κοινοτοπία.³ Τούτο οφείλεται κυρίως σε μια μακρά σειρά σημαντικών διανοητικών και πολιτισμικών εξελίξεων, οι οποίες συνιστούν την ούτως αποκαλούμενη «κρίση της επιστήμης».

Σταδιακά, διάφοροι περιορισμοί του θετικισμού οδήγησαν στη διατύπωση εναλλακτικών («μετα-θετικιστικών») θεωριών της γνώσης.⁴ Μια από τις πιο γνωστές είναι η διατύπωση του υποθετικο-επαγωγισμού από τον Karl Popper (1963, 1992), ο οποίος υποστήριξε ότι η επιστημονική έρευνα πρέπει να βασίζεται στην επαγωγή και στη διαψευσιμότητα (falsifiability). Με άλλα λόγια, παράγονται υποθέσεις μέσα από τη θεωρία, οι οποίες, στη συνέχεια, εξετάζονται κριτικά με στόχο να διαψευστούν (και όχι να επαληθευτούν).

Λίγο αργότερα, η φιλοσοφική δοξασία της «αθροιστικής» (cumulative) και «γραμμικής» (linear) επιστημονικής εξέλιξης εξαλείφθηκε από τον Thomas Kuhn ο οποίος, με το πρωτότυπο βιβλίο του «Η δομή των Επιστημονικών Επαναστάσεων» (1970), κατέδειξε εναργώς ότι αυτό που θεωρούμε σήμερα «αντικειμενική επιστημονική αλήθεια» δεν είναι παρά ένα προσωρινό σύστημα θεωρήσεων («Παράδειγμα»), το οποίο ανέτρεψε ένα προηγούμενο και, αργά ή γρήγορα, θα ανατραπεί από ένα επόμενο.⁵ Επίσης, η

² Επίσης, ο θετικισμός σχετίζεται στενά με τον (λογικό) εμπειρισμό, που βασίζεται στην επιστημολογική αρχή ότι η γνώση μας για τον κόσμο πρέπει να προέρχεται από τα δεδομένα της εμπειρίας, ότι η αντίληψή μας, δηλαδή, παρέχει τη βάση για την απόκτηση γνώσης, η οποία απαιτεί τη συστηματική συλλογή και ταξινόμηση των παρατηρήσεών μας (πειράματα). Ο εμπειρισμός ισχυρίζεται ότι η επιστημονική γνώση πρέπει να εδράζεται σε (εμπειρικά) δεδομένα κι όχι απλώς στη θεωρία.

³ Η συντριπτική πλειοψηφία των «επαγγελματιών του Λόγου» αναγνωρίζει πια την περατότητα της ανθρώπινης γνώσης (βλ., π.χ., Maturana & Varela 1992) και την αναπόδραστη «πολλαπλότητα των δυνατών θεωρητικών πλαισίων, μεθόδων και αξιολογικών συμπερασμάτων που περιβάλλει κάθε ερευνητικό πρόταγμα» (Outhwaite 1999: 10). Διανοίγεται έτσι ο απαραίτητος «χώρος δυνατότητας» (Heidegger) για μια απλή διαπίστωση: Οι νεωτεριστικές «απόλυτες βεβαιότητες» αντικαθίστανται πλέον από τη λογική της μη-τελειότητας και την ηθικοπρακτική/αισθητική της επιστημονικής σεμνότητας. Η *φρόνιμη γνώση* («πρακτική σοφία» κατά Αριστοτέλη) είναι προτιμότερη από την απόλυτη γνώση (Widerman 1995). Σύμφωνα με τον Ολλανδό κοινωνιολόγο Dick Pels, «η νέα αλήθεια είναι αδύναμη και πρέπει να είναι υπερήφανη για την αδυναμία της» (Pels 2001: 5).

⁴ Ο όρος «μετα-θετικιστική φιλοσοφία της επιστήμης» (post-positivist philosophy of science) περιήλθε σε κοινή χρήση για να περιγράψει τις ποικίλες προεκτάσεις και συνέπειες του έργου των Popper, Kuhn, Lakatos, Laudan, κ.α. Για μια γενική συζήτηση γύρω από το συγκεκριμένο θέμα, βλ. ενδεικτικά Klee 1997.

⁵ Είναι αξιοσημείωτο ότι το καρποφόρο έργο του Thomas Kuhn εμπνεύστηκε όχι από την κλασική παράδοση της «κοινωνιολογίας της γνώσης» (ό,τι δηλ. αναφέρεται ως «μανχαϊμική παράδοση») αλλά από τον Ludwik Fleck και τον ύστερο Wittgenstein (βλ. Barnes 1982: 9, 65). Στη συνέχεια, βέβαια, ο Kuhn «ριζοσπαστικοποιήθηκε» στο πλαίσιο της νέας φιλοσοφίας και ιστοριογραφίας της (φυσικής) επιστήμης (post-Kuhnian Revolution) από τους προγόνους του «Ισχυρού Προγράμματος»

ιστοριογραφική δοξασία της «τελεολογικής» (teleological) ιστορικής εξέλιξης θρυμματίστηκε από την Καλιфорνέζικη σχολή της παγκόσμιας ιστορίας (Goldstone, Romeranz), αλλά και τα έργα άλλων ερευνητών που αρνήθηκαν την καθορισμένη αφηγηματική αντίληψη της δυτικής νεωτερικότητας (π.χ., Andre Gunder Frank, James Blaut).

Στο ευρύ πεδίο της φιλοσοφίας, η θριαμβευτική έλευση του μεταδομισμού (post-structuralism), ενός διανοητικού κινήματος στις ανθρωπιστικές σπουδές που κυρίως εστιάζει στη συμβολική διαμεσολάβηση κάθε μορφής εμπειρίας και στον κοινωνικό χαρακτήρα της γνώσης, σηματοδότησε την «αποδόμηση» (Derrida 1974) της δυτικής μεταφυσικής και του λογοκεντρισμού (logocentrism). Τα νοήματα αρχίζουν να αντιμετωπίζονται «αναστοχαστικά»⁶ την ενδιάθετη ευθραυστότητα και αστάθειά τους, να έρχονται σε ευθεία αντίθεση προς τη «φανερή» θέση των κειμένων. Η ερμηνεία οποιουδήποτε κειμένου είναι ουσιαστικά «μη-αποφασίσιμη» (undecidable/inconcludable).

Οι «αναλυτές λόγου» (discourse analysts) εστίασαν στην «επιτελεστικότητα της φυσικής ομιλίας» (natural speech performativity) (βλ. ενδεικτικά Potter & Wetherell 1988, Fairclough 1995, Potter 1996), ενώ οι κονστρουκτιβιστές τύπου Karin Knorr-Cetina, Bruno Latour και Steve Woolgar ανέστρεψαν τις «παραδοσιακές», «παλαιές» ή «συμβατικές» συλλήψεις της πραγματικότητας ερμηνεύοντας τα «γεγονότα» ως «υποκειμενικές αξιώσεις» (subjective claims) που κατόρθωσαν να σβήσουν όλα τα ίχνη της δικής τους «γνωστικο-πολιτικής κατασκευής» (Knorr-Cetina 1981, 1983, Latour & Woolgar 1986, Latour 1987, Woolgar 1988).

Σύμφωνα με τους μεταδομιστικούς όρους, η επιστήμη μεταβάλλεται σε ένα είδος «γραφής» και η επιστημονική γνώση (η οποία παύει να είναι σταθερή, ασφαλής και «αιώνια») υπόκειται σε μια ατέρμονη δυναμική ανα-διαπραγμάτευση και ανα-συγκρότηση, σε έναν συνεχή αγώνα με διακύβευμα το τι (πρέπει να) υπολογίζεται ως αλήθεια, επιχείρημα, απόδειξη, κοκ. Επιπροσθέτως, ο μεταδομισμός κατέστησε αποτελεσματικό τον μεταμοντερνισμό (post-modernism), ο οποίος αμφισβήτησε τις χιμαιρικές «μεγάλες αφηγήσεις» (Lyotard 1984), τις ολιστικές δηλαδή προσεγγίσεις των κοινωνικών φαινομένων, καθώς και τα μεγάλα οράματα/προτάγματα ολικού μετασχηματισμού των κοινωνιών.⁷

(Strong Program) της Κοινωνιολογίας της Επιστημονικής Γνώσης D. Bloor (Edinburgh School) και B. Barnes (Bath School), αλλά και τους Collins, Mulkay, και Lynch, οι οποίοι ακολούθησαν μια «βιτγκενσταϊνική» (παρά μάλλον «μανχαϊμική») γραμμή σκέψης, όπως ακριβώς και οι εκπρόσωποι της κονστρουκτιβιστικής προσέγγισης της επιστήμης τύπου Woolgar, Latour, και Knorr-Cetina. Ο νατουραλισμός του Kuhn και η νατουραλιστική «κοινωνική θεωρία της γνώσης» του Wittgenstein είναι οι κύριες πηγές από τις οποίες αντλεί το όλο πρόταγμα της «νέας κοινωνιολογίας της επιστήμης» που αναπτύχθηκε από την δεκαετία του 1970 κι ύστερα (βλ. Bloor 1983).

⁶ Στο τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα, η ανάπτυξη της *μεθοδολογικής έννοιας* της «αναστοχαστικότητας» (reflexivity) υπήρξε ραγδαία: οι επιστημονικές αλήθειες δεν είναι απρόσωπες, αμερόληπτες και ουδέτερες, εφόσον «οτιδήποτε λέγεται, λέγεται από κάποιον. Κάθε σκέψη γεννά έναν κόσμο και σαν τέτοια είναι μια ανθρώπινη δράση που πραγματοποιείται από συγκεκριμένο άτομο σε συγκεκριμένο τόπο» (Maturana & Varela 1992: 56). Η σχέση ανάμεσα στο εξηγούν και το εξηγητέο, στην αναπαράσταση και το αναπαριστάμενο αντικείμενο, στον επιστημονικό λόγο και τον πραγματικό κόσμο, ή στη γνώση και τα γεγονότα, είναι ουσιαστικά αμφίδρομη. Επίσης, η «αναστοχαστικότητα» ως *θεωρητική έννοια* κατορθώνει να περιγράψει μια ριζικά νέα κοινωνική συνθήκη που αφορά στη βαθιά κρίση των σύγχρονων θεσμών και την έλευση της «κοινωνίας της διακινδύνευσης» (Beck 1992), η αυτο-εικόνα της οποίας δεν συγκροτείται πλέον γύρω από το κύριο σημαίνον «πρόοδος». Ο λόγος της προόδου έχει υποκατασταθεί από τον λόγο της κρίσης και της αβεβαιότητας.

⁷ Επίσης, ο μεταδομισμός συνέβαλε δραστικά στη διαμόρφωση και επέκταση της μετα-αποικιοκρατικής κριτικής (post-colonial critique), η οποία προκάλεσε την «κρίση της εκπροσώπησης» (Said 1978) και οδήγησε στη διερώτηση της εννοιολογικής κατηγορίας «Ανατολή» (East). Η κατηγορία αυτή κατασκευάστηκε αποκλειστικά εντός της δυτικής σκέψης και φαντασίας ως

Ακόμα, η ραγδαία διάδοση των κοινωνικών σπουδών της επιστήμης και της τεχνολογίας (social studies of science and technology), κυρίως κατά τις δεκαετίες του 1980 και του 1990, άλλαξε ριζικά τις αντιλήψεις μας σχετικά με το «πώς παράγεται και κατανέμεται η γνώση, ποια είναι η φύση και η πηγή της εξειδίκευσης, ποιες είναι οι κοινωνικές και οργανωτικές συνέπειες της εισαγωγής νέων τεχνολογιών» (Woolgar 2003: 9). Σ' αυτό το ετερόκλητο ερευνητικό πλαίσιο, η επιστήμη εξετάζεται κριτικά κατά ποικίλους τρόπους: ως κοινωνικός θεσμός αλλά και ως κοινωνική κατασκευή, ως πολιτισμικό φαινόμενο αλλά και ως καθημερινή πρακτική (η οποία συχνά ταυτίζεται απόλυτα με τις υπόλοιπες επιτελεστικές καθημερινές πρακτικές).

Η κριτική της επιστήμης όμως εμφανίστηκε παράλληλα και σε πεδία εκ διαμέτρου αντίθετα προς τον μεταμοντερνισμό και τον μεταδομισμό. Σύμφωνα με τον Γάλλο κοινωνιολόγο Pierre Bourdieu (τον σπουδαιότερο ίσως κοινωνιολόγο του εικοστού αιώνα), παραδείγματος χάριν, η επιστήμη είναι ένα κοινωνικό «πεδίο» (champ) δυνάμεων, συγκρούσεων, και σχέσεων εξουσίας, ένας χώρος ανταγωνιστικής συνύπαρξης «δρώντων-υποκειμένων» που διαρκώς αγωνίζονται για να διατηρήσουν ή να βελτιώσουν τη θέση τους, για να αποκτήσουν και να συσσωρεύσουν «επιστημονικό κεφάλαιο» (κύρος, γόητρο, φήμη, διασημότητα, αναγνώριση, κλπ), μια απαιτητική «αρένα» στην οποία «αν υπάρχει κάποια αλήθεια, είναι ότι η αλήθεια είναι ένα διακύβευμα αγώνων» (Bourdieu 2001: 40).⁸ Η αλήθεια λοιπόν είναι ένα ανταγωνιστικό/συνεργατικό και αναδυόμενο (emergent) φαινόμενο.⁹

Σ' αυτά τα συμφραζόμενα, ακυρώνεται η επιστημοκρατική, ουτοπιστική ιδέα περί μιας ανιστορικής καθολικότητας του Λόγου (Kant, Habermas), ανατρέπεται η «ιδεαλιστική "Κοινοτιστική" ("communautariste") απεικόνιση του επιστημονικού κόσμου, ως κόσμου του οποίου τα μέλη συνεργάζονται ειρηνικά για την εξυπηρέτηση κοινών στόχων» (Λαμπίρη-Δημάκη 2002: 83) και επικρίνονται αυστηρά οι νεωτεριστικοί ύμνοι προς την ανιδιοτέλεια (Durkheim, Spencer, Tawney, Parsons, Merton), «αφού οι επιστημονικές διαπιστώσεις ασκούν, αναπόφευκτα, ενεργό πολιτική, που μπορεί να μην είναι εκείνη, την οποία θα

αντίβαρο προς την κατηγορία «Δύση» (West). Η κεκαλυμμένα υπεροπτική και βαθιά αντιπνευματική δυτική επιστήμη συγκρότησε μεθοδικά τον επιστημολογικό της εαυτό διαμέσου της επιφυλακτικής ή απορριπτικής στάσης της προς το Άλλο. Στο κρυπτο-ιμπεριαλιστικό διανοητικό πλαίσιο που δημιούργησαν η αποικιοκρατία, η νεο-αποικιοκρατία και ο ευρωκεντρισμός, εγκαθιδρύθηκε η υποτιθέμενη ανωτερότητα του αλαζονικού δυτικού πολιτισμού και, παράλληλα, ο «πρωτογονισμός», η «οπισθοδρόμηση» και ο «ανορθολογισμός» των κοινωνιών της Ανατολής. Τούτο αποτελεί βασικό αντικείμενο της μετα-αποικιοκρατικής κριτικής.

⁸ Αυτοί οι συνεχείς εσωτερικοί ανταγωνισμοί, σε τελευταία ανάλυση, γεννούν τους εξαναγκασμούς, τις «λογοκρισίες» και τους ελέγχους (εντός του επιστημονικού πεδίου) που αθέλητα ενσωματώνουμε στην πρακτικά (παρά μάλλον καθαρά ορθολογικά) προσανατολισμένη επαγγελματική μας συνείδηση. Εδώ, η αναλυτική έμφαση του Bourdieu τοποθετείται στην επιστήμη «εν δράσει» (όπως το θέτει ο μεγάλος επιστημολογικός του αντίπαλος, ο Καθηγητής Bruno Latour) κι όχι στην αποστασιοποιημένη εφαρμογή κανόνων μεθοδολογικής δεοντολογίας.

⁹ Ο Bourdieu δείχνει εκ πρώτης όψεως να διατηρεί μια αρκετά ενδιαφέρουσα «φουκοϊκή» αναστοχαστική σχέση με την κοινωνιολογική γνώση και την πολιτισμική παραγωγή εν γένει. Εναντιώνεται με σφοδρότητα στις κατεστημένες επιστημονικές αντιλήψεις, πεποιθήσεις και έννοιες, στην κυρίαρχη «δόξα» (doxa) του κριτικού στοχασμού, στους κομφορμιστικούς τρόπους σκέψης (που αιχμαλωτίζουν τη διαφορετικότητα και τη χειραφετική προοπτική), όπως επίσης και στις κοινά αποδεκτές ιεραρχήσεις των γνωστικών αντικειμένων. Επιπλέον, ακολουθώντας λίγο-πολύ τις καινοτόμες μανχαϊμικές θέσεις περί της «οντικής σχετικότητας της γνώσης» (Seinsverbundenheit des Wissens) και του «γενικού κοινωνιολογικού φαινομένου του ανταγωνισμού», ο Bourdieu διαπιστώνει τον κοινωνικό και ιστορικό καθορισμό της παραγωγής και της πρόσληψης της κοινωνικο-ιστορικής επιστημονικής γνώσης, καθώς και την ουσιαστική «φύση» της επιστήμης, την ιδιαίτερη ιστορία και λειτουργία του επιστημονικού λόγου (βλ. ενδεικτικά Bourdieu 1991).

ήθελε να ασκήσει ο επιστήμονας» (Bourdieu 2001: 32-33) – ή «πολιτική με άλλα μέσα», όπως το θέτει ο Bruno Latour (1987, 1988).¹⁰

Η κριτική της «παραδεγμένης επιστημονικής λογικής» παρουσιάστηκε και στο πεδίο της εθνομεθοδολογίας, από μια διαφορετική ασφαλώς οπτική. Απορρίπτοντας το «γεγονός» της ύπαρξης ενός στατικού κόσμου, αλλά και το συχνό θεωρητικιστικό ενδιαφέρον για νοητικές δραστηριότητες και αφηρημένες αναλύσεις, οι H. Mehan και H. Wood αντικατέστησαν την «επιστήμη» με την «ανήσυχη αναζήτηση» και παρουσίασαν τα πέντε βασικά σημεία μιας εθνο-μεθοδολογικής θέσης για τη φύση της κοινωνικής πραγματικότητας (Ritzer 2000: 322-323):

Η πραγματικότητα είναι μια διαρκής ανακλαστική δραστηριότητα: «όλοι επιδιόμαστε στη δραστηριότητα της δημιουργίας της κοινωνικής πραγματικότητας μέσα από τις σκέψεις και τις δράσεις μας».

Η πραγματικότητα οργανώνεται σε συνεκτικά σώματα γνώσεων: «Οι άνθρωποι στην καθημερινή τους ζωή, καθώς και οι κοινωνιολόγοι που τους μελετούν, οργανώνουν τον κόσμο σε συνεκτικές πραγματικότητες».

Η πραγματικότητα είναι το αποτέλεσμα της συνεχούς διαντιδραστικής δραστηριότητας: Η ύπαρξη της κοινωνικής πραγματικότητας «εξαρτάται από την αδιάλειπτη αμοιβαία διαντίδραση και την κοινωνική συγκρότηση της πραγματικότητας των συμμετεχόντων».

Η πραγματικότητα είναι εύθραυστη: «Οι κοινωνικές πραγματικότητες δεν είναι άκαμπτες δομές αλλά εξαιρετικά εύθραυστα δημιουργήματα τα οποία μπορούν να διαταραχθούν κατά διάφορους τρόπους».

Η πραγματικότητα είναι διαπερατή: «Οι άνθρωποι ζουν μέσα σε μια ποικιλία κοινωνικών κόσμων και μπορούν να κινούνται από τη μία πραγματικότητα στην άλλη».

Αξιοποιώντας αυτή τη θελκτική «εθνομεθοδολογική» εικόνα της κοινωνικής πραγματικότητας, οι M. Lynch και D. Bogen (1991) προτείνουν μια «παραβατική» (transgressive) μεθοδολογία στην οποία θρυμματίζεται το status των μαζικών και μονότονων πραγματικοτήτων της επαγγελματικής αστικής επιστήμης. Η εθνομεθοδολογική «παραβατική μεθοδολογία», αν και αρνείται κατηγορηματικά να τεθεί στην «υπηρεσία της γνώσης των πραγματικών συσχετισμών» (Max Weber), μοιάζει να ενστερνίζεται την ισχυρή αντιπάθεια της «βεμπεριανής οπτικής» για μια επιστήμη προσανατολισμένη σε καθολικές ή αντικειμενικές αξίες. Ο Βρετανός κοινωνιολόγος Martyn Hammersley (1995) παρουσιάζει συνοπτικά τον διαρκή ιστορικό «ανταγωνισμό» γεγονότων-αξιών (facts-values) ως αποτελούμενο εκ τριών βασικών επιχειρημάτων-αντεπιχειρημάτων.

¹⁰ Παρ' ότι όμως ο Bourdieu δεν αγνοεί καθόλου την ουσιώδη επιτελεστικότητα της κοινωνιολογικής γλώσσας, υποκύπτει τελικά – μέσω μιας «διπλής αντικειμενικοποίησης ή ιστορικοποίησης» (μιας ιστορικοποίησης δηλαδή τόσο του υποκειμένου όσο και του αντικειμένου της γνώσης) – στον «πειρασμό» της ολιστικής σύλληψης του κοινωνικού σύμπαντος, της επανεισαγωγής ενός «ισχυρού» κριτηρίου (αντικειμενιστικής) αλήθειας «από την κοινωνιολογική πίσω πόρτα» (Pels 1995: 92). Ο μπουρντιεϊκός αναστοχαστικός λόγος, στην προσπάθειά του να αγγίζει έναν «ανώτερο ορισμό αντικειμενικότητας» (Bourdieu 1977: 232), αυτο-εξαιρείται (και άρα αυτο-προστατεύεται/αυτο-ανοσοποιείται) έντεχνα από τους καθημερινούς αγώνες για «να αποκτήσει κάποιος το μονοπώλιο της εξουσίας να καθιστά κάτι ορατό και πιστευτό, γνωστό και αναγνωρισμένο, της εξουσίας να επιβάλλει τον νόμιμο ορισμό των διαιρέσεων του κόσμου και, επομένως, να φτιάχνει και να χαλάει τις ομάδες» (Bourdieu 1999: 321). Για τον Bourdieu, αυτοί οι συμβολικοί «καθημερινοί αγώνες» πρέπει απλώς να αντικειμενοποιηθούν: «Ο κοινωνικός επιστήμονας, αν δεν θέλει να μετατρέψει την κοινωνική επιστήμη σ' έναν τρόπο εξακολούθησης της πολιτικής με άλλα μέσα, πρέπει να θέσει στο στόχαστρό του την πρόθεση να ορίσει τάξεις στους άλλους και έτσι να τους πει τι είναι και τι οφείλουν να είναι ... Πρέπει να αντικειμενοποιήσει τη φιλοδοξία να αντικειμενοποιήσει, να ταξινομήσει από τα έξω, αντικειμενικά, τους δρώντες που παλεύουν για να ταξινομηθούν και να ταξινομηθούν» (Bourdieu 1999: 353).

Πρώτον, η «κριτική» ή «στρατευμένη»¹¹ κοινωνική έρευνα εκλαμβάνει ως «ουσιώδη» (για την επαρκή κατανόηση των υπό μελέτη κοινωνικών φαινομένων) την τοποθέτησή τους σε μια γενικότερη κοινωνιο-ιστορική συνάφεια (socio-historical context), με χαρακτήρα καθολικό και δεσμευτικό. Η κατανόηση, όμως, όλων των κοινωνικών φαινομένων μέσα σε «μία και μοναδική» συνάφεια, καθώς και πάνω στη βάση της ίδιας πάντοτε θεωρίας (που υποτίθεται ότι είναι «υποχρεωτική» και εφαρμόσιμη σε κάθε περίπτωση) απορρίπτεται από τους υπερασπιστές της αξιακά ουδέτερης κοινωνικής έρευνας (στους οποίους αυτο-συμπεριλαμβάνεται και ο ίδιος ο Hammersley) ως επιστημολογικά αθεμελίωτη και ανέφικτη. Η «συνάφεια» ποικίλλει ανάλογα με τη «φύση» του κοινωνικού (ή επιστημονικού) φαινομένου, με το πρόβλημα που εξετάζουμε, με τους αναλυτικές μας στοχεύσεις κ.ο.κ.

Δεύτερον, η κριτική κοινωνική έρευνα διεκδικεί ένα είδος επιστημολογικής ανωτερότητας μέσα από τη διαδήλωση και υπεράσπιση των αξιών της (αντίθετα προς την «παραδοσιακή» θετικιστική έρευνα). Απ' τη μεριά της αξιακά ουδέτερης κοινωνικής έρευνας, όμως, η «κριτική» διαδικασία διαδήλωσης και επιδίωξης εξω-επιστημονικών αξιών, όπως «δημοκρατία», «συμμετοχική δημοκρατία», «ίσες ευκαιρίες», «δικαιοσύνη» κ.ο.κ, είναι εντελώς αντι-παραγωγική και μη-απαραίτητη. Εξάλλου, τέτοιου είδους «αξίες» είναι μη-δεδομένες, ασαφείς και έντονα διαμφισβητούμενες. Επιπλέον, η «στράτευση» της έρευνας υπέρ κάποιας κοινωνικής ομάδας ή ιδεολογίας, ή υπέρ κάποιου ιδιαίτερου συνόλου αξιών (μη-εγγενών στο ίδιο το ερευνητικό εγχείρημα), ούτε συμβαδίζει με τα καθήκοντα του κοινωνικού ερευνητή, ούτε μεγιστοποιεί τις ευκαιρίες για γνωστική παραγωγή (βλ. επίσης Hammersley 1999).

Τρίτον, η κριτική κοινωνική έρευνα κατευθύνει όλες τις προσπάθειές της προς την αντιμετώπιση και την εξάλειψη διαφόρων μορφών καταπίεσης (αντίθετα προς την «παραδοσιακή» έρευνα η οποία, όπως κατέδειξε ο Max Horkheimer για τον υπαρξισμό, τη φιλοσοφία της ζωής και τον πραγματισμό, τείνει να επιβεβαιώνει και να υποστηρίζει άκριτα την κρατούσα κατάσταση, το status quo). Για τους ένθερμους υποστηρικτές της αξιακά ουδέτερης έρευνας, όμως, η λογική αυτή υπόκειται σε αυστηρή κριτική, μεθοδολογική και ουσιαστική (substantive). Είναι πολύ σπάνια, παραδείγματος χάριν, η προσκόμιση εμπειρικών στοιχείων (δεδομένων) που να αποδεικνύουν επαρκώς είτε την υποστήριξη της καταπίεσης εκ μέρους της παραδοσιακής έρευνας, είτε την αποτελεσματική αντιμετώπισή της εκ μέρους της κριτικής έρευνας.

Τι μας απομένει όμως έπειτα από την οξεία κριτική της συμβατικής επιστήμης αλλά και της ίδιας της «κριτικής» ή «στρατευμένης» κοινωνικής έρευνας; Η απάντηση ίσως βρίσκεται στην πάντοτε ανοιχτή, ατίθαση και ανήσυχη λογική της μεθοδολογίας. Τούτο προφανώς υπαινίσσεται (αλλά και προτάσσει) τη σχετική αυτονόμηση της «μεθοδολογίας» ως προς την «επιστήμη» – και όχι βέβαια την επιστημολογική υποταγή, υπαγωγή ή προσάρτηση της πρώτης στη δεύτερη, ή το αντίστροφο. Μια τέτοια «αυτονόμηση» βοηθά στη βαθύτερη διευκρίνιση δύο διαφορετικών τρόπων θέασης, ερμηνείας και αντιμετώπισης του κοινωνικού κόσμου και της εγγενούς (μη αναγώγιμης) πολυπλοκότητάς του.

¹¹ Βλ. ενδεικτικά το εγκυκλοπαιδικό άρθρο περί «στρατευμένης κοινωνικής ψυχολογίας» (Papastamou et al. 2007). Η «στρατευμένη κοινωνική ψυχολογία» (committed social psychology) αναστοχάζεται κριτικά πάνω στις ιδεολογικές της προπαραδοχές και τις αξιοποιεί ως βάση παρέμβασης στο σύγχρονο ιδεολογικό γίγνεσθαι. Δεν αρκείται δηλαδή στην «ακαδημαϊκά ορθή» πρακτική ασφαλών – και συνήθως ανούσιων – ασκήσεων επί χάρτου, αλλά επιχειρεί να απαντήσει με τον τρόπο της σε καίρια κοινωνιακά (societal) ερωτήματα που αναδύονται χάριν ή εξαιτίας του συγκερασμού ποικίλων παραγόντων κοινωνικού, πολιτικού ή οικονομικού χαρακτήρα. Η στρατευμένη κοινωνική ψυχολογία είναι ένας τρίτος (κριτικά αναστοχαστικός) δρόμος ανάμεσα στην όψιμα δογματική παλλυλογία της κριτικής ψυχολογίας και τη χρόνια αυταρχική αλαλία της κοινωνικής νόησης (social cognition).

Από τη μια μεριά, η επιστήμη, ως διαφωτιστική έννοια και νεωτεριστική διανοητική πρακτική, έχει ιστορικά ταυτιστεί με μια *πολεμική μηχανή ενάντια στο Άλλο*, με ένα πιστοποιητικό εξασφάλισης κάποιου επιστημολογικού πλεονεκτήματος επί της αφελούς γνώσης των βιοκοσμικών φαινομένων, ή με μια *συσκευή κωδικοποίησης της γνώσης*, διαμέσου ενός επεξεργασμένου διαξιφισμού μεταξύ λ.χ. της «sociologie scientifique» και της «sociologie populaire» (Bouglé), ή της «επιστημονικής κοινωνιολογίας» και της «ρητορικής κοινωνιολογίας» (Tönnies).

Πρόκειται για δυαδικές αντιθέσεις που έντεχνα συγκαλύπτουν, ή πραγματοποιούν (reify), την πολυεπίπεδη «κατασκευασσιμότητά» (constructedness) τους, αλλά και τις πραγματικές διαφορές (διανοητικών-κοινωνικών) δυνάμεων που τις παρήγαγαν ανταγωνιστικά, μέσα σε συνεχείς «διαλογικούς» αγώνες ερμηνείας, καθυπόταξης, ή «δυναμικής διαπραγμάτευσης» (με την κοινωνιολογική έννοια του Stuart Hall).

Έτσι, η επιστήμη υποβάλλει κρυφά ένα απρόσωπο «αίτημα αστυνόμησης», ή έναν συγκαλυμμένο «εκβιασμό», όπου ο διανοούμενος εγκλωβίζει (ή «αιχμαλωτίζει») τους άλλους σε «υποχρεωτικές πραγματικότητες», «αντικειμενικές κοινωνικές δυνάμεις», ή «αντικειμενικές αντιφάσεις», αντιμετωπίσιμες αποκλειστικά και μόνο μέσα από την πλήρη αποδοχή ενός ιδιαίτερου (και υποτιθέεται «μοναδικού») ερμηνευτικού πλαισίου. Αναπόφευκτα, το πλαίσιο αυτό (π.χ., μια κοινωνιολογική ή ψυχολογική θεωρία της επιστήμης, των διανοουμένων, του εαυτού, της κοινωνίας) εμφανίζεται σαν ένα απόλυτο, καθολικά δεσμευτικό κριτήριο αλήθειας και ορθότητας.

Για τον Martyn Hammersley (1995), η μεγάλη ιδέα του ρόλου της επιστήμης συνεπάγεται ένα είδος *επιλεκτικής κατανομής ηθικών ιδιοτήτων*: ο κόσμος διαιρείται σε δύο σφαίρες που δεν επικοινωνούν, στη σφαίρα της «αναγκαιότητας» (ή ετερονομίας) και στη σφαίρα της «ελευθερίας» (ή αυτονομίας), ή στη σφαίρα των «κοινών θνητών» (οι συμπεριφορές των οποίων αναλύονται υπό όρους αυστηρούς, άκαμπτους και επικριτικούς) και στη σφαίρα των κριτικών επιστημόνων (οι συμπεριφορές των οποίων «δικαιολογούνται» χάριν της αποφασιστικότητάς τους, ή της ισχυρής δέσμευσής τους σε κάποιες καθολικές ιδέες, αξίες ή αρχές).

Εν ολίγοις, η επιστήμη «επιβάλλει» γεγονότα και περιστέλλει ή περιορίζει τη δυνατότητα για πολυμορφία, ετερογένεια, ανάδυση και αλλαγή (ανατροπή), μέσα σε ολιστικά αναλυτικά πλαίσια που απωθούν την έκπληξη και συγκαλύπτουν την ενδιάθετη μη προβλεψιμότητα και αμφιθυμία (κατά Bauman) της ανθρώπινης ζωής και συμπεριφοράς. Αυτό ακριβώς συμβαίνει και στην περίπτωση του Bourdieu, όπου η ηγεμονική αντίληψη για την κοινωνιολογία τείνει αναπόφευκτα στην «αυτοκαθιέρωση»/«απολυτοποίηση» του ίδιου του Γάλλου κοινωνιολόγου σε «αναγκαίο ερμηνευτή»,¹² ο οποίος, από μια δήθεν

¹² Χρησιμοποιώ εδώ τους όρους που ο ίδιος ο Γάλλος κοινωνιολόγος εφαρμόζει, συνοψίζοντας τη Νιτσεϊκή κριτική πάνω στην φιλοσοφική υποκρισία και τον «ασκητικό» ιερέα. Για τον Bourdieu, η κριτική αυτή μας βοηθά να κατανοήσουμε το «φαινόμενο μαντείου», δηλαδή το ρητορικό «τέχνασμα» υποκατάστασης του ατομικού εγώ, που αποτελεί μια «οριακή μορφή επιτελεστικότητας» και «επιτρέπει στον εξουσιοδοτημένο εκπρόσωπο λόγου να επικαλεστεί την ομάδα η οποία τον εξουσιοδοτεί να ασκήσει έναν αναγνωρισμένο καταναγκασμό, μια συμβολική βία, σε καθένα από τα μεμονωμένα μέλη της ομάδας ... Το φαινόμενο μαντείου είναι η εκμετάλλευση της υπερβατικότητας της ομάδας σε σχέση με το ενικό άτομο, η οποία διενεργείται από ένα άτομο που κατά κάποιο τρόπο είναι όντως η ομάδα, έστω και μόνο επειδή κανένας δεν μπορεί να σηκωθεί και να του πει “δεν είσαι η ομάδα”» (Bourdieu 1999: 308-309). Πρόκειται όμως για ένα τέχνασμα που αποδίδεται κυρίως στους πολιτικούς εκπροσώπους (του «λαού», των «λαϊκών τάξεων», του «έθνους», κοκ), παρά μάλλον στους επιστημονικούς εκπροσώπους (των κοινωνικών ή φυσικών «πραγμάτων»/«γεγονότων»). Στη μπουρντιεϊκή θεωρία, η «επιτελεστική» εργασία της αναπαράστασης/εκπροσώπησης είναι πρωτίστως μια (ριζικά διαφοροποιημένη από την «ισχυρή» επιστήμη) *πολιτική* εργασία (βλ. Bourdieu 1999: 353-364).

ανεξάρτητη, προνομιακή «δευτέρας-τάξεως οπτική» (βλ Pels 1997),¹³ επιδιώκει όχι απλώς να κατανοήσει τα υπό εξέταση κοινωνικά φαινόμενα «αλλά και να “περάσει”, να υποβάλει, ή να επιβάλει τις δικές του εννοιολογήσεις, τους δικούς του όρους, τις δικές του επιστημολογικές προϋποθέσεις. Μια εμμονή άλλωστε γνώριμη στους Γάλλους διανοητές, παραγωγούς αλληπάλληλων ερμηνευτικών κατασκευών. Η διττά εκπεφρασμένη αποκλειστικότητα είτε άμεσα – (της κοινωνιολογίας ως καθολικής επιστήμης) είτε έμμεσα (της ερμηνευτικής του ως μοναδικής) – μοιάζει να μη συναρμόζεται με την ουσιαστικά ανοιχτή και γόνιμη γραφή του» (Πεσμαζόγλου 1995: 122).

Η «επιστήμη» λοιπόν μας οδηγεί πολλές φορές στην ακαδημαϊκή *συμμόρφωση* (conformity), στον εκφετιχισμό της κανονικότητας και στην άκριτη (σχεδόν μηχανιστική) αναπαραγωγή της «καθιερωμένης» γνώσης, στερώντας μας έτσι την *ελπίδα για το καινούργιο!*

Από την άλλη μεριά, η μεθοδολογία *παράγει γεγονότα* (με την έννοια ότι τους επιτρέπει να «αναδυθούν» μέσα από τις αβέβαιες και απρόβλεπτες διαδικασίες μιας ανήσυχης και συστηματικής πνευματικής αναζήτησης) και ενθαρρύνει ενεργητικά την ετερότητα, την αποσυσπείρωση, την έκπληξη και τον αιφνιδιασμό, αφήνοντας έτσι ζωτικό χώρο στη δυναμική της πραγματικής ζωής της δράσης, της συμβίωσης, της δημιουργίας και της καινοτομίας. Για να χρησιμοποιήσουμε τους όρους του Γάλλου επιστημολόγου Gaston Bachelard, η μεθοδολογία κομίζει τη διαρκή ρήξη με το οικείο και το παραδεδεγμένο, την αέναη πνευματική ανανέωση, τη διεύρυνση και την εγρήγορση.

Με άλλα λόγια, αντίθετα προς την (νεωτερική) επιστήμη, η οποία άρρητα εισάγει σταθερότητα, ενότητα, καθαρότητα, τάξη, ομοιογένεια και ομοιομορφία, η μεθοδολογία *εισάγει αστάθεια* (for better or for worse) και διευκολύνει τον επιστημολογικά υγιή «κριτικό πλουραλισμό»,¹⁴ τη δημοκρατική πολλαπλότητα, την ανάδυση (emergence), τη διαλογική συνεργασία, την ποιοτική αλλαγή και την προσαρμοστικότητα, αρνούμενη ρητά την «ψευδαίσθηση του ελέγχου» (illusion of control)¹⁵ και αγκαλιάζοντας το χάος, τη μη

¹³ Πρόκειται για ένα μετα-επίπεδο (meta-level) από το οποίο ο Bourdieu αντικειμενοποιεί ακόμα και τη δική του κοινωνική και επιστημονική τροχιά (trajectory), εξηγώντας λεπτομερώς πώς έφθασε να αποκτήσει ένα «αμφίθυμο Habitus», ένα σύστημα διαθέσεων δηλαδή διαφορετικών από εκείνες που απαιτούσε ο συνήθης τρόπος λειτουργίας του πνευματικού παιχνιδιού. Έτσι, η εμπλοκή του Γάλλου κοινωνιολόγου στο επιστημονικό πεδίο «τον οδήγησε, αντί να συμμορφώσει τις διαθέσεις του στις δομές αυτού του πεδίου, να συγκρουσθεί με τις δυνάμεις του πεδίου, *αμύνθηκε και επέτυχε να τροποποιήσει τις δομές σε συνάρτηση με τις διαθέσεις του*» (!) (Παναγιωτόπουλος 2002, δική μου πλάγια γραφή). Ωστόσο, αυτές οι (περιοριστικές) «δομές» ανήκουν στη *μπουρντιεϊκή* θεωρία, η οποία *συμβάλει επιτελεστικά στην παραγωγή τους*, και, όπως όλες οι κοινωνιολογικές θεωρίες, τείνει στην «θέσπιση της πραγματικότητας» (Law & Urry 2003). Μιλάμε δηλαδή για έναν ουσιαστικά αντι-σχεσιακό/αντι-αναστοχαστικό «αναστοχαστικό διπλασιασμό» (βλ. σχετικά Pels 2000, Geldof 1997).

¹⁴ Ο όρος χρησιμοποιείται με τη φιλοσοφική έννοια του Kurt Richardson (2004), ο οποίος, ενάντια στον άκριτο, ισοπεδωτικό και μηδενιστικό «επιστημολογικό αναρχισμό» του Paul Feyerabend (1975), όπου «όλα ισχύουν» (anything goes), αναγνωρίζει τη (μεταθεωρητική) *αναγκαιότητα για επιλογή* και δικαιολόγηση (τοπικών) δράσεων και παρεμβάσεων. Όπως εύστοχα το διατυπώνει ο John Michael, «κάποιες κρίσεις και κάποιες οπτικές θα είναι καλύτερες και πιο χρήσιμες από άλλες» (Michael 1997: 97).

¹⁵ Αυτή η (κοινωνιοψυχολογικά) επικίνδυνη ψευδαίσθηση μάς οδηγεί λίγο-πολύ όλους (σχεδόν καθημερινά) στο να θεωρούμε το μέλλον ως «περισσότερο προβλέψιμο και λιγότερο αβέβαιο απ' ό,τι πραγματικά είναι» (Makridakis et al. 2009: ix). Επίσης, μας οδηγεί στο να θεωρούμε ότι γνωρίζουμε πολύ περισσότερα απ' όσα *πραγματικά* γνωρίζουμε (Taleb 2010). Αντίθετα λοιπόν προς τη συνήθη λογική του νεωτερικού ανθρώπου, ο οποίος σαφώς απεχθάνεται και αντιμάχεται κάθε μορφής αβεβαιότητα (ή απροβλεψιμότητα), φαίνεται τελικά ότι μπορούμε (σχετικά) να ελέγχουμε περισσότερο τι μας συμβαίνει όταν αναστοχαστικά αποδεχόμαστε ότι δεν μπορούμε να τα ελέγξουμε όλα! (Makridakis et al. 2009). Για να παραφράσω τον Γάλλο ζωγράφο Georges Braque, η Μεθοδολογία είναι καμωμένη για να ταράζει, η Επιστήμη καθησυχάζει.

γραμμαμικότητα, την αυτο-οργάνωση, την αβεβαιότητα, τη φαντασία και το απρόβλεπτο. Απαιτείται επομένως μια στρατηγική «στροφή» από το *περιεχόμενο* (content) της επιστημονικής γνώσης στη *μεθοδολογία* (βλ. Rosen 1996, Cilliers 2005).

Για παράδειγμα, η *επιστήμη* της ψυχολογίας καταλήγει συχνά σε *ψευδο-ψυχολογικά γεγονότα*, μέσα από παρωχημένους ολιστικούς όρους που μάλλον κατασκευάζουν αυταρχικά (ή προεξοφλούν αυτάρεσκα) τη νοσολογική κατηγορία που περιγράφουν («αναστοχαστικός διπλασιασμός» κατά Dick Pels),¹⁶ παρά αντανακλούν (ή «μιμούνται») «ουδέτερα, ψυχρά και αποστασιοποιημένα» την πραγματική οντολογία της πολύπλοκης ανθρώπινης συμπεριφοράς, ατομικής ή συλλογικής.

Αντίθετα, η *μεθοδολογία* της ψυχολογίας μιλά (επιφυλακτικά πάντοτε) για *ερευνητικά ευρήματα* κι όχι για top-down (εκ των άνω) οροθετήσεις, σε επίπεδο γεγονοτικό (factual) κι όχι ιδεολογικό (το ... «συνήθως ύποπτο» επίπεδο). Μας προσφέρει λοιπόν συστηματικά μαθήματα μετριοφροσύνης/ταπεινοσύνης και μας στρέφει το βλέμμα σε κριτικά αναστοχαστικές, μετριοπαθείς και μεσαίας κλίμακας «οπτικές ή θεωρήσεις που φαίνεται να διατηρούν κάποια απόσταση από τον ιμπεριαλισμό των εξιδανικεύσεων» (Μεταξόπουλος 1997: 624).

Βιβλιογραφία

- Barnes, B. (1982) *T S. Kuhn and Social Science*. London: MacMillan.
- Beck, U. (1992) *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Bloor, D. (1983) *Wittgenstein: A Social Theory of Knowledge*. New York: Columbia University Press.
- Bourdieu, P. (1977) *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1991) "The Peculiar History of Scientific Reason" *Sociological Forum* 6(1): 3-26.
- Bourdieu, P. (1999) *Γλώσσα και συμβολική εξουσία*. Αθήνα: Εκδ. Καρδαμίτσα.
- Bourdieu, P. (2001) *Μάθημα πάνω στο μάθημα. Κοινωνιολογία και αυτο-κοινωνιοανάλυση*. Αθήνα: Εκδ. Καρδαμίτσα.
- Cilliers, P. (2005) "Knowledge, limits and boundaries" *Futures* 37: 605-613.
- Comte, A. (1974) *The Positive Philosophy*. New York: AMS Press.
- Derrida, J. (1974) *Of Grammatology*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Fairclough, N. (1995) *Critical discourse analysis*. London and New York: Longman.
- Feyerabend, P. (1975) *Against method*. London: New Left Books.
- Geldof, K. (1997) "Authority, reading, reflexivity" *Diacritics* 27(1): 20-43.
- Hammersley, M. (1995) *The politics of social research*. London: Sage.
- Hammersley, M. (1999) "Sociology, What's It For?" *Sociological Research Online*, 4(3), <<http://www.socresonline.org.uk/4/3/hammersley.html>>
- Klee, R. (1997) *Introduction to the philosophy of science*. Oxford: Oxford University Press.
- Knorr-Cetina, K. (1981) *The Manufacture of Knowledge: An essay on the Constructivist and Contextual Nature of Science*. Oxford: Pergamon.
- Knorr-Cetina, K. (1983) "The Ethnographic Study of Scientific Work: Towards a Constructivist Interpretation of Science" in K. Knorr-Cetina & M. Mulkay (ed.) *Science Observed: Perspectives on the Social Study of Science*. London: Sage.
- Kuhn, T. (1970) *The structure of scientific revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.

¹⁶ Στον «αναστοχαστικό διπλασιασμό» (reflexive duplication), οι διάφορες αναλυτικές κατηγορίες παρουσιάζονται εν είδει «μαύρου κουτιού» (black box) – δηλαδή ως δεδομένες «αυθύπαρκτες πραγματικότητες» (substantive realities), ως «πράγματα», κι όχι ως ανθρώπινες (αναδυόμενες) «πραγμο-ποιήσεις» (βλ. Pels 2000). Κατά κάποιο τρόπο, η «αναστοχαστική» συμπεριφορά του Bourdieu είναι παρόμοια με αυτή του George Ritzer (1991), ο οποίος προτείνει το δικό του μεταθεωρητικό «παράδειγμα» (το ολιστικό «ενοποιημένο κοινωνιολογικό παράδειγμα») και κατόπιν αξιολογεί *ex cathedra* τις μεταθεωρητικές προσπάθειες των άλλων (διακρίνοντας μεταξύ «αμερόληπτων» και «πολεμικών» μεταθεωριών) σύμφωνα με αυτό το (πραγμοποιημένο) πρότυπο. Για μια εύστοχη επιστημολογική κριτική (από τη σκοπιά της κοινωνιολογίας της επιστημονικής γνώσης) των ολιστικών μεταθεωρητικών οπτικών που αποφεύγουν την ανατρεπτική αυτοαναστοχαστικότητα, βλ. Österberg 1988.

- Latour, B. & Woolgar, S. (1986) *Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts*. Princeton: Princeton University Press.
- Latour, B. (1987) *Science in Action*. Milton Keynes: Open University Press.
- Latour, B. (1988) *The Pasteurization of France*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Law, J. & Urry, J. (2003) "Enacting the social", *Working Paper*, Centre for Science Studies and Sociology Department, Lancaster University UK, <<http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/soc099jlju.html>>
- Lynch, M. & Bogen, D. (1991) "In defence of Dada-driven analysis" *Sociological Theory* 9(2): 269-276.
- Lyotard, J.-F. (1984) *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Manchester: Manchester University Press.
- Makridakis, S., Hogarth, R. & Gaba, A. (2009) *Dance with Chance: Making Luck Work for You*. Oxford, UK: Oneworld Publications.
- Maturana, H. & Varela, F. (επιμ. Σ. Μανουσέλης) (1992) *Το Δέντρο της Γνώσης. Οι βιολογικές ρίζες της ανθρώπινης νόησης*. Αθήνα: Κάτοπτρο.
- Michael, J. (1997) "Making a stand" *Telos* 108: 93-103.
- Österberg, D. (1988) *Metasociology. An Inquiry into the Origins and Validity of Social Thought*. Oslo: Norwegian University Press.
- Outhwaite, W. (1999) "The Myth of Modernist Method" *European Journal of Social Theory* 2(1): 5-25.
- Papastamou, S., Prodromitis, G. & Tsekeris, C. (2007) "Committed Social Psychology" in G. Ritzer (ed.) *Blackwell Encyclopedia of Sociology*. London: Blackwell Reference Online.
- Pels, D. (1995) "Knowledge politics and anti-politics: Toward a critical appraisal of Bourdieu's concept of intellectual autonomy" *Theory and Society* 24: 79-104.
- Pels, D. (1997) "Strange Standpoints, or: How to Define the Situation for Situated Knowledge" *Telos* 108: 65-91.
- Pels, D. (2000) "Reflexivity: One Step Up" *Theory, Culture & Society* 17(3): 1-25.
- Pels, D. (2001) "Weak Social Theory" *Theory. Newsletter of the Research Committee on Sociological Theory ISA*, Fall 2001: 2-5.
- Popper, K. (1963) *Conjectures and Refutations*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Popper, K. (1992) *Logic of Scientific Discovery*. London: Routledge.
- Potter, J. & Wetherell, M. (1988) "Accomplishing Attitudes: Fact and Evaluation in Racist Discourse" *Text* 8(1-2): 51-68.
- Potter, J. (1996) *Representing Reality: Discourse, Rhetoric and Social Construction*. London: Sage.
- Richardson, K.A. (2004) "The problematization of existence: Towards a philosophy of complexity" *Nonlinear Dynamics, Psychology, and Life Science* 8(1): 17-40.
- Ritzer, G. (1991) *Metatheorizing in Sociology*. Lexington Mass.: Lexington Books.
- Ritzer, G. (2000) «Φαινομενολογική κοινωνιολογία και εθνομεθοδολογία», στο Μ. Πετμεζίδου (επιμ.) *Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία, τομ. 1*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Rosen, R. (1996) "On the limitations of scientific knowledge" in J.L. Casti & A. Karlqvist (eds) *Boundaries and Barriers: On the Limitations of Scientific Knowledge*. Reading, MA: Addison Wesley, pp. 199-214.
- Said, E.W. (1978) *Orientalism*. London and New York: Penguin Books.
- Taleb, N.N. (2010) *Ο μαύρος κύκνος: Ο αντίκτυπος του εξαιρετικά απρόβλεπτου*. Αθήνα: Εκδ. Φερενίκη.
- Wideman, S. (1995) "What do we need to know?" in T. Trzyna (ed.) *A Sustainable World*. London: Earthscan.
- Woolgar, S. (1988) *Science: The Very Idea*. London: Tavistock.
- Woolgar, S. (2003) «Πρόλογος στην Ελληνική Έκδοση», στο *Επιστήμη: Η ιδέα καθ' αυτήν*. Αθήνα: Κάτοπτρο.
- Λαμπίρη-Δημάκη, Ι. (2002) «Εισαγωγή», στο Ι. Λαμπίρη-Δημάκη (επιμ.) *Η κοινωνιολογία στην Ελλάδα σήμερα. Η ολοκλήρωση της τριλογίας, 1959-2000*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Μεταξόπουλος, Α. (1997) *Περιπλανήσεις και Εμμονές. Επιστημολογικές διαδρομές: Φιλοσοφία, ιστορία, ιστοριογραφία. Πολιτικές ιχνηλατήσεις: Από την πολιτική φιλοσοφία στη φιλοσοφία του πολιτικού*. Αθήνα: «Νέα Σύνορα» – Εκδοτικός Οίκος Α. Α. Λιβάνη.
- Παναγιωτόπουλος, Ν. (2002) «Καλό ταξίδι, Πιέρ Μπουρντιέ» *Το Βήμα*, 01-02-2002.
- Πεσμαζόγλου, Σ. (1995) «Ένα μάθημα από το Μάθημα πάνω στο Μάθημα ή η αυτοϊδιογραφία του P. Bourdieu», στο Λαμπίρη-Δημάκη/Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Pierre Bourdieu. Κοινωνιολογία της παιδείας*. Αθήνα: Εκδ. Καρδαμίτσα-Δελφίνι.

«Γυναίκες και Δημόσιος Χώρος. Η περίπτωση των μειονοτικών γυναικών της Ξάνθης»

Βασιλική Τσιλιγγίρη¹

Η παρούσα εισήγηση αποτελεί συνοπτική παρουσίαση της διπλωματικής μου εργασίας και πραγματεύεται τη θέση των μειονοτικών γυναικών του νομού της Ξάνθης, στο δημόσιο χώρο. Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε συνίσταται σε δυο βασικά μέρη: την ανασκόπηση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας και των σχετικών ερευνών και την έρευνα πεδίου που πραγματοποιήθηκε στο νομό Ξάνθης από το Δεκέμβριο του 2009 έως τον Μάρτιο του 2010, σε δείγμα γυναικών που ανήκουν στη μειονότητα. Μοιράστηκαν 400 ερωτηματολόγια² από τα οποία απαντήθηκαν τα 119. Για την ανάλυση των ερευνητικών δεδομένων χρησιμοποιήθηκε το στατιστικό πρόγραμμα SPSS 17.

Σημαντική παράμετρος με βάση την οποία υποδιαιρέθηκε ο πληθυσμός που μας αφορά είναι η χωροταξική διάκριση του τόπου κατοικίας. Τίθεται εύλογα το ερώτημα κατά πόσο ο «χώρος» επηρεάζει την τοπική κοινωνική δομή και ποιος ο αντίκτυπος αυτής της επιρροής στο γυναικείο κομμάτι του πληθυσμού της μειονότητας της Ξάνθης. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η διάκριση άστου-ύπαιθρος, βουνό-κάμπος, πόλη-χωριό χρησιμοποιήθηκε ως περαιτέρω βάση για μια συστηματική τυπολογική απεικόνιση του θέματος.

Στο ερωτηματολόγιο περιλαμβάνονταν είκοσι τρεις (23) ερωτήσεις κλειστού τύπου, λόγω της επιφυλακτικότητας μεγάλου μέρους των γυναικών, ιδιαίτερα αυτών που ήταν μεγαλύτερες σε ηλικία, απέναντι στις ανοιχτού τύπου ερωτήσεις. Δεν θα μπορούσαμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι ενώ αυτός ο τύπος ερωτήσεων δεν αφήνει περιθώρια για παρερμηνείες εκ μέρους των συμμετεχόντων στην έρευνα και διευκολύνει την στατιστική ανάλυση, έχει παράλληλα το μειονέκτημα ότι σχεδόν υπαγορεύει τις απαντήσεις, αφού δεν αφήνει κανένα περιθώριο διατύπωσης άλλης άποψης πέραν αυτής που έχει προβλεφτεί (βλ. Κυριαζή, 2001: 130, Νόβα-Καλτσούνη, 2006: 48). Στο τέλος του ερωτηματολογίου υπήρξε μια ερώτηση ανοιχτού τύπου που αφορούσε τις διαφορές στον τρόπο ζωής μεταξύ των νομών Ξάνθης και Κομοτηνής, με σκοπό την διερεύνηση των αντιλήψεων των ίδιων των μειονοτικών γυναικών πάνω στο συγκεκριμένο ερώτημα.

Λαμβάνοντας υπόψη το δημόσιο πεδίο σαν ένα χώρο παραγωγής, επικοινωνίας και επαναδιαπραγμάτευσης των κοινωνικών νοημάτων και ταυτοτήτων στρέψαμε την προσοχή μας στις διαδικασίες που καθιστούν τις γυναίκες της μειονότητας ικανές να συμμετέχουν σε αυτό. Ξεκινώντας από την παραδοχή ότι η αποδοχή της διπολικότητας των φύλων εμπεριέχει εγγενώς την ανισότητα, αντιλαμβανόμαστε ότι το φύλο αποτελεί μια μορφή ανισότητας που επηρεάζει τα υποκείμενα σε όλα τα επίπεδα της ζωής, διαπλέκεται με όλες τις άλλες ανισότητες και τις επιδεινώνει. Μέσα από αυτό το πρίσμα εστιάζουμε στη σχέση φύλου μειονοτικής εκπαίδευσης και εργασιακής απασχόλησης, ως δύο εξαιρετικά σημαντικών πεδίων που σχετίζονται με την δυνατότητα συμμετοχής στο δημόσιο χώρο.

Ο αποκλεισμός των μουσουλμάνων γυναικών από τον δημόσιο χώρο ερμηνεύεται συχνά ως φυσική απόρροια της ένταξης τους στην ισλαμική πίστη, όμως η θρησκευτική και πολιτισμική ιδιαιτερότητα της μειονότητας δεν είναι επαρκής εξηγητικός παράγοντας για την κατανόηση αυτού του αποκλεισμού. Συγκεκριμένα στο επίπεδο της εκπαίδευσης

¹ Υπ. Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

² Τα ερωτηματολόγια που χρησιμοποιήθηκαν για την έρευνα περιείχαν τις ερωτήσεις στα ελληνικά καθώς και στα τουρκικά.

διαπιστώνουμε ότι τα εμπόδια που αναστέλλουν τη φοίτηση τους είναι κατά βάση κοινωνικά, και συνδέονται με την κλειστή πατριαρχική μορφή των κοινωνιών αυτών σε συνδυασμό με τον γεωγραφικό παράγοντα (γεωγραφική απομόνωση των ορεινών χωριών), τα οποία ενισχύονται από το βάρος της μουσουλμανικής παράδοσης.

Το καθεστώς της εκπαίδευσης της μειονότητας της Θράκης αποτελεί ίσως την πιο αντιπροσωπευτική εικόνα της κρατικής πολιτικής σχετικά με τη γενικότερη αντιμετώπιση που είχε ο συγκριμένος πληθυσμός από την πολιτεία. Παρά την ύπαρξη των μειονοτικών σχολείων της Θράκης διαπιστώνεται, από την βιβλιογραφία και τις σχετικές έρευνες, το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο της μειονότητας. Ιδιαίτερα μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1990 η πρόσβαση των μελών της μειονότητας στην εκπαίδευση χαρακτηρίζονταν από μεγάλα εμπόδια ενώ γενικότερα στην περιοχή της Θράκης το μορφωτικό επίπεδο εμφανίζονταν ιδιαίτερα χαμηλό.

Η ανυπαρξία της προσχολικής αγωγής, της κτηριακής υποδομής, το προβληματικό αναλυτικό πρόγραμμα διδασκαλίας και τα βιβλία καθώς και ο τρόπος εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας και η λεγόμενη περιβαλλοντική καθυστέρηση, δηλ. η καθυστέρηση που οφείλεται στο φτωχό μορφωτικό οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον, δημιουργούν πολλά προβλήματα και δυσκολίες συντελώντας στην απομόνωση και περιθωριοποίηση της μειονότητας καθώς καθιστούν ιδιαίτερα δύσκολη την πρόσβαση στα μορφωτικά αγαθά.

Τη δεκαετία του 1990 αρχίζει να διαφαίνεται μια νέα τάση στην ελληνική μειονοτική πολιτική, χωρίς αυτό ωστόσο να μεταφράζεται σε άμεση μεταβολή της κατάστασης. Τόσο η κριτική σε βάρος της Ελλάδας όσο και η αναποτελεσματικότητα της μέχρι τότε πολιτικής είχαν καταστήσει σαφή την ανάγκη αλλαγής της και οδήγησαν στην έναρξη νέας πολιτικής για το μειονοτικό ζήτημα και την επανεξέταση της ελληνικής στάσης απέναντι στην ταυτότητα της μειονότητας (αρχίζει να γίνεται αποδεκτή η ύπαρξη εθνοτικών ομάδων στη μουσουλμανική μειονότητα).

Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται η μερική άρση των διακρίσεων και των κατασταλτικών μέτρων εναντίον του μειονοτικού πληθυσμού. Συγκεκριμένα το 1996, τίθεται επίσημα εκτός ισχύος το καθεστώς της «επιτηρούμενης ζώνης» που ίσχυε από την εποχή του Ψυχρού Πολέμου στη συνοριακή ζώνη με τη Βουλγαρία, προγραμματίζονται έργα υποδομής σε περιοχές που κατοικούνται αποκλειστικά από μειονοτικό πληθυσμό και το 1998 καταργείται το άρθρο 19 του ΚΕΙ σύμφωνα με το οποίο: «αλλογενής εγκαταλείπων το ελληνικό έδαφος, άνευ προθέσεως παλλιννοστήσεως, δύναται να κυρηχθεί απολέσας την ελληνική ιθαγένεια» (βλ. Κωστόπουλος, 2003, τεύχος 83: 58). Ωστόσο η κατάργηση του άρθρου δεν έχει αναδρομική ισχύ, με αποτέλεσμα τα άτομα που υπήρξαν θύματα του μέτρου αυτού να μην έχουν την δυνατότητα να την επανακτήσουν, ούτε με τον ν.3284/2004 του νέου ΚΕΙ.

Στα πλαίσια της βελτίωσης των εκπαιδευτικών δεδομένων για τη μειονότητα, το 1995 θεσπίζεται με νόμο η δυνατότητα «να ορίζεται χωριστό ποσοστό θέσεων για την εισαγωγή σε ΑΕΙ και ΤΕΙ αποφοίτων λυκείων που προέρχονται από την μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης».³ Το μέτρο της «ποσόστωσης», υιοθετεί μια λογική «θετικής διάκρισης» επιχειρώντας να αμβλύνει τον εμφανή εκπαιδευτικό αποκλεισμό που επί μακρόν υπέστη η μειονότητα, ενώ παράλληλα επιδιώκει να ανακόψει το ρεύμα προς τα τουρκικά πανεπιστήμια.⁴ Η εφικτή πλέον προοπτική πρόσβασης στην ελληνική τριτοβάθμια

³ Άρθρο 2, παρ. 1 του ν.2341-2.10.95 (ΦΕΚ Α 208,1995). Ο ορισμός του ποσοστού 0.5% προβλέπεται στην ΥΑ Φ.152.11/Β3/790-28.2.1996 (ΦΕΚ Β, 129, 1996)

⁴ Το 1996-97, με αυτόν τον τρόπο εισήχθησαν στην τριτοβάθμια εκπαίδευση 66 φοιτητές, ενώ το 2002-3 ο αντίστοιχος αριθμός ήταν 152. Η αύξηση είναι πολύ μεγάλη, διαφαίνεται όμως μια περιορισμένη δυνατότητα αξιοποίησης αυτού του μέτρου. Αυτό, όπως θα δούμε οφείλεται στο μεγάλο ποσοστό μαθητικής διαρροής στο επίπεδο του γυμνασίου, το οποίο έχει ως αποτέλεσμα μεγάλος αριθμός παιδιών να μην φτάνει στο λύκειο, και συνεπώς να μην μπορεί να κάνει χρήση της θετικής αυτής ρύθμισης.

εκπαίδευση συνέβαλε καθοριστικά στη διεύρυνση της φοίτησης των παιδιών της μειονότητας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, αλλά και σε μια ευρύτερη μεταβολή της στάσης της μειονότητας απέναντι στην εκπαίδευση συνολικά (Ασκούνη, 2006: 75). Το 1997 ξεκινά το πρόγραμμα «Εκπαίδευση Μουσουλμανοπαίδων»⁵ που είχε ως κεντρικό στόχο τη βελτίωση του ελληνόφωνου προγράμματος στα δημοτικά και την αντικατάσταση των σχολικών εγχειριδίων με νέα πιο κατάλληλα και περισσότερο κατανοητά, σε επίπεδο γλώσσας, στα παιδιά της μειονότητας.

Διαπιστώσαμε μια σταθερή αύξηση της φοίτησης των μουσουλμάνων μαθητών στα δημόσια σχολεία που οφείλεται στο άνοιγμα της εκπαιδευτικής προοπτικής για τα παιδιά της μειονότητας, μέσω των εκπαιδευτικών βελτιώσεων που προαναφέραμε, ώστε η ελληνόγλωσση εκπαίδευση να παρουσιάζεται ως η καταλληλότερη εκπαιδευτική επιλογή. Γεγονός που είχε ως συνέπεια την διεύρυνση της πρόσβασης των κοριτσιών στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση, από την οποία μέχρι πρόσφατα αποκλείονταν.

Η διαφοροποίηση αγοριών και κοριτσιών εμφανίζεται κυρίως στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Το φαινόμενο αυτό φυσικά δεν είναι καθολικό, υπάρχουν κορίτσια που συνεχίζουν το σχολείο και μετά το δημοτικό ωστόσο οι περιπτώσεις αυτές αφορούν μαθήτριες οι οποίες χρειάζεται να καταβάλλουν σημαντικά μεγαλύτερη προσπάθεια από τους άρρενες συμμαθητές τους. Η ανακοπή της [μαθητικής] διαρροής είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακή στα κορίτσια⁶, όπως αναφέρεται και στην επίσημη ιστοσελίδα του Π.Ε.Μ. «σε διάστημα μόνο πέντε χρόνων, από το 1997 μέχρι το 2002, παρατηρείται θεαματική αύξηση της πρόσβασης στο γυμνάσιο (η διαρροή των κοριτσιών μειώνεται κατά 50%)».⁷

Ακόμα παρατηρήσαμε μεγαλύτερη αύξηση της κινητικότητας προς την ελληνόφωνη εκπαίδευση στον νομό Ξάνθης. Στην Ροδόπη ο μειονοτικός πληθυσμός αποτελείται κατά βάση από την τουρκική συνιστώσα της μειονότητας, ενώ στην Ξάνθη μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού αποτελούν οι πομάκοι, γεγονός που ερμηνεύει σε ένα βαθμό την χαλαρότερη ταύτιση με την μειονοτική εκπαίδευση που παρατηρείται στην Ξάνθη σε σχέση με την Ροδόπη.

Ένας σημαντικός τομέας που σχετίζεται με την συμμετοχή των γυναικών στην δημόσια σφαίρα, είναι αυτός της απασχόλησης. Στην προσπάθεια της διερεύνησης του, ερχόμαστε αντιμέτωποι με ιδιαίτερα προβλήματα καθώς όπως υπογραμμίζει η Ασκούνη η μη καταγραφή του θρησκευάτος στα επίσημα στατιστικά δεδομένα καθιστά αδύνατη την αποτύπωση των χαρακτηριστικών απασχόλησης του μειονοτικού πληθυσμού και τον εντοπισμό της ιδιαίτερης συμμετοχής του στην τοπική οικονομία (Ασκούνη, 2006: 152).

Κατά τη δεκαετία του 1980 οι οικονομικές δραστηριότητες του μειονοτικού πληθυσμού υπήρξαν αρκετά περιορισμένες και κινούνταν παράλληλα με την τοπική αγορά, εξαιτίας των περιορισμών που υπήρχαν και της συνεπαγόμενης εσωστρέφειας της μειονοτικής κοινότητας. Τη δεκαετία του 1980 δόθηκαν κίνητρα μετακίνησης στα μέλη της μειονότητας καθώς και προσλήψεις στο δημόσιο τομέα εκτός Θράκης. Η περίοδος από τα μέσα της δεκαετίας αυτής και έπειτα χαρακτηρίζεται από τη βιβλιογραφία ως «αγροτική έξοδος» λόγω της κρίσης των καπνοκαλλιεργειών που οδήγησε στην αποδέσμευση από τον συρρικνούμενο αγροτικό τομέα ενός μεγάλου αριθμού ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού (κυρίως γυναίκες).⁸

⁵ ΥΠΕΠΘ - ΕΠΕΑΕΚ II - «Εκπαίδευση Μουσουλμανοπαίδων 2005-2008»

<http://www.museduc.gr/index.php?page=1&sub=4>

⁶ Βλ. iospress, *Δυο πολιτικές για τη μειονότητα*, 20 Ιουνίου 2010, ανάσχυση από www.iospress.gr

⁷ ΠΕΜ 2007-2008, *Έρευνα με αντικείμενο τη διαρροή των μειονοτικών μαθητών από την υποχρεωτική εκπαίδευση*, ανάσχυση από : www.museduc.gr/index.php?page=7&sub=3c

⁸ Βλ. Τρουμπετά 2001: 98,99 και Κ. Λέων, *Απασχόληση, Ανεργία και Πληθωρισμός*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης ανάσχυση από:

www.econometric-models.org/Greek_Economy_Lecture_7.pdf .

Η αγροτική έξοδος στο νομό Ροδόπης πήρε τη μορφή της μετανάστευσης στο εξωτερικό, κυρίως στην Τουρκία, ενώ στο νομό Ξάνθης παρατηρείται κατά κύριο λόγο η εσωτερική μετακίνηση προς τις αστικές περιοχές της Θράκης (Ασκούνη, 2006: 51), η οποία επέφερε σημαντικές αλλαγές στον καταμερισμό εργασίας μέσα στην οικογένεια. Οι γυναίκες της μειονότητας αρχίζουν να εντάσσονται σιγά σιγά στην αγορά εργασίας. Απασχολούνται κατά κύριο λόγο σε ανασφάλιστες εποχικές εργασίες γης ή στον βιομηχανικό τομέα στον κλάδο του ενδύματος και την επεξεργασία καπνού. Μέσα από αυτό γίνεται εμφανές ότι ιδιαίτερα οι γυναίκες εντάσσονται στα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα του νέου κοινωνικού περιβάλλοντος. Χωρίς να παραγνωρίζεται η κοινωνική σπουδαιότητα της εισόδου των μειονοτικών γυναικών στη μισθωτή εργασία θα πρέπει να τονίσουμε τους όρους με τους οποίους η πληθυσμιακή αυτή ομάδα εντάχθηκε στο εργατικό δυναμικό. Παρά την έντονη παρουσία των γυναικών στην αγορά εργασίας, τα στοιχεία δείχνουν πως η ανεργία πλήττει περισσότερο τις γυναίκες από ότι τους άνδρες. Οι γυναίκες της μειονότητας καλούνται λοιπόν, να αντιμετωπίσουν ακόμη μεγαλύτερες εργασιακές δυσκολίες σε σχέση με τις γυναίκες της πλειονότητας.

Στην έρευνα πεδίου που πραγματοποιήθηκε στο νομό Ξάνθης η ηλικιακή ομάδα $\geq 18-35$ αποτελεί το 67,23% του δείγματος της έρευνας και είναι αυτό το πληθυσμιακό κομμάτι για το οποίο ενδιαφερόμαστε ιδιαίτερα λόγω της νεαρής του ηλικίας. Το 84,9% του υπό εξέταση δείγματος απάντησε ότι έχει πάει σχολείο, το 16,5% έχει τελειώσει το λύκειο και το 33,1% δήλωσε ότι έχει εισαχθεί στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (ΤΕΙ-ΑΕΙ). Διαπιστώνουμε ότι η σχολική εκπαίδευση σχετίζεται με την ηλικία και συγκεκριμένα το ποσοστό που απαντά θετικά στην ερώτηση αν έχει πάει στο σχολείο μειώνεται όσο αυξάνεται η ηλικία.

Το συμπέρασμα αυτό έρχεται σε συμφωνία με προηγούμενες έρευνες, οι οποίες εξετάζοντας την συμμετοχή του μειονοτικού πληθυσμού στην εκπαίδευση μετά τις αλλαγές και τα μέτρα που πάρθηκαν από τα μέσα της δεκαετίας του '90, διαπιστώνουν σημαντική μείωση (50%) της μαθητικής διαρροής των κοριτσιών. Η παρούσα έρευνα έρχεται να επιβεβαιώσει το σημαντικό αριθμό των νεαρών γυναικών της μειονότητας που έχει λάβει σχολική εκπαίδευση. Από αυτές που απάντησαν ότι δεν έχουν λάβει σχολική εκπαίδευση το 2,3% κατοικεί στην πόλη, το 27,7% σε χωριό του κάμπου και το 13,8% σε χωριό του βουνού, συνεπώς παρατηρούμε και σχέση μεταξύ του τόπου κατοικίας και της σχολικής εκπαίδευσης.

Αξίζει νομίζω να αναφέρουμε ότι το αρκετά υψηλό ποσοστό που δήλωσε πως ενημερώνεται και μέσω του διαδικτύου, το οποίο είναι της τάξης του 25,2% φαίνεται πως συνδέεται με το μεγάλο ποσοστό νεαρών γυναικών, όλες κάτω των 45 ετών, με το μεγαλύτερο ποσοστό να συγκεντρώνει η πληθυσμιακή ομάδα 18-25 ετών (πολλές από τις οποίες, όπως προαναφέραμε, έχουν εισαχθεί στην τριτοβάθμια εκπαίδευση).

Οι γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα, δείχνουν ένα αρκετά μεγάλο ενδιαφέρον για την πολιτική καθώς και για τα τοπικά προβλήματα (84,8%) και εδώ παρατηρούμε ότι η ηλικία των ερωτηθέντων, φαίνεται να σχετίζεται με το ενδιαφέρον για τα τοπικά ζητήματα. Όπως διαπιστώνεται το ενδιαφέρον αυτό, είναι αντιστρόφως ανάλογο με την ηλικία.

Το 37% δήλωσε ότι εργάζεται, και φαίνεται ότι προκύπτει σχέση μεταξύ της σχολικής εκπαίδευσης και της εργασίας καθώς από αυτές που έλαβαν σχολική εκπαίδευση το 57,4% δεν εργάζεται ενώ από αυτές που δήλωσαν πως δεν έχουν πάει σχολείο, δεν εργάζεται το 94,4%. Η πλειοψηφία (97,5%) πιστεύει ότι είναι θετικό για μια γυναίκα να κερδίζει τα δικά της χρήματα. Πάνω από τις μισές γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα, συγκεκριμένα το 66,4%, πιστεύουν ότι το γεγονός πως ανήκουν σε μια μειονότητα επηρεάζει αρνητικά τις διαδικασίες εύρεσης εργασίας.

Με βάση τα παραπάνω δεν μπορούμε να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι το μεγάλο ποσοστό των γυναικών που δεν εργάζονται αποδίδεται σε μια συντηρητική

αντίληψη περί φύλου, απόρροια της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας της μειονότητας, θέση που συναντούμε συχνά στη βιβλιογραφία για το θέμα, μιας και στην συντριπτική πλειοψηφία τους (97,5%) οι γυναίκες του δείγματος υποστηρίζουν την αντίληψη ότι η γυναίκα πρέπει να εργάζεται και να έχει τα δικά της χρήματα.

Οι γυναίκες φαίνεται πως δεν συμμερίζονται την αντίληψη ότι ένας άνδρας της μειονότητας έχει μεγαλύτερες πιθανότητες να τελειώσει το σχολείο (59,3%) από μια γυναίκα, γεγονός που πιθανόν να συνδέεται με τις αυξημένες επιδόσεις των κοριτσιών έναντι των αγοριών που παρατηρούνται σε σχολικό επίπεδο. Αντίθετα μεγαλύτερο ποσοστό (70,6%) θεωρεί πιο δύσκολο για την γυναίκα που ανήκει στη μειονότητα να βρει εργασιακή απασχόληση σε σχέση με μια γυναίκα της πλειονότητας, καθώς και να ολοκληρώσει την σχολική φοίτηση (52,1%). Διαπιστώνουμε δηλαδή ότι για τις γυναίκες του δείγματος οι μεγαλύτερες δυσκολίες στην ανεύρεση εργασίας αλλά και στην εκπαίδευση, εντοπίζονται στην σύγκριση με τις γυναίκες της πλειονότητας.

Επίσης από το ερωτηματολόγιο προκύπτει ότι περίπου οι μισές πιστεύουν στην ισότητα μεταξύ των δύο φύλων (47,1%). Το 58,8% επισκέπτεται δημόσιους χώρους διασκέδασης, σε αντίθεση με το 36,1% που απάντησε αρνητικά στην ερώτηση. Με το μεγαλύτερο ποσοστό να επιλέγει τις καφετέριες (39,5%). Παρατηρούμε βέβαια μεγάλο ποσοστό να προτιμά να πίνει τον καφέ του στο σπίτι (70,6%), γεγονός που θα μπορούσε να συνδεθεί όχι μόνο με τη δυνατότητα πρόσβασης στους δημόσιους χώρους αλλά και με οικονομικά ζητήματα.

Διαπιστώσαμε σχέση μεταξύ ηλικίας και προτίμησης εξόδου για καφέ και συγκεκριμένα: οι μισές από τις γυναίκες του δείγματος, ηλικίας έως 18 ετών προτιμούν να πίνουν καφέ σε σπίτια και οι άλλες μισές στις καφετέριες, το 57,8% ηλικίας 18-25 προτιμά τις καφετέριες, το 81,8% ηλικίας 25-35 προτιμά τα συγγενικά/φιλικά σπίτια όπως και το 90,9% της ηλικιακής ομάδας 35-45, καθώς και όλες οι γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα από 45 ετών και πάνω. Επίσης από αυτές που απάντησαν ότι επισκέπτονται δημόσιους χώρους διασκέδασης το 65,3% έχει λάβει σχολική εκπαίδευση. Η σχολική εκπαίδευση δείχνει να σχετίζεται και με το πλήθος των δημοσίων χώρων που επισκέπτονται οι γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα. Το 52,1%, δηλαδή λίγο πάνω από τις μισές γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα, δήλωσαν ότι συμμετέχουν σε έναν τουλάχιστον σύλλογο/οργάνωση.

Ακόμη σχέση φαίνεται πως προκύπτει μεταξύ του τύπου κατοικίας και της επίσκεψης σε δημόσιους χώρους. Αυτές που κατοικούν σε ορεινά χωριά επισκέπτονται δημόσιους χώρους διασκέδασης σε χαμηλότερο ποσοστό όπως τις κατοίκους των πόλεων και των πεδινών χωριών, όπως ήταν αναμενόμενο.

Το 40,3% απάντησε ότι υπάρχει διαφορά στην ζωή των γυναικών στην Ξάνθη από την Κομοτηνή, το 33,6% απάντησε αρνητικά στην ερώτηση ενώ το 26,1% αρνήθηκε να απαντήσει. Η ερώτηση για ποιους λόγους πιστεύετε ότι έχει διαφορά η ζωή στην Ξάνθη και την Κομοτηνή, ήταν ανοιχτού τύπου. Κατά την επεξεργασία των δεδομένων οι απαντήσεις ομαδοποιήθηκαν σε τρεις κατηγορίες. Το 20,2% απάντησε ότι στην πόλη της Ξάνθης είναι καλύτερος ο τρόπος ζωής. Το 4,2% απάντησε ότι είναι καλύτερος ο τρόπος ζωής στην Κομοτηνή, το 7,6% απάντησε ότι λόγος διαφοράς της ζωής ανάμεσα στην Ξάνθη και στην Κομοτηνή οφείλεται στο διαφορετικό κοινωνικό περιβάλλον χωρίς να δηλώσει προτίμηση για κάποια πόλη, ενώ το 68,1% δεν απάντησε στην ερώτηση.

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να προσθέσουμε ότι όσο αυξάνεται το ενδιαφέρον για την πολιτική αυξάνεται και το πλήθος των πηγών ενημέρωσης, η συμμετοχή σε συλλόγους καθώς και η διασκέδαση σε δημόσιους χώρους. Ακόμα διαπιστώσαμε πως όσο αυξάνεται η ηλικία μειώνεται το εκπαιδευτικό επίπεδο, το ενδιαφέρον για την πολιτική, η συμμετοχή σε διάφορους συλλόγους και η επίσκεψη σε δημόσιους χώρους διασκέδασης. Το μορφωτικό επίπεδο φαίνεται να είναι ανάλογο με το ενδιαφέρον για την πολιτική, το πλήθος των πηγών ενημέρωσης, την συμμετοχή σε

συλλόγους/οργανώσεις, την αντίληψη για τους παράγοντες άγχους/πίεσης καθώς και την επίσκεψη σε δημόσιους χώρους διασκέδασης.

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι νεαρές γυναίκες της μειονότητας, η γενιά η οποία επηρεάστηκε εκ των πραγμάτων από τις αλλαγές που σημειώθηκαν την δεκαετία του 1990 και συγκεκριμένα από τις μεταρρυθμίσεις και τα θετικά μέτρα στον τομέα της εκπαίδευσης, έχουν καλύτερο μορφωτικό επίπεδο σε σχέση με τις παλαιότερες γενιές γυναικών της μειονότητας. Αν και φαίνονται να αναγνωρίζουν τις δυσκολίες και τα εμπόδια που συνεχίζουν να αντιμετωπίζουν όντας μέλη της μειονότητας αλλά και γυναίκες, εμφανίζονται περισσότερο δραστηριοποιημένες, ενημερώνονται για τα προβλήματα του τόπου τους και φαίνεται σιγά σιγά να διεκδικούν την καλύτερη πρόσβαση στο δημόσιο χώρο.

Βιβλιογραφία

ΕΝΤΥΠΗ

- Aarbakke V. (2000) *The Muslim minority of Greek Thrace*, University of Bergen.
- Abu-Lughod Lila, Bauer Janet L., Boppy Janice, Delaney Carol, Doumato Eleanor A., Duval Sorona, Kandivoti Deniz, Tadjbakhsh Shaharbanou, Τσιμπριδου Φωτεινή, Vacine Tassadit (2006), *Μουσουλμάνες της Ανατολής: Αναπαραστάσεις, πολιτισμικές σημασίες και πολιτικές*, Αθήνα, Κριτική.
- Eurybase, *Οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος στην Ελλάδα 2008-9*, Eurydice.
- Ασκούνη Ν. (2006), *Η εκπαίδευση της μειονότητας στην Θράκη-Από το περιθώριο στην προοπτική της κοινωνικής ένταξης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Βέρνικος Ν. – Δασκαλοπούλου Σ. (2002), *Πολυπολιτισμικότητα - Οι διαστάσεις της πολιτισμικής ταυτότητας*, Αθήνα, Κριτική.
- Ζαϊμάκης Γ., *Πολιτικές ταυτότητας και κοινωνική διάσταση στο μειονοτικό ζήτημα*, Ελευθεροτυπία, 30 Ιουνίου 2006.
- Ηρακλείδης Α. (2002), *Τα αίτια της αντιμειονοτικής στάσης της Ελλάδας, ορισμένες υποθέσεις για έρευνα*, στο *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής Σχολή Μωραΐτη).
- Κανακίδου Ε. (1994), *Η Εκπαίδευση στην μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Κανακίδου Ε. (1998), *Η διακοπή της φοίτησης στους μουσουλμάνους μαθητές*, στο Ρ. Παπαθεοφίλου και Σ, Βοσνιάδου (επιμ.), *Η εγκατάλειψη του σχολείου. Αίτια, επιπτώσεις, προτάσεις*, Αθήνα, Gutenberg.
- Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας (2003), *Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, συνοπτική εικόνα σε αριθμούς*, Αθήνα.
- Κυριαζή Ν. (2001) *Η Κοινωνιολογική Έρευνα-Κριτική Επισκόπηση των Μεθόδων και των Τεχνικών*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, Γ έκδοση.
- Κωστόπουλος Τ. (2003), «Αφαιρέσεις ιθαγένειας: Η σκοτεινή πλευρά της νεοελληνικής ιστορίας (1926-2003)», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 83.
- Μαλκίδης Θ., «Κοινωνία, οικογένεια και γυναίκα στις μουσουλμανικές μειονότητες της ελληνικής Θράκης», *Τετράδια Πολιτικού Διαλόγου Έρευνας και Κριτικής*, τεύχος 49.
- Μάρκου Κ., *Αποκλεισμός των μειονοτήτων στην Ελλάδα. Η περίπτωση των Πομάκων και των Τσιγγάνων στην Ελληνική Θράκη στο Φτώχεια, Αποκλεισμός και Κοινωνικές Ανισότητες, Πρακτικά Συνεδρίου 22-23 Σεπτεμβρίου 2005*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Λαύριο.
- Μπαλτσιώτης Λ. Μ. (1997), *Ελληνική Διοίκηση και Μειονοτική Εκπαίδευση στη Δυτική Θράκη στο Κων/νος Τσιτσελίκης*, Δημ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Το Μειονοτικό Φαινόμενο στην Ελλάδα*, Αθήνα, Κριτική.
- Νόβα-Καλτσούνη Χ. (2006), *Μεθοδολογία Εμπειρικής Έρευνας στις κοινωνικές Επιστήμες, Ανάλυση Δεδομένων με την χρήση του SPSS 13*, Αθήνα, Gutenberg.

- Όμιλος Φίλων Ν. Ράπτη (1995), *Η Εκπαίδευση της Μουσουλμανικής Μειονότητας της Θράκης*, Ξάνθη Παπανικολάου Α. (2009), *Σύγχρονες προσεγγίσεις της έννοιας της ιθαγένειας. Η περίπτωση των ανιθαγενών μελών της τουρκο-μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης στο Μ. Παύλου, Α. Σκουλαρίκη (επιμ.), Μετανάστες και Μειονότητες: Λόγος και Πολιτικές*, Αθήνα, ΚΕΜΟ3-Βιβλιόραμα.
- Πετράκη Γ. (1998), «Η κοινωνική διάρθρωση της μουσουλμανικής μειονότητας-υποθέσεις εργασίας», *Περιοδικό ο Πολίτης Δεκαπενθήμερος*, τεύχος 46.
- Πετράκη Γ., (1994), «Χριστιανές και Μουσουλμάνες εργάτριες Ενδύματος στην Ξάνθη», *Περιοδικό ο Πολίτης Δεκαπενθήμερος*, τεύχος χ.χ.
- Πετράκη Γ., Λινάρδου-Ρυλμόν Π. (1995), «Ο Κλάδος του Ενδύματος στο Νομό Ξάνθης: Οι εργασιακές σχέσεις, η τοπική αγορά εργασίας και οι δυνατότητες «επιθετικής» αναδιάρθρωσης», στο *Τετράδια του ΙΝΕ*, τεύχος 1.
- Πλεξουσάκη Έ. (2006), *Στην Ελλάδα ή στην Τουρκία; Εκπαίδευση και Διλήμματα Ταυτότητας της «μουσουλμανικής μειονότητας» στη Θράκη*, στο Ευθ. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της Ετερότητας - Η Παραγωγή της Πολιτισμικής Διαφοράς στην Σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Σκουλαρίκη Α. (2009), *Δηλώσεις εθνικών φρονημάτων: ο πολιτικός λόγος και η δημόσια αντιπαράθεση στην Ελλάδα σχετικά με τον αυτοπροσδιορισμό των μειονοτήτων και την υποψηφιότητα της Γκιουλμπεγιάζ Καρά Χασάν* στο: Μ. Παύλου, Α. Σκουλαρίκη (επιμ.), *Μετανάστες και Μειονότητες: Λόγος και Πολιτικές*, Αθήνα, ΚΕΜΟ3- Βιβλιόραμα.
- Τρουμπετά Σ. (2001), *Κατασκευάζοντας ταυτότητες για τους μουσουλμάνους της Θράκης- Το παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων*, Αθήνα, Κριτική-ΚΕΜΟ.
- Τσιμπιρίδου Φ. (2002), *Αποχρώσεις μιας «Μειονοτικής Κατάστασης»*, στο: *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής Σχολή Μωραΐτη).
- Τσιμπιρίδου Φ. (2006), *Πώς μπορεί κανείς να είναι Πομάκος Στην Ελλάδα Σήμερα;*, στο Ευθ. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της Ετερότητας - Η Παραγωγή της Πολιτισμικής Διαφοράς στην Σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Χριστόπουλος Δ. (2002), *Η Ετερότητα ως Σχέση Εξουσίας*, Αθήνα, Κριτική Α.Ε. ΚΕΜΟ.
- Ψύλλα Μ. (επιμ.) (2009), *Δημόσιος Χώρος και Φύλο*, Αθήνα, Τυπωθήτω-Γιώργος Δάρδανος.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ

- Iospress, *Δυο πολιτικές για τη μειονότητα*, 20 Ιουνίου 2010, ανάσυρση από www.iospress.gr
- Βουλή των Ελλήνων, «Χρονολόγιο της Επανάστασης», ανάσυρση από: www.parliament.gr/1821/anafora/xrono5.asp
- Ε.Π.Σ.Ε – Ελληνική Ομάδα για τα Δικαιώματα των Μειονοτήτων, ανάσυρση από <http://cm.greekhelsinki.gr/index.php?sec=192&cid=1864>
- Λέων, Κ. *Απασχόληση, Ανεργία και Πληθωρισμός*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης ανάσυρση από: www.econometric-models.org/Greek_Economy_Lecture_7.pdf
- ΠΕΜ 2007-2008, *Έρευνα με αντικείμενο τη διαρροή των μειονοτικών μαθητών από την υποχρεωτική εκπαίδευση*, ανάσυρση από : www.museduc.gr/index.php?page=7&sub=3c
- ΥΠΕΠΘ - ΕΠΕΑΕΚ II - «Εκπαίδευση Μουσουλμανοπαίδων 2005-2008» <http://www.museduc.gr/index.php?page=1&sub=4>

«Χαμηλού Κύρους Εργασία και Αποσυλλογικοποίηση: Η περίπτωση των μεταναστών απο την Παλαιστίνη στην Αθήνα»

Θεόδωρος Φούσκας¹

Περίληψη

Το κείμενο επικεντρώνεται στις επιπτώσεις της εργασίας και της απασχόλησης σε χαμηλού κύρους εργασίες επάνω στη συλλογική οργάνωση και αντιπροσώπευση των μεταναστών. Η μικρο-κοινωνιολογική ανάλυση εστιάζει στην περίπτωση των μεταναστών από την Παλαιστίνη στην Αθήνα και πως το πλαίσιο εργασίας και απασχόλησής τους επιδρά στη συμμετοχή τους στον μεταναστευτικό εργασιακό σύλλογο «Ένωση Παλαιστινίων Εργαζομένων Ελλάδος» (ΕΠΕΕ) καθώς και στα ελληνικά συνδικάτα. Αυτό που διαφαίνεται από τις εις βάθος συνεντεύξεις είναι ότι η πλειονότητα των Παλαιστινίων φαίνεται να μην αποκτά ιδιότητα μέλους στον εργασιακό σύλλογό τους και να μην διεκδικεί τα εργασιακά δικαιώματά της. Αντιθέτως, οι μετανάστες αναπτύσσουν ατομικιστικές συμπεριφορές, στηρίζονται σε άτυπα δευτερογενή δίκτυα για αναζήτηση αλληλεγγύης ενώ υιοθετούν εναλλακτικές λύσεις επιβίωσης και προστασίας.

Εισαγωγή: Το πρόβλημα

Το κείμενο εξετάζει τις επιπτώσεις της χαμηλού κύρους εργασίας στη συλλογική οργάνωση και αντιπροσώπευση των μεταναστών. Ένα από τα βασικότερα προβλήματα που διαπιστώνονται είναι ότι λόγω της ποιότητας και του χαρακτήρα της εργασίας των μεταναστών υπάρχουν σοβαρές δυσκολίες στην οργάνωσή τους (Castles, 2002) σε επίπεδο εργασίας και εργασιακής αντιπροσώπευσης (Φούσκας, 2010, 2012). Το φαινόμενο της μετανάστευσης αποτέλεσε, και συνεχίζει να αποτελεί, από τα πλέον σοβαρά θέματα που προβληματίζουν τις σύγχρονες κοινωνίες (Pavlopoulos, 2009; Κωτούλας, 2011; Syrigos, 2011; Φούσκας, 2010, 2012; Fouskas 2012). Σήμερα παρατηρείται η δημιουργία ενός εργατικού δυναμικού το οποίο είναι εκτεθειμένο σε κάθε μορφή εκμετάλλευσης, στην ευέλικτη εργασία (Bromley and Gerry, 1979; Mingione, 1988; Sassen, 1996; Baldwin-Edwards and Arango, 1999) και στην προσωρινή οργάνωση της ζωής, απασχολούμενο σε χαμηλού κύρους εργασίες (κατασκευές, καλλιέργειες βιοτεχνίες, οικιακή εργασία,

¹ Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Ο Δρ. Θεόδωρος Φούσκας είναι κοινωνιολόγος (Ph.D.) του Παντείου Πανεπιστημίου. Ειδικεύεται στα θέματα μετανάστευσης, εργασίας των μεταναστών και μεταναστευτικών κοινοτικών οργανώσεων. Έχει εκδόσει άρθρα και πραγματοποιήσει εισηγήσεις σε εκπαιδευτικά ιδρύματα και σχολές, σε συνέδρια και ημερίδες, στην Ελλάδα και στο εξωτερικό για τις επιπτώσεις της χαμηλού κύρους εργασίας στην οργάνωση και αντιπροσώπευση των μεταναστών με μικρο-κοινωνιολογικές μεθόδους έρευνας. Email: theodoros.fouskas@gmail.com.

Λέξεις κλειδιά: χαμηλού κύρους εργασία, εργασιακοί σύλλογοι μεταναστών, Παλαιστίνη, αντιπροσώπευση, αποσυλλογικοποίηση.

καθαρισμός, φροντίδα, πλανόδιο εμπόριο, βιομηχανία του sex κ.ά.) που χαρακτηρίζονται από την αποσυλλογικοποίηση (Φούσκας, 2010, 2012; Fouskas, 2012). Οι μετανάστες αντιμετωπίζουν τα προβλήματα της αποξένωσης, του αποκλεισμού, των διακρίσεων και της ανισότητας σε όλα τα επίπεδα της κοινωνίας υποδοχής (Ψημμένος και Σκαμνάκης, 2008; Φούσκας και Οικονόμου, 2011): εργασία, στέγαση, υγεία και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, εκπαίδευση, πολιτική (Φούσκας, 2011), εργασιακά και νομικά δικαιώματά τους, της ελεύθερης μετακίνησής και της αναγνώρισης της ιδιότητάς τους, σε περιπτώσεις προσφύγων, ακόμα και για ανθρωπιστικούς λόγους. Οι μετανάστες απασχολούνται δίχως κοινωνικά και εργασιακά δικαιώματα (Φούσκας, 2010, 2012) όντας αποκομμένοι τόσο από το αντικείμενο της εργασίας τους όσο και από συλλογικότητες και σχέσεις με συμπατριώτες τους στο χώρο εργασίας. Ταυτόχρονα, εμφανίζονται νέες μορφές εργασίας που προϋποθέτουν την προσαρμοστικότητα του εργαζόμενου στις εξατομικευμένες απαιτήσεις της αγοράς εργασίας και των εργοδοτών (Portes, Castells, and Benton, 1989; Reyneri, 2003; Ψημμένος, 2009; Anderson, 2010; Triandafyllidou, 2010).

Μολονότι η πλειοψηφία των ερευνών αναφέρεται στην ύπαρξη μεταναστευτικών συλλόγων ή «κοινοτήτων» δεν υπάρχουν μελέτες που μπόρεσαν να αναδείξουν με σαφήνεια την ύπαρξη συγκεκριμένων διαμορφωμένων μορφών συλλογικής οργάνωσης των μεταναστών εργατών και τη συμμετοχή τους σε εργασιακούς συλλόγους (Φούσκας, 2010, 2012). Δηλαδή, ποιες είναι αυτές οι συλλογικότητες (Sassen-Koob, 1979; Rex, Joly and Wilpert, 1987; Sachar, 1993; Cordero-Guzmán, 2005; Moya, 2005; Schrover and Vermeulen, 2005), πως διαμορφώνονται και ποιο είναι το ενοποιητικό στοιχείο τους (Φούσκας, 2010, 2012).

Η διεθνής βιβλιογραφία² για τον πληθυσμό από την Παλαιστίνη επεκτάθηκε πιο έντονα από τις αρχές τις δεκαετίας του 1960. Στην συντριπτική τους πλειοψηφία η μελέτες στέφονται σε θέματα εδαφικών ορίων σε σχέση με τα κατεχόμενα εδάφη, τις πολιτικές συνθήκες και σε ιστορικές αναλύσεις των συγκρούσεων στην ευρύτερη περιοχή. Ένα άλλο μέρος της διεθνούς βιβλιογραφίας αναφέρεται στο νομικό καθεστώς προσφύγων που εμπνύουν οι Παλαιστίνιοι και στα δικαιώματά τους. Πολύ λίγες μελέτες προσεγγίζουν κοινωνιολογικά τις συνθήκες διαβίωσης και εργασίας τόσο στην Παλαιστίνη και στα στρατόπεδα-καταυλισμούς, όσο και σχετικά με την κοινωνικοοικονομική τους κατάσταση σε άλλες χώρες. Το κείμενο έχοντας ως αφετηρία ιστορίες ζωής, αποτέλεσμα ποιοτικής έρευνας³ (Φούσκας, 2010, 2012), προσεγγίζει με μικρο-κοινωνιολογικές μεθόδους τις επιπτώσεις απασχόλησης των Παλαιστινίων (N=19, αντιπροσωπευτικό, μη-στατιστικό δείγμα) σε χαμηλού κύρους εργασίες στην εργασιακή οργάνωση, συμμετοχή και εκπροσώπησή τους από τον εργασιακό σύλλογό τους «Ένωση Παλαιστινίων Εργαζομένων στην Ελλάδα» (ΕΠΕΕ) στην Αθήνα και στα ελληνικά συνδικάτα.

² Βλ. Abu-Lughod, 1971; Zureik, 1977; Smith, 1984; Glavanis and Glavanis, 1990; Cohen and Tyree, 1994; Hanafi, 2005, 2008; Khalil, 2007a, 2007b, 2008; Khawaja and Omari, 2009; Marx, 1990, 1992; Shalabi, 2008, 2011; Suleiman, 2006; Akram, 2002; Lubbad, 2008; Abdulrahim and Khawaja, 2011; DiBartolomeo, Jaulin and Perrin, 2011; Duraidi, 2011.

³ Η συγκεκριμένη μελέτη περίπτωσης προέρχεται από μια μεγαλύτερη μικρο-κοινωνιολογική έρευνα (Φούσκας, 2010, 2012) στην οποία εξετάζονται οι επιπτώσεις της απασχόλησης των: Αιγυπτίων (17), Αλβανών (21), Μπανγκλαντεσιανών (18), Παλαιστινίων (19), Φιλιππινέζων (16) [και Νιγηριανών (13)] (N=104, αντιπροσωπευτικό, μη στατιστικό δείγμα) σε χαμηλού κύρους εργασίες στην εργασιακή οργάνωση, συμμετοχή και εκπροσώπησή τους από τους εργασιακούς συλλόγους της εθνικότητάς τους στην Αθήνα, «Ένωση Αιγυπτίων Εργαζομένων στην Ελλάδα, EL RAPTA» (ΕΑΕΕ, EL RAPTA), «Εργατικός Σύλλογος Αλβανών Μεταναστών στην Ελλάδα» (ΕΣΑΜΕ), «Ένωση Εργαζομένων Μεταναστών Μπανγκλαντές Ελλάδος» (ΕΕΜΜΕ), «Ένωση Παλαιστινίων Εργαζομένων στην Ελλάδα» (ΕΠΕΕ) και «Ένωση Αλληλεγγύης των Φιλιππινέζων Εργαζομένων στην Ελλάδα, KASAPI-HELLAS» (ΕΑΦΕΕ, KASAPI-HELLAS) και από τα ελληνικά συνδικάτα.

Χαμηλού κύρους εργασία και αποσυλλογικοποίηση

Από τις συνεντεύξεις με τους Παλαιστίνιους (βλ. Πίνακα 1), σημειώνονται τα ακόλουθα: Οι Παλαιστίνιοι προέρχονται κυρίως από στρατόπεδα-καταυλισμούς όπου είχαν καταφύγει, αλλά όπου επίσης, έχουν περιθωριοποιηθεί και εγκλωβίζονται. Είχαν βιώσει έντονες ανισοροπίες στον τρόπο και την πορεία ζωής τους, ενώ η μη αναγνώριση και η επιλεκτική απόδοση της ιδιότητας του αναγνωρισμένου πρόσφυγα τους έχει μετατρέψει σε εκμεταλλεζόμενο φθινό εργατικό δυναμικό. Ο μέσος όρος ηλικίας των συνεντευξιζόμενων ήταν τα 34 έτη. Για πολλούς, ο λόγος μετανάστευσης ήταν μεταξύ άλλων, η αναζήτηση εργασίας. Η πλειοψηφία είναι χωρίς νόμιμα έγγραφα και έχει εισέλθει στην Ελλάδα μέσω δικτύων λαθρεμπόρων, που βιώνουν εξαιρετικά επικίνδυνες συνθήκες και καταστάσεις κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους.

Η πλειονότητα των μεταναστών από την Παλαιστίνη εργάζεται στην Ελλάδα σε οικοδομικές-τεχνικές εργασίες (βλ. Πίνακα 1). Πολλοί είχαν απασχοληθεί στην χώρα προέλευσής τους σε ανάλογες εργασίες. Στην οικοδομή ξεκινούσαν ως εργάτες και στη συνέχεια με την πάροδο του χρόνου και με διαφορετικούς εργοδότες έφταναν σε καλύτερες αποδοχής θέσεις ως «μάστορες». Κάποιοι απασχολούνταν σε οικοδομικές εργασίες λόγω του ότι είχαν εύκολη πρόσβαση μέσω του ευρύτερου φιλικού ή οικογενειακού τους δικτύου. Επίσης, τονίστηκε από αρκετούς η διαφορά στην εκτέλεση της εργασίας σε σχέση με το πώς την διεκπεραίωναν εκείνοι στο παρελθόν. Ως προς τις αμοιβές, αυτές κυμαίνονταν από 30 έως 65 ευρώ με την πλειοψηφία να αμείβεται με 35-40 ευρώ, για 5 ημέρες εργασίας, Δευτέρα έως Παρασκευή. Το σύνολο των συνεντευξιζόμενων απασχολήθηκε και συνεχίζει να απασχολείται σε πολλούς εργοδότες και πολλές διαφορετικές εργασίες. Αρκετοί υπογράμμισαν ότι για διάφορους λόγους δεν εργάζονταν σε σταθερή βάση κάτι που ήταν ζωτικής σημασίας καθώς έχαναν μεροκάματα. Συνήθως ξυπνούσαν από τις 05.00 το πρωί για να βρίσκονται στις 09.00 στην οικοδομή με μέσα συγκοινωνίας, από την λεωφόρο Αχαρνών για παράδειγμα στην Κηφισιά, στην Παλλήνη, στην Γλυφάδα, ή ακόμα και στην Πάρνηθα. Έφευγαν από την οικοδομή στις 15.30 και επέστρεφαν σπίτι στους το απόγευμα. Υπερωρίες κατά βάσει δεν αναφέρθηκαν καθώς και ότι οι περισσότεροι δεν λάμβαναν κάποια ή έστω μερική ασφάλιση. Επιπλέον, σημειώθηκε ότι η «πρόσληψη» από τους εργολάβους-εργοδότες γινόταν από πλατείες επιλέγοντας εκείνους που θα ζητούσαν χαμηλότερο μεροκάματο. Η αποφυγή ασφάλισης από την πλευρά των εργοδοτών ήταν εμφανής και είχε καθοριστικές επιπτώσεις στην ζωή του εργαζόμενου μετανάστη από την Παλαιστίνη, λ.χ. ιατροφαρμακευτική περίθαλψη. Πολλοί, λόγω της περιστασιακότητας που χαρακτηρίζει την απασχόληση των Παλαιστίνιων στην Αθήνα ή και της έλλειψης εργασίας, απασχολούνταν σε οποιαδήποτε εργασία, δηλαδή κάποιος θα εργαζόταν ως εργάτης ελαιοχρωματιστής σε κατοικίες ή οικοδομές και όταν θα τελείωνε η εργασία αυτή θα πήγαινε να εργαστεί πουλώντας διάφορα εμπορεύματα σε παζάρια. Ως ελαιοχρωματιστές, μια εργασία που είχαν ασκήσει ιδιαίτερα στην χώρα προέλευσης, εργάζονταν σε οικοδομές και σε κατοικίες. Το ωράριο ήταν συνήθως 07.30-14.30 και εργάζονταν συνέχεια μέχρι το Σάββατο με έναν Έλληνα συνήθως εργοδότη και με αμοιβή από 30-40 ευρώ την ημέρα.

Ο Ahmed (33 ετών) εργάστηκε 2 μήνες ως ελαιοχρωματιστής σε οικοδομές στην Αθήνα, μετά βαφέας καρεκλών στην Ελευσίνα και μετά από ένα χρόνο στα παζάρια πουλώντας λουλούδια. Εκεί παρέμεινε 1 μήνα, ώσπου του προέκυψε εργασία ως ελαιοχρωματιστής σε οικοδομές στο αεροδρόμιο των Σπατών, πριν την περίοδο των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας. Εκεί εργάστηκε στο μπετόν για 6 μήνες ακόμα, χωρίς ένσημα, με 29,35 ευρώ για επταήμερη εργασία, με υπερωριακή αμοιβή. Την εργασία με μπετόν δεν την γνώριζε αλλά την έμαθε εκείνη τη στιγμή. Έχει ενδιαφέρον ότι το γεγονός το

ότι αν και του προσφέρθηκαν ένσημα εκείνος τα διέθεσε σε φίλους τους. Επιπλέον, χαρακτηριστική είναι και η συχνή εναλλαγή εργοδοτών και η απασχόληση χωρίς ασφάλιση. Η πλειοψηφία προσπαθεί να απασχοληθεί σε οποιαδήποτε μορφή εργασίας ή τέχνης είτε τη γνωρίζει, είτε την έχει μάθει εμπειρικά καθώς μπορεί να είναι το μόνο στο οποίο μπορεί κάποιος να εργαστεί.

Οι δύσκολες συνθήκες εργασίας αναγκάζουν πολλούς να αφήσουν μια εργασία που δεν γνωρίζουν και να αναζητήσουν αλλού εργασία ως ελαιοχρωματιστές. Η αδυναμία απόκτησης σταθερής εργασίας ωθεί πολλούς στην μακροχρόνια ανεργία και την περιστασιακή απασχόληση. Εντούτοις, μερικοί προσπαθούν να εξοικονομήσουν 15-20 ευρώ, όντας για παράδειγμα 6 μήνες χωρίς εργασία, μέσω οποιωνδήποτε μορφών παροχής χαμηλού κύρους υπηρεσιών. Για παράδειγμα, ο Ahmed (34 ετών) προσέφερε βοήθεια στους τουρίστες που χρησιμοποιούσαν ηλεκτρικούς υπολογιστές σε καφετέρια στο Σύνταγμα. Η αστάθεια στην εργασία είναι τόσο συχνή που αναγκάζει πολλούς εργαζόμενους Παλαιστίνιους να βρίσκονται σε οριακό σημείο διαβίωσης. Σε συνδυασμό με την έλλειψη εισοδήματος και την μη-κατοχή εγγράφων πολλοί εξέφραζαν την απόγνωση τους. Εξαιρετικά λίγοι Παλαιστίνιοι είχαν τη δυνατότητα να ασκήσουν μια δική τους εργασία ή να απασχολήσουν μετανάστες «εργολαβικά», κυρίως από την Παλαιστίνη, προσδίδοντας τους τον ρόλο του «δεύτερου εργολάβου».

Η πλειοψηφία των εργαζομένων Παλαιστίνιων στην Αθήνα ανέφεραν ότι έχουν ελεύθερο χρόνο, βάση του οποίου μπορούν οι ίδιοι να διαχωριστούν σε τρεις κατηγορίες: *πρώτον*, σε εκείνους που έχουν εργασία και από Παρασκευή βράδυ θα βρίσκονται για παράδειγμα, σε κεντρική καφετέρια στο Σύνταγμα ή στην πλατεία στο Μοναστηράκι έξω από τον ηλεκτρικό σταθμό· *δεύτερον*, σε εκείνους που είχαν διακόψει πρόσφατα την εργασία τους και αναζητούσαν άλλη· *τρίτον*, σε εκείνους που δεν είχαν εργασία και τριγύριζαν. Οι Παλαιστίνιοι έχουν ένα ευρύ πλαίσιο φίλων από διαφορετικές περιοχές προέλευσης, όπως το Λίβανο, τη Συρία, την Ιορδανία, τη Λωρίδα της Γάζας, το Ιράκ, την Ιερουσαλήμ, με τους περισσότερους να προέρχονται από τις τρεις πρώτες περιοχές. Εντούτοις, οι επαφές μεταξύ τους δεν είναι συχνές. Όταν συναντιόνταν, τα υπο-συζήτηση θέματα είχαν να κάνουν με νέα από τα κατεχόμενα εδάφη, από την οικογένεια, για την πολιτική κατάσταση και τις σχέσεις με τους Ισραηλινούς και την Αμερική, καθώς θα αστειεύονταν και θα χαριτολογούσαν με τις περαστικές από το Σύνταγμα τουρίστριες.

Στην πλειονότητά τους οι συνεντευξιαζόμενοι είναι Μουσουλμάνοι. Πηγαίνουν συχνά σε τυπικά ή άτυπα τζαμιά, όπως λ.χ. στον Άγιο Νικόλαο, αν και κάποιοι προτιμούν να μένουν σπίτι τους για να προσευχηθούν και απέχουν από αυτούς τους χώρους. Την γενικότερη αποστασιοποίηση από τη θρησκεία και τις παραδόσεις επιβεβαιώνουν και άλλοι. Ο παράγοντας της κούρασης από την εργασία ή η κακή διάθεση λόγω των διαρκών και αυξανόμενων προβλημάτων αποθαρρύνουν την ένθερμη συμμετοχή στις θρησκευτικές πρακτικές. Ένα μέρος των πιστών ανέφερε ότι δεν ήταν πολύ συνεπείς με τη θρησκευτική προσευχή. Παρατηρήθηκε μια απομάκρυνση επίσης από τις παραδόσεις, όπως είναι οι ιστορίες και τα παραμύθια. Αρκετοί ανέφεραν ότι τα έχουν ξεχάσει και ότι θα μεγάλωναν το παιδί τους «ελληνικά» και όχι «Παλαιστινιακά». Η πλειονότητα των μεταναστών τόνιζε ότι στην Αθήνα δεν βίωναν την οικειότητα που είχαν στην πατρίδα τους, στη γειτονία τους ή με φίλους τους. Τα παραπάνω φαίνεται να σχετίζονται τόσο με τη διάθεση όσο και με την απομάκρυνση από τις φιλοδοξίες και τα μελλοντικά τους σχέδια.

Η συντριπτική πλειοψηφία των συνεντευξιαζόμενων εργάζεται χωρίς ασφάλιση και με μηδενική παροχή εργασιακών δικαιωμάτων. Οι περισσότεροι μπορεί να ασφαλιστούν 1-2 φορές ή και καθόλου, ανεξάρτητα από τα έτη παραμονής τους. Οι εργαζόμενοι από την Παλαιστίνη αναγκάζονται να υποκύψουν στις επιλογές και τις διαθέσεις των εργοδοτών σχετικά με την παροχή ενσήμων. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να τονιστεί, ότι αρκετοί εργαζόμενοι δεν γνώριζαν και δεν ήταν εξοικειωμένοι με τα ασφαλιστικά δικαιώματά τους καθώς και με τις υποχρεώσεις των εργοδοτών απέναντί τους. Κάποιοι πληροφορήθηκαν

από μόνοι τους για το τι είναι ΙΚΑ και ένσημα, ενώ η πλειοψηφία ανέφερε ότι έμαθε για τα εργασιακά τους δικαιώματα μετά από ενάμιση περίπου χρόνο παραμονής και εργασίας στην Αθήνα. Επιπροσθέτως, έχοντας αβεβαιότητα για τη νομική κατάστασή τους, αφενός, σε πρώτο επίπεδο οι περισσότεροι δεν έχουν επίγνωση των εργασιακών τους δικαιωμάτων, αφετέρου, σε ένα δεύτερο επίπεδο εάν πληροφορηθούν και κατανοήσουν τα εργασιακά τους δικαιώματα που δεν τους αναγνωρίζονται δεν είναι κατά τα άλλα εξοικειωμένοι με τις διαδικασίες διεκδίκησης αυτών.

Στις περισσότερες περιπτώσεις αναφέρθηκε ότι κάποιος εργοδότης τους εξαπάτησε ώστε να μην τους δώσει ένσημα ή να μην τους παράσχει το ακριβές σύνολο των ενσήμων. Ένας σημαντικός αριθμός συνεντευξιαζόμενων ανέφερε ότι δεν επιδιώκουν να ζητήσουν τα ένσημα από τον εργοδότη τους, είτε για να προσληφθούν στην αρχή, είτε για να διατηρήσουν και να παραμείνουν στην εργασία τους. Επίσης, πολλές φορές απέφευγαν να δείξουν στους εργοδότες-εργοδότες ότι γνωρίζουν για τα εργασιακά τους δικαιώματα ή τους νόμους διότι θα ενοχλούνταν οι τελευταίοι και δεν θα τους έπαιρναν στην δούλεψη τους. Βέβαια, όσοι είχαν αποκτήσει έγγραφα παραμονής διευκρίνιζαν εκ των προτέρων ότι θέλουν να τους παρέχουν ένσημα. Πολλοί εργαζόμενοι από την Παλαιστίνη συνευρίσκονταν στον εργασιακό τους χώρο (οικοδομικό κυρίως κλάδο) με Αλβανούς εργαζόμενους και ανέφεραν μια αντιζηλία στο πρόσωπό τους καθώς και μια συσπείρωση απέναντι σε όποιον εργαζόμενο μετανάστη που δεν ήταν από την Αλβανία.

Διάλλειμα από την εργασία τους οι Παλαιστίνιοι εργαζόμενοι κάνουν ανάλογα με τον εργολάβο (10-20 λεπτά συνήθως). Σχετικά με τη συμπεριφορά των εργοδοτών οι περισσότεροι εργαζόμενοι ενοχλούνται από τη συνήθειά τους να τους μιλούν φωνάζοντας ή να εκφέρονται προς εκείνους με άσχημες εκφράσεις. Υπάρχουν ακόμη και πολλά προβλήματα που αντιμετωπίζουν κατά την εργασία τους με τη γλώσσα, τόσο συνεννόησης με συναδέλφους τους, όσο και με κατανόησης της εργασιακής-τεχνικής ορολογίας. Πραγματικά υπήρχαν εξαιρετικά λίγες περιπτώσεις κατανόησης και διεκδίκησης των εργασιακών δικαιωμάτων ως εργαζόμενοι· ενώ άλλοι χαρακτήριζαν ως μάταιη την προσπάθεια διεκδίκησης αυτών. Πολλοί επεδίωκαν να περάσουν απαρατήρητοι και να είναι διακριτικοί στην εργασία τους χωρίς να προκαλέσουν.

Η «Ένωση Παλαιστινίων Εργαζομένων στην Ελλάδα» (ΕΠΕΕ)

Η ΕΠΕΕ ιδρύθηκε το 2001. Για τον Mihyar (εκπρόσωπος ΕΠΕΕ), πρώτα απ' όλα, η ΕΠΕΕ ενέχει το ρόλο μεσολαβητή μεταξύ των ελληνικών συνδικάτων και των Παλαιστινίων εργαζομένων και δεν αποτελεί αντικαταστάτη των πρώτων. Για τον ίδιο, η εκμετάλλευση δεν γνωρίζει εθνικότητα, χρώμα κ.λπ.· όλοι οι εργάτες είναι ίδιοι και άρα πρέπει να οργανωθούν μέσα στα συνδικάτα. Οι κύριοι λόγοι δημιουργίας της ΕΠΕΕ μπορούν να συνοψιστούν, σύμφωνα τον εκπρόσωπο, ως: η υπεράσπιση των συμφερόντων των εργαζομένων από την Παλαιστίνη και η προώθηση και προβολή του Παλαιστινιακού ζητήματος. Τα κύρια και κοινά χαρακτηριστικά των μελών της ΕΠΕΕ είναι ότι είναι εργάτες, είναι Παλαιστίνιοι και έχουν κοινά προβλήματα στην Ελλάδα· αυτά αποτελούν τα τρία βασικά στοιχεία που τους ώθησαν στην δημιουργία της ΕΠΕΕ. Άιτημα της ΕΠΕΕ είναι η νομιμοποίηση των εργαζομένων από την Παλαιστίνη και η χορήγηση νόμιμων εγγράφων σε εκείνους ώστε να μπορέσουν να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους από τους εργοδότες· διότι χωρίς αυτά τους δημιουργούνται πρόσθετα προβλήματα. Τα θέματα που ενημερώνει η ΕΠΕΕ τα μέλη της αφορούν τις νομικές διαδικασίες, διατάξεις και τα εργασιακά τους δικαιώματα. Οι ίδιοι ενημερώνονται από το Ελληνικό Φόρουμ Μεταναστών (ΕΦΜ), το Εργατικό Κέντρο Αθήνας (ΕΚΑ) και από τα ελληνικά συνδικάτα και όταν υπάρχει κάποιο συνδικαλιστικό ζήτημα, λόγω των στενών σχέσεων που έχουν μαζί τους, πηγαίνουν και οι ίδιοι οι εκπρόσωποι απευθείας στα συνδικάτα και ρωτούν για να τους ενημερώσουν ώστε να μεταφέρουν τις

πληροφορίες. Δεν μεταφράζουν τα έγγραφα με τις νομικές και εργασιακές διατάξεις· απλώς τα διαβάζουν στα ελληνικά και μετά τα μεταφέρουν προφορικά ή με μικρές ανακοινώσεις για τους εργαζομένους από την Παλαιστίνη. Ο εκπρόσωπος πιστεύει ότι η ΕΠΕΕ μπορεί να συνεισφέρει στη βελτίωση των συνθηκών εργασίας των εργασιακών δικαιωμάτων και του μισθών των Παλαιστινίων μελών, αλλά μόνον με στενή συνεργασία με τα ελληνικά συνδικάτα.

Ο εκπρόσωπος της ΕΠΕΕ σημείωσε ότι διατηρούν τις καλύτερες σχέσεις σχεδόν με όλα τα πολιτικά κόμματα σε όλη την Ελλάδα· είτε είναι αριστερά, είτε δεξιά κόμματα, εκτός της ακροδεξιάς. Εμφανίζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ο διαχωρισμός των Παλαιστίνιων, εκείνων υψηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου και με νόμιμα έγγραφα διαμονής από εκείνους χαμηλού μορφωτικού επιπέδου, χωρίς έγγραφα ή με ασταθή νομική κατάσταση, που οδήγησε ουσιαστικά στη σύσταση ξεχωριστών συλλογικών οργανώσεων, βάσει κύρους, εργασίας και σπουδών. Ο Αλέξανδρος (50 ετών) δήλωσε ότι τα ελληνικά πολιτικά κόμματα εκμεταλλεύονται τους μετανάστες και ότι όσοι συμπεριλήφθηκαν σε ψηφοδέλτια εκλογών ήταν κάτι πλασματικό.

Ο εκπρόσωπος στα πλαίσια της θέσης του φαίνεται να αναλαμβάνει έναν ρόλο μεταξύ πατρικών και πατερναλιστικών ορίων. Το ότι έχει εκλεγεί του έχει δημιουργήσει μια αίσθηση δύναμης ώστε να βοηθήσει τους συμπατριώτες του, έχοντας την εμπιστοσύνη τους, αποκτώντας έτσι αυτοπεποίθηση για το πώς νιώθει στο ρόλο του ως μέλος και εκπρόσωπος. Εντούτοις, άλλα μέλη, ανέφεραν την κόπωσή τους από τις διαρκείς και επίπονες επιφορτίσεις τους με διαδικασίες ενημέρωσης των Παλαιστίνιων. Σύμφωνα με τον εκπρόσωπο τα εγγεγραμμένα μέλη της ΕΠΕΕ είναι 350. Υπάρχουν κάποιοι που έχουν έγγραφα παραμονής και βασική προϋπόθεση για την ιδιότητα μέλους είναι ότι τα μέλη της ΕΠΕΕ πρέπει να είναι ασφαλισμένοι στο ΙΚΑ. Και για να έχουν ασφάλιση πρέπει να έχουν νόμιμα έγγραφα, για να μπορέσουν έτσι να ελέγξουν την ιδιότητα μέλους, ώστε να μην είναι «ανοιχτή» καθώς δεν μπορούν να οργανώσουν ανθρώπους χωρίς να έχουν έγγραφα νόμιμης παραμονής. Αυτά θεωρεί ο εκπρόσωπος απαραίτητα στοιχεία για να μπορέσουν τα μέλη να έχουν νόμιμη εκπροσώπηση και δραστηριότητα στην Ελλάδα. Η ΕΠΕΕ βοηθά τα εγγεγραμμένα μέλη ως εξής: *πρώτον*, τους ενημερώνει για τη νομοθεσία, τα εργασιακά και κοινωνικά τους δικαιώματα και *δεύτερον*, όταν έχουν προβλήματα και απευθύνονται στην ΕΠΕΕ, οι εκπρόσωποι θα διεκδικήσουν τα ζητήματά τους μέσω της Επιθεώρησης Εργασίας, το ΙΚΑ και το αρμόδιο ελληνικό συνδικάτο. Η ΕΠΕΕ προσπαθεί να τους βοηθήσει ως προς αυτό με κάθε τρόπο· πολλοί τηλεφωνούν στον εκπρόσωπο, ακόμα και ξημερώματα, γιατί τους διώχνουν από την εργασία τους. Οι εκπρόσωποι της ΕΠΕΕ φυσικά επεμβαίνουν για να διαπιστώσουν ποιο ακριβώς είναι το πρόβλημα· βιβλία ασφάλισης δεν έχουν ελέγξει ποτέ γιατί, όπως αναφέρουν, αυτά είναι θέματα των συνδικάτων και όχι δικές τους αρμοδιότητες. Έχουν παραστεί για μετάφραση μεταξύ του εργοδότη και του εργάτη.

Αιτιολόγηση των Παλαιστινίων για τη συμμετοχή τους στην ΕΠΕΕ

Για τα άτομα που απέκτησαν ιδιότητα μέλους στην ΕΠΕΕ, ο βασικός λόγος συμμετοχής τους ήταν ότι ως εργαζόμενοι από την Παλαιστίνη δεν ήξεραν αρχικά τις διαδικασίες απόκτησης εγγράφων παραμονής αλλά και τα εργασιακά τους δικαιώματα και θεώρησαν ότι η συμμετοχή τους εκεί θα τους ωφελούσε. Ως μέλη, η πλειοψηφία ένιωθε ασφάλεια, σε κάτι που δεν γνώριζαν και τόνιζαν ότι προσδοκούσαν βοήθεια στα προβλήματα τους. Τα κοινά προβλήματα των εργαζομένων από την Παλαιστίνη στην Ελλάδα σύμφωνα με τα μέλη της ΕΠΕΕ είναι: *πρώτον*, οι δυσκολίες απόκτησης ή ανανέωσης των εγγράφων παραμονής, *δεύτερον*, η έλλειψη ενημέρωσης και *τρίτον*, η έλλειψη εργασιακών δικαιωμάτων και η μη-παροχή ασφάλισης. Τα εκλεγμένα μέλη πηγαίνουν σε καθημερινή βάση στα γραφεία της ΕΠΕΕ, τονίζουν ότι προσφέρει αρωγή και ότι μπορεί να λύσει προβλήματα εργασιακά για

τον εργαζόμενο από την Παλαιστίνη στην Ελλάδα και να διεκδικήσει δικαιώματα για εκείνον. Επιπροσθέτως, τα μέλη σημείωναν και άλλες προσπάθειες της ΕΠΕΕ, όπως η μετάφραση νόμων και διατάξεων από τα ελληνικά στα αραβικά, αλλά και η προσωπική βοήθεια που τους προσέφερε σε προβλήματα που αφορούσαν τους ίδιους ή άλλους συμπατριώτες τους. Επιπλέον, θεωρούν σημαντική την ιδιότητα μέλους στην ΕΠΕΕ, ενώ για κάποιους ήταν ευνόητο να συμμετάσχουν σε συλλογικές διαδικασίες και να βοηθούν τους συμπατριώτες τους (Φούσκας, 2010, 2012).

Από τις συνεντεύξεις, τα άτομα που δεν απέκτησαν την ιδιότητα μέλους στην ΕΠΕΕ αποτελούσαν την πλειονότητα των εργαζομένων μεταναστών από την Παλαιστίνη στην Αθήνα (βλ. Πίνακα 1). Βασική αιτία μη-συμμετοχής ήταν τα διαρκή προβλήματα και η έντονη πεποίθηση των εργαζομένων ότι η ΕΠΕΕ δεν μπορεί να συμβάλει στο πρόβλημά τους. Άλλοι συνεντευξιαζόμενοι ανέφεραν ότι προτιμούσαν να ασχοληθούν με άλλα πράγματα καθώς και δεν είχαν κάτι κοινό με τους μεγαλύτερους σε ηλικία που συμμετέχουν στο σύλλογο. Κάποιοι ανέφεραν ότι δεν γνώριζαν τους εκπροσώπους της ΕΠΕΕ και δεν είχαν ακούσει κάποιο περιστατικό που να συνέβαλλαν θετικά στο πρόβλημα ενός συμπατριώτη τους, όπως θέματα που τους απασχολούν, δηλαδή με τα ένσημα ή με τα έγγραφα διαμονής και εργασίας. Επιπλέον, κάποιοι δεν γνώριζαν πως να πάνε στην ΕΠΕΕ. Μάλιστα, το γεγονός ότι άτομα του ευρύτερου φιλικού τους δικτύου δεν είχαν ιδιότητα μέλους, αποθάρρυνε όσους δεν ήταν μέλη από το να συμμετέχουν και απείχαν ολοσχερώς από την ΕΠΕΕ. Εντούτοις, σημαντικός αριθμός συνεντευξιαζόμενων από την Παλαιστίνη σημείωναν ότι θα συμβούλευαν κάποιο συμπατριώτη τους να δοκιμάσει το τι μπορεί να αποκομίσει από την ΕΠΕΕ, ακόμα και αν οι ίδιοι δεν έχουν ακούσει τίποτα. Επιπλέον, θεωρούν ότι ένας εργαζόμενος μετανάστης από την Παλαιστίνη πρέπει να μάθει να διεκδικεί τα δικαιώματά του και να διεκπεραιώνει τις διαδικασίες μόνος του. Άλλοι ανέφεραν ότι είχαν μάθει για την ΕΠΕΕ, αλλά όταν την επισκέφθηκαν δεν ήταν κανείς εκεί. Παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον η άποψη μερικών Παλαιστινίων, για τον λόγο ύπαρξης των εργασιακών συλλόγων των μεταναστών και συγκεκριμένα της ΕΠΕΕ, ως μέσα προσωπικής ανέλιξης των εμπλεκόμενων, προσωπικής ικανοποίησης και εξυπηρέτησης συγκεκριμένων ατόμων. Ο Talib (29 ετών) αναφέρει χαρακτηριστικά:

Δεν μπορούν να με βοηθήνε με τίποτα. Όλοι αυτοί έχουν άδεια παραμονή[ς] και passport[t] [ενώ εγώ] ούτε άδεια παραμονή[ς] και passport[t], και δεν ξέρουν τι θα γίνει, δεν μπορούν να βοηθήσουνε. Κάθε ένας ψάχνει για τη ζωή του, θα ψάχνει για τον άλλο; Θέλει να κερδίσει κάτι. Και στην ΕΠΕΕ για να πάμε εκεί, να πληρώνεις λεφτά είναι, κάθε μήνα. Και τι θα κερδίσεις. Καλύτερα να πάω μόνος μου να μάθω αυτά τα πράγματα, να πάω [στους] Έλληνες καλύτερα. Γιατί οι Έλληνες δεν θα ζητάνε. Να σου πω, να πας στην αστυνομία ή στο ΙΚΑ καλύτερα (Φούσκας, 2012: 554).

Επιπλέον, υπογραμμίστηκε από κάποιους ότι δεν ένιωθαν μόνοι τους ή απομονωμένοι ώστε να στραφούν σε έναν σύλλογο όπως η ΕΠΕΕ, έχοντας αναπτύξει ένα δίκτυο επαφών και έτσι δεν απέκτησαν ιδιότητα μέλους εκεί. Ακόμη, αναφέρθηκε ότι δεν θεωρούν σωστή την εκπροσώπησή τους από τρίτους, μεταξύ εκείνου και του εργοδότη τους, καθώς ανεξαρτήτως έκβασης και αποτελέσματος μετά από μια τέτοια παρέμβαση θεωρούν ότι δεν θα μπορεί να συνεχίσει να απασχολείται εκεί ο εργαζόμενος. Η μοναδική θετική δυνατότητα που κάποιοι αναγνώριζαν στην ΕΠΕΕ είναι σε σχέση με τη δυσκολία επικοινωνίας στην ελληνική γλώσσα, όταν κάποιος εργαζόμενος δεν μπορεί να στραφεί αλλού. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η περίπτωση του Faissal (56), ο οποίος ήταν μέλος στη Γενική Ένωση Παλαιστινίων Εργαζομένων (ΓΕΠΕ) και έχει ζήσει από κοντά τόσο την ΕΠΕΕ όσο και την «Παλαιστινιακή Παροικία Ελλάδας», και υποστήριζε ότι η ΕΠΕΕ δεν λειτουργεί ούτε ορθά ούτε επιτελεί τον πρωταρχικό της ρόλο, ενώ τόνιζε την ευκολία που κάποιος μπορεί να συστήσει έναν σύλλογο κάθε τύπου (Φούσκας, 2010, 2012).

Ο Faissal δήλωσε ότι η ίδια κατάσταση επικρατούσε και με τις ελληνικές μη-κυβερνητικές οργανώσεις καθώς και σε σχέση με τα έσοδά τους και το που αυτά διατίθενται. Χαρακτηριστικά, ο ίδιος αρνείτο να του παρασχεθεί οποιαδήποτε φροντίδα ή να έχει σχέση με οποιαδήποτε ΜΚΟ που ασχολείται άμεσα με τους πρόσφυγες, ακόμα και το Ελληνικό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες (ΕΣΠ) το οποίο, όπως ανέφερε emphaticά ο Faissal (56 ετών), «αγωνίζεται» να παραμείνει «προστάτης των Παλαιστινίων» ενώ δεν είναι η «μοίρα» τους ή ο νέος «φύλακας των προσφύγων» και πρέπει να «φύγει από πάνω τους». Ο Faissal (56 ετών) επεσήμαινε ότι αναγνωρίστηκε ως πρόσφυγας χωρίς καμία συνδρομή από τις ΜΚΟ, ενώ οι πρόσφυγες υφίστανται πραγματικά άσχημες συμπεριφορές και συνθήκες από εκείνες χωρίς αποτέλεσμα. Τέλος, ο ίδιος ανέφερε ότι τα ελληνικά συνδικάτα δεν έκαναν κάτι, εμφανώς, για τους Παλαιστίνιους και εικονικά τους μάθαιναν πώς να υπερασπίζονται τα δικαιώματά τους, ενώ οι συνθήκες εργασίας και απασχόλησης στην Ελλάδα και οι ΜΚΟ ώθησαν στη δημιουργία της ΓΕΠΕ ή στην ΕΠΕΕ.

Αιτιολόγηση των Παλαιστινίων για τη συμμετοχή τους στα ελληνικά συνδικάτα

Όπως προαναφέρθηκε, η ΕΠΕΕ ωθεί τους εργαζόμενους Παλαιστίνιους και μέλη αυτής στα ελληνικά συνδικάτα. Τα μέλη της ΕΠΕΕ τονίζουν ότι τα ελληνικά συνδικάτα βοηθούν τους μετανάστες από την Παλαιστίνη όταν απευθύνονται σε εκείνους. Εντούτοις, είναι σημαντικό σε αυτές τις περιπτώσεις να γνωρίζει ο εργαζόμενος καλά ελληνικά για να εξηγήσει το πρόβλημά του. Πολλοί ανέφεραν ακόμη ότι για να απευθυνθεί ένας μετανάστης από την Παλαιστίνη στο ελληνικό συνδικάτο που επαγγέλματός του θα πρέπει προηγουμένως να έχει έγγραφα παραμονής και να γνωρίζει την ελληνική γλώσσα ώστε να εξηγήσει το πρόβλημα που αντιμετωπίζει. Πρέπει να σημειωθεί ότι από ένα σημαντικό μέρος των συνεντευξιαζόμενων αναφέρθηκε ότι πίστευαν πώς θα εκπροσωπούσαν περισσότερο από το «Συνδικάτο Οικοδόμων» σε σχέση με την ΕΠΕΕ, ενώ σε μια από τις λίγες περιπτώσεις που ήταν κάποιος μέλος στο ελληνικό συνδικάτο του επαγγέλματός του, έκρινε ότι είναι πολύ σημαντικό να είναι κανείς μέλος εκεί. Πάρα ταύτα, δεν ήταν σύμφωνοι όλοι, όπως ο Ahmad (31 ετών), ο οποίος εκτιμούσε ότι δεν θα λάμβανε οποιαδήποτε βοήθεια από τα ελληνικά συνδικάτα και ο ίδιος ανέφερε ότι δεν θα ζητούσε ποτέ τη βοήθειά ενός ελληνικού συνδικάτου για ένα πρόβλημα στην εργασία του, καθώς θεωρεί αναμενόμενη τη μη-βοήθεια από έναν εκπρόσωπο ελληνικού συνδικάτου. Άλλοι είχαν βιώσει μια αδιάφορη στάση όταν απευθύνθηκαν εκεί για ένα εργασιακό πρόβλημά τους σημειώνοντας ότι δεν θα πήγαιναν σε ένα ελληνικό συνδικάτο μετά την αρνητική εμπειρία που είχαν.

Επίλογος

Οι βαθμοί συλλογικής αλληλεγγύης και συνεργασίας που επικρατούν μεταξύ των Παλαιστινίων είναι πολύ χαμηλοί, ενώ βιώνουν ως κύρια εμπόδια την εκμετάλλευση, τη μηδενική κοινωνική κινητικότητα όντας εγκλωβισμένοι σε αδιέξοδα επαγγέλματα, τη μηδυνατότητα νέων εισοδηματικών ευκαιριών και την αδυναμία άρθρωσης των εργασιακών τους διεκδικήσεων (Φούσκας, 2010, 2012). Αστάθεια στο εισόδημα και στην απασχόληση είναι τα κύρια χαρακτηριστικά που οι Παλαιστίνιοι βιώνουν, καθιστώντας τους περιστασιακούς εργαζόμενους μέσα στο εργατικό δυναμικό. Αποτελεί σημαντική διαπίστωση της έρευνας (Φούσκας, 2010, 2012) ότι ο «εργασιακός» σύλλογος ΕΠΕΕ, ενώ δημιουργήθηκε για να αντιμετωπίσει συγκεκριμένα προβλήματα σε θέματα εργασίας, τελικά αδυνατεί να επιτελέσει αυτόν τον ρόλο. Οι εκπρόσωποι του συλλόγου παρουσιάζουν ένα βαθμό προσαρμογής και κατανόησης του ελληνικού συστήματος εργασίας που

ανταποκρίνεται περισσότερο στις επίσημες συλλογικές και οργανωμένες ομάδες πίεσης και όχι στα μεμονωμένα άτομα. Έτσι, στο πλαίσιο του συλλόγου αναπτύσσονται πελατειακές σχέσεις μεταξύ εκπροσώπων και μελών του συλλόγου. Ο σύλλογος δεν έχει επαρκή αριθμό μελών, ενώ από τις συνεντεύξεις παρατηρήθηκε επίσης η ώθηση των μελών του «εργασιακού» συλλόγου ΕΠΕΕ προς συγκεκριμένα επαγγέλματα (Φούσκας, 2010, 2012).

Η δυσκολία της ανανέωσης των εγκρίσεων της εργασίας ή διαμονής, ο φόβος της απέλασης για τα ανεπίσημα άτομα και οι οικονομικές δυσκολίες από την πλήρη και σταθερή έλλειψη απασχόλησης οδηγούν τους Παλαιστίνιους άμεσα σε καταστάσεις περιθωριοποίησης, που μειώνουν ταυτόχρονα την εμπιστοσύνη στην ΕΠΕΕ. Το καθεστώς εργασίας τους χαρακτηρίζεται από απουσία μόνιμης απασχόλησης, περιορισμό σε χαμηλού κύρους επαγγέλματα, εξαντλητικά ωράρια, ιδιαίτερα χαμηλά ημερομίσθια, περιστασιακή απασχόληση, με συχνές εναλλαγές εργοδοτών, εργασία δίχως ασφάλιση, αδυναμία εργασίας με συμπατριώτες και μη-δυνατότητα συνδικαλιστικής εκπροσώπησης (Φούσκας, 2010, 2012). Ταυτόχρονα, δημιουργούνται και υποκειμενικές δυσκολίες. Αναπτύσσονται μεταξύ των Παλαιστίνιων ατομικές πρακτικές, ατομικιστικές αντιλήψεις και συμπεριφορές για τη συλλογική οργάνωση, για παράδειγμα η έμφαση στη θρησκεία, η αναζήτηση συμβουλής και βοήθειας εκτός συλλόγων και η στήριξη σε άτυπα δίκτυα συγγενικών ή φιλικών τους επαφών για την αναζήτηση αλληλεγγύης αναμεταξύ τους και για την επιβίωσή τους (Φούσκας, 2010, 2012). Οι Παλαιστίνιοι εργαζόμενοι ωθούνται, σε εναλλακτικούς τρόπους διασφάλισης της επιβίωσής τους στην ελληνική κοινωνία, στη διαμόρφωση τακτικών, στο τι να λένε, να αποφεύγουν και να διεκδικούν ή όχι, με ατομικές επιλογές διεκπεραίωσης και ρύθμισης των εργασιακών δικαιωμάτων και των προβλημάτων τους μακριά από συλλογικότητες υιοθετώντας νοοτροπίες μη-διεκδίκησης και συχνής παραίτησης από αυτά. Συνεπώς, η συντριπτική πλειονότητα των Παλαιστίνιων φαίνεται να μην αποκτά ιδιότητα μέλους στους «εργασιακούς» συλλόγους μεταναστών (Φούσκας, 2010, 2012).

ΧΑΜΗΛΟΥ ΚΥΡΟΥΣ ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΑΠΟΣΥΛΛΟΓΙΚΟΠΟΙΗΣΗ

Πίνακας 1 Δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των Παλαιστινίων μεταναστών

Δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των Παλαιστινίων μεταναστών		
Εθνικότητα	Παλαιστίνη	
Σύνολο συνεντεύξεων	19	
Ηλικία*	34	
Φύλο*	Άνδρες	
Ημερομηνία εισόδου στην Ελλάδα*	2000	
Θρήσκευμα*	Μουσουλμάνοι	
Εκπαίδευση*	Υποχρεωτική	
Οικογενειακή κατάσταση (Χώρα προέλευσης)*	Άγαμοι	
Οικογενειακή κατάσταση (Ελλάδα)*	Άγαμοι/έγγαμοι (σύζυγος/παιδιά στην πατρίδα)	
Χώρα προέλευσης	Κατάσταση απασχόλησης*	Μη συγκεκριμένη/ περιστασιακή απασχόληση/ υπηρεσίες/ ανεργία
	Τύπος εργασίας*	Τεχνικές/ οικοδομικές εργασίες/ ελαιοχρωματιστές
Τρόπος μετανάστευσης*	Ατομικός/μη οργανωμένος	

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΡΙΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Λόγος μεταναστευτικής ροής*		Οικονομικός
Άδεια εισόδου*		Χωρίς έγγραφα
Ελλάδα	Στέγαση (τύπος/όροφος/ ενοίκιο)*	Διαμέρισμα/με άλλα άτομα/μόνοι/ υπόγειο/307€
	Κατάσταση απασχόλησης*	Ανεργία/φασόν/ μερική/ περιστασιακή απασχόληση
	Τύπος εργασίας*	Ελαιοχρωματιστές/ οικοδομικές-τεχνικές εργασίες
	Τύπος απασχόλησης*	Πολυεργοδοτική
	Ώρες εργασίας/ εβδομάδα*	12
	Ημέρες εργασίας/ ημέρα*	6
	Εισόδημα εργασίας/ μήνα*	502€
	Τύπος ασφάλισης*	Ανασφάλιστη εργασία/όχι σταθερά ένσημα
	Χρονική διάρκεια παραμονής/ έτη*	8
	Νομική κατάσταση*	Ασταθής νομική κατάσταση/χωρίς έγγραφα διαμονής/μη αναγνώριση πρόσφυγα
Εργασιακός σύλλογος μεταναστών		Ένωση Παλαιστίνιων Εργαζομένων στην Ελλάδα

ΧΑΜΗΛΟΥ ΚΥΡΟΥΣ ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΑΠΟΣΥΛΛΟΓΙΚΟΠΟΙΗΣΗ

Ιδιότητα μέλους στον εργασιακό σύλλογο μεταναστών	ΝΑΙ	4
	ΟΧΙ	15
Ιδιότητα μέλους σε ελληνικό συνδικάτο	ΝΑΙ	2
	ΟΧΙ	17

* Μέσος όρος συνεντεύξεων

Πηγή: Προσαρμογή από Φούσκας, 2010, 2012.

Βιβλιογραφία

- Abdulrahim, S. and M. Khawaja (2011) "The Cost of Being Palestinian in Lebanon", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 37(1):151-166.
- Abu-Lughod, I. (ed.) (1971) *The Transformation of Palestine*. Illinois: Northwestern.
- Akram, S. (2002) "Palestinian Refugees and Their Legal Status", *Journal of Palestine Studies*, 31(3):36-51.
- Anderson, B. (2010) "Migration, Immigration Controls and the Fashioning of Precarious Workers", *Work Employment and Society*, 24(2):300-317.
- Baldwin-Edwards, M. and J. Arango (1999) *Immigrant and the Informal Economy in Southern Europe*, London: Frank Cass.
- Bromley, R. and Gerry, C. (1979) *Casual Work and Poverty in Third World Cities*, Chichester: Wiley.
- Castles, S. (2002) "Migration and Community Formation under Conditions of Globalization", *International Migration Review*, 36(4):1143-1168.
- Cohen, Y. and A. Tyree (1994) "Palestinian and Jewish Israeli-Born Immigrants in the United States", *International Migration Review*, 28(2):243-255.
- Cordero-Guzmán, H. (2005) "Community-based Organisations and Migration in New York City", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(5):889-909.
- DiBartolomeo, A., T. Jaulin and D. Perrin (2011) *Palestine, CARIM-Migration Profile*, Florence: EUI.
- Duraidi, M. (2011) *Migration from and to Palestine from a Gender Perspective: Results from Migration Survey 2010*. CARIM:ASN:2011/51, Florence: EUI.
- Fouskas, T. (2012) "Low Status Work and Decollectivization: The Case of Bangladeshis in Athens", *Journal of Immigrant and Refugee Studies*, 10(1):54-73.
- Glavanis, K. and P. Glavanis (eds.) (1990) *The Rural Middle East*, London: Zed.
- Hanafi, S. (2005) *Migration-Related Institutions and Policies in Palestine*. CARIM:ASN:2005/01, Florence: EUI.
- Hanafi, S. (2008) *Palestinian Refugee Camps*. CARIM:ASN:2008/44, Florence: EUI.
- Khahil, A. (2008) *Irregular Migration into and Through the Occupied Palestinian Territory*. CARIM:ASN:200879, Florence: EUI.
- Khalil, A. (2007a) *Palestinian Nationality and Citizenship*. CARIM:RR:2007/07, Florence: EUI.
- Khalil, A. (2007b) *The Circulation of Palestinian Refugees and Migrants*. CARIM:ASN:2008/33, Florence: EUI.
- Khawaja, M. and M. Omari (2009) *Labour Markets Performance and Migration Flows in Palestine*. PCBS:NBP-CARIM, Florence: EUI.
- Lubbad, I. (2008) *Irregular Migration, Palestinian Case*. CARIM:ASN:2008/70, Florence: EUI.
- Marx, E. (1990) "The Social World of Refugees: A Conceptual Framework", *Journal of Refugee Studies*, 3(3):189-203.
- Marx, E. (1992) "Palestinian Refugee Camps in the West Bank and the Gaza Strip", *Middle East Studies*, 28(2):281-294.
- Mingione, E. (1988) *Underground Economy and Irregular Forms of Employment: The Case of Greece*. Final Report, Brussels: CEC.
- Moya, J. (2005) "Immigrants and Associations", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31, (5):833-864.
- Pavlopoulos, P. (2009) «The Migration Front Line», *The Guardian*, στο (<http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2009/jan/21/greece-immigration>: πρόσβαση: 26.8.2010).
- Portes, A., Castells, M. and Benton, L. (eds.), (1989) *The Informal Economy Studies in Advanced and Less Developing Countries*, Baltimore: John Hopkins University.
- Rex, J., Joly, D. and Wilpert, Cz. (eds.), (1987) *Immigrant Associations in Europe*, Aldershot: Gower.
- Reyneri, E. (2003): "Immigration and the Underground Economy in New Receiving South European Countries", *International Review of Sociology*, 13(1):117-143.
- Sachar, H. (1993) *A History of the Jews in America*, New York: Vintage.
- Sassen, S. (1996) "Service employment regimes and the new inequality", in E. Mingione (ed.), *Urban Poverty and the Underclass*, Oxford: Blackwell, pp.64-82.
- Sassen-Koob, S. (1979) "Formal and Informal Associations: Dominicans and Colombians in New York", *International Migration Review*, 13(2):314-331.

- Schrover, M. and Vermeulen, F. (2005) "Immigrant Organisations", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(5):823-832.
- Shalabi, Y. (2008) *Irregular Migration in the Occupied Palestinian Territories (OPT)*. CARIM:ASN:2008/65, Florence: EUI.
- Shalabi, Y. (2011) *Palestine: The Political and Social Dimension of Migration 2009-2010*. CARIM:ASN:2011/56, Florence: EUI.
- Smith, P. (1984) *Palestine and the Palestinians, 1876-1983*. New York: St. Martin's.
- Suleiman, J. (2006) *Marginalised Community: The Case of Palestinian Refugees in Lebanon*, Sussex: DRCMGP/Sussex University.
- Syrgios, A. (2011) "Greece: The Challenges of Illegal Immigration", in V. Novotny (ed.), *Opening the Door? Immigration and Integration in the European Union*, Brussels: Centre for European Studies, pp. 221-251.
- Triandafyllidou, A. (2010) *Irregular Migration in Europe: Myths and Realities*, Farnham, UK: Ashgate.
- Zureik, E. (1977) "Toward a Sociology of the Palestinians", *Journal of Palestine Studies*, 6(4):3-16.
- Κωτούλας, Ι. (2011) *Μετανάστευση και Κυρίαρχη Εθνική Κουλτούρα: Θρησκεία, Πολιτική, Πολυπολιτισμικότητα*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Φούσκας, Θ. (2010) «Μετανάστες από την Παλαιστίνη», στο Θ. Φούσκας, *Κοινωνιολογία, Μετανάστευση και Εργασία: "Κοινότητες" Μεταναστών και Εργασιακή Αντιπροσώπηση: Οι Επιπτώσεις της Εργασίας και της Απασχόλησης των Μεταναστών στη Συμμετοχή τους σε Πέντε Εργασιακούς Συλλόγους Μεταναστών στην Αθήνα*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, σσ.368-434.
- Φούσκας, Θ. (2011) *Οδηγός Καλών Πρακτικών: Τα Τοπικά Συμβούλια Ένταξης Μεταναστών των Ευρωπαϊκών Χωρών*. Αθήνα: Διόνικος/ΕΤΕ/ΥΠΕΣ/ΕΕ/ΕΠΕΚΣΑ/ΔΙΑΣΤΑΣΗ.
- Φούσκας, Θ. (2012) *"Κοινότητες" Μεταναστών και Εργασιακή Αντιπροσώπηση: Οι Επιπτώσεις της Χαμηλού Κύρους Εργασίας Πέντε Μεταναστευτικών Ομάδων στη Συμμετοχή στους Εργασιακούς Συλλόγους τους*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Φούσκας, Θ. και Χ. Οικονόμου (2011) «Η Πρόσβαση των Μεταναστών στις Υπηρεσίες Υγείας στην Ελλάδα: Η Ανάδυση μιας Διακριτικής Πρακτικής», στο Δ. Μαργιπλής (επιμ.), *Πολιτισμός και Διαφορετικότητα: Εμείς και οι Άλλοι*, Θεσσαλονίκη: Σταμούλης, σσ.415-436.
- Ψημμένος, Ι. (2009) «Η Συμβολή της Οικιακής Εργασίας στην Προνοιακή Περιθωριοποίηση των Μεταναστριών», *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, 4(1):139-154.
- Ψημμένος, Ι. και Χ. Σκαμνάκης (2008) *Οικιακή Εργασία των Μεταναστριών και Κοινωνική Προστασία: Η Περίπτωση των Γυναικών από την Αλβανία και την Ουκρανία*, Αθήνα: Παπαζήσης.

«Πως Αλλάζει η Ελληνική Κοινωνική Πραγματικότητα και γιατί; Μια εμπειρική μελέτη της υποκειμενικότητας των πολιτών»

Αθανασία Χάλαρη¹

Περίληψη

Αυτό το άρθρο σκοπεύει να παρουσιάσει τα αρχικά ευρήματα μιας εμπειρικής έρευνας αναφορικά με τον τρόπο που αλλάζει η Ελληνική κοινωνία και τον βαθμό συμμετοχής και συμβολής των πολιτών (και ιδιαίτερα της νέας γενιάς) σε αυτήν. Η μελέτη αυτή ξεκινά από το γενικότερο κοινωνικό-θεωρητικό ερώτημα αναφορικά με τον τρόπο που αλλάζουν οι κοινωνίες, κάτω από ποιες συνθήκες και για ποιους λόγους. Απώτερος σκοπός παραμένει η ανάλυση των αιτιακών δυνάμεων της αλλαγής της Ελληνικής κοινωνίας και ως αφετηρία υιοθετούμε την συμβολή της νέας γενιάς. Τα ευρήματα χαρτογραφούν τις εμπειρίες των συμμετεχόντων αναφορικά με την παροντική κατάσταση που βιώνουν όσο και την σύγκριση αυτής με παρελθοντικές συνθήκες και μελλοντικές προσδοκίες.

Θεωρητικό πλαίσιο

Προκειμένου να εξετάσουμε σε ποιο βαθμό και με τι τρόπους οι κοινωνίες αλλάζουν οφείλουμε να καταδείξουμε τον βαθμό στον οποίο παρατηρούνται μεταβολές στις βασικές δομές της εκάστοτε κοινωνίας κατά την ροή μιας δεδομένης περιόδου. Η συγκεκριμένη μελέτη θα προσπαθήσει να εξετάσει εμπειρικά την κοινωνική θεώρηση που υποστηρίζει ότι η κοινωνική αλλαγή οφείλεται στην αλλαγή της βασικής κοινωνικής δομής που ονομάζεται από συγκεκριμένους θεωρητικούς 'αναστοχασμός'.

Στην σύγχρονη κοινωνική θεωρία η κοινωνική αλλαγή προσεγγίζεται μέσω της δυνατότητας των ατόμων να αναστοχάζονται (reflexivity) και να γίνονται κριτικοί απέναντι στο εαυτό τους αλλά και στην κοινωνία. Η Archer το 2007 και 2010 ισχυρίζεται ότι αν δεν υπήρχε η ικανότητα των ατόμων να αναστοχάζονται τότε δεν θα υπήρχε και κοινωνία και οι Giddens (2000) και Beck (2002, 2008) (αν και ακολουθούν διαφορετικές προσεγγίσεις) αναγνωρίζουν ότι ο μοντερνισμός γίνεται κατανοητός σε όρους αναστοχαστικού μοντερνισμού (reflexive modernity). Οι παραπάνω προσεγγίσεις συμφωνούν με τους Adams (2007) και Hearhy (2007) που επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι η κοινωνική αλλαγή συνδέεται με την ικανότητα των πολιτών να αξιολογούν κριτικά τον εαυτό τους καθώς και την κοινωνική πραγματικότητα όπως και την θέση τους μέσα σε αυτήν. Ο Giddens προτείνει ότι τα άτομα/οι πολίτες έχουν την δυνατότητα και την ισχύ να αλλάξουν την δομή της κοινωνικής πραγματικότητας. Συνεπώς στην περίπτωση του φαινομένου της κοινωνικής αλλαγής διαπιστώνουμε ότι αυτή είναι άμεσα συνδεδεμένη με την επιρροή που δέχεται από τους πολίτες και τα άτομα και αντιστρόφως. Εντούτοις τα άτομα δεν είναι απλά παθητικοί δέκτες αυτής της αλλαγής αλλά ενεργοί συντελεστές. Αυτό σημαίνει ότι η κοινωνική αλλαγή διατηρεί τις αυτόνομες

¹ Senior Lecturer, University of Worcester/ Research Associate, Hellenic Observatory, London School of Economics, London, WC2A 2AE - A.Chalari@lse.ac.uk.

ιδιότητες της (σχετικά με τα οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά της) αλλά την ίδια στιγμή οι πολίτες έχουν την ικανότητα και δυνατότητα να αναστοχάζονται και να αξιολογούν τον κοινωνικό κόσμο.

Μεθοδολογία

Η έρευνα αυτή βασίζεται σε ποιοτική/θεματική ανάλυση 20 συνεντεύξεων που πραγματοποιήθηκαν σε Αθήνα, Σύρο και Λέσβο στην διάρκεια του καλοκαιριού 2011. Ο λόγος που επιλέχθηκαν αυτές οι περιοχές ήταν για να καλυφτούν διαφορετικές οπτικές που προέρχονται από το αστικό κέντρο της Αθήνας, ένα περιφερικό κέντρο όπως αυτό της Σύρου και μια επαρχιακή και απομακρυσμένη περιφέρεια όπως αυτή της Ερεσού στην Λέσβο. Οι συμμετέχοντες ήταν 12 γυναίκες και 8 άνδρες ηλικίας 25-45 από μεσαία κοινωνικό – οικονομικά στρώματα και η μόρφωση τους ποίκιλε από αποφοίτους Λυκείου έως κατόχους μεταπτυχιακών. Οι περισσότεροι είναι εργαζόμενοι σε αστικά κέντρα ή στην περιφέρεια και κάποιοι ήταν γονείς. Η μέθοδος δειγματοληψίας που ακολουθήθηκε ήταν αυτή του snowball sampling και χρησιμοποιήθηκαν gatekeepers ιδίως στις επαρχιακές κοινωνίες. Η θεματική ανάλυση που ακολουθήθηκε βασίστηκε στη επανάληψη συγκεκριμένων θεωρήσεων και εμπειριών που οι ίδιοι οι συμμετέχοντες ανέδειξαν. Αν και οι εξελίξεις στην Ελλάδα είναι ραγδαίες θα προσπαθήσω να αξιοποιήσω το παρόν υλικό έχοντας υπόψη ότι οι συνθήκες αλλάζουν ταχύτατα. Συγκεκριμένα αυτό το κείμενο θα εστιάσει στις υποκειμενικές εμπειρίες των συμμετεχόντων σε σχέση με το παρόν (σημερινή κοινωνία), το παρελθόν (σε σχέση με την γενιά των γονιών μας) και το μέλλον (μελλοντική κοινωνία).

Η Ελλάδα Σήμερα

Σήμερα η Ελλάδα βιώνει μια σημαντική οικονομική, πολιτική και κοινωνική αλλαγή. Πολλά έχουν ειπωθεί για τις οικονομικό-πολιτικές προκλήσεις που η ελληνική κοινωνία οφείλει να αντιμετωπίσει. Όμως το κομμάτι της κοινωνικής αλλαγής της Ελληνικής κοινωνίας δεν προσελκύει την ίδια προσοχή ή ανάλογη συστηματική ανάλυση. Οι Νέοι Έλληνες πλέον βιώνουν μια διαφορετική κοινωνική πραγματικότητα (σε σχέση με παλαιότερες γενιές) η οποία χαρακτηρίζεται από ανασφάλεια, αστάθεια, κοινωνική κινητικότητα και την αδυναμία των πολιτών να καταλήξουν σε συγκεκριμένα πλάνα για την μελλοντική ζωή τους. Η περιγραφή των συμμετεχόντων ως προς την σύγχρονη συγκυρία στην Ελλάδα συμφωνεί ως προς τα μελανά χρώματα που χρησιμοποιήθηκαν. Ενδεικτικά κάποιοι συμμετέχοντες από την Σύρο είχαν να πουν τα ακόλουθα: «είναι άσχημη η κατάσταση, χαοτική» (Πέτρος, 30), «έχουμε χάσει το κουράγιο και την πίστη μας, ζοριζόμαστε» (Μελίνα, 32), «Όλα είναι απρογραμμάτιστα, δεν είμαστε ανεξάρτητοι σαν χώρα» (Λίνα, 27), «δεν υπάρχει αξιοκρατία, δεν κοιτάμε το συμφέρον της χώρας» (Αντώνης, 29) και «η Ελλάδα είναι φοβισμένη, δεν είμαστε οργανωμένοι σαν άνθρωποι» (Μάκης, 35). Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι η παροντική κατάσταση στην Ελλάδα απεικονίζεται με όρους ανασφάλειας, αβεβαιότητας και απαισιοδοξίας.

Ευθύνη

Στις συνεντεύξεις που χρησιμοποιήθηκαν για αυτή την έρευνα, χαρακτηριστική παραμένει η ανταπόκριση των ερωτηθέντων στην ερώτηση αν θεωρούν ότι έχουν συμβάλει στην διαμόρφωση αυτής της κατάστασης. Οι ηλικίες από 25-30 αρνήθηκαν ότι έχουν συμβάλει αλλά οι ηλικίες από 30-45 είχαν πολύ σαφή εικόνα για την συμμετοχή τους – «Με την ανοχή μου, ίσως συνέβαλα», (Μήνα, 45), «Η σιωπή εστί συναινείν» (Θοδωρής, 44), «ναι με το να μην κάνω τίποτε» (Πέτρος, 30) «όλοι παίξαμε κάποιο ρόλο» (Μάκης, 35), «'ολοι έχουμε συμβάλει» (Αντώνης, 29 & Έμμα, 28, & Μελίνα,

32), «παθητικά ναι» (Νίκος, 35). Οι συμμετέχοντες σε αυτή τη μελέτη αντιλαμβάνονται το κομμάτι της ευθύνης τους για την κατάσταση της σημερινής Ελλάδας και δεν δέχονται την κατάσταση παθητικά σαν θεατές ή σαν θύματα.

Συνεπώς από τη μια πλευρά, η κοινωνική αλλαγή δεν γίνεται αντιληπτή σαν μια απλή συνέπεια των οικονομικών, πολιτικών, ιστορικών ή ακόμη και τυχαίων συγκυριών αλλά σαν το αποτέλεσμα πράξεων και δράσεων των πολιτών. Από την άλλη πλευρά θα ήταν απλούστευση να πούμε ότι η διαμόρφωση της σύγχρονης Ελληνικής κοινωνίας πηγάζει από τους πολίτες παρά τους πολιτικούς. Αντιθέτως, είναι σημαντικό να κατανοήσουμε τους λόγους για τους οποίους η Ελληνική κοινωνία μεταβάλλεται ακόμη και αν οι πολίτες αντιστέκονται σε αυτήν την αλλαγή. Η σύγχρονη Ελληνική κοινωνία αποτελεί ένα πρώτης τάξεως παράδειγμα μιας κοινωνίας που βιώνει βαθιές αλλαγές και που οι πολίτες προσπαθούν να αναπροσαρμοστούν καθημερινά σε νέα δεδομένα.

Συμμετοχή

Στην ερώτηση τι μπορείς να κανείς εσύ για να αλλάξουν τα πράγματα οι συμμετέχοντες είχαν διαφορετικές αντιδράσεις. Κάποιοι αναφέρθηκαν στην προσωπική συμβολή τους πχ «να προβάλω το προσωπικό μου παράδειγμα» (Καίτη, 26), «να μην έχω κακή νοοτροπία, να κάνω σωστά τη δουλειά μου» (Χριστίνα, 36), «όσο μπορώ θέλω να μια δίκαιη» (Λίνα, 27), «να αλλάξω νοοτροπία, μέσα από την οικογένεια» (Γιάννα, 38), «συντήρηση δυνάμεων» (Θοδωρής, 44), «να χρησιμοποιώ την κριτική μου ικανότητα» (Άμυ, 38). Φαίνεται δηλαδή ότι κάποιοι θεωρούν ότι για να αλλάξει η σημερινή κατάσταση πρέπει οι ίδιοι να κάνουν κάτι από την δική τους πλευρά μέσα στα δικά τους πλαίσια. Ενώ κάποιοι άλλοι πιστεύουν ότι η λύση είναι έξω από τις δυνατότητες τους «αν υπήρχε καλύτερο πλαίσιο θα 'κανα καλύτερα τη δουλειά μου» (Μήνα, 45), «μια φωνή δεν αρκεί» (Γιάννης, 41) ενώ κάποιοι απλά δεν ξέρουν. Το ενδιαφέρον κομμάτι σε αυτές τις απαντήσεις παραμένει το η διάσταση της προσωπικής εμπλοκής. Χαρακτηριστικά, κανείς από τους ερωτηθέντες δεν είπε ότι «περιμένω κάποιον άλλο να λύσει τα προβλήματα» ή «κάποιο κόμμα θα βρει τη λύση».

Παρελθόν

Η Ελληνική νέα γενιά τώρα καλείτε να λύσει δυσλειτουργίες που κληρονόμησε από παλαιότερες, όπως το πώς λειτουργεί η Ελληνική νοοτροπία η οποία δεν είναι πια και τόσο αποτελεσματική. Αναλόγως οφείλει να επανεξετάσει το αίτημα για μόνιμη εργασία, ασφαλή σύνταξη, την προσδοκία της κρατικής υποστήριξης (από την πλευρά της παιδείας, υγείας, δικαιοσύνης, ανεργίας), τον πόθο για γρήγορη κοινωνική αναρρίχηση, αναγνώριση και κινητικότητα και να αναθεωρήσει την προσδοκία της ισχύς που μπορεί κάποιος να λάβει μέσα από ορισμένα κοινωνικά δίκτυα. Στην ερώτηση «τι πρέπει να κάνουμε διαφορετικά σε σχέση με την γενιά των γονιών μας;», οι απαντήσεις είχαν μια προέκταση νοσταλγίας προς το παρελθόν αλλά ταυτόχρονα οι ερωτηθέντες έδειξαν μια πολύ κριτική διάθεση. Έτσι λοιπόν κάποιοι αναπολούσαν τα ιδανικά εκείνης της εποχής λέγοντας: «να εκμεταλλευτούμε την κληρονομιά των γονιών μας» (Γιάννα, 38), «να μιμηθούμε την προσφορά τους» (Μίνα, 45), «μοιραία κάνουμε τα ίδια» (Μελίνα, 32). Οι περισσότεροι όμως είχαν άλλη οπτική «να σταματήσουμε το βόλεμα» (Εμμα, 28), «να αλλάξουν οι πελατειακές σχέσεις» (Ηρα, 36), «να μην μεγαλώσουμε και εμείς τα παιδιά μας θέτοντας τους στόχο το εύκολο χρήμα» (Άμυ, 28), «να στηριζόμαστε στα πόδια μας, να 'μαστε κριτικοί και ενεργοί πολίτες» (Καίτη, 26), «να μην συνεχίσουμε τα ίδια λάθη» (Χριστίνα, 36), «να μην ζούμε υπερκαταναλωτικά» (Πέτρος, 30).

Η Άρτσερ (2010) εξηγεί ότι η «Νέα Χιλιετία» χαρακτηρίζεται από ραγδαίες αλλαγές λόγω της παγκοσμιοποίησης. Συνεπώς τα άτομα/πολίτες αντιμετωπίζουν τόσο διαφορετικές εξελίξεις που δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν αναπαράγοντας την παραδοσιακή γνώση των προηγούμενων γενεών. Η ανάγκη του αναστοχασμού είναι πιο επιτακτική από ποτέ, ακριβώς λόγω αυτών των ραγδαίων αλλαγών και των επιπτώσεων της παγκοσμιοποίησης. Η νεότερη γενιά οφείλει να έχει

γνώσεις που η προηγούμενη γενιά δεν είχε και ότι οι νέοι πλέον καταλαμβάνουν θέσεις εργασίας που δεν υφίστανται στην εποχή των γονιών τους. Οι Έλληνες τώρα καλούνται να αναμορφώσουν την οικονομία τις πολιτικές και την κοινωνική πραγματικότητα ενώ ταυτόχρονα οδηγούνται στην επανεξέταση παλιών πρακτικών, καθιερωμένων νοοτροπιών και, ακόμη σημαντικότερα, πλέον αναθεωρούν τον καθιερωμένο τρόπο ζωής. Αυτές οι αλλαγές έχουν να κάνουν με την ανασφάλεια που βιώνουν οι Έλληνες, την αβεβαιότητα για το αύριο και την συνεχόμενη αναπροσαρμογή στην νέα πραγματικότητα. Αυτή η νέα πραγματικότητα μπορεί να ενέχει πχ το στοιχείο την αλλαγής κατοικίας, της συνεχόμενης προσπάθειας για ανεύρεση εργασίας και πρόσβαση στην τεχνολογία. Συγκεκριμένα, κάποιοι συμμετέχοντες από τη Σύρο και την Λέσβο είπαν ότι ενσυνείδητα άλλαξαν τόπο κατοικίας και μεταφέρθηκαν στην επαρχία. Εντυπωσιακό όμως μένει το ότι περίπου μισοί από τους ερωτηθέντες, δήλωσαν ότι σκέπτονται να μεταναστεύσουν για να βρουν μια αξιοπρεπή δουλειά στο εξωτερικό. Συνεπώς οι Έλληνες προσπαθούν να μεταμορφώσουν την Ελληνική κοινωνία αλλά ταυτόχρονα επηρεάζεται από αυτήν την αναμόρφωση.

Η καθιέρωση ενός συγκεκριμένου τρόπου σκέψης που ακολουθούσαν οι Έλληνες τις προηγούμενες δεκαετίες αποδείχτηκε πλέον μη χρηστικός και οι νέοι Έλληνες καλούνται τώρα να τον αλλάξουν μέσα σε ένα πολύ σύντομο χρονικό διάστημα. Συνήθειες (όπως καταναλωτικές συνήθειες) ή νοοτροπίες (όπως η προτεραιότητα του ατομικού εις βάρος του κοινού οφέλους) πρέπει τώρα να αλλάξουν εφόσον η νέα πραγματικότητα απαιτεί νέους τρόπους σκέψης και άμεση προσαρμογή στα νέα δεδομένα που είναι οικονομικά ασφυκτικά και πολιτικά ασταθή. Συνεπώς η νέα γενιά προσπαθεί τώρα να αναστοχαστεί και να γίνει κριτική απέναντι στο παρελθόν, να αναλογιστεί πιο κομμάτι της κυρίαρχης νοοτροπίας θα διατηρήσει και πιο κομμάτι της καθημερινότητας του θα αλλάξει. Παραδείγματος χάρη, η Καίτη (26) αναπολεί το γεγονός ότι «στην εποχή των γονιών μου όποιος τελείωνε το πανεπιστήμιο έβρισκε δουλειά», αλλά ταυτόχρονα αναγνώριζε ότι «πλέον οι νέοι έχουν την ευκαιρία να μορφωθούν καλύτερα και περισσότερο σε σχέση με τους γονείς τους». Η Μήνα (45) πιστεύει ότι «η παλαιότερη γενιά ήταν πιο συντηρητική» και ότι «σήμερα οι ανθρώπινες σχέσεις είναι πιο εύκολες». Η Μελίνα (32) θεωρεί ότι «τώρα είμαστε πιο απαιτητικοί» ενώ «οι γονείς μας ήταν πιο ολιγαρκείς». Στο ερώτημα λοιπόν «πόσο διαφορετικά είναι τα προβλήματα που αντιμετωπίζουμε τώρα;» Οι συμμετέχοντες είναι κριτικοί αν και ταυτόχρονα νοσταλγικοί για τις συνθήκες που επικρατούσαν στις προηγούμενες γενιές. Άρα υπάρχει μια διάθεση αλλαγής κάποιων στοιχείων και ίσως ενίσχυσης κάποιων άλλων ιδιαίτερα αναφορικά με τις ηθικές αξίες που έχουν πλέον χαθεί ή δοκιμάζονται όπως δηλώνει η Μίνα (45), ο Αντώνης (29), ο Νίκος (35).

Αντίσταση

Αυτές οι αλλαγές είναι πρωτοφανής για την Ελληνική κοινωνία δεδομένου ότι τα τελευταία 20 χρόνια ήταν διστακτική σε κάθε είδους αλλαγής των συνηθειών της. Ακόμη και σήμερα, ρωτώντας τους συμμετέχοντες να εξηγήσουν «τι σημαίνει αντίσταση;», οι απαντήσεις αναφέρονται σε αλλαγή του *modus vivendi*. Αντίσταση είναι: «στάση ζωής, αντίσταση προς όλα που κρίνει ο άνθρωπος ότι δεν πρέπει να χαθούν» (Νίκος, 35), «αντίσταση στην παγιωμένη νοοτροπία, στην απάθεια» (Χριστίνα, 56)· «να μην δέχεσαι αδιαμαρτύρητα/άκριτα ότι σου λένε» (Καίτη, 26)· «να μην δέχεσαι αυτό που σου έχει επιβληθεί» (Άμυ 38). Δηλαδή σήμερα οι Έλληνες θεωρούν ότι αντιστέκονται στο κατεστημένο με το να μην παρασύρονται από αυτό. Και αυτή είναι μια διαφορετική νοοτροπία σε σχέση με τις παλαιότερες γενιές. Πλέον είναι διάχυτη η ανάγκη για αλλαγή και αυτά που ζητούν οι συμμετέχοντες όταν ρωτούνται «πως θα ήθελες να είναι τα πράγματα;» δεν διαφέρουν και πολύ μεταξύ τους – «καλύτερη παιδεία» (Άμυ, 38 & Χριστίνα, 36 & Μήνα, 45 & Μελίνα, 32)· «ισότητα και δικαιοσύνη για όλους» (Γιάννης, 41 & Νίκος, 35 & Λίνα, 27 & Μελίνα, 32)· «αλλαγή νοοτροπίας» (Ηρα, 38 & Γιάννα, 38 & Καίτη, 26). Για την ακρίβεια αυτά που ζητούν είναι τα αυτονόητα τα οποία όμως νιώθουν ότι στερούνται.

Μέλλον

Οι νέοι Έλληνες βιώνουν πολύ έντονη αβεβαιότητα και ανασφάλεια για το μέλλον και προσπαθούν να δημιουργήσουν τους δικούς τους μηχανισμούς προκειμένου να αντιμετωπίσουν το άγνωστο ιδιαίτερος αναφορικά με την εργασία. Ταυτόχρονα προσπαθούν να διατηρήσουν την ελπίδα τους ώστε να παραμείνουν δημιουργικοί και παραγωγικοί στο παρόν. Στην ερώτηση «τι μπορείς να κάνεις εσύ για να αλλάξουν τα πράγματα;» οι απαντήσεις είχαν μια προσωπική συμβολή: «να προβάλλω το προσωπικό μου παράδειγμα» (Καίτη, 26), «να μην έχω κακή νοοτροπία, να κάνω σωστά τη δουλειά μου» (Χριστίνα, 36), «όσο μπορώ θέλω να 'μαι δίκαιη» (Λίνα, 27), «να αλλάξω νοοτροπία, μέσα από την οικογένεια» (Γιάννα, 38), «συντήρηση δυνάμεων» (Θοδωρής, 44), «να χρησιμοποιώ την κριτική μου ικανότητα» (Άμυ, 38). Δηλαδή παρατηρούμε η απαίτηση εξωτερικής παρέμβασης εξασθενεί εφόσον κανείς από τους ερωτηθέντες δεν είπε ότι «περιμένω κάποιον άλλο να λύσει τα προβλήματα», ή πως «κάποιο κόμμα θα βρει τη λύση».

Στο κρίσιμο ερώτημα «τι σε βοηθάει;» οι συμμετέχοντες ανέπτυξαν διάφορους τρόπους που χρησιμοποιούν προκειμένου να ανταπεξέλθουν στις δυσκολίες της καθημερινότητας: «ονειρεύομαι» (Νίκος, 35), «διαβάζω, μιλάω σε ανθρώπους που σκέπτονται όπως και εγώ» (Χριστίνα, 36 & Ήρα, 38), «σκέπτομαι ότι στην Ελλάδα έχουμε τα πάντα, ήλιο θάλασσα, οι ξένοι μας ζηλεύουν» (Μάκης, 35), «σκέπτομαι ότι έχω νιάτα και υγεία και άρα είμαι έτοιμη για τα πάντα» (Έμμα, 28), «το μοιράζομαι με άλλους» (Καίτη, 26 & Γιάννα, 38), «συμμετοχή στα κοινά, εθελοντισμός, βοήθεια στον συνάνθρωπο» (Θοδωρής, 44), «σκέπτομαι ότι τα πράγματα θα αλλάξουν, θα φτιάξουν» (Μελίνα, 32). Σε αυτές τις φράσεις γίνεται φανερό ότι οι συμμετέχοντες (για διαφορετικούς λόγους και με διαφορετικούς τρόπους) αναστοχάζονται, σκέπτονται, επεξεργάζονται και μοιράζονται τρόπους αντιμετώπισης των δυσκολιών. Αυτή η παρατήρηση αποτελεί μια ακόμη ένδειξη ότι η θεωρία του αναστοχασμού της Άρτσερ βρίσκει ανταπόκριση και ότι οι ερωτηθέντες δεν παραμένουν απλοί θεατές του καθημερινού τους «δράματος» αλλά ενεργοί συντελεστές της διαμόρφωσης του.

Συμπεράσματα

Το σημαντικότερο ενδεχόμενος εύρημα της πρώτης αυτής ανάλυσης των συνεντεύξεων είναι ότι οι συμμετέχοντες της παρούσας έρευνας δεν αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους ως θύματα της κατάστασης, ή ως άμοιρους ευθυνών. Εξέφρασαν αγανάκτηση, αβεβαιότητα, ανασφάλεια για το παρόν και το άγνωστο μέλλον που τους περιμένει. Όμως ούτε ένας δεν καταστροφολόγησε ή κανείς δεν έριξε όλες τις ευθύνες στα κόμματα ή σε εξωτερικές δυνάμεις. Σαφώς και υπήρχαν εκτενείς αναφορές στην δυσλειτουργία του κράτους, στην έλλειψη δικαιοσύνης και ουσιαστικής παιδείας, στο ελλιπές σύστημα υγείας και το κράτος πρόνοιας. Ταυτόχρονα όμως οι ερωτηθέντες έδειξαν μια κριτική ματιά τόσο απέναντι στην κοινωνική κατάσταση όσο και απέναντι στο εαυτό τους και το δικό τους κομμάτι ευθύνης. Ένα κοινό χαρακτηριστικό που διέπει όλες τις συνεντεύξεις είναι αυτό της ωριμότητας το οποίο σηματοδοτείται από την τάση των συμμετεχόντων να αναγνωρίσουν το μερίδιο της ευθύνης που τους αναλογεί.

Αναφορικά με την συμμετοχή τους στην εύρεση μιας λύσης ενδεικτικές παραμένουν οι ακόλουθες απαντήσεις: «ίσως μέσα από τον εθελοντισμό» (Μελίνα, 32), «μέσω της δικής μου ζωής, της αλήθειας μου» (Θοδωρής, 44), «ναι, αν πάψω να ανέχομαι αυτά τα φαινόμενα, αυτές τις συμπεριφορές» (Μήνα, 45), «ναι, σαν μητέρα, σαν φίλη, σαν σύζυγος» (Γιάννα, 38), «ναι, μέσα από την καθημερινή συμπεριφορά μου» (Καίτη, 26), «ναι συμμετέχοντας σε ομάδες» (Ήρα, 38), «ναι, έχω επίγνωση της ευθύνης που μου αναλογεί» (Χριστίνα, 36), «ναι, αλλάζοντας τις συνήθειές μου» (Γιάννης, 41). Γίνεται λοιπόν αντιληπτό ότι παλιότερες καθιερωμένες νοοτροπίες φαίνεται ότι δεν χρησιμοποιούνται πλέον (από τις ηλικίες που συμμετείχαν), όπως εκείνη του «ωχαδελφισμού», του

«δε βαριέσαι» και «έχει ο θεός». Άρα αυτή είναι μια ακόμη ένδειξη ότι η Ελληνική κοινωνία όντως αλλάζει επαναπροσδιορίζοντας νοοτροπίες που πλέον δεν λειτουργούν προς όφελος των πολιτών. Ακολουθώντας την θεωρία της Άρτσερ που υποστηρίζει ότι οι κοινωνίες αλλάζουν όταν τα άτομα που την αποτελούν γίνονται κριτικά ως προς αυτήν και τον εαυτό τους, παρατηρούμε ότι τα άτομα που πήραν μέρος σε αυτήν την έρευνα επιβεβαιώνουν αυτήν την υπόθεση καθώς ήταν σε θέση να αξιολογήσουν την σημερινή κατάσταση αλλά και να τη συγκρίνουν με το παρελθόν και να αξιολογήσουν το μέλλον. Δεν παρατηρείτε πλέον ο παλαιότερος αντανακλαστικός τρόπος συμπεριφοράς (δράση – αντίδραση). Αντιθέτως οι συμμετέχοντες αναλογίζονται τι συμβαίνει, ψάχνουν τι μπορεί να γίνει και πώς. Είναι πλέον σαφές ότι συνθήκες όπως και η κοινωνία αλλάζουν και αυτό φέρνει ανασφάλεια και αβεβαιότητα για το μέλλον. Οι Έλληνες όμως πρέπει να προσαρμοστούν στην συνεχόμενη αλλαγή των δεδομένων και όπως λέει η Άρτσερ, αυτό σημαίνει ένδεια σίγουρης και μόνιμης δουλειάς, συντονισμός με τις νέες τεχνολογίες, κοινωνική και εδαφική κινητικότητα. Άρα πρέπει να προσαρμοζόμαστε με το γεγονός ότι από εδώ και πέρα το μέλλον δεν θα είναι προβλέψιμο ή σταθερό. Αυτό είναι ένα νέο δεδομένο σε σχέση με το παρελθόν και είναι μια ακόμη απόδειξη ότι η κοινωνία αλλάζει και ότι η νέα γενιά αναπόφευκτα μορφοποιεί μια νέα και διαφορετική κοινωνία η οποία θα αποκρυσταλλωθεί στα επόμενα χρόνια διατηρώντας το χαρακτηριστικό της συνεχόμενης αναπροσαρμογής.

Βιβλιογραφία

- Adams, M. (2007) *Self and Social Change* London: Sage.
- Archer, M., S. (2007) *Making our Way through the World: Human Reflexivity and Social Mobility* Cambridge: CUP.
- Archer, M., S. (2010) (eds) *Conversations about Reflexivity* London: Routledge.
- Beck, U. & Beck, E., G. (2002) *Individualization: institutionalised Individualism and its Social & Political Consequences* London: Sage.
- Beck, U. (2008) *Cosmopolitan Vision* Cambridge: Polity.
- Giddens, A. (2000) *Runaway World: Globalization is Reshaping our Lives* New York: Routledge.
- Heaphy, B. (2007) *Late Modernity and Social Change: Reconstructing Social and Personal Life* London: Routledge.

**ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΤΑΙΡΕΙΑ**

ISBN: 978-960-9596-01-5